JACQUES LE GOFF
CIVILIZAŢIA OCCIDENTULUI MEDIEVAL
CU O PREZENTARE de M. BERZA
TRADUCERE ŞI NOTE, MARIA HOLBAN
H
EDITURA ŞTIINŢIFICĂ O BUCUREŞTI, 1970
POPOARE, CULTURI, CIVILIZAŢII
ÎNGRIJIREA COLECŢIEI
CORNELII! MATEESCU
PREZENTAREA GRAFICĂ
VAL MUNTEANU
COPYRIGHT B. ARTHAUD, PARIS 1964.
TABLA DE MATERII
Prezentare… 11
Mulţumiri… 33
Cuvânt înainte al editorului (ed. francele) … 35
Prefaţă… 37
Introducere… 39
EVOLUŢIA ISTORICĂ… 53
I. INSTALAREA BARBARILOR (secolele V-VII) … 53
Criza lumii romane (secolele II – IV) Români şi barbari
1. Harta lumii romane la sfârşitul secolului al VI-lea Invaziile şi noua hartă Occidentului
2. Harta regatelor barbare în secolul al VI-lea Occidentul în evul mediu timpuriu: noi structuri
Concluzie: De la antichitate la evul mediu: continuitate sau ruptură?"
II. ÎNCERCAREA DE ORGANIZARE GERMANICĂ (secolele VIII-X) 88 Occidentul carolingian
3. Harta imperiului carolingian, a Bizanţului şi Islamului la începutul secolului al IX-lea
Criza din secolele IX – X: noii invadatori Criza lumii carolingiene: aspecte interne
4. Harta: împărţirea imperiului carolingian, Restauraţia otoniană

Renaşterea din secolul al X-lea
5. Planul Opoliei
6. Planul Trelleborgului
7. Planul Haithabuului
Concluzie: impulsul (take offi medieval: apel dinafară sau avânt dinăuntru?
III. FORMAREA CREŞTINĂTĂŢII (secolele XI-XIII) ... 110
Avântul creştinătăţii: avântul construcţiei, progresele agricole şi demografice
8. Harta Europei pe la anul 1.000
9. Planul pădurii de la Rambouillet
10. Planul pădurii de la \Saint Denies
11. Planul Altheimului
12. Planul Jablonowului
Expansiunea creştinătăţii: creştinarea în nord şi în est Reconquista spaniolă cruciadele
13. Harta prunelor cruciate
14. Harta cruciatelor din secolul al XIII-lea Renaşterea urbană
15. Planul Genovei
16. Planul Parisului
17. Planul Coloniei
18. Planul Kaliszului
19. Planul Lübeckului
20. Planul pielii din Lübeck Reînvierea comerţului înflorirea intelectuală şi artistică
Biserica şi religia în avântul creştinătăţii occidentale
21. Harta ordinului clunisian în secolele X – XI
22. Harta ordinului cistercian în secolele XII – XIII
23. Harta ordinului dominican în 1303
24. Harta ordinului franciscan prin 1344 Feudalitatea occidentală
Peripeţii politice: sacerdoţiul şi imperiul Peripeţii politice: statele
25. Harta Franţei la suirea pe tron a lui Filip August (1180)
26. Harta Franţei la suirea pe tron a lui Filip al VI-lea de Valois

(1328) Concluzie: organizarea spaţiului medieval: oraşe sau state?
IV. CRIZA CREŞTINĂTĂŢII, secolele XIV – XV… 162
Sfârşitul frontierei medievale Criza din secolul al XIV-lea Sensul crizei: depresiune generală sau condiţia unui progres?
27. Harta Occidentului la începutul secolului al XIV-lea
CIVILIZAŢIA MEDIEVALĂ… 167
V. LUMINI L\T NOAPTE7 (secolele V-IX) … 167
Cultura păgână şi spiritul creştin… 167
Cunoştinţele fărâmiţate
Regresiune şi adaptare
Insulițe de civilizaţie: oraşe, curţi, mănăstiri
28. Planul mănăstirii de la Sankt Gali
29. Planul mănăstirii de la Fontenay
30. Planul mănăstirii de la Cluny
Ctitorii evului mediu Renaşterea carolingiană
VI. STRUCTURI SPAŢIALE ŞI TEMPORALE (secolele X-XIII)
Poieni şi păduri
Mobilitatea medievală: drumurile
Natura şi universul
Creştinătatea şi Bizanţul: schismaticii
Creştinătatea şi Islamul: necredincioşii
Creştinătatea şi păgânii: conversiunea
Creştinătatea şi mitul mongol
Creştinătatea deschisă sau închisă?
Lumea de dincolo: Dumnezeu
Lumea de dincolo: diavolul
Între pământ şi cer: îngerii
Timp, eternitate, istorie
Indiferenţă sau atenţie la timp
Timpuri sociale: timp natural şi timp rural
Timpuri sociale: timp seniorial
Timpuri sociale: timp religios şi clerical
Fuga de lume
Visul milenarist: Anticristul şi veacul de aur
VII. VIAŢA MATERIALĂ (secolele X-XIII)

Invenţiile medievale
31. Planul de la Saint-Aubert-sur-Orne
32. Planul de la Bras şi Hubert-Folie
33. Weston Pinkney: plan cadastral din secolul al XVI-lea 34 – Weston Pinkney: vedere aeriană actuală Slăbiciunea „maşinismului" medieval
Lemnul şi fierul
Tehnici rurale
Surse de energie
Corăbiile
Progresele tehnice
O economie de subzistenţă
Mentalităţi economice
O lume ajunsă la limită: valurile de foamete
Mizeria fiziologică şi epidemii
Extenuare şi nesiguranţă
Creşterea economică: conjunctura medievala
Economie-naturală şi economie-bani Creşterea economică: repercusiuni sociale
VIII. SOCIETATEA CREŞTINĂ (secolele XXXIII) ... 341
Societatea celor trei ordine – De la societatea tripartită la „stările lumii" – Societatea bicefală: papa şi împăratul Societatea frântă: Turnul Babel, Individ şi comunitate
Comunitatea familială
35. Planul bătăliei de la Arsouf (1191)
36. Planul bătăliei de la Bouvines (1214)
37. Planul bătăliei de la Courtrai (1302). Femeia şi copilul
Comunitatea seniorială
Comunităţile săteşti şi comunităţile urbane
Oraşul şi societatea urbană
Lupta claselor: societatea urbană şi societatea feudală. Lupta claselor în mediul rural
Lupta claselor în mediul urban
Femeia în lupta de clasă
Rivalităţi înăuntrul claselor ifebiserica şi regalitatea în lupta de

clasă
Comunităţi intersociale: frăţii, clase pevârste
— Centre sociale: biserici, castele, mori, taverne
Erezii şi luptă de clasă
— Cei excluşi: eretici, leproşi, evrei, vrăjitori, sodomiţi, infirmi, străini, declasaţi
IX. MENTALITĂŢI, SENSIBILITĂŢI, ATITUDINI (secolele X-XIII) 421 Sentimentul de nesiguranţă Recurs la vechime: „autorităţile" Recurs la intervenţia divină: minunile şi ordaliile Mentalitate şi sensibilitate simbolică
38. Planul bisericii de la Ottmarsheim
39. Plan şi secţiuni ale bisericii sfântului Atribrosie din Milan Abstracţie şi sens al concretului: culoarea şi lumina, frumuseţea şi forţa
Evadările şi visurile Evoluţia spre realism şi raţionalism Spiritul scolastic Interiorizarea şi moralismul
Autorul de curte, amorul nou
Desacralizarea naturii
Falsitatea şi minciuna
O civilizaţie a aparenţei exterioare: hrana şi luxul alimentar, corpul şi gestul
Co stumul şi luxul vestimentar Casa şi ostentaţia locuinţei o civilizaţie a jocului
X – PERMANENŢE ŞI NOUTĂŢI (secolele XIV-XV) ... 476
Permanenţele
Exasperarea şi depăşirea măsurii
Umanismul
TABELE CRONOLOGICE... 485
DICŢIONAR DE NUME, TERMENI ŞI NOŢIUNI... 565
BIBLIOGRAFIE DE ORIENTARE... 689
TABLA ILUSTRAŢIILOR... 711
ATLAS ISTORIC (Planşe pliate la sfârşitul cărţii)
Harta I Occidentul geografic
Harta II Invaziile
Harta III Expansiunea Occidentului (secolele XI-XII)

Harta IV Occidentul religios
Harta V Centrul intelectual din secolul al XII-lea
Harta VI Occidentul romanic
Harta VII Occidentul gotic
Harta VIII Occidentul economic la sfârşitul secolului al XIII-lea

Prezentare

Acum cinci ani apărea în colecţia „Marile civilizaţii ale lumii", editată de casa Arthaud din Paris, Civilizaţia occidentului medieval, de profesorul Jacques Le Goff. Succesul acestei cărţi a fost dintr-odată răsunător, şi el nu era datorat decât într-o mică măsură hainei tipografice impecabile sau bogăţiei şi calităţii excepţionale a ilustraţiei. O gândire puternică şi nuanţată în acelaşi timp, o viziune plastică şi colorată a umanităţii medievale şi remarcabilele daruri de scriitor ale lui Jacques Le Goff s-au îmbinat în chip fericit pentru a da unui studiu de mare erudiţie calităţile unei scrieri de largă circulaţie. Aceasta a făcut ca, răspândirii rapide a cărţii peste hotarele Franţei în limba ei originală, să-i urmeze la scurt interval traduceri în limbi străine, între care se înscrie şi aceea pe care o prezentăm acum cititorului român.

Jacques Le Goff face parte din generaţia istoricilor francezi care s-au afirmat în cursul ultimelor două decenii. Format în disciplina ştiinţifică riguroasă a Şcolii normale superioare din Paris, fost membru al Şcolii franceze de la Roma, Jacques Le Goff este profesor (director de studii) la Şcoala practică de înalte studii, instituţie universitară consacrată iniţierii în cercetarea ştiinţifică. Dacă articolele sale de specialitate l-au făcut repede cunoscut în cercurile medieviştilor, o notorietate mai largă i-au procurat-o două cărţi apărute în 1956 şi 1957 şi intitulate, cea dintâi, Negustori şi bancheri din Evul Mediu (Paris, Presses Universitaires de France), iar cea de a doua, Intelectualii în Evul Mediu (Paris, Editions du Seuil). Amândouă erau lucrări de mici proporţii, dar de o mare densitate de idei şi capacitate de sinteză. În 1932, când Jacques Le Goff pusese pe şantier, în seminarul său de la „Hautes Études" cartea de faţă, el oferea publicului o nouă scriere de un caracter şi mai general – Evul Mediu, apărut în editura Bordas.

Evocarea acestor lucrări a căutat să pună în lumină nu numai

tendinţa timpurie a acestui istoric către tratările sintetice şi modelarea unor mari tablouri de viaţă istorică, ce avea să-l ducă în chip firesc către actul de curaj de a-şi asuma sarcina unei opere de evocare a civilizaţiei Occidentului medieval în ansamblul ei, dar şi varietatea interesului său ştiinţific, îndreptat deopotrivă spre zone ale vieţii sociale aparent cel puţin atât de diferite ca aceea a oamenilor de afaceri şi a celor consacraţi activităţilor intelectuale. În fapt, Jacques Le Goff aparţine unei şcoli istorice care, reluând cu alte metode idealul lui Michelet de „înviere integrală a vieţii", tinde către o istorie globală a societăţilor umane, care să lumineze omul social în totalitatea manifestărilor sale, de la cele de caracter economic până la formele vieţii mentale şi afective, ca şi în legăturile lui de permanentă interdependenţă cu mediul fizic şi biologic înconjurător. Este vorba de acea largă grupare de istorici – de tendinţe individuale şi de preocupări de altfel diferite – din jurul revistei „Annales. Economies. Société's. Civilisations" condusă azi de unul din maeştrii cu mai multă autoritate ai istoriografiei franceze, Fernand Braudel, dar a cărei întemeiere, sub titlul de „Annales d'histoire e „conomi-que et sociale", datează din 1929 şi este datorată lui Marc Bloch şi Lucien Febvre, cele două spirite care au contribuit mai mult la înnoirea gândirii istorice în Franţa între cele două războaie mondiale, exercitând de altminteri o puternică influenţă şi în afara hotarelor acestei ţări. De atunci, revista „Annales" a ştiut să se menţină, printr-o permanentă înnoire, în care trebuie văzută şi o formă de fidelitate faţă de spiritul întemeietorilor, la avangarda cercetărilor istorice franceze, promovând lărgirea investigaţiei în zone rămase încă în umbră şi folosirea de către istoric a progreselor obţinute în discipline învecinate, cum sunt, de pildă, sociologia, etnologia, economia politică sau psihologia socială. Legat prin însăşi formaţia sa de acest curent de cercetare deschisă, Jacques Le Goff a fost chemat în 1967 să ia loc în comitetul de direcţie al revistei „Annales".

Civilizaţia Occidentului medieval: cei trei termeni care compun titlul cărţii lui Jacques Le Goff indică în linii mari epoca, teritoriul şi materia cărora le este ea dedicată. Dar partea din evul mediu asupra căreia stăruie cercetarea este perioada care merge de la sfârşitul

veacului al X-lea până la începutul celui de al XIV-lea, din momentul deci când societatea feudală apare constituită şi până când ea intră în criza veacului al XIV-lea. Fixarea înăuntrul epocii medievale a acestor limite cronologice este justificată prin aceea că acum pot fi surprinse în deplina lor afirmare, şi înainte de a suferi alterări esenţiale, caracterele specifice ale noii civilizaţii. Deşi răstimpul ales cunoaşte la rândul său puternice transformări, el păstrează destule elemente de permanenţă ca să îngăduie o tratare unătară. Fixându-şi astfel atenţia asupra a ceea ce constituie inima însăşi a evului mediu, Jacques Le Goff va trata lunga gestaţie a veacurilor V-X ca pe o introducere – în multe privinţe largă de altminteri –, iar asupra secolelor ce urmează, al XIV-lea şi al XV-lea, cu care pentru Domnia sa se încheie evul mediu, se mulţumeşte să deschidă doar unele perspective.

Cel de al doilea termen – Occidentul – este departe de a reprezenta o simplă noţiune geografică, greu de definit, de altminteri, chiar şi ca atare. În folosirea care i se dă, avem a face mai curând cu un termen de istoria civilizaţiei, strâns legat de ideea de creştinătate. Occidentul apare în cartea lui Le Goff ca regiunea din Europa medievală care se afla sub dominaţia ideologică şi spirituală a bisericii catolice. De aceea îl vedem cuprinzând, alături de Ungaria şi Cehia, Polonia şi partea catolică a Iugoslaviei de azi. Înlăuntrul acestui vast teritoriu, care oricum depăşeşte limitele geografice ale Occidentului, societatea care s-a dezvoltat, feudală în structura ei, ceea ce-i conferea unitatea sa profundă, s-a considerat pe sine ca formând un corp solidar, legat de împărtăşirea aceloraşi credinţe religioase. Acest corp îşi da numele de creştinătate, diferenţiindu-se astfel, pe baza adoptării catolicismului roman, nu numai de adepţii altor religii, dar şi de creştinătăţile răsăritene, considerate ca schismatice, ceea ce nu împiedica de altminteri existenţa, alături de acest sens restrâns al termenului, şi a unui sens mai larg, care cuprindea ansamblul popoarelor creştine. În fapt, ca unitate de acţiune şi de organizare, creştinătatea, aşa cum constată însuşi Le Goff în dicţionarul său, „a rămas un ideal, n-a existat niciodată…” Totuşi, Domnia sa foloseşte termenul, în acest sens restrâns, chiar în titlul unor capitole, şi aceasta nu din simpla aderare la o terminologie devenită tradiţională în Apus,

şi cu atât mai puţin din tendinţe apologetice, care-i sunt străine, ci din dorinţa de a-i reaşeza pe oamenii evului mediu în intimitatea propriei lor viziuni. Nu mai puţin, ceea ce într-un anumit sens poate fi considerat ca un procedeu stilistic, izbeşte de multe ori pe cititor.

Problema adevărată este însă alta, şi anume în ce măsură apartenenţa la comunitatea catolică a conferit societăţii avute în vedere de autor, caractere specifice şi o unitate care s-o deosebească de celelalte zone ale civilizaţiei europene, din ansamblul căreia făcea evident parte. Din păcate, o istorie a civilizaţiei medievale europene în sensul problematicei lui Le Goff nu o avem încă şi nu va fi posibilă decât după astfel de încercări parţiale. Numai ea va putea arăta ceea ce este comun societăţilor feudale de pe întregul continent şi ce e particular fiecărei regiuni.

Dar că acest particular există şi că în făurirea lui amprenta bisericii a jucat un rol esenţial, lucrul este evident încă de pe acum. La comunitatea de credinţă în formele impuse de biserică se adăuga de altminteri circulaţia mai uşoară a curentelor de cultură între popoare legate prin acest organism internaţional care era biserica catolică.

Jacques Le Goff nu s-a lăsat tentat să adauge o definiţie nouă a noţiunii de civilizaţie nenumăratelor definiţii care au fost date până acum, ca dovadă că gânditorii sunt departe de a fi căzut de acord asupra conţinutului ei. Ceea ce apare însă lămurit din cartea sa este efortul de a surprinde omul medieval în totalitatea condiţiilor sale de viaţă, materiale, biologice chiar, şi sociale, ca şi în formele sale de gândire, de simţire şi de comportare. Toate aceste preocupări sunt permanente şi fenomenele care le corespund îi apar istoricului în continua lor înlănţuire. De aceea, dacă tratarea se face pe capitole, aceasta se datorează unei nevoi de ordine, necesităţii de a insista pe anumite aspecte, şi nu unei compartimentări factice a materiei. Dimpotrivă, gândirea lui Le Goff este remarcabil de sintetică, astfel că diverşii factori necesari înţelegerii sunt prezenţi în fiecare capitol – cu riscul chiar al unor reluări –, după cum de la datele obiective ale realităţii istorice se trece continuu la reprezentarea lor în mintea oamenilor şi de aici la acţiunea exercitată de aceste forme de reprezentare asupra realităţii înseşi.

Dsşi atent la toate zonele existenţei umane, ceea ce constituie obiectul principal al preocupărilor lui Le Gaff rămâne desigur domeniul vieţii interioare, al structurilor şi al utilajului mental, al formelor de sensibilitate, al reacţiilor psihice. Deşi firească într-un studiu de istorie a civilizaţiei, investigarea acestui doamniu al manifestărilor psihologice ale omului reprezintă nu mai puţin una dintre cele mai noi achiziţii ale cercetării istorice. Căci nu e vorba de clasica încercare a explicării istorice prin mobiluri sufleteşti, ci de efortul de a regăsi orientările fundamentale ale omului în univers şi în societate, răspunsurile mentale şi afective pe care le dă el existenţei. E de la sine înţeles că aici nu avem a face cu o psihologie individuală – şi de aceea autorul nu se opreşte asupra a ce reprezintă formele cele mai înalte ale înţelegerii şi simţirii – ci de ceea ce e comun unor grupuri umane, pături sociale, clase, uneori întregii societăţi la un moment dat. Aceste forme de viaţă mentală şi psihică, active în viaţa socială, nu sunt privite, de bună seamă, ca nişte realităţi independente, ci în condiţionarea lor de ansamblul existenţei istorice.

Este uşor de explicat, astfel, de ce în cartea lui Le Goff nu întâlnim capitole privind operele literare şi artistice sau producţia ştiinţifică a veacurilor medievale. Arta, literatura şi ştiinţa nu-l interesează pe autor decât în măsura în care ele dezvăluie forme noi de mentalitate şi sensibilitate, modalităţi noi de înţelegere, transformări ale mecanismelor mentale. Ele îi servesc astfel ca izvor şi în acest sens aduc însemnate servicii istoricului, între altele, mărturia iconografiei este, cum se va observa, deosebit de des invocată de el.

Îndreptarea cercetării spre zonele mantale şi afective explică şi insistenţa autorului pe factorul religios. În evul mediu, când biserica îşi extinde acţiunea asupra întregii vieţi sociale, tot universul lăuntric al omului este modelat sub înrâurirea religiei. A nu ţine seama de acest element, care acţionează el însuşi în condiţiile date de structurile social-economice, înseamnă a te lipsi de unul din mijloacele fundamentale de înţelegere a realităţii medievale. Desprinderea treptată a omului din acest univers ordonat pe temelii religioase, progresele gândirii raţionale, evidente încă din perioada studiată de Le Goff, constituie, pe de altă parte, una din cele mai pasionante probleme

care se pun istoricului.

Cum am mai spus, Jacques Le Goff a dat materiei sale o tratare foarte sintetică, care nu i-a lăsat loc pentru explicaţii mai întinse, lămuriri asupra unor personaje sau fenomane amintite, precizări ale unui context necesar înţelegerii. Pentru a suplini absenţa acestora şi a veni în ajutorul cititorului, fără a întrerupe totuşi expunerea, i-a venit în ajutor un sistem de anexe, cu tratările aş spune „didactice", care lipsesc din carte, dar uneori şi cu expunerea unor puncte de vedere personale în probleme esenţiale. Una din aceste anexe este Dicţionarul denume, termeni şi noţiuni, care încheie lucrarea. Cea de a doua e alcătuită din largile explicaţii care însoţesc ilustraţiile. Ilustraţia însăşi e de o valoare ştiinţifică excepţională căci ea nu împodobeşte cartea, ci împlineşte permanent rolul de piesă de referinţă, urmărind şi ilustrând opiniile autorului, servindu-le totodată ca sprijin şi demonstraţie. Nu lipseşte nicio serie de utile tabele cronologice.

Caracterul sintetic al lucrării, tratarea strânsă şi nuanţată în acelaşi timp, formulele sugestive, apelul la o terminologie tehnică şi referirile la realităţi contemporane au constituit de multe ori dificultăţi la realizarea unor traduceri fidele sensului şi atente la puterea de expresie a formei, cum a izbutit să fie traducerea de fată.

„… – îi

Lăsând la o parte bogatele-i anexe, cartea lui Jacques Le Goff cuprinde o parte introductivă, consacrată cadrului istoric – Evoluţia istorică – şi o a doua parte, rezervată tratării propriu-zise a subiectului – Civilizaţia medievală.

Nu este în gândul meu să rezum opera atât de densă a lui jacques Le Goff, pe care cititorul o are înaintea sa. Ceea ce aş dori să fac e doar să-i atrag atenţia asupra soluţiilor la care autorul se opreşte în marile probleme controversate, sau asupra părţilor celor mai noi din expunerea sa, care este permanent personală şi subordonată unei viziuni de ansamblu bine conturate.

Evoluţia istorică este urmărită din veacul al V-lea, începând cu „Instalarea barbarilor" în Imperiul roman. Evident însă că Jacques Le Goff nu vede nici în veacul al V-lea începutul crizei societăţii romane şi nici în popoarele migratoare unicul factor de transformare a acestei

societăţi. De fapt, lumea medievală „rezultă din întâlnirea şi fuziunea a doua lumi ce evoluează una spre alta, dintr-o convergenţă de structuri romane şi de structuri barbare în curs de transformare" (p. 50) *, sau, cu o altă formulă, „Romanii decadenţi, barbarizaţi dinăuntru coborau la nivelul barbarilor civilizaţi şi şlefuiţi din afară" (p. 39).

Poziţia latinului care e Jacques Le Goff faţă de Roma epocii de mărire nu este una de simpatie. Deşi recunoaşte importanţa moştenirii de civilizaţie pe care ea a lăsat-o evului mediu şi lumii moderne, consideră că, înăuntrul zidurilor sale permanent lărgite, Roma „exploatează fără să creeze: nu

Trimiterile au în vedere paginaţia lucrării în limba franceză.

f. V.

aflăm nicio inovaţie tehnică de la epoca elenistică încolo; o economie alimentată din jaf, cu mâna de lucru servilă pusă la îndemână de războaiele victorioase şi cu metalele preţioase din comorile tezaurizate ale Orientului". Civilizaţia romană este o „capodoperă de imobilism" (p. 27). Oricât adevăr ar fi cuprins în aceste afirmaţii, ele izbesc prin unilateralitatea lor. Şi mai puţin putem subscrie la caracterizarea sumară dată Bizanţului, care aminteşte, cu toate precauţiile din prima ei parte, prevenţiunile veacului al XVIII-lea faţă de „Imperiul-de-Jos": „Bizanţul va fi continuarea Romei, şi sub aparenţele prosperităţii şi ale prestigiului va duce mai departe în dosul zidurilor sale agonia romană până în 1453" (p. 28).

Încă din jumătatea a II-a a veacului al II-lea, civilizaţia romană este supusă „eroziunii forţelor de distrugere şi de reînnoire. Marea criză din secolul al III-lea sapă edificiul la temelie" (p. 27). În aceste schimbări interne, în care ruralizarea generală a societăţii şi decăderea oraşelor constituie aspectul cel mai izbitor, invaziile din veacul al V-lea reprezintă doar „evenimentul care precipită transformările, le dă un mers catastrofic şi le modifică profund aspectul" (p. 29).

Raporturile dintre romani şi barbari fac obiectul unor ample şi echilibrate consideraţii din partea autorului. Dacă recunoaşte că „structura socială a imperiului roman, în care păturile populare erau tot mai mult copleşite de o minoritate de oameni bogaţi şi puternici, explică succesul invaziilor barbare" (p. 36), dacă subliniază că

migratorii aduceau cu ei, de pildă, „tehnici metalurgice rafinate" şi „arta admirabilă a stepelor cu motivele sale animale stilizate" (p. 38), totuşi nu se lasă îmbiat a da un caracter idilic contactului dintre cele două lumi. Perioada instalării barbarilor în cuprinsul Imperiului roman este o vreme de distrugeri, de jafuri şi de ucideri, însoţite – cum era firesc, dacă ţinem seama de faptul că invazia, cu tulburările ei, se petrecea într-o societate şi altminteri sărăcită – de foamete, de mari epidemii şi de înmulţirea animalelor sălbatice, aceasta din urmă favorizată şi de scăderea spaţiilor cultivate. Nu este astfel de mirare regresul care s-a produs în atâtea domanii: scădere demografică, pierderi de bunuri, distrugeri de valori culturale şi artistice ca şi de instalaţii şi construcţii legate de viaţa economică, regres tehnic, al gustului şi al moravurilor, al administraţiei şi al forraalor vieţii publice. Barbarii „au grăbit, au agravat, au exagerat decadenţa începută în impsriul târziu. Dintr-un declin ei au făcut o regresiune" (p. 59).

Perioada aceasta dintre începutul veacului al V-lea şi sfârşitul veacului al VIII-lea, cu preludiile ei din secolele anterioare, a marcat profund dezvoltarea ulterioară a lumii medievale, şi aceasta nu numai în ce priveşte pregătirea noilor structuri economice şi sociale, ci şi în domeniul mentalităţilor şi al modurilor de comportare. „... în timpul celor patru veacuri ce despart moartea lui Teodosiu (395) de încoronarea lui Carol cel Mare (800), o lume nouă se născuse în occident, desprinzându-se încet din fuziunea lumii romane şi a lumii barbare. Evul mediu occidental se înfiripase" (p. 50).

Capitolul consacrat veacurilor VIII-X poartă de asemenea un titlu de istorie politică – „încercarea de organizare germanică" –, deşi, la fel ca şi precedentul, e departe de a se opri numai asupra fenomenelor de ordin politic. Sfârşitul secolului al VIII-lea este pentru Jacques Le Goff momentul celui dintâi „dsmaraj" al Occidentului medieval, căruia din punct de vedere politic îi corespunde noua unitate pe care i-o dă Carol cel Mare, dar nu e vorba numai de acest aspect, sau de cel al culturii, asupra căruia vom reveni, ci şi de zona adâncă a economiei. Henri Pirenne afirma categoric în celebra sa carte Mahormt et Chxrlemigne (Paris, 1937, p. 213): „Opinia curentă consideră domnia lui Carol cel Mare ca o epocă de restaurare economică. Abia

doar că nu se vorbeşte şi aici, ca în domeniul literelor, de renaştere". La aceasta, Jacques Le Goff răspunde: „Nimic nu ne împiedică să credem că dacă a fost o Renaştere carolingiană ea a fost mai întâi de toate o renaştere economică" (p. 83). Justificarea acestei poziţii nu stă atât în aspectele semnalate din domeniul schimburilor comsrciale, aspsete puse în lumină şi de Pirenne dar interpretate altminteri, cât în fapte legate de producţia agricolă, asupra cărora de altfel se trece cu destulă grabă.

Acest început de progres este pus în cumpănă de noua serie de invazii din secolul al IX-lea şi din prima jumătate a celui de al X-lea – interval de importanţă fundamentală pentru constituirea clasei feudale, întemeiată pe stăpânirea pământului şi însoţită, pe de o parte, de însuşirea puterii politice, iar pe de alta, de dezvoltarea relaţiilor de dependenţă personală, care între oamenii liberi capătă forma relaţiilor vasalice, legate de posesiunea beneficiului. Trebuie să aşteptăm de aceea veacul al X-lea pentru a întâlni semnele vădite ale unei înaintări, deşi Jacques Le Goff bănuieşte pe drept cuvânt că „progresele decisive care aveau să constituie o „revoluţie agricolă" între secolele al X-lea şi al XIII-lea au început modest în vremea carolingiană şi s-au dezvoltat cu încetul până spre anul 1.000, când au dobândit o accelerare considerabilă" (p. 90).

Locul secolului al X-lea în această evoluţie nu este definit mai de aproape, dar este semnificativ titlul pe care-l poartă, la tabla de materii, paragraful ce precedă concluzia acestui capitol, şi care reia formula lui Roberto Lopez, amintită de altminteri şi în text: „Renaşterea din secolul al X-lea". Totuşi, în altă parte citim: „Când se încheie visul roman al anului 1.000 (referirea e la Otto III), o reînnoire este gata să iasă la lumină: aceea a Occidentului întreg. Brusca sa apariţie face din secolul al XI-lea secolul adevăratei porniri din loc (demarrage) a creştinătăţii occidentale" (p.82). De altminteri, capitolul următor – Formirea creştinătăţii – continuă expunerea istorică pentru veacurile XI-XIII, despărţire cronologică determinată şi de criteriul

17;

I' X

politic, căci în partea a doua a cărţii, diferitele aspecte ale

civilizaţiei sunt analizate în capitole consacrate veacurilor X-XIII.

Mai importantă este chestiunea originilor acestui progres al societăţii europene, vizibil în toate domeniile. În procesul complex care se petrece, este evident că ceea ce la început este efect, devine la rândul său cauză. Totuşi, o ierarhizare a factorilor se impune şi cu dreptate Jacques Le Goff aşază creşterea demografică, asupra căreia s-a insistat atât de mult în ultima vreme, între consecinţe, oricât rol ar fi jucat ea apoi în progresele ulterioare. La fel este cazul factorului politic, al „pacificării relative" care se produce în veacul al X-lea. Factorul prim trebuie căutat de aceea în progresele, tehnice şi economice, din lumea rurală. În această expansiune agricolă care are loc, autorul acordă un rol important, poate însă exagerat, rentei feudale ca stimul al activităţii ţărănimii de sporire a producţiei. În acelaşi timp, este fixat cu precizie raportul dintre creşterea demografică şi, pe de o parte, mişcarea de defrişare, care rămâne un aspect fundamental al dezvoltării economiei occidentale între veacurile al X-lea şi al XIV-lea, iar pe de alta, expansiunea în afară, pe cale de cuceriri, a societăţii apusene: „Condiţiile modului de producţie feudal, care puteau suscita un oarecare progres tehnic, dar mai sigur îl împiedicau de a depăşi un nivel mediocru, nu îngăduiau progrese calitative ale producţiei agricole care să fie îndestulătoare pentru a. răspunde nevoilor născute din creşterea demografică" (p. 92). De aici, nevoia, de obţinere a unor noi spaţii de cultură, fie în interior, pe baza defrişărilor şi a ceea ce s-a numit mişcarea de colonizare internă, fie în exterior, prin extinderea frontierelor lumii catolice apusene.

În acest context se înscriu două fenomene strâns legate între ele: dezvoltarea schimburilor comerciale şi noua viaţă cunoscută de oraşe. În problema, atât de discutată a originilor oraşului medieval, Jacques Le Goff vine mai întâi cu afirmaţia categorică, de orientare pirenniană, că „el este creat de reluarea schimburilor şi este opera negustorilor" (p. 103). Dar îndată apar nuanţările: „Aceste oraşe s-au născut din trezirea vieţii comerciale, dar şi din progresul agricol al Occidentului, care începea să aprovizioneze mai bine-cu alimente şi oameni centrele urbane. Trebuie să ne resemnăm a atribui naşterea şi avântul oraşelor medievale unui ansamblu complex de stimulente şi

mai ales unor grupuri sociale diverse" (ibid.). Sau: „Oraşele au avut nevoie pentru a se naşte de un mediu rural favorabil..." (p.106). În sfârşit, „chiar dacă la început oraşul a fost mai ales un loc de schimburi, un nod comercial, o-piaţă, funcţia sa esenţială... este activitatea sa de producţie" (p. 107).

O dată constituit, oraşul medieval capătă un „rol de călăuză, de ferment, de motor" (ibid.), atât în ordinea economică de care se leagă şi expansiunea, economiei monetare – „care, pătrunzând la ţară, modificând renta rurală...» va fi un element decisiv al transformării Occidentului medieval" (p. 112)

* 18

cât şi în domeniul vieţii mentale, inclusiv manifestările ei intelectuale şi artistice.

Deşi constituie o societate nouă, deşi se opune în atâtea privinţe clasei feudale şi mentalităţii feudale, oraşul medieval aparţine totuşi societăţii feudale: „De fapt, feudalizarea şi mişcarea urbană sunt două aspecte ale unei aceleiaşi evoluţii, care organizează în acelaşi timp spaţiul şi societatea" (p. 124). Iar pe de altă parte, cu toată afirmarea puternică a oraşelor şi rolul lor fundamental ca agent al evoluţiei istorice care va duce în cele din urmă la crearea lumii moderne, nu trebuie uitat că societatea medievală „rămâne în primul rând rurală" (p. 106).

Problema cruciadelor este tratată de autor în cadrul expansiunii externe a societăţii medievale apusene, alături de expansiunea germană şi scandinavă – în care e cuprinsă şi cea normandă din veacul al XI-lea –, de cea franceză şi de reconquista spaniolă, în care rolul cavalerilor şi al călugărilor francezi e deosebit de mare. „Cauzele materiale şi în primul rând de natură demografică mai degrabă decât direct economică" (p. 97) au jucat fără îndoială un rol esenţial în declanşarea cruciadelor; totuşi, „contextul mental şi – emoţional al cruciadei" rămâne de prim interes pentru istoricul civilizaţiei şi de aceea i se acordă atenţia meritată. Cât despre bilanţul general al mişcării de cruciadă, el se înfăţişează pentru Jacques Le Goff, spre deosebire de atâţia alţi istorici, complet negativ: „Ca rod al cruciadelor nu văd decât poate caisul, care ar fi fost adus de creştini din Locurile

sfinte" – conchide dânsul cu amară ironie.

O parte relativ întinsă a acestui capitol este dedicată rolului jucat de biserică în procesul general de dezvoltare străbătut de societatea apuseană, în economie, dacă autorul se plasează între istoricii care-i contestă locul ce-i fusese acordat altă dată în cadrul defrişărilor, el îi recunoaşte funcţiunea exercitată prin investirile băneşti în construcţii – după Jacques Le Goff, construcţiile reprezintă principala „industrie" a evului mediu –, prin rolul de „stabilimente de credit" jucat de mănăstiri şi prin protecţia acordată negustorului. „Biserica se apucă să reabiliteze activitatea datorită căreia se creează avântul economic. Ea transformă în valoare mântuitoare acea muncă o sândă definită de cartea Genezei: omul căzut din starea sa dinţii trebuie drept ispăşire să-şi câştige pâinea cu sudoarea frunţii" (p. 116). Ceea ce e drept, cu condiţia să nu uităm nici curentul permanent de ostilitate faţă de afacerile negustoreşti şi nici rolul de frână jucat de biserică prin serviciile ideologice aduse prezervării structurilor sociale existente. Biserica reabilitează munca în măsura în care ea este menită să asigure existenţa în limitele unei concepţii ierarhice a societăţii. Cât despre acele „visuri care sunt contraponderea necesară la realităţile anevoioase" (ibid.) şi pe care biserica le oferă societăţii, cum este idealul sărăciei, asupra căruia se opreşte autorul, ele au putut duce la realizări interesante în sânul noilor ordine călugăreşti, care

2*

Îmbină munca manuală cu rugăciunea, dar pentru societatea laică erau doar o falsă soluţie – chiar când au fost îmbrăţişate ca formă de protest social – şi nu puteau decât s-o îndepărteze de la soluţiile fireşti.

Observaţii ascuţite ne întâmpină în aceste pagini cu privire la raporturile dintre biserică şi societate. Cea dintâi, în efortul de a-şi păstra poziţia dominantă, este silită să se adapteze permanent noilor realităţi. De aceea „biserica este mai mult la remorca decât la cârma evoluţiei creştinătăţii, aşa cum fusese în evul mediu timpuriu". Ea reuşeşte în cele din urmă să înfrângă valul de erezii din secolele al XH-la şi al XIII-lea, care „contestând structura însăşi a societăţii atacau chiar fondul care o constituia: feudalitatea" (p. 124) – dar această

victorie este obţinută cu preţul folosirii „cruciadei", adică a războiului, şi a inchiziţiei. De aceea, dacă din punctul de vedere al situaţiilor de fapt, la începutul veacului al XIV-lea biserica câştigase partida, ea „o pierduse în faţa judecăţii istoriei" (p. 123). De altminteri, fapt deosebit de important, „secolul al XIII-lea este secolul laicizării mai mult încă decât al catedralelor şi al marilor construcţii (sommes) scolastice" (p. 122).

Într-o scurtă dar nuanţată privire care nu uită deosebirile regionale, este examinată feudalitatea, ca sistem de relaţii în sânul clasei dominante şi ca formă de stăpânire a pământului. Ţărănimea apare în acest capitol doar în mod subsidiar, remarcându-se însă progresele straturilor ţărăneşti, între care se distinge pătura înstărită a celor ce posedă atelaje şi este principala beneficiară a înaintării, de masa pălmaşilor, lipsiţi de vitele necesare.

În fărâmiţarea politică ce caracterizează societatea feudală, ea însăşi rezultat al fărâmiţării economice şi al noilor structuri sociale, există însă şi forţe de unificare. Dacă conflictul dintre cele două puteri de caracter universal – papalitatea şi imperiul – îi apare istoricului francez doar „ca un teatru de iluzii în dosul căruia se vor petrece lucrurile cele serioase" (p.130), viitorul este pregătit de acţiunea unificatoare şi centralizatoare a monarhiilor, între care se numără de altminteri şi puterea papală, care se transformă într-o „monarhie supranaţională". Deşi succesele categorice în această direcţie sunt încă rare, deşi oraşele cunosc o remarcabilă afirmare, succesiunea feudalităţii ca formă de conducere politică directă era rezervată statelor teritoriale, pentru ca „progresul începe să pretindă unificarea unor întinderi apreciabile" (p.139). De altminteri, forma monarhică va fi şi aceea care va prezerva mai bine, în condiţiile create, interesele sociale ale ansamblului clasei feudale.

Veacurile al XIV-lea şi al XV-lea, cu criza prin care a trecut societatea apuseană şi care a constituit în ultima vreme una din preocupările principale ale istoricilor evului mediu, ies oarecum din preocupările lui Jacques Le Goff şi de aceea sunt tratate doar în câteva pagini. Criza însăşi este considerată de autor ca „o criză generală care va fi într-adevăr în esenţa sa o criză a feudalităţii" (p. 129). Ea este

anterioară ciumei negre, în care unii istorici, exagerând rolul factorului demografic, au mers până la a vedea începutul unei noi perioade istorice, iar cauzele ei, după cum pe drept se afirmă, „trebuie căutate… în fondul însuşi al structurilor economice şi sociale" (p. 142) ale lumii apusene. În manifestările ei, notciză Le Goff, „oricât de fundamentală, criza nu atrage după sine o depresiune a întregii economii şi nu loveşte în mod egal nici toate categoriile, nici toţi indivizii. Cutare sector geograf ic sau economic este lovit, în timp ce alături se desenează un nou avânt care înlocuieşte şi compensează pierderile vecine" (ibid.). În cele din urmă, criza constituie un puternic factor de transformare: „Ea aduce pe lume societatea Renaşterii şi a Timpurilor Moderne, mai deschisă şi, pentru mulţi, mai fericită decât înăbuşitoarea societate feudală" (p. 144). Jacques Le Goff nu se ocupă – şi nu avea de ce să se ocupe – de caracterele social-economice esenţiale ale acestor „Timpuri Moderne". Este evident însă că aspectul lor fundamental constă în dezvoltarea pe care o cunosc noile relaţii de producţie capitaliste şi în locul deţinut de burghezie ca factor al progresului. Aceasta nu înseamnă însă că noua societate a devenit, în ansamblul ei, o societate burgheză. Cu toate transformările şi pierderile pe care le cunoaşte clasa feudală, cu toate progresele centralizării statale, pe care criza veacului al XIV-lea nu face decât s-o favorizeze, nobilimea rămâne clasa dominantă. Aşa cum nu uită să noteze Jacques Le Goff, „va trebui să treacă veacuri pentru ca distanţa tot mai mare dintre puterea economică şi slăbiciunea socială şi politică a păturilor superioare urbane să producă revoluţiile burgheze din secolele XVII şi XVIII" (p.128).

Partea a doua a cărţii lui Jacques Le Goff, care constituie tratarea însăşi a subiectului ce şi-a propus – Civilizaţia medievală –, se deschide printr-un scurt capitol introductiv, în care se încearcă a se surprinde câteva „Lumini în noapte", după titlul sugestiv care i-a fost dat. Această noapte, rămăşiţă ireductibilă, într-un anumit sens, a „vârstei întunericului" (the dark ages)" ce se întindea altă dată asupra întregului ev mediu – corespunde pe planul culturii declinului general care caracterizează începuturile noii epoci şi a fost examinat în paragrafele corespunzătoare ale părţii a I-a. Este perioada de copilărie

a civilizaţiei medievale, importantă pentru că, la fel ca în orice copilărie, acum „se nasc deprinderi de a gândi şi de a simţi precum şi teme şi opere care formează şi informează structurile viitoare ale mentalităţilor şi sensibilităţilor medievale" (p.147). E în acelaşi timp, o perioadă de adaptare a ceea ce supravieţuieşte din cultura antică şi cunoaşte cea dintâi „renaştere" – efort cultural susţinut şi reluare de contact mai strâns cu izvoarele antice. Chiar redusă la proporţiile modeste pe care le-a avut în realitate, Renaşterea carolingiană nu rămâne mai puţin „o etapă în constituirea utilajului intelectual şi artistic al Occidentului medieval" (p.168).

Înainte de a vedea condiţiile materiale în care trăieşte omul evului mediu, Jacques Le Goff a căutat să surprindă orientările lui în spaţiu şi în timp. Constituind structuri mentale de caracter fundamental, reprezentările spaţiului şi timpului sunt, de fapt, condiţionate ele însele într-o bună măsură de modalităţile existenţei materiale a unei societăţi.

În viziunea spaţială a omului medieval există elemente date de experienţa directă şi generală, altele derivând dintr-o experienţă comunicată, altele, în sfârşit, provenind, pentru a folosi expresia lui Le Goff, „din abstracţiuni mistice şi pseudoştiinţifice" (p.176). Ele intră, fără îndoială, în proporţii şi forme diferite, după categoriile sociale, după gradele de cultură şi poziţiile individuale. Orizontul imediat şi comun este desigur dat de o „margine de pădure". Marc Bloch atrăgea însă atenţia, încă de acum treizeci de ani, într-un capitol cu adevărat deschizător de drumuri din primul volum al cărţii sale închinate societăţii feudale, asupra caracterului contradictoriu al sistemului de relaţii din prima epocă feudală: „Nu exista colţ de pământ care să nu fi avut vreun contact, în mod intermitent, cu acea formă de mişcare browniană, în acelaşi timp perpetuă şi inconstantă, care traversa întreaga societate. Dimpotrivă, între două aglomeraţii foarte apropiate, relaţiile erau mult mai rare, depărtarea umană, am spune, infinit mai considerabilă decât în zilele noastre" (La societeje odale. La jormation des liens de dependance, coli. „L'Évolution de l'Humanité", Paris, 1939, p. 104). Jacques Le Gofi se ocupă în special de cel dintâi aspect, de acea mobilitate „extremă, deconcertantă" a oamenilor evului mediu,

determinată în primul rând de cauze social-economice, dar adăugându-li-se şi motive de altă natură, dintre care cele de ordin religios nu sunt cele din urmă.

Această circulaţie se face însă, în afară de rare excepţii, între care de fapt intră şi cruciadele, în interiorul a ceea ce se considera drept „Creştinătatea". Dincolo de marginile ei, se afla o lume de opoziţie, care căpăta în viziunea occidentală un colorit diferit după formele ei religioase: Bizanţul, Islamul, păgânătatea şi apoi, cu un loc special, mongolii. Natural că în raport cu aceste zone de credinţe diferite reacţia nu putea fi nici permanent aceeaşi, nici unitară în cadrul societăţii şi nici lipsită de contradicţii. Acestea toate sunt excelent examinate în raporturile cu lumea islamică, în timp ce pentru Bizanţ, în afara unor rare menţiuni privind schimburile paşnice, analiza insistă pe formarea sentimentului de ostilitate. E drept că e vorba de perioada de după schisma din 1054, dar ne putem întreba totuşi cât era el de răspândit şi ce compensări găsea în aceeaşi societate, după cum pot fi invocate tot atâtea texte marcând ostilităţi asemănătoare între popoarele din sânul creştinătăţii apusene, sau chiar sentimente de împotrivire de la provincie la provincie. Exemple semnificative în acest sens se pot găsi de altminteri chiar în cartea lui Le Goff (v. p.343).

Ceea ce constituie poate caracteristica principală a viziunii spaţiale care se afirmă la omul medieval, este lipsa unor limite precise între real şi imaginar, între lumea pământeană şi cea „de dincolo". Omul evului mediu trăieşte într-o lume fabuloasă, în care elemente supranaturale intervin în mod permanent, fie că e vorba de forţe divine – Dumnezeu, sfinţi şi îngeri de toate categoriile –, fie de acea contra-divinitate care e diavolul şi a cărei prezenţă insidioasă crează o stare de spirit de continuă anxietate. Paragrafe substanţiale urmăresc nu numai poziţia omului prins în această reţea de reprezentări, dar şi diferenţierile sociale în formele pe care le iau ele, precum şi evoluţia raporturilor dintre om şi divinitate, care se percepe în mentalităţi şi sensibilităţi şi se reflectă cu deosebire în artă.

„Acestei confuzii – sau, dacă se preferă, acestei continuităţi spaţiale, care confundă, care coase cerul de pământ – îi corespunde o

continuitate temporală asemănătoare: timpul nu e decât un moment din eternitate". Cu aceasta autorul trece la examinarea structurilor temporale, care-i permite iarăşi observaţii fundamentale pentru înţelegerea omului medieval în reacţiile sale cele mai profunde. Nu întâmplător Jacques Le Goff îşi va încheia cartea evocând noua atitudine faţă de timp care se manifestă în Renaştere, când timpul, altă dată posesiune a lui Dumnezeu, devine un timp al omului, bun preţios între toate.

Unul dintre cele mai importante aspecte urmărite este cel al înserării timpului istoric în eternitate, în acel „timp divin… continuu şi linear", care îi permite autorului să evoce trăsăturile de bază ale gândirii istoriografice medievale. Alte observaţii se adaugă cu privire la „confuzia temporală fundamentală", care, la nivelul mentalităţii colective, „amestecă trecutul, viitorul apropiat şi cel depărtat" (p.222), dar nu exclude însă „o sensibilitate esenţială faţă de cronologie" (ibid.), deşi criteriile de datare şi nevoile spirituale cărora le corespund acestea sunt diferite faţă de cele ale omului modern. Diferite sunt şi mijloacele tehnice de care se dispune pentru măsurarea timpului, ceea ce nu putea să nu influenţeze perceperea scurgerii vremii de către om; când însă se vor manifesta nevoi noi de definire mai precisă a duratei, vor fi găsite şi soluţiile tehnice de satisfacere a lor.

Până atunci, unităţile de măsurare a timpului, ca şi cele pentru determinarea lungimilor şi a cantităţilor, sunt în stăpânirea clerului şi a clasei feudale şi ele „constituie un instrument de dominaţie socială de o importanţă excepţională".

Orientarea în timpul concret este legată în societatea medievală – şi nu numai în aceasta, dar atunci desigur într-o măsură mai mare – de poziţia omului şi de esenţa preocupărilor sale. De aceea autorul poate distinge o serie de „timpuri sociale": timpul rural, timpul seniorial, timpul religios şi clerical. În cele din urmă, progresele vieţii orăşeneşti, cu nevoile de precizie pe care le aduc, „frâng şi unifică timpurile tradiţionale"; „… progresul tehnic susţinut de evoluţia ştiinţei, permite apariţia orologiului, măsurător al orei în sens modern" (p.231). Dar cu aceasta suntem la sfârşitul perioadei studiate de Jacques Le Goii, ba chiar ieşim din cadrul ei.

Analiza „Vieţii materiale” constituie unul din capitolele cele mai importante ale cărţii lui Jacques Le Goff şi care ne oferă în acelaşi timp mijlocul fundamental de înţelegere a societăţii medievale. Primul aspect urmărit e cel al dezvoltării tehnice. Autorul nu contestă, ci dimpotrivă insistă pe progresele tehnice cunoscute de evul mediu occidental, progrese constând în special în difuzarea unor invenţii ale antichităţii – „dar pentru istorie, observă Le Goff, data lor de naştere este cea a difuziunii şi nu a descoperirii lor” (p.249) –, la care se adaugă probabile împrumuturi din Orient şi partea de realizări proprii ale Occidentului medieval. Dar, dacă importanţa lor istorică generală nu se poate nega, dacă ele au stat la baza progresului economic din veacurile XI – XIII, nu mai puţin au avut un caracter limitat. În ciuda lor „slăbiciunea înzestrării tehnice medievale se vădeşte mai ales în domenii fundamentale cum sunt: predominarea uneltei asupra maşinii, slaba eficacitate a utilajului, insuficienţa utilajului şi a tehnicilor rurale, care nu dau decât rezultate practice foarte slabe, mediocritatea înzestrării energetice, a transporturilor, a tehnicilor financiare şi comerciale” (p.254). Tehnica medievală rămâne în ansamblul ei „o tehnică de artişti meşteşugari care cu ajutorul unui utilaj rudimentar aplică anumite reţete unei producţii de piese individuale” (p.274).

Limitele progresului tehnic, ca şi cele ale progresului economic general, legat de cel dintâi, sunt căutate, cum era firesc, în structura social-economică a societăţii feudale. Ideea o găsim exprimată în mai multe rânduri, dar pasajul cel mai lămuritor mi se pare următorul: „Obstacolele la creşterea economică proveneau mai ales din regimul feudal însuşi care determina de altminteri şi nivelul tehnologic scăzut. Fără îndoială sistemul feudal nu se reduce la sistemul domenial, dar el se sprijină pe un mod de exploatare economică a cărui schemă, în mijlocul variaţiilor geografice şi cronologice, este fundamental aceeaşi. Sistemul feudal este în esenţă însuşirea de către clasa seniorială – ecleziastică şi laică – a întregului prisos al producţiei rurale asigurate de către masa ţărănească. Această exploatare se face în condiţii care lipsesc pe ţărani de mijloacele necesare pentru a contribui la progresul economic, fără ca beneficiarii sistemului să aibă ei înşişi posibilităţi

mult mai mari de investiţii productive" (p.286). În sprijinul acestei acţiuni defrânare vin şi factorii de natură psihică, cum sunt atitudinea faţă de tehnică, ţelurile care se propun activităţii de producţie, valoarea acordată progresului economic, idealurile de comportare ale diferitelor categorii sociale. Deşi reflectând ei înşişi un anumit tip de societate, aceşti factori asupra cărora Jacques Le

Goff stăruie cu interesul său veşnic viu faţă de tot ce e fenomen de psihologie socială, exercită permanent un rol negativ asupra vieţii economice, încetinind ritmul de creştere şi împiedicând transformările mai profunde. Desigur că în măsura în care aceste transformări totuşi se produc, intervin şi schimbări de mentalitate, active ele însele, dar saltul hotărâtor se va produce numai mai târziu şi lui îi vom datora noua mentalitate, opusă celei medievale şi pe care ne-am deprins să o numim spiritul capitalist. În aceste condiţii, apare firească concluzia ca „inferioritatea tehnicilor de producţie, sporită încă de deprinderile mentale ale vremii, condamna economia medievală la stagnare, la satisfacerea doar a subzistenţei şi la acoperirea cheltuielilor de prestigiu ale minorităţii" (ibid.).

Consecinţele unor atari situaţii pentru condiţiile de existenţă ale oamenilor sunt fixate cu luciditate de Jacques Le Goff, în pagini care ne introduc în intimitatea viziunii sale despre această perioadă istorică. „... Occidentul medieval – constată Domnia sa – este o lume la marginea limitei, ameninţată veşnic ca subzistenţa să nu-i mai fie asigurată, o lume în echilibru marginal". Şi continuă: „Occidentul medieval este mai întâi un univers al foamei. Frica de foame şi prea adesea foamea însăşi îl chinuie" (p.290). Într-o societate care trăieşte sub obsesia foamei, aceasta îşi exercita acţiunea şi asupra mentalităţii celor bogaţi, de obicei feriţi de primejdie, dar la care, prin contrast, „luxul alimentar, ostentaţia hranei, exprimă – la acest nivel fundamental – o comportare de clasa" (p. 291 – 292). Condiţiile alimentare atrag după sine epidemiile, bolile endemice, maladiile de carenţă şi cele nervoase, după cum se răsfrâng şi asupra stărilor psihice: „Trebuie să avem în minte această fragilitate fizică, acest teren fiziologic propriu să întreţină bolile trupului şi ale sufletului, extravaganţele religiozităţii, în înflorirea subită a unor crize colective...

Chiar la nivelul vieţii de toate zilele, organismele subalimentate sau rău hrănite sunt predispuse la toate rătăcirile spiritului: vise, halucinaţii, viziuni" (p. 303). Avem aici, fără îndoială, excelente pagini asupra acelor, „aventuri ale trupului", de care Marc Bloch socotea că trebuie să ţină seama „o istorie mai demnă de acest nume".

Ultima parte a capitolului este rezervată progreselor de netăgăduit pe care le-a cunoscut viaţa materială în evul mediu. Este vorba totuşi de „o lungă fază de expansiune care, în oarecare măsură, corespunde unei ameliorări a bunei stări" (p. 307). Dar consecinţele sociale ale progresului economic şi demografic, ale înlocuirii treptate a economiei naturale cu economia bănească nu sunt trecute cu vederea.

În timp ce veniturile unei părţi a clasei senioriale sunt atinse, schiţându-se o primă criză a acesteia, lumea ţărănească cunoaşte o puternică diferenţiere: „O minoritate în stare să tragă profit din vânzarea prisosurilor sale se îmbogăţeşte, îşi rotunjeşte pământurile, formează o categorie privilegiată, o clasă de chiaburi… în schimb pauperizarea masei ţărăneşti s-a accentuat" (p. 314).

Orăşenimea, la rândul ei, cunoaşte o diferenţiere asemănătoare. Peste tot, progresele economiei „lărgesc de cele mai multe ori şanţul de demarcaţie dintre clase, sau mai degrabă dintre categoriile sociale dinlăuntrul claselor" (p.317).

Cu capitolul al VIII-lea, intitulat „Societatea creştină", după cum societatea feudală apuseană se concepea ea însăşi, trecem de la condiţiile materiale ale existenţei omului medieval la formele vieţii sale sociale. Natural şi aici avem a face deopotrivă cu realităţi de structură ale societăţii medievale – deşi autorul nu-şi propune să procedeze la o analiză sistematică a acestora – şi cu moduri de reprezentare a realităţii, cu complexe de idei şi de stări de spirit, cu tendinţe şi acţiuni legate de poziţia diferitelor categorii sociale.

Mai întâi ne întâmpină acea împărţire tripartită a societăţii – „societatea trinitară", cum o numea Roberto Lopez –, în care clericii luptătorii şi cei ce munceau erau socotiţi a-şi cumpăni aportul social. Născută – sau refolosită – pentru a da o justificare ideologică poziţiei sociale a elementelor dominante, şi de aceea prezentată ca reflectând o ordine voită de divinitatea însăşi, această schemă corespundea unei

structurări a societăţii petrecute în cursul evului mediu timpuriu, care are ca rezultat transformarea aristocraţiei într-o clasă militară şi separarea tot mai netă a clerului de masa credincioşilor – Jacques Le Goff vorbeşte chiar, după canonicul Delatuelle, de constituirea unei „caste clericale" –, în timp ce „condiţia ţăranilor tinde să se uniformizeze la nivelul cel mai de jos: cel al şerbilor" (p.321). Autorul duce mai departe analiza viziunii tripartite a societăţii, subliniind, în pagini de un interes capital – unde rezerve pot fi făcute doar în ce priveşte folosirea termenului de clasă pentru cler –, atât originea clericală a schemei şi funcţiunea ce-i era rezervată în fixarea raporturilor dintre cler şi feudalitatea laică, pe care cel dintâi se străduie s-o domine, cât şi distincţia care se face, în sânul celor ce muncesc – laboratores –, între ansamblul acestei categorii şi pătura ei superioară. Avem a face, astfel, cu o schemă care, în interpretarea ei cea mai generală, avea de scop să „sacralizeze" structura societăţii şi, servind drept instrument de împiedicare a luptei de clasă, „de mistificare a poporului" (p.323), să „facă imposibilă o revoluţie socială" (p.325), iar în interpretarea mai restrânsă, să dea o justificare socială părţii celei mai înstărite a ţărănimii.

Înlocuirea schemei celor trei „ordine" cu schema nouă a „stărilor", această „laicizare a viziunii societăţii", „corespunde unei evoluţii capitale a înseşi societăţii medievale" (p.325), Ea se bazează pe „condiţiile socio-profesionale" şi este rezultatul unei structuri sociale devenite mai complexe, în care se afirmă rostul păturilor orăşeneşti.

Funcţiunea social-politică a stărilor se va afirma îndeosebi în perioada ulterioara celei studiate de Le Goff, dar observaţiile sale cu privire la ceea ce va deveni din punct de vedere constituţional, în Franţa, starea a treia „care moşteneşte ambiguitatea terminologica – şi noţională – a celui de al treilea ordin, deschid perspective îndepărtate în timp, ajungând până la „conflictul din Revoluţia franceză între oamenii care vor să oprească revoluţia la victoria elitei din starea a treia şi cei care vor să facă din ea triumful întregului popor" (p.324).

Această societate de „ordine", apoi de „stări", este, luată în ansamblul pe care-l constituie Europa catolică, o „societate bicefală". Ea are în fruntea ei pe papă şi pe împărat şi tendinţele de dominaţie

ale celor două puteri, competiţia aproape permanentă dintre ele, sunt urmărite în aspectele lor ideologice şi politice. Încercării papale de „a absorbi funcţia imperială" (p.355) îi corespunde efortul căpeteniilor laice „de a li se recunoaşte un caracter religios, sacru, dacă nu sacerdotal" (p. 333). Căpetenii laice, căci în realitate, şi din ce în ce mai mult în raport cu progresele puterii monarhice şi refacerea ideii de stat, „bicefalismul creştinătăţii medievale este mai puţin acela al papei şi al împăratului decât acela al papei şi al regelui (rege-împărat)" (p.332) – „rege-împărat", în măsura în care regii înţeleg să-şi aroge funcţiunea imperială înăuntrul hotarelor stăpânirii lor. De aceea autorul insistă îndeosebi pe raporturile dintre biserică şi regalitate, nu lipsite ele însele de echivoc, căci pe de o parte cea dintâi oferă sprijinul ideologic cel mai eficace – şi de-atâtea ori şi sprijin material – celei de a doua, iar pe de alta vrea s-o folosească drept instrument al propriei sale autorităţi în cadrul societăţii. Competiţia neputând duce la absorbirea nici unei puteri de către cealaltă şi având nevoie una de alta, rezultatul a fost împăcarea în vederea dominaţiei în comun sau ceea ce se va numi „alianţa tronului cu altarul". Lipsa unui antagonism real în această dispută de putere se va vedea şi atunci când va fi vorba de conflictele sociale.

Formarea statelor teritoriale a înlocuit fărâmiţarea feudală cu un nou tip, desigur mai puternic, de fragmentare, de punere în primejdie a acelei unităţi, niciodată împlinite, către care tindea societatea apuseană. Afirmarea pe planul culturii a limbilor naţionale, „realitate vie a Occidentului medieval" (p.342), care se opunea folosirii latinei de biserică şi cancelarie, „instrument mai mult de dominare asupra masei decât de comunicare internaţională" (p.349), a constituit de asemenea un factor de separare. Dar dacă particularismele politice şi lingvistice pun în cumpănă tot mai mult factorii de unificare, transformarea popoarelor în mari comunităţi de viaţă naţională aparţine încă viitorului. Acum deodată altele sunt cadrele existenţei sociale care-şi dispută individul, statul însuşi exercitând încă asupra lui o acţiune foarte redusă. Aceste cadre îl prind cu atât mai mult într-o „reţea de ascultări, de supuneri, de solidarităţi" (p.349), îl domină atât din punct de vedere material cât şi spiritual.

Din această societate de grupuri puternic constituite şi ierarhizate, care modelează mentalităţile şi creează ideologii apte să le asigare perpetuarea, împiedicând orice afirmare autonomă a individului, autorul examinează mai întâi structurile familiale, extrem de puternice atât la clasa feudală cât şi la ţărănime, apoi senioria, cadrul principal de viaţă socială pentru marea majoritate a populaţiei, în sfârşit comunităţile săteşti şi cele urbane.

Dar, dacă creează sau impun solidarităţi, oraşul şi satul sunt în acelaşi timp teatrul unor puternice antagonisme sociale, „care răbufneau uneori în explozii subite de violenţă" (p.367). „Quasi-monopolul literelor deţinut de clerici, cel puţin până în secolul al XIII-lea, ascunde privirilor intensitatea luptelor de clase din evul mediu" (ibid.) – constată cu dreptate Jacques Le Goff. Ele sunt examinate, în pagini care dezvăluie tensiunea permanentă dintre oprimaţi şi cei ce-i oprimă, formele psihologice pe care ea le capătă, acţiunile cărora le dă loc, culminând cu răscoala, atât în mediul rural cât şi în cel urban. În locul unei societăţi de armonie, cum au voit-o de atâtea ori istoricii evului mediu, călcând pe urmele clasei dominante de atunci, apare realitatea aspră a unei lumi de inegalitate socială şi de aceea de suferinţă şi de luptă.

Care a fost poziţia bisericii şi a regalităţii faţă de luptele de clasă din sânul societăţii în fruntea căreia se aflau? Şi într-un caz şi într-altul, răspunsul autorului este categoric. În ce priveşte biserica, „angajată în realităţile lumeşti şi alcătuind un grup social privilegiat… ea era adusă în chip firesc să încline spre partea în care se afla în fapt" (p.380). Cât despre regalitate, „în faţa unui pericol grav de răsturnare a societăţii, ea se alătura şi ea taberei de care ţinea în mod firesc: celei a feudalilor, ale cărei interese şi prejudecăţi le împărtăşea cu totul" (p.382).

Ultimul paragraf al acestui capitol atât de bogat este închinat celor din afara comunităţilor, o întreagă lume de excluşi, a căror soartă aruncă o lumină puternică atât asupra structurii societăţii, prin ceea ce ea refuză să primească, cât şi asupra mentalităţilor care o animă.

Dar de „Mentalităţi, sensibilităţi, atitudini", prezente în întreaga carte, se ocupă în mod deosebit ultimul capitol care este totodată unul din cele mai noi şi mai semnificative pentru viziunea istorică a

autorului. Atent şi de data aceasta la diferenţele rezultate din poziţia de clasă a grupurilor sociale, Jacques Le G: >fi urmăreşte însă aici cu precumpănire două lucruri. Cel dintâi sunt acele aspecte de mentalitate sau sensibilitate care au un caracter de mai mare generalitate în cadrul societăţii, care pot contribui mai mult la definirea omului medieval, în măsura în care el nu este o pură abstracţiune a minţii noastre şi reprezintă într-adevăr o epocă istorică dată. Cel de al doilea sunt transformările pe care acest domeniu al vieţii interioare le cunoaşte în cursul perioadei studiate, ca rezultat al prefacerilor pe care le suferă societatea însăşi. Aceste schimbări se petrec, prin firea lucrurilor, mai repede în zonele superioare ale societăţii – clasa feudală, păturile bogate ale oră-şenimii şi mai ales intelectualitatea, care e, ea însăşi, în mare măsură o apariţie nouă, legată de constituirea universităţilor –, iar izvoarele de care dispune istoricul – în primul rând literare, în sensul larg al cuvântului, şi artistice – se referă mai cu seamă tocmai la aceste categorii.

Sentimentul fundamental este, după Jacques Le Goff, sentimentul insecurităţii, legat atât de condiţiile vieţii materiale cât şi de sistemul de credinţe dominat de ideea vieţii „de dincolo". Acest sentiment îşi imprimă pecetea asupra mentalităţilor, sensibilităţilor, atitudinilor, care exprimă o permanentă nevoie de certitudine, de siguranţă. De aici – dar fără îndoială şi din caracterul conservator al unei societăţi dependente de pământ – nevoia de sprijinire p2 trecut, pe tradiţie, ps cutumă – care poate reprezenta o apăsare, dar şi o formă de apărare în raporturile cu seniorii –, pe „autorităţi". „La dovada prin autoritate, adică printr-o vechime controlată – citim mai departe – se adaugă dovada prin minune. Ceea ce cucereşte adeziunea spiritelor în evul mediu, nu este ceea ce poate fi observat şi dovedit printr-o lege firească, printr-un mecanism ce se repetă cu regularitate, ci dimpotrivă ceea ce este extraordinar, supranatural şi anormal" (p.402). Oricât ar părea de divergente la prima vedere, cele două atitudini – cea dintâi conservativă, cea de a doua deschisă neaşteptatului – se leagă între ele, pentru că „minunea" nu este, pentru omul medieval, numai o formă de compensare într-o lume în esenţa ei nedreaptă, ci constituie şi legătura cu un alt plan de existenţă,

conceput tocmai ca domeniul propriu al imuabilului.

D3 această credinţă în supranatural, care influenţează în aşa măsură, după cum s-a văzut, înseşi structurile spaţiale, se leagă gândirea magică „în care era scăldată mantalitatea comună" şi gândirea simbolică, formă „prelucrată, decantată" a acesteia (p. 404).

De un mare interes sunt consideraţiile autorului asupra raportului dintre abstract şi concret în structura mentalităţilor şi sensibilităţilor medievale, urmate de analiza reacţiilor faţă de culoare şi lumină, faţă de frumuseţea sensibilă şi de forţa fizică. Această atracţie spre forme şi valori pământeşti, fie ea şi subordonată acelei nevoi de certitudine, cum o socoate Jacques Le Goff, completează şi echilibrează oarecum peisajul vieţii interioare a omului medieval.

Deşi limitate încă, schimbările în viaţa mentală şi în sensibilitate care se petrec în secolele XII – XIII sunt de foarte mari consecinţe pentru viitorul societăţii europene. Constituirea unui nou utilaj mental, având ca instrument cartea, care se „desacralizează", „raţionalizarea" metodelor intelectuale, manifestarea unui început de interes pentru natură ca obiect de cunoaştere ştiinţifică sunt schimbări petrecute în primul rând în sânul păturii de intelectuali, dar care îşi vor largi treptat influenţa, atacând mentalitatea magică dominantă.

Alte transformări implică zone sociale mai largi. Una dintre ele se petrece în sentimentul care leagă cele două sexe, iubirea, şi o reflectă literatura: „ea rămâne darul nemuritor pe care, dintre toate formele muritoare create de civilizaţie, aceasta îl lasă moştenire sensibilităţii umane" (p.345). Cea de-a doua este reflectata de artă, care „face să apară o nouă privire asupra lumii şi un nou sistem de valori. Această privire se opreşte de acum încolo asupra. aparenţelor şi lumea sensibilă în loc să fie doar un simbol al unei realităţi ascunse, dobândeşte o valoare în sine, devine obiectul unei delectări nemijlocite" (ibid.). Schimbare fundamentală – chiar dacă nu generalizată încă –, deoarece se referă tocmai la acel sentiment al insecurităţii, socotit de Le Goff ca dominanta sensibilităţii medievale. De aceea şi concluzia acestui paragraf: „Omul care şi-a potolit frica priveşte îndelung lumea, ca Dumnezeu după creaţie, şi o găseşte frumoasă şi bună. Arta gotică înseamnă încredere" (p. 436).

Putem să-l urmăm oare pe autor, când, în căutarea unei unităţi interioare, face să derive o serie de comportări şi moduri de viaţă din incapacitatea de a atinge esenţele? „Dar în faţa acestor realităţi care se ascund, ce mai rămâne de făcut decât să te agăţi de aparenţe?” (p.43) – se întreabă Domnia sa. Poate că, mai simplu, avem a face cu o vitalitate pe care nu putea s-o înfrângă teama de supranatural, cu coabitarea, atât de frecventă, a doua orientări contradictorii, care în practică se frânează una pe alta. Dar, în ciuda unor formulări, poate excesive cu toată strălucirea lor – societatea medievală: „o societate a aparenţei exterioare (du paraître)”, sau „o civilizaţie a jocului” –, notaţiile pătrunzătoare ale lui Jacques Le Goff cu privire la atitudinea faţă de timp, la luxul alimentar, la îmbrăcăminte şi la locuinţă ca manifestări ale diferenţierii sociale, la joc chiar – luat termenul în sensul cel mai larg – întregesc în chip fericit turul de orizont al civilizaţiei occidentului medieval în limitele cronologice fixate.

Cele câteva pagini de „epilog” consacrate veacurilor al XIV-lea şi al XV-lea nu urmăresc decât să schiţeze cele două planuri ale „permanenţelor şi înnoirilor”. Cele dintâi sunt tenace, ca şi structurile feudale ale societăţii, şi vor trece uneori departe dincolo de pragul veacului al XV-lea. Ele trebuie avute în vedere, pentru a nu falsifica judecata istorică. Dar noul este esenţial, căci reprezintă viitorul. El este dat în primul rând de umanism, care e „un fel de a gândi şi a simţi cu totul nou” şi, mai înainte de orice, „afirmare a omului individual” (p. 451).

Terminând cartea lui Jacques Le Goff, te desparţi de ea cu sentimentul de a fi făcut un însemnat pas înainte în intimitatea unei epoci istorice. Călăuza a fost măiastră şi dacă ea e aceea care a ales peisajele şi a aruncat luminile este că altminteri nu se putea face. Sunt, în civilizaţia Occidentului medieval, zone care nu au fost încă suficient explorate sau care nu se pot explora decât foarte superficial, din lipsa informaţiei. Metodele cantitative, atât de preţuite astăzi, sunt îndeobşte greu de folosit în studiul evului mediu şi dacă aspectele materiale ale civilizaţiei ar putea profita din utilizarea lor, ele sunt inaplicabile, în sensul lor strict, la formele vieţii mentale şi afective. Rămâne deci de ales ce apare mai semnificativ în izvoare – în cât mai

multe tipuri de izvoare – de seriat, de legat într-un întreg coerent şi de explicat. Este ceea ce a făcut Jacques Le Goff, cu minte ascuţită, cu adâncă cunoştinţă şi cu onestitatea unei conştiinţe de istoric autentic. Că a refuzat să ne înfăţişeze o lume de armonie şi de pârm mentă tensiune spirituală, de catedrale, de romantice castele şi de splendide turnire, nu noi, desigur, i-o vom reproşa. Fără a ocoli ce a fost creaţie şi mers înainte în greul drum al omenirii, a preferat să ne dezvăluie o societate în care bântuie foamea şi molimele, în care antagonismele de clasă sunt puternice iar individul e înăbuşit de grup, o lume dependentă de natură, dominată de o mentalitate magică şi atât de apropiată în multe din reacţiile sale de societăţile socotite primitive. Nu putem decât să-i fim recunoscători, căci suntem, astfel, mai aproape de adevăr. Mulţumiri recunoscătoare se cuvin şi Mariei Holban, pentru că a ştiut să redea într-o românească vie şi plastică un text care, prin dificultăţile sale de transpunere, avea nevoie de această fericită îmbinare a competenţei omului de ştiinţă şi a sensibilităţii artistului.

Iunie 1969
M. BERZA

Mulţumiri

O lucrare ca aceasta impune numeroase datorii de recunoştinţă. Încercare de sinteză, ea foloseşte multe lucrări pentru care eu nu-mi pot îndrepta mulţumirile faţă de autori decât aici, deoarece această colecţie1 nu-şi îngreuiază mersul cu referinţe, iar bibliografia pe care am extins-o, în toată măsura posibilului, rămâne totuşi sumară şi exclude îndeosebi articolele. Să ştie bine acei care vor recunoaşte împrumuturile mele în cutare frază sau cutare paragraf că numai această necesitate de neînlăturat a lăsat fără glas o gratitudine pe care o resimt adânc.

Calda şi eficienta preţuire a lui Branisław Geremek, Witold Kula, Guy Palmade, Ruggiero Romano, Alberto Tenenţi mi-au fost de mare ajutor în diversele etape ale acestei cărţi: în concepţie, în redactare, în îndreptare. Le datoresc mult. Le mulţumesc din toată inima.

Doamna Omodeo de la Biblioteca Naţională din Florenţa m-a

făcut părtaşul incomparabilei sale cunoaşteri a iconografiei medievale. Unele din cele mai sugestive ilustraţii ale acestei cărţi sunt datorate amabilităţii cu care mi le-a comunicat.

Doi colaboratori amicali, doamna Maryse Mane şi André Vauchez, profesor agregat universitar, fost elev de la École Normale Supérieure, mi-au fost de un ajutor foarte preţios la întocmirea cronologiei şi a indexului, iar pentru anumite hărţi am avut concursul părintelui Jean Decarreaux şi părintelui Ephraim Longpre. Pentru această lucrare, aportul lor nu este un aport secundar. Mulţumesc de asemenea domnişoarei Denise Cartier şi domnului Michel Arnaud, elev de la École Normale Supérieure care au binevoit să-mi dea un ajutor de ultim moment pe care îl preţuiesc cu atât mai mult.

Ilustraţia, care nu este o decoraţie exterioară, ci face parte integrantă din text, a constituit, ca şi în celelalte volume ale acestei colecţii, obiectul unei solicitudini deosebite. Trebuie deci să mulţumesc călduros tuturor bibliotecarilor şi conservatoarelor de muzee care mi-au pus la îndemână o parte din aceste imagini, însoţindu-le uneori de informaţii foarte utile, precum şi doamnei Champinot care şi-a asumat grija de a strânge această iconografie.

Nu aş putea să citez aici pe toţi colaboratorii Editurii Arthaud care au făcut această carte împreună cu mine. Trebuie să amintesc totuşi aici devotamentul lor, competenţa lor, amabilitatea lor. Am lucrat împreună într-o ambianţă care m-a ajutat neîncetat. Voi cita înaintea tuturor pe doamna Xicole Evrard. Această carte – cel puţin în ceea ce a putut să realizeze pozitiv – este tot atât a sa cât este a mea.

Să-mi fie îngăduit, în sfârşit, să-mi exprim sentimentele de recunoştinţă faţă de două colaborări a căror contribuţie, deşi difuză nu a fost mai puţin esenţială.

O mare parte din ideile şi interpretările prezentate aici au fost elaborate de mine în ultimii trei ani în cadrul seminarului secţiei a Vi-a de la École Pratique des Hautes Études, mediu incomparabil pentru cercetări colective, confruntări fecunde, schimburi de idei fructuoase. Sunt conştient de ceea ce datoreşte această carte tuturor acelor care au binevoit în decursul acestor trei ani să mă facă părtaşul ştiinţei lor, al inteligenţei lor, al criticilor lor.

Înfăptuirea acestei lucrări a cerut – nimeni nu se îndoieşte – muncă susţinută şi răbdare. Soţia mea a fost, în sensul deplin al cuvântului, colaboratoarea mea desăvârşită.

Cuvânt înainte al editorului1

Această lucrare reprezintă al treilea volum al colecţiei „Marilor Civilizaţii" 2. El este precedat de Civilizaţia Romană a lui Pierre Grimal şi de Civilizaţia greacă în epocile arhaice şi clasice a lui François Chamoux.

Colecţia de faţă răspunde unor nevoi noi. Pe lângă dorinţa unei lecturi plăcute sau necesitatea unei sinteze şi a unor largi priviri de ansamblu – se adaugă acum din partea tuturor cititorilor – gustul preciziei, exigenţa unui contact direct cu documentele şi monumentele şi totodată nevoia unei călăuze care să-i antreneze la analiză şi să-i orienteze spre cercetări mai specializate. Ne-am silit deci să rezolvăm aceasta problemă adresându-ne unor savanţi pe care talentul lor literar, ampla lor cultură, experienţa unei predări îndelungate îi desemnau pentru a duce la bun sfârşit o problemă atât de complexă. Ne-am propus să adunăm în volumele acestei colecţii ceea ce se află de obicei împrăştiat în mai multe feluri de lucrări: eseuri, biografii, atlasuri istorice, albume de fotografii, repertorii şi dicţionare etc. Nu putea fi vorba bineînţeles de o însumare autentică, de o simplă adiţionare, ci de o selecţie care să îngăduie cititorului îndrumat de directorul colecţiei, adevărat arhitect al unei atare construcţii, să ia contact cu documentele de toate categoriile de lacarea. pornit autorul la elaborarea sintezei sale, adică esenţa, viaţa şi sufletul cărţiicaşi a civilizaţiei studiate.

Ilustraţia, care comporta 246 de fotografii, este grupată în colite corespunzând temelor principale ale textului, fiecare colită (ca de altminteri fiecare hartă sau figură) fiind însoţită pe loc de legendele, care subliniază interesul lor documentar. Şaptezeci şi una de hărţi şi figuri introduse în text sau grupate în atlas îngăduie cititorului să situeze evenimentele sau locurile în contextul lor geografic sau să urmărească pe o aceeaşi pagină, de pildă, evoluţia oraşelor sau a arhitecturii evului mediu.

Ansamblul textului este distribuit în trei părţi:

1. Primele patru capitole ale lucrării înfăţişează evoluţia istoriei în ansamblul său.

2. Apoi urmează şase capitole consacrate civilizaţiei, accentul fiind pus pe perioada care se întinde din secolul al X-lea la al XIII-lea.

3. Un dicţionar istoric şi biografic aşezat la sfârşitul volumului îngăduie referiri la text cu privire la anumite puncte particulare şi totodată – mulţumită unei inovaţii importante – aduce precizări şi explicaţii complementare

1 Ediţiei originale.

2 Les Grandes Civilisations.

asupra unui număr însemnat de persoane, noţiuni, instituţii, monumente, evocate în text şi în cronologie sau figurând în ilustraţii (trimiterea la articolele complementare din dicţionar este semnalată în text printr-un asterisc).

Lucrarea e completată de tabele cronologice, împărţite în diferite coloane, care scot în evidenţă concordanţele între evenimentele militare şi politice şi faptele aparţinând civilizaţiei în Occident şi în restul lumii. Această cronologie se desfăşoară de la mijlocul secolului al IX-lea, până la începutul secolului al XIV-lea, şi corespunde astfel perioadei de civilizaţie urmărită mai de aproape de autor. Evul mediu foarte timpuriu şi secolele XIV-XV vor fi cuprinse în cronologia celor două volume ale colecţiei3 care îl vor încadra pe acesta.

În sfârşit, o bibliografie de orientare îngăduie cititorilor – şi printre alţii studenţilor – care ar avea această dorinţă să adâncească studiul vreuneia sau alteia din chestiunile tratate.

3 Colecţiei franceze.

Prefaţă

Civilizaţiile lumii clasice, ilustrate de ştiinţa şi talentul lui Pierre Grimal şi François Chamoux, au făcut obiectul primelor lucrări din colecţia de faţă1. Astăzi este rândul Civilizaţiei Occidentului medieval, pe care o reînvie în faţa noastră Jacques Le Goff.

Această carte va trezi, cred, un vast interes, căci este plină de noutate, de bogăţie şi de viaţă. Ea merită să ne oprim puţin asupra cauzelor care au permis ca o frescă de genul acesta să apară acum la

lumină.

În epoca paradoxală în care trăim, umanitatea pare să găsească în progresele rapide ale ştiinţei un câmp de aplicaţii divergente şi chiar contrarii, unele pernicioase şi pătate – şi ştie oricine la ce primejdii expun azi lumea –, altele fericite şi binefăcătoare. Printre acestea din urmă, trebuie considerat în primul rând saltul înainte atât de pronunţat al cunoaşterii istorice. Căci cunoaşterea propriului său trecut îl poate ajuta pe om în eforturile sale de a-şi domina destinul său prezent şi viitorul său apropiat.

S-a scris mult, şi cred că pe bună dreptate, despre cuceririle istoriei în vremea contemporană. Timpul regăsit apare astăzi cu o densitate, o plenitudine necunoscută generaţiilor de altă dată.

Până la sfârşitul veacului al XIX-lea aspectul politic, cel militar şi cel diplomatic al trecutului reţineau exclusiv atenţia savantului şi, pe această cale, rămâneau singurele aspecte cunoscute de cei mulţi. Dar aceste cadre prea înguste ale cercetării tradiţionale au explodat, istoria a fost explorată în adâncime şi din spatele celor care păreau că sunt ei conducătorii jocului, se arată acum implacabilele realităţi colective ale fiecărei societăţi, ale fiecărei civilizaţii. S-a trecut de la nivelul evenimentului la acel al infrastructurilor, ascunse privirilor, dar active şi prezente. În faţa dezvoltării prodigioase a ştiinţelor numite exacte, iată un fapt care reprezintă şi el, în ordinea cunoaşterii, o răsturnare, o îmbogăţire capitală.

Pentru a se ajunge la aceasta reînviere a unui trecut infinit de complex, au venit să se adauge numeroase şi noi metode de investigaţie la procedeele tradiţionale ale cercetării. Istoricul dispune astfel de o gamă de instrumente diverse şi bine puse la punct. Aceasta nu îl împiedică însă de a se afla în faţa unei sarcini grele, grozav de grele chiar, căci această perspectivă nouă asupra tuturor aspectelor vieţii pretinde de la el o constantă gimnastică a spiritului şi perspectivele cele mai variate.

1 Colecţia franceză: Les Grandes Civilisations sub direcţia lui Raymoirl Blo; h.

Oameni ca Marc Bloch, Henri Irénée Marrou au adus în plină lumină durele exigenţe şi durele necesităţi impuse meşteşugului

istoricului. Orice sinteza se întemeiază astăzi pe cunoaşterea masei imense a lucrărilor anterioare. Şi pentru a avea sorţi de izbândă mai trebuie adăugat pe deasupra un spirit practic veşnic treaz, o simpatie profundă – în sensul deplin al cuvântului – pentru obiectul studiat. Dar aceasta nu înseamnă o irosire zadarnică a timpului sau a silinţelor: istoricul, după ce a uitat cu tot dinadinsul prezentul, pentru a încerca să se scalde a doua oară în acelaşi fluviu, vede cum renaşte în faţa lui unda ca şi nouă, mai largă şi cu dimensiuni noi.

Civilizaţia medievală, mai mult poate ca oricare alta, apare astăzi uimitor de îmbogăţită de această dezvoltare a câmpului de cercetare. Şi Jacques Le Goff, aducând un omagiu cuvenit magiştrilor săi trecuţi şi prezenţi, care au fost sau care sunt, pe lângă istorici, totodată şi oameni, ne oferă prin lucrarea sa o viziune concretă a imenselor cuceriri înfăptuite până acum. Dar, desigur, evul mediu, care renaşte astfel în structurile vieţii sale biologice şi materiale, ca şi ale vieţii sale mentale, a pierdut unele clin culorile puţin prea strălucitoare cu care a fost adesea împodobit. Tabloul înfăţişat este el oare prea întunecat, şi, după cum pare să creadă Jacques Le Goff, vor fi opuse viziunii sale realiste şi sumbre, amintiri mai senine culese din realizările vieţii artistice, spirituale şi religioase? Eu, unul, nu cred. Spiritul autorului, chiar dacă este necruţător de critic şi ştie să reducă la proporţiile cuvenite legendele de aur, nu mi se pare mai puţin larg deschis spre toate valorile. Lealitatea cu care caută să situeze în relaţiile lor respective diversele ramuri ale activităţii umane este necontenit vrednică de laudă. Dacă culorile sumbre le întrec pe cele luminoase, dacă plângerile şi vaietele înăbuşă întrucâtva cântecele şi strigătele de bucurie, trebuie oare să ne mirăm cu adevărat? Bilanţul multor alte civilizaţii nu pare a fi cu mult mai bun.

RAYMOXD BLOCH

Îigw

Introducere

Roata norocului, acest simbol atât de drag Occidentului medieval, se întoarce într-una şi pentru epoci, şi chiar pentru civilizaţii. Idealizarea amintirii transformă şi trecutul colectiv. Un mit al vremurilor bune de altă dată se creează adesea pe seama zilei de

ieri: – francezii din secolul al XIV-lea evocau cu nostalgie „vremurile fericite ale măritului Ludovic cel sfânt”. Apoi idealizarea cedează adesea locul denigrării şi uitării. Iar mai târziu, descoperirea de noi documente, depărtarea în timp, punctele de vedere ale unor noi feluri de a privi, precum şi variaţiile modei modifică încă imaginea trecutului şi fac să se întoarcă roata. Legendele de aur şi legendele întunecate se succed.

Evul mediu a început să parcurgă acest ciclu al felului de a privi istoria. Renaşterea şi epoca clasicismului văzuseră evul mediu în negru. Fusese vremea artei zise gotice, a barbariei scolastice pentru care englezii au şi găsit formula potrivita: the dark ages, vremea de întuneric. Revoluţia din 1789, care a pus capăt în Fraiţa drepturilor „feudale” şi a sunat prohodul lor în Europa, a dat evului mediu, politic şi social identificat cu feudalitatea, un conţinut tot atât de vrednic de dispreţ. Termenul de feudal devine peiorativ. Dar romantismul a început să abată diametral acest curent. Dragostea de ruine s-a îndreptat de la templele antice spre castelele ruinate şi catedralele neterminate. Pasiunea pentru aceste obiecte de vis a sporit într-atâta încât a dus la hotărârea de a le restaura, de a le înfrumuseţa, de a le reface, şi acolo unde erau abia schiţate, de a le realiza. Eruditul Viollet-le-Duc a avut imitatori mai puţini fericiţi. Rinul, cuprins de mirare, a încercat să ascundă în scânteierea undei sale siluetele anapoda ale Ersatzbur-gurilor şi turlele neautentice ale catedralei din Colonia. Moda medievală a înlocuit medievalul adevărat, neogoticul a sedus clerul, burghezia şi pe americani. Genul trubadur, romanele lui Walter Scott, figurile lui Quasi” modo şi Ay. nerillot instaurau evul mediu în literatură, iar neconformistul Verlaine inventa un ev mediu enorme et delicat.

Şi ce era mai bun, sau mai puţin bun, sau cu totul râu îşi trăgea hrana din izvoarele medievale: La belle dame sans merci1 a lui Keats, La morte d’Arthur a lui Tennyson, pseudomisterele3 lui Péguy, La Princesse loin-teiine a lui Edmond Rostand. În pictură Delacroix din faza nu totdeauna inspirată a Intrării Cruciaţilor în Constantinopol sau a Luptei de la Tail1 Frumoasa fără îndurare – Poezie scurtă, de 12 strofe scrisă în 1819.

2 Moartea regelui Arthur, poezie inspirată din ciclul cavaleresc breton.

3 Aluzie la misterul Ioanei d'Arc.

<sa.

l bourg deschidea o cale primejdioasă prerafaeliţilor şi din păcate şi lui j. P. Laurens sau lui Evariste Vital Luminais (autorul unor Enerves de Jumieges, care au dispărut odată cu vechile ediţii ale enciclopediei Larousse). În muzică neîntrecutul brio al Trubadurului, splendorile wagneriene se trudeau cu greu să acopere sunetele mai puţin fericite ale operei Étienne Marcel de Saint-Saëns, sau ale lui Sigurd de Reyer. Toate opiniile politice îşi aflau idealul în aceste vremuri fericite: englezii tradiţionalişti cu Magna Charta, englezii neconformişti cu Robin Hood, francezii de dreapta cu Ludovic cel sfânt, francezii de stânga eu le Grand Ferre*, francezii de pretutindeni cu Ioana d'Arc. Burghezia liberală din secolul al XIX-lea, în frunte cu Augustin Thierry, îşi caută modelul în mişcarea comunelor, iar fascismele din secolul al XX-lea, în instituţiile corporatiste.

Fiecare naţiune îşi identifică naţionalismul cu istoria sa medievală: Franţa era patria cruciadelor şi a catedralelor, Germania cea a lui Frederic Barbarossa, a cavalerilor teutoni şi a Maeştrilor cântăreţi, Spania a Cidului, Italia a lui Dante şi a lui Marco Polo. Legenda de aur a ajuns azi până în ţările din est. Polonia populară se înflăcărează pentru Mileniul care o duce înapoi în vremurile dinastiei Piaştilor, iar Cehoslovacia socialistă îşi descoperă prezenţa încă din secolul al IX-lea în Moravia Mare.

Secolul al XX-lea a îmbogăţit pasiunea pentru evul mediu cu noi cuceriri în domeniul sensibilităţii, al tehnicii şi al gândirii.

Descoperirea artei negre şi gustul pentru esteticile primitive au făcut pe contemporanii noştri mai sensibili la armoniile severe ale artei romanice, la ciudatele licăriri de frumuseţe ale evului mediu timpuriu încleştat în lupta sa cu materia – piatră, lemn sau metal preţios. Dar contemporanii cred că regăsesc simplitatea acestor vremuri răzuind şi dezgolind până la piatră edificiile pe care oamenii din evul mediu le acoperiseră cu broderii şi tapiserii, le coloraseră cu zugrăveli vii şi cu aurării strălucitoare. Rezultatul acţiunii lor este

adesea foarte frumos şi emoţionant pentru sensibilitatea noastră de oameni ai secolului al XX-lea. Dar din punct de vedere istoric, este mai fals decât cele mai multe reconstituiri ale scrupulosului şi eruditului Viollet-le-Duc.

Interesul fecund pentru istoria tehnicilor a îndemnat la rândul său pe numeroşi admiratori ai evului mediu să atribuie acestei epoci un geniu inventiv pe care nicio altă perioadă a istoriei nu ar fi egalat-o. Sunt primul care mă bucur când văd cum înţelegerea istoriei medievale se luminează cu una din cele mai nepreţuite lumini ale istoriei societăţilor şi civilizaţiilor. Şi nu uit nici faptul că Marc Bloch – pe care orice medievist modern trebuie să-l întâmpine cu salutul său în pragul lucrării ce o întreprinde – a scris

4 Erou popular (+ 1358) care s-a distins în luptele contra englezilor.

despre invenţiile medievale pagini definitive, după care nu se mai poate vorbi de acele vremuri aşa cum se vorbise până atunci. Dar aş vrea să fie limpede tuturor că după cum a arătat Marc Bloch, şi după cum vom vedea, evul mediu a difuzat mai degrabă decât a inventat tehnici noi. Pentru istorie, de altminteri, acest fenomen este mai important şi semnificativ decât evenimentul adesea fără urmări al unei invenţii izolate – obiect de curiozitate şi nu obiect de istorie –, căci adevăratul obiect istoric trebuie, dacă nu să răstoarne, cel puţin să modifice, prin acţiunea sa în lărgime şi în adâncime, structurile unei societăţi.

În sfârşit, încurajată de reînnoirea catolică şi – în linii mai largi – general-religioasă de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi din secolul al XX-lea, gândirea medievală s-a aflat deodată revalorizată. Şi aici iarăşi – întocmai aşa cum goticul se pleca înaintea romanicului – nu era glorificat atât evul mediu considerat ca o „vreme a credinţei", cât un ev mediu mai modern, care, mergând de la sfântul Anselm până la Abélard şi la sfântul Toma d'Aquino, ar fi descoperit raţionalismul modern, desigur nu raţionalismul uscat al aşa-zisei Aujklärung şi al pozitivismului, ci un raţionalism deschis, iluminat, definit de cunoscuta formulă fides quaerens intellectum5. Şi aici mă bucur să văd biserica făcându-şi din tomism – pe care episcopul de Paris l-acondamnat

parţial în 1277 – filosofia sa oficială, căci ea adoptă astfel o doctrină desigur mai bogată decât ideologia din care se inspira syllabus-vd lui Pius al IX-lea. Dar aş mai avea dorinţa să nu se cadă aici în păcatul grav al anacronismului. Dublu anacronism. deoarece tomismul din secolul al XX-lea este un neotomism mai apropiat de neogotic decât de gândirea „doctorului angelic", şi pentru că interpretarea dată îndeobşte formulei fides quaerens intellectum constituie un contrasens.

Aşadar, dacă am da crezare astăzi numeroşilor săi proslăvitori evul mediu a inventat totul: ogiva şi perspectiva, adică arta modernă; moara de apaşi deci maşinismul; poliţa şi deci capitalismul; dialectica, maica gândirii progresiste; iubirea – după cum a afirmat Denis de Rougemont după Engels – şi în sfârşit moartea, cea ce ce este de altminteri îndeobşte admis după frumoasele lucrări ale lui Alberto Tenenţi.

Evul mediu înfăţişat în lucrarea de faţă este mai modest. Desigur că nu aş vrea să mă întorc la evul mediu obscur şi obscurantist din perioada clasică. Secolul şi jumătate care s-a scurs a scos la iveală, mulţumită mai ales muncii istoricilor, arhiviştilor, arheologilor, filologilor, un ev mediu pasionant. Tehnicile cele mai moderne ale cercetării îi îmbogăţesc de altminteri imaginea din clipă în clipă, dând la lumină urme sau monumente ce au putut fi socotite pierdute pe vecie. Arheologia, după ce ne-a restituit vestigiile cele mai nobile – operele de artă –, regăseşte astăzi aspectele mai puţin estetice, dar nu mai puţin captivante, a ceea ce savanţii, care au ridicat-o la

5 Credinţa urmărind înţelegerea raţională.

I!

rangul de ştiinţa majoră, numesc cultura materială: arheologie a habitatului, a tehnicilor rurale şi artizanale, a alimentaţiei. Dacă procedeul carbonului14, care nu permite întotdeauna stabilirea unei cronologii de precizie amănunţită, este mai puţin revelator în această perioadă decât pentru cele anterioare, în schimb, analiza chimică a metalelor, analiza polenurilor fosile – palynologia – şi a rămăşiţelor vegetale – dendrologia –, în sfârşit, fotografia aeriană precizează şi îmbogăţesc cunoaşterea noastră despre evul mediu şi preiau rolul

ştiinţelor tradiţionale: epigrafia, paleografia, diplomatica. Acestea nu şi-au spus încă ultimul lor cuvânt, dar încep să arate oarecare oboseală. Ele ne-au transmis imaginea unei civilizaţii a mărturiilor scrise, care nu reprezintă decât stratul superior, ca să zicem astfel, al culturii medievale şi riscă să ne ascundă asprimea sa. Hrisoavele au încetat de a mai exprima toată realitatea medievală. Astfel, un nou ev mediu e pe cale de a se naşte, de a renaşte.

Arheologia agrară regăseşte ogoarele lăsate în paragină, satele părăsite şi chiar, în locurile unde nu mai rămân nici pietrele, ea descoperă vicisitudinile habitatului uman legat de fluxul şi refluxul demografiei, de mutaţiile economiilor, de crizele societăţilor. Sate pierdute flosi villages) în Anglia, părăsiri de spaţii cultivate în Germania (Wiistungen), iată însăşi urma concretă a înaintării păşunilor şi a recesiunii ţăranului şi a câmpului de cultură, rezultat al crizei feudalităţii medievale.

Un ev mediu fără texte şi fără inscripţii răsare în istorie şi nu se mulţumeşte să întregească evul mediu erudit cunoscut până atunci, ci îi modifică imaginea în profunzime, căci îl aşază la locul ce i se cuvine, care este cel al epidermei, al stratului de poleială superficială. Noile izvoare dau putinţa să ajungem până la rădăcini.

Textele ne vorbesc de împărăţia spadei şi de prestigiul faurului în civilizaţia medievală. Dar numai analiza chimică din laborator ne dezvăluie tainele metalurgiştilor merovingieni şi ne explică de ce armele lor au fost cele ce au învins.

Climatologia istorică se foloseşte şi de cronici în care sunt însemnate intemperiile, lungile perioade de secetă, gerurile subite, arşiţele neobişnuite, dar numai cercetările – ca cele ale glaciologilor, care au dovedit prin metoda carbonului14 că pădurea fosilă, ale cărei resturi au fost descoperite în urma retragerii actuale a gheţarului din Aletsch, datează din secolul al XI-lea şi a fost strivită de înaintarea gheţarului prin anul 1270 – îngăduie datarea, cartografierea şi deci studierea pe baze sigure a fenomenelor care depăşesc faptul divers al cronicarilor.

Astfel evul mediu există mai mult încă în domeniul viitorului în aplicarea noilor tehnici de sondaj şi de reînviere a trecutului decât în

acest trecut însuşi.

Evul mediu al ultimelor descoperiri, precum se vede, nu este evul mediu al straturilor superioare, al conştiinţei, dat la lumină de istoriografia tradiţionala din care a luat fiinţă „legenda de aur" a epocii medievale, ci este un ev mediu al adâncurilor, al temeliilor, al structurilor. I s-a aplicat cu îndrăzneală în formele cele mai moderne metodele folosite pentru civilizaţiile fără documente scrise, fie preistorice sau chiar şi mai recente. Desigur, nu poate fi vorba să uităm faptul că evul mediu sau mai degrabă o mică elită medievală ştia să şi scrie, dar acest ev mediu esenţial este mai aproape de adevărul unei epo-i în care enorma majoritate era analfabetă şi în care termenul de illiteratus (fără ştire de carte), cu un sens mai mult sau mai puţin larg, după cum se va vedea, era sinonim cu laic, fie el nobil sau ţăran.

Acest ev mediu al adâncurilor aş vrea să încerc să-l înfăţişez în această carte. El se află la antipozii aceluia oferit, de pildă – şi atât de bine de altminteri –, de lucrarea recentă a lui Leopold Genicot Les lignes de faâte du Moyen-Age.

Voi căuta să-l înfăţişez şi să-l explic de se va putea în densitatea sa la toate nivelurile, solidare între ele, căci expresiile sale cele mai înalte se înrădăcinează într-un teren ingrat.

Voi recurge pe cât voi putea la învăţămintele ştiinţelor surori ale istoriei, susceptibile cred să prindă mai uşor şi să mijlocească mai bine înţelegerea unei societăţi şi civilizaţii pe care metodele unei istorii legate de ideologia claselor dominante tradiţionale – aristocraţia şi burghezia – le idealizează din cale-afara. Mai mult încă decât sociologia, mi se pare că antropologia şi etnologia sunt lămuritoare pentru cercetarea civilizaţiei Occidentului medieval.

Aş fi fost ispitit să descriu această civilizaţie ca aparţinând uneia din acele societăţi pe care le numim astăzi subdezvoltate. Dar ar fi, cred, un mod de a vorbi prin imagini şi de a falsifica adevărul. Căci faţă de care model contemporan mai dezvoltat s-ar fi arătat inferioară civilizaţia medievală? Dacă Occidentul medieval pare înapoiat – şi aşa a şi fost în comparaţie cu China, cu India, cu Islamul, cu Bizanţul din evul mediu – această inegalitate este de grad şi nu de natură. Peste tot, nivelul diferitelor tehnici al structurilor economice, al organizării

sociale, este acelaşi. Aici e mai multă bogăţie, mai multă strălucire, mai mult rafinament, acolo mai multă sărăcie şi asprime, dar e aceeaşi esenţă. Va trebui aşteptată revoluţia industrială ca să se instaureze o diferenţă de natură între ţările pe care le va fi atins şi cele ce vor fi scăpat acţiunii sale. Noţiunea de subdezvoltare mai aduce şi un element economic ce-mi pare insuficient pentru definirea civilizaţiei medievale. Nu doar că structurile economice ale Occidentului medieval nu mi s-ar părea fundamentale. Voi căuta să arăt această lume rurală în care pământul este totul – cum a zis G. Duby într-o formulă parcă mai restrictivă: „În civilizaţia acestei vremi moşia este totul" – în care posesiunea pământului este capitală pentru definirea rangului social.

Dar cum nu există motiv să-i refuzăm acestei societăţi epitetul propriu naturii sale de societate „feudală", trebuie totodată lămurit că feudalitatea care corespunde unei structuri economice nu se confundă cu ea. Marx şi En-gels, pe care nu-i putem bănui că ar minimaliza rolul economicului în sânul unei civilizaţii, au subliniat faptul că structurile familiale de pildă defineau poate tot atât de mult societatea feudală cât şi raporturile de producţie.

Este limpede că prin aceasta se ajunge la stabilirea unei apropieri între societatea feudală şi societăţile primitive şi la justificarea apelului la ştiinţele specializate în cercetarea acestor societăţi.

Mă voi strădui deci să pun în valoare tot ce este primitiv în civilizaţia medievală şi să luminez aceste structuri primitive în împletirea vieţii materiale, a vieţii biologice şi a vieţii mentale. În asemenea societăţi, dependenţa faţă de natură şi de fiziologie este foarte strânsă. Regimurile alimentare, starea sanitară – vreau să spun regimul bolilor –, au mai multă greutate decât în societăţile moderne. Interdependenţa terenului natural şi fizic şi a mentalităţilor este aici mai strânsă. Mă voi sili să caut adesea, dacă nu chiar întotdeauna, răsunetul condiţionărilor dinafară asupra mentalităţilor, precum şi determinarea comportărilor după motivări mentale. Ca şi primitivii, oamenii din evul mediu ni se par adesea iraţionali, dar cum a arătat EI. Lévi-Strauss, gândirea sălbaticilor îşi are raţiunile sale; altele, dar adesea mai riguroase şi mai stringente decât mlădioasa noastră

raţiune. A nu separa ceea ce este „obiectai" de ceea ce este „mental" mi se pare un imperativ esenţial pentru înţelegerea civilizaţiei medievale.

Aş zice că societatea Occidentului medieval se apropie mai ales de societăţile primitive, prin oarecare atemporalitate, nu prin ceea ce s-a numit „indiferenţa sa faţă de timp", pe care o cred mai puţin reală decât s-a spus, ci prin încetineala vieţii sale colective. Societate rurală, care se schimbă foarte încet, care trăieşte, după expresia lui Fernand Braudel „dans la longue duree" (în durată lungă) şi care se exprimă mai bine prin folclor decât prin istorie.

Dacă împăratul Carol cel Mare apare atât de aproape cruciaţilor sau contemporanilor lui Ludovic cel Sfânt, nu este pentru că ei ar nesocoti cronologia, ci pentru că cronologia îi nesocoteşte pe ei, căci între epoca lui Carol cel Mare şi vremea lor, puţin lucru s-a schimbat în realitate, mai puţin decât între anii 1900 şi 1964. Dacă ar putea sperja pe cineva asimilarea civilizaţiei medievale cu o civilizaţie primitivă – ceea ce nu înseamnă de altminteri nicidecum a o dispreţui –, să ni se îngăduie atunci să vedem în ea una dintre acele civilizaţii pe care André Varagnac le numeşte „tradiţionale".

Mai trebuie oare să adaug că atunci chiar când situez civilizaţia medievală în perspectiva depărtată din care a scos-o în chip pare-mi-se necugetat legenda de aur modernă, pentru a o apropia prea mult de noi, eu nu-mi ascund nici mie şi nici cititorilor acestor rânduri că ea îşi are locul într-o istorie a progresului – dacă credem, după cum credea ea însăşi, într-un sens al istoriei – şi că ea nu a rămas neclintită nici în timp şi nici în spaţiu?

Că a fost progresistă, această afirmaţie poate fi formulată în mai multe feluri şi din cele mai tradiţionale, fie că am crede, alături de unii, că creştinismul a însemnat un progres hotărâter asupra păgânismului, fie alături de alţii – şi de ce nu tot de aceiaşi? –, că feudalismul a fost o etapă pozitivă între sclavagism şi capitalism.

Dacă am vrea să ne situăm în această optică evoluţionistă, va trebui evident să intrăm în amănunte şi nuanţe, să evaluăm, aşa cum voi căuta să schiţez mai departe regresiunea de netăgăduit pe care a constituit-o pentru lumea occidentală evul mediu timpuriu atât de barbarizat, şi să apreciem dacă aceste distrugeri şi această dare înapoi

erau necesare pentru progresul care se schiţează în cursul evului mediu şi care se va realiza în lumea modernă. Evul mediu şi-a pus şi el această problemă, după sfântul Augustin, şi a optat în felul sau – adică într-o perspectivă de istorie religioasă, de istorie a mântuirii – pentru un răspuns optimist.

Că civilizaţia medievală a evoluat între secolul al V-lea şi al XV-lea, iată încă un fapt pe care nu îl vom nega. Voi căuta – şi nu numai în schiţa traseului cronologic al Occidentului medieval, cu care se deschide această lucrare, dar chiar în partea mai statică, în aparenţă consacrată civilizaţiei însăşi – să subliniez aceste evoluţii, şi de ce nu am spune-o, aceste progrese? Civilizaţia medievală nu numai că se schimbă – deşi în mod lent –, dar ea cunoaşte accelerări, răsturnări. Se vorbeşte curent, în privinţa ei – uneori, e drept, puţin cam necugetat –, de renaşterea carolingiana.de renaşterea din secolul al XII-lea, iar Roberto Lopez a pus întrebarea (still another Renaissance?) 6 cu privire la o renaştere din secolul al X-lea – dar se poate vorbi cu mai mult temei de crize şi în orice caz de conjunctură. Am ales de altminteri pentru analizarea acestei civilizaţii o perioadă limitată, deşi lungă, ce se întinde din jurul anului o mie până la începutul secolului al XIV-lea. Fază de avânt, de creştere, în care în toate domeniile se afirmă o diferenţă hotărâtă între punctul de pornire şi punctul de sosire, dar în care, privite în adâncime, structurile mi se par destul de stabile pentru a îngădui ca la nivelul lor să poată fi considerată cronologia ca fără însemnătate.

Mă voi feri, de asemenea, să aduc în scenă în cursul acestei perioade, ca subiect abstract sau colectiv al istoriei medievale, pe acei „oameni ai evului mediu" ce sunt prea adesea invocaţi şi de care Lucien Febvre îşi bate joc cu drept cuvânt pentru bunul motiv că nu au existat niciodată. Mă voi strădui întotdeauna să fac deosebirile necesare după categoriile sociale, încă şi mai

6 încă o altă renaştere?

puternic contrastate, precum se ştie, decât în cele mai multe dintre societăţile contemporane. Dar mă voi îndrepta cu deosebire spre ceea ce mi se pare colectiv, dacă nu chiar general, în civilizaţia medievală, iar caracterul primitiv pe care cred că-l recunosc în această

societate justifică în ochii mei tocmai captarea mai degrabă a mentalităţilor decât a condiţiilor economice şi sociale, mentalităţi mai puţin diferenţiate decât ni le înfăţişează metodele istoriei tradiţionale.

În sfârşit, voi stărui asupra mobilităţii spaţiale din această societate, care pare să fi compensat în felul acesta oarecare imobilism în timp. Marc Bloch a vorbit în privinţa aceasta de mişcarea „browniană" şi este poate bine să subliniem cu acest prilej orbirea juriştilor care au creat mitul „şerbilor legaţi de glie" cât şi eroarea frecventă a unora de a-şi închipui societăţile rurale tot atât de puţin dispuse a se muta din loc sau a se transforma. Societatea medievală a fost seminomadă. Nevoia de pământ, vicisitudinile războaielor, neliniştile religioase, totul o îmboldea să iasă din nemişcare.

Se vor mira unii să nu găsească în această societate medievală un număr aşa de mare de negustori, intelectuali, orăşeni, care tind de câtva timp încoace să mişune în lucrările consacrate lumii medievale. Aceasta pentru că înainte de secolul al XIV-lea – adică înăuntrul cadrului cronologic al părţii esenţiale a acestui eseu – ei erau puţini la număr şi de puţină însemnătate. Ilustraţia volumului va accentua desigur încă şi mai mult această impresie. În adevăr, iconografia în orice societate este în mâinile claselor diriguitoare, şi ca cele mai multe din expresiile literare sau artistice ale unei societăţi, ea evoluează cu oarecare întârziere, oarecare rămânere în urmă faţă de structurile economice şi sociale, ba chiar politice. Clerul şi aristocraţia au atribuit un loc ţăranilor, în iconografia medievală nu numai din cauza numărului lor, ci şi fiindcă nu era indiferent pentru ideologia dominantă ca să manifeste în artă această imagine a unei societăţi ierarhizate, dar solidare şi armonioase, pe care avea interes să o opună unor eventuale revendicări sau răscoale.

Orăşeanul, negustorul, cadrul universitar şi-au croit cu greu un drum spre reprezentarea figurată. Ei îşi vor lua, ce e drept, revanşa, distrugând arta simbolică şi sacră a evului mediu şi substituindu-i realismul, şi mai întâi realismul portretului. Dar aceasta se va întâmpla după secolul al XIII-lea. Ilustraţia volumului, pe care am voit-o anume cât mai aproape cu putinţă de text, capătă şi prin aceste absenţe o valoare documentară.

Dar mai mult încă, cititorul este expus riscului de a socoti până la urmă că am zugrăvit în culori prea negre acest tablou al meu şi, adoptând o atitudine contrară să viseze cu încântare şi credulitate la imaginea fermecătoare pe care i-a strecurat-o în minte legenda de aur. El va fi ispitit să alunge ca duhuri necurate din acest ev mediu al meu spectrul foametei, al epidemiilor, al atrocităţilor şi al grosolăniilor pentru a regăsi un ev mediu de cântări sublime, de catedrale minunate, de sfinţi admirabili. Aş vrea numai ca toate

4 b

acestea, care au existat ca excepţii, să nu-i ascundă restul, care con? 1; înie regula comună.

Dacă îmi va îngădui cititorul să-i dau un sfat destul de prozaic, l-aş îndemna ca în faţa acestor ispite de evaziune spre un ev mediu transfigurat, să binevoiască să-şi pună cinstit întrebarea dacă i-ar face plăcere să se transporte cumva prin magia lui Merlin sau Oberon în aceste vremuri spre a-şi trăi viaţa în mijlocul lor? Să se gândească însă că oamenii din evul mediu – şi aici putem afirma fără teamă de a ne înşela, toţi oamenii din evul mediu – nu au avut alt vis, în ceea ce îi privea pe ei, decât să fugă de vremea lor spre a se refugia într-o lume de dincolo: în cer, şi că dintre atâtea spaime care i-au înfiorat, cea mai slabă a fost frica de moarte – moartea, marea absentă din iconografia medievală dinaintea secolului al XIV-lea.

1. UN CASTEL MEDIEVAL: CHITEAU GAILLARD (LES ANDELYS, EURE)

Acest castel întărit, al cărui plan poate fi găsit în Dicţionarul de nume ne este bine cunoscut prin numeroase manuscrise. El a impresionat puternic pe contemporani prin aşezarea şi soliditatea sa, precum şi prin împrejurările legate de ridicarea, şi apoi de distrugerea sa, care au urmat foarte curând. una după alta. Clădit după 1196, de către Ricliard Inimă de Leu ca un avanpost îndreptat împotriva regelui Franţei şi numit chiar de el „Boutavant", castelul a fost cucerit şi distrus încă din 1202 de către Filip August, care i-a zis „Gaillard", cuvânt tălmăcit de cronicarul Guillaume le Breton ca: impetuos. Acest succes „a fost preludiul cuceririi Normandiei. Locurile de aşezare a castelelor întărite ne dau indicaţii preţioase cu privire la drumurile

medievale, căci ele controlează punctele de trecere de importanţă strategică sau comercială, întrunind adesea amândouă aceste condiţii.

2. DEFRIŞARE MEDIEVALĂ ŞI DRUMURI. AŞA-NUMITELE „VENTES" ŞI „HAUT-BOIS".

Drumul roman care taie râul Iton şi se îndreaptă spre Evreux nu a avut un rol determinant în defrişare, dar a fost folosit drept cale de acces spre satele aşezate pe frontul de defrişare. Acestea au forma tipică a satului-uliţă, casele având în prelungire fâşiile lor de teren cultivat, sunt situate perpendicular pe uliţă, de la care pornesc. Ele poartă nume caracteristice că Ies Ventes (acest termen desemnând bucăţi de pădure transformate în teren de cultură) şi le Hattt-Bois. Defrişarea datează probabil din secolul al XIII-lea (Les Ventes et le Haut-Bois, Eure).

3. ORAŞE RENOVATE: BOYNES

Boynes, o îngrămădire de locuinţe situându-se între sat şi oraş, este anterioară secolului al XII-lea. O clădire din acest secol cu o criptă romanică se mai păstrează încă. Dar mărirea decisivă se produce în secolul al XIII-lea, când se construieşte biserica actuală şi se ridică fortificaţiile după un plan pătrat, care îşi afirmă directivele şi în întretăierea străzilor. (Boynes, Loiret).

4. ORAŞE NOI: O BASTIDĂ1 RABAS-TENS-DE-BIGORRE

În 1306, Guillaume de Rabastens (din ţinutul Albigens), seneşal de Bigorre, întemeiază acest oraş. Este totodată un centru economic (exploatare agricolă a terenului de cultură şi piaţă la confluenţa râurilor Adour şi Esteous), un punct de sprijin militar într-un moment când Filip cel Frumos porneşte campanii insidioase împotriva englezilor pentru a le măcina posesiunile gascone, precum şi un bastion administrativ şi politic. A fost centrul jurisdicţiei regale în Bigorre. Parcelarea actuală este tot cea medievală, care s-a păstrat şi care este în prelungirea străzilor oraşului. Fotografia aeriană scoate în evidentă urmele de culoare deschisă caracteristice culturii aşa-zise en billons, adică cu creste. formate la arătură de benzile de pământ întoarse de plug unele către celelalte, apoi aruncate în sens invers la arătura următoare şi separate lateral prin nişte brazde (dimyures) formând rigole. Acest procedeu corespunde nevoii de drenare a

pământurilor de boulbene2 destul de slabe, în 1306, cum pământurile cele bune erau ocupate, oraşul nou a fost silit să pună în lucru pământuri de calitate mai slabă. Este o mărturie a goanei extenuante după noi terenuri de cultură într-o regiune în care creşterea demografică nu s-a oprit încă la începutul secolului al XIV-lea (Rabastens de Bi-gorre, Hautes Pyrenees).

1 Bastide = oraş nou de fundaţie seniorială. 8 Boulbene = mâl foarte subţire.

5. ABAŢIE, SAT ŞI DEFRIŞARE, SAINT-JEAN-AUX-BOIS

Vedem aici o fundaţie religioasă la originea defrişării. În 1152 regina Adelaida, văduva lui Ludovic al VI-lea, întemeiază o abaţie de benedictine (devenită ulterior în 1634 o mănăstire [prieure] de canonici augustinieni). În jurul abaţiei s-a întins concentric, treptat, un sat împreună cu poiana sa (Saint-Jean-aux-bois, Oise).

6. UN DRUMEAG MEDIEVAL: DRUMUL SFÂNTULUI IACOB ÎNTRE ORENSE ŞI SANTIAG01 DE COMPOSTELLA

Acest „drumeag" (chemin) este de fapt un drum. Dar drumul nu este de cele mai multe ori în evul mediu decât un drumeag arareori pietruit, decât doar atunci când foloseşte o frântură de drum roman sau când se apropie de vreun pod, vreun oraş sau vreo mănăstire. Aici el se află în preajma mănăstirii San Loren-zo de Carboeiro din secolele XI – XII, azi în ruină. (Spania).

1 sf. iacob.

7. UN ORAŞ MEDIEVAL, ORAŞUL-CETATE (CÂTE) CARCASSONNE

Dobândit de regele Franţei în 1229 în urma cruciadei Albingenzilor, oraşul Carcassonne a ajuns sediul unei jurisdicţii regale (senechaussee). Ca şi celelalte oraşe din acea vreme, el a fost întărit în timpul domniilor regilor Ludovic cel Sfânt (1226 – 1270) şi Filip al III-lea (1270 – 1285), bucurându-se şi în continuare de o grijă deosebită din cauza ameninţării ereticilor, a locuitorilor din Languedoc, a spaniolilor, a englezilor – care, sub conducerea Prinţului Negru, o asediază zadarnic în 1356 – şi a Marilor Companii.1 A slujit de model fortificaţiilor franceze de pe malul drept al Rhonului. ridicate în secolul al XIV-lea, ca o barieră în faţa Imperiului. A fost restaurat în

secolul al XIX-lea de Viollet-le-Duc. Pentru zidurile oraşului din secolul al XIII-lea, au toate folosite resturile de ziduri vizigote din secolul al V-lea.

1 Marile Companii de mercenari, care ajunseseră un adevărat flagel al Franţei în timpul războiului de o sută de ani-l

8. UN PORT MEDIEVAL: AIGUES MORTES

Şi aici funcţia comercială şi idealul religios se află îmbinate. Construit de regele Ludovic cel Sfânt după planul-tip al „bastidelor" din acea vreme, Aigu.es Mortes a fost portul de îmbarcare pentru cruciada regelui, dar şi debuşeul mediteranean al regatului francez într-un moment când coastele Languedocului şi ale Provenţei nu-i aparţineau încă. A fost un centru comercial foarte activ în secolele XIV şi XV. Dar declinul Avig-nonului, căruia îi slujea de port, apoi anexarea la Franţa a oraşelor Montpel-lier (1349) şi Marsilia (1481) i-au fost fatale.

9. UN POD MEDIEVAL: PODUL SAINT BENEZET DE LA AVIGNON

Construirea podurilor de piatră este legată de dezvoltarea comerţului, dar de pe urma lor trag foloase pelerinii, negustorii, clericii, soldaţii. De aceea, construirea de poduri a fost considerată ca o faptă bună, pornită adesea de către biserică sau de nişte asociaţii religioase (confreriei) speciale, acelea ale „fraţilor pontifi", şi foarte adesea era ridicată şi o capelă pe pod. Cheltuielile de construcţie fiind considerabile, trebuia stimulată generozitatea populaţiilor, organizând, întocmai ca pentru ridicarea bisericilor, nişte campanii de colectă. Minunile contribuiau şi ele la succesul operei, în cazul de faţă, în 1177 un adolescent

Benezet, a dus până la capăt munca începută, folosind propaganda şi minunile. A fost îngropat pe pod în 1184 şi socotit sfânt.

10. O ABAŢIE CISTERCIANĂ: FONTE NA Y (COTE D'OR)

Abaţia Fontenay a fost întemeiată în 1118 de către sfântul Bernard. Ea este o fiică a mănăstirii de la Câteaux, fiică la rândul ei a celei de la Clairvaux. Locul ei de aşezare este caracteristic: o vale izolată în mijlocul pădurilor, necesitând lucrări de secare şi de defrişare, dar oferind, mulţumită unui râu cu ape îmbelşugate şi

bogate în peşte, atât hrana pentru fraţi cât şi energia necesară pentru atelierele monastice. Biserica, foarte simplă şi austeră, a fost construită între anii 1130 şi 1147, când a fost consacrată de papa Eugen al III-lea, prietenul sfântului Bernard. Printre clădirile monastice, conservate în parte, se află (la extrema dreaptă, printre arbori) forja de 53/13, 50 m clădită la sfârşitul secolului al XII-lea în acelaşi stil cu celelalte construcţii.

11. O ABAŢIE CISTERCIANĂ: RIE-VAULX (YORKSHIRE)

Abaţia de la Rievaulx a fost întemeiată în 1131 într-o vale (Vale of Picke-ring) udată de râul Rye (Rye Vale), în mijlocul landelor din Yorkshire. Măcar că locul său de aşezare vădeşte clar dorinţa de izolare a primilor cistercieni, grabnica sa îmbogăţire datorată, ca şi în cazul celorlalte abaţii cisterciene engleze creşterii oilor şi vânzărh lânii, i-a îngăduit foarte curând să ridice o serie de clădiri impunătoare care se depărtează de simplitatea de la Fontenay. Marea biserică în formă de cruce, aflată azi în ruină, aparţină în linii esenţiale primei perioade a goticului englez numită early english (sfârşitul secolului al XII-lea, prima jumătate a secolului al XIII-lea).

EVOLUŢIA ISTORICĂ

L Instalarea barbarilor (secolele V – VII)

Occidentul medieval s-a născut pe ruinele lumii romane. În ea, el şi-a aflat şi sprijin, şi stânjenire. Roma a fost totodată şi hrana care l-a nutrit şi otrava care l-a paralizat.

Europei medievale, Roma i-a lăsat ca primă moştenire dramatica alternativă simbolizata de legenda originilor sale: Roma cea închisă cu pomoeriuni şi templum biruind-o pe cealaltă Romă fără limite, fără ziduri, zadarnic schiţată de nefericitul Remus.

Pusă de Romulus sub semnul ferecării faţă de lumea din afară, istoria romană nu este, până şi în izbânzile sale, decât istoria unei grandioase împrejmuiri. Oraşul concentrează în jurul său un spaţiu mereu lărgit de cuceriri, până la un perimetru optim de apărare, pe care îşi impune în secolul I să-l închidă în dosul unui limes, adevărat zid chinezesc al lumii occidentale, înăuntrul acestor metereze el exploatează fără să creeze: nu aflăm nicio inovaţie tehnică de la epoca elenistică încolo: o economie alimentată din jaf, cu mâna de lucru

servilă pusă la îndemână de războaiele victorioase şi cu metalele preţioase pompate din comorile tezaurizate ale Orientului. El este neîntrecut în artele conservatoare: războiul întotdeauna defensiv, cu toate aparenţele de cucerire; dreptul care se clădeşte pe schelăria precedentelor şi care fereşte de inovaţii; simţul statal care asigură stabilitatea instituţiilor; arhitectura, artă prin excelenţă a locuinţei statornice.

Această capodoperă de imobilism, care a fost civilizaţia romană, este supusă în a doua jumătate a secolului al II-lea eroziunii forţelor de distrugere şi de reînnoire. Marea criză din secolul al III-lea sapă edificiul la temelie. Unitatea lumii romane se dezintegrează: inima sa – Roma cu Italia –, se sclerozează, nu mai înghează cu flux vital membrele, care la rândul lor caută. să trăiască o viaţă proprie; provinciile se emancipează, apoi se vor cuceritoare. Spanioli, gali, orientali invadează senatul. împăraţii Traian şi Adrian sunt de origine spaniolă, Antoninus Pius de ascendenţă galică, sub dinastia Severilor, împăraţii sunt africani, împărătesele siriene. Edictul lui Caracala acordă în 212 dreptul de cetăţenie romană tuturor locuitorilor imperiului, în aceeaşi măsură cu izbânda romanizării, această ascensiune provincială manifestă şi sporirea forţelor centrifuge. Occidentul medieval va moşteni această luptă: unitate sau diversitate, creştinătate sau împărţire în naţiuni?

— 47

Dar apare un dezechilibru mai profund: Occidentul îşi pierde substanţa în folosul Orientului. Aurul cu care se plătesc importurile de lux fuge în estul producător şi intermediar, ai cărui negustori evrei sau sirieni monopolizează marele comerţ. Oraşele din Occident se anemiază, cele orientale înfloresc.

Întemeierea Constantinopolului, Roma cea nouă, de către Constantin (324 – 330) materializează această alunecare a lumii romane spre Orient. Această clivare va caracteriza şi lumea medievală: sforţările pentru o uniune între Occident şi Orient nu vor putea ţine piept unei evoluţii de acum înainte divergentă. Schisma este înscrisă în realităţile secolului al IV-lea. Bizanţul va fi continuarea Romei, şi sub aparenţele prosperităţii şi ale prestigiului, va-duce mai departe în

dosul zidurilor sale agonia romană până în 1453. Occiden „tul sărăcit, barbarizat, va trebui să reia de la început etapele unei dezvoltări care îi va deschide la sfârşitul evului mediu căile lumii întregi.

Dar ce e mai grav încă: fortăreaţa romană, din care porneau legiunile după capturări de prizonieri şi pradă, este ea însăşi asediată, şi în curând cucerită. Ultimul mare război victorios a fost pe vremea lui Traian, şi aurul dacilor de după anul 107 este ultimul aliment important al prosperităţii romane. La secarea afluxului dinafară se adaugă stagnarea dinăuntru, mai întâi criza demografică intensă care înteţeşte şi mai mult lipsa mânii de lucru servile. În secolul al II-lea Marc Aureliu opreşte asaltul barbarilor la Dunăre, unde moare în 180; secolul al III-lea înregistrează un asalt general la frontierele limesului şi care se potoleşte datorită mai puţin succeselor militare ale împăraţilor ilirieni de la sfârşitul veacului şi ale succesorilor lor, cât acalmiei aduse de primirea ca federaţi, aliaţi, a barbarilor primiţi în armată sau pe marginile interioare ale imperiului, constituind primele încercări ale unei fuziuni care va caracteriza evul mediu.

Împăraţii cred că vor ocoli destinul, părăsindu-şi zeii tutelari care au dat faliment, pentru a-l adopta pe zeul nou al creştinilor. Reînnoirea constantiniană pare să îndreptăţească toate speranţele: sub egida lui Hristos, prosperitatea şi pacea par să revină iarăşi. Dar nu este decât un scurt răgaz. Şi creştinismul este un aliat înşelător al Romei. Structurile romane nu sunt pentru biserică decât un cadru în care să se modeleze, o temelie pe care să se rezeme, un instrument prin care să se afirme. Religie cu vocaţie universală, creştinismul stă în cumpănă dacă e bine să se închidă în limitele unei civilizaţii date. Fără îndoială, el va fi principalul agent de transmisie a culturii romane către Occidentul medieval. Fără îndoiala el va moşteni de la Roma şi de la originile sale romane tendinţa de a se reculege în sine. Dar în faţa acestei religii închise, evul mediu occidental va cunoaşte şi o religie deschisă, şi dialogul dintre cele două feţe ale creştinismului va domina această epocă intermediara.

Economie închisă sau economie deschisă, lume rurală sau lume urbană, fortăreaţă unică sau case felurite, îi vor trebui zece veacuri Occidentului medieval pentru a rezolva aceste alternative.

Dacă începutul răsturnărilor din care se va naşte Occidentul medieval poate fi aflat în criza lumii romane din secolul al III-lea, atunci este legitim să socotim invaziile barbare din secolul al V-lea ca evenimentul care precipită transformările, le dă un mers catastrofal şi le modifică profund aspectul. Invaziile germanice nu sunt în secolul al V-lea un lucru nou pentru lumea romană. Fără a ne întoarce adânc în trecut, până la cimbri şi teutoni, învinşi de Marius la începutul secolului al II-lea î.e.n., trebuie să ne amintim că de la domnia lui Marc Aureliu (161 – 180) încolo ameninţarea germanică apasă în permanenţă asupra imperiului. Invaziile barbare sunt unul din elementele esenţiale ale crizei din secolul al III-lea. împăraţii gali şi ilirici de la sfârşitul secolului al III-lea au îndepărtat un timp primejdia. Dar – pentru a ne limita la partea occidentală a imperiului – marele raid al alamanilor, al francilor şi al altor popoare germanice, care pustiesc în 276 Galia, Spania, Italia de nord, e ca o prefigurare a marelui iureş din secolul ai V-lea. El lasă răni greu cicatrizate (câmpii devastate, oraşe ruinate), precipită evoluţia economică (declinul agriculturii, regresiunea urbană) ca şi regresiunea demografică şi transformările sociale: ţăranii trebuie să intre sub patronajul din ce în ce mai apăsător al marilor proprietari care ajung astfel nişte şefi de bande militare, iar situaţia colonului se apropie de cea a sclavului. Şi uneori mizeria ţărănească se transformă în răscoală şi măcel; răscoala circoncellionilor1 din Africa, a bagauzilor2 din Galia şi Spania, a căror revoltă este endemică în secolul al IV-lea şi al V-lea.

Tot astfel, în Orient apare un neam de barbari care vor ajunge departe şi vor juca în Occident un rol capital: goţii. În 269 ei sunt opriţi în loc de împăratul Claudiu al II-lea la Niş, dar ei ocupă Dacia, şi strălucita lor victorie de la Adrianopol asupra împăratului Gratian la 9 august 378, chiar dacă nu a constituit evenimentul hotărâtor, descris cu spaimă de atâţi istorici „roma-nofili": – „Am putea să ne oprim aici, scrie Victor Duruy, căci din Roma nu mai rămâne nimic: credinţe, instituţii, curii, organizaţii militare, arte, 1 Circoncellions, fracţiune a sectei creştine a donatiştilor din Africa (în secolele IV şi V). Îşi ziceau soldaţi ai lui Hristos sau agonistare şi devastau bisericile strigând De-o laudes. Ei se înfăţişau ca răzbunători ai nedreptăţilor, şi fanatici

aspirând la o moarte de martir.

— Bagaudes. Ţărani din Galia, răsculaţi atât contra romanilor cât şi a propriilor lor stăpâni. Mişcările lor succesive au urmat deja sfârşitul secolului al III-leapână pe la mijlocul secolului al V-lea. Au fost înfrânţi în 280 şi în 435. În secolul al V-lea numele acesta desemna orice fel de briganzi.

literatură, totul a dispărut" –, nu este mai puţin tunetul vestind furtuna care va îneca în potopul său Occidentul roman.

Asupra goţilor suntem mai bine informaţi decât asupra majorităţii năvălitorilor, mulţumită istoriei lui Iordanes, tendenţioasă este drept, deoarece el însuşi este de origine barbară, şi târzie, deoarece o scrie la mijlocul secolului al IV-lea, dar folosind o documentaţie serioasă scrisă şi orală, îndeosebi, Istoria goţilor, a lui Casiodor, azi pierdută. Istoricii şi arheologii confirmă în linii mari peregrinările (W'anderungen) goţilor după relatarea lui Iordanes, începând din Scandinavia până la Marea de Azov, trecând prin Mecklenburg, Pomerania şi bălţile Pripetului. Spre 230, ei au întemeiat un stat în Rusia meridională; „Din insula Scanzia (Suedia), care este un fel de fabrică de popoare sau dacă vrei mai bine de matrice de naţiuni" – scrie Iordanes – „au ieşit goţii cu regele lor numit Berg. După ce au înaintat până la locuinţele Ulmerugilor (Pomerania orientală), cum poporul lor sporea, au hotărât sub regele al cincilea de după acel Berg… să împingă înainte oastea, împreună cu familiile goţilor, spre a căuta locaşuri mai vaste şi teritorii mai potrivite, şi aşa s-a întâmplat de au ajuns goţii în Sciţia; marea rodnicie a regiunii a încântat armata: dar după ce a trecut o jumătate din ei, podul care îngăduia trecerea fluviului s-a prăbuşit, astfel că nu a mai fost cu putinţă nici să se înainteze, nici să se dea înapoi, căci această ţară este înconjurată de mlaştini fără fund care o încercuiesc de jur-împrejur ca un hău".

Cauzele năvălirii ne interesează puţin. Avântul demografic, atracţia unor teritorii mai bogate, invocate de Jordanes, nu au intrat în joc decât în urma unei impulsiuni iniţiale, care poate foarte bine să fi fost reprezentată de o schimbare de climă, o răcire, care din Siberia şi până în Scandinavia ar fi redus terenurile de cultură şi de păşune ale popoarelor barbare şi le-ar fi pus în mişcare în lanţ, fiecare împingând

înainte pe cel din faţă, în direcţia sudului şi a vestului, până la „Finisterele" occidentalilor: Bretania, care va deveni Anglia, Galia, care va fi Franţa, Spania, din care numai partea de sud va lua numele vandalilor (Andaluzia) şi Italia, care nu va reţine decât în partea de nord, în Lombardia, numele invadatorilor săi târzii.

Anumite aspecte ale acestor năvăliri ne interesează mai mult. Mai întâi, ele sunt aproape toate o fugă înainte. Năvălitorii sunt nişte fugari împinşi din urmă de unii mai tari sau mai cruzi decât ei. Cruzimea lor este adesea cea a desperării, mai ales atunci când romanii le refuză azilul pe care ei îl cer adesea în chip paşnic.

Sfântul Ambroziu, la sfârşitul secolului al IV-lea, prinde bine firul acestor invazii în lanţ: „Hunii s-au aruncat asupra alanilor, alanii asupra goţilor, goţii asupra taifalilor şi sarmaţilor: goţii, respinşi din patria lor, ne-au respins pe noi în Iliricum. Şi procesul nu s-a încheiat încă!"

Iar Iordanes subliniază că dacă goţii s-au ridicat cu armele împotriva romanilor în 378, este pentru că fuseseră cantonaţi pe un teritoriu strâmt şi fără mijloace de trai în care romanii le vindeau pe aur greu carne de câini şi de alte animale spurcate, punându-i să-şi predea fiii ca sclavi, pentru a le da în schimb puţină hrană. Foametea este aceea care i-a înarmat împotriva romanilor. Faţă de barbari, într-adevăr vedem o dublă atitudine tradiţională a romanilor. Uneori, potrivit cu împrejurările şi cu oamenii, ei erau dispuşi să primească popoarele care se îmbulzeau la porţile lor şi, acordându-le statutul de federaţi, le respectau legile lor, obiceiurile lor, originalitatea lor. Astfel, le dezarmau agresivitatea şi făceau din ei, spre folosul lor, soldaţi şi ţărani, atenuând pentru un timp criza de mână de lucru militară şi rurală. (Fig. 1 planşe la sfârşitul volumului).

Împăraţii care au practicat această politică n-au fost văzuţi cu ochi buni de tradiţionalişti, pentru care barbarii erau mai aproape de dobitoace decât de oameni – aceasta este a doua atitudine, care a fost de altminteri cea mai frecventă.

„Constantin", zice istoricul grec Zosimos „a deschis poarta barbarilor, el este vinovat de năruirea imperiului".

Ammianus Marcellinus denunţă orbirea lui Valens, care în 376

organizează trecerea Dunării de către goţi. „Au fost trimişi numeroşi agenţi însărcinaţi să pună la îndemână acestui popor barbar mijloace de transport. S-au luat toate măsurile ca niciunul din viitorii distrugători ai Imperiului roman, fie chiar bolnav pe moarte, să nu rămână pe malul celălalt… Şi tot acest zel, toată această tevatură pentru a ajunge la năruirea lumii romane”! Tot astfel şi cu Teodosie, mare prieten al goţilor, amator generis Gothorum, după Iordanes.

Dintre aceşti barbari, unii îşi dobândesc o faimă deosebită de hidoşenie şi cruzime. Iată hunii în vestita descriere a lui Ammianus Marcellinus: „Ferocitatea lor întrece orice: cu un fier ei brăzdează adânc obrajii nou născuţilor ca să distrugă orice făgăduială de puf viitor şi astfel ei ajung la bătrâneţe spâni şi pociţi, asemenea unor eunuci. Ei au trupul îndesat, membrele vânjoase, ceafa groasă, conformaţia lor spătoasă îi face înspăimântători. Ai zice nişte animale bipede sau nişte chipuri pe jumătate cioplite, asemenea unor trunchiuri ce se înşiră pe marginea parapetelor podurilor… Hunii nu-şi pun la foc şi nici nu-şi gătesc mâncarea. Ei nu se hrănesc decât cu rădăcini sălbatice sau cu carnea crudă a primului animal ieşit în cale, Şpe care o încălzesc un timp pe spinarea calului, între coapsele lor. Ei nu au vreun adăpost. Nu folosesc nici case, nici morminte. Ei îşi acoperă trupul cu pânză şi piei de şobolani de pădure cusute împreună: nu au o îmbrăcăminte pentru statul acasă şi alta pentru purcesul afară: o dată ce şi-au tras peste ei haina lor de culoare ştearsă nu” o mai lasă până ce nu cade în bucăţi, din cauza vechimii… I-ai crede bătuţi în cuie pe caii lor… Nu descăleca nici pentru a mânca nici pentru a bea, ci dorm aplecaţi pe grumazul deşirat al calului, unde pot visa în voie…”

4.

Şi după atâtea atrocităţi, vor izbuti în secolul al VI-lea longobarzii să ajungă de pomină prin ferocitatea lor, „sălbatici de o sălbăticie mai grozavă decât cum este de obicei sălbăticia germanică”.

D: sigur, autorii acestor texte sunt mai ales nişte păgâni care ca moştenitori ai culturii greco-romane urăsc din suflet pe barbarul ce nimiceşte dinafară şi dinăuntru această civilizaţie, distrugând-o sau înjosind-o. Dar mulţi creştini, pentru care Imperiul roman este

leagănul providenţial al creştinismului, sunt stăpâniţi de aceeaşi repulsie faţă de năvălitori.

Sfântul Ambroziu vede în barbari nişte duşmani lipsiţi de umanitate, şi îndeamnă pe creştini să apere cu armele „patria împotriva năvălirii barbare". Episcopul Syaesius din Cyvena îi numeşte pe toţi năvălitorii sciţi – socotiţi simbol al barbariei – şi le aplică versul din Ilicida în care Homer îi sfătuieşte „să alunge pe aceşti câini blestemaţi pe care i-a adus destinul".

Totuşi, alte texte sună altfel. Sfântul Augustin, chiar când deplânge nenorocirile romanilor, îşi interzice să vadă în ocuparea Romei de către Alaric, în 410, altceva decât un fapt divers dureros, asemenea cu multe altele pe care le-a cunoscut istoria romană, şi subliniază că spre deosebire de cei mai mulţi generali romani biruitori care s-au ilustrat prin jefuirea oraşelor cucerite şi exterminarea locuitorilor lor, Alaric a consimţit să socotească bisericile creştine drept locuri de refugiu şi le-a respectat. „Tot ce s-a făptuit ca devastări, măceluri, jefuiri, incendii, maltratări, în acest dezastru atât de recent al Romei, se datorează obiceiurilor războiului. Dar e; ea ce s-a săvârşit într-un chip nemaiîntâlnit încă – uimitoarea schimbare la faţă, prin care această sălbăticie barbară s-a arătat atât de blândă, până a alege şi a desemna pentru a umple cu norod cele mai vaste bazilice, în care nimeni nu va fi lovit, din care nimeni nu va fi smuls cu forţa, spre care mulţi aveau să fie călăuziţi de către duşmanii plini de compătimire în vederea eliberării lor, din care nimeni nu va fi dus în robie nici chiar de către nişte duşmani cruzi – s-a săvârşit în numele lui Hristos, şi lucrul acesta trebuie atribuit vremurilor creştine…"

Dar textul cel mai extraordinar emană de la un simplu călugăr care nu are aceleaşi raţiuni ca episcopii aristocraţi să cruţe ordinea socială romană. Spre 440, Salvian care se intitulează „preot al Marsiliei" şi care este călugăr în insula Lerins scrie un tratat Dzspre cârmuirea lui Dumnezeu care este o apologie a providenţei şi o încercare de explicare a marilor invazii.

Cauza catasfrofei este lăuntrică. Păcatele romanilor, fără a excepta pe creştini sunt cele care au distrus imperiul, şi viciile lor l-au predat barbarilor. „Romanii erau împotriva lor înşişi nişte duşmani

mai răi încă decât duşmanii lor dinafară, căci deşi barbarii îi şi zdrobiseră, ei se mai nimiceau încă mai mult prin ei înşişi".

Da altminteri ce învinuiri ar fi de adus împotriva acestor barbari? Ei sunt neştiutori ai religiei, şi dacă păcătuiesc, este fără a avea cunoştinţă de aceasta. Morala lor şi cultura lor sunt altele. De ce să condamni ceea ce este altfel?

„Poporul saxon este crud, francii sunt perfizi, gepizii – neomenoşi, hunii – neruşinaţi. Dar pornirile lor rele sunt ele oare tot atât de vinovate ca ale noastre? Neruşinarea hunilor este ea tot atât de criminală, ca a noastră? Perfidia francilor, tot atât de vrednică de dojana ca a noastră? Un alaman beat este el tot atât de vrednic de mustrare ca un creştin beat? Un alan hrăpăreţ este el tot atât de condamnabil ca un creştin hrăpăreţ? înşelătoria hunului sau a gepidului este ea oare uimitoare, cât timp nu ştie că înşelătoria este un păcat? Jurământul strâmb al francilor este el oare ceva nemaiauzit o dată ce ei cred că sperjurul este o rostire ca oricare alta şi nu o crimă"?

O... Dar mai ales Salvian ne înfăţişează – dincolo de opţiunile sale personale „ce pot fi discutate – cauzele adânci ale succesului barbarilor. Fără îndoială, mai întâi superioritatea militară. Superioritatea cavaleriei barbare îngăduie valorificarea la maximum a superiorităţii armamentului. Arma invaziilor este sabia lungă tăioasă şi ascuţită, armă de forţă a cărei grozavă eficacitate a constituit izvorul real al exagerărilor literare din evul mediu despre coifuri retezate, capete şi trupuri de călăreţi spintecate în două până la cal, ba uneori cuprinzându-l şi pe el în acest măcel. Ammianus Marcellinus înseamnă cu înfiorare o ispravă de aceasta ostăşească necunoscută romanilor. Dar se aflau şi barbari în armatele romane, şi o dată trecută surpriza primelor ciocniri, superioritatea militară este iute însuşită de adversar.

Adevărul este că barbarii au beneficiat de complicitatea activă sau pasivă a masei populaţiei romane. Structura socială a Imperiului roman, în care păturile populare erau tot mai mult copleşite de o minoritate de oameni bogaţi şi puternici, explică succesul invaziilor barbare. Să-l ascultăm pe Salvian: „Săracii sunt despuiaţi de tot ce au, văduvele se vaită, orfanii sunt călcaţi în picioare, şi până într-atât, încât mulţi dintre ei, printre care şi oameni de o naştere aleasă şi cu o

creştere deosebită, îşi caută scăparea la duşmani. Pentru a nu pieri ca victime ale persecuţiei publice, ei se duc să caute la barbari omenia romanilor, întrucât nu mai pot să rabde printre romani neomenia barbarilor. Ei se deosebesc de popoarele la care se retrag: nu au nimic din modul de comportare al acestora, nimic din limba lor, şi aş îndrăzni să zic, nimic de asemenea din mirosul greu al trupurilor şi îmbrăcămintei barbare; dar ei sunt mai bucuroşi să se supună acestui fel de viaţă, care nu seamănă cu al lor, decât să sufere în mijlocul romanilor nedreptatea şi cruzimea. Ei se strămută deci la goţi sau la bagauzi sau la alţi barbari care domină în tot locul, şi nu au a se căi de acest exil. Căci preferă să trăiască liberi sub o aparenţă de sclavie decât să fie sclavi sub o aparenţă de libertate. Calitatea de cetăţean roman, odinioară nu numai foarte preţuită, dar chiar cumpărată pe un preţ ridicat, este astăzi lepădată şi aruncată de la sine şi este socotită nu numai ca fără valoare, dar chiar ca ticăloasă. De aici rezultă că şi chiar acei care nu fug la barbari sunt totuşi siliţi să devină barbari, aşa cum se întâmplă cu cei mai mulţi spanioli, şi cu o parte însemnată de gali, şi cu toţi cei de pe tot întinsul lumii romane pe care nedreptatea romană îi constrânge să nu mai fie romani. Să vorbim acum despre bagauzi, care au fost despuiaţi de nişte judecători răi şi sângeroşi, loviţi şi ucişi, şi după ce au pierdut dreptul la libertatea romană, au pierdut şi cinstea de a se numi romani. Şi noi îi numim rebeli sau oameni pierduţi când noi suntem cei care i-am silit să ajungă criminali”.

Totul este expus în aceste fraze: şi conivenţa între barbari şi răsculaţi, goţi şi bagauzi, şi evoluţia maselor populare romane care îi barbarizează mai înainte de venirea barbarilor. Eruditul care a susţinut că „civilizaţia romană nu a murit de moarte bună”, ci ca „a fost ucisă mişeleşte”, a rostit trei contra-adevăruri; căci civilizaţia romană s-a sinucis cu adevărat, şi această sinucidere nu a avut nicio trăsătură frumoasă, şi nu i s-a tras moartea, căci civilizaţiile nu sunt muritoare, şi cea romană şi-a mai supravieţuit prin intermediul barbarilor în tot cursul evului mediu şi chiar dincolo de el.

La drept vorbind, instalarea a numeroşi barbari pe pământul roman s-a făcut spre satisfacţia tuturor. Panegiristul lui Constantin Chior la începutul secolului al IV-lea declară: „Barbarul chamav3 ară

pentru noi, el care atât amar de timp ne-a sărăcit prin jafurile sale, se sârguieşte acum să ne îmbogăţească; iată-l în straie de ţăran muncind până la istovire, cercetându-ne târgurile şi aducându-şi acolo vitele în vederea vânzării. Mari spaţii necultivate de pe teritoriile ţinând de Amiens, Beauvais, Troyes şi Langres înverzesc din nou acum mulţumită barbarilor". Auzim acelaşi cântec la un alt gal, retorul Păcatus, care vine în 389 să rostească la Roma panegiricul lui Teodosie. El felicită pe împărat că a ştiut să facă din goţi, duşmani ai Romei, nişte ţărani şi soldaţi în slujba sa.

În mijlocul încercărilor, unele minţi luminate întrezăresc soluţia viitorului: fuziunea dintre barbari şi romani. Retorul Themistius la sfârşitul secolului al IV-lea prezice: „Deocamdată rănile pe care ni le-au făcut goţii sunt încă vii, dar curând vom avea în ei nişte tovarăşi de masă şi de luptă, luând parte la funcţiile publice".

Declaraţii prea optimiste, căci dacă cu vremea realitatea a ajuns să semene cu tabloul puţin cam idilic înfăţişat de Themistius, este datorită diferenţei vrednice de a fi însemnată că barbarii biruitori au admis pe lângă ei pe romanii biruiţi.

Totuşi, adaptarea dintre cele două grupuri a fost favorizată de la început de anumite împrejurări.

Barbarii care s-au instalat în secolul al V-lea în Imperiul roman nu semănau cu popoarele tinere, dar primitive, abia ieşite din pădurile sau stepele lor, pe care le-au descris detractorii lor din vremurile de atunci sau admiratorii lor moderni. Chiar dacă nu erau, cum a susţinut în mod exagerat Fustei de Coulan3 Chamavii erau o populaţie germanică din Olanda de azi, la nord „de vărsarea Rinului. Au fost înfrânţi de împăratul Iulian şi de generalul Arbogast.

ges, rămăşiţele unei rase vlăguite, „sfâşiată de lungile sale lupte lăuntrice, slăbită de o serie de revoluţii sociale, şi care îşi pierduse instituţiile", ei evoluaseră mult în cursul strămutărilor adesea seculare care îi aruncaseră până în cele din urmă asupra lumii romane. Ei văzuseră multe, învăţaseră mult şi reţinuseră destul din toate acestea. Drumurile lor îi aduseseră în atingere cu culturi şi civilizaţii de la care împrumutaseră moduri de trai, arte şi tehnici. Cei mai mulţi dintre ei suferiseră direct sau indirect influenţa culturilor asiatice; a lumii

iraniene şi a lumii greco-romane însăşi, îndeosebi în partea ei orientală, care în curs de bizantinizare rămânea şi mai departe cea mai bogată şi mai strălucită.

Ei aduceau cu ei tehnici metalurgice rafinate: damaschinărie, tehnici de aurărie, arta prelucrării pielii şi arta admirabilă a stepelor cu motivele sale animaliere stilizate. Ei fuseseră adesea seduşi de cultura împărăţiilor vecine şi nutreau pentru învăţătură şi pentru lux o admiraţie fără îndoială stângace şi superficială, dar nu lipsită de respect.

Hunii lui Attila nu mai sunt chiar la fel cu sălbaticii zugrăviţi de Ammianus Marcellinus. Dacă există un element de legendă în imaginea curţii lui Attila, deschisă filosofilor, este totuşi foarte sugestiv că în 448 Eudoxius. un medic gal renumit, compromis prin legăturile sale cu bagauzii, se refugiază la huni. În acelaşi an Priscus. un ambasador roman din Constantinopol pe lângă Attila, întâlneşte un roman din Mesia, prizonier rămas la noii săi stăpâni şi însurat cu o femeie barbară, care îi laudă organizarea socială a hunilor prin comparaţie cu cea a lumii romane.

Iordanes, care este, ce e drept, părtinitor şi care scrie în secolul al VI-lea, spune despre goţi: „Această naţie a avut de rege pe Zalmoxes4, filosof a cărui ştiinţă uimitoare e atestată de cei mai mulţi analişti, măcar că şi mai înainte ea a avut oameni foarte învăţaţi: Zeutas, apoi Dicineus… Goţiinuau fost deci lipsiţi de profesori de la care să înveţe filosofie. Şi deci au fost întotdeauna mai luminaţi decât cei mai mulţi barbari; ei au ajuns aproape pe greci, după spusa lui Dio, care a scris istoria lor în limba greacă”.

Un alt fapt capital schimbase la faţă pe invadatorii barbari. Dacă o parte dintre ei rămăsese păgână, o alta, şi nu din cele mai neînsemnate, devenise creştină. Dar, printr-o întâmplare ciudată, care va avea urmări nebănuite, aceşti barbari convertiţi – ostrogoţi, vizigoţi, burgunzi, vandali şi mai apoi longobarzi – erau adepţi ai arianismului care, după conciliul de la Niceea, devenise o erezie. Ei fuseseră în adevăr creştinaţi de „apostolul goţilor” Ulfila, nepotul unor capadocieni creştini capturaţi de g-oţi în 264. Copilul „gotizat” fusese trimis şi ţinut în tinereţea sa la Constantinopol, unde a fost câştigat de

arianism. Reîntors la goţi ca episcop misionar, a tradus pentru luminarea lor Biblia în limba gotică şi i-a făcut eretici. Astfel, ceea ce ar fi

4 Se face aici o confuzie între goţi şi geţi. Vezi şi menţiunea lui Deceneu.

trebuit să fie un element de legătură religioasă, a ajuns, dimpotrivă, un subiect de dezbinare şi a dat naştere la lupte îndârjite între barbarii arieni şi romanii catolici.

Mai rămânea atracţia exercitată de civilizaţia romană asupra barbarilor. Nu numai că şefii barbari s-au folosit de o serie de romani ca sfătuitori, dar ei au căutat adesea să maimuţărească felul de viaţă roman, să se împăuneze cu titluriromane: consuli, patriei etc. Ei nu se înfăţişau ca duşmani, ci ca admiratori ai instituţiilor romane. Cel mult puteau fi consideraţi ca uzurpatori. Ei nu erau decât ultima generaţie a acestor străini: spanioli, gali, africani, iliri, orientali care ajunseseră încetul cu încetul până la magistraturile cele mai înalte şi chiar la imperiu. Mai mult chiar: niciun suveran barbar nu a îndrăznit să se facă însuşi împărat. Când în 476 Odoacru depune pe împăratul din Occident Romulus Augustulus, el trimite împăratului Zenon, la Constantinopol, insignele imperiale şi îi declară că un singur împărat este de ajuns. „Noi admirăm mai mult titlurile conferite de împărat decât pe ale noastre", scrie un rege barbar unui împărat. Cel mai puternic dintre aceşti regi, Teodoric, adoptă numele roman de Flavius şi scrie împăratului: „ego qui suni servus vesier etfilius" (eu, care sunt sclavul şi fiul vostru) şi îi declară că singura sa ambiţie este să facă din regatul său „o imitaţie a stăpânirii voastre, o copie a imperiului vostru fără de pereche". Trebuie să aşteptăm anul 800 şi pe Carol cel Mare pentru ca un şef barbar să îndrăznească să se facă pe sine împărat.

Aşadar, s-ar părea că fiecare din cele două tabere a înaintat în întâmpinarea celeilalte. Romanii decadenţi, barbarizaţi dinăuntru, coborau la nivelul barbarilor ciopliţi şi şlefuiţi dinafară.

Dar reţinem totuşi că a vedea în invaziile barbare un episod de instalare paşnică, şi cum 3-a spus în glumă, un fenomen de „deplasări turistice", este departe de adevăr.

Cu siguranţă că aceste vremuri au fost mai înainte de toate

vremuri de mare învălmăşeală şi confuzie. Confuzie născută mai întâi din amestecul chiar al invadatorilor. În drumurile urmate de ei, triburile şi popoarele se luptaseră între ele, fuseseră supuse unele altora, se amestecaseră. Unele din ele formează nişte confederaţii efemere. Astfel, hunii înglobează în oastea, lor rămăşiţele ostrogoţilor, alanilor şi sarmaţilor înfrânţi. Roma caută să se folosească de unii împotriva celorlalţi, încearcă să romanizeze în grabă pe cei veniţi mai întâi, pentru a-şi face din ei o unealtă împotriva celor următori, rămaşi mai barbari. Vandalul Stilico, tutorele împăratului Honorius, foloseşte împotriva uzurpatorului Eugen şi a aliatului franc al acestuia Arbogast o armată de goţi, de alani şi de caucazieni.

O serie de evenimente minore, dar semnificative, ivite pe un front esenţial, acel al Dunării mijlocii de la Passau la Klosterneuburg, umple Viaţa suntului Severin, această istorie exemplară din a doua jumătate a secolului al

V-lea, aşa cum a fost povestită de discipolul său, Eugippius. Severin, venit din Orient, dar latin de neam, vrea să organizeze în jurul rămăşiţelor populaţiilor romane din Noricul ripuar, folosind ajutorul tribului germanic al „rugilor" şi al „regilor lor", o rezistenţă îndreptată contra presiunii altor invadatori, alamani, goţi, heruli, turingi, gata să forţeze trecerea fluviului. Călugărul eremit merge necontenit dintr-un loc întărit într-altul, unde se refugiase populaţia romano-rugă, luptă împotriva ereziei, a păgânismului, a foametei, opunând raidurilor barbare doar armele spirituale, în lipsa celor materiale. Ei face atenţi pe locuitori împotriva imprudenţelor: dacă ar ieşi din tabere pentru a merge să culeagă fructe sau să-şi strângă bucatele, s-ar expune să fie ucişi sau prinşi de inamic. Prin virtutea cuvin tu lui său, a minunilor săvârşite, a moaştelor sfinţilor, el tulbură sau înduplecă pe barbari. El este fără iluzii. Când nişte optimişti sau mai degrabă inconştienţi îi cer să le dobândească din partea şefului rug dreptul de a face negoţ, el răspunde: „La ce bun să ne gândim la mărfuri şi negustorii în locuri în care nu va mai putea străbate niciun negustor?". Eugippius descrie de minune confuzia evenimentelor când declară că hotarul Dunării este în mod permanent tulburat şi primejduit: „utraque Pannonia ceteraquc conjinia Danuvii rebus turbabantur ambiguis". Tot ce era organizare

militară, administrativă, economică, se macină. Foametea, se înscăunează. Mentalităţile şi sensibilităţile devin tot mai rudimentare, mai superstiţioase. Şi încetul cu încetul, inevitabilul vine asupra lor. Locurile întărite cad unul după altul în mâtnile barbarilor, şi în cele din urmă, după moartea omului inspirat de Dumnezeu, care ajunsese căpetenia bună la toate a acestor grupuri descumpănite, Odoacru hotărăşte să deporteze în Italia pe toţi cei ce mai rămăseseră. Cei deportaţi duc cu ei moaştele lui Severin, pe care le aşază în cele din urmă într-o mănăstire de lângă Neapole. Acesta este şi acesta va fi timp de decenii deznodământul frecvent al acelor res ambiguae ale invaziilor.

Confuzie sporită de teroare. Chiar ţinând seama de exagerările inerente unor atare povestiri, relatarea măcelurilor şi devastărilor care umplu literatura din secolul al V-lea nu mai lasă nicio îndoială asupra atrocităţilor şi distrugerilor care au însoţit „plimbările" popoarelor barbare.

Iată, după marea invazie din 417, starea Galiei după Orens, episcopul de Auch. „Vezi cu ce iuţeală neaşteptată s-a abătut moartea asupra lumii întregi, cu câtă furie s-a năpustit violenţa războiului asupra popoarelor. Nici pământul bolovănos al pădurilor dese sau al munţilor înalţi, nici cursurile de ape cu vârtejuri iuţi, nici adăpostul ce-l constituie pentru cetăţi aşezarea lor şi pentru oraşe meterezele lor, nici bariera pe care o formează marea, nici tristele singurătăţi ale deşertului, nici prăpăstiile, nici chiar peşterile peste care se apleacă stânci întunecate nu au putut scăpa de mâinile barbarilor. Mulţi oameni au pierit victime ale relei credinţe, mulţi, ale sperjurului, mulţi, denunţaţi de concetăţenii lor. Ambuscadele au făcut mult răii şi tot astfel violenţa poporului de rând. Cei ce nu au fost îngenuncheaţi prin forţă-au fost supuşi prin foamete. Mama a pierit în chip jalnic împreună cu copiii, iar soţul ei, stăpânul, a căzut în sclavie odată cu şerbii săi. Unii au ajuns hrană câinilor, mulţi şi-au văzut casa în flăcările care le-au răpit viaţa şi le-au oferit apoi un rug. În burguri, pe domenii, în câmpii, la răspântii, în toate cătunele, şi ici, şi colo de-a lungul drumurilor nu este decât moarte, suferinţă, distrugere, incendiu, doliu. Un singur rug a prefăcut în scrum Galia întreagă".

Şi iată Spania după descrierea episcopului Idace: „Barbarii îşi dezlănţuie furtuna prin Spânii, flagelul molimei bântuie şi el cu furie, tirania exactorilor pradă resursele şi averile ascunse prin oraşe, soldăţimea fără frâu le seacă cu totul. S-a abătut o foamete atât de îngrozitoare, încât sub imboldul ei oamenii au înfulecat carne de om, mame şi-au înjunghiat copiii, i-au pus la foc şi s-au săturat din trupurile lor. Animalele ce se deprinseseră cu cadavrele celor pieriţi de foame, de fier sau de molimă, sfâşie acum chiar oameni în plină putere şi, nemaimulţumindu-se să se ospăteze cu leşuri, se aruncă acum asupra fiinţelor omeneşti. Astfel, cele patru flagele ale fierului, foametei, molimei şi fiarelor bântuie cu furie în lumea întreagă şi vestirile Domnului prin gura profeţilor şi-au aflat împlinirea".

Aceasta este macabra uvertură cu care începe istoria Occidentului medieval. Ea va continua să dea tonul de-a lungul a zece secole. Fierul, foametea, molima, fiarele, iată care vor fi siniştrii protagonişti ai istoriei acesteia. Desigur, barbarii nu au fost singurii care le-au adus cu ei. Lumea antică îi cunoscuse, şi ei tindeau să revină cu forţe sporite în clipa când barbarii i-au slobozit. Dar acestei dezlănţuiri a violenţei, barbarii i-au dat o intensitate de necrezut. Spada, paloşul lung al marilor invazii, care va fi şi cel al cavalerilor, îşi întinde de acum încolo umbra ucigătoare asupra Occidentului. Mai înainte de a se reîncepe opera constructivă, o frenezie de distrugere pune stăpânire pentru multă vreme asupra Occidentului. Oamenii din Occidentul medieval sunt cu adevărat fiii acestor barbari, asemenea alanilor zugrăviţi de Ammianus Marcellinus. „Această desfătare pe care duhurile blânde şi paşnice o află într-un răgaz oferit studiului, ei o caută în mijlocul primejdiilor şi al războiului. În ochii lor, suprema fericire este să-ţi pierzi viaţa pe un câmp de luptă: a muri de bătrâneţe sau dintr-o întâmplare este o ruşine şi o mişelie pe care ei o înfierează cu grozavă ocară: a ucide un om este o ispravă eroică pentru care ei nu au destule cuvinte de laudă. Cel mai glorios trofeu este coama mândră jupuită de pe ţeasta duşmanului răpus. Cu ea este împodobit calul de luptă. Nu vezi la ei nici templu, nici sanctuar, nici măcar un adăpost cu acoperiş de paie. O spadă dezgolită înfiptă în pământ după ritul barbar devine emblema lui Marte, ei o cinstesc cucernic ca pe stăpâna

regiunilor pe care le străbat".

Pasiune a distrugerii, pe care cronicarul Fredegariu, în secolul al VII-lea o exprimă prin gura mamei unui rege barbar îndemnându-şi fiul: „Dacă vrei să îndeplineşti o ispravă şi să-ţi faci un nume glorios, distruge tot ce vor fi clădit ceilalţi şi măcelăreşte în întregime poporul pe care îl vei fi învins; căci tu nu poţi să ridici o clădire mai grozavă ca cele ridicate de înaintaşii tăi, şi nu este ispravă mai frumoasă pe care să-ţi poţi înălţa slava".

Invazia barbarilor progresând când în ritmul unor lente infiltraţii şi înaintări mai mult ori mai puţin paşnice, când în cel al unor opintiri năprasnice, însoţite de lupte şi măceluri, a modificat profund, între începutul secolului al V-lea şi sfârşitul secolului al VIII-lea, harta politică a Occidentului de sub autoritatea nominală a împăratului bizantin.

Din anul 407 până în 427 o serie de raiduri pustiesc Italia, Galia, Spania. Episodul cel mai spectaculos este asediul, cucerirea, şi prădarea Romei de către Alaric şi vizigoţi în 410. Mulţi rămân încremeniţi de uimire de căderea cetăţii eterne. „Vocea mi se opreşte în gâtlej şi hohotele de plâns îmi îneacă glasul în timp ce-ţi dictez aceste cuvinte", se văita sfântul Ieronim în Palestina. „A fost cucerit acel oraş care a cucerit universul". Paginii acuză pe creştini că ei ar fi cauza dezastrului, pentru că au gonit din Roma pe zeii ei tutelari. Sfântul Augustin foloseşte acest eveniment pentru a defini în Cetatea lui Dumnezeu raporturile dintre societatea pământească şi societatea divină. El dezvinovăţeşte pe creştini şi reduce evenimentul la proporţiile sale reale: un fapt divers tragic care se va mai repeta – de astă dată fără vărsări de sânge, sine ferro et igne – în 455, cu Genseric şi vandalii săi.

Vandali, alani, suevi pustiesc Peninsula Iberică. Scurta instalare a vandalilor în sudul Spaniei a dat totuşi numele lor Andaluziei. Începând din 429, vandalii, singurii barbari posedând o flotă, trec în Africa de nord şi cuceresc provincia romană a Africii, adică Tunisia şi Algeria orientală.

Vizigoţii se revarsă după moartea lui Alaric din Italia asupra Galiei în 412, apoi în 414 asupra Spaniei, de unde se retrag în 418, spre

a se aşeza în Acvitania. La fiecare din aceste stadii de altminteri diplomaţia romană a acţionat. Căci, împăratul Honorius, este cel care abate spre Galia pe regele vizigot Ataulf, şi acesta se căsătoreşte la Narbonne, la 1 ianuarie 414, cu o soră a împăratului, Galia Placidia-Tot el este acela care, după uciderea lui Ataulf în 415, stârneşte pe vizigoţi să pornească la luptă cu vandalii şi suevii pentru stăpânirea Spaniei, şi apoi îi cheamă înapoi în Acvitania.

În a doua jumătate a secolului al V-lea s-au înfăptuit schimbări hotărîtoare.

În nord, barbarii scandinavi, angli, iuţi şi saxoni, după o serie de incursiuni-fulger în Britania (Marea Britanie), o ocupă între 441 şi 443. O parte din britanii învinşi trec marea şi vin să se aşeze în Armoric, care va fi de atunci încolo Bretania.

5 – Civilizaţia occidentului medieval

Dar evenimentul major, măcar că de o durată efemeră, este hotărât constituirea Imperiului hunic al lui Attila*, căci urneşte totul din loc. Mai întâi, întocmai aşa cum va face Genghis-han opt veacuri mai târziu, Attila unifică prin 434 triburile mongole trecute în Occident, apoi biruie şi absoarbe pe alţi barbari, întreţine un timp cu Bizanţul relaţii ambigue, intrând în atingere cu civilizaţia acestuia, fără a înceta să-l pândească din ochi ca pe o pradă – aşa cum va face Genghis-han cu China – şi se lasă în cele din urmă convins, după o încercare asupra Balcanilor în 448, să se năpustească asupra Galiei, unde romanul Actius, mulţumită mai ales contingentelor vizigote, îl opreşte în 451 în câmpiile catalaunice. Imperiul hunic se dizolvă şi hoardele fac cale întoarsă spre est încă din 453, la moartea aceluia care va rămâne în istorie, după expresia unui obscur cronicar din secolul al IX-lea, „flagelul lui Dumnezeu".

Vremuri tulburi, cu personaje şi situaţii stranii. O soră a împăratului Valen-tinian al III-lea, Honoria, ia de ibovnic pe intendentul său. Augustul ei frate se oţărăşte şi o pedepseşte, trimiţând-o în exil la Constantinopol. Prinţesa, urmându-şi firea năvalnică, şi înciudarea, îi trimite un inel lui Attila, a cărui fascinaţie captiva femeile. Valentinian se grăbeşte să-şi mărite sora mai înainte ca hunul să-şi poată pretinde logodnica, şi împreună cu ea jumătate

din imperiu ca zestre.

Attila, întorcându-se din Galia, s-a aruncat asupra Italiei de nord în 452, a cucerit Acvileia şi a târât după sine o parte din populaţie în robie. Şase ani mai târziu, prizonierii, care fuseseră socotiţi morţi, se reîntorc. Mulţi îşi găsesc soţiile remăritate. Episcopul, în grea încurcătură, îl consultă pe papa Leon cel Mare, care îşi rosteşto sentinţa: repatriaţii trebuie să-şi recapete soţiile, sclavii, bunurile. Dar soţiile remăritate nu vor fi pedepsite decât doar dacă refuză să se reîntoarcă la soţul lor dintâi, în care eventualitate vor fi excomunicate.

Între timp, împăratul şi-a aşezat un nou popor în imperiu: burgunzii, care se pripăşiseră o clipă la Worms de unde au încercat să năvălească în Galia, dar care au suferit o înfrângere sângeroasă din partea lui Actius şi a mercenarilor huni. Episodul din 436, în care regele lor Günther şi-a găsit moartea, va constitui punctul de plecare al epopeii Nibelungilor. În 443 romanii le îngăduie să ocupe Savoia.

În 468 vizigoţii lui Euric reiau firul cuceririi Spaniei, pe care o înfăptuiesc în zece ani.

Atunci apar Clovis şi Teodoric.

Clovis* este şeful tribului franc al salienilor care în cursul secolului al V-lea a alunecat pe nesimţite în Belgia, apoi în nordul Galiei. El adună în jurul său cele mai multe triburi france, supune Galia de nord, biruindu-l pe romanul Syagrius în 486 la Soissons, viitoarea sa capitală, respinge o invazie a alamanilor în lupta de la Tolbiac, cucereşte, în sfârşit, în 507 Acvitania de la vizigoţi, al căror rege Alaric al II-lea este înfrânt şi ucis la Vouill6. Când moare, în 541, francii sunt stăpânii Galiei, cu excepţia doar a Provenţei.

În adevăr, ostrogoţii îşi rostogoliseră talazul asupra Imperiului. Sub conducerea lui Teodoric* ei lovesc Constantinopolul în 487, sunt abătuţi asupra Italiei, cucerite apoi de ei în 493. Instalat la Ravenna, Teodoric domneşte aici timp de treizeci de ani, şi dacă panegiriştii n-au exagerat prea mult, îngăduie Italiei – pe care o cârmuieşte, folosindu-se, de sfetnici romani ca Liberius, Casiodor, Symachus, Boetius – să cunoască un nou veac de aur. El însuşi, care a trăit de la vârsta de opt la optsprezece ani ca ostatic la curtea de la Constantinopol, este cel mai desăvârşit, cel mai seducător dintre

barbarii romanizaţi. Restaurator al „păcii romane" (pax romană) în Italia, el nu intervine decât în 507 împotriva lui Clovis, pe care îl opreşte să-şi mai adauge şi Provenţa la Acvitania, luata vizigoţilor, căci nu vrea să-l vadă pe franc ajungând până la Mediterană.

La începutul secolului al VI-lea, Occidentul pare sortit cu siguranţă unei împărţeli între anglo-saxonii din Marea Britanie, lipsită de orice legătură cu continentul, francii care ţin Galia, burgunzii izolaţi în Savoia, vizigoţii stăpâni ai Spaniei, vandalii instalaţi în Africa şi ostrogoţii dominând Italia. În 476 un fapt divers a trecut aproape nebăgat în seamă. Un roman din Panonia, Oreste, fost secretar al lui Attila, îşi strânge după moartea stăpânului său câteva frânturi din oastea acestuia, skiri, heruli, turkilingi, rugi, şi îi pune în slujba imperiului din Italia. Ajuns şeful trupei, el se foloseşte de această situaţie pentru a-l depune pe împăratul Iulius Nepos şi a face să fie proclamat în 475, în locul acestuia, propriul său fiu, tânărul Romulus. Dar în anul următor, fiul unui alt favorit al lui Attila, skirul Odoacru, în fruntea unui alt grup de barbari, vine împotriva lui Oreste, îl ucide, depune pe tânărul Romulus şi trimite înapoi insignele împăraţilor de Occident împăratului Zenon, la Constantinopol. Acest eveniment nu pare să fi mişcat prea mult pe contemporani. Cincizeci de ani mai târziu, un ilir în slujba împăratului bizantin, comitele Marcellinus, va scrie în cronica sa: „Odoacru, regele goţilor, a ajuns stăpânul Romei… Imperiul roman de Occident, pe care Octavian August, primul dintre împăraţi, a început să-l conducă în anul 709 al Romei, s-a sfârşit cu micul împărat Romulus".

Secolul al V-lea a fost martorul dispariţiei ultimelor mari figuri aflate în slujba Imperiului de Apus: Actius, „ultimul dintre romani", asasinat în 454; Syagrius predat de vizigoţi lui Clovis, care pune să-l decapiteze în 486; barbarul Stilico, de neam vandal, patrician şi tutore al împăratului Honorius, executat din ordinul acestuia în 408; Ricimer, un suev, având şi el titlul de patriciu stăpân al Imperiului de Apus, până la moartea sa în 472; în sfârşit Odoacru, atras într-o cursă de către Teodoric şi răpus chiar de mina ostrogotului, în 493.

Până aici politica împăraţilor din Orient se silise doar să limiteze pagubele: să împiedice pe barbari de a lua Constantinopolul,

cumpărând pe bani grei retragerea lor, să-i abată asupra părţii occidentale a imperiului, să se mulţumească cu o oarecare ascultare a regilor barbari, cărora li se confereau cu ghiotura titlurile de patriciu sau de consul, să încerce să ţină pe invadatori departe de Mediterană. Această „mare a noastră" (mare nostru m) nu este numai centrul lumii romane, ea rămâne şi mai departe artera esenţială a comerţului şi aprovizionării sale. În 419, o lege promulgată la Constantinopol pedepsea cu moartea pe oricine i-ar învăţa pe barbari „cele ale mării". Teodoric, precum s-a văzut, va relua pe seama sa această tradiţie şi-l va împiedica pe Clovis să ajungă la Mediterană şi să pună mâna pe Provenţa. Dar vandalii au zădărnicit aceste pretenţii, construindu-şi flota, care le-a dat putinţa să cucerească Africa şi să execute vestita lor razie asupra Romei în 455.

Politica bizantină suferă o schimbare odată cu venirea la cârmă a lui Iustinian în 527, un an după moartea lui Teodoric la Ravenna. Politica imperială părăseşte pasivitatea, trecând la ofensivă. Iustinian vrea să recucerească dacă nu toată partea occidentală a Imperiului roman, cel puţin ceea ce constituie esenţialul din domeniul său mediteranean. El pare să izbutească. Generalii bizantini lichidează regatul vandal din Africa (533 – 534) dominaţia gotică din Italia, cu mai mare greutate însă, din 536 până în 555, şi smulg în 554 provincia Beţica vizigoţilor din Spania. Succese efemere, care slăbesc tot mai mult Bizanţul, pus în faţa primejdiilor orientale, istovesc încă mai tare Occidentul, cu atât mai vârtos cu cât începând din 543, ciuma neagră îşi adaugă propriile pustiiri celor pricinuite de război şi foamete. Cea mai mare parte a Italiei, cu excepţia exarhatului de Ravenna, a Romei, cu împrejurimile sale, şi a extremităţii de sud a peninsulei, este pierdută între 568 şi 572, având în faţă nişte noi invadatori, longobarzii, împinşi spre sud de o nouă năvălire asiatică, cea a avarilor. Vizigoţii recuceresc Beţica încă de la sfârşitul secolului al VI-lea în sfârşit, Africa de nord va fi cucerită de arabi începând din 660.

Marele eveniment al secolului al VII-lea, chiar pentru Occident, este apariţia Islamului şi cucerirea arabă. Vom vedea în curând cât de departe aveau să răzbată asupra creştinătăţii consecinţele formării lumii musulmane. Nu vom cerceta aici decât repercusiunea Islamului

asupra hărţii politice a Occidentului.

Cucerirea arabă smulge mai întâi Magrebul creştinătăţii occidentale, potopeşte apoi Spania uşor cucerită de la vizigoţi între 711 şi 719, cu excepţia doar a părţii de nord-vest, unde creştinii reuşesc să se menţină independenţi. Ea domină un moment Acvitania şi mai ales Provenţa, până ce Carol Martel* îi taie definitiv calea la Poitiers în 732, şi francii o împing înapoi în sudul Pirineilor în dosul cărora se retrage în ordine după pierderea Narbonnei, în 759.

Secolul al VIII-lea este cu adevărat secolul francilor. Mersul ascendent al francilor în Occident, în ciuda unor insuccese – de pildă când l-au avut pe Teodoric adversar – îşi urmează cursul neîntrerupt de la Clovis încolo. Lovitura măiastră a lui Clovis a fost convertirea sa, împreună cu poporul, nu la arianism, ca ceilalţi regi barbari, ci la catolicism. El poate astfel să joace cartea religiei şi să beneficieze de sprijinul, dacă nu al papalităţii, încă tot slabă, cel puţin al puternicei ierarhii catolice şi al monahismului nu mai puţin puternic. În secolul al VI-lea francii au cucerit regatul burgunzilor, de la 523 la 534, apoi Provenţa, în 536.

Împărţelile, rivalităţile între descendenţii lui Clovis întârzie pornirea avântului franc, care pare chiar periclitat la începutul secolului al VIII-lea de starea de decadenţă a dinastiei Merovingiene – intrată în legendă cu regii trândavi (jaineants) – precum şi a clerului franc. Francii nu mai sunt acum singurii drept credincioşi ai bisericii occidentale. Vizigoţii şi lon-gobarzii au părăsit arianismul, îmbrăţişând catolicismul: papa Grigore cel Mare (590 – 604) a pornit la convertirea anglo-saxonilor, pe care a încredinţat-o călugărului Augustin şi confraţilor săi; în prima jumătate a secolului al VIII-lea, mulţumită lui Willibrod şi Bonifaciu, catolicismul pătrunde în Friza (Friesland) şi Germania.

Dar, în acelaşi timp, francii îşi redobândeau toate atuurile. Clerul se reforma sub îndrumarea lui Bonifaciu şi dinastia tânăra şi activă a Carolingienilor înlocuia dinastia moleşită a Merovingienilor.

Fără îndoială, majordomii carolingieni deţineau de câteva decenii esenţa puterii la franci, dar fiul lui Carol Martel, Pepin cel Scurt, a fost cel care a făcut pasul hotărâtor, valorificând la maximum

întâietatea catolică a francilor. El a încheiat cu papa o alianţă favorabilă ambelor părţi. Pontificelui roman îi recunoaşte puterea temporală asupra unei părţi a Italiei, în jurul Romei. Sprijinit de un fals plăsmuit între anii 756 şi 760 de către cancelaria pontificală, constituind aşa-zisa Donaţie a lui Constantin, statul pontifical sau Patrimoniul Sfântului Petru ia naştere şi pune bazele puterii temporale a papalităţii, care va juca un rol atât de mare în istoria politică şi morală a Occidentului medieval. În schimb, papa îi recunoaşte lui Pepin titlul de rege în 751 şi vine să-l ungă în 754, anul chiar în care apare Statul pontifical. Astfel, erau puse bazele care aveau să îngăduie monarhiei Carolingiene să grupeze în cursul unei jumătăţi de veac cea mai mare parte a Occidentului creştin sub dominaţia sa şi apoi să restaureze în folosul său Imperiul de Apus. Dar, în timpul celor patru veacuri ce despart moartea lui Teodoric (395) de încoronarea lui Carol cel Mare (800) o lume nouă se născuse în Occident, desprinzându-se încet din fuziunea lumii romane şi a lumii barbare. Evul mediu occidental se înfiripase.

Această lume medievala rezultă din întâlnirea şi fuziunea a doua lumi ce evoluează una spre alta, dintr-o convergenţă de structuri romane şi de structuri barbare în curs de transformare.

2. REGATELE BARBARE ÎN SECOLUL AL VI-LEA.

Occidentul îşi capătă fizionomia proprie. Dar suevii, vandalii, burgunzii vor avea o durată efemeră. Francii se vor scinda. În spatele vizigoţilor şi ostrogoţilor realităţile concrete sunt Spania şi Italia.

Cartagena din Spania nu trebuie confundată cu Cartagina din Africa (regatul vandalilor i

Bône numită şi Anaba, lângă vechea Hipona…

Gepizi – Regat efemer îngăduit de imperiul bizantin şi distrus în 575 de longobarzi.

Lumea romană, cel puţin începând din secolul al III-lea, se depărta de fiinţa ei proprie. Construcţie unitară, ea nu înceta să se fragmenteze. La marea diviziune, care izola Orientul de Occident, se adăuga izolarea crescândă între diferitele părţi ale Occidentului roman. Comerţul care era mai ales un comerţ intern între provincii, era în declin. Producţiile agricole sau meşteşugăreşti, destinate exportului

în restul lumii romane, ca untdelemnul mediteranean, sticlăria romană, olăria galică, îşi reduceau aria de difuziune, numerarul se rărea şi se degrada, suprafeţe cultivate erau lăsate în paragină, ogoarele părăsite (agri deşerţi) se înmulţeau. Aşa se desena fizionomia Occidentului medieval: o atomizare în celule închise în ele însele, risipite între tot felul de „pustietăţi" (deserts) păduri, lande, paragini. „În mijlocul dărâmăturilor marilor oraşe doar grupuri risipite de populaţii nenorocite, martire ale calamităţilor trecute, mai atestă încă pentru noi numirile de altă dată", scrie Orosius la începutul secolului al V-lea. Această mărturie, printre atâtea altele, confirmată şi de arheologie, subliniază un fapt capital: declinul vitalităţii urbane accelerat de distrugerile invaziilor barbare. Fără îndoială, acesta nu este decât un aspect al unei consecinţe generale a violenţei năvălitorilor care au distrus, ruinat, sărăcit, izolat, redus totul. Fără îndoială, oraşele, datorită atracţiei ispititoare a bogăţiilor lor acumulate şi provocatoare deveneau o pradă din cele mai alese. Ele au fost victimele cele mai greu lovite. Dar dacă ele nu s-au mai ridicat după greaua lor încercare este pentru că însăşi evoluţia în curs îndepărta de ele populaţia care mai subzista. Şi această fugă a orăşenilor nu era decât o consecinţă a fugii mărfurilor, care nu mai veneau să alimenteze piaţa urbană. Populaţia urbană este un grup de consumatori care se îndestulează din importuri. Când evaziunea numerarului îi lasă pe oamenii oraşelor fără putere de cumpărare, când drumurile comerciale încetează de a mai iriga centrele urbane, orăşenii sunt siliţi să se refugieze lângă locurile de producţie. Necesitatea hranei explică mai presus de toate fuga bogatului pe moşiile sale, exodul săracilor pe domeniile bogaţilor. Şi aici, iarăşi, invaziile barbarilor sunt cele care, dezorganizând reţeaua economică şi dislocând drumurile comerciale, accelerează vertiginos ruralizarea populaţiilor, dar nu o creează.

Fapt economic şi fapt demografic, ruralizarea este înainte de toate un fapt social care modelează fizionomia societăţii medievale. Aspectul fiscal al acestei evoluţii a impresionat în mod deosebit pe contemporani, şi după ei pe destui istorici ai imperiului târziu. Orăşenii ar fi fugit la ţară din cauza vexaţiunilor strângătorilor de dări,

şi căzând din rău în mai rău (din Scylla în Charybda), bieţii locuitori urbani ar fi ajuns sub călcâiul marilor proprietari, devenind sclavi rurali.

t

„Iată ce este mai grav şi mai revoltător", scrie Salvian. „Când cei despre care vorbim şi-au pierdut casele şi pământurile în urma unui act de banditism, sau au fost scoşi din ele de către strângătorii dărilor, ei se refugiază pe domeniile aparţinând unor oameni puternici, şi devin nişte coloni ai bogaţilor… Ca în pilda acelei femei atotputernice şi în acelaşi timp atotvătămătoare, despre care mergea zvonul că preschimba oamenii în dobitoace, toţi cei care s-au aşezat pe domeniile bogaţilor suferă o metamorfoză, ca şi cum ar fi băut şi ei din cupa lui Circe, căci bogaţii încep a-i socoti ca bunul lor propriu pe cei care i-au primit ca pe nişte străini care nu le aparţineau: aceşti oameni liberi după criteriile cele mai autentice sunt transformaţi în sclavi". Aflăm aici faptul care ne interesează. Explicaţia sa, cu toată porţiunea de adevăr pe care o conţine, trădează mai ales o obnubilare anti-fiscală, trăsătură a unei mentalităţi care nu este proprie, după cum se ştie, spiritelor medievale şi care ascunde prea adesea sub masca aceasta cauzele reale şi mult mai profunde. Căci dezorganizarea schimburilor intensifică foamea, şi foamea mână masele la ţară şi le aservește dătătorilor de pâine, marilor proprietari.

În această ruinare a reţelei comerciale antice, prima victimă este drumul roman. Drumul medieval, care de fapt va fi mai degrabă un drumeag, va fi altceva şi se va naşte mai târziu. În acest interval, între pustietăţile (deserts) pe care drumul pe uscat nu mai răzbate să le traverseze mai subzistă doar căile naturale, adică râurile navigabile. De aici decurge remanierea, de-a lungul arterelor fluviale a reţelelor de circulaţie anemiate a evului mediu timpuriu, şi totodată remanierea hărţii urbane, cum a arătat foarte bine Jean Dhondt: „Încă de la sfârşitul epocii romane circulaţia pe drumuri e înlocuită prin circulaţia pe apă, atrăgând după sine o deplasare corespunzătoare a vieţii urbane… Oraşele în declin sunt cele ce se afla situate la o încrucişare de drumuri fără acces la o cale fluvială". Ca exemplu sunt citate Cassel şi Bavai, importante noduri de comunicaţie terestra în epoca romană şi

care acuma ocupă tot mai puţin loc, şi tot astfel Tongres, care îşi pierde cu încetul forţa vitală şi cedează locul său oraşului Maastricht pe fluviul Meuse. Dar trebuie să adăugăm că nu toate căile fluviale, chiar printre cele mai de seamă, sunt promovate la rangul de artere de comunicaţie. Invaziile continue în estul şi centrul Europei şi îndeosebi invazia avarilor, incursiunile slavilor, rezistenţa la creştinare, a saxonilor şi a altor popoare din Germania descalifică Dunărea, Vistula, Oderul, Elba şi limitează chiar rolul Rinului. Calea cea mare e cea care prin Rhône, Saone. Mosellaşi Meusa leagă Mediterana de Marea Manecii şi de Marea Nordului. Creştinarea Angliei în secolul al VII-lea, abaterea spre vest a traficului scandinav, stingherit de invazia avară, creează pentru litoralul dintre Sena şi Rin o situaţie privilegiată pentru trecerea oamenilor – mai ales pelerini ce se îndreaptă spre Roma – precum şi a mărfurilor. Aşa se explică înflorirea dintre secolele al VII-lea şi al IX-lea a porturilor de la Quentovic, la vărsarea fluviului Canche, şi de la Duurstede la gura Rinului. Marsilia şi Arles, porturi cu o activitate vie în epoca merovingiană, vor decade după 670, pentru că drumurile terestre alpine vor cunoaşte o viaţă nouă, legată de pacificarea Italiei de nord după instalarea longobarzilor, aducând înviorare şi văii Padului. Sena, Loira şi Garona vor fi şi ele nişte căi mult cercetate scăldând oraşele Rouen şi Paris, Orléans şi Tours, Toulouse şi Bordeaux, chiar dacă debuşeul maritim era de importanţă secundară, situat pe un ocean pe care oamenii se temeau tot mai mult să se avânte. În schimb, cucerirea arabă va face din Ebru şi din Duro doar nişte frontiere, şi din văile lor golite de locuitori nişte „deserturi".

Nu ar trebui să se creadă totuşi că această circulaţie, mai ales fluvială, deservea un comerţ important. Câteva produse de mare necesitate, cum e sarea, care e dusă pe Mosella de la Metz la Trier şi al cărei transport, încredinţat uneori unui luntraş furat de somn necesită – după sfântul Grégoire de Tours – ajutorul miraculos al sfântului Martin, sau pe care călugării de la Normoutier o exportă spre continent; apoi diferite produse care ajung a fi socotite aproape de lux, ca vinul sau uleiul (din care i se trimite la sfârşitul secolului al VII-lea o încărcătură sfântului Filibert, abate de Jumieges, de către prietenii săi de la Bordeaux); în sfârşit, obiecte mai ales de preţ, stofe scumpe şi

mirodenii pe care negustorii orientali aşa-numiţi „syri” (sirieni) – în cea mai mare parte evrei – le aduc în Occident sau, dacă se află stabiliţi în plină creştinătate, le primesc acolo de la compatrioţii lor. Istoria monetară a acestei perioade atestă o rărire şi o compartimentare a schimburilor. Moneda de aur nu mai circulă de loc, şi când suveranii mero-vingieni bat asemenea bani, este vorba mai mult de o manifestare de prestigiu, de voinţa de a exercita o prerogativă suverană decât de un fapt răspunzând la o nevoie economică. Înmulţirea atelierelor monetare, departe de a fi în legătură cu schimburi active, subliniază slaba rază de răspândire a monedei, care trebuie oarecum să fie produsă pe loc, ca şi alte obiecte necesare unei vieţi economice fragmentate.

Fapt social, ruralizarea nu este decât aspectul cel mai spectaculos al unei evoluţii, care va întipări societăţii Occidentului medieval un caracter esenţial, ce va rămâne implântat în mentalităţi mai mult chiar decât în realitatea materială, anume compartimentarea profesională şi socială. Fuga de anumite meşteşuguri, mobilitatea mâinii de lucru rurală determinaseră pe împăraţii Imperiului târziu5 să declare obligativitatea ereditară a anumitor meserii şi îndemnaseră pe marii proprietari să lege de pământ pe colonii sortiţi să înlocuiască pe sclavii din ce în ce mai puţin numeroşi.

5 Numire dată imperiului roman de la 235 la 476, adică de la începerea anarhiei militare până la desfiinţarea imperiului roman de apus.

Trebuia menţinut numărul de oameni necesar unei economii care nu se mai alimenta din aporturi dinafară şi care încremenea pe loc. Unul din ultimii împăraţi ai Occidentului, Maiorian (457 – 461), deplângea „şiretlicurile folosite de toţi aceşti oameni care nu vor să rămână în starea în care s-au născut”. Creştinătatea medievală va socoti drept păcat mare dorinţa de a evada din starea sa. Precum tatăl, aşa şi fiul, va fi legea evului mediu occidental moştenită din Imperiul târziu roman. Noţiunea de a stărui, de a rămâne, seva opune celei de a se schimba şi mai ales de a parveni. Idealul va fi reprezentat de o societate de ţărani legaţi de pământ sau manants, de la verbul latin mânere, a rămâne. Societate stratificată orizontal, compartimentată în

celule etanşe.

În aceste straturi au venit invadatorii barbari să se strecoare sau să se instaleze cu forţa, fără mari greutăţi.

Mai întâi, pentru că ei nu mai erau nomazi de mult, căci se opriseră des din mers şi numai presiunile dinafară – ca schimbări de climă, împingere din urmă a altor popoare poate sporite şi de evoluţia lor lăuntrică – îi puseseră din nou pe drum. Mai repetăm şi aici: invadatorii erau nişte sedentari fugari. Fără îndoială, ei păstrau din nomadismul lor relativ recent nişte deprinderi al căror ecou se va prelungi cu rezultate pozitive de-a lungul evului mediu. Folosind la rândul nostru formula binevenită a lui Marc Bloch, vom spune că ei au substituit „nomadismului oamenilor" pe „cel al câmpurilor", adică practicau o agricultură seminomadă, mutând din loc în loc nişte culturi temporare înăuntrul unui anume perimetru, folosind sistemul defrişărilor marginale sau mai degrabă al curăţirii, prin ardere a mărăcinilor şi a culturii pe cenuşa locului incendiat precum şi al rotaţiei câmpurilor. Oricare ar fi interpretarea dată vestitei fraze a lui Tacitus, vorbind de germani în secolul I. Arva per annos mutant et superest ager, ea indică hotărât că mutaţia culturilor şi permanenţa locului de cultură merg mână în mină.

Fără îndoială că şi creşterea vitelor îşi păstrează un loc privilegiat în economia barbară, căci ea nu constituie numai o bogăţie ce poate fi dusă cu sine în eventualele strămutări, dar şi un semn vizibil de avere şi, la momentul potrivit, un mijloc de schimb. S-a observat că din o sută cinzeci de cazuri de furt prevăzute de legea salică la începutul secolului al VI-lea, şaptezeci şi patru se referă la furturi de animale domestice. Când în evul mediu pământul va fi ajuns temeiul bogăţiei, ţăranul va rămâne legat de vaca sa, de porcul său, de capra sa prin nişte legături care, depăşind utilitatea economică, vor vădi o trăsătură de mentalitate reziduală. În unele regiuni vaca va rămâne multă vreme un semn monetar abstract6, o unitate de evaluare a bogăţiei şi a schimburilor.

6 Mormăie de compte. Valoare monetară folosită numai în socoteli, fără o existenţă cuvenită proprie: de ex. guineea engleză.

S-a subliniat chiar faptul că sentimentul posesiv faţă de

proprietatea individuală rurală a fost mai dezvoltat la barbari a doua zi după invazii decât la romani. Capitolul 27 despre furturi – de jur tis diversis – din legea salică este foarte minuţios şi foarte sever pentru vătămările aduse acestei proprietăţi, înşirând: rătăcirea de vite prin bucatele străine, cosirea de fân de pe livezi străine, culesul de vii străine, arătura făcută pe câmpuri străine. Sentimentul care îl lega pe ţăranul mărunt barbar de proprietatea sa personală, de alodiul (alleu) său, era fără îndoială cu atât mai puternic cu cât el ţinea să-şi afirme independenţa, atitudine normală din partea unui colon instalat în ţară cucerită şi care voia să-şi manifeste superioritatea asupra masei indigene aservite marilor proprietari. Desigur, cele mai multe alodii – şi vor fi şi alodii stăpânite de învinşi ca şi de învingători – vor fi încetul cu încetul absorbite de marea proprietate feudală caracteristică evului mediu. Dar la nivelul uzufructului, dacă nu şi al proprietăţii, vom regăsi în tot cursul epocii medievale – în culegerile de drept cutumiar, în canoanele de ispăşire (penitentiels) şi în manualele duhovnicilor – aceeaşi importanţă dată delictelor sau păcatelor rurale. Şi ţăranul nu va răbda nicicând mai greu dominaţia seniorului decât atunci când acesta va porni de-a curmezişul, fără cruţare, prin lanul şerbului, sau al cultivatorului dependent, călărind în fruntea haitei sale de vânătoare: sentimentul de umilinţă va spori încă paguba materială.

În sfârşit, este limpede că grupurile barbare care s-au instalat cu binele sau cu sila pe teritoriul roman nu erau, sau nu mai erau, dacă fuseseră vreodată mai înainte, societăţi egalitare. Barbarul va putea să caute să se prevaleze faţă de învins de calitatea de om liber, cu atât mai scumpă colonului cu cât este un colon mărunt. Adevărul este că încă înainte de invazie exista o diferenţiere socială destul de accentuată, care crease la invadatori nişte categorii, dacă nu chiar clase deosebite. Sunt categoriile celor puternici şi celor slabi, ale celor bogaţi şi celor săraci, care se transformă uşor în proprietari mari şi mici sau în ocupanţi ai pământului cucerit. Distincţiile juridice din codurile evului mediu timpuriu pot crea iluzia existenţei unei prăpăstii între barbarii care sunt toţi liberi, şi ai căror sclavi ar fi nişte străini aserviţi, şi între coborâtorii romanilor ierarhizaţi în liberi şi neliberi. Realitatea socială este însă mai puternică şi ea separă fără zăbavă de o parte pe cei

puternici potenţiores de origine barbară sa, a romană, de alta, pe cei umili, humiliores, provenind din amândouă grupurile.

Astfel, întărită de tradiţia unei coexistenţe, care în anumite regiuni merge înapoi, până în secolul al III-lea, instalarea barbarilor a putut fi repede urmată de o fuziune mai mult ori mai puţin completă. Este zadarnic, afară doar de un număr limitat de cazuri, de a căuta pecetea etnică în bagajul nostru limitat de cunoştinţe privind tipurile de exploatare rurală din evul mediu timpuriu. Trebuie mai ales să ne gândim ca în acest domeniu – care mai mult ca oricare altul este acel al permanenţelor, al duratei lungi – ar fi absurd să reducem cauzele de diversitate la ciocnirea dintre tradiţiile romane şi obiceiurile barbare. Imboldurile geografice şi diversificarea rezultând dintr-o istorie mergând înapoi până în neolitic au constituit probabil o moştenire mai determinantă. Ceea ce este important, şi poate fi perceput lămurit, este că o aceeaşi mişcare de ruralizare şi de progres a marii proprietăţi prinde în valul său totalitatea populaţiei.

Martoră aici stă toponimia. Să luăm exemple din toponimia franceză. Vom preciza mai întâi că numele proprii pot să ne înşele, deoarece s-a răspândit foarte curând la galo-romani moda de a da din snobism copiilor lor nume germanice, de asemenea şi faptul că invadatorii, chiar dacă au influenţat vocabularul, şi în chip mai limitat şi sintaxa (de exemplu, în ordinea aflată în numiri unde apar întâi determinantul şi apoi determinatul, ca în Carle-pont de la Caroli ponte, şi nu invers, ca în Pontoise, Ponte Isarae), totuşi în loc să-şi impună limba lor, au adoptat limba latină sau mai bine zis latina târzie în plină evoluţie, care se vulgariza acum, întocmai aşa cum se ruraliza economia.

Faptul toponimic important este înmulţirea numelor compuse din cuvintele court [curtis) sau viile (villa), care precedate, indiferent, de un nume galo-roman sau germanic vădesc progresele marii proprietăţi, curtis întâlnindu-se mai ales în Lorena în Artois şi Picardie, iar villa, pe lângă aceste regiuni, şi în provinciile Île-de-France şi Beauce. În etimologia unor nume ca Martinville (Martini Villa), sau Bouzon viile (Bosoni Villa), nu interesează caracterul galo-roman (Martin) sau germanic (Boson) al numelui, ci terminaţia de villa

desemnând marea proprietate căreia şi unul şi celălalt i-au dat numele lor.

Desigur, fuziunea s-a izbit de obstacole, din care cele mai serioase au fost probabil pentru unii din ei, şi până la conversiunea lor la catolicism, păgânismul şi mai ales arianismul, precum şi numărul lor redus. Fără îndoială după cum a spus Marc Bloch, „acţiunea unei civilizaţii asupra alteia nu se măsoară obligatoriu după balanţa numerelor puse faţă în faţă". Fapt este că dorinţa popoarelor barbare de a nu-şi pierde tradiţiile şi obiceiurile la care ţineau, mai ales după ce s-au împărţit în mici grupuri instalate pe teritoriul roman, a fost întărită mai ales de teama de a fi numeric înecată de vechile populaţii aflate acolo. Singurul popor pentru care dispunem de o evaluare verosimilă e acela al vandalilor lui Genseric în momentul îmbarcării lor spre a trece în Africa în 429. Erau în număr de optzeci de mii. Nici vizigoţii, nici francii şi nicio alta grupare de invadatori nu iau putut să depăşească cifra de o sută de mii de oameni. Aprecierea numerică, după care totalitatea barbarilor după instalarea lor în Occidentul roman reprezenta 5% din întreaga populaţie, nu trebuie să fie departe de adevăr.

De aceea, barbarii aveau tendinţa – cel puţin la început – să evite oraşele în care era mai mare primejdia ca să fie absorbiţi de restul populaţiei, deşi „capitalele" regilor barbari – Braga, capitala primului rege barbar catolic, anume suevul Rechiarus (448 – 456), Toulouse, Barcelona, Mérida, Toledo, capitale vizigote; Tournai, Soissons, Paris, capitale france; Lyon, capitală burgundă; Ravenna, capitală a ostrogotului Teodoric; Pavia, Monza, capitale longobarde – aveau fără îndoială o proporţie însemnată de locuitori barbari. De altminteri, unii dintre regii barbari, francii îndeosebi, stăteau mai bucuros pe marile lor domenii sau villae decât în „palatele" din oraşe. Căci şi ei se ruralizau şi adoptau viaţa unui mare proprietar funciar. La ţară se întâmpla nu o dată ca noii ocupanţi să rămână grupaţi împreună într-un sat a cărui amintire a fost păstrată de toponimie ca de pildă Aumenan-court, care evoca pe alamani, Sermaise, pe sarmaţi, Francouville, pe franci, Goudourville sau Villegoudou, pe goţi. Poate încă şi mai interesante sunt în Flandra, în Lorena, în Alsacia, în

Franche-Comte toponimicele cu sufixul colectiv-ing, desemnând aşa-zisa „familia", adică cei din jurul unui şef franc, alaman sau burgund, devenit mare proprietar, ca numele de Racran-ge, venit de la Racheringa, oamenii lui Racher, sau mai ales numeroasele numiri în fere sau fără, ce desemnează la franci, burgunzi, vizigoţi şi longo-barzi clanul familial germanic care a trebuit să se aşeze în grup compact pentru a-şi menţine coeziunea. Astfel, de pildă, La Fere, Fere Champenoise, Lafavre, La Fare precum şi un număr de fără italiene.

Tot astfel, voinţa barbarilor de a-şi păstra originalitatea se regăseşte în legislaţia din evul mediu timpuriu, în care apare un principiu atât de contrar tradiţiei juridice romane, ca cel al „personalităţii legilor". Într-un regat barbar nu e supus fiecare la una şi aceeaşi lege valabilă pentru toţi locuitorii teritoriului, ci el este judecat după obiceiul (coutume) juridic al grupului etnic căruia îi aparţine: adică francul, după tradiţia francă, sau mai degrabă după aceea a grupului său franc, de pildă salian; burgundul, după obiceiul burgund, romanul, după legea romană. De unde rezultă nişte uimitoare disparităţi: violul unei fecioare este pedepsit cu moarte când e vorba de un roman, cu amendă când vinovatul e burgund, şi invers, femeia unită cu un sclav nu era considerată de legea romană decât ca o concubină care nu-şi pierdea calitatea ei de femeie liberă, în timp ce legea salică o condamna la sclavie. Risca să rezulte o confuzie atât de grozavă în noile state, încât s-a făcut o sforţare intensă la începutul secolului al V-lea spre a se ajunge la o redactare juridică. Rămăşiţele fragmentare care mai subzistă şi dintre care unele sunt doar nişte redactări posterioare, sunt de natură foarte variată.

Edictul lui Teodoric se singularizează tocmai prin faptul că nu se întemeiază pe „personalitatea legilor" şi că vrea să impună tuturor „naţiunilor", şi romană, şi barbare ce trăiesc sub dominaţia sa o jurisdicţie identică.

«*?

Ostrogotul Teodoric cel Mare este cu adevărat ultimul moştenitor veritabil al tradiţiei romane în Occident.

Legea salică redactată în limba latină sub Clovis, dar care nu ne-a parvenit decât într-un text din secolul al VIII-lea, supraîncărcat de

adăugiri şi poate şi de corectări, codifica obiceiul (coutume) francilor salieni.

Celebra lege Gombette (lex Gondobada), promulgată de Gondebald, regele burgunzilor, mort în 516, şi scrisă în latină, definea raporturile dintre burgunzi, dar şi dintre burgunzi şi romani. Obiceiurile vizigoţilor au fost codificate – mai întâi de către Euric (468 – 485), apoi de către Leovigild (568 – 586). Nişte fragmente ale codului lui Euric au fost descoperite într-un palimpsest al Bibliotecii Naţionale din Paris, iar porţiuni răzleţe din codul lui Leovigild au putut fi reconstituite după un cod posterior care le citează drept „lex antiqua".

Edictul lui Rotharis dat pentru longobarzi (643) a fost amplificat de mai mulţi dintre succesorii săi.

De la alamani ne-a rămas un Pactus din secolul al VII-lea şi o Lex A laman-norum de la începutul secolului al VIII-lea, influenţate de legislaţia francă (după cum) şi Lex Baiuvarioruni a fost impusă bavarezilor în mijlocul secolului al VIII-lea de protectorii lor franci.

Dacă nevoia unei codificări şi redactări de legi era imperioasă mai ales pentru barbari, o nouă legislaţie destinată romanilor a părut necesară mai multor suverani barbari. Ea a constat în general în adaptări şi simplificări ale Codicelui Teodosian din 438, ca Breviarul lui Alaric (506) la vizigoţi şi Lex romană Burgundorum la burgunzi.

Diversitatea juridică nu a fost aşa de mare cum s-ar putea crede, mai întâi fiindcă legile barbare se asemănau mult de la un popor la altul, apoi fiindcă în fiecare regat un cod avea tendinţa să le domine pe celelalte, în sfârşit, pentru că pecetea romană, mai mult ori mai puţin puternică la început, a tins, în virtutea superiorităţii sale, să se precizeze, aşa precum s-a întâmplat la vizigoţi. Influenţa bisericii, mai ales după conversiunea regilor arieni, şi tendinţele unificatoare ale Carolingienilor, la sfârşitul secolului al VIII-lea şi la începutul celui următor, au contribuit la un regres sau dispariţie a personalităţii legilor în folosul teritorialităţii lor. Încă din timpul domniei regelui vizigot Receswinthe (649 – 672), de pildă, clerul a silit pe suveran să publice un nou cod, aplicabil atât vizigoţilor cât şi romanilor.

Totuşi, legislaţia particularistă din evul mediu timpuriu a întărit tendinţa observată de-a lungul întregului ev mediu spre

compartimentare despre care am văzut că îşi avea rădăcinile în fragmentarea procesului de populare, de ocupare şi de exploatare a solului, în sfârşit de economie. O mentalitate de bisericuţă, un spirit de clopotniţă propriu evului mediu au fost întărite de ea. Uneori chiar a fost invocat făţiş în cauză particularismul juridic din evul mediu timpuriu. Încă şi în secolele al X-lea şi al XI-lea legea Gombette este citată în chartele clunisiene pentru a justifica un statut personal care, în fapt, se întemeia pe obiceiuri locale. În secolul al XII-lea întâlnim în actele din Modena contrastul dintre băştinaşi romană lege viven-tes (trăind sub legea romană) şi o colonie franceză sau normandă, probabil cea care adusese acolo legendele arturiene reprezentate în sculpturile catedralei romane şi ai căror membri sunt definiţi ca salica lege viventes (cei care trăiesc sub legea salică).

Fără îndoială, barbarii adoptă, pe cât pot, tot ce a lăsat mai bun Imperiul roman, mai ales în domeniul culturii – precum se va vedea – şi în acela al organizaţiei politice.

Dar şi aici, ca şi acolo, ei au grăbit, au agravat, au exagerat decadenţa începută în Imperiul târziu. Dintr-un declin, ei au făcut o regresiune. Au amalgamat o întreită barbarie: a lor, a lumii romane în decrepitudine şi a vechilor forţe primitive, anterioare poleielii romane şi liberate de această poleială prin dizolvare sub acţiunea invaziilor. Regresiune cantitativă, mai întâi. Au distrus vieţi omeneşti, monumente, inventar economic. Prăbuşire demografică, pierdere a tezaurelor de artă, ruinare a drumurilor, atelierelor, antrepozitelor, sistemelor de irigaţie, de cultură. Distrugere continuă, căci monumentele antice în ruină sunt folosite drept carieră din care se iau pietrele, coloanele, ornamentele. Incapabilă să creeze, să producă, lumea barbară cârpăceşte din vechi. În această lume sărăcită, subalimentată, slăbită, o calamitate naturală vine să desăvârşească prăpădul început de barbari. Încă din 543 ciuma neagră, venită din Orient, pustieşte Italia, Spania, o mare parte a Galiei, timp de mai bine de o jumătate de veac. După aceea, e rostogolirea în abis în acel tragic secol al VII-lea, pentru care ai fi aproape ispitit să reînvii vechea expresie de dark ages. Încă două veacuri după aceea Paul Diaconul va mai evoca grozăvia flagelului din Italia: „Domenii sau oraşe, pline până

atunci de mulţimea oamenilor, erau cufundate într-o zi în cea mai adâncă tăcere în urma exodului general. Copiii fugeau părăsind cadavrul neîngropat al părinţilor, părinţii părăseau trupul cald încă al copiilor. Dacă din întâmplare mai rămânea vreunul ca să-şi îngroape aproapele, el se osândea să rămână el însuşi neîngropat… Lumea veacului era readusă la tăcerea anterioară omenirii; niciun glas pe câmpuri şi niciun zvon de fluier al ciobanilor… Secerişurile aşteptau zadarnic un secerător, strugurii mai atârnau încă pe butuci în preajma iernii. Câmpiile erau prefăcute în cimitire şi casele oamenilor, în vizuini pentru fiare sălbatice".

12. UN MARTOR AL CREŞTINĂRII: PIATRA DE LA EJLLING

Creştinismul, care era menit să atragă după el nişte prefaceri culturale decisive în ţările unde era introdus, a pătruns adesea treptat, coexistând un timp cu tradiţiile păgâne. Această piatră cu trei feţe, poartă pe una din ele, chipul unui monstru legendar în luptă cu un şarpe, pe a doua o inscripţie runică indicând că: „Harald, regele danezilor a ridicat această piatră în amintirea lui Gorm, cătăl său şi a Thyrei, maica sa". Pe faţa a treia înfăţişată aici, a fost sculptată, după modelul chipurilor de idoli, cea mai veche reprezentare a lui Hristos cunoscută în Danemarca (sfârşitul secolului al X-lea). (Jelling, Danemarca în nordul Jutlandei).

13. O „AUTORITATE" MEDIEVALĂ: SFÂNTUL AUGUSTIN

Sfântul Augustin este autorul poate cel mai citat, dacă nu şi cel mai citit în evul mediu, care i-a adus însă şi unele deformări. Această miniatură dintr-un manuscris al abaţiei din Marchiennes, pe râul Scarpe, întemeiată de sfântul Amand în secolul al VII-lea, îl reprezintă pe sfânt ca episcop, tronând, înconjurat de medalioane purtând chipurile patronilor abaţiei. El ţine o carte deschisă, în care două inscripţii opun lucrurile (res) cuvintelor verba, precum şi sensul literal (littera) sensului spiritual (sensus), amintind textul sfântului Pavel: litera ucide, dar sensul dă viaţă (II. Cor 3, 6). Aluzie la exegeza evangheliei, redusă aici la cuplul littera-sen-sus, în locul celor patru sensuri. Inscripţia aminteşte că autorităţile nu reprezintă decât o cheie îngăduind depăşirea literei pentru a se ajunge la sens (Douai, bibl. municipală, ms. 25, f. 2).

14. IMPORTANŢA REGULILOR MONASTICE: SFÂNTA RADEGUNDA

Această miniatură dintr-un manuscris al mănăstirii Sainte-Croix din Poitiers, de la sfârşitul secolului al XI-lea, reprezintă pe întemeietoarea mănăstirii, tronând, încadrată de decorul simbolizând mănăstirea ca locuinţă sacră. Radegunda (cca. 520 – 587) este una dintre acele prinţese merovingiene care au căutat în mănăstire scăpare de grozăviile şi primejdiile acelei vremi. Sclavă din Thuringia, ajunsă a cincea soţie a lui Clotar I, ea a întemeiat la Poitiers o mănăstire de femei pe care a condus-o ca stareţă şi unde a adunat o colecţie excepţională de relicve, dintre care cea mai preţioasă a fost un fragment din crucea cea adevărată (după care a şi fost numită mănăstirea) şi care fusese trimis din Constantinopol de către împăratul Justin al II-lea (darurile de moaşte erau şi ele unul din instrumentele diplomaţiei bizantine). Dar în primul rând ea a impus, nu fără greutate, călugăriţelor sale, regula sfântului Césaire din Arles, reprezentată în miniatură sub forma unei cărţi pe care o ţine în mână. Acest fapt subliniază importanţa organizării monastice într-o vreme când regula sfântului Benedict nu se răspândise încă. Miniaturile acestui manuscris care sunt în stilul frescelor contemporane din cripta bisericii Saint-Savin-sur-Gartempe, manifestă influenţele meridionale active în marele centru artistic şi religios de la Poitiers, unul din focarele artei romanice (Poitiers, bibl. municipală, ms. 250).

15. RESTAURAŢIA IMPERIULUI, CAROL CEL MARE

Împăratul este reprezentat pe tron purtând coroana şi sceptrul. Manuscrisul datează din secolul al X-lea şi conţine elementele esenţiale ale legislaţiei care-lingiene: capitulare, legea salică, legea ripuarilor, legea alamanilor, legea bavarezilor (Paris, Bibl. Naţională, ms. lat. 9654 f. A.v.).

16. RESTAURAŢIA IDEII IMPERIALE ÎN SECOLUL AL XI-LEA: OTTO AL II-LEA

Această miniatură, smulsă dintr-un manuscris al operelor lui Grigore cel Mare ei abjrat înainte de 983 pentru arhiepiscopul de Trier Egbert, înfăţişează unul din exemplarele propagandei iconografice a Ottonilor în slujba restauraţiei imperiale. Influenţa bizantină este

foarte clară: vedem tronul, diadema, globul cu cruce, sceptrul. Otto al II-lea era însurat cu o prinţesă bizantină, Theo-phano. Dar împăratul nu ţinteşte la supremaţie decât în Occident. Cele patru femei (invizibile aici) personificând naţiunile, dacă nu chiar subjugate, cel puţin satelite ale imperiului, sunt desemnate ca fiind Germania, Francia, Italia şi Alamania (Chantilly, Musée Condé).

17. CREŞTINAREA: O MINUNE A SFÂNTULUI BENEDIC f

Acest capitel al C3 rului din mănăstirea de la Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire) datează probabil din perioada 1067 – 1108. El este, după toate probabilităţile, opera călugărului Hugues de Sainte Marie, care şi-a însemnat numele pe mai multe capiteluri. Scena, împrumutată cărţii a doua din Dialogurile lui Grigore cel Mare, povesteşte o minune reprezentată cu predilecţie la sfârşitul secolului al XI-lea, când biserica e în luptă cu clasa feudală şi vrea să se arate ca reazem al poporului împotriva cavalerilor. Un brigand (reprezentat aici de un cavaler îmbrăcat în cămaşă de zale şi purtând spadă, în vreme ce calul şi scutul său sunt legate de un copac) vrea să jefuiască pe un ţăran. Acesta declară că şi-a încredinţat toate bunurile sfântului Benedict. Brigandul îl sileşte să-l ducă la sfânt, pe care îl găseşte în chilia sa citind. Funiile cu care era legat ţăranul cad de la sine. Jefuitorul îngenunchează la picioarele sfântului Benedict şi se converteşte (Saint-Benoît-sur-Loire, Loiret, biserica abaţială).

18. CREŞTINAREA: O MINUNE A SFÂNTULUI MARTIN Sfântul Martin îşi datoreşte extraordinara sa popularitate unei bune reclame făcute de biograful său, Sulpiciu Sever, la începutul secolului al V-lea, precum şi clericilor din Tours, doritori să atragă cât mai multe danii şi pelerini. Amintirea sa e mai ales legată de evanghelizarea regiunilor rurale. Pe un capitel din nava bisericii abaţiale a Magdalenei de la Vezelay, înălţată între 1120 şi 1140, iată reprezentată o scenă tipică aşa cum e povestită de Legenda de Aur: „Cum sfântul Martin voia să doboare un pin consacrat Diavolului, fiind de faţă o mare mulţime de ţărani, unul dintre aceştia i-a zis: „Dacă ai într-adevăr încredere în Dumnezeul tău, lasă-ne pe noi să-l doborâm, şi el să se prăvălească asupra ta”. Şi în clipa când arborele era gata să cadă. Martin a făcut semnul crucii, şi arborele, căzând în partea cealaltă, era să stri6 vească

pe ţăranii care erau acolo şi care, văzând această minune, s-au convertit la credinţa creştină (Vezelay, Yonne, biserica abaţială).

19. UN SUVERAN BARBAR: CHIL-DERIC I

Reproducere în galvanoplastie a pe-cetei inelare, azi dispărută, a lui Childeric I (mort în 481-482), aflată în 1653 în mormântul său, la Tournai. Tatăl lui Clovis se intitulează în inscripţie: regele Childeric. El este căpetenia francilor salieni, şi e socotit de romani drept federat. El face pe romanizatul, dar desenul este barbar. Caracteristicile sunt militare – platoşe şi lance – sau tradiţionale – plete lungi căzând pe umeri, cum poartă doar membrii familiei „regale". (Paris Bibl. Nat. Cabinet des Medailles).

20. UN SUVERAN BARBAR: ALARTE AL II-LEA

Inelul-pecete al lui Alaric al II-lea (484 – 507), rege al vizigoţilor (pe inscripţie Rex Gothorum), este de o factură mai romană. Se ştie că autorul vestitului Breviar s-a silit să adune tot ce mai putea fi salvat din moştenirea romană (Viena, Kunstgeschichtliche Sammlunv.

Regresiune a tehnicii, care va lăsa multă vreme Occidentul medieval cu mâinile goale. Piatra pe care cei de acum nu mai ştiu s-o extragă, s-o transporte, s-o lucreze, dispare şi lasă locul liber unei reîntoarceri la lemn ca material esenţial. Arta sticlăriei din Renania dispare odată cu natronul, care nu mai este importat din Mediterana după secolul al VI-lea, sau se mărgineşte la nişte produse grosolane fabricate lângă Colonia în nişte barăci forestiere.

Regresiune a gustului, precum se va vedea, şi a moravurilor. Textul canoanelor de ispăşire din evul mediu timpuriu – simple tarife de pedepse aplicabile fiecărei categorii de păcate – ar putea să ia loc în aşa-zisul „infern" al bibliotecilor. Nu este numai o reapariţie a vechiului fond de superstiţii ţărăneşti ci şi o dezlănţuire a tuturor aberaţiilor sexuale, o ducere la paroxism a tuturor violenţelor: loviri şi răniri, lăcomie şi beţie. O carte celebră care nu a adăugat la urmărirea scrupuloasă a documentelor decât o iscusită înscenare literară, anume Povestirile din timpurile merovingiene (Recits des temps merovingiens) ale lui Augustin Thierrj., care au fost extrase din izvoarele cele mai bune, şi mai întâi din Grégoire de Tours, ne-au familiarizat de mai bine de un veac cu dezlănţuirea de violenţă

barbară, cu atât mai sălbatică cu cât rangul înalt al protagoniştilor le asigura un fel de impunitate. Numai întemniţarea şi omorul pun oarecare frâu exceselor acestor prinţi şi prinţese france, a căror cârmuire a fost definită de Fustei de Coul-langes într-o formulă celebră: „un despotism temperat de asasinat".

„Săvârşitu – sau în vremea aceea multe fărădelegi... fiecare socotea ca dreptate propria sa voinţă", scrie Grégoire de Tours.

Rafinamentul supliciilor va inspira multă vreme iconografia medievală. Chinurile la care nu i-au supus romanii păgâni pe martirii creştini sunt impuse de francii catolici unora de acelaşi sânge cu ei înşişi. „Se retează în chip obişnuit mâinile şi picioarele, extremităţile nărilor, se smulg ochii, se mutilează faţa cu fiare înroşite în foc, se înfig beţe ascuţite pe sub unghiile de la mâini şi de la picioare... când plăgile, după scurgerea puroiului încep a se închide, sunt redeschise. La nevoie se recurge şi la medic, pentru ca nenorocitul o dată întremat să mai poată fi torturat printr-o caznă încă şi mai lungă". Sfântul Leodegariu (Sair. t Leger), episcopul de Autun, cade în mâinile duşmanului său, majordomul Neustriei Ebroin în 677. I se taie limba, i se sfârtecă obrajii şi buzele, este silit să umble cu picioarele goale de-a curmezişul unei piscine acoperite de pietre colţurate şi ascuţite ca nişte cuie, în sfârşit, i se înţeapă ochii. Şi tot astfel a fost şi moartea Brunhil-dei, torturată trei zile şi apoi legată de coada unui cal nărăvaş, biciuit până ce a pornit în goană nebună.

Modul de exprimare al codurilor, lipsit de orice emoţie, este cel mai impresionant. Iată un extras din legea salică: „Pentru faptul de a fi smuls cuiva o mână sau un picior, un ochi, nasul: 100 de soli; dar numai 63, dacă

— 79

6*

mâna a rămas atârnată; pentru smulgerea degetului mare de la mână, 50 de soli, dar numai 30, dacă rămâne atârnat, pentru smulgerea degetului al doilea al mâinii (folosit la tragerea cu arcul), 35 de soli; pentru un alt deget, 30 de soli, pentru două degete împreună, 35 de soli; trei degete împreună, 50 de soli".

Regresiune a administraţiei şi a maiestăţii şefului cârmuirii.

Regele franc înălţat în domnie prin ridicarea sa pe scut poartă drept singură insignă, în locul sceptrului sau al diademei, doar lancea, iar ca semn deosebitor de ceilalţi, plete lungi: rex crinitus. Rege-Samson cu coamă, urmat din moşie [villa) în moşie de câţiva scribi, de nişte slugi de stare servilă şi de garda sa de antrustioni. Şi totul se împăunează de titluri bătătoare la ochi împrumutate vocabularului din Imperiul Târziu. Mai marele peste grăjdari este „comite al grajdului", conetabil, gărzile personale sunt „comiţi ai palatului", adunătura de soldaţi beţivi şi de clerici grosolani este distinsă cu numirea de „oameni străluciţi" sau „iluştri". Cum. dările nu se încasează, bogăţia regelui se reduce la nişte lăzi pline de piese de aur, cu tot felul de sticle colorate, şi de mărgele, şi de giuvaiere pentru care soţiile, concubinele, copiii legitimi şi bastarzii se ceartă la moartea regelui, aşa cum îşi împart moşiile şi regatul însuşi.

Dar biserica?

În dezordinea creată de invazii, episcopii şi călugării – ca sfântul Seve-rin – deveniseră şefii polivalenţi ai unei lumi dezorganizate: ei adăugaseră rolului lor religios şi unul politic, negociind cu barbarii, sau economic, împărţind alimente şi milostenii, social, ocrotind pe cei săraci împotriva celor puternici, ba chiar militar, organizând rezistenţa sau luptând „cu armele spirituale" acolo unde nu mai existau arme materiale. Prin forţa lucrurilor, ei făcuseră ucenicia clericalismului, a confuziei, puterilor. Ei caută prin disciplina regulilor de ispăşire (penitentiels), prin aplicarea legislaţiei canonice (începutul secolului al VI-lea este epoca conciliilor şi a sinoadelor cu o activitate paralelă celei a codificării civile), să lupte împotriva violenţei, să îmblânzească moravurile. Cele două manuale ale sfântului Martin din Braga, devenit în 579 arhiepiscop al capitalei regatului suev, fixează în De corectione rusticorum, un program de îndreptare a obiceiurilor ţărăneşti şi în Formula vitae honeslae, dedicat regelui Mur, idealul moral al principelui creştin.

Dar barbarizaţi ei înşişi sau incapabili de a lupta contra barbariei celor mari şi a poporului, capii bisericeşti ratifică o stare de regresiune a spiritualităţii şi a unor practici religioase ca judecăţile lui Dumnezeu, dezvoltarea nemaipomenită a cultului moaştelor, întărirea

şi mai mare a tabuurilor sexuale şi alimentare, în care tradiţia biblică cea mai primitivă se uneşte cu obiceiurile barbare. „Fie fiert sau crud", porunceşte un text penitenţial irlandez „aruncă tot ce a fost spurcat de o lipitoare".

Biserica îşi urmăreşte mai ales propriul său interes, fără a se preocupa de raţiunea de stat a regatelor barbare mai mult decât se preocupase în trecut de cea a Imperiului roman. Ea acumulează prin danii smulse regilor şi celor mari, ba chiar şi oamenilor celor mai umili, pământuri, venituri, scutiri şi – într-o lume în care tezaurizarea sterilizează tot mai mult viaţa economică – ea supune producţia la puncţia 7 cea mai gravă. Episcopii săi, care aparţin aproape toţi aristocraţiei marilor proprietari, sunt atotputernici în oraşele lor, în circumscripţiile lor episcopale, şi caută să fie tot astfel şi în regat. Sfântul Avit, episcopul de Vienne, care exercită la începutul secolului al VI-lea un fel de adevărată întâietate în regatul burgund, favorizează scopurile expansioniste ale francului Clovis, devenit catolic, împotriva regilor burgunzi rămaşi arieni. Episcopul Césaire din Arles este arestat de Alaric în 505 şi convocat în 512 de Teodoric la Ravenna pentru a se dezvinovăţi de activitatea sa împotriva acestui rege arian. Fie că a rostit sau nu sfântul Remi, când l-a botezat pe Clovis, cuvintele: „Pleacă-ţi capul mândre sicambru…", el era hotărât să-l pună să şi-l plece, şi el, şi urmaşii săi, jugului bisericii identificat cu jugul lui Dumnezeu. Sfântul Eloi îşi foloseşte prestigiul şi utilitatea sa de aurar pentru a capta favoarea lui Dagobert. Sfântul Leodegariu, precum s-a văzut, manifestă ambiţii politice atât de mari, încât este martirizat de Ebroin. Mai ales episcopii, în frunte cu Grégoire de Tours, propovăduiesc rezistenţa la dările care ar scădea bogăţia bisericilor; ei lipsesc astfel pe regi de mijloacele necesare unei guvernări pe care ar vrea de altminteri să o întărească, pentru a o pune în slujba intereselor religiei şi ale bisericii.

Până în cele din urmă, regii şi episcopii, vrând să se folosească unii de alţii, s-au neutralizat şi paralizat unii pe alţii: biserica încearcă să cârmuiască statul, şi regii – să conducă biserica. Episcopii îşi arogă rolul de sfătuitori şi cenzori ai suveranilor în toate domeniile, străduindu-se să facă a fi transformate în legi civile canoanele

conciliilor, în timp ce regii, chiar trecuţi la catolicism, numesc pe episcopi şi prezidează aceleaşi concilii. În Spania, adunările conciliare ajung în secolul al VII-lea adevărate parlamente ale regatului vizigot. Ele impun o legislaţie antisemită care sporeşte dificultăţile economice şi nemulţumirea populaţiilor, care vor primi pe musulmani, dacă nu cu o bunăvoinţă deosebită, cel puţin fără ostilitate. În Galia, întrepătrunderea celor două puteri – cu toate sforţările regilor franci de a încredinţa funcţiile casei regale precum şi ale cârmuirii lor unor laici, cu toată brutalitatea unui Carol Martel, care va confisca o parte din imensele domenii bisericeşti – este totuşi aşa de puternică, încât declinul monarhiei Merovingiene şi al clerului franc va merge în acelaşi ritm. Mai înainte de a porni să evan Adică luare a sângelui, secătuire.

„Uv*

ghelizeze Germania, sfântul Bonifaciu va trebui să reformeze clerul franc, şi aceasta va constitui începutul renaşterii carolingiene.

Biserica va suferi, în această perioadă chiar, cel puţin în anumite regiuni, adevărate eclipse: revenire a populaţiei la păgânism (Anglia, în secolele-V şi VI), lungi intervale de vacanţă a scaunelor episcopale. Listele episcopilor comportă o lacună pentru Perigueux de la 675 până în secolul al X-lea; pentru Bordeaux, de la 675 la 814; pentru Chilons, de la 675 la 779; pentru Geneva, de la 650 la 833; pentru Arles, de la 683 la 794; pentru Toulon de la 679 la 879; pentru Aix, de la 596 la 794; pentru Embrun, de la 677 la 828; pentru Beziers, Nîmes, Uzes, Agde, Maguelonne, Carcassonne şi Elne, de la sfârşitul secolului al VII-lea până în 788.

Revenire la păgânism, luptă între clasa preoţilor şi cea a războinicilor, paralizare reciprocă a puterii clericale şi a celei regale, aceste elemente vestesc deopotrivă evul mediu. Şi poate mai ales tendinţa bisericii de a instaura un clericalism care nu domină creştinătatea decât pentru a o abate de la treburile lumii acesteia. Pontificatul lui Grigore cel Mare* (590 – 604), cel mai glorios din această perioadă, este totodată şi cel mai semnificativ. Ales papă în cursul unei crize determinate de ciuma neagră la Roma, Grigore, fost călugăr, e încredinţat că toate aceste calamităţi prevestesc sfârşitul

lumii, şi după concepţia lui, datoria tuturor creştinilor este săsepocă-iască, să se desprindă de această lume, pentru a se pregăti de cealaltă, care se apropie tot mai mult. El nu se gândeşte să extindă creştinătatea, să convertească fie pe anglo-saxoni sau pe longobarzi decât pentru a-şi îndeplini mai bine rolul său de păstor căruia Hristos, la judecata din urmă, îi va cere de îndată socoteală de turma ce i-a fost încredinţată. Modelele pe care le propune în opera sa de edificare spirituală sunt, pe de o parte, sfântul Benedict, adică personificarea renunţării monastice, şi Iov, adică ilustrarea lipsei absolute şi a resemnării: „De ce să urmezi şi mai departe să seceri, când seceratorul nu poate să mai supravieţuiască? Fiecare să se gândească la cursul vieţii sale, şi atunci va înţelege că puţinul pe care-l are îi ajunge". Cuvintele pontificelui, care va avea o influenţă aşa de mare asupra spiritului medieval, sunt şi ele o poartă deschisă spre evul mediu, epocă de dispreţuire a lumii şi de refuz a tot ce aparţine Pământului.

Ne dăm seama că dacă Occidentul a început parcă să alunece pe o pantă încă din timpul Imperiului târziu, astfel încât în discuţia clasică a istoricilor pentru a şti dacă evul mediu timpuriu a fost epilogul lumii antice sau începutul vremurilor moderne, (dar orice epocă sau aproape oricare nu este ea oare o epocă de tranziţie?) poate să pară adesea că între continuitate şi ruptură se impune cea dintâi – totuşi punctul final este atât de depărtat de cel iniţial, încât oamenii din evul mediu, ei înşişi începând din secolul al VIII-lea şi până la al XVI-lea vor încerca nevoia unei reîntoarceri la Roma pentru că simţeau că într-adevăr ei o părăsiseră. În fiecare renaştere medifel evală clericii mărturisesc – mai mult chiar decât nostalgia unei reîntoarceri la antichitate – sentimentul că nu mai sunt aceiaşi. Dar reîntoarcerea la Roma nu este gândul la care se opresc ei cu adevărat. Când visează la o reîntoarcere, se gândesc la aceea care îi va readuce în sânul lui Avraam, în rai, în casa Tatălui. A readuce Roma pe pământ este pentru ei pur şi simplu a o restaura, a o strămuta: translatio imperii translaţia studii. Puterea, ştiinţa, care la începutul evului mediu se aflau la Roma, vor trebui strămutate în lăcaşuri noi, aşa cum se strămutaseră odinioară din Babilon în Atena, apoi la Roma. A renaşte înseamnă a porni din nou, nu a te reîntoarce. Prima dintre aceste noi porniri din

loc s-a produs în vremurile carolingiene, la sfârşitul secolului al VIII-lea.

m* – ar.

II. Încercarea de organizare germanică (secolele VIII-X)

Această nouă pornire din loc se înscrie mai întâi în spaţiu. Fără îndoială, lipsiţi cu totul de flotă, carolingienii nu vor avea nici putinţa şi nici gândul de a recuceri Marea Britanie, în care regatul Merciei izbuteşte, la sfârşitul secolului al VIII-lea, să înglobeze celelalte mici regate anglo-saxone dintre estuarul Humber şi Marea Manecii. Regele Of fa (757 – 796J tratează de la egal la egal cu Carol cel Mare – ce e drept, înainte de încoronarea acestuia ca împărat – şi între ei are loc un schimb de daruri în semn de recunoaştere reciprocă. Şi tot atât de puţin vor răzbi carolingienii şi în Spania musulmană. În sfârşit, vor trebui să respecte un timp puterea temporală a papei din noul stat pontifical, la a cărui creaţie au contribuit din plin.

În aceste limite, reconstituirea unităţii occidentale prin Carolingieni se dezvolta în trei direcţii: în sud-est în Italia, în sud-vest spre Spania, în est în Germania.

Pepin cel Scurt, aliat al papei, a angajat politica viitoare a Carolingienilor în Italia. Prima expediţie contra longobarzilor e în 754, a doua în 756. Carol cel Mare capturează în sfârşit pe regele Desideriu în Pavia în 774, îi răpeşte coroana Italiei cu care se încununã, dar trebuie să poarte lupte pentru a se impune în nordul peninsulei, în timp ce ducatele longobarde de Spoleto şi de Benevent îi scapă de fapt din mână.

Spre sud-vest, tot Pepin este cel care dă prima impulsie, reluând oraşul Narbonne de la musulmani în 759. Totuşi, Carol ce Mare va fi cel care va intra în legenda ce îi va lega numele de recucerirea oraşului, port păstrând încă o oarecare activitate. Din această legendă va răzbate un ecou până în La Geste de Guillaume d'Orange (povestirea isprăvilor atribuite acestuia): „Iar Carol când îl aude i se tulburã sângele: «Cinstite Sire Naime, cum se numeşte acest oraş?» «Doamne, zise el, numele său este Narbonne… Nu este în toată lumea o cetate atât de puternică. Şanţurile ei au mai bine de douăzeci de stânjeni lăţime şi topte atât adâncime. Apele mării curg prin aceste şanţuri. Un

mare fluviu – Aude – face înconjurul meterezelor. Pe acolo vin corăbiile mari pline de fier şi galerele încărcate cu mărfuri din care se îmbogăţesc locuitorii acestui mândru oraş…» Carol, auzindu-l, se prinde a râde «O! Doamne! ce noroc» zise viteazul rege «să fie oare Narbonne, despre care mi s-a vorbit atâta, cel mai falnic oraş din Spania?…» Şi tânărul Aimeri, care a cucerit atunci oraşul pentru Carol, a devenit «Aimeri de Narbonne». Mai târziu, în 801, folosind luptele lăuntrice ale musulmanilor, Carol cel Mare va cuceri Barcelona. Din Catalonia şi Navara a fost creată o marcă a Spaniei, mai ales mulţumită comitelui Guillaume de Toulouse, care avea să devină eroul cântecelor de isprăvi cavalereşti (chanson de geste) din ciclul lui Guillaume d'Orange. În 806, el s-a retras în mănăstirea de la Gelona, pe care o întemeiase, şi de atunci încolo a fost numit „Comte Guillaume au Desert". Acesta va fi subiectul cântecului despre călugăria lui: Le Moniage Guillaume. În lupta împotriva musulmanilor şi a populaţiilor din Pirinei, Carolingienii nu s-au bucurat întotdeauna de un noroc asemănător, în 778 Carol cel Mare a ocupat Pampeluna, dar n-a îndrăznit să atace Saragos-sa, a luat Huesca, Barcelona şi Gerona, şi renunţând la Pampeluna, pe care a ras-o depefaţapământului. s-a îndreptat din nou în sus, spre nord. Muntenii basci au întins o cursă ariergărzii, pentru a pune mâna pe bagajele francilor. La 15 august 778 bascii au măcelărit în defileul de la Roncevaux trupele comandate de seneşalul Eggihard, corniţele palatin Anselm şi prefectul mărcii Bretaniei, Roland. Analele regale carolingiene nu suflă niciun cuvânt despre această întâmplare nefericită, doar un analist înseamnă pentru anul 778: „În anul acesta domnul rege Carol a mers în Spania şi a suferit un mare prăpăd". Învinşii au fost transformaţi în martiri şi numele lor s-a perpetuat. Revanşa lor a fost cântecul despre isprăvile lui Roland, La Chanson de Roland. În est, Carol cel Mare a inaugurat o tradiţie de cuceriri în care se îmbinau măcelul şi conversiunea, anume creştinarea cu forţa, multă vreme practicată de aici încolo de către evul mediu. De-a lungul Mării Nordului, a avut mai întâi loc supunerea cu greu a saxonilor în cursul anilor '772 – 803, după o serie de campanii în care alternau victoriile aparente şi revoltele pretinşilor învinşi, dintre care cea mai spectaculoasă a fost cea condusă în 778 de

Widukind. Dezastrului suferit de franci la Siintal i-a răspuns o represiune cruntă". Carol cel Mare a pus să fie decapitaţi la Verden, patru mii cinci sute de revoltaţi.

Ajutat în campania de cucerire de misionari puşi sub ocrotirea unui capitular1 hotărând pedeapsa cu moartea pentru orice rănire adusă vreunuia din ei şi orice jignire a religiei creştine, şi conducându-şi an de an soldaţii în ţara răsculată – primii botezând de zor, ceilalţi prădând, arzând, ucigând şi deportând în masă locuitorii – Carol sfârşi prin a-i îngenunchea pe saxoni. Au fost întemeiate episcopii la Brema, Munster, Paderborn, Verden şi Minden. Orizontul germanic, şi mai ales saxon, îl trăsese pe Carol cel Mare spre est. El a părăsit valea Senei pe care se stabiliseră Merovingienii la Paris şi în vecinătate, pentru regiunile Meusei, Mosellei şi Rinului. Mereu itinerant „el a cercetat mai des domeniile (villae) regale de la Heristal (Thionville), Worms şi mai ales cele de la Nimegen, Ingelheim şi Aachen, unde a pus să fie clădite trei palate. Cel de la Aachen a dobândit însă oarecare preeminenţă, prin caracterul deosebit al arhitecturii sale, prin numeroasele şederi ale lui Carol cel Mare în acest loc şi prin însemnătatea evenimentelor care l-au avut. drept teatru.

1 Edict regal.

şi imperiul lui Carol cel Mare Imperiul Sizaniin Islamul

3. IMPERIUL CAROLINGIAN, SECOLULUI AL IX-LEA.

IZANŢUL ŞI ISLAMUL LA ÎNCEPUTUL

S-ar părea că nu mai sunt decât trei coloşi, dintre care cel cavolingian era cu mult cel mai lipsit de strălucire. Terenul oferit contactelor dar şi conflictelor este Mediterana cu rol de mediatoare.

Dar şi Germania de sud reţinea atenţia regelui franc, care nu lăsa să treacă aproape nicio vară fără a se bate – menţiunea „fără de duşman" sine hoste constituind un eveniment excepţional însemnat cu grijă de analişti – sau mai bine zis fără a organiza sau conduce armata de călăreţi, a cărei valoare, bazată pe calitatea calului, a paloşului şi pe cunoaşterea terenului de luptă, fusese mult sporită şi de el după contribuţia bunicului şi părintelui său, căci altminteri se pare că numai cirareori s-a expus personal în luptă. Grija pentru creşterea cailor, dezvoltarea metalurgiei (prin exploatarea unui număr mai mare de

zăcăminte superficiale, rămase şi în toponimie; numeroasele numiri

T V".

I

ae Ferriires sunt din vremea carolingiană), în sfârşit folosirea ştiinţei geografilor au constituit baza succeselor militare ale lui Carol.

Cucerirea Bavariei a însemnat cucerirea unei ţări deja creştina care era în teorie vasală a francilor încă din vremea Merovingienilor. Tassilo, ajuns duce al Bavariei în 748, a stârnit pe longobarzi împotriva francilor şi a făcut din Ratisbona una dintre cele mai luxoase capitale barbare. Biruitor al longo-barzilor şi vremelnic şi al saxonilor, Care! cel Mare a pornit împotriva avariei în 787, dar mulţumită sprijinului papei, care îl excomunicase pe iassiio, precum şi al unui partid puternic din sânul clerului bavarez care s-a lăsat cumpărat a ajuns fără luptă să obţină supunerea deplină a lui Tassilo, în / ««Carol cel Mare s-a descotorosit de familia ducală bavareză călugărind atât pe Tassilo, pe care l-a ţinut închis la Jumieges şi apoi la Wornis, cât şi pe soţia fiicele şi cei doi fii ai acestuia. Episcopul Arno de Salzburg, care i-a ajutat pe Carol să înglobeze statul şi biserica Bavariei în statul şi biserica francilor, a ajuns arhiepiscop în 798.

Însă noua provincie bavareză rămânea expusă incursiunii avarilor, oameni de origine turco-tătară, veniţi din stepele asiatice întocmai ca hunii şi care, cuprinzând în sine un număr de popoare slave, întemeiaseră o împărăţie pe ambele maluri ale Dunării mijlocii, din Carintia şi până în Pan orna. Jefuitori de meserie ei realizaseră din raziile lor o pradă uriaşă acumulata în cartierul lor general, care păstra forma rotundă a corturilor mongole, aşa-zisui Rin" Aceste bogăţii au însemnat fără îndoială o ispită destul de îmbietoare pentru franci, ai căror suverani căutau întotdeauna, întocmai ca romanii, să-şi asigure din tezaurele cucerite o bună parte a resurselor lor. O campanie pregătită cu iscusinţă, axată pe convergenţa a trei armate france, două venite din vest, şi înaintând de-a lungul ambelor maluri ale Dunării şi a treia adusa din Italia de Pepin, fiul lui Carol cel Mare, a fost oprită în /91 de o epizootie care le-a prăpădit o mare parte din cai. În 796 Carol cel Mare a pus stăpânire pe Ring iar principalul şef avar, Tudun, s-a supus şi s-a făcut creştin. Botezat la Aachen, a avut ca naş pe Carol cel

Mare. Suveranul franc a anexat partea occidentală a împărăţiei avare aflate între Dunăre şi Drava.

Statul carolingian abia de curând răzbise în lumea slava. Nişte expediţii purtate pe cursul inferior al Elbei şi chiar dincolo de acesta după cucerirea Saxoniei respinseseră sau înglobaseră statului anumite triburi slave. Victoria asupra avarilor a mai introdus în lumea francă pe sloveni şi pe croaţi.

Carol cel Mare a dat în sfârşit piept cu grecii. Dar acest conflict era de o natură cu totul specială. Semnificaţia sa deosebită se datora unui eveniment din anul 800 care a dat o nouă dimensiune întreprinderilor lui Carol cel Mare: regele franc fusese încoronat ca împărat de către papă, la Roma.

Reînfiinţarea imperiului în Occident pare desigur să fi fost o idee pontificală şi nu carolingiană, Carol cel Mare ţinea mai ales să consacre împărţirea vechiului Imperiu roman într-un stat al Occidentului, care l-ar avea pe el de şef, şi unul al Orientului, pe care nu se gândea nicidecum să-l conteste basileului bizantin, dar refuza să-i recunoască acestuia un titlu imperial ce evoca imaginea unei unităţi dispărute. În vestitele Cărţi caroline (Libri Karolini) din 792 el se înfăţişează pe sine ca „rege al Galilor, al Germaniei, al Italiei şi al provinciilor vecine", în vreme ce basileul este „regele care îşi are reşedinţa la Constantinopol". I separecu atât mai necesar să sublinieze această egalitate odată cu independenţa sa, cu cât noul acces de iconoclasm al Bizanţului a făcut iarăşi din franci campionii dreptei credinţe în Occident, ca pe vremea lui Clovis, şi întrucât vrea să protesteze împotriva Conciliului al doilea de la Niceea din 787, care avusese pretenţia să hotărască definitiv chestiunea icoanelor pentru biserica universală.

Dar papa Leon al III-lea a văzut în 799 că ar avea un întreit folos dând coroana imperială lui Carol cel Mare. Închis şi prigonit de duşmanii săi romani, el simţea nevoia unei restaurări de fapt şi de drept a autorităţii sale, prin acţiunea cuiva al cărui prestigiu s-ar impune necontestat tuturor. împărat el însuşi, şef al unui stat temporal, anume Patrimoniul Sfântului Petru, el voia ca recunoaşterea acestei suveranităţi temporale să fie coroborată de un rege deasupra

tuturor celorlalţi şi ca rang şi ca putere. În sfârşit, se gândea, împreună cu o parte a clerului roman, să-l facă pe Carol cel Mare împărat al întregii lumi creştine, fără a excepta Bizanţul, pentru a lupta împotriva ereziei iconoclaste şi a aşeza supremaţia pontificelui roman asupra întregii biserici.

Carol cel Mare s-a lăsat destul de greu. Socotindu-se „rege încoronat de Dumnezeu" rex a De-o coronatus, găsea pesemne de prisos gestul papei, un om care nu era considerat de toţi drept vicarul lui Hristos. Rege al francilor înainte de toate, el nu prea era atras de o ceremonie care făcea din el în primul rând un rege al romanilor, adică în mod concret un rege al acestor locuitori ai Romei din anul 800, atât de lipsită de prestigiul Romei antice. Dar s-a lăsat totuşi convins şi încoronat la 25 decembrie 800. Însă nu a intrat în discuţie cu Bizanţul decât pentru a i se recunoaşte titlul şi o deplină egalitate. Nereuşind demersurile diplomatice, inclusiv proiectul de căsătorie cu împărăteasa Irina, a întreprins o serie de operaţii în nordul Adriaticii, la hotarul dintre cele două împărăţii. Dar şi aici lipsa de corăbii l-a condamnat insuccesului în faţa flotelor greceşti. Însă superioritatea sa militară pe uscat i-a îngăduit să pună stăpânire pe Frâul, Carniolia, Istria şi mai ales Veneţia, care mai încercase zadarnic să rămână neutră şi să-şi salveze comerţul său abia încropit, în cele din urmă, acordul s-a încheiat în 814, câteva luni înainte de moartea lui Carol cel Mare. Francii înapoiau Veneţia, dar păstrau teritoriile din nordul Adriaticii, iar basileul îi recunoştea lui Carol cel Mare titlul imperial. Acest spaţiu vast s-a silit Carol cel Mare să-l administreze şi să-l cârmuiască cu eficienţă. Dacă marii dregători, sfetnicii, secretarii, care formau curtea suveranului, erau aproape tot aceiaşi ca sub Merovingieni, ei erau însă acuma mai numeroşi şi înainte de toate mai bine pregătiţi. Cu toate că actele guvernamentale rămăseseră mai mult orale, folosirea scrisului a fost încurajată, şi unul din principalele ţeluri ale renaşterii culturale – despre care va fi vorba mai departe – a fost perfecţionarea utilajului profesional al dregătorilor regali. Îndeosebi – şi lucrul acesta este binecunoscut –, Carol cel Mare s-a străduit să-şi facă simţită autoritatea în tot regatul franc, dând o mai mare dezvoltare textelor administrative şi legislative şi înmulţind numărul

trimişilor personali, adică ai reprezentanţilor puterii centrale.

Instrumentul scris este reprezentat de capitulare sau ordonanţe fie proprii numai unei regiuni, cum sunt de pildă capitularde saxonilor, fie generale, cum este capitularul de la Herstal (sau Heristal) privitor la reorganizarea statului (779) sau cel de Villis, privind administraţia domeniilor regale, sau cel De litteris colendis, privind reforma instrucţiunii. Instrumentul viu e reprezentat de missi dominici, figuri de seamă laice şi eclesiastice trimise fie într-o misiune anuală de supraveghere a delegaţilor suveranului – comiţii, iar pe teritoriile de margine markgrafii sau ducii –, fie într-una de reorganizare administrativă. Deasupra tuturor era o adunare obştească formată din feţele cele mai de seamă ale aristocraţiei bisericeşti şi laice ale regatului care se întruneau în jurul suveranului în fiecare an la sfârşitul iernii. Acest soi de parlament aristocratic – a cărui desemnare prin cuvântul populus nu trebuie să ne înşele asupra caracterului său – şi care sub Carol cel Mare îi asigura acestuia ascultarea din partea supuşilor săi, avea dimpotrivă să impună slabilor săi urmaşi voinţa imperioasă a celor mari.

Măreaţa construcţie carolingiană avea într-adevăr să se desfacă iute în cursul secolului al IX-lea sub loviturile combinate ale unor duşmani dinafară – noi invadatori – şi ale unor agenţi interni de dezagregare.

Invadatorii vin de sub toate orizonturile. Cei mai primejdioşi sosesc pe mare, de la nord şi de la sud.

Din nord sosesc scandinavii, denumiţi pur şi simplu „oameni ai nordului", sau normanzi, sau încă şi vikingi. Ei vin mai întâi să prade. Pornesc o serie de razii pe coastă, se urcă în susul fluviilor, se aruncă asupra abaţiilor bogate, asediază uneori oraşele. Să nu uităm că expansiunea scandinavă se exercită deopotrivă spre est şi spre vest. Suedezii sau varegii colonizează Rusia, economiceşte, fără îndoială, dominând comerţul care şi-a croit drum prin ţară, politiceşte, poate, suscitând apariţia primelor forme statale. În vest, norvegienii atacă mai ales Irlanda, iar danezii, regiunile mărginite de Marea Nordului şi de Marea Manecii. Încă din 809 trecerea Mării Mânecii a încetat de a mai fi sigură. După 834 raidurile normande, care se înteţesc mai ales

împotriva porturilor Quentovic şi Duurstede, împotriva debuşeelor comerciale ale fluviilor Escaut, Meuse şi Rin, ajung nişte fenomene anuale şi o rarfază de aşezare prinde a se desena. Este vorba iarăşi mai ales de crearea de noi baze mai apropiate şi mai stabile pentru pornirea expediţiilor de jaf. În 839 un şef normand întemeiază un regat în Irlanda, îşi aşază capitala la Armagh. În 838 regele Danemarcei îi cere împăratului să-i cedeze ţara frizonilor. Cu tot refuzul lui Ludovic Piosul, normanzii ocupă regiunea de la Duurstede. Urmează câteva isprăvi, printre altele: în 841 – jefuirea Rouenului, în 842 – distrugerea Ciuentovicului, în 843 – devastarea oraşului Nantes, în 844 ei se avântă până la Coruña, Lisabona, în sfârşit, Sevilla; în 845, printre prăzile lor aflăm Hamburgul şi Parisul, acesta din urmă pustiit de echipajele a o sută douăzeci de corăbii comandate de Ragnar, vestitul Ragnar Lodbrok al povestirilor epice (saga). În 859 ei se întind până în Italia, ajung până la Pisa. Din punct de vedere geografic, acesta va fi punctul extrem al raidurilor lor. Printre victimele nenumăratelor lor razii se numără şi Aachen, unde incendiază în 881 mormântul lui Carol cel Mare. Însă, ca şi ceilalţi invadatori din trecut, ei se gândesc acum să se aşeze, să se cumineascâ, să înlocuiască razia prin culturi productive şi comerţ.

În 878, prin pacea de la Wedmore ei obţin de la Alfred cel Mare* recunoaşterea unei părţi din Anglia pe care se înstăpânesc, începând din 980, sub Svend şi fiul său Cnut cel Mare* (1019 – 1035). Dar cei care vor roi în Occident şi vor lăsa semne durabile ale prezenţei lor acolo vor fi normanzii stabiliţi în nordul Galiei, în regiunea2 căreia îi vor da numele lor, după ce Carol cel Simplu o va fi cedat şefului lor Rollo prin tratatul de la Saint-Clair-sur-Epte în 911. În 1066 ei vor cuceri definitiv Anglia, dar încă din 1029 ei se vor instala în Italia de sudşi în Sicilia, unde vor întemeia unul din statele cele mai originale ale Occidentului medieval. Vor fi prezenţi în Imperiul bizantin, în locurile sfinte în timpul cruciadelor.

În sud atacul vine de la musulmanii din Ifriqiya, după ce dinastia arabă a Aghlabizilor şi-a dobândit o independenţă de fapt, faţă de califat şi şi-a construit o flotă. Piraţii ifriqiyeni au apărut în Corsica în 8C6, apoi au pornit la cucerirea Siciliei începând din 827, şi în mai

puţin de un secol au pus stăpânire pe ea, cu excepţia doar a câtorva enclave rămase în mâinile bizantinilor sau indigenilor. Dar toate centrele importante căzuseră în mâinile lor: Palermo (831), Messina (843), Enna (859), Syracusa (878), Taormina (902). Din Sicilia s-au aruncat asupra Peninsulei Italice, fie efectuând raiduri fulgerătoare de jaf, dintre care cel mai spectaculos a fost cel în care au prădat bazilica Sfântului Petru de la Roma (846), fie constituind capete de pod ca/ cele de la Tarent sau Bari, de unde i-a scos împăratul Vasile I în 880. Ofensivei Aghlabizilor le răspund din vestul extrem al Mediteranei noi atacuri ale musulmanilor din Spania asupra Provenţei, Liguriei, Toscanei. Şi aici este aşezat un cap de pod „sarazin" la Fraxinetum, lângă Saint-Tropez.

2 Actuala Normandie.

f

Astfel, în timp ce Carolingienii îşi aşezau dominaţia lor asupra continentului, ai fi zis că mările scapă controlului lor. Şi chiar pe uscat a părut o clipă că îi ameninţă o nouă invazie venită din Asia: aceea a ungurilor.

Invazia maghiară s-a desfăşurat după schema obişnuită. În secolul al VII-lea ungurii se instalează în statul kazarilor, turci convertiţi la iudaism şi aşezaţi pe Volga de jos unde ţin sub controlul lor comerţul foarte înfloritor dintre Scandinavia, Rusia şi lumea musulmană. Dar spre mijlocul secolului al IX-lea, alţi turci, pecenegii, nimicesc imperiul kazar şi alungă spre vest pe unguri. Pentru Occidentali apariţia ungurilor reînvie amintirea hunilor. Aceeaşi viaţă pururea călare, aceeaşi superioritate militară ca arcaşi, aceeaşi cruzime. Ei înaintează prin şesurile şi stepele Dunării de mijloc, golite în parte de distrugerea Imperiului avar de către Carol cel Mare. Încă din 899 ei pornesc raiduri ucigătoare şi nimicitoare asupra provinciei venete, a Lom-bardiei, Bavariei, Suabiei. La începutul secolului al X-lea ei desfiinţează Marea Moravie ca stat şi se avântă curând până în Alsacia, Lorena, Burgun-dia, Languedoc. Printre principalele victime ale lor: Pavia, cucerită în 924, unde ar fi incendiat „patruzeci şi patru de biserici", Verdunul ars în 926. Unii ani sunt deosebit de dezastruoşi: 926 – când îşi săvârşesc pustiirile din Ar den i până la Roma; 937 –

când devastează o mare parte a Germaniei, Franţei, Italiei; 954 – când înaintează până la Cambrai, spre vest, până în Lombardia, spre sud. Dar în 955, regele Germaniei, Otto, îi măcelăreşte în bătălia de la Lechfeld, lângă Augsburg. Avântul lor este zdrobit. Şi ei vor încheia traiectul curbei istorice a tuturor năvălitorilor barbari: renunţare la expediţiile de jaf, sedentarizare, creştinare. Ungaria ia fiinţă la sfârşitul secolului al X-lea.

Dar invazia ungurească a contribuit la naşterea unei noi puteri în Occident: aceea a dinastiei ottoniene, care în 962 reînvie puterea imperială părăsită de Carolingieni, măcinată mai mult de o decadenţă lăuntrică decât de asalturi dinafară.

Cu toate silinţele lor de a-şi însuşi moştenirea politică şi administrativă a Romei, francii nu au dobândit sensul adevărat al statului. Regatul era socotit de regii franci ca proprietatea lor, întocmai ca domeniile lor, comorile lor. Ei înstrăinau uşor părţi din el. Când Chilperic se însoară cu Galeswintha, fiica regelui vizigot Atanagilă, el îi dăruieşte tinerei sale soţii a doua zi după nuntă, drept „morgengabe" cinci oraşe din Galia meridională, printre care şi Bordeaux. Acest regat, care le aparţine, este împărţit de regii franci între moştenitorii lor. Din când în când, întâmplarea, mortalitatea infantilă, debilitatea mintală regrupează iarăşi statele france sub doi sau un singur rege. Astfel, Dagobert, îndepărtându-şi vărul, bicisnicul Caribert, domneşte

„" «!

21. „EU SUNT POARTA ŞI CEL CARE

VA INTRA PRIN MINE VA FI MÂNTUIT": PORTICUL GLORIEI DE LA SANTIAGO DE COMPOSTELLA în trecerea sa de la arta romanică la cea gotică portalul bisericilor se deschide larg, iar cel al bisericilor mai mari se împodobeşte bogat. Catedrala romanică a sfântului Iacob de la Compostella construită în liniile sale esenţiale între 1078 şi 1122, este punctul final al seriei de mari biserici ai acestui pelerinaj, având ca jalon important biserica Saint-Sernin de la Toulouse. Porticul Gloriei, înălţat în a doua jumătate a secolului al XII-lea (Lintourile au fost aşezate la 1188), este înrudit cu marile porticuri romanice de la Vezelay, Autun, Conques, Moissac. Autorul său, meşterul Matei (niaître Matineu), în care unii au vrut să vadă un francez, este mai hispanizat

ca arhitecţii catedralei romanice. El este moştenitorul tehnicii sculptorilor din Leon.1 Portalul central reprezintă Biserica lui Hristos. Pe timpan se află Hristos mântuitorul între doi îngeri purtând tămâie şi între cei patru evanghelişti. Cei douăzeci şi patru de bătrâni ai Apocalipsului, aparţinând unei teme perimate, sunt împinşi mai departe în arhivoltă, în timp ce îngerii, purtând instrumentele de caznă ale pătimirii, aparţinând unei teme ce se răspândeşte acum, ocupă partea de jos a timpanului. În stânga şi în dreapta, patru profeţi şi patru apostoli îşi răspund întocmai. Pe stâlpul dintre cele două canaturi (trumeau), sub un capitel reprezentând Treimea, e sfântul Iacob cu un toiag lung de pelerin şi un filacter pe care stă scris Misit me Dominus (Dumnezeu m-a tri1 în nord-vestul Spaniei.

mis). Sub picioarele sale se află o coloană pe care e sculptat arborele lui Iesei şi o statuie îngenuncheată, binecunoscutul Santos d'os croques, identificat de tradiţie cu meşterul Matei. Coloana şi piedestalul ei sunt roase de urmele degetelor pelerinilor care de veacuri veneau, copleşiţi de oboseală şi emoţie, să se arunce la pământ în faţa pragului reprezentând ţelul pelerinajului lor.

22. IERUSALIMUL CERESC

Începând cu secolul al IX-lea şi cu marele interes pentru Apocalipsul sfântului Ioan şi pentru credinţele şi cultele eshatologice, se răspândeşte tema Ierusalimului ceresc, dar înainte de a ajunge „oraşul de vis", ieşit din imaginaţia artiştilor romanici şi gotici, el a fost replica Ierusalimulu pământesc din biserica Sfântului mormânt. Apocalipsul ajunge foarte popular în Spania începând din secolul al VII-lea. Comentariul său, datorat lui Beatus deliebana în 784, are un succes extraordinar. Manuscrisul acestui comentariu, redactat la mijlocul secolului al XI-lea în abaţia Saint Sever, din regiunea Landes, este celebru prin minunatele sale miniaturi. Miniatura de faţă a fost comparată de Carol Heitz cu biserica de sus a abaţiei carolingiene din Corvey. Trei arcade, repetate de patru ori, fac înconjurul unui pătrat. La mijlocul pătratului înstelat se înscrie un cerc cuprinzând mielul crucifer, având de o parte şi de alta pe sfântul Ioan şi pe îngerul purtând o trestie de aur „pentru a măsura oraşul, porţile sale, zidv. -rile sale". Este o temă capitală pentru sensibilitatea urbană şi

formarea complexului emoţional care pregăteşte cruciadele şi spiritualitatea eshatologică

(Paris, Bibl. Naţională, ms. lat. 8878, i. 207 v. şi 203).

23. CAVALERII PLECAŢI ÎN CRUCIADĂ

Biserica reprezintă tot mai mult cavaleri porniţi în cruciadă, ilustrând scopul – său măreţ: să ofere un ţel religios spiritului războinic al aristocraţiei feudale. Tema aceasta este deosebit de potrivită decorării unei capele de templieri. Această frescă, datând probabil din 1170 – 1180, înfăţişează nişte cavaleri purtând coifuri rotunde cu apărătoare pentru nas, un văl alb înconjurând gâtul şi ceafa, o cămaşă de zale, acoperită de o haină de pânză coborând până peste cal, având o cruce cusută pe piept; ei ţin scuturi mari cu stema pe ele. Cavalerii, însoţiţi de un mic muzicant cântând din vielă, pe care plimbă un arcuş, părăsesc un oraş al cruciaţilor spre a se avânta împotriva sarazinilor. Scena ar reprezenta un episod al victoriei repurtate contra lui Nur-ed din în câmpia de la Boquee, la piciorul taberei (krak) cavalerilor în 1163 (Cressac, Charente, capela templierilor).

24. UN ÎMPĂRAT: FREDERIC I BARBAROSSA

Această miniatură, executată în 1188 – 1189 şi aparţinând unui manuscris al Istoriei primii crucials a lui Robjrt de Saint-Remy, îl înfăţişează pe priorul H; mic de Schaftlam oferindu-şi lucrarea lui Frederic Barbarossa. Avem aici un exemplu al propagandei iconografice eclesiastice. împăratul este pus indirect în slujba papalităţii pe calea ocolită a cruciadei. Crucea se înalţă deasupra insignei imperiale a globului, acoperă pieptul, împodobeşte scutul. Inscripţia preamăreşte acţiunea împăratului contra lui Saladin (Roma, Bibl. vaticană, cod. vat. lat. 2001, f. l r).

25. O SFINŢIRE DE BISERICĂ: CLUNY

Mănăstirea Cluny ştia să se impună filialelor sale. Culegerea istorică şi liturgică întocmită prin 1180 – 1190 pentru prioratul clunisian1 de la Saint-Mar-tin-des-Champs din Paris, conţinea, pe lângă însemnarea normelor liturgice, relatarea marilor evenimente care se desfăşuraseră în mănăstire. În miniatura de faţă, papa Urban al II-lea, mergând în 1095 spre Clermont, unde avea să predice prima cruciadă, la 27 noiembrie, sfinţeşte noua biserică ridicată de abatele

Hugues (Cluny III). Asemenea călătorii de consacrare în care apărea papa înconjurat de cardinali, de episcopi şi de abaţi, au avut o mare importanţă pentru răspândirea anumitor planuri, stiluri şi teme artistice (Paris, Bibl. Nat., ms. lat. 17716, f. 91).

1 mănăstire filie

26. CĂLUGĂRI LĂZUITORI

Călugării nu au participat la defrişări în aşa mare măsură cum s-a afirmat adesea. Totuşi, activitatea în acest domeniu a călugărilor, îndeosebi a celor aparţinând noilor ordine apărute prin 1150 – nu este de dispreţuit. Pe această miniatură de manuscris executat prin 1115 la Câteaux şi cuprinzând textul lui Grigore cel Mare, Moralis în Job (îi. 105), un călugăr doboară un arbore, pe care îl curăţă de ramuri un ţăran (probabil salariat, deoarece cistercienii nu au şerbi la data aceasta; capitolul geae „7 – Civilizata occidentului

I îi l-ai din 1134 va reglementa normele de folosire a acestor salariaţi). Trebuie subliniată deosebita iscusinţă romanică cu care este utilizată iniţială J ca decor pentru situarea subiectului (Dijon, bibl. municipală ms. 173, f. 41).

27. LA SFÂRŞITUL EVULUI MEDIU: SOCIETATEA MONARHICĂ

În 1456, Carol al VII-lea a recucerit de fapt Franţa şi a pus bazele autorităţii monarhice. În acest an, conetabilul de Richemont care determinase alăturarea Bretaniei (a cărei stemă1 o poartă) de partea regelui Franţei, comandă unui copist acest manuscris, l'Ar bre des ba-tailles, cu prilejul predării oraşului Cher-bourg2. Regele, şezând pe tron, prezidează cele trei stări ale societăţii. Sus, în jurul papei, care îşi suprapune autoritatea celei a regelui, e clerul alcătuit din cardinali, episcopi, călugări, clerici, în registrul de mijloc e suveranul cu delfinul, viitorul Ludovic al XI-lea, la dreapta sa, cu Richemont la stânga, înconjurat de aristocraţia militară. În registrul de jos e starea a treia: burghezii la stânga, negustorii şi ţăranii la dreapta. Punga, semn de bogăţie, dar nu încă de cinstire deosebită, este atributul negustorilor (Paris, Bibl. de l'Arsenal, ms. 2695, f. 6).

1 El era fratele ducelui de Bretania. De aceea poartâjpe hainele sale piesa principală a blazonului Bretaniei: ermina.

1 Care fusese ocupat de englezi în 1449 – 1450.

28. LA SFÂRŞITUL EVULUI MEDIU: VENEŢIA POARTĂ A ORIENTULUI

Cartea lui Marco Polo, Milionul sau Cartea Minunăţiilor (pe care autorul, când a dictat-o între 1298 şi 1301 la închisoarea din Genova, unde fusese închis după înfrângerea veneţienilor lalurzola, a numit-o mai modest sau poate mai măreţ Descrierea Lumii), a fost una din marile cărţi de aventuri de la sfârşitul evului mediu care o considera ca o lucrare de imaginaţie. Această miniatură, a unui manuscris de la Oxford, redactat şi ilustrat pe la 1400, împodobeşte foaia dintâi a cărţii Ci commence îi livres du graurii Caam (marele han mongol) qui parole de la Graunt Armenie, de Persse… Este reprezentată Veneţia, cu corăbiile sale de negoţ, aristocraţia sa comercială şi fastuoasă, monumentele sale strălucite, scenele sale urbane familiare pe Piaz-zeta din stânga, cu leul simbolic al lui San Marco, adevărată poartă a bogăţiei şi aventurii, deschisă asupra unui Orient pe care turcii nu îl contestă încă veneţienilor (Oxford, ms. Bodleian 264, f. 218).

29. LA SFÂRŞITUL EVULUI MEDIU: UN PRINCIPE

La mijlocul secolului al XV-lea prin cipii au devenit – în aceeaşi măsură cu biserica, dacă nu chiar mai mult – mari patroni ai artelor. Piero della Francesca îşi câştigă reputaţia la curtea lui Frederico de Montefeltre, duce de Urbi-no, apoi la aceea a familiei de Este, la Ferrara. În 1451 el pictează acest portret (iscălit şi datat) al lui Sigismondo Pandolfo Malatesta, senior de Rimini. Malatesta este unul dintre primii principi ai Renaşterii. Condotier desfrânat, crud, rafinat, el pune să fie ridicată de către Alberti, la Rimini, o capelă dinastică într-o biserică franciscană neterminată. Este Templul Malateştilor, înălţat întru slava sa şi a iubitei sale Isotta da Rimini, mai degrabă decât într-a lui Dumnezeu. Arhitectura, sculptura, iconografia oferă în acest Tempio încă de la mijlocul secolului al XV-lea, un exemplu superlativ al Renaşterii, instalând în plin creştinism reîntoarcerea la inspiraţia păgână. Portretul lui Sigisinondo, în spate doi ogari (din care unul singur poate fi văzut aici), în genunchi în faţa patronului său, sfântul Sigismund de Burgundia, este construit spaţial în spiritul Renaşterii. Principele ocupă centrul, „înconjurat de un gol măreţ”

(Focillon), cu profilul său, care impune individualitatea trăsăturilor sale ce se desprind între cele două coloane alber-tine (Rimini, Tempio Malatestiano)., 99 1*

X. e r-i.

I

t

singur de la 629 la 639, astfel moartea prematură a fratelui său Carloman, preferatul tatălui lor, Pepin cel Scurt, îl lasă pe Carol cel Mare singur stăpân al regatului franc în 771. Restaurarea imperiului nu îl împiedică pe Carol cel Mare să împartă la rândul său regatul între cei trei fii ai săi prin aşa-zisa Ordinatio din Thionville în 806. Dar el nu pomenea nimic despre coroana imperială, întâmplarea, şi aici, a lăsat în 814, la moartea lui Carol cel Mare – pe care îl precedaseră în mormânt fiii Pepin şi care] –, pe Ludovic singur stăpân al regatului. Bernard, nepotul lui Carol cel Mare, care primise regatul Italiei de la unchiul său, îl păstră, dar veni] a Aachen să presteze jurământul de credinţă lui Ludovic. Încă din 817, Ludovic Piosul a încercat să reglementeze printr-o Ordinatio problema succesiunii, împăcând tradiţia diviziunii cu grija pentru unitatea imperială: a împărţit regatul între cei trei fii ai săi, dar a. lăsat întâietatea imperială celui mai mare din ei, Lotar. Naşterea' târzie a unui al patrulea fiu, Carol, căruia Ludovic a vrut să-i dea o parte din regatul său, a pus iar în discuţie vechea Ordinatio din 817. Răzvrătirea fiilor împotriva, tatălui, lupte ale fiilor între ei, noi împărţeli, peripeţiile acestea umplu domnia lui Ludovic Piosul, care îşi pierde orice autoritate. După moartea sa în 840, împărţelile şi luptele continuă. Anul 843 aduce împărţeala de la Verdun: Lotar, primul născut, primeşte un lung culoar de la Marea Nordului la Mediterană, împreună cu Aachen, simbol al Imperiului franc, şi cu Italia, adică protecţia Romei; Ludovic primeşte teritoriile de la est şi devine Ludovic Germanicul, iar care], zis cel Pleşuv, ţările de la vest. Apoi, în 870, la Meersen, Carol Pleşuvul şi Ludovic Germanicul îşi împart Lotaringia, cu excepţia Italiei, care rămânea în posesiunea lui Ludovic al II-lea, fiul lui Lotar I, şi împărat cu numele. După împărţeala de la Ribemont (880), care face să basculeze Lotaringia spre est, spre Francia orientală, unitatea imperiului pare o clipă restabilită sub Carol

cel Gros, al treilea fiu al lui Ludovic Germanicul, împărat şi rege al Italiei (881), singur rege al Germaniei" (882), în sfârşit rege al Franciei occidentale (884). Dar după moartea sa (888), urmează falimentul rapid al unităţii carolingiene. Titlul imperial nu mai este purtat, cu excepţia doar a carolingianului Arnulf (896 – 899), decât de nişte bieţi regişori italieni, şi dispare în 924. În Fiiuicia occidentală, regalitatea redevenită electivă face să se succeadă alternativ regi Carolingieni şi regi din familia lui Odo (Eudes), comite al Franţei, adică al regiunii Île-de-France, erou al rezistenţei Parisului contra normanzilor în 885 – 886. În Germania, dinastia Carolingiană se stinsese cu Ludovic Copilul (911), şi coroana regală conferită şi acolo de cei mari i-a revenit prin alegere lui Conrad de Franconia, apoi ducelui de Saxonia, Henric I Păsărarul. Fiul său va fi Otto I, întemeietorul unei noi spiţe imperiale.

Toate aceste împărţeli, aceste lupte, această încurcătură, oricât de iute le-ar fi fost mersul, au lăsat pe hartă şi în istorie urme durabile.

100

Mai întâi, împărţeala realizată de o sută douăzeci de experţi la Verdun în 843, şi care pare să fi nesocotit toate frontierele etnice sau naturale, corespundea unei luări în consideraţie a realităţilor economice, precum a arătat admirabil Roger Dion. Trebuia să se asigure fiecăruia din cei trei fraţi o bucată din fiecare din fâşiile vegetale şi economice orizontale care constituie Europa „marilor păşuni, de la Marschen până la salinele şi livezile de măslini din Catalonia, Provenţa şi Istria". Problemă a relaţiilor dintre nord şi sud, dintre Flandra şi Italia, dintre Hanse şi oraşele mediteraneene, dintre căile Alpilor, ale Rinului sau Ronului. Importanta axelor nord-sud se impune într-o Europă în formaţie, care nu este centrată pe Mediterană şi în care circulaţia se orientează mai ales „perpendicular pe zonele de vegetaţie", care se etajează de la est la vest.

Apoi conturarea însăşi anaţiunilor viitoare: Francia occidentală, care va deveni Franţa, şi la care se va alipi la sud acea Acvitanie multă vreme atât de deosebită şi individualizată într-un regat aparte; Francia orientală, care va fi Germania şi care, neavând decât la nord o frontieră adevărată, va fi atrasă spre vest chiar dincolo de Lotaringia – ce va rămâne timp de veacuri mărul de discordie dintre Franţa şi Germania,

moştenitoare ale rivalităţilor dintre nepoţii de fii ai lui Carol cel Mare – şi de asemenea spre sud, unde mirajul italian şi imperial îşi va păstra multă vreme seducţia, Sehnsucht nach Suden3, alternând sau combinându-se cu Drang nach Osten*, care se schiţează şi el în mărcile dinspre slavi; în sfârşit, Italia, care rămâne şi mai departe în mijlocul acestor vicisitudini, un regat ameninţat de pretenţiile imperiale germanice şi de ambiţiile temporale ale papilor.

Dar iată şi fragilitatea formaţiilor politice intermediare: regatul Provenţei, regatul Burgundiei, Lotaringia, sortite a fi înghiţite în ciuda unor resur-genţe medievale, mergând până la Angevinii din Provenţa şi la marii duci ai Burgundiei.

Îndeosebi, aceste crize politice au favorizat, ca şi invaziile, o fărâmiţare a autorităţii şi a puterii imperiale, mai revelatoare şi – cel puţin pentru realitatea imediată – mai importante decât fracţionarea politică a regatelor. Cei mari acaparează în mai largă măsură puterea economică, adică pământul, şi pornind de la această bază, şi puterile publice.

Conciliul de la Tours, ţinut la sfârşitul domniei lui care! cel Mare, constată: „pentru felurite soiuri de pricini, au fost în multe locuri mult reduse bunurile săracilor, adică bunurile acelora caresânt cunoscuţi a fi oameni liberi, dar care trăiesc sub autoritatea unor magnaţi puternici". Marii potentaţi bisericeşti şi laici, iată tot mai mult cei care sunt noii stăpâni. Mănăstirile, ai căror abaţi aparţin de altminteri marilor familii, au bunuri funciare imense, pe

3 Dorul de sud.

4 Năvălire spre est.

II

Tratatul de la Verdun

Regatul lui Carol Pleşuvul

Regalul lui Lotar

Regatul lui Ludovic Germanicul Tratatul de la Meersen (870)

(Împărţirea Lotharingiei între Carol Pleşuvul, Ludovic Germanicul şi Ludovic al II-lea) – Tratatul de la Ribemont (880;

francia/orientală

„FRANCIA OCCIDENTALA

4. CĂTRE ÎNFIRIPAREA UNEI EUROPE: ÎMPĂRŢIREA IMPERIULUI CAROLINGIAN

— V

care le cunoaştem cel mai bine din toate, cu excepţia doar a domeniilor regale, pentru că administraţia lor, mai bine ţinută de clerici, a lăsat urme scrise. La începutul secolului al IX-lea, Irminon, abatele de la Saint-Germain-des-Prés, pune să se întocmească un inventar al domeniilor abaţiei şi al redevenţelor cuvenite din partea celor ce ţineau pământul în folosinţă. Acest aşa-zis poliptic descrie douăzeci şi patru de domenii (care nu reprezintă numărul lor total, o parte a documentului fiind pierdută). Din acest număr, nouăsprezece se situează în jurul Parisului, între Nantes şi Chiteau-Thierry. Aceste domenii corespund adesea unor comune actuale, dar suprafaţa lor poate să varieze (398 ha de pământ cultivat pentru domeniul (villa) de la Palaiseau, dar numai 76 pentru cel de la Nogent l'Artaud; este drept că aici se creşteau o mie de porci şi acolo doar cincizeci).

Dar această putere economică a deschis calea acaparării puterilor publice de către marii proprietari, mulţumită unui proces istoric instituit, sau cel puţin favorizat de Carol cel Mare şi de urmaşii săi, în speranţa de a ajunge la rezultate diametral opuse. Într-adevăr, pentru a aşeza mai statornic statul franc, Carol cel Mare a sporit numărul daniilor de pământ – sau beneficiilor – către acei pe care voia să şi-i facă credincioşi şi pe care îi obligă să-i presteze jurământul de credinţă şi să intre în vasalitatea sa. El credea că prin aceste legături personale asigură trăinicia statului. Pentru ca ansamblul societăţii – în tot cazul, al oamenilor de oarecare seamă – să fie legat de rege sau de împărat printr-o reţea cât se poate de strânsă de subordonări personale, el a îndemnat pe vasalii regali ca şi ei, la rândul lor să-şi constituie vasali din propriii lor supuşi. Invaziile au intensificat această evoluţie, pentru că primejdia i-a îndemnat pe cei mai slabi să alerge la protecţia celor mai puternici şi pentru că în schimbul acordării de beneficii, regii pretindeau de la vasalii lor un ajutor militar. Începând de la mijlocul secolului al IX-lea, termenul de miles – soldat, cavaler – înlocuieşte adesea pe cel de vassus pentru a desemna pe un vasal. O evoluţie capitală croise drumul în acelaşi timp spre ereditatea

beneficiilor. Obiceiul căpăta putere de lege prin aplicarea sa curentă. El a fost întărit în 877 de capitu-larul de la Quierzy-sur-Oise, prin care Carol Pleşuvul, pregătindu-se să plece într-o expediţie în Italia, asigura pe vasalii săi de garantarea drepturilor la beneficiul părintesc al fiilor nevârstnici sau aflându-se departe la moartea părintelui lui. Vasalii prin jocul însuşi al eredităţii beneficiului, se constituiau mai solid în clasă socială.

Totodată, necesităţile economice şi militare, care îngăduiau marelui proprietar de pământ, mai ales dacă era comite, duce, sau markgraf, să ia anumite iniţiative sau chiar îl sileau la aceasta, începeau să facă din senior un fel de element interpus între vasalii săi şi rege. Încă din 811, Carol cel Mare se plânge că unii supuşi refuză să slujească în oaste, sub cuvânt că seniorul lor nu a fost chemat sică ei trebuie să rămână pe lângă el. Acei dintre cei

raari care, asemenea comiţilor, erau investiţi cu puteri decurgând din funcţia lor publică au fost înclinaţi să le confunde cu drepturile ce le aveau ca seniori asupra vasalilor lor, în timp ce ceilalţi, urmându-le pilda, le uzurpau din ce în ce mai mult. Fără îndoială, socoteala carolingiană nu a fost cu totul greşită. Dacă regii şi împăraţii dintre secolele al X-lea şi al XIII-lea au izbutit să mai păstreze câteva prerogative suverane a fost mai ales pentru că cei mari, deveniţi vasalii lor, nu au putut să se sustragă de la datoriile lor întărite prin jurământul de credinţă.

Dar ne dăm seama de procesul hotărâtor ce se petrece în vremea carolingiană în lumea medievală. Fiecare om de acum înainte va depinde din ce în ce mai mult de seniorul său, şi acest orizont prea aproape, acest jug cu atât mai greu cu cât se exercită într-un cerc mai strâmt, va avea un temei legal. Baza puterii va fi tot mai mult posesiunea pământului şi temeiul moralităţii va fi fidelitatea, legătura de credinţă care va înlocui pentru multă vreme virtuţile civice greco-romane. Omul antic trebuia să fie el însuşi drept sau echitabil, omul medieval va trebui să fie fidel. Cei răi vor fi acum cei infideli, adică cei ce-şi calcă credinţa.

Cum nu mai există vreun sens al statului, în 936, când se urcă pe

tron regele Germaniei Otto I, hotărât a-şi întări puterea, el nu vede alt mijloc decât pe acela de a-i lega mai strâns de el pe duci, făcând din ei vasalii săi. „I-au dat mâinile3 şi i-au făgăduit credinţă şi ajutor împotriva tuturor duşmanilor", scrie cronicarul Widukind.

Aceasta nu îi împiedică să se întoarcă împotriva lui Otto, care bate coaliţia lor la Andernach (939), se impune în Lorena (944), hotărăşte ca arbitru între candidatul robertian şi cel carolingian pentru tronul Franţei la sinodul de la Ingelheim (948) este recunoscut ca rege al Italiei (951), şi în sfârşit, încununat de nimbul victoriilor sale asupra ungurilor la Lechfeld şi asupra slavilor pe malul Recknitzului (955), este încoronat împărat în bazilica Sfântul Petru din Roma de către papa Ioan al XII-lea, la 2 februarie 962.

Otto I reia de îndată vechea politică a Carolingienilor, acea a lui Carol cel Mare şi a lui Ludovic Piosul. În 932, un pact reînnoieşte raporturile dintre împărat şi papă. împăratul garantează din nou papei puterea temporală asupra Patrimoniului Sfântului Petru, dar în schimb pretinde ca niciun papă să nu fie ales fără consimţământul său, şi timp de un secol, şi el, şi urmaşii săi se vor folosi de acest drept al lor, şi îl vor împinge atât de departe, încât vor depune chiar pe papii care nu le sunt pe plac. Dar Otto I, ca şi Carol cel Mare, nu vede în imperiul său decât Imperiul francilor limitat la ţările care l-au recunoscut ca rege. Campaniile pe care le porneşte împotriva Bizanţu1 Gest făcând parte din ritualul jurământului de vasalitate.

fs".

lui nu au de scop decât să obţină recunoaşterea titlului său, ceea ce se şi realizează în 972; tratatul este pecetluit prin căsătoria fiului său întâi născut cu prinţesa bizantină Teofano. Otto I respectă de asemenea independenţa regatului Franciei occidentale.

Evoluţia care se constată sub cei doi succesori ai săi nu tinde decât la o glorificare a titlului imperial, fără a-l transforma în dominaţie directă.

Otto al II-lea (973 – 983) înlocuieşte titlul de Imperator Augustus, purtat obişnuit de tatăl său, prin cel de împărat al romanilor, Imperator Romano-runi, fiul său, Otto al II-lea*, puternic influenţat de educaţia mamei sale bizantine, se instalează la Roma în 998 şi

proclamă restaurarea Imperiului roman, Renovatio Imperii Romanorum, printr-o bulă, pe care apare de o parte capul lui Carol cel Mare şi de cealaltă, Aurea Roma, o femeie purtând lanceaşi scutul. Visul său se colorează de universalism. O miniatură îl înfăţişează tronând solemn ca împărat şi primind darurile Romei, ale Germaniei, ale Gali-ei, ale Slaviei. Totuşi, atitudinea sa faţă de vecinii din est vădeşte supleţea concepţiilor sale. În anul 1.000 el recunoaşte independenţa Poloniei – în care oraşul Gniezno devine sediu arhiepiscopal, iar ducele Boleslav cel Viteaz primeşte titlul de cooperator al imperiului – şi totodată şi pe cea pe a Ungariei, al cărei principe, Ştefan, botezându-se, primeşte coroana regală.

O clipă doar de pace visul otonian pare foarte aproape de înfăptuire, mulţumită unităţii de vederi între tânărul împărat şi papa Silvestru al II-lea, învăţatul Gerbert, înclinat şi el spre această restaurare imperială şi romană. Dar visul s-a risipit curând. Poporul din Roma se răscoală împotriva lui Otto al III-lea. Acesta moare în ianuarie 1002, iar Silvestru al II-lea, în mai 1003. Henric al II-lea se mulţumeşte să se reîntoarcă la formula Regnum Francorwn, adică imperiul sprijinit pe regatul franc devenit acum Geirrania.

Dar ottonienii au lăsat moştenire succesorilor lor nostalgia retrarăşi o tradiţie de subordonare a papei împăratului, de unde va rezulta cearta dintre Sacerdoţiu şi Imperiu, reînvierea vechii lupte dintre războinici şi preoţi, pe care nu au reuşit să o înlăture nici clericalizarea urmărită sub „Carolin-gieni – când în secolul al IX-lea guvernau episcopii ca de pildă un Ionas de Orléans, un Agobard de Lyen, r. n Hinemar de Rtin. s – şi nici echilibrul al’s sub Ottonieni.

fe: „Când se încheie visul roman în anul 1.000, o reînnoire este gata să vadă lumina; reînnoirea Occidentului întreg. Brusca sa înfiripare face din secolul al XI-lea secolul adevăratului demaraj al creştinâtăţii occidentale.

Acest avânt nu se putea dezvolta decât pe baze economice. Ele s-au înjghebat fără îndoială mai devreme decât se socoate de obicei. E îndreptăţită presupunerea, că dacă a existat o renaştere carolingiană, ea a fost întâi de toate

* * *

I!

5. OPOLIA (După Originile oraşelor polone, macheta reconstituirii).

6. TRELLEBORG fOî-i Atlasul Westermann, reconstituire pe teren).

7. HAITHABU (După Atlasul Westermann, plan făcut după săpături).

5, 6, 7. NAŞTEREA ORAŞELOR ÎN ŢINUTURILE DE MARGINE ALE CREŞTINATĂ „J ÎI CAM PRIN ANUL 1.000: GROD ŞI W [K.

În regiunile slave şi scandinave nucleele urbane mai îndeplinesc pe deasupra şi o funcţie mai mult militară decât economică. Opolia (5) în Silezia polonă este un grod slav de lemn. Poziţia insulară şi incinta întărită manifestă preocupări defensive, iar fluviul constituie o arteră economică. Trelleborg (6) în insula daneză Seeland, este o tabără vikingă una din bazele de pornire ale normanzilor. Poziţia defensivă, spiritul maritim şi războinic (din momentul cuceririi Angliei de către danezi) inspiră până şi aspectul caselor, tot de lemn, în formă de luntre, fiecare din ele adăpostind probabil echipajul unei corăbii. Haithabu (7) dimpotrivă în istmul Iutlandei este un wik comercial fortificat, mare centru de tranzit pe una din principalele căi care unesc în jurul anului 1.000 lumea Bal ticii cu Occidentul din nord-vest.

O renaştere economică. O renaştere, ca şi cea a culturii, limitată, superficială, fragilă, şi în mai mare măsură decât cealaltă, aproape distrusă de invaziile şi jafurile normande, ungureşti, sarazine, din secolul al IX-lea şi începutul celui de-al X-lea, care au întârziat fără îndoială cu unul sau cu două secole renaşterea Occidentului, aşa precum invaziile din secolele al IV-lea şi al V-lea au precipitat decadenţa lumii romane.

SSW – ftă*!

râul Schlei

— Il deşi întărit de \\ racordare corăbii funerare gorgane I pietre runice loc ocupat în secolul al! X – ea mărimea suprafeţei după 900 zonă de morminte cu sarcofagii zonă de morminte cu compartimente cartierul artizanilor

— A;

Putem observa mai uşor anumite semne ale unui nou avânt al comerţului în secolul al VIII-lea şi al IX-lea: apogeul comerţului frizon şi al portului Duurstede, reforma monetară a lui Carol cel Mare, despre care va fi vorba mai târziu, exportul de postav probabil flamand, dar care atunci era numit frizon, ca acele pallia fresonica pe care le-a dăruit Carol cel Mare califului Ha-run-al-Raşid.

— Dar în această economie esenţialmente rurală, mai multe indicii ne îngăduie concluzia că s-a produs o îmbunătăţire a producţiei agricole: aflăm fracţiuni de mznse provenind fără îndoială din defrişări, apariţia unui nou sistem de înhâmare, a cărui prima reprezentare cunoscută se găseşte într-un manuscris din Trier de prin 800, reforma calendarului, făcută de Carol Cel Mare, care da lunilor nume evocând un progres al tehnicilor folosite în cultură. Miniaturile ce reprezintă muncile diverse ale lunilor anului se schimbă radical, părăsind simbolurile antichităţii înlocuite cu scene concrete în care se manifestă măiestria tehnica a omului: „Omul şi natura sunt acuma două entităţi diferite, şi stăpânul este omul".

Dar un lucru e cert. Fie că invaziile din secolul al IX-lea au fost sau nu cauza unui nou regres sau ale unei simple întârzieri economice, un progres categoric poate fi constatat în secolul al X-lea. Un congres de medievişti americani consacrat acestei perioade a văzut în secolul al X-lea o perioadă de noutăţi hotărâtoare în toate domeniile, şi îndeosebi în cel al culturilor şi al alimentaţiei, în care, după Lynn White, introducerea masivă de plante bogate în proteine – ca bobul, lintea, mazărea – şi deci înzestrate de o putere energetică înaltă, ar fi dat omenirii occidentale forţa care o va face să înalţe catedrale şi să defrişeze întinderi vaste de pământ. „The Xth centurjis full of beans" 6, conchidea cu umor medievistul american citat mai sus. Robert Lopez se întreabă şi el, la rândul său, dacă nu trebuie admisă o nouă renaştere, în acest secol al X-lea, în care comerţul scandinav se dezvoltă (aşezările de caracter comercial, wikurile, ca de pildă Haithabu, din istmul Iutlandei, înlocuiesc taberele militare de tipul Trelleborg din insula daneză Seeland). În care economia slavă este stimulată de îndoitul imbold al comerţului normand şi al negoţului iudeo-arab de-a lungul drumului care uneşte Córdoba cu Kievul prin

Europa centrală, în care regiunea Meusei şi a Rinului îşi inaugurează avântul, în care mai ales Italia de nord a şi ajuns la o stare înfloritoare, în care piaţa Paviei are un caracter internaţional, în care Milanul, a cărui ascensiune a fost magistral analizată de Cinzio Violante, cunoaşte o creştere a preţurilor, „simptom al unui nou avânt al vieţii economice şi sociale".

Joc de cuvinte: beans = fasole, şi expresia citată, însetermind plin de vitalitate.

10?

m

Această trezire a Occidentului medieval, cui sau cărui factor trebuie ea atribuită? Oare, după Maurice Lombard, unei repercusiuni a formaţiei lumii musulmane, lume de metropole urbane consumatoare, care provoacă în Occidentul barbar o producţie sporită de materii prime ce vor fi exportate spre Córdoba, Kairuan, Foustât-Cairo, Damasc, Bagdad: lemnul, fierul (săbiile france) cositorul, mierea şi acea marfă umană sclavii, a căror mare piaţa în vremea Carolingienilor se afla la Verdun? Ipoteză aşadar a unui apel dinafară, care răstoarnă de altfel celebra teorie a lui Henri Pirenne, atribuind cuceririi arabe închiderea Mediteranei şi secătuirea comerţului occidental, cucerire care devine dimpotrivă motorul trezirii economice a creştinătăţii occidentale. Sau, după Lynn White, o vom atribui unor progrese tehnice care s-au dezvoltat chiar pe teritoriul Occidentului: progres agricol care – folosind plugul cu roţi şi cu cormană, precum şi realizările asolamentului trienal, care îngăduie în primul rând includerea faimoaselor legume bogate în proteine, cât şi răspândirea sistemului modern de înhămare a vitelor de povară

— Măreşte în acelaşi timp şi suprafeţele cultivate, şi randamentul; progres militar care, mulţumită scării de şa, îngăduie călăreţului să-şi poată stăpâni mai bine calul şi dă naştere unei noi clase de luptători: cavalerii, care se mai identifică şi cu marii proprietari în stare să introducă pe domeniile lor utilajul şi tehnicile noi? Explicaţie aşadar printr-o dezvoltare internă, care mai luminează şi mutarea centrului de gravitaţie din Occident spre nord, regiune de câmpii şi spaţii vaste pe care se pot desfăşura la nest îrşit arăturile

adânci şi alergarea nebună în goana cailor.

Adevărul fără îndoială este că ascensiunea celor mari – proprietari funciari şi cavaleri totodată – creează o clasă în stare să prindă din zbor posibilităţile economice care îi sunt oferite: adică o exploatare sporită a solului şi nişte debuşee deocamdată încă limitate, lăsate pe seama unor specialişti

— Primii negustori occidentali –, cărora le va reveni o parte din profiturile pe care le trage lumea creştină. Este ispititor gândul că mersul cuceririlor şi expediţiilor militare ale lui Carol cel Mare în Saxon ia, Bavaria şi de-a lungul Dunării, în Italia de nord şi spre Veneţia, în sfârşit, dincolo de Pirinei urma linia zonelor de schimb şi căuta să înglobeze drumurile comerţului ce renăştea. Şi astfel, tratatul de la Verdun ar fi putut să fie şi o împărţeală de porţiuni de drumuri, asemenea unor fâşii de culturi. Dar după anul 1.000 totul capătă greutate. Creştinătatea medievală intră cu adevărat în scenă.

III. Formarea creştinătăţii (secolele XI-XIII)

Este celebru citatul din cronicarul burgund Raoul (Radulfus) Glaber: „Cunt se apropia al treilea an după anul 1.000, s-a putut vedea pe mai toată suprafaţa pământului, dar mai ales în Italia şi în Galia, cum se refac clădirile bisericilor; măcar că cele mai multe din ele, foarte bine construite, nu aveau nevoie a fi refăcute; o adevărată întrecere îmboldea fiecare comunitate creştină să-şi aibă o biserică mai mândră ca cea a vecinilor. Ai fi zis că pământul însuşi se scutură pentru a-şi dezbrăca haina în\7 echită şi se înveşmântează pretutindeni cu o mantie albă de biserici. Atunci aproape toate bisericile episcopale, cele ale mănăstirilor închinate tuturor soiurilor de sfinţi şi chiar micile capele din sate au fost reclădite de către credincioşi mai frumoase ca înainte”.

Iată semnul exterior cel mai vădit al înfloririi creştinătăţii care se manifestă în jurul anului 1.000. Acest mare avânt al construcţiei a avut desigur în progresele Occidentului medieval, între secolele al X-lea şi al XIV-lea, un rol capital. Mai întâi, prin funcţia sa de stimulent economic. Producţia pe scară mare de materii prime (piatră, lemn, fier), punerea la punct a tehnicilor şi fabricarea unui utilaj pentru extracţia, transportul, ridicarea în sus a unor materiale de volume şi

greutăţi considerabile, recrutarea mâinii de lucru, finanţarea lucrărilor, toate acestea au făcut din şantierele de construcţie (şi nu numai ale catedralelor, ci şi ale nenumăratelor biserici de toate mărimile, ale clădirilor de uz economic, poduri, grânare, hale, şi ale caselor celor bogaţi, tot mai des construite din piatră), centrul primei şi aproape a singurei industrii medievale.

Dar acest avânt al construcţiei nu este un fenomen necondiţionat. El răspunde unor nevoi dintre care cea mai de seamă era necesitatea de locuinţe pentru o populaţie sporită. Fără îndoială, nu este întotdeauna un raport direct între proporţiile bisericilor şi numărul credincioşilor. Motive de prestigiu şi de cucernicie au intrat de asemenea în joc, favorizând o urmărire a monumentalului. Dar dorinţa de a permite unui norod creştin sporit să aibă loc în întregime în edificiile religioase a fost desigur motivul capital.

Este anevoie de deosebit în această dezvoltare a creştinătăţii între ceea ce a fost cauza de ceea ce a fost consecinţă, căci cele mai multe din aspectele acestui proces au fost totodată şi cauză, şi consecinţă. Este încă mai greu de arătat cauza primă şi decisivă a acestui progres. Putem totuşi tăgădui acest rol unor factori invocaţi adesea pentru a explica acest demaraj al Occidentului. Astfel, creşterea demografică nu a fost decât primul şi cel mai spectaculos rezultat al acestui progres. De asemenea, pacificarea relativă care

11 Q

se instaurează în secolul al X-lea: sfârşitul invaziilor, progresul instituţiilor de „pace" care reglementează războiul, limitând perioadele de activitate militară punând anumite categorii ale populaţiei necombatante (clerici, femei, copii, ţărani, negustori, şi uneori chiar vite de muncă) sub ocrotirea unei garanţii întărite cu jurământ de către războinici (sinodul de la Charroux instaurează în 989 prima organizare cu scopul de a face să fie respectată pacea lui Dumnezeu). Această reducere a nesiguranţei nu este şi ea decât o consecinţă a dorinţei păturilor largi ale societăţii creştine de a ocroti progresul pe cale de a se naşte. „Toţi erau stăpâniţi de spaima calamităţilor din epoca precedentă şi chinuiţi de teama că li s-ar smulge pe viitor dulcile roade ale belşugului", zice Radulfus Glaber, pentru a explica mişcarea

pentru pace, la care asistă în Franţa la începutul secolului al XI-lea. Protecţia acordată în special ţăranilor, negustorilor, inventarului viu, vitelor de povară şi de tras constituie o caracteristică tipică; presiunea progresului economic determina o tragere înapoi a armelor, impune o dezarmare limitată şi controlată.

Dar originea acestui avânt de înflorire va trebui căutată mai aproape de pământul însuşi, care este în evul mediu baza a tot ce există. Din clipa în care clasa dominantă se ruralizează, devenind o clasă de mari proprietari, în care vasalitatea – transformând statutul aşa-numitului vassus din cel al unui inferior în cel al unui privilegiat – este însoţită tot mai mult de atribuirea unui beneficiu care este aproape întotdeauna o bucată de pământ, aristocraţia posesoare de pământ suscită un progres în producţia agricolă. Nu doar că să r fi interesat direct de exploatarea domeniilor sale, cu excepţia unor seniori eclesiastici sau mari funcţionari carolingieni. Dar redevenţele şi serviciile pe care le pretindea ea de la masa ţărănească au trebuit să le îndemne pe acestea la o oarecare îmbunătăţire a metodelor lor de cultură pentru? le putea satisface. Aş crede că progresele decisive, care aveau să constituie ceea ce s-a numit o „revoluţie agricolă" între secolele X şi XIII, au început modest în vremea carolingienilor şi s-au dezvoltat cu încetul până spre anul 1.000, când au dobândit o accelerare considerabilă.

Nu trebuie omis nici faptul că sedentarizarea barbarilor a determinat pe noii stăpâni la o adevărată politică de punere în valoare a resurselor. Istoria primilor duci ai Normandiei, a canonicului Dudon din Saint-Quentin din secolul al XI-lea, ne arată cum se transformă normanzii în primul secol al aşezării lor în Normandia în exploatanţi agricoli, în frunte cu ducii lor, care pun utilajul rural de fier, şi îndeosebi pe cel al plugurilor sub protecţia ducală.

Răspândirea lentă a asolamentului trienal a îngăduit mărirea suprafeţelor cultivate (căci acum, o treime doar din sol clăsată toloacă în loc de o jumătate) şi a îngăduit să se varieze tipurile de cultură, să se lupte contra intemperiilor folosind cerealele de primăvară atunci când cele de toamnă s-au dovedit

„*? 8. EUROPA CĂTRE ANUL 1.000

Mai fragmentată ea este încă de pe acum mai bogată în noi state creştine.

deficitare (sou invers). Adoptarea plugului disimetric cu roate şi cu cormanăr folosirea crescândă a fierului în utilajul agricol au îngăduit arături mai adânci, care au fost repetate mai des. Suprafeţele cultivate, randamentele, varietatea producţiei şi ca urmare şi a alimentaţiei au fost îmbunătăţite.

Una dintre primele sale consecinţe a fost o sporire a populaţiei care s-a dublat, probabil, între secolele X şi XIV. După J.C. Russel, populaţia Euro – v-n –:

Montfert li; Amauryl Viileneuve

Les Fsşrţens vţiv – 9. CODRUL DE LA RAMBOUILLET

după G. Dubv şi R... Mandroti (Istoria civilizaţiei franceze).

9, 10, 11, 12 DEFRIŞĂRI ÎN I LE-DE-I-K AN CE GERMANO-SLAVE.

Defrişările au zdrenţuit, mai ales între 1050 şi 1250 mantia de păduri a Occidentului. Schiţa pădurii de la Rambouillet (9) ilustrează acţiunea lăzuitorilor medievali, subliniată şi de toponimia (fie tehnică: Les Essavts, Ies Essartons [Lazuri], fie umană: Yilleneuve [satul nou, de la villa, sat], Rue Xeuve [uliţa nouă], acţiunea regalităţii trădându-se prin numirea Les Essarts-le-Roi). Cele10. PĂDUREA DE LA SAINT DENIS

(după M. Bloch: Caracterele originale ale istoriei rurale franceze).

ŞI ŢINUTURILE DE MARGINE

lalte schiţe scot în evidenţă organizarea popularii de-a lungul unui drum sau unei uliţe, şi cultivarea pământului pe mici fâşii paralele perpendiculare pe axa satului: structură zisă „în osatură de peşte". Ţarina de la Bois-Saint-Denis (Aisne) (10) păstrează de-a lungul marginilor sale nişte petice de pădure ajunse boschete.

pei occidentale a trecut de la 14, 7 milioane în jurul anului 600 la 22, 6 în 950, şi la 54, 4 milioane în preajma ciumei mari din 1348. După M.K. Ben-nett, pentru întreaga Europă sporirea ar merge de la 27 de milioane în jurul anului 700 la 42 în anul 1.000 şi la 73, în 1300.

W

11. ALTHEIM

(după atlasul Westermann).

Avem mai sus două sate de defrişare caracteristice pentru colonizarea germanică din est: Altheim (11) lângă Leipzig într-o regiune complet despădurită, este un imaş (pâquis) (Angerdorf) în care uliţa mediană se lărgeşte la centru pentru a face loc imaşului: Jablonov (12) lângă Zagan în Polonia occidentală) care înseamnă „satul Merilor" şi care în limba germană se numeşte Schoen-brunn, „izvorul frumos" este un sat de „manşe*" forestiere (Waldhufendorf) care

12. JABLONOW

(după atlasul Westennann).

aminteşte de înlesnirile acordate colonilor din regiunile de defrişare care primesc un lot de pământ numit mans forestier (Waldhufe). Şi aici pădurea s-a mai menţinut sub formă de petice la marginea ţarinei. În amândouă cazurile trebuie observate grădinile ţinând de fiecare casă, şi păşunile care completează o economie ce combină cultura, creşterea vitelor şi exploatarea pădurii rămase.

mans = lot ţărănesc pentru o familie, comportând în evul mediu timpuria şi casa şi grădina se lângă petecele de pământ din diferitele ogoare de asolameat. A.ci e vorba de un tot omogen provenit din lăzuire.

Acest progres demografic a fost notărilor, la TÂR. Cn) r-an, jxnini expansiunea creştinătăţii. Condiţiile modului de producţie feudal, care puteau suscita oarecare progres tehnic, dar can. – îl împiedicau lot atât de sigur să depăşească un nivel mediocru, nu îngăduiau progrese calitative ale producţiei agricole, îndestulătoare pentru a răspunde nevoilor născute din creşterea demografică. Sporirea randamentelor şi a puterii nutritive a recoltelor rămân ea slabă. Cultura feud Hă – cum vom mai arăta – excludea o cultură într-adevăr intensivă. Rămânea deci soluţia sporirii spaţiului cultivat. Primul aspect al expansiunii creştinătăţii între secolele X şi XIV a fost cel al unei intense-acţiuni de defrişare. Cronologia sa este greu de stabilit, căci textele nu sunt numeroase înainte de secolul al XII-lea, şi arheologia rurală a rămas pe loc., practicarea ei fiind anevoioasă, datorită faptului că peisajul medieval a fost adesea modificat sau

distrus de acţiunea epocilor următoare, ier interpretarea rezultatelor ei este oarecum dificilă. După G. Duby: „activitatea pionierilor1, care a rămas timp de două secole timidă, discontinuă şi foarte risipită ici şi colo, a ajuns totodată mai intensă şi mai coordonată în preajma anului 1150". Într-un sector de importanţă capitală, acel al cerealelor, perioada hotărâtoare a cuceririi agrare se situează între 1100 şi 1150, cum a arătat palinologia: proporţia polenului de gnu în reziduurile florale creşte mai ales în cursul acestei prime jumătăţi a secolului al XII-lea.

De cele mai multe ori, câmpurile noi nu au fost decât o extindere a vechilor terenuri de cultură, „o lărgire progresivă a poienei", dobândită asupra brâului înconjurător de mărăcinişuri şi de imaşuri. Lazurile obţinute prin ardere cucereau teren înaintând în zonele de hăţişuri, dar nu atacau decât arareori pădurile bătrâne, atât din cauza utilajului slab (principalul instrument al defrişărilor medievale fiind mai mult ermineta2 decât toporul), cât şi din dorinţa seniorilor de a-şi păstra terenurile de vânătoare, şi a comunităţilor săteşti de a nu stârbi prea mult resursele forestiere care erau esenţiale pentru, economia medievală. Cucerirea solului s-a făcut şi prin secarea bălţilor şi-alcătuirea de polderi. În Flandra, influenţată foarte curând şi intens de progresul demografic, vedem această mişcare începând pe la 1100 prin construcţii de mici diguri în numeroase locuri.

Uneori, totuşi defrişările au atras după ele cucerirea unor terenuri de cultură noi şi întemeierea de sate noi. Vom regăsi şi mai departe acest fenomen în care aspectele sociale dobândesc o însemnătate deosebită.

1 în domeniul defrişării.

2 Topor de dulgher sau butnar, cu tăişul dispus perpendicular pe coada de lemu.

8*

5, Paralel cu aceasta expansiune internă, creştinătatea a recurs şi la o expansiune externă. S-ar părea chiar că la început i-ar fi dat preferinţă acesteia, întrucât soluţiile militare erau socotite mai uşoare decât soluţiile paşnice de valorificare a resurselor.

Astfel, s-a născut o îndoită mişcare de cucerire, care a dus la

lărgirea frontierelor creştinătăţii în Europa şi la o serie de expediţii depărtate în regiunile musulmane: cruciadele. Extinderea creştinătăţii în Europa, care se pornise din nou cu avânt în secolul al VIII-lea şi fusese continuată în secolele al IX-lea şi al X-lea, ajunsese aproape în întregime monopolul germanilor care ocupau mărcile creştine în contact cu paginii la nord şi la est. Din cauza aceasta, s-a produs un amestec de motive religioase, demografice, economice şi naţionale care a conferit acestei mişcări, începând din secolul al IX-lea, trăsături foarte deosebite. Aspectul său dominant a fost în cele din urmă întâlnirea faţă în faţă a germanilor şi slavilor, în cursul căreia motivele religioase au trecut pe planul al doilea, căci germanii nu au şovăit să-şi atace vecinii chiar când aceştia erau convertiţi la creştinism. Încă din secolul? 1 IX-lea, prinţul morav Rostislav cheamă în statul său pe Chiril şi Metodiu pentru a ţine în cumpănă influenţa misionarilor germani.

Creştinare care se înfăptuieşte cu încetul, nu fără zguduiri. Sfântul Adal-bert, arhiepiscopul de Praga la sfârşitul secolului al X-lea îi socoate pe cehi redeveniţi păgâni şi îndeosebi poligami. Iar după moartea lui Mesco al II-lea (1034) o răscoală violentă a claselor populare polone e însoţită de o reîntoarcere la păgânism. În 1060, regele Suediei Steinkel, deşi creştin, refuză să distrugă vechiul sanctuar păgân de la Uppsala, iar la sfârşitul secolului al XI-lea, regele Sweyn sprijină o scurtă reîntoarcere la jertfele sângeroase, câştigându-şi porecla de Blots\\e\n. Lituania, după moartea lui Mindaugas (1263), care fusese botezat în 1251, s-a reîntors la cultul idolilor.

Dar în jurul anului 1.000, o nouă serie de state creştine vine să lărgească hotarele creştinătăţii la nord şi la est: Polonia lui Mesco în 966, apoi în 985 Ungaria lui Vaik, care devine prin botez Ştefan cel Sfânt şi rege în 1001, în sfârşit Danemarca lui Harald „cu Dintele albastru" 3 (950 – 986), Norvegia lui Ol? f Tryggveson (969 – 1.000) şi Suedia lui Olaf Skortkonung.

Este drept că în aceeaşi vreme Vladimir, kneazul de Kiev, îşi primeşte botezul de la Bizanţ (988), întocmai aşa cum îl primiseră cu un secol moi înainte şi bulgarul Boris şi sârbii. Schisma din 1054 avea să despartă de creştinătatea romană toată Europa balcanică şi

orientală.

3 Traducerea poreclei daneze: Hildetand a acestui rege cunoscut mai ales din legende.

Cei din Prusia nu vor fi convertiţi decât în secolul al XIII-lea şi conversiunea lor va sta la baza alcătuirii statului german al Cavalerilor Teutoni chemaţi, în 1226, în chip necugetat, de către ducele polon Conrad de Mazovia şi de Cuiavia. Lituanienii nu vor fi creştinaţi decât după unirea Poloniei cu Lituania, în 1385 şi căsătoria lui Iagello devenit, prin însoţirea cu moştenitoarea Poloniei4, Hedwiga, regele creştin Vladislav al Poloniei şi Lituaniei, botezat la Cracovia la 15 februarie 1386.

Alături de aceste anexiuni la Respublica christiana datorate evanghelizării popoarelor păgâne, importante migraţii petrecute înăuntrul creştinătăţii au modificat adânc harta Occidentului. Din aceste migraţiuni, cea mai însemnată este fără îndoială colonizarea germană spre est. Ea a contribuit la câştigarea plntru agricultura a unor regiuni noi, a îmbogăţit şi transformat reţeaua urbană, precum vom vedea mai departe. Expansiunea germanica este şi de natură politică. Succesele cele mai spectaculoase în acest domeniu sunt: acela al lui Albart Ursul, care a ajuns în 1150 markgraf al noii mărci a Brandenburgului, şi acela al Cavalerilor Teutoni care cuceresc Prusia între 1226 şi 1283.

Expansiunea scandinavă nu e mai puţin impresionantă. Ea îşi urmează înaintarea în secolul al X-lea spre Islanda, Groenlanda şi poate America, unde „normanzii" ar fi debarcat spre anul 1.000 în Vinland. Ea cunoaşte izbânzi mari în Anglia, o primă dată la sfârşitul secolului al X-lea cu regele Svend. După moartea acestuia (1014), fiul său Cnut cel Mare domneşte asupra Angliei, Danemarcei, Norvegiei şi Suediei. Dar după dispariţia lui (1035), anglo-saxonul Eduard Confesorul scoate Anglia de sub jugul danezilor. Ea este din nou cucerită în urma unei acţiuni pornite de pe o altă bază, tot scandinavă, Normandia. În 1066 Guillaume Bastardul*, duce de Normandia, cucereşte x\nglia într-o singură bătălie, la Hastings.

Dar alţi normanzi au mers mai departe, şi ieşind din zona septentrională, s-au instalat în Mediterană. De la începutul secolului al

XI-lea iau fiinţă nişte principate normande în Italia de sud. Robert Guiscard* pune stăpânire pe Campania, bate trupele pontificale, este recunoscut de papa Nicolaie al II-lea, cucereşte Sicilia de la musulmani în 1060 – 1061, alungă pe bizantini din Italia, răpindu-le ultimele lor posturi, Reggio şi, în sfârşit, Bari (1071). El trimite chiar, în 1081 – 1083, pe fiul său Bohemund să pustiască Epirul şi Tesalia. Se întemeiază astfel regatul normand al celor Două Sicilii5, una dintre creaţiile politice cele mai originale din evul mediu. Călătorul musulman Ibn Jobair, din a doua jumătate a secolului al XII-lea, este uimit

4 Fiica lui Ludovic I de Anjou, rege al Ungariei şi Poloniei.

5 Numirea dată statului constituit de reunirea Neapolelui şi a Siciliei. Acestea sunt cele două Sicilii. După pierderea Siciliei acest nume va rămâne regatului Neapolelui care înglobează şi Apulia socotită oarecum ca întocuitoarea Siciliei.

de admiraţie pentru curtea din Palermo, unde îşi dau întâlnire normanzi şi sicilieni, bizantini şi musulmani. Latina, greaca şi arabă sunt de altminteri cele trei limbi oficiale ale cancelariei regale. Regatul normand va fi pentru creştinătate un model politic – definind o monarhie feudală, dar modernă – şi un model cultural: centru de traduceri din greacă în arabă, focar de fuziune artistică atestată încă şi azi de măreţele biserici de la Cefalu, Palermo, Monreale, care combină în sinteze originale soluţiile romano-gotice creştine cu tradiţiile bizantine şi musulmane. Acesta este mediul în care se formează cea mai curioasă şi mai seducătoare personalitate a creştinătăţii medievale: împăratul Frederic al II-lea.

Expansiunea franceză nu este mai puţin viguroasă. Leagănul ei se află în Franţa de nord, unde saltul demografic îşi atinge apogeul, pe câmpiile în care revoluţia agricolă îşi dă rezultatele sale cele mai concrete. Această Franţă de nord colonizează Franţa de sud folosind prilejul cruciadei albi-genzilor, terminată prin tratatul de la Paris (1229) care pregăteşte unirea Languedocului cu Franţa capeţiană, înfăptuită la moartea lui Alfons de Poitiers, fratele lui Ludovic cel Sfânt (1271). Francezii, urmând pe alt frate al acestuia, Carol de Anjou, pornesc la cucerirea regatului celor Două Sicilii, smuls descendenţilor

lui Frederic al II-lea: lui Manfred bastardul său, la Benevent în 1266; lui Conradin nepotul său la Tagliacozzo în 1268. Dar Sicilia scapă de sub stăpânirea lui Carol de Anjou după Vesperele siciliene, din 1282 şi trece sub acea a Aragónului.

Emigraţie franceză în Spania mai ales. Una dintre marile izbânzi ale expansiunii creştine între secolul al X-lea şi al XIV-lea este de fapt recucerirea Spaniei aproape în întregime de la musulmani, acţiune realizată de regii creştini ajutaţi de mercenari şi cavaleri, cei mai mulţi din ei francezi veniţi de peste Pirinei. Printre aceşti auxiliari ai Reconquistei, călugării clunisieni francezi, care au contribuit şi la avântul crescând al pelerinajului la sfântul Iacob de Compostella, au jucat un rol de prim plan.

Reconquista nu a fost un lanţ de succese neîntrerupte. Ea a înregistrat şi insuccese – ca distrugere? bazilicii de la sfântul Iacob de Compostella în 997 de către vestitul Al-Mansur, „Almanzor”-ul cânturilor epice (chansons de geste), sau înfrângerea suferită din partea unui alt Al-Mansur în 1195 de către regele Castiliei, la Alarcos – precum şi succese de moment, ca ocuparea efemeră a Valenciei de către Ferdinand I în 1065, reînnoită în 1094 de către Rodrig Díaz de Vivar, Cidul* şi urmata de lungi perioade de stagnare. Dar etapele decisive sunt atinse cu luarea oraşului Toledo de către Alfons al VI-lea al Castiliei şi cucerirea întregii regiuni dintre Ducro şi Tago în 1093, prin ocuparea Santaremului, Cintrei, Lisabonei, pierdute şi apoi recucerite în 1147.7 iua cea mare este cea de 16 iulie 1212. În 7 iua aceea regii Castiliei, Aragónului şi Navarrei câştigă împotriva califului de la Córdoba o victorie strălucită la Las Navas de Tolosa. D? r roadele acţiunii de la Las

Navas, când a fost zdrobită rezistenţa musulmană, nu vor fi culese decât mai târziu. În 1229, Iacob I de Aragón cucereşte Majorca, în 1238 – Valencia, în 1265 – Murcia. Aragónezii şi catalanii au de acum încolo în faţa lor chemarea mării. Luarea Siciliei în 1282 o confirmă. În 1248, castilienii pun stăpânire pe Sevilla. La sfârşitul secolului al XIII-lea musulmanii sunt izolaţi în Spania, în micul regat al Grenadei care de altminteri va ajunge la o strălucire unică în secolul al XIV-lea mulţumită înfrumuseţărilor vestitului palat de la Alhambra.

Reconquista spaniolă este însoţită de o acţiune sistematică de repopulare şi punere în valoare a unei ţări devastate. Această población este prezentă la fiecare etapă a cuceririi. Ea oferă spaniolilor din nord, creştinilor străini şi mai ales francezilor un teren de aşezare deosebit de prielnic.

Începând din mijlocul secolului al XI-lea, Reconquista spaniolă se pătrunsese de un spirit – necunoscut încă – de război religios, care pregătea calea spre realităţile militare şi spirituale ale cruciadei. Mai târziu, colonizarea franceză în sudul Franţei şi în regatul celor Două Sicilii şi colonizarea germană în Prusia se camuflează sub numele oficial de cruciadă.

Dar acest fenomen de lărgire şi de degenerare a cruciadei, care îngăduie să fie repuse în contextul expansiunii globale a Occidentului din mijlocul secolului al XI-lea şi până la sfârşitul secolului al XIII-lea acţiuni în aparenţă izolate şi diverse, nu trebuie să acopere faptul că adevărata cruciadă, în toată puterea ci vântului, este cea spre locurile sfinte. Dacă ea s-a soldat în definitiv cu rezultate mediocre, iar pentru Occident mai nefaste decât fericite, ea a constituit totuşi prin răsunetul său psihologic punctul extrem al mişcării de expansiune a creştinătăţii medievale.

Trebuie deci ca fără a uita rolul esenţial jucat în d clanşarea cruciadelor de cauzele materiale – şi în pe mul rând mai degrabă demografice decât direct economice – să acordăm o atenţie specială contextului mental şi emoţional al cruciadei, aşa cum a fost admirabil analizat de Paul Alphaw-dery şi Alphonse Dupront.

Fără îndoială, cruciada* a putut să pară cavalerilor şi ţăranilor din secolul al XI-lea un derivativ pentru drenarea Occidentului de preaplinul său, şi dorinţa de pământuri, de bogăţii, de feude în ţinuturile transmarine a fost o atracţie primordială – chiar dacă această impulsie nu a fost nici clar formulată, nici clar resimţită de cruciaţi. Dar cruciadele, înainte chiar de a se fi soldat definitiv printr-o neizbândă completă, nu au rezolvat setea de pământ a occidentalilor, şi aceştia au trebuit să caute în grabă în Europa, şi mai întâi în progresul agricol, soluţia pe care mirajul de peste mare nu le-o adusese. Locurile sfinte au fost un front de luptă, şi nu acel focar de împrumuturi, bune

sau rele, pe care istoricii, induşi în eroare şi adesea inducând în eroare, l-au descris cu atâta satisfacţie. Cruciadele nu au adus creştinătăţii nici saltul comercial, născut din legături anterioare cu lumea musulmană şi din dezvoltarea internă a economiei occidentale, nici tehnicile şi produsele, venite pe alte căi, nici utilajul intelectual, oferit de centrele de traducere şi de bibliotecile din Grecia, Italia (Sicilia mai ales) şi Spania, unde contactele dintre Occident şi Orient erau mai nemijlocite şi mai fecunde decât în Palestina, şi nici chiar acel gust pentru lux şi acea deprindere; cu moleşeala pe care moraliştii ursuzi din Occident le socot apanajul Orientului şi darul otrăvit oferit de necredincioşi cruciaţilor, încrezători şi fără apărare în faţa farmecelor şi fiinţelor fermecătoare ale Orientului. Fără îndoială, beneficiile realizate îndeosebi nu din comerţ, ci din închirierea de corăbii şi din împrumuturile acordate cruciaţilor, au permis unor anumite oraşe italiene – mai ales Genova şi Veneţia – să se îmbogăţească rapnd). dar că aceste cruciade ar fi provocat trezirea şi avântul comerţului creştină taţii medievale nu mai crede astăzi niciun istoric serios. Că ele, dimpotrivă, au contribuit la sărăcirea Occidentului, îndeosebi a clasei cavalerilor, că depyrte de a crty unitatea morală a creştinătăţii, ele au împins puternic la înveninarea opoziţiilor naţionale incipiente (dintre atâtea mărturii, e destul să se citească povestirea cruciadei a II-a făcută de Eudes de Deuil, călugăr al mănăstirii Saint-Dénis şi capelan al capeţianului Ludovic al VII-lea, în care ura dintre germani şi francezi se aprinde tot mai grozav la fiecpre episod, şi să ne gândim la gradul la care au putut să ajungă în Palestina, de pildă, raporturile lui Richard Inimă de Leu cu Filip August sau cu ducele Austriei, e? re se va grăbi să-l facă prizonier la reîntoarcerea., lui), că ele au săpat o prăpastie definitivă între occidentali şi bizantini (din cruciadă în cruciadă se accentuează ostiliţ? tea dintre latini şi greci „care va culmina în cruciada a IV-a şi în ocuparea Constantinopolului de către cruciaţi în 1204), că departe de a îmblânzi moravurile, furia războiului sfânt i-a mânat pe cruciaţi la cele mai grozave excese, de la pogromurile săvârşite în cursul drumului până la măcelurile şi jafurile (ca acela de la Ierusalim, de pildă, în 1099 şi de la Constantinopol în 1204, ale căror descrieri pot fi aflate în relaţiile cronicarilor creştini, ca şi în ale celor

musulmani sau bizantini), că finanţarea cruciadei a fost motivul sau pretextul agravării fiscalităţii pontificale şi recurgerii la practica necugetată a indulgenţelor, şi că, în sfârşit, ordinele militare nemaifiind în stare să apere şi să păstreze pentru creştini locurile sfinte, s-au retras în Occident, pentru a se deda acolo la tot felul de exacţiuni financiare sau militare, iată defspt greul bilanţ pasiv al acestor expediţii. C9 rod pozitiv al cruciadelor nu văd decât poate caisul, care ar fi fost adus de creştini din locurile sfinte.

Reţinem că stabilirea efemeră a cruciaţilor în Palestina a fost primu') exemplu de colonialism european, precedent plin de învăţăminte pentru istoric. Fără îndoială, Foucher de Chartres a exagerat întrucâtva în cronica, să amploarea mişcării de colonizare transmarină. Descrierea însă a psihologiei şi a comportării colonului creştin pe care o dă este totuşi pilduitoare:

13. PRIMELE CRUCIADE

Ceea ce reţine atenţia, mult mai mult decât epopeea din Locurile Sfinte, este afirmarea drumurilor maritime şi terestre şi prezenţa între Occident şi Orient a teritoriului lumii bizantine ce scade încă de acuma văzând cu ochii.*

„Luaţi seama şi socotiţi în cugetele voastre cum a prefăcut Dumnezeu în zilele noastre Occidentul în Orient: noi, care am fost nişte occidentali, am devenit nişte orientali; acela care era roman sau franc a devenit galilean sau locuitor al Palestinei, acel care locuia la Reims sau Chartres se vede ajuns locuitor al Tyrului sau Antiochiei. Noi ne-am şi uitat locurile noastre de baştină, ele au şi ajuns a nu mai fi cunoscute de mai mulţi dintre noi, sau cel puţin ei nu mai aud vorbindu-se de ele. Unii dintre noi sau şi înved* Acest lucru e mai puţin vizibil pe harta de faţi unde apare imperiui îatia de Coastantâaopot (N.T.).

I

— J

nicit să posede în această ţară case şi slugi, care le aparţin ca şi cum le-ar fi moştenit, cutare altul şi-a luat de nevastă o femeie care nu este din aceeaşi ţară cu el, o siriană sau armeanca, sau chiar o sarazină care a primit harul botezului, un altul are la el un ginere sau o noră, un tată vitreg sau un fiu vitreg; acesta este înconjurat de nepoţi de frate

sau chiar de strănepoţi; unul cultivă via, celălalt câmpul; şi vorbesc limbi felurite şi totuşi au şi izbutit cu toţii să se înţeleagă unii pe alţii. Graiurile cele mai diferite sunt acuma comune şi unei naţii şi alteia, şi încrederea apropie între ele rasele cele mai îndepărtate. Stă scris într-adevăr «leul şi boul mănâncă din aceeaşi iesle». Acela care era străin este acum băştinaş, pelerinul s-a făcut localnic; din zi în zi, părinţii noştri şi cei mai de aproape ai noştri vin să ni se alăture aici, părăsindu-şi bunurile pe care le aveau în Occident. Acei care erau săraci în ţara lor Dumnezeu i-a făcut bogaţi aici, cei care n-aveau decât puţini scuzi, posedă aici un număr nesfârşit de „bizanţi". Acelor care n-aveau decât o mică fermă de coloni, Dumnezeu le dă aici un oraş. De ce s-ar întoarce în Occident acel care află Oiientul atât de prielnic? Dumnezeu nu vrea ca cei care, purtându-şi crucea, şi-au închinat ostenelile ca să-l urmeze pe el să cadă aici pradă sărăciei. Este, cum vedeţi şi voi, o minune nespus de mare şi pe care trebuie s-o admire lumea întreagă. Cine a auzit vreodată de ceva asemănător? Dumnezeu vrea să ne îmbogăţească pe toţi şi să ne îmbie la el ca pe nişte prieteni dragi sufletului său, şi deoarece el vrea lucrul acesta, să ne plecăm voinţa noastră după a sa şi să îndeplinim cu inima blândă şi smerită voia lui, pentru a domni întru fericire împreună cu el".

Când Urban al II-lea* a aprins la Clermont, în 1095, focul cruciadei, când sfântul Bernard l-a aţâţat din nou în 1146 la Vezelaj., gândul lor era să transforme războiul endemic din Occident într-o cauză dreaptă: lupta împotriva necredincioşilor. Ei voiau să cureţe creştinătatea de scandalul luptelor dintre cei de o credinţă, să dea clocotului războinic al lumii feudale un derivativ lăudabil, să indice creştinătăţii ţelul de seamă, proiectul măreţ necesar ca să făurească unitatea de simţiri şi de acţiune care îi lipseau. Şi bineînţeles, biserica şi papalitatea socoteau că mulţumită cruciadei, a cărei conducere spirituală o preluau, îşi vor asigura mijlocul de a ţine sub dominaţia lor în Occident chiar această Respublica Christiana victorioasă, dar fără astâmpăr, dezbinată împotriva ei însăşi şi fără putinţa de a-şi consuma vitalitatea înăuntrul hotarelor sale.

Acest proiect măreţ a dat greş. Dar biserica ştiuse să răspundă la o stare de aşteptare şi a reuşit să facă din spiritul de cruciadă factorul

de cristalizare a dorinţelor nelămurite şi a neliniştilor surde ale Occidentului. O lungă pregătire a sensibilităţii şi a mentalităţilor prelucrase inimile occidentale, în sensul pornirii în căutarea Ierusalimului ceresc. Biserica a arătat creştinilor că această imagine ideală se întruchipase şi că ei puteau să o îmbrăţişeze aievea, luând calea Ierusalimului pământesc. Setea de vagabondaj, care

ROMAN-GERMANIC
R/EG (
e = c-Cruciada IV-a (tăt MKM)
occ = t, Ouciada V-a (2)
—» – Oubada VI-a (
Cruciada V!" a (1248-l-54;
— Cruciada Vllt – a [I27D)
v: x: Regatul franc al lerusalmulu!

14. CRUCIADELE DIN SEC. XIII

Căile maritime au biruit. Dar nu mai este vorba decât de râvne sau visuri izolate chinuia pe aceşti creştini, pe care realităţile de pe pământ nu erau în stare să-i lege de sol, era deodată potolită printr-un pelerinaj de la care se putea aştepta totul: aventura, bogăţia, mântuirea veşnică. Crucea mai era încă în Occident un simbol nu de pătimire, ci de izbândă. Prinzând-o de pieptul cruciaţilor, biserica dădea în sfârşit acestui stindard adevărata sa semnificaţie, şi îi restituia funcţia pe care o împlinise pe lângă Constantin şi primii creştini.

Diferenţierile sociale puteau fi regăsite în cruciadă, dar spre a însufleţi silinţe paralele şi convergente. Oastea cavalerilor era dublată de armata săracilor. În cruciada I, ceata săracilor, cea mai inspirată, a pornit cea – dintâi, a măcelărit mulţi evrei de-a lungul drumului, s-a destrămat încetul cu încetul şi a pierit răpusă de foamete, de boli şi de turci, înainte de a-şi fi putut vedea măcar de departe visul urmărit: oraşul sfânt. Şi chiar şi mai târziu, spiritul de cruciadă s-a păstrat multă vreme printre oamenii cei mai umili care trăiau mai puternic spiritualitatea sa, mitologia sa. La începutul secolului al XIII-lea cruciada copiilor – nişte tineri ţărani – a întrupat permanenţa emoţionantă a acestei atracţii.

Nereuşitele succesive, degenerarea rapidă a misticii cruciadei în politica şi curând, în scandal, nu au putut totuşi multă vreme să înăbuşe această mare nelinişte. Chemarea de peste mări, chemarea la trecerea mării, a răscolit în tot cursul secolului al XII-lea, şi după aceea, imaginaţia şi sensibilitatea occidentalilor care nu ajungeau să găsească la ei acasă sensul destinului lor colectiv şi individual.

1099: Ierusalimul e cucerit, un imperiu se alcătuieşte în locurile sfinte. dar este curând ameninţat. Ludovic al VII-lea şi Conrad al III-lea în 1148 sunt lipsiţi de putinţa de a-i veni într-ajutor, şi începând de acum, lumea creştină a Palestinei este asemenea cu acea piele de marochin fantastică6 ce se îngustează neîncetat. Saladin reia Ierusalimul în 1187: Richard Inimă de Leu sporeşte la nesfârşit numărul isprăvilor sale în timpul cruciadei a III-a (1189 – 1192), în vreme ce Filip August* se grăbeşte să se reîntoarcă în regatul său; cruciada a IV-a, abătută de veneţieni de la scopul ei şi îndreptată asupra Constantinopolului, creează la Constantinopol şi în Grecia un alt imperiu latin efemer (1204 – 1261). Frederic al II-lea*, excomunicat de papă, obţine în 1229, prin negociere, restituirea Ierusalimului reluat de musulmani în 1244. Singuri doar câţiva idealişti au mai păstrat încă spiritul de cruciadă. Ludoiic cel Sfânt este unul dintre aceştia. În mijlocul consternării a mai tuturor membrilor familiei sale – începând cu maica sa, Blanca de Castilia – şi a sfetnicilor săi, el izbuteşte să pornească o armată de cruciaţi, dintre care, cei mai mulţi îl urmează mai degrabă de dragul lui decât de-al lui Hristos, o primă dată în 1248 (până în 1254), dar numai spre a cădea prizonier necredincioşilor în Egipt, şi apoi a doua oară în 1270, dar de astă dată spre a muri în faţa Tunisului.

Până la sfârşitul secolului al XV-ea şi chiar după aceea, va mai fi vorba adesea de a se porni în cruciadă. Dar nu se va mai porni.

În acelaşi timp în care Ierusalimul acapara imaginaţiile occidentale, alte oraşe* mai reale şi de un mai mare viitor pe pământ se dezvoltau chiar în Occident.

Peau de Chagrin, vezi novela lui H. Balzac.

Cele mai multe din aceste oraşe existau dinainte de anul 1.000, mergând înapoi până în antichitate sau şi mai departe. Chiar şi pe

pământul barbarilor creştinaţi târziu, la scandinavi, la germani sau la slavi, oraşele medievale sunt o prelungire a oraşelor primitive: gravurile slave, wik Mnle nordice. Sunt rare în evul mediu întemeierile urbane ex nihilo. Chiar Liibeekul are o vechime mai mare ca aceea din actele întemeietorilor, Adolf de Schauenburg (1143) şi Henric Leul (1158). Şi totuşi, chiar în aceste cazuri de continuitate, care sunt cele mai frecvente, se poate oare spune că oraşele medievale sunt unele şi aceleaşi cu înaintaşele lor străbune?

În lumea romană oraşele erau un centru politic, administrativ, militar şi, numai în al doilearând economic. În cursul evului mediu timpuriu, ghemuite într-un colţ al vechilor incinte rămase prea largi, ele fuseseră reduse aproape exclusiv la o funcţie politică şi administrativă, ea însăşi apreape atrofiată. Cele mai puţin umile îşi datorau în genere importanţa lor relativă mai p-aţin prezenţei unui suveran (adesea itinerant şi de caracter „sătesc") sau vreunui înalt funcţionar (şi de aceştia erau destul de puţini şi nu aveau în jurul lor prea mulţi ciraci, în afară doar de cei din „palatele" regale) decât o datorau prezenţei episcopului. Creştinismul, religie în primul rând urbană, a întreţinut în Occident continuitatea urbană. Şi dacă oraşul episcopal păstrează oarecare funcţie economică, ea este doar aceea mult simplificată pe care o îndeplinesc grânarele episcopului sau ale mănăstirilor (din mijlocul oraşelor), care înmagazinează bucatele venite de pe pământul rural înconjurător, ce sunt distribuite apoi fie în schimbul unor servicii, mai degrabă decât a unor plăţi în bani, fie în timp de lipsă de alimente, gratuit, celor mai mulţi dintre membrii acestui mic grup de locuitori.

Henri Pirenne a arătat în mod strălucit că oraşul medieval se naşte şi se dezvoltă pornind de la funcţia sa economică. El este creat de noua trezire la viaţă a schimburilor şi este opera negustorilor. O trăsătură care adesea dezvăluie falsa continuitate a fenomenului urban din primul mileniu al evului mediu este faptul că oraşul medieval se aşază alături de nucleul vechi. El este un oraş cu caracter de suburbie, cum este aşa-zisul podgrozie slav sau portus occidental. De altminteri, chiar acolo unde a fost continuitate, marile oraşe medievale au fost în genere moştenitoarele unor mici oraşe din antichitate sau evul mediu

timpuriu. Veneţia, Florenţa, Genova, Pisa, Milanul chiar (mediocru până în secolul al IV-lea, eclipsat de Pavia între secolele VII şi XI) Parisul, Bruges, Gând, Londra, pentru a nu mai pemeni de Hamburg sau de Lübeck, sunt cu adevărat nişte creaţii medievale. Cu excepţia oraşelor renane (Colonia, Maienţa) şi în: dec st ţi-a Reirci (dar care în evul

BURGUS
S. Lorenzo
S. Ambroq

15. GENOVA (După Y. Renouard: Oraşele din Italia în evul mediu, curs publicat de C.D.U.).

15, 16. ORAŞELE LA. APOGEUL SECOLULUI A. L XIII-LEA: UN PORT ITALIAN O CAPITALĂ.

Genova (15) se transformă între mijlocul secolului al X-lea şi mijlocul secolului al XII-lea. Incinta din secolul al X-lea este construită în perioada defensivă, din vremea incursiunii sarazinilor. Ea cuprinde castrul feudal (castelul) şi oraşul episcopal (civitas) cu catedrala San Lorenzo, lăsând în afară burgul (burgus) cu a doua catedrală San Siro. În secolele XI, XII Gsnova ia ofensiva şi marinarii săi ajung succesiv piraţi, efectuând razii lucrative, apoi negustori care se îmbogăţesc de pe urma cruciadelor. O a doua incintă construită începând din 1155 – 1156 înglobează burgul, centru economic care se întinde de la nord de-a lungul mării, şi centrul politic din jurul Palatului Comunei. Comuna se identifică, de altminteri încă din 1122 cu compagna care grupează pe toţi orăşenii nobili sau nu, angrenaţi în comerţul maritim a cărui importanţă mai e subliniată încă

— &
Cim
Halele
Itirul / Les Innocentst
SieOpportune marele Châtelet
St Martin des Champs
Şt. Jacquesi I
JST. Gervais
St. Genmain des Preş

Incinta de la începuiul secai XII-lea Incinta lui Filip August.
Ste. Genevieve

16. PARIS (După G. Duby şi R. Mandrou, op. cit.

de Palatul Vămii. Parisul (16) este împresurat de Filip August (1179 – 1223) cu o nouă incintă. Ca toate oraşele importante din Occident, Parisul a crescut mult în cursul secolului al XII-lea. Dar această creştere nu se datorează numai dezvoltării funcţiei economice localizate pe malul drept al Senei unde sunt Halele, place de Greve – în acelaşi timp piaţă a mâinii de lucru şi port de debarcare a mărfurilor – turnul (donjon) al Templului unde călugării bancheri (templierii)

păzesc tezaurul regal. Ea corespunde şi la naşterea unui oraş universitar pe malul stâng al fluviului: cartierul Latin. În sfârşit inima de demult a oraşului, insula Câte, reuneşte centrul episcopal, din jurul noii catedrale Notre Dame şi capitala politică din jurul Palatului regal. Abaţiile aflate iniţial departe de nucleul urban, sunt înglobate sau ameninţate de noua incintă: ca Saint Martin des Champs, Saint][Germain des Pros, Sainte Genevieve, Saint Victor.

mediu nu este decât un centru religios de seamă, un fel de sfântul Iacob de Compostella, cu o populaţie permanentă mai numeroasă), municipiile romane mai importante au dispărut sau au trecut pe planul al doilea în cursul evului mediu.

Oraşe născute din reactivarea vieţii comerciale, dar şi din progresul agricol al Occidentului, care începea să aprovizioneze mai bine cu alimente şi oameni centrele urbane. Trebuie să ne împăcăm cu gândul de a atribui naşterea şi avântul oraşelor medievale unui ansamblu complex de stimulente şi mai ales unor grupuri sociale diverse. „Îmbogăţiţi de ieri sau fii de oameni bogaţi?" Aceasta a fost întrebarea pusă, după Pirenne, în cursul unei dezbateri celebre orchestrate de Lucien Febvre. Desigur, oraşele au atras la sine nişte oameni noi (homines novi), nişte parveniţi rupţi de pământ, de aşa-zisele familiae monastice, lipsiţi de prejudecăţi, gata să pornească o treabă şi să izbândească; dar împreună cu ei, amestecaţi cu ei sau sprijinindu-i – îndeosebi dându-le cu împrumut banii, pe care numai ei îi posedau la început –, vedem şi nişte membri ai claselor dominante:

aristocraţia funciară şi clerul, care au jucat un rol determinant. O categorie ca aceea a aşa-zişilor „ministeriales", agenţi senioriali provenind de cele mai multe ori din clasa sclavilor sau a colonilor, dar ridicându-se mai iute ori mai încet spre păturile superioare ale ierarhiei feudale, a contribuit hotărât într-o măsură importantă la avântul urban.

Regiunile puternic urbanizate ale Occidentului medieval – dacă nu le includem pe acelea unde tradiţia greco-romană, bizantină, musulmană, a lăsat baze mai solide (Italia, Provenţa, Languedoc, Spania) – sunt fără îndoială regiuni aflate la capătul unor mari drumuri comerciale (Italia de nord, cu terminusul căilor alpine şi al drumurilor maritime mediteraneene; Germania de nord şi Flandra, unde răzbate comerţul din est; Franţa de nord-est, unde se întâlnesc la bâlciurile din Champagne, îndeosebi în secolele XII şi XIII, negustori şi mărfuri din nord şi din sud). Dar aceste regiuni mai sunt şi regiunile câmpiilor celor mai mănoase, ale progreselor celor mai sigure ale asolamentului trienal, ale folosirii celei mai întinse a plugului şi a calului de plug. Este greu desigur să determinăm şi aici iarăşi care este cauza şi care sunt consecinţele în strânsul raport oraşteren rural din evul mediu. Oraşele au avut nevoie pentru a se naşte de un mediu rural favorabil, dar pe măsură ce se dezvoltau, ele exercitau o forţă de atracţie tot mai mare asupra unei zone teritoriale înconjurătoare ce se lăţea în raport cu exigenţele lor. Grup de consumatori care nu participă decât marginal la producţia agricolă (căci chiar dacă în realitate nu sunt câmpii înăuntrul oraşului medieval, sunt totuşi grădini şi petece de vie care au jucat un rol apreciabil în alimentarea orăşenilor), populaţia urbană are nevoie să fie hrănită, în jurul oraşelor defrişările se extind, randamentele sporesc cu atât mai mult cu cât oraşul nu pompează numai alimente din teritoriul său rural, ci îi răpeşte şi oameni. Emigrarea de la ţară la oraş între secolele X şi XIV este unul dintre fenomenele majore ale creştinătăţii. Ceea ce este sigur în orice caz este că din diferitele elemente umane pe care le primeşte oraşul, el alcătuieşte o societate nouă. Fără îndoială, această societate nouă aparţine şi societăţii „feudale" pe care ne-o închipuim prea exclusiv rurală. Oraşul în întregul său se constituie în seniorie, teritoriul rural (banlieue) pe care

şi-l atribuie, impunându-i autoritatea sa – aşa-zisul ban de tip feudal – progresează paralel cu evoluţia senioriei spre ceea ce s-a numit seigneurie banale, întemeiată şi ea pe folosirea intensivă a acestui ban. El este pătruns de influenţa „feudalilor", care uneori îşi au acolo – ca în Italia – o reşedinţă. Notabilii oraşului imită felul de viaţă al nobililor, îşi construiesc case de piatră, înalţă nişte turnuri care – chiar dacă slujesc la păstrarea şi stocarea alimentelor – mai sunt şi înainte de toate un semn de prestigiu. Fără îndoială, societatea urbană este minoritară într-o lume care rămâne înainte de toate rurală: Daniel Thorner, în schema sa de economie ţărănească ce se aplică Occidentului medieval, so-coate că e nevoie de cel puţin 5% de populaţie urbanizată, dintr-o totalitate din care mai bine de 50% din populaţia activă se ocupă cu agricultura. Dar încetul cu încetul, această societate urbană reuşeşte să substituie propriile sale impulsii unor cuvinte de ordine venite de la ţară. Biserica vede clar realitatea. Încă şi în secolul al XII-lea glasul călugărilor din mănăstiri, al lui Petru Venerabilul de la Cluny, şi al Sfântului Bernard mai ales, de la Câteaux, este acela care arată drumul creştinătăţii. Şi încă sfântul Bernard trebuie să vină să predice cruciada la Vezelay, oraş hibrid, oraş nou ridicat în jurul mănăstirii sale. El va încerca zadarnic să smulgă ademenirilor urbane ale Parisului norodul de învăţăcei pe care vrea să-l readucă în pustietate, la şcoala claustrală. Dar în secolul al XIII-lea, conducătorii spirituali – dominicanii şi franciscanii – se aşază în oraşe şi din amvonul bisericilor sau de pe catedrele universităţilor guvernează sufletele.

Acest rol de călăuză, de ferment, de motor, pe care şi-l atribuie de acum încolo oraşul, se afirmă mai întâi în ordinea economică. Dar chiar dacă la început oraşul a fost mai ales un loc de schimburi, un nod comercial, o piaţă, funcţia sa esenţială în acest domeniu este activitatea sa de producţie. El este un şantier. Şi ce e mai important, este că pe acest şantier se instaurează diviziunea muncii. La ţară, în cursul evului mediu timpuriu, domeniul – chiar dacă adăpostea oarecare specializare tehnică meşteşugărească – concentrase în el toate funcţiile de producţie. O etapă intermediară se întâlneşte poate în ţările slave – în Polonia şi în Boemia mai ales –, unde îi vedem între secolele X şi XIII pe marii proprietari distribuind în nişte sate osebite [a căror

toponimie păstrează încă şi astăzi amintirea, de exemplu în Polonia Szewce (= sutores)] grupuri de muncitori specializaţi: grăjdari, fierari, olari, rotari. După cum îi defineşte Aleksander Gieysztor: „este vorba de sate supuse

9 – Civilizaţia occidentului medieval

A".

Îi*

Îi, „e Frankfurl ponh; i Rinului zid din sec. X-lea j-ţi mărire a suprafeţei pinâân1106 zid din 1106

mărire până în 1180 zid din 1180

poarta

17. COLONIA. (După atlasul lui Westennann).

18. KALISZ (După Originile oraşelor poloneze).

1. Grod polon primitiv – 2. Port. – 3. Vechiul oraş polon. – 4 Vechiul oraş german

20. PIAŢA DIN LÜBECK

(După atlasul Westermann)

1. Armurieri. – 2. Măce ari. – 3. Brutari. – 4. Curelari.

— 5. Zarafi. – 6. Cizmari. – 7. Băcani. – 8. Fabricanţi de ace. – 9. Pâslari. – 10. Vânzători de scrumbii.

— 11. Vânzători de mărunţişuri. – 12. Bănari. – 13. Aurari. – 14. Grataragii. – 15. Şelari. – 16. Tăietori de postav. – 17. Tăbăcari.

19. LÜBECK (După atlasul lui Westermann). 20. PIAŢA DIN LÜBECK

17, 18, 19, 20. ORAŞE ALE EUROPEI CENTRALE LA APOGEUL LOR (secolul XIII-începutul lui XIV).

Rolul, funcţia economică în dezvoltarea a trei oraşe ale Europei centrale (Colonia, Lübeck, Kalisz) se citeşte clar pe plan. La Colonia (17) activitatea economică se trezeşte curând. Încă din secolul al X-lea nişte fortificaţii înglobează la est de oraşul roman pe malul Rinului, un nou cartier în jurul pieţii sale. În 1103 noi ziduri apără două cartiere noi la nord şi la sud de-a lungul Rinului, în 1180, în sfârşit, oraşul ajunge la maximul dezvoltării sale medievale şi absoarbe vechile biserici ale sfântului Severin. (348), sfântului Pantelimon (866), sfântului Gereon (sec. IV). La Lübeck (19) este vorba de o creaţie

realizată după un plan dinainte hotărât de către ducele de Saxonia, Henric Leul, care vrea să atragă aci în 1159 pe negustorii lumii baltice şi slave. El îşi sprijină creaţia pe Wikul întemeiat în 1143 de către comitele Adolf de Schauenburg în jurul catedralei, şi pe castelul înălţat de acelaşi senior, pe locul unui grod slav. Începând din 1230 oraşul este întărit înăuntrul perimetrului maxim delimitat de către râurile Trawe şi Wake-nitz unde se aşază porturi pentru luntre ni.

I

!; i". – ifi: t—e", şi mori cu o viaţă activă. Centrul oraşului este format de piaţă (20) în întregime în stăpânirea negustorilor cu prăvăliile, uliţele de negustori şi artizani specializaţi, primăria şi biserica sfintei Marii (Kaufmann's Kirclie, biserica negustorilor, caracteristică a oraşelor hanseatice). Este un oraş deschis comerţului depărtat, care ajunge iute în fruntea Hansci. În lipsa unor mănăstiri vechi, se fixează puternic aici foarte curând dominicanii şi franciscanii (J225 şi 1227). Cazul Kalisz-ului (din Polonia)

este mai complex. Se pot distinge patru rânduri de aşezări: vechiul grod slav defensiv (sec. IX-XII) cu biserica colegială, curând sporit la est de o suburbie (podgrodzie) cu funcţie economică pe râu. Apoi apar succesiv, la nord aşa-zisul oraş vechi „stare miasto" din secolul al XII-lea, şi în sfârşit în secolul al XIII-lea un oraş (une ville de locatio) dăruit cu dreptul german a cărui poziţie la o încrucişare a drumurilor fluviale şi terestre, împreună şi cu instituţiile sale permit o dezvoltare deplină a activităţii economice.

autorităţii castelanului ducal şi care erau locuite de meşteşugari care, deşi scoteau din agricultură esenţialul subzistenţei lor, erau obligaţi la nişte prestaţii meşteşugăreşti specializate". Dar în oraşe, această specializare este împinsă până la capăt. Meşteşugarul a încetat de a mai fi totodată şi în primul rând un ţăran (şi tot astfel) „burghezul", de a mai fi totodată şi în primul rând un proprietar funciar.

Nu trebuie totuşi să exagerăm dinamismul şi nici autonomia noilor meşteşuguri. Prin nenumărate piedici economice (materiile prime vin în mare parte de pe domeniile feudale) şi instituţionale (seniorii, folosind drepturile feudale, îndeosebi taxele, limitează şi

supun la adevărate dijmuiri producţiile şi schimburile, cu toate scutirile dobândite de oraşe) „feudalii" controlează activitatea economică. Corporaţiile* care încadrează noile meşteşuguri sunt înainte de toate, cum le-a definit foarte bine Gunnar Mickwitz, nişte „cartele" care elimină concurenţa şi frânează producţia. Specializarea este excesivă. (Este destul să deschidă cineva Cartea meşteşugurilor – Le livre des Metiers – a lui Étienne Boileau, care reglementează la sfârşitul domniei regelui Ludovic cel Sfânt, între 1260 şi 1270, corporaţiile pariziene, ca să rămână uimit de pildă de marele număr al meşteşugurilor de prelucrare a fierului: douăzeci şi două, faţă de un total de o sută treizeci. Această exagerare este dacă nu cauza, cel puţin semnul evident al slăbiciunii noii economii. Economia aceasta se limitează mai ales la acoperirea nevoilor locale. Rare sunt oraşele care produc pentru export. Singură producţia textilă ajunge în Europa de nord-vest, în Flandra mai ales şi în Italia de nord – mulţumită stofei de lux şi de semilux: postavuri fine şi mătăsuri – la dimensiuni ce se apropie de cele ale unei industrii şi stimulează producţii anexe, aceea îndeosebi a plantelor tinctoriale printre care aşa-zisul „guede" 7 sau „pastel" 8 ocupă, începând din secolul al XIII-lea, un loc de frunte. Rămâne domeniul construcţiei, care însă constituie un caz special.

Dar oraşele joacă şi un rol de nod de legătură pentru schimburile comerciale, rol care le-a fost recunoscut pe drept cuvânt de o literatură tradiţională venită după H. Pirenne, chiar dacă importanţa sa a fost întrucâtva exagerată. Singure produsele de lux (stofe, pastel, mirodenii) sau de primă necesitate (sarea) alimentează multă vreme acest comerţ. Mărfurile grele (grînele, lemnul) nu pătrund decât cu încetul în marele comerţ. Nu e nevoie decât de câteva locuri pentru a asigura vânzarea acestor produse, precum şi practicile rudimentare – îndeosebi schimbul de bani – care le însoţesc. Bâlciurile din Champagne în secolele XII şi XIII reprezintă centrul lor principal. Se ivesc acum porturi şi oraşe în Italia şi Germania de nord. Italienii: veneţieni, genovezi, pisani, amalfitani, astesani, milanezi, sienezi şi curând florentini, acţionează mai mult ori mai puţin separat, în cadrul oraşelor lor, în tocmai ca cei din Amiens – şi Arras, dar în nord o vastă confederaţie comercială care va dobândi neîntârziat şi o putere

politică, domină schimburile cu rază lungă de acţiune: Hansa. Originea ei poate fi situată în momentul încheierii păcii din 1161, sub egida lui Henric Leul, între germani şi gotlandezi, de unde a rezultat comunitatea negustorilor germani sezonieri din Gotland (univerşi mercatores imperii Romani Gotlandiam frequentantes). La sfârşitul secolului al XIII-lea ea îşi întinde influenţa din Flandra şi Anglia până în Rusia de nord. „Peste tot germanii îşi eliminau concurenţii, mai ales în Baltică, dar şi în Marea Nordului, mergând până a interzice trecerea strâmtorilor daneze spre vest gotlandezilor, spre est frizonilor, flamanzilor, englezilor, şi acaparând chiar traficul dintre Norvegia şi Anglia". Astfel o descrie, aşa cum era în jurul anului 1300, cel mai recent istoric al ei, Philippe Dollinger.

În aceeaşi vreme s-a produs o cotitura în relaţiile dintre cele două grupuri care dominau marele comerţ, acel al hanseaticilor la nord, al italienilor la sud. În loc să se mai întâlnească de-a lungul unor căi pe uscat lungi, costisitoare, tot mereu ameninţate, îndeosebi cele care duceau la bâlciurile din Champagne, ele au stabilit o legătură directă şi constanta pe mare. Flote comerciale legau Genova şi Veneţia de Londra şi Bruges, şi dincolo de ele, de spaţiul baltic cu hinterlandul său. Modestul comerţ medieval limitat în evul mediu timpuriu la căile fluviale, şi progresând încet de-a lungul drumurilor terestre între secolul al X-lea şi al XIV-lea, se avântă acuma pe mări de

7 Corespunde cu „drobuşorul albastru" „Albăstrită.

Pkv. *

la Alexandria la Riga pe drumurile Mediteranei, Atlanticului, ale Mării Mânecii, ale Mării Nordului şi ale Balticii, pregătind expansiunea comercială a Europei moderne.

Sprijinit pe oraşe, acest mare comerţ abia născut favoriza două alte fenomene de primă importanţă.

Prin stabilirea de contoare în locuri depărtate, el completa expansiunea creştinătăţii medievale. În Mediterană expansiunea genoveză şi veneţiară depăşea chiar cadrul unei colonizări comerciale. Veneţienii, care obţinuseră o serie de privilegii tot mai exorbitante de la împăraţii de Constantinopol (în 992 şi 1082), întemeiază după cruciada a IV-a (1204) un adevărat imperiu colonial pe malurile

Adriaticii, în Creta, în insulele ionice şi egeice (mai ales la Negroponte, adică Eubeea). Acest imperiu va mai îngloba în secolele XIV şi XV Corfu şi Cipru. Genovezii folosesc aşezările lor de pe coasta Asiei Mici (cum e Faceea, mare producătoare de alaun, mordant esenţial pentru industria textilă) şi din nordul Mării Negre (cum e Caffa) ca puncte de sprijin pentru drenarea mărfurilor şi oamenilor (sclavi casnici, bărbaţi şi femei).

În nord, Hansa îşi aşază negustorii pe un teritoriu creştin la Bruges, Londra, Bergen, Stockholm (întemeiat în 1251), dar şi mai la est, pe un teritoriu păgân, la Riga (în 1201) sau ortodox la Novgorod. Colonizarea comerciala dublează colonizarea urbană şi rurală germană şi îşi asigură când pe cale paşnică şi când războinică privilegii care, trecând dincolo de profitul economic, stabilesc o adevărată superioritate etnică. Într-un tratat de comerţ încheiat în 1229 între cneazul de Smolensk şi negustorii germani putem citi: „Dacă un rus cumpără pe credit de la un oaspete german şi dacă el mai este dator şi altui rus, germanul îşi va percepe suma datorată cu prioritate". Dacă un rus şi un german sosesc în acelaşi timp la un loc unde se întrerupe drumul şi unde trebuie încărcată sau cărată pe sus (volok) 9 marfa, germanul trece înaintea rusului, afară doar dacă acesta este din Smolensk, în care caz se trage la sorţi între amândoi pentru a stabili întâietatea. Şi această formă comerciala a colonizării a obişnuit pe occidentali cu un colonialism care le va aduce cu timpul succesele şi apoi necazurile ce sunt cunoscute.

Motor al expansiunii geografice, marele comerţ a jucat de asemenea un rol capital într-un fenomen având drept centre şi oraşele, anume expansiunea economiei monetare. Centre de consumaţie şi de schimb, oraşele au fost nevoite tot mai mult să recurgă la bani pentru a-şi achita tranzacţiile. Secolul al XIII-lea este cel al stadiului decisiv. Pentru a răspunde la aceste nevoi oraşele Florenţa, Genova, Veneţia, suveranii spanioli, francezi, germani, englezi trebuie să bată mai întâi monede de argint de valoare înaltă – groşii – apoi de aur (florinul florentin în 1252, scudul lui Ludovic cel Sfânt în

Transbordare.

—.":. – j;»»

1263 – 1265, ducatul veneţian în 1284). Roberto Lopez a numit secolul al XIII-lea „secolul reîntoarcerii la aur".

Se vor arăta mai departe consecinţele acestei preponderenţe crescânde a economiei monetare asupra economiei naturale: pătrunzând la ţară, modificând renta rurală, ea va fi un element decisiv al transformării Occidentului medieval. Reformele monetare ale lui Carol cel Mare fuseseră înfăptuite în mijlocul, indiferenţei şi necunoaşterii generale, cu excepţia unui mic grup de consilieri regali; mutaţiile monetare – şi mai precis primele devalorizări din Occident datorate lui Filip cel Frumos la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul celui următor – stârnesc protestul a mai tuturor categoriilor sociale, iar în oraşe, frământări populare, adevărate revolte. Masa ţărănească, fără îndoială, nu are încă prilejul de a vedea monede de aur, ci doar un mic număr de groşi de argint, dar ea mânuieşte tot mai mult bani mărunţi. Ea participă, deşi încă de departe, la această evoluţie capitală care a introdus banul în viaţa de toate zilele a occidentalilor.

Pecetea urbană nu este mai puţin însemnată în domenml intelectual şi artistic. Desigur, cadrul monastic rămâne în secolul al XI-lea şi într-o mai mică măsură în secolul al XII-lea cel mai favorabil pentru dezvoltarea culturii şi artei. Spiritualitatea mistică, arta romană se dezvoltă în mănăstiri. Cluny şi marea biserică a abatelui Hugues (1049 – 1109) simbolizează această proeminenţă monastică în zorii vremurilor noi. Câteaux, apoi mănăstirile-fiice ale sale şi mănăstirile-fiice ale acestora o continuă şi ele prin alte mijloace.

Dar acea translatio culturală care face să treacă primatul mănăstirilor asupra oraşelor poate fi bine prinsă în două domenii: învăţământul şi arhitectura.

În cursul secolului al XII-lea şcolile urbane trec hotărât înaintea celor monastice. Ieşite din şcolile episcopale, noile centre şcolare se emancipează de ele prin recrutarea magiştrilor şi învăţăceilor, prin programele şi metodele lor. Scolastica este fiica oraşelor. Ea domneşte în instituţiile noi: în universităţi adevărate corporaţii intelectuale. Studierea şi predarea devin un meşteşug, una dintre numeroasele activităţi care se specializează pe şantierul urban. Numele de

altminteri este semnificativ universitas înseamnă corporaţie. Universităţile nu sunt decât corporaţiile magiştrilor şi studenţilor: universitates mzgistrorum et şcolarium, cu diversităţile şi nuanţele lor, de la Bologna, unde domnesc studenţii, până la Paris, unde domină magiştrii. Cartea, din idol, devine instrument. Ca orice utilaj, tinde a fi fabricată în serie, devine obiectul unei producţii, unui comerţ.

.:?: \, v-se-gz-jgg-iş – a-j – j…”

Arta romanică*, produs şi expresie a avântului creştinătăţii după anul 1.000, se transformă în cursul secolului al XII-lea. Noua sa fizionomie, arta gotică*, este o artă urbană. Artă a catedralelor izbucnite năvalnic din corpul urban, pe care îl subliniază şi îl domină. Iconografia catedralelor este expresia culturii urbane: viaţa activă şi viaţa contemplativă îşi caută aici un echilibru instabil, corporaţiile împodobesc biserica cu vitralii, erudiţia dogmatică a scolasticii îşi găseşte loc de desfăşurare. În jurul oraşului bisericile de ţară reproduc cu mai puţină izbândă artistică şi cu resurse materiale mult mai limitate, planul catedralei din oraş slujind de model, sau unul din elementele sale cele mai semnificative: clopotniţa, turla, timpanul. Făcută pentru a adăposti un norod nou, mai numeros, mai uman, şi mai realist, catedrala nu uită să-i amintească acestuia de viaţa rurală, apropiată şi binefăcătoare. Tema lunilor, luate drept cadru al muncilor rustice, rămâne unul din ornamentele tradiţionale ale bisericii urbane.

La acest avânt al creştinătăţii participarea bisericii se situează pe plănui întâi. Nu doar că ar fi jucat direct în dezvoltarea economică rolul esenţial care i-a fost adesea atribuit cu multă exagerare, pe urmele îndeosebi ale lui Montalembert.

G. Duby a subliniat rolul foarte şters pe care l-au avut în defrişări călugării, deoarece „clunisienii, benedictinii, observanţi ai regulii vechi, duceau o viaţă de tip seniorial, deci fără ocupaţie”, şi că ordinele noi monastice în secolul al XII-lea „s-au aşezat în luminişuri în parte cel puţin amenajate înainte” şi s-au interesat îndeosebi de crescătorie „şi deci nu s-au preocupat prea mult să-şi întindă ogoarele” şi în sfârşit, „prin silinţele lor de a-şi apăra „pustietatea” 10 şi a ţine la distanţă pe ţărani, abaţiile de stil nou au contribuit mai degrabă la ocrotirea unor anumite insule forestiere împotriva acţiunii de

defrişare”.

Totuşi, la nivelul însuşi al economiei, biserica a avut o acţiune eficientă. În faza de demaraj ea îşi pune la bătaie resursele pe care ea singură le posedă. Mai mult ca oricare, ea fusese strângătoare în faza de tezaurizare a economiei, începând din anul 1.000, când avântul economic şi îndeosebi dezvoltarea construcţiei pretind o finanţare pe care nu o poate oferi jocul normal al producţiei, ea „destezaurizează”, punând în circulaţie comorile acumulate. Bineînţeles, lucrul se petrece într-o atmosferă de minuni a căror haină tau-maturgică nu trebuie să ne ascundă realităţile economice. Să vrea numai un episcop sau un abate să-şi mărească sau să-şi reclădească cumva catedrala sau mănăstirea, îndată o minune îl face să descopere comoara îngropată, Desert în sensul de sihăstrie.

13, 6

? – 21. ORDINUL DE LA CLUXY ÎX SECOLELE X-XI.

care îi îngăduie, dacă nu să o ducă până la capăt, cel puţin să-şi pornească lucrarea. Iată-l cu câţiva ani mai înainte de anul 1.000 pe episcopul de Or-leans, Arnoul, care se gândeşte să reclădească „în chip măreţ” biserica Sainte, Croix. „I s-a hărăzit de sus”, scrie Radulfus Glaber, „o încurajare vădit dumjff nezeiască. Într-o zi, când zidarii cercetau soliditatea solului spre a alege locul pentru zidurile bazilicii, au descoperit o mare cantitate de aur. Ei au socotit-o desigur îndestulătoare pentru a acoperi toate cheltuielile reclădirii sanctuarului măcar că ele erau însemnate. Ei au ridicat acest aur descoperit din întâmplare şi l-au dus în întregime episcopului. Acesta, aducând mulţumire lui Dumnezeu atotputernicul pentru darul pe care i-l făcea, l-a luat şi l-a încredinţat celor puşi să supravegheze lucrările, cu porunca să-l închine în întregime construcţiei bisericii. Se spune că acest aur se datora prevederii sfântului Evarce, fost episcop al aceluiaşi scaun, şi care l-ar fi îngropat acolo în vederea acestei reclădiri”.

În perioada din secolele XI-XII, când evreii nu mai sunt în stare să joace rolul de creditori pe care şi-l asumaseră până atunci şi când negustorii creştini nu le-au luat încă locul, mănăstirile după cum a arătat R. Genestal, joacă ele rolul „stabilimentelor de credit”.

De-a lungul întregii acestei perioade biserica ocroteşte pe negustor şi îl ajută să biruie prejudecata care îl face a fi dispreţuit de clasa seniorială trân-davă. Biserica se apucă să reabiliteze activitatea datorită căreia se creează avântul economic. Ea transformă în valoare mântuitoare acea muncă-osândă definită de Geneză: după cane omul, căzut din starea sa dintâi, trebuie drept ispăşire să-şi câştige pâinea cu sudoarea frunţii.

Îndeosebi, ea se adaptează la evoluţia societăţii şi îi procură lozincile spirituale de care are nevoie. Lucrul acesta s-a văzut cu prilejul cruciadei. Ea oferă visurile, care sunt contraponderea necesară la realităţile anevoioase. De-a lungul întregii acestei perioade, în care prosperitatea se clădeşte cu încetul, în care banul se răspândeşte tot mai departe, în care bogăţia devine o nadă tot mai ademenitoare, ea asigură celor care reuşesc şi sunt îngrijoraţi de reuşita lor – căci Evanghelia exprimă o îndoială serioasă asupra posibilităţii pentru bogat să pătrundă în împărăţia cerurilor –, ca şi celor care rămân striviţi de apăsare, o supapă ideologică: apologia sărăciei.

Mişcarea aceasta prinde să se profileze în secolul al XI-lea, schiţează reforme, paşi multipli spre o reîntoarcere la simplitatea evanghelică (vita vere apostolica), inspiră o reformă a clerului în sensul vieţii în comun, reprezentată de mişcarea canonială care renovează instituţia canonicilor, impunându-le regula zisă a sfântului Augustin, şi ajunge la înflorire la sfârşitul secolului al XI-lea şi începutul celui următor. Ea a dat naştere unor noi ordine călugăreşti*, care afirmă necesitatea de a merge în „pustietate", spre a regăsi în mijlocul singurătăţii adevăratele valori de care lumea occidentală pare că se depărtează tot mai mult, dar care, preamărind munca manuală şi organizând noi forme de activitate economică, în care se combină noile metode de cultură, (asolamentul trienal), accentul pus pe creşterea oilor producătoare de lână, folosită şi la îndestularea industriei textile, precum şi

Sená. nou'e 1H8 «s. lvacai
O Clairvaux 80 de mănăstiri afiliate
Câteaux 28 de mănăstiri afiliate
Morimond 28 de mănăstiri afiliate

Ponfigny 16 mănăstiri afiliate a ia fente 5 mănăstiri afiliate one de densitate monasticăntofah 525 abaţii la sfârşiâul sec. al XI! – le-a, 634 lasfirsiiul celui următor.

22. ORDINUL DE LA CÂTEAUX ÎN SECOLELE XII-XIII

adoptarea de inovaţii tehnice (mori, forje), transformă şi perpetuează tradiţia benedictină şi pilda sa economică.

Modelul vine din Italia, şi foarte probabil se adapă, prin intermediul călugărilor greci bazilieni din Latium, Calabria şi Sicilia, la marele izvor al monahismului bizantin şi oriental. Sfântul Nil de la Grottaferrata, încă din secolul al X-lea, apoi sfântul Romuald, fondatorul camaldulilor de lângă Ravenna (1012), în sfârşit, sfântul Jean Gualbert, fondator prin 1020 al ordinului de Vallombrosa în Toscana, sunt inspiratorii marilor ordine noi din jurul anului 1150, creatorii „călugărilor albi" care se ridică în faţa „călugărilor negri" tradiţionali, benedictini. Étienne de Muret întemeiază ordinul de Grandmont în 1074, sfântul Bruno, pe cel de la Marea Chartreusă în 1084, Robert de Molesmes, pe cel de la Câteaux în 1078, Robert d'Arbrissel, pe cel de la Fontevrault în 1101, sfântul Norbert, pe cel al Premonstratenşilor în 1120. Opoziţia dintre vechiul şi noul monahism este simbolizată prin polemica dintre clunisianul Petru Venerabilul*, abate de Cluny (1122 – 1156) şi cistercianul sfântul Bernard*, abate de Clairvaux (1115 – 1154). Adepţilor unei spiritualităţi în care lucrul esenţial este slujba divină, opus Bei, căreia i se pot consacra călugării numai datorită turmei şerbilor, se opun acum fervenţii unei mistici care uneşte laolaltă rugăciunea şi munca manuală practicată de călugări alături de „fraţii converşi" sau laici; monahilor vibrând de o sensibilitate întreţinută de splendoarea bisericilor, de strălucirea liturghiei, de solemnitatea slujbelor, li se opun acum nişte călugări pasionaţi de simplitate, de linii pure, fără ornamente. În faţa barocului romanic, care se complace în placaje somptuoase şi în ciudăţeniile unei ornamentări chinuite, căci aşa-zisa simplitate romanică este o creaţie încântătoare, dar anacronică, din secolul al XX-lea, ordinul de la Câteaux adoptă goticul începător, mai riguros, mai ordonat, care sacrifică amănuntul pentru a urma ce e esenţial.

Dar mai ales nişte personaje stând deoparte, anarhişti ai vieţii

religioase, alimentează în toată această perioadă aspiraţiile maselor spre puritate. Sunt eremiţii încă puţin cunoscuţi, care mişună prin toată creştinătatea, lăzuitori tupilaţi prin păduri, unde sunt asaltaţi de vizitatori, sau stând în locurile cele mai potrivite, pentru a putea ajuta pe călători să-şi afle drumul, să treacă un vad sau un pod, modele care nu au ajuns să fie corupte de politica clerului organizat, călăuze spirituale ale bogaţilor şi săracilor, ale sufletelor chinuite şi ale îndrăgostiţilor. Cu toiagul lor, simbol al forţei magice şi al rătăcirii pe drumuri, cu picioarele goale şi hainele din piei de animale, ei invadează arta şi literatura. Ei întrupează neliniştea unei societăţi ce în plină creştere economică şi în mijlocul contradicţiilor sale caută refugiul unei singurătăţi totuşi nu ruptă de lume şi de problemele ei.

Dar dezvoltarea şi succesul oraşelor aruncă pe planul al doilea anacronismul vechi şi nou, comunităţile monastice şi pustnicii legaţi de o societate rurală şi feudală. Adaptându-se din nou, biserica secretează noi ordine: călugării cerşetori. „Nu fără greutate şi nu fără crize. Spre 1170, Pierre Valdo* negustor din Lvon, şi discipolii săi, „Săracii din Lyon", care vor fi numiţi mai apoi Valdenşi (Vaudois), împing atât de departe critica pe care o fac bisericii, încât sfârşesc prin a se retrage din ea. În 1206, fiul unui bogat negustor din Assisi*, Francisc, pare să apuce pe aceeaşi cale. Un grup format în jurul său şi cuprinzând la început doisprezece „frăţiori" sau „fraţi minori", nu are alt gând decât folosind practica smereniei şi a sărăciei absolute – căreia îi mai vine în ajutor cerşitul – să fie un ferment de puritate într-o lume coruptă. În faţa unei intransigenţe atât de mari, biserica e cuprinsă de nelinişte, papii (Inocenţiu al III-lea, Honoriu al III-lea, Grigore al IX-lea) precum şi curia romană, episcopii, vor să impună lui Francisc şi soţilor săi o regulă, să facă din ei un ordin înglobat în marele ordin al bisericii. Sfâşierea lui Francisc de Assisi, prins între idealul său astfel denaturat şi dragostea sa înfocată pentru biserică şi dreapta credinţă, este dramatic. El acceptă, dar se retrage. În singurătatea din La Verna stigmatele apărute cu puţin înainte de moartea sa (1226) sunt împlinirea, răscumpărarea şi răsplata chinului său. După moartea lui ordinul său este multă vreme hărţuit de lupta dintre adepţii sărăciei absolute şi dintre partizanii unei împăcări cu lumea. Papalitatea

sprijină pe moderaţi împotriva extremiştilor, Fraticelli sau Spirituali, care sfârşesc şi ei prin a se desprinde de biserică. În acelaşi timp în care iniţiativa sfântului Francisc a dat fără voia lui prilej naşterii ordinului fraţilor minoriţi, ce vor fi numiţi franciscani, un canonic nobil spaniol, Dominic de Guz-raan*, primea mai bucuros acordarea din partea papalităţii a unei reguli proprii pentru micul grup de predicatori adunaţi de el cu scopul de a readuce pe căile deplinei credinţe pe eretici prin puterea cuvântului şi prin practicarea sărăciei. Contemporani între ei, minoriţii şi predicatorii – ce vor fi numiţi dominicani – reprezintă substanţa însăşi a ordinelor de cerşetori ce vor alcătui în secolul al XIII-lea noua miliţie a bisericii. Originalitatea lor, virtutea lor, este că se îndreaptă hotărât spre mediul urban. Acestei societăţi noi, ei caută să-i aducă prin propovăduire, prin confesiune, prin pilda vie, răspunsurile necesare la noile sale probleme. Ei readuc mănăstirile din pustietate în sânul mulţimii. Harta lăcaşurilor franciscane şi dominicane la sfârşitul secolului al XIII-lea este harta urbană a creştinătăţii. Şi nu fără trudă şi-au dublat catedrele conventuale cu catedre universitare, în care se înscăunează şi strălucesc de o lumină fără de asemănare. Toma d'Aquino şi Bona-ventura, magiştri ai Universităţii din Paris, sunt primul din ei dominican, iar al doilea franciscan.

Şi totuşi, cu toate aceste adaptări şi aceste succese biserica este mai mult la remorca decât la cârma evoluţiei creştinătăţii, aşa cum fusese în evul mediu timpuriu. De la sfârşitul secolului al XII-lea, ordinele „noi" – de la Câteaux şi Premontre – s-au renegat şi au fost depăşite. „Nici chiar călugării cerşetori nu întrunesc asentimentul tuturor: într-un timp în care munca a ajuns

Î*; *
EI
M.
a =) i-j? 3
r = z = n-i e Oxford
Colonia
Toulouse
IBârceiclni J

—.

<M

23. ORDINUL DOMINICAN ÎN 1303

Universităţile Ordinului (Studia generalia) dintre care cea mai de seamă este la Paris (unde fiecare provincie poate să trimită trei studenţi) se înfăţişează ca nişte capitale: vocaţiunea intelectuală a. ordinului se afirmă fără a fi totuşi exclusivă.

OPTSPREZECE PROVINCII

1. Spania, 29 de mănăstiri de călugări + 6 de călugăriţe
2. Toulouse (25 + 3)
3. Franţa (58 + 7)
4. Lombardia inferioară (33 + 13)
5. Toscana (25 + 11)
6. Sicii ia (33 + 4)
7. Ungaria (33 + 3)
8. Teutonia (49 + 65)
9. Anglia (75-O)
10. Polonia (32 + 3)
11… Dacia" (Danemarca) (26 + 2)
12. Grecia (total 4: 2 în Moreea francă 1 în Eubeea 1 în Crimeea veneţiană)
13. Locurile sfinte (Cipru, 3)
14. Aragón (14 + 2)
15. Boemia (21 + 6)
16. Provenţa (14 + 2)
17. Lombardia superioară (22 + 5)
18. Saxonia (de la Brema la Riga) (47 + 9)

I

I

Familia cismontană 331 Familia ultramontană 12

24. ORDINUL FRANCISCAN PRIN 1344

Fenomenul franciscan a fost întâi de toate italian, şi şi-a păstrat acest caracter cu precădere. Ar mai trebui adăugate vicariatele misionare la est până în China.

I FAMILIA CISMONTANĂ: ŞAPTESPREZECE PROVINCII

I. Sf. Francisc (Assisi) II. „Le Marche" (Numire dată grupului de provincii: Pesaro, Urbino, Ancone, Macerata, Ascoli. N.T.J. III. Roma. IV. Toscana. V. Bologna. VI. Sf. Anton de Padova. VII. Milan. VIII.

Genova IX. Dalmaţia X. Neapole (Terre de Labour). XI. Penne. XII. Monte Sant' Angelo (Monte Gargano). XIII. Apulia. XIV. Calabria. XV. Sicilia. XVI. România (Grecia). XVII. Locurile sfinte.

II. FAMILIA ULTRAMONTANĂ: ŞAPTESPREZECE PROVINCII

1. Sf. Iacob (de la Compostella). 2. Castilia. 3. Aragón. 4. Acvitania. 5. provenţa. 6. Burgundia. 7. Tours. 8. Franţa. 9. Anglia. 10. Hibernia (Irlanda).

11… Dacia" (Danemarca). 12. Colonia. 13. Strasburg 14. Saxonia. 15. Austria. 16. Boemia. 17. Ungaria.

valoarea de bază a noii societăţi, a obţine să se admită că s-ar trăi din cerşit nu este tocmai uşor. De aceea, universitari şi scriitori – aceştia desigur ca interpreţi ai unui public mai popular – fac mustrări aspre fraţilor. Un Guil-laume de Saint Amour, magistru al Universităţii din Paris, un Jean de Meung în a doua parte a vestitului Roman de la Rose, acuză cu vehemenţă noile ordine. Pentru a le răspunde, trebuie ca Tomad Aquíno şi Bonaventura să-şi pună în joc toată bogăţia mijloacelor lor de argumentare. Dominicanii şi franciscanii ajung în ochii unei părţi a populaţiei simbolul ipocriziei, iar cei dintâi mai stârnesc pe deasupra şi o ură multiplă pentru modul în care s-au făcut stegarii represiunii organizate contra ereziei, pentru rolul pe care îl joacă în inchiziţie. Într-o răzvrătire papulară este asasinat la Verona primul „martir" dominican, sfântul Petru Martirul, al cărui chip este popularizat de propaganda ordinului cu cuţitul împlântat adânc în ţeastă (1252).

Sinoadele din evul mediu timpuriu dădeau tonul societăţii creştine. Conciliile din secolele XII şi XIII, dimpotrivă, îi urmează doar evoluţia. Cel mai vestit şi mai însemnat dintre ele, Conciliul al IV-lea de la Lateran (1215), care organizează învăţământul şi instituie comuniunea pascală obligatorie, este deja un aggiornamento11, recuperarea unei întârzieri. Secolul al XIII-lea este secolul laicizării mai mult chiar decât al catedralelor şi al construcţiilor teologice (sommes). În 1277, episcopul de Paris, Étienne Templier, într-un syllabus în care

condamnă două sute şaptesprezece teze, arhiepiscopul de Canterbury, dominicanul Robert Kilwardb>, într-un document similar, încearcă să pună frâu evoluţiei intelectuale. Ei condamnă de-a valma dragostea cavalerească (amour courtois) şi relaxarea moravurilor, folosirea exagerată a raţiunii în teologie şi începuturile unei ştiinţe experimentale şi raţionale. Această frânare va fi eficientă în măsura în care avea drept obiectiv tendinţele de avangardă care nu se sprijineau pe infrastructuri destul de solide. Dar, fără nicio îndoială, ea arată clar că biserica a ajuns să fie mai mult chiar decât rămasă în urmă, de-a dreptul „reacţionară", chiar dacă toţi clericii nu aprobă aceste condamnări.

E drept ca monopolul său ideologic fusese grav ameninţat. De la primele manifestări ale avântului de înflorire a Occidentului, din jurul anului 1.000, se ivesc glasuri care contestă autoritatea şefului suprem bisericesc. Dar sunt erezir limitate. Ţăranul din Champagne, Leutard, care predică locuitorilor din Vertus şi din împrejurimi o evanghelie prea puţin conformă doctrinei bisericii, ereticii italieni de la Monforte, chiar cei de la Milan, strâns legaţi de mişcarea urbană, grupaţi în aşa-zisa Patarie, şi mulţi alţii, nu agită decât vremelnic un oraş sau o regiune. Tot astfel, ereziile savante ale unui Rosce-lin, ale unui Abâlard (dacă a fost cumva eretic), ale discipolului său Arnaldo de Brescia*, care scoate erezia din lumea şcolii pentru a o arunca pe străzile

A&

11 Adică o aducere la zi – exprimare folosită în terminologia papală.

Romei, unde izbuteşte să asmuţă poporul împotriva papei, nu tulbură decât nişte cercuri restrânse. Biserica – adesea sprijinită de principi care îi împrumută bucuros ajutorul „braţului lor secular" – a reacţionat de altminteri repede şi puternic. În 1022 primele ruguri se aprind contra ereticilor la Orléans.

Dar curând, o mişcare mai vastă şi mai primejdioasă se înfiripă şi se întinde. Inspirându-se din ereziile orientale, în legătură cu bogomilii din Balcani, ea înaintează de-a lungul drumurilor trecând din Italia în Franţa şi în Europa centrala. Ea grupează împreună coaliţii eterogene din grupuri sociale diferite în care o parte din nobilime,

dintre noii burghezi (orăşeni), dintre meşteşugari – îndeosebi clasele urbane – formează nişte mişcări mai mult sau mai puţin legate între ele, sub denumiri diverse. Mişcarea care a ajuns la cea mai mare celebritate a fost aceea a catharilor. Catharii sunt nişte mă-niheeni. În credinţa lor există două principii tot atât de puternice: Binele şi Răul. Zeul cel bun este fără putere în faţa principelui răului, fie că acesta ar fi, după unii, un zeu deopotrivă cu el, fie un diavol inferior, dar răsculat cu succes. Lumea pământească şi materia care o compune sunt plăsmuirile zeului celui rău. Biserica romano-catolică este o biserică a răului. Faţa de lume, faţă de orânduirea ei – societatea feudală – faţă de călăuza ei – biserica de la Roma – nu poate să existe decât o singură atitudine, de refuz total. Catharismul se constituie curând în biserică, cu episcopii şi clerul său – cei desăvârşiţi (Ies parfaits) – şi impune adepţilor săi rituri speciale. El este o antibiserică, un anticatolicism. El nu este fără asemănări, ba chiar are legături cu celelalte mişcări eretice din secolul al XIII-lea – Valden-sii, Spiritualii – şi mai ales cu mişcarea, mai răspândită situată la hotarul dintre dreapta credinţă şi erezie, care a fost numită ioachimism, după numele inspiratorului ei, călugărul calabrez Gioacchino da Fiore. Ioachimiş-tii cred în trei epoci: cea a Legii, sau a Vechiului Testament, înlocuită apoi de cea a Dreptăţii şi a Noului Testament – care tot mai este coruptă şi se află sub conducerea bisericii actuale – şi care trebuie să dispară spre a face loc domniei Iubirii şi Evangheliei eterne. Acest milenarism se exprimă şi în aşteptarea unei date care trebuie să pecetluiască sfârşitul societăţii şi bisericii corupte, şi venirea unei ordini noi: 1260. După trecerea acestei date, mulţi vor crede că a sosit era Ioachimistă odată cu înălţarea la pontificat a unui papă care le împărtăşeşte vederile: Pietro de Morone, Celestin al V-lea* (1294). Pontificat efemer însă, Celestin al V-lea trebuie să abdice după câteva luni numai, este închis într-o mănăstire, în care moare foarte curând, nu fără ca urmaşul său, Bonifaciu alv III-lea*, să fie bănuit de a fi avut vreun amestec în dispariţia sa. Sfârşitul aceluia care, după expresia lui Dante, a rostit „marele refuz" este simbolul unei cotituri ivită după anul 1277 în istoria creştinătăţii.

— „OL

Biserica, la sfârşitul secolului al XIII-lea, a rămas biruitoare. Mijloacele tradiţionale şi paşnice dând greş împotriva catolicismului şi a ereziilor vecine, ea alergase la forţă. Mai întâi la război. Atunci a avut loc cruciada albigenşilor, încheiată prin victoria bisericii, ajutată de nobilimea din Franţa de nord, şi în cele din urmă, după multe rezerve, de regele Franţei, în momentul tratatului de la Paris (1229). A urmat apoi represiunea organizată de o nouă instituţie: inchiziţia. Pe planul material bisericesc învingând mari greutăţi, câştigase în fond partida la începutul secolului al XIV-lea. Dar o pierduse în faţa judecăţii istoriei.

Marile erezii din secolele XII şi XIII au fost uneori definite ca erezii „antifeudale". Dacă la o analiză a detaliului istoric termenul apare contestabil, el este însă valabil în cadrul unei explicaţii globale.

Contestând structura însăşi a societăţii, aceste erezii atacau însuşi fondul care o constituia: feudalitatea.

Feudalitatea şi mişcarea urbană au fost adesea înfăţişate ca opuse una alteia. Forma politică a mişcării urbane, anume mişcarea comunală, este într-adevăr adesea îndreptată împotriva seniorilor, îndeosebi a seniorilor eclesiastici; mai mulţi episcopi cad victime revoltelor comunale, la Laon, de pildă, în 1112, în cursul unei răzmeriţe descrise în culori vii de Gui-bert de Nogent. Viaţa urbană se hrăneşte din activitatea meşteşugărească şi comercială, în vreme ce feudalitatea trăieşte din domeniu, din ce aduce pământul. Mentalitatea urbană, cel puţin la origine, este egalitară, rezultând din solidarităţi orizontale care unesc nişte soţi egali în jurul un ui jurământ, spre deosebire de mentalitatea feudală, refractată în sentimentul unei ierarhii care se exprimă în solidarităţi verticale, cimentate de jurământul de credinţă al inferiorilor către superiori.

De fapt, feudalizarea şi mişcarea urbană sunt două aspecte deosebite ale unei aceleiaşi evoluţii care organizează în acelaşi timp spaţiul şi societatea. Folosind terminologia lui Daniel Thorner, vom putea spune că societatea din Occidentul medieval este o societate ţărănească, comportând, ca orice societate ţărănească, un procent oarecare – minoritar – de oraşe, şi care în cazul particular al creştinătăţii occidentale a fost dominată de o suprastructură definită

prin termenul de feudalitate.

Feudalitate aflată în germene, precum s-a văzut, încă din vremea Care-lingienilor, dar care se dezvoltă în jurul anului 1.000. Ea a produs varietăţi diferite după regiuni, defazări cronologice în evoluţia sa, după ţări. Mai deplin realizată în Franţa şi în Germania, ea nu a ajuns la o desăvârşire perfectă în Italia, unde persistenţa tradiţiilor antice şi participarea înainte de vreme a seniorilor la viaţa urbană i-au frânat dezvoltarea. Ea a fost încă şi

I

mai nedesăvârşită în Spania, unde condiţiile speciale ale Reconquistei au conferit regilor, şefii mişcării de recucerire, puteri care le-au limitat pe ale feudalilor şi unde scutirile acordate combatanţilor precum şi colonilor, prin aşa-zisa repoblación, au păstrat neatinse libertăţi care au fost studiate magistral de către Claudio Sánchez Albornoz. În Anglia, în regatul normand al celor Două Sicilii, în locurile sfinte, feudalitatea a fost o formă „importată", mai strictă şi uneori mai apropiată de anumite modele teoretice ca în alte părţi, dar totodată şi mai fragilă. În ţările slave şi scandinave, unele tradiţii specifice au mai produs şi alte nuanţe feudale.

În această schiţă, care nu-şi propune decât să reaşeze feudalitatea în evoluţia Occidentului între secolele X şi XIV, ne vom mulţumi să rezumăm: situarea sa după Fr. Ganshof, evoluţia sa într-o regiune – aceea a Mâco-nului12 – după G. Duby, în sfârşit periodizarea sa, aşa cum a văzut-o Marc Bloch.

Feudalitatea este mai întâi totalitatea legăturilor personale care vinesc între ele, într-o ierarhie, pe membrii păturilor dominante ale societăţii. Aceste legături se sprijină pe o bază „reală": beneficiul, pe care seniorul îl acordă vasalului în schimbul unui anumit număr de servicii şi al unui jurământ de credinţă. Feudalitatea, în sensul strict, este omagiul şi este feuda.

Seniorul şi vasalul se unesc prin contractul de vasalitate. Vasalul prestează omagiul seniorului său. Cele mai vechi texte unde apare acest cuvânt sunt privitoare la comitatul Barcelonei (1020), la comitatul Cerdagne (1035), la Languedocul oriental (1033), la Anjou (1037). El se răspândeşte în Franţa în a doua jumătate a secolului al

XI-lea şi apare pentru prima oară în Germania în 1077. Vasalul îşi pune mâinile împreunate în mâinile seniorului, care şi le închide asupra lor, şi apoi îşi exprimă voinţa de a se dărui seniorului, după o formulă de felul acesta: „Doamne, eu mă fac omul vostru" (Franţa, secolul al XIII-lea). El rosteşte apoi un jurământ de fidelitate, îi dă credinţa sa, şi poate să mai adauge şi sărutul care face din el un om (vasal) prin gură şi mâini (un homnie de bouche et de mains). Ca urmare a contractului de vasalitate, vasalul îi datorează seniorului său consilium – adică sfatul, care constă în genere în obligaţia de a lua parte la adunările convocate de senior, şi îndeosebi în obligaţia de a împărţi dreptatea în numele său – şi auxilium, ajutorul esenţialmente militar şi eventual financiar. Vasalul trebuie să contribuie deci la administraţia, la justiţia şi la oastea seniorului, în schimb, seniorul îi datorează vasalului său ocrotire. împotriva vasalului infidel, felon, seniorul, îndeobşte cu avizul consiliului său, poate să pronunţe sancţiuni, dintre care cea mai de seamă este confiscarea feudei. Invers, vasalul poate să „desfidă", adică să-şi retragă credinţa dată seniorului

12 Mâconnais.

147 io".

f!

b4.

care nu face faţă legământului său. Teoretic, „sfidarea", care se instaurează mai întâi în Lotaringia la sfârşitul secolului al XI-lea, trebuie să fie însoţită de o proclamaţie solemnă şi de renunţarea la feudă.

Se vede că ceea ce este esenţial se învârteşte în jurul feudei. Cuvântul acesta apare în vestul Germaniei la începutul secolului al XI-lea şi se răspândeşte cu accepţia sa tehnică, fără însă a fi folosit pretutindeni şi nici întotdeauna în acest sens precis. El este mai degrabă un termen al juriştilor şi al istoricilor moderni decât o numire a epocii. Elementul cel mai important constă în faptul că feuda este de cele mai multe ori o bucată de pământ. Acest fapt aşază feudalitatea pe baza sa rurală şi arată că ea este mai întâi un sistem de posesiune şi de exploatare a pământului.

Concedarea unei feude de către senior vasalului se face în cursul

unei ceremonii, investitura, care constă într-un act simbolic, înmânarea unui obiect (stindard, sceptru, băţ, inel, cuţit, mănuşă, fir de pai etc). Ea urma, de obicei, după jurământ şi omagiu. Nu a fost consemnată într-un act scris înainte de secolul al XIII-lea decât excepţional. Feudalitatea este o lume a gestului viu: nu a actului scris. Evoluţia importantă pe care o suferă feuda este aceasta: De unde la început seniorul poseda asupra ei un drept asimilabil nudei proprietăţi romane, iar vasalul, un drept comparabil uzufructului, începând din secolul al XI-lea dreptul vasalului întrece cu mult dreptul de uzufruct. El se apropie de dreptul de proprietate, fără însă a-l ajunge, măcar că se rosteşte în secolul al XII-lea şi al XIII-lea cuvântul de proprietas, în vreme ce dreptul seniorului se depărtează de el şi este desemnat prin termenul de dominium. Sistemul feudal exclude deci mai mult ori mai puţin noţiunea de proprietate definită ca puterea de a uza şi de a abuza. În privinţa aceasta, economia monetară şi în general sistemul urban de posesiune – îndeosebi în ceea ce priveşte bunurile mobiliare care vor tinde să treacă înaintea bunurilor imobiliare – se vor opune sistemului feudal. Dar tocmai în măsura în care pământul va rămâne baza economiei feudale, burghezul (orăşeanul) care va căuta să dobândească seniorii, se va afla fără reazem real până ce, la sfârşitul evului mediu, senioria se disociază de feudă.

Ceea ce asigură puterea crescândă a vasalului asupra feudei sale este evident ereditatea feudei, element esenţial al sistemului feudal. Această evoluţie se produce devreme în Franţa, în secolul al X-lea şi la începutul celui următor. Mai înceată în Germania şi în Italia de nord, ea este accelerată vertiginos de Conrad al II-lea în 1037. În Anglia nu se generalizează decât în secolul al XII-lea.

În afară de cazurile de rupere a contractului de vasalitate, factorul care îngăduie jocul politicii în sistemul feudal este pluralitatea angajamentelor unuia şi aceluiaşi vasal. Cum aproape fiecare vasal era „omul" mai multor seniori, această situaţie, care îl pune uneori în încurcătură, îi mai îngăduie

r

adesea să acorde o fidelitate preferenţială seniorului care îi oferă cel mai mult. Pentru a se asigura contra anarhiei ce ar rezulta de

aici, seniorii cei mai puternici au încercat, fără a reuşi prea bine întotdeauna, să ceară de la vasalii lor prestarea unui omagiu preeminent, superior celui prestat celorlalţi seniori şi numit hommage lige. Este ceea ce vor pretinde suveranii de la toţi vasalii regatului lor. Dar aici întâlnim un alt sistem decât sistemul feudal, anume sistemul monarhic, pe care îl vom regăsi mai apoi.

Interesul studiului sumar al evoluţiei unei feudalităţi regionale, ca aceea pe care a cercetat-o G. Dubv, în provincia Mâcon în secolele XI şi XII constă în faptul că arată cum se întemeiază concret sistemul feudal (descris de noi în chip abstract şi schematic) asupra unei exploatări de pământ prin intermediul dominaţiei ierarhiei feudale – seniori şi vasali – asupra ţăranilor şi cum sistemul acesta excede cadrul contractului de vasalitate, pentru a garanta fiecărui senior, mare sau mic, un complex de drepturi extrem de întinse asupra senioriei sau feudei sale. Exploatare rurală, domeniul este baza unei organizări sociale şi politice: senioria.

G. Duby stăruie asupra unui fapt capital şi care nu este specific provinciei Mâcon. Centrul organizaţiei feudale este castelul. Unul din marile fenomene ale istoriei occidentale dintre secolele X şi XIII este apariţia dintr-odată a castelelor întărite, al căror aspect militar nu trebuie să acopere semnificaţia lor mult mai largă.

La sfârşitul secolului al X-lea, structura socială a provinciei Mâcon este încă aparent aceea a epocii carolingiene. Principala frontieră este aceea care desparte pe oamenii liberi de şerbi, şi mulţi ţărani mai sunt încă liberi. Puterea comitala, expresie a puterii politice, mai pare încă a fi respectată. Dar foarte iute lucrurile se schimbă, şi se instalează feudalitatea. Nu pentru că feuda ar căpăta o mare răspândire în regiune. Dar castelul devine centrul unei seniorii care absoarbe încetul cu încetul toate puterile: economică, judiciară, politică. În 971 apare titlul de cavaler, şi în 986 pl unul tribunal particular, acel al abaţiei de Cluny; în 988 pentru prima oară un senior, comitele de Chalon, ia abuziv dajdie de la ţărani fie ei liberi sau şerbi. În anul 1004 aflăm ultima menţiune a unei curţi vicariale nedepinzând de un senior, şi în 1019, ultima sentinţă dată de o curte comitala împotriva unui castelan. Începând din 1030 se instaurează contractul

de vasalitate şi în 1032 termenul de nobilis dispare, lăsând locul celui de miles. În timp ce întreaga ţărănime, cu excepţia doar a aşa-zişilor alleiitiers13 şi ministeriaux", este supusă unei uniformizări a condiţiilor sale în sânul unei vaste clase de aşa-numiţi manants15, o ierarhie se instaurează în grupul seniorial. În jurul

13 Posesori de alodii.

14 Slujbaşi.

15 Locuitori ai satelor, nenobili.

lui 1075 clasa cavalerilor, „mai întâi clasă determinată de avere şi de felul de a trăi", ajunge „o castă ereditară, o adevărată nobilime". Ea comportă totuşi două trepte, după „repartiţia puterilor asupra celor umili": cea mai înaltă e aceea a stăpânilor de castele (domini, castellani) care exercită totalitatea puterilor publice – vechiul ban royal – asupra unui teritoriu de o oarecare importanţă; cea mai joasă este aceea a simplilor cavaleri „care nu au în spatele lor decât un mic număr de dependenţi personali". Din castelul său seniorul est stăpânul unui teritoriu asupra căruia îşi exercită toate puterile, şi publice, şi particulare, de-a valma: este senioria numită „banală" (deşi termenul de bannus este destul de rar în vremea aceasta).

Către anul 1160 se desenează noi schimbări, iar între 1230 şi 1250 s-aş constituit o altă societate feudală. „Castelania" (Chitellenie) încetează de a mai fi elementul principal în organizarea puterilor „banale". Mai întâi, ea se pierde mai mult ori mai puţin într-o nivelare a nobilimii, care permite „caselor întărite" 16 ale micilor cavaleri de sat să se înalţe pe tăpşane şi să sporească în secolul al XIII-lea seria castelelor întărite din secolele XI şi XII. Ea este atacată şi de jos, şi de sus. De jos, din cauza unei relaxări progresive a presiunii exercitate de seniori asupra acelor manants; de sus, din cauza deposedării castelanilor de o parte a puterilor lor, trecute asupra unei minorităţi de noi potentaţi: mari seniori, principi, şi mai ales regele. În 1239, provincia Mâcon este anexată domeniului regal. Feudalitatea clasică se termină.

Marc Bloch a deosebit două „perioade feudale". Prima, ajunge până la mijlocul secolului al XI-lea şi corespunde organizării unui

spaţiu rural aproape stabil, în care schimbările sunt slabe şi neregulate, moneda rară, salariatul aproape inexistent. A doua este rezultanta marilor defrişări, a reînviorării comerţului, a extinderii economiei monetare, a superiorităţii crescânde a negustorului asupra producătorului.

G. Duby a regăsit această periodizare în provincia Mâcon, dar el situează cu un secol mai târziu, către 1160, punctul de joncţiune dintre cele două perioade, momentul când vremea feudelor, a cenzurilor, a principatelor feudale, urmează celei a castelaniilor independente.

Istoricii au descris evoluţia şi fazele feudalităţii medievale prin referire la evoluţia economică. G. Duby, pentru care „începând din mijlocul secolului al XI-lea, mişcarea sociala şi mişcarea economică sunt îndreptate în sens opus: una care se încetineşte şi merge spre o restrângere în clase, în grupuri închise, cealaltă care se accelerează şi pregăteşte o eliberare, o mai mare mlădiere a tuturor cadrelor", urmează în fond părerea lui Marc Bloch. Personal, eu nu sunt convins că cele două mişcări nu merg mai multă vreme în acelaşi sens. Senioria feudală organizează producţia şi, vrând-nevrând, o trece

16 Maisons fortes, mici curţi.

— >**

mai departe acestui grup de orăşeni, de negustori, de burghezi care depind de ea multă vreme. Bineînţeles, cu timpul progresul burgheziei urbane minează feudalitatea, dar la sfârşitul secolului al XIII-lea mai are încă mult până să o domine, chiar şi pe plan economic. Va trebui o aşteptare de veacuri pentru ca distanţa crescândă dintre puterea economică şi slăbiciunea socială şi politică a păturilor superioare urbane să producă revoluţiile burgheze din secolele XVII şi XVIII.

De altfel, evoluţia economică ajută pe o mare parte a clasei ţărăneşti să-şi îmbunătăţească soarta: pe pământurile proaspăt defrişate „oaspeţii" ţărani obţin scutiri, libertăţi mai ales concretizate sub aspectul urban sau se-miurban al sloboziilor (villeneuves, viillefranches, bastides), pentru a nu aminti aici decât de terminologia franceză. Pe toate pământurile occidentale îndeobşte se generalizează în secolul al XIII-lea o mişcare de eliberare care îmbunătăţeşte condiţia

juridică a ţăranilor, dacă nu şi situaţia lor materială, îngrădirea exacţiunilor senioriale şi înlocuirea corvezilor sau a serviciilor constând în muncă, printr-o redevenţă de cele mai multe ori fixă, numită „cens", determinarea prin diplomă – actul scris care, înlăturând gestul din trecut, contribuie, măcar la început, la eliberarea socială – a unei sume fixe întrunind principalele redevenţe (taille abonnée) sunt semnul şi mijlocul de înfăptuire a unei oarecare promovări a păturilor ţărăneşti, mai ales a celei mai avute, aceea a „plugarilor" (laboureurs) proprietari ai vitelor şi uneltelor de muncă în comparaţie cu masa de pălmaşi (manouvriers) sau lucrători cu braţele (brassiers).

Aşadar, evoluţia economică, îndeosebi începând din secolul al XIII-lea, nu favorizează categoria cavalerilor mici sau mijlocii care se încurcă în datorii mai repede decât se poate îmbogăţi şi se vede silită să-şi vândă o parte din pământul său. În provincia Mâcon, ultimul împrumut acordat de vreun cavaler datează din 1206, şi începând din 1230, micii cavaleri alodiali, alleutiers, pretind să li se plătească omagiul şi îşi transformă alodiile în feude. Cu excepţia în genere a rezervei, ei îşi vând pământul lor de moştenire parcelă cu parcelă. Beneficiarii acestei situaţii sunt seniorii cei mai puternici, care, dacă nu sunt bogaţi în bani, pot uşor să împrumute, apoi bisericile, mai ales bisericile urbane care, mulţumită milelor, sunt cele dintâi ce pompează o parte din banii în circulaţie, şi în sfârşit nişte nenobili îmbogăţiţi, câţiva ţărani şi o mare parte de burghezi. Criza care începe să influenţeze veniturile seniorilor, aşa-zisa „rentă feudală", va duce în secolul al XIV-lea la o criză generală, care va fi într-adevăr în esenţa sa o criză a feudalităţii.

La acel nivel al evoluţiei istorice, care este numit politic, fenomenele apar adesea complexe, pierdute în redarea amănunţită a oamenilor, a evenimentelor şi a textelor istoricilor ce se lasă bucuros amăgiţi de aceste apar rente şi apariţii superficiale. Istoria politică a Occidentului medieval este deosebit de complicată pentru că reflectă extrema fărâmiţare datorată fragmentării economiei şi a societăţii, precum şi acaparării puterilor publice de către şefii acestor grupuri mai mult ori mai puţin izolate, fărâmiţare constituind, cum s-a văzut, una dintre caracteristicile feudalităţii. Dar realitatea medievală a

Occidentului nu este numai această atomizare a societăţii şi a cârmuirii sale, ea este o îmbinare orizontală şi verticală a puterilor. Între mulţimea de stăpâni: Biserica şi bisericile, oraşele, principii şi regii, oamenii din evul mediu nu ştiu întotdeauna de cine depind din punct de vedere politic. La nivelul chiar al administraţiei şi al justiţiei, conflictele de jurisdicţie care umplu istoria medievală exprimă această complexitate.

O dată ce cunoaştem sfârşitul istoriei, putem lua drept fir călăuzitor în acest domeniu evoluţia statelor.

Îndată după anul 1.000, două figuri mari par să fie călăuzele creştinătăţii: papa şi împăratul. Conflictul lor va ocupa în toată această perioadă partea din faţă a scenei. Teatru de iluzii, în spatele căruia se vor petrece lucrurile cele serioase.

După moartea lui Silvestru al II-lea* (1003) papalitatea totuşi nu arată prea strălucit. Ea cade sub puterea seniorilor din Latium, apoi după 1046, sub aceea a împăraţilor germani. Dar în curând se eliberează. Ba, chiar mai bine, ea eliberează odată cu ea toată biserica de puterea seniorilor laici. Reforma gregoriană, după numele lui Grigore al VII-lea* (1073 – 1085), nu e decât aspectul cel mai exterior al marii mişcări care atrage atunci biserica spre o reîntoarcere la începuturile sale. Trebuie ca faţă de clasa războinicilor să fie restaurată autonomia şi puterea clasei preoţilor. Această clasă trebuie să se reînnoiască şi să se delimiteze pe sine: de aici rezultă lupta împotriva simoniei şi lenta instaurare a celibatului clerului. De aici vine şi încercarea de a pune bazele independenţei papalităţii, rezervând cardinalilor alegerea pontificelui (decretul lui Nicolae al II-lea din 1050). De aici mai ales vin strădaniile pentru a sustrage clerul bunului plac al aristocraţiei laice, pentru a lua din mâna împăratului şi, dincolo de el, a seniorilor numirea şi investitura episcopilor şi pentru a subordona totodată puterea temporală puterii spirituale plecând sabia temporală înaintea celei spirituale sau chiar predându-le pe amândouă papei.

Grigore al VII-lea păruse a fi reuşit când l-a umilit pe împăratul Henrical IV-lea la Canossa (1077). Dar penitentul imperial îşi ia curând revanşa. Urban al II-lea*, mai prudent, adânceşte lucrarea începută,

folosind calea ocolită a cruciadei pentru a grupa creştinătatea sub autoritatea sa. Un compromis intervine la Worms în 1122: împăratul îi cedează papei investitura „prin cârjă şi inel" şi se leagă să respecte libertatea alegerilor şi a consacrărilor de episcopi, dar păstrează pe seama sa investitura „prin sceptru" pentru domeniul temporal al episcopiilor.

Lupta reînvie sub o formă sau alta cu Frederic I Barbarossa* (1152-1190) care, după ce a trebuit să se umilească şi el la Veneţia înaintea lui Alecsan-dru al III-lea (1177) un secol după Canossa, preia în mâinile sale, prin pacea de la Constanţa (1183), partea cea mai importantă a dominaţiei sale asupra Italiei, şi prin urmare unul dintre principalele sale mijloace de presiune asupra papalităţii. Conflictul dintre Sacerdoţiu şi Imperiu îşi atinge paroxismul cu Frederic al II-lea* în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Cu succese diverse Inocenţiu al III-lea* (mort în 1216) Grigore al IX-lea (1227 – 1241) şi mai ales Inocenţiu al IV-lea (1243 – 1254) au pornit lupta împotriva împăratului. În cele din urmă, papalitatea pare să fi rămas definitiv victorioasă. Frederic al II-lea excomunicat şi depus în Conciliul de la Lvon (1245), combătut de toţi aproape în Germania şi în Italia, moare în 1250, lăsând Imperiul pradă anarhiei Marelui Interregn (1250 – 1273). Dar înverşunându-se împotriva împăratului –, un idol cu picioare de lut, o putere anacronică –, papa nu a luat seama la ascensiunea unei puteri noi, pe care uneori a şi favorizat-o: aceea a regilor.

Conflictul dintre cel mai puternic dintre ei, regele Franţei, Filip cel Frumos*, şi papa Bonifaciu al VIII-lea* se încheie cu umilirea pontificelui pălmuit la Anagni (1303) şi cu exilul, aşa-zisa „captivitate" a papalităţii la Avignon (1305 – 1376). Ciocnirea, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, între papa Ioan al XXII-lea şi împăratul Ludovic de Bavaria nu va fi decât un ecou întârziat, care va da prilej partizanilor lui Ludovic, şi mai ales lui Marsilio de Padova, în opusculul său Defensor Pacis (1324), să definească o nouă creştinătate în care puterea temporală şi cea spirituală sunt clar despărţite. Laicizarea ajunge la el până la nivelul unei ideologii politice. Ultimul partizan al amestecului puterilor, ultimul mare bărbat din evul mediu pe care l-a

rezumat în opera sa genială – Dante – a murit cu privirea întoarsă spre trecut, în anul 1321.

Dintre monarhiile şi statele moştenitoare ale puterii politice care se construiesc între secolele XI şi XIV, chiar şi cele mai puternice nu sunt garantate dinastic, nici definite teritorial. Ca să nu luăm decât un singur exemplu, întregul vest al Franţei actuale este – şi va rămâne până în secolul al XIV-lea – în cumpănă între Franţa şi Anglia. Dar viitorul se conturează în formarea de ansambluri teritoriale care, după înaintări, regresiuni şi schimbări la faţă păşesc spre o concentrare a micilor celule medievale. Suveranii au fost rapsozii creştinătăţii medievale.

Trei reuşite ocupă primul plan.

După cucerirea Normandiei (1066) Anglia oferă, cea dintâi, sub Henric I (1110-1135) şi mai ales sub Henric al II-lea* Plantagenet (1154 – 1189), imaginea unei monarhii centralizate. Încă din 1085 aşa-zisa Carte a Judecăţii din urmă (Domesday Book) înregistrează posesiunile şi drepturile regale şi pune la îndemâna autorităţii regale o bază incomparabilă. Nişte instituţii financiare solide „Curtea Eşichierului" (Exchequer) – nişte funcţionari depinzând nemijlocit de tron – „şerifii" (sherijts) completează această operă. O criză gravă izbucneşte la începutul secolului al XIII-lea şi se prelungeşte timp de decenii. Ioan fără Ţară trebuie să accepte limitarea puterii regale prin Magna Charta (1215), iar după revolta micii nobilimi, condusă de Simon de Montfort, Proviziunile de la Oxford17 ţin monarhia sub o supraveghere şi mai strictă. Dar Eduard I* (1272 – 1307) şi chiar Eduard al II-lea (1307 – 1327) ştiu să restaureze puterea regală, acceptând un control parlamentar care îi face pe nobili, pe ecleziastici şi pe burghezii oraşelor să colaboreze la cârmuire. O serie de războaie unele norocoase, împotriva celor din Ţara Galilor, sau nenorocoase împotriva celor din Scoţia, i-au deprins pe englezi cu un armament şi o tactică nouă şi au determinat participarea unei părţi a poporului la acţiunea militară ca şi la guvernarea locală şi centrală. La începutul secolului al XIV-lea regatul Angliei este cel mai modern şi cel mai stabil dintre toate statele creştine. Ceea ce va îngădui acestui mic stat de vreo patru milioane de locuitori să câştige la începutul războiului de o sută

de ani succese strălucite împotriva colosului francez cu paisprezece milioane de locuitori.

Dar Franţa de la începutul secolului al XIV-lea nu este totuşi lipsită de prestanţă. Progresele sale sub monarhia Capeţiană au fost mai lente, dar poate mai sigure. Între alegerea lui Hugues Capet (987) şi înscăunarea lui Ludovic al VII-lea (1317) slabii monarhi capeţieni îşi irosesc forţele în lupte fără strălucire şi mereu reîncepute împotriva micilor seniori prădalnici, ce stau în siguranţă la adăpostul donjoanelor18 din Île-de-France. Ei nu arată prea grozav faţă de marii lor vasali, dintre care cel mai puternic, ducele de Normandia, adaugă la ducatul său regatul Angliei în 1086, apoi vastele domenii ale Plantageneţilor, la mijlocul secolului al XII-lea. Totuşi, începând din 1124, Franţa şi-a arătat coeziunea sa urmându-şi regele şi făcând faţă ameninţării împăratului german care a trebuit să dea înapoi. Pe acest domeniu regal în curs de mărire şi curăţat de tulburătorii săi feudali îşi întemeiază Capeţienii puterea lor crescândă. Progresele neîndoielnice sub Ludovic al VII-lea (1137 – 1180), sunt fulgerătoare sub Filip August* (1180 – 1223), se întind şi se consolidează sub Ludovic al VIII-lea (1223 – 1226), Ludovic al IX-lea* (cel Sfânt) (1226-1270), Filip cel îndrăzneţ (1270-1285) şi Filip al IV-lea cel Frumos* (1285 – 1314). Baza financiară a puterii regale franceze rămâne

17 Confirmare şi extindere a Magnei Charta impusă în 1258 regelui Henric al III-lea şi prevăzând adunarea Parlamentului de trei ori pe an.

18 Donjon = turn de apărare puternic, uneori izolat, alteori înglobat unui castel.

şi mai departe destul de slabă, regele continuă să recurgă la domeniul său pentru resursele sale principale să „trăiască din al său", dar el ţine în mâna sa administraţia, de la instituirea sub Filip August, a balivilor (baillis), seneşalilor (senechaux) şi prepoziţilor (prevots) 19, de la lărgirea şi specializarea consiliului, transformat în Curte regească, în ceea ce priveşte domeniul finanţelor şi mai ales al justiţiei, prin Parlamentul organizat de Filip cel Frumos în 1303 şi care atrage la el un număr tot mai mare de pricini pe măsura succesului continuu al „apelului" către rege. Întocmai ca în Anglia, Statele generale, reunite

de Filip cel Frumos şi alcătuite din prelaţi, baroni şi burghezii bogaţi ai „bunelor" oraşe, reprezintă mai mult un ajutor decât o limitare a puterilor regelui şi ale sfetnicilor săi, aşa-zişii „legişti", formaţi în universităţi şi pătrunşi de dreptul roman pus de ei în slujba suveranului, care este „împărat în regatul său".

O reacţie feudală are loc în 1315 după moartea lui Filip cel Frumos, dar în 1322 schimbarea de dinastie, înlocuirea Capeţienilor prin noii Valois, se face fără piedici. Cel mult noua dinastie pare mai accesibilă influenţelor feudale, care mai sunt încă foarte puternice la curtea din Paris.

A treia reuşită a monarhiei centralizatoare este realizată de papalitate. Acest succes nu se datorează decât prea puţin puterii temporale a papei, acelei baze teritoriale pe care i-o oferă firavul Patrimoniu al Sfântului Petru. Asigurându-şi puterea asupra episcopilor, şi mai ales pompând la sine resursele financiare ale bisericii – nu fără a ridica proteste puternice în Anglia şi în Franţa, de pildă – şi luând iniţiativa codificării dreptului canonic, papalitatea se transformă în secolul al XII-lea, şi mai ales în al XIII-lea, într-o monarhie supranaţională eficientă. Nu numai că va supravieţui exilului de la Avignon, dar ea îşi va afirma aici puterea ei asupra bisericii, şi Yves Renouard a putut susţine pe bună dreptate că Avignon a fost pentru această monarhie un mai bun centru geografic decât excentrica Romă.

Succesele unificării monarhice sunt mai puţin însemnate în Peninsula Iberică, unde, în ciuda unor uniri trecătoare, regatele rămân despărţite. Portugalia (care este regat din 1140), Navarra, Castilia, care absoarbe regatul de Leon după 1230, Aragónul – fără a mai socoti persistenţa dualismului aragónez-catalan de sub uniunea politică de după 1137 – par nişte alcătuiri durabile. Dar fiecare regat realizează înăuntrul frontierelor sale schimbătoare potrivit cu înaintarea Reconquistei şi cu combinaţiile dinastice, nişte progrese remarcabile, în privinţa centralizării. În Castilia, domnia lui Al-fons al X-lea* cel înţelept (1252 – 1284) este epoca redactării marelui codice al aşa-numitelor Siete Particlas şi al avântului Universităţii din Salaâ9 Dregători regali având în grija lor unităţi teritoriale asupra cărora

exercitau dreptul de justiţie majoră şi minoră, reprimind delictele publice. Prepoziţii judecau şi litigiile dintre particulari.

COMIT.
1! I I I i
BRETANIEI
AngersuliANjou
COMIT. BURGUNDIE!
I ClermontaHTcOMI
Reaatui finind dired de regele Franţe
Domeniu diseci ai regelui de Aragor
Feude depinzând de Coroană
Domeniu indirect al regelui de Aragor
Domeniu direct al regelui Angliei
Domeniu indirea al regelui Anglie
25. FRANŢA LA URCAREA PE TRON A LUI FILIP AUGUST (1180)
comit. de poiters – = cbmit. de
MARCH
I Regatul direcf I ai regelui Frânta
Feude nle coroanei Franceze I Feude ale regelui Angliei
26. FRANŢA LA URCAREA PE TRON A LUI FILIP AL VI-LEA DE VALOIS (1328)

mânca, ce se bucură de favoarea regală. Aragónul, care sub imboldul catalanilor se pasionează pentru orizontul său mediteranean, este o mare putere sub Iacob Cuceritorul (1213 – 1276), iar după împărţirea regatului, în 1262, ajunge la înflorire regatul de Majorca, cu capitala sa Perpignan, şi oraşele sale Majorca şi Montpellier, unde vin bucuros regii să-şi stabilească reşedinţa, îndeosebi condiţiile speciale ale Reconquistei şi ale repopulării Peninsulei Iberice au îngăduit poporului să participe din plin la adunările locale foarte vioaie, acele Cortés, care sunt în fiinţă în tot regatul începând de la mijlocul secolului al XIII-lea.

Insuccesul centralizării monarhice este mai vădit în Italia şi în Germania, în Italia, puterea temporală a papilor în centrul peninsulei şi autoritatea imperială în nord împiedică efectuarea unei închegări teritoriale. Jocul facţiunilor, al partidelor, de la oraş la oraş, şi înăuntrul

fiecărui oraş, gravitează mai mult ori mai puţin în jurul luptei, cu mii de episoade, dintre Ghelfr şi Ghibelini. În sud, regatul Neapolelui sau al celor Două Sicilii, cu toate sforţările regilor normanzi, ale regilor germani (ca Frederic al II-lea, care a întemeiat la Neapole prima universitate de stat în 1224 şi care ţine în frâu feudalitatea prin constituţiile de la Melfi în 1231) şi în sfârşit ale regilor angevini, e supus la prea multe dominaţii străine una după alta pentru a putea ajunge la o administraţie solidă.

În Germania, mirajul italian îndepărtează pe împăraţi de realităţile germanice. Frederic Barbarossa* dă impresia că a supus pe feudali autorităţii regale, mai ales atunci când înfrânge în 1181 rezistenţa celui mai puternic principe german, Henric Leul*, ducele de Saxonia şibavaria. Dar certurile dinastice, războaiele dintre pretendenţii la coroană, interesul crescând pentru o Italie totuşi din zi în zi mai rebelă, contribuie, împreună cu Marele Interregn (1250 – 1273) la insuccesul încercării de centralizare monarhică. Forţele politice vii ale Germaniei la sfârşitul secolului al XIII-lea sunt reprezentate la frontierele colonizării spre nord şi spre est de oraşele Hansei şi de casele princiare vechi sau noi. În 1273, un mic principe alsacian, Rudolf de Habsburg*, dobândeşte coroana imperială şi foloseşte mai ales intervalul şederii sale pe tron pentru a aşeza în părţile de sud, în Austria, în Stiria, în Carintia, bazele viitoarei măriri a dinastiei sale.

În est şi în nord certurile dinastice, fărâmiţarea feudală, neprecizia frontierelor acţionează împotriva autorităţii puterii centrale, minate de altfel de colonizarea germanică.

În Danemarca, după fluctuaţii diverse, s-ar părea că regalitatea iese învingătoare împotriva feudalilor la începutul secolului al XIV-lea, dar regele este atât de sărac, încât în 1319 el e silit să-şi zălogească ţara creditolului său, comitele de Holstein. În Suedia, regalitatea a devenit electivă în secolul al XIII-lea, dar familia Folkungarilor a reuşit un timp să se impună sub Magnus La duslas (1274 – 1290), apoi mai ales sub Magnus Eriksen

%.

(1319 – 1332). Norvegia pare cea mai favorizată. Haakon al

V-lea cel Bătrân (1217 – 1263) zdrobeşte aristocraţia, şi laică, şi ecleziastică, şi instituie monarhia ereditară.

În Polonia au încetat să mai fie regi după Boleslav cel Viteaz, încoronat la Gniezno în ziua de Crăciun, 1076. Dinastia Piaştilor continuă totuşi cu duci, dintre care unii au dat uitării gândul unificator, ca Boleslav cu Gura Strâmbă (1102 – 1138) şi Mesco cel Bătrân după 1173. Dar şi aici răzvrătirile feudalilor laici şi ecleziastici, ajutate direct sau indirect nu numai de germani, dar şi de cehi, şi de unguri, transformă Polonia într-un grup de ducate independente, tot mai numeroase în cursul secolului al XIII-lea. În 1295, Przemyśl din Polonia Mare reînfiinţează în folosul său regalitatea polonă, dar după el, doi regi ai Boemiei îşi asumă titlul de regi ai Poloniei, şi va trebui aşteptată ungerea – la Cracovia de astă dată – a unui mic senior din Cuiavia, Vladislav cel Scurt, în 1320, pentru ca să se afirme Corona regni Poloniae. Fiul său va fi Cazimir cel Mare (1333 – 1370). Dar în vremea aceasta, Conrad de Mazovia a chemat pe cavalerii teutoni împotriva prusienilor, şi teutonii, sprijiniţi pe noile episcopii de Thorn (Torun), Kulm (Chełmno) şi Marienwerder, întemeiază un stat german, iar după cucerirea Prusiei invadează în 1309 Pomerania de la Gdańsk şi-şi fac o adevărată capitală din castelul lor de la Marienburg (Malbork).

Cazul Boemiei este mai complex. La sfârşitul secolului al XII-lea Otokar I (1192 – 1230) este încoronat rege în 1198 şi instituie ereditatea regatului pentru dinastia Przemyslizilor. Dar regii Boemiei acţionează şi ca principi ai imperiului, şi ei joacă în Germania un joc primejdios. Otokar al II-lea (1253 – 1278), supranumit, pentru fastul curţii sale, Regele de Aur, nu se mulţumeşte să fie doar un elector al imperiului, ci umblă după coroana imperială. Prin cuceriri el adaugă Boemiei şi Moraviei, Austria, Stiria, Carintia, Carniolia. Dar el se ciocneşte de Rudolf de Habsburg care, ales în locul său, îl zdrobeşte în lupta de la Dairnkrut în 1278. Visul unei Boemii mari s-a sfârşit, dar nu visul german, pe care îl realizează în secolul al XIV-lea un rege dintr-o dinastie nouă, străină, Carol de Luxemburg, ca împărat Carol al IV-lea. Dar în acest timp realitatea este reprezentată de colonizarea progresivă a Boemiei de către imigranţi germani.

În Ungaria, nenumărate certuri pentru succesiune în cursul secolelor XI şi XIII slăbiseră pe Arpadieni, descendenţii sfântului rege Ştefan care au ştiut totuşi, între germani şi mai ales bizantini, ispitiţi o clipă de gândul anexării Ungariei, să-şi mărească regatul ocupând Transilvania, Slovenia şi Croaţia. Bela al III-lea (1173 – 1196) însurat cu o soră a lui Filip August, pare să consolideze bazele monarhiei, dar clasa în ascensiune a feudalilor impune fiului său, Andrei al II-lea, în 1222, Bula de Aur, impropriu numită de unii istorici Magna Charta a Ungariei. Căci, departe de a aşeza statornic libertăţile naţionale, ea a instaurat supremaţia nobililor, care a dus foarte iute ţara la anarhie. Moartea ultimului Arpadian în 1301 a însemnat de altfel începutul unei crize care avea să aducă în Ungaria suverani străini.

La 1 august „oamenii" de pe valea Un, libera comunitate de pe valea Schwvz şi asociaţia oamenilor de pe valea Nidwalden încheiau cu jurământ în faţa ameninţării habsburgice o ligă perpetuă, cum mai existau multe altele încheiate între comunităţi urbane sau muntene. Ar fi fost greu de prevăzut că aceasta avea să constituie nucleul unei organizări politice originale: Confederaţia Helvetică. La 15 noiembrie 1315 liga repurta asupra lui Leopold de Habsburg o victorie strălucită la Morgarten. Destinul militar al elveţienilor se anunţa de pe acum odată cu viitorul lor politic.

În momentul în care creştinătatea occidentală îşi atinge apogeul, dar se pregăteşte să facă faţă unei crize şi să se transforme profund, se poate pune întrebarea: căror forme şi căror forţe le va fi dat să ia locul feudalităţii care, deşi puternică din punct de vedere economic şi social, a intrat în declin din punct de vedere politic. Ne-am putea gândi la oraşe, a căror prosperitate nu încetează de a creşte, a căror radiaţie culturală este incomparabilă, şi care, alături de succese economice, artistice, intelectuale, politice, înregistrează chiar triumfuri militare. Începând din 1176, cele mai avansate dintre ele, şi anume oraşele din Italia de nord, pricinuiseră lui Frederic Barba-rossa, la Legnano, un dezastru care a uluit lumea feudală. În 1302, la Cour-trai pedestrimea oraşelor flamande taie în bucăţi floarea oştirii de cavaleri francezi, care îşi pierd acolo cinci sute de pinteni de aur ce vor da numele acestei bătălii. Viitorul pare că aparţine acuma Gen ovei, Florenţei, Milanului,

Sienei, Veneţiei, Barcelonei, precum şi oraşelor Bruges, Gând, Ypres. Brema, Hamburg şi Lübeck. Şi totuşi, Europa modernă nu se va construi în jurul oraşelor ci al statelor. Baza economică a oraşelor nu va fi îndestulătoare nici pentru a sluji de reazem unei puteri politice de mâna întâi, nici chiar pentru a întemeia o forţă economică de proporţii mari. Pe măsură ce marele comerţ încetează a se exercita mai ales asupra unor mărfuri de lux dar şi asupra unor materii grele (cerealele în primul rând), centrul urban nu mai are dimensiunile necesare. Încă de pe la sfârşitul secolului al XIII-lea oraşele nu se mai impun decât în cadrul unor confederaţii urbane – aceasta este soluţia hanseatică – sau concentrând în jurul lor o zonă (banlieue) rurală, un teritoriu tot mai întins – aceasta este soluţia flamandă (Bruges şi Gând îşi trag tot atâta putere din aşa-numitul lor „Franc" 20 decât din comerţul

20 în sensul de teritoriu aparţinându-le în propriu şi deci liber (franc) de altă jurisdicţie.

depărtat), şi mai ales italiană: oraşele din Liguria, din Lombardia, din Toscana, din teritoriul venet, din Umbria se îmbogăţesc cu un contado ajuns indispensabil. Cel mai urbanizat din toate oraşele, Siena, în care banca obţinuse cele mai glorioase realizări ale sale până în secolul al XIII-lea, exprimă bine în artă această nevoie pe care o are oraşul de un teritoriu rural. Frescele palatului municipal în care Ambrogio Lorirszetti reprezintă în 1337 şi 1339, ca un omagiu în cinstea orăşenilor, Buna şi reaua cârmuire, nu despart oraşul – măcar şi închis cu ziduri şi înălţând spre cer turnuri şi monumente – de pământul său rural, de nelipsitul contado. Veneţia nu va avea continuitate decât prin domeniul său Terra Ferma. Este poate greu de descoperit acest lucru în 1300. Dar timpul insuliţelor, al punctelor, al micilor celule este pe cale să apună în acelaşi timp cu feudalitatea. Un alt tip de organizare a spaţiului începe să se impună: acel al statelor teritoriale. Oamenii clarvăzători ai epocii percep această realitate sub forma ei demografică. Pierre Dubois socoate că regele Franţei este cel mai puternic suveran al creştinătăţii pentru că are cel mai mare număr de supuşi, şi Marsilio din Padova face din populaţie una dintre principalele forţe ale statelor moderne. Dar acest număr nu poate să existe decât pe o suprafaţă mare şi progresul începe să pretindă

unificarea unor întinderi apreciabile.

I

XI – Civilizaţia occidentului medieval

IV. Criza creştinătăţii (secolele XIV – XV)

Dacă la începutul secolului al XIV-lea majoritatea statelor creştine mai plutesc încă între nişte frontiere nestabile, Creştinătatea, considerată în întregul ei, este stabilizată. Este cum a zis A. Lewis, „la fin de la frontiere". Expansiunea medievală este încheiată. Când va reîncepe, la sfârşitul secolului al XV-lea, ea va constitui alt fenomen. Invers, timpul marilor invazii pare că s-a sfârşit. Incursiunile mongole din 1241 – 1243 au lăsat în Polonia şi în Ungaria urme îngrozitoare, mai ales în această ţară din urmă unde invaziunea cumanilor, împinşi de mongoli, a mărit anarhia, a dat ungurilor un rege, Ladislau al IV-lea (1272 – 1290), pe jumătate cuman şi chiar pe jumătate păgân, împotriva căruia papa Nicolae al IV-lea a predicat pornirea unei cruciade. Dar aceste incursiuni nu sunt decât nişte raiduri după care rănile se cicatrizează iute. Mica Polonie şi Silezia cunosc un nou val de defrişări şi de înflorire agricolă şi urbană după trecerea tătarilor.

Dar la cotitura secolului al XIII-lea spre al XIV-lea creştinătatea nu numai că se opreşte din mers dar se şi restrânge. Nu mai sunt nici defrişări, nici cuceriri asupra solului, iar pământurile marginale, puse în exploatare sub presiunea demografiei şi în beţia expansiunii, sunt părăsite, pentru că randamentul lor este cu adevărat mult prea slab. Despădurirea îşi vesteşte venirea în multe locuri. Părăsirile de ogoare şi chiar de sate – aşa-zisele Wiistungen studiate de Wilhelm Abel şi de discipolii săi – încep acum. Construcţia marilor catedrale rămase neterminate se întrerupe. Curba demografică se încovoaie şi începe să coboare. Sporirea preţurilor se opreşte şi declanşează o depresiune.

Alături de aceste mari fenomene de ansamblu, o serie de evenimente – dintre care unele au impresionat pe contemporani, iar altele nu şi-au căpătat toată semnificaţia decât în ochii istoricilor moderni – vestesc momentul de începere a crizei Creştinătăţii.

O serie de greve, de răzmeriţe urbane, de revolte, mai ales în Flandra, izbucnesc în ultima treime a secolului al XIII-lea (la Bruges, Douai, Tournai, Provins, Rouen, Caen, Orléans, Beziers în 1280, la

Toulouse în 1288, la Reims în 1292, la Paris în 1306) şi culminează în 1302 în regiunile Belgiei actuale într-o răscoală aproape generală, după atestarea cronicarului din Liège Hocsem: „În anul acesta, partidul popular s-a răsculat aproape pretutindeni împotriva celor mari. În Brabant, această răscoală a fost înăbuşită, dar în Flandra şi la Liège norodul a rămas biruitor multă vreme".

În 1284, bolţile catedralei de la Beauvais, înălţate până la patruzeci şi opt de metri, se năruie. Visul gotic nu se va ridica mai sus. Şantierele catedralelor îşi opresc construcţia. Narbonne în 1286, Colonia în 1322; Siena va ajunge la limita posibilităţilor sale în 1361.

Devalorizarea monedei începe. Franţa lui Filip cel Frumos (1285 – 1314) suferă mai multe asemenea mutaţii monetare, primele din evul mediu. Băncile italiene, îndeosebi cele florentine sunt în 1343 victimele unor falimente catastrofale. Familiile Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli, Bonaccorsi, Cocchi, Antel-lesi, Corsini, Uzzano, Perendoli şi – după cum adaugă cronicarul florentin Giovanni Villani – „multe alte mici companii şi mulţi alţi meşteşugari particulari au fost prinşi în acest vârtej".

Fără îndoială, aceste simptome de criză se manifestă în sectoarele cele mai fragile ale economiei: în oraşele în care economia textilă luase un avânt care o punea la discreţia unei scăderi a posibilităţilor clientelei bogate pentru care producea şi exporta; în domeniul construcţiei, în care uriaşele mijloace având a fi puse în acţiune costau din ce în ce mai scump, pe măsură ce mâna de lucru, materiile prime, capitalurile găseau întrebuinţare în alte sectoare mai lucrative; în domeniul economiei monetare stângăciile în mânuirea bimetalismului la care s-a ajuns prin reluarea baterii de bani de aur, imprudenţele bancherilor solicitaţi de principi tot mai avizi de subsidii, tot mai încurcaţi în datorii, sporeau greutăţile inerente unei forme de economie cu care chiar specialiştii erau puţin obişnuiţi.

Cum scrie Gilles Li Mulsis, abate de Saint Martin din Tournai, la începutul secolului al XIV-lea:

En monnaie est la chose mout obscure
Elles vont haut et bas, on ne sait que faire
Qitand on croit gagner, on trouve le contraire.

(Cu banii este lucru foarte întunecos, Căci nu ştii ce să faci, ei merg ba-n sus, ba-n jos, Când aştepţi un câştig, afli că e pe dos).

Criza se dezvăluie în toată amploarea sa când atinge nivelul esenţial al economiei rurale. În 1315 – 1317 o serie de intemperii atrag după sine recolte proaste, urcarea preţurilor, revenirea foametei generale aproape dispărută în Occident, cel puţin în Extremul Occident în secolul al XIII-lea. La Bruges, două mii de persoane, din treizeci şi cinci de mii, mor de foame.

Scăderea rezistenţei fizice, ca o consecinţă a recrudescenţei subalimentării, a jucat desigur un rol în ravagiile ciumei mari din 1348 care coboară brutal curba demografică şovăitoare şi transformă criza în catastrofă.

Dar este clar că această criză este anterioară flagelului, care n-a făcut decât s-o exagereze, şi că trebuie căutate cauzele ei în fondul însuşi al structurilor economice şi sociale ale Creştinătăţii.

de

Micşorarea rentei feudale, perturbările datorate proporţiei tot mai mari de bani în redevenţele ţărăneşti aduc în discuţie temeiurile puterii feudalilor.

Oricât de fundamentală, criza nu atrage după sine o depresiune a întregii economii occidentale şi nu loveşte în mod egal nici toate categoriile, nici pe toţi indivizii.

Un sector geografic sau economic este lovit, în timp ce în preajma lui se desenează un nou avânt care înlocuieşte şi compensează pierderile vecine. Postăvăria de lux tradiţională, „vechea postăvărie", suferă rău de pe urmele crizei, şi centrele unde domina decad, dar alături se ridică noi centre, care se consacră fabricării de stofe mai puţin preţioase, destinate unei clientele mai puţin bogate şi mai puţin pretenţioase; este triumful noii postăvarii, a unor ţesături în genul aşa-ziselor sayottes1 şi futaines2, având la bază bumbacul. O familie dă faliment, dat o alta, alături, îi ia locul.

Clipă un moment de dezorientate, clasa feudală se adaptează şi înlocuieşte pe scară mate culturile prin creşterea de vite mat remuneratoare, şi pornind de aici, transformă peisajul rural înmulţind terenurile împrejmuite (aşa-zisele enclosures) 3. Ea modifică şi

contractele de exploatate ţărănească, şi natura redevenţelor şi a plăţii lor, se iniţiază în mânuirea monedelor reale şi a celor de socoteală, a căror folosite abilă le îngăduie să întâmpine cu bine mutaţiile monetare. Dat, bineînţeles, numai cei puternici, cei mai abili sau cei mai fericiţi profită, pe când ceilalţi sunt loviţi.

Fără îndoială că şi căderea bruscă a curbei demografice agravată de ciumă determină scăderea frecvenţei mâinii de lucru ca şi a clientelei, dar salariile se urcă şi supravieţuitorii sunt în genere mai bogaţi.

Făta îndoială că feudalitatea atacata de ctiză aleargă la soluţia cea mai uşoară a claselot dominante ameninţate: războiul. Exemplul cel mai sugestiv este războiul de o sută de ani, voit în mod instinctiv de nobilimea engleză şi franceză ca o soluţie la dificultăţile lor. Dar ca întotdeauna, războiul accelerează procesul în curs şi provoacă naşterea unei economii şi societăţi noi, trecând păste şirul de morţi şi ruine care nu trebuie totuşi exagerate în această împrejurare.

1 Saye şi savstte desemnează stofe uşoare de lân.3, cu un fir de mătase, din care se făceau haine de casă.

2 Futaine e o ţesătură de bumbac pluşată corespunzând oarecum barchetului de azi. La origine era fabricată la Fosfat lângă Cairo de unde i-a venit şi numele.

3 Termen englez al unui fenomen flagrant în Anglia la sfârşitul secolului al XV-lea când seniorii marilor domenii cuprindeau în împrejmuirile Jor şi o parte din terenurile comunale.

Iz = DANEMÂROE

ANGLfAtZ-ISKFQ. «LLibeck

Sllla-Siena OSTATF LEStiMPARÂTIA

27. OCCIDENTUL LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIV-LEA

În plină evoluţie între retragerea musulmanilor spre sutivi Spaniei şi reducerea Imperiului bizantin ameninţat de turci.

Criza din secolul al XIV-lea se soldează deci rapid cu o remaniere a hărţii economice şi sociale a Creştinătăţii.

Ea favorizează şi accentuează evoluţia anterioară spre o centralizare statală. Ea pregăteşte monarhia franceză a lui Carol al VII-lea şi Ludovic al XI-lea, regalitatea engleză a Tudorilor, unitatea

spaniolă sub regii catolici, domnia care începe cam pretutindeni, dar îndeosebi în Italia, a „principelui" 4. Ea face să apară noi clientele îndeosebi burgheze, pentru nişte produse şi o artă care tind poate la o fabricare în serie – ceea ce va fi posibil în domeniul intelectual mulţumită tiparului –, dar care corespund la un nivel de calitate în medie încă foarte onorabil, la o ridicare a nivelului de trai al păturilor noi, la o extindere a bunăstării şi a gustului pentru frumos.

Ea aduce pe lume societatea Renaşterii şi a timpurilor moderne, mai deschisă şi – pentru mulţi – mai fericită decât înăbuşitoarea societate feudală.

4 Aluzie la Principele lui Machiaveli.

V, Lumini în noapte (secolele V – IX)

În istoria civilizaţiilor, ca şi în cea a indivizilor, copilăria este hotărâtoare. Şi mult, dacă nu chiar totul, e pus în cumpănă atunci. Între secolul al V-lea şi al X-lea se nasc deprinderi de a gândi şi de a simţi precum şi teme şi opere care formează şi informează structurile viitoare ale mentalităţilor şi sensibilităţilor medievale.

Şi mai întâi organizarea însăşi a acestor structuri noi. Că există în fiecare civilizaţie pături deosebite de cultură, potrivit cu categoriile sociale, pe de o parte, cu aporturile istorice pe de alta, este un lucru binecunoscut. Concomitent cu această stratificare aflăm combinaţii, grupări, amestecuri care constituie şi ele sinteze noi.

Acest lucru este deosebit de vădit în evul mediu timpuriu occidental. Şi cea mai evidentă noutate a culturii e constituită de relaţiile care se stabilesc între moştenirea păgână şi aportul creştin, în ipoteza – care e departe de adevăr, precum se ştie – că şi una şi cealaltă au format atunci un tot coerent. Dar ele se aflau, şi una şi cealaltă, cel puţin la nivelul păturilor instruite, şi ajunseseră la un grad suficient de omogenitate pentru ca să le putem considera ca doi parteneri.

Trebuie oare să spunem: ca doi adversari?

Dezbaterea, conflictul dintre cultura păgână şi spiritul creştin au umplut literatura paleocreştină, apoi cea a evului mediu, şi de atunci încoace un număr apreciabil de lucrări moderne, consacrate istoriei civilizaţiei medievale. Şi nu se poate nega că cele două gândiri şi cele două sensibilităţi se opuneau între ele cum se opun astăzi ideologia

marxistă şi ideologia burgheză. Literatura păgână în bloc constituie o problemă în evul mediu creştin, dar în secolul al V-lea chestiunea este şi rezolvată în fapt. Până în secolul al XIV-lea vor exista extremişti ai celor două tendinţe opuse: cei care condamnă folosirea şi până chiar şi simpla citire a autorilor vechi; cei care îi folosesc din plin într-un chip mai mult ori mai puţin nevinovat. Şi conjunctura va favoriza alternativ ba pe unii ba pe ceilalţi. Dar atitudinea fundamentală a fost hotărâta de părinţii bisericii şi perfect definită de sfântul Augustin declarând că creştinii trebuiau să folosească cultura antică întocmai aşa cum folosiseră evreii prăzile capturate de la egipteni: „Dacă filosofii (păgâni) au dat glas din întâmplare unor adevăruri folositoare pentru credinţa noastră – îndeosebi filosofii platonicieni – nu numai că nu trebuie să ne temem de aceste adevăruri, dar trebuie să le smulgem de la aceşti deţinători abuzivi pentru a le întoarce în folosul nostru". În chipul acesta au ridicat israeliţii, din Egipt, vase de aur şi de argint şi obiecte preţioase din care trebuiau mai apoi să înalţe tabernacolul. Acest program luat din De doctrina christiana, şi care va ajunge în evul mediu un loc comun, deschide efectiv poarta pentru o întreagă gamă de utilizări a culturii greco-romane. Adesea oamenii din evul mediu se vor mărgini la litera textului lui Augustin, adică nu vor folosi decât nişte materiale izolate, cum ar fi pietrele templelor distruse, dar uneori aceste materiale vor fi constituite din bucăţi întregi: coloane de temple devenite stâlpi ai catedralelor şi uneori chiar templul însuşi – ca de pildă Panteonul de la Roma, transformat în biserică la începutul secolului al VII-lea se va preface în edificiu creştin cu preţul unor mici transformări şi al unui uşor camuflaj. Este foarte greu de apreciat în ce măsură a trecut utilajul mental (constând din vocabular, noţiuni şi metode) din antichitate în evul-mediu. Gradul de asimilare, de metamorfoză, de denaturare variază de la un autor la altul, şi adesea un acelaşi autor oscilează între aceşti doi poli extremi care fixează limitele culturii medievale; fuga îngrozită din faţa literaturii păgâne şi admiraţia pătimaşă ducând la împrumuturi pe scară mare. Încă şi mai înainte sfântul Ieronim dăduse exemplul acestor oscilaţii. Lăsându-se robit de obiceiul de a face lungi citate din autorii păgâni, din care îşi făcuse hrana tot atât cât şi din Biblie, el aude într-o zi în vis glasul lui

Dumnezeu chemându-l în faţa lui şi mustrându-l: „Ciceronianus es, non christianus" (Tu eşti ciceronian, nu creştin). Alcuin va avea acelaşi vis, dar cu privire la Virgiliu. Dar Ieronim defineşte şi el acelaşi compromis ca sfântul Augustin: autorul creştin trebuie să purceadă cu modelele sale păgâne întocmai ca evreii din Deuteronom cu femeile robite în războaie, cărora le rad părul, le taie unghiile şi le dau haine înainte de a le lua de soţie.

În practică, clericii medievali vor găsi destule mijloace de a utiliza cărţile „păgâne" satisfăcându-şi conştiinţa fără multă osteneală. Astfel, la Cluny, călugărul care consulta la bibliotecă un manuscris al unui autor antic trebuia, să-şi scarpine urechea cu un deget ca un câine scarpinându-se cu laba, „căci pe bună dreptate necredinciosul este asemuit acestui animal".

Rămâne însă faptul că şi dacă acest compromis a reuşit să salveze o oarecare continuitate a tradiţiei antice, el a trădat totuşi îndeajuns această tradiţie, pentru ca elita intelectuală să resimtă în diverse rânduri nevoia unei adevărate reîntoarceri la izvoarele antice. O serie de renaşteri scandează mersul evului mediu, în vremea carolingiană, în secolul al XII-lea, în sfârşit, în zorii marii renaşteri.

Dar rămâne mai ales faptul că îndoita necesitate impusă autorilor occidentali din evul mediu timpuriu, de a folosi utilajul intelectual de neînlocuit al lumii greco-romane şi de a-l turna în tipare creştine, a favorizat dacă nu a şi creat nişte obiceiuri intelectuale foarte regretabile, anume o deformare sistematică a gândirii autorilor, un anacronism perpetuu, o redare a gândirii prin citate desprinse de contextul lor. Gândirea antică nu a supravieţuit în evul mediu decât atomizată, deformată „umilită de gândirea creştină. Obligat să apeleze la serviciile duşmanului său învins, creştinismul s-a văzut constrâns să-l condamne la amnezie pe sclavul prizonier şi să-l pună să-i muncească uitându-şi de tradiţii. Dar prin acest fapt a fost el însuşi tras după el în această atemporalitate a gândirii. Toate adevărurile nu au mai putut fi decât eterne. Sfântul Toma d'Aquino va mai declara şi în secolul al XIII-lea că ceea ce au vrut să spună autorii importa prea puţin, esenţial fiind ceea ce au spus, şi care poate fi folosit după voie. Roma nu mai este în Roma. Transferul (translaţiei) inaugura marea

confuzie medievală. Dar această confuzie era condiţia prealabilă a unei ordini noi.

Şi aici antichitatea în declin uşurase munca clericilor creştini din primele secole ale evului mediu. Ceea ce a cunoscut acesta din cultura antică i-a fost lăsat moştenire de către Imperiul târziu, care rumegase, sărăcise, disecase literatura, gândirea şi arta greco-romană pentru ca evul mediu timpuriu în stare de barbarizare să le poată asimila mai uşor.

Nici Cicero, nici Ciuintilian nu sunt cei de la care împrumută clericii din evul mediu timpuriu programul lor ştiinţific şi educativ, ci un retor din Cartagina, Martianus Capella, care la începutul secolului al V-lea defineşte cele şapte arte liberale în poemul său: Nunta lui Mercur şi a Filologiei. Cunoştinţele lor geografice ei le vor cere mai puţin lui Pliniu şi lui Strabo – depăşiţi totuşi de Ptolemeu – decât unui mediocru compilator din secolul al III-lea, când începe decadenţa, Iulianus Solinus care va lăsa moştenire evului mediu o lume întreagă de minuni şi de monştri: Minunile Orientului. Ce e drept, imaginaţia şi arta vor câştiga, ceea ce va pierde ştiinţa. Zoologia evului mediu va fi cea d. Fiziologului [Physiologus), lucrare alexandrină din secolul al II-lea, tradusă în latină tocmai în secolul al V-lea, şi care dizolvă ştiinţa în poezie fabuloasă şi lecţie moralizatoare. Animalele au fost prefăcute în simboluri. Dar evul mediu va crea din ele Bestiariile1 sale, şi aici iarăşi sensibilitatea zoologică medievală va avea drept hrană ignoranţa ştiinţifică. Mai ales aceşti retori şi aceşti compilatori vor pune la îndemâna oamenilor din evul mediu un bagaj de cunoştinţe în fărâme. Vocabulare, versuri mnemotehnice, etimologii (false), florilegiu Imperiul Târziu transmite evului mediu un utilaj mental şi intelectual elementar. Este o cultură de citate de bucăţi alese, asemenea cu aşa-zisele digests2 de azi.

Şi nu este tot astfel şi în ceea ce priveşte partea creştină a culturii? Doctrina christiana este mai întâi şi esenţialmente Sfânta Scriptură. Şi sacra pagina

1 Culegeri de descrieri adesea fantastice ale animalelor înfăţişate uneori în formă poetica. Ştiinţele naturii erau reprezentate de Bestiarii pentru animale, de Florarii pentru flori, de Lapidarii

pentru pietre preţioase, stăruind mai ales asupra virtuţilor oculte.

2 Termen anglo-american desemnând prezentarea unor selecţiuni variate din diferite domenii într-o formă cât mai condensată după un sistem inventat în cursul războiului din urmă.

I

I

va fi baza întregii culturi medievale. Dar între text şi cititor se va interpune-un îndoit ecran.

Textul este socotit greu de înţeles, şi mai ales atât de bogat şi de misterios, încât trebuie explicat la niveluri diverse, după sensul pe care îl cuprinde. De aici nevoia unei serii întregi de chei, de comentarii, de glose, sub care originalul începe să dispară. Textul Cărţii sfinte este copleşit de exegeză. Reforma din secolul al XVI-lea va avea încredinţarea legitimă că l-a redescoperit.

Apoi el mai este şi lung, şi va trebui deci pus la îndemâna tuturor sub formă de extrase, fie prin citate, fie prin parafraze. Biblia se transformă într-o colecţie de maxime şi anecdote.

Părinţii bisericii devin ei înşişi o materie primă din care se extrage, de bine de rău, substanţa. Adevăratele izvoare ale gândirii creştine medievale sunt nişte tratate şi poeme de mâna a treia sau a patra, ca Istoriile împotriva paginilor, ale lui Orosius, discipolul şi prietenul sfântului Augustin, care transformă istoria în apologetică vulgară, Psihomachia lui Prudentius, care reduce viaţa morală la o luptă între vicii şi virtuţi şi Tratatul vieţii contemplative, al lui Iulianus Pomerius, care învaţă pe oameni să dispreţuiască lumea şi activităţile lumeşti.

Nu este suficient să se constate această regresiune intelectuală. Este mai important să se înţeleagă că ea era o adaptare necesară la condiţiile epocii. Puteau câţiva aristocraţi pagini sau creştini – ca Sidonius Appolinaris – să se complacă în jocurile unei culturi rafinate, poate, dar mărginite doar la o clasă socială în agonie. Scriitorii barbari scriu pentru un public nou. Cum a zis cu bună dreptate R.R. Bolgar, vorbind de sistemele de predare ale sfântului Augustin, Martianus Capella şi Casiodor: „Cea mai mare virtute a noilor teorii este poate că oferă o alternativă raţională la sistemul lui Quintilian. Căci lumea în

care înflorise arta oratorică era pe moarte, şi noua civilizaţie menită a o înlocui trebuia să ignoreze adunările populare şi triumfurile din forum. Aceşti oameni ai secolelor viitoare, a căror viaţă trebuia să aibă drept centru casa domanială (manoir) şi mănăstirea, ar fi fost foarte vitregiţi dacă educaţia tradiţională de care depindeau le-ar fi propus un ideal, pe care nu l-ar fi putut percepe dacă Quintilian nu ar fi fost înlocuit prin Capella şi Augustin".

Este zguduitor să-i vezi pe cei mai culţi şi mai eminenţi reprezentanţi ai noii elite creştine, conştienţi de nevrednicia lor culturală în faţa ultimilor jurişti cum renunţă la partea lor de rafinare intelectuală pe care o mai posedă încă, sau ar putea să o mai dobândească, pentru a ajunge a fi înţeleşi de turma ce le e încredinţată. A-şi interzice de a gândi3 pentru a cuceri, iată care a fost alegerea lor. Dacă ea ne lasă nemulţumiţi, nu este mai puţin impresionantă. Acest rămas bun de la literatura antică, rostit adesea în deplină cunoştinţă de cauză, nu este aspectul cel mai puţin emoţionant al abnegaţiei marilor şefi creştini ai evului mediu timpuriu.

Episcopul de Vienne, Avit, la începutul secolului al VI-lea, îl anunţa pe fratele său în prefaţa unei noi ediţii a operelor sale poetice că renunţă la acest gen, „căci prea puţini sunt cei care înţeleg măsura silabelor". În aceeaşi epocă, Eugippius stă la îndoială dacă să publice scrierea sa Viaţa sfântului Severin, căci se teme că „obscuritatea elocinţei sale să nu împiedice mulţimea de a înţelege faptele admirabile" pe care le redă. Césaire din Arles explică mai pe larg această atitudine: „Cer cu smerenie ca urechile învăţaţilor să binevoiască să rabde fără cârtire prezenţa unor expresii rustice, pentru ca întreaga turmă a Domnului să-şi poată primi hrana cerească într-un limbaj simplu, prozaic. Întrucât oamenii neînvăţaţi şi simpli nu se pot ridica la înălţimea cărturarilor să aibă deci bunăvoinţă cărturarii să coboare până la ignoranţa acestora. Oamenii instruiţi pot să înţeleagă ce se spune celor simpli, în vreme ce oamenii simpli nu sunt în stare să tragă vreun folos din ce s-ar spune cărturarilor". Şi el reia fraza sfântului Ieronim: „Predicatorul trebuie să suscite mai degrabă suspine decât aplauze". Negreşit, în amândouă cazurile este vorba de a subjuga, de a domina. Dar mijloacele şi căile s-au schimbat,

şi această mutaţie a sensibilităţii şi a propagandei din antichitate în evul mediu defineşte o societate nouă.

Dar această mutaţie e şi una intelectuală care, dincolo de barbarizare, ajunge sau vrea să ajungă la nişte valori nu mai puţin importante ca cele ale lumii greco-romane. Când sfântul Augustin declară că e mai bine „să fii mustrat de magiştri de gramatică decât să nu fii înţeles de popor" şi că trebuie să preferi lucrurile, realităţile (resi, cuvintelor (verba), el defineşte un utilitarism, ba chiar un materialism medieval, care îndepărta nu fără folos pe oameni de o oarecare logomahie antică. Oamenii din evul mediu nu se arătau pretenţioşi cu privire la starea drumurilor, numai să ajungă la ţintă. Astfel, calea medievală, după rătăciri prin ţărână şi noroi, ducea în sfârşit la liman.

Munca de îndeplinit era uriaşă. Când citeşti textele juridice, canoanele sinoadelor şi ale conciliilor, articolele instrucţiilor penitenţiale din evul mediu timpuriu, eşti uimit de amploarea sarcinii propusă şefilor societăţii creştine. Precaritate a vieţii materiale, barbarie a moravurilor, penurie a oricăror bunuri, fie economice sau spirituale, aceasta mare sărăcie pretinde nişte suflete tari, dispreţuitoare ale rafinamentelor, doritoare de izbândă.

3 S-abitir, formulă împrumutată lui Pascal, care îşi impunea acest sacrificiu pentru a nu tulbura prin raţiune credinţa.

Această vreme a fost şi aceea a marilor erezii, sau mai bine zis a marilor şovăiri doctrinale, căci ortodoxia4, care nu ne apare fixată decât printr-o iluzie retrospectivă, era departe de a fi definită. Nu poate fi vorba aici de a ne pronunţa asupra consecinţelor pe care le-ar fi avut triumful marilor curente ale arianismului, maniheismului, pelagianismului sau priscilianismului, pentru a nu le cita decât pe cele mai cunoscute dintre mişcările religioase care au însufleţit Occidentul în secolele V şi VI. Se poate spune grosso modo că reuşita doctrinei „ortodoxe" a constat în succesul unei căi medii (via media) între simplismul arian sau manihean şi subtilitatea pelagiană sau priscilliană. Totul pare să se rezume în atitudinea faţă de liber-arbitru şi de graţie. Dacă creştinismul s-ar fi înclinat spre stricta doctrină a predestinării, cum voiau maniheenii, toată povara determinismului

divin ar fi apăsat greu asupra unui Occident care ar fi fost dat fără nicio contrapondere pe mânaclaselor dominante, ce nu ar fi lipsit să se proclame interpretele acestei atotputernicii divine. Dacă ar fi triumfal pelagianismul, ar fi instaurat supremaţia alegerii umane şi individuale, şi anarhia ar fi înecat fără îndoială o lume atât de ameninţată. Dar înţelegem bine că Occidentul nu avea altă alternativă. Sclavajul ajunsese la istovire şi totuşi trebuiau puse masele la muncă, utilajul tehnic era slab, dar perfectibil, omul trebuia să simtă că ar putea să exercite o acţiune oricât de modesta asupra naturii. Instituţia monastică, ce exprimă atât de bine această epocă, uneşte fuga. dinaintea lumii cu organizarea vieţii economice şi spirituale. Echilibrul dintre natură şi graţie, care se instaurează, traduce limitele puterii şi ale neputinţei oamenilor din evul mediu timpuriu. Dar mai ales lasă deschisă poarta spre dezvoltări viitoare.

Construită pentru a aştepta sfârşitul lumii, societatea din evul mediu timpuriu şi-a dăruit sieşi, fără a-şi da seama, structurile proprii a întâmpina, când va veni clipa, marele avânt al umanităţii occidentale.

Decorul civilizaţiei nu se schimbă brutal cu venirea marilor invazii. Focarele tradiţionale de cultură, în ciuda devastărilor şi ale distrugerilor, încetează arareori de la o zi la alta de a exista şi de a răspândi lumină. Chiar şi marea victimă a vremurilor noi, oraşul, supravieţuieşte un timp mai lung ori mai scurt, cu mai mult sau mai puţin succes.

Oraşele care păstrează oarecare vitalitate o datoresc uneori continuării mai departe a unei oarecare funcţii economice vechi sau noi, legată mai ales de importul unor produse de lux, de prezenţa unor negustori orientali, cărora li se spune „sirieni”, dar care sunt mai ales evrei, sau de vizitarea regulată

4 în sensul de dreapta credinţă, opusă ereziilor.

a grupurilor de pelerini. Astfel, Roma, Marsilia, Arles, Narbonne, Orléans rămân nişte porţi ale Orientului. Dar focarele urbane cele mai importante sunt acelea care slujesc de reşedinţă noilor regi barbari şi mai ales acelea care sunt sedii de episcopii şi centre renumite de pelerinaj.

Curţile barbare atrag la ele atelierele de lux, râvnesc la

construcţii în pian tră, stofe, aurării mai ales, măcar că cele mai multe tezaure regale şi episcopale se îmbogăţesc îndeosebi cu obiecte importate, în primul rând bizantine. Totuşi, întrezărim atracţia exercitată asupra artiştilor de către Pavia, sub Liutorând (712 – 744); de Monza, în vremea reginei Teodelinda la cotitura secolului al VI-lea spre al VII-lea; de Toledo, începând din timpul domniei lui Reccared (586 – 601) şi până la cucerirea musulmană (711); de Paris şi de Soissons, sub Merovingieni. Dar regresiunea tehnicilor, a mijloacelor economice, a gustului este perceptibilă pretutindeni. Totul se micşorează. Edificiile sunt construite de cele mai multe ori din lemn, acelea clădite din piatră (adesea împrumutată de la monumente antice ruinate), sunt de dimensiuni puţin însemnate. Efortul estetic esenţial se manifestă în decoraţia care acoperă şi ascunde sărăcia tehnicilor de construcţie. Arta de a tăia regulat pietrele, sculptura în ronde-bosse, reprezentarea figurii umane dispar aproape în întregime. Dar mozaicurile, fildeşurile, stofele, obiectele se aurărie îndeosebi strălucesc şi satisfac gustul barbarilor pentru tot ce este bătător la ochi. Artă adesea tezaurizată în comorile palatelor, ale bisericilor, îngropată chiar în morminte. Triumf al artelor minore, dând la iveală de altminteri capodopere, în care se vădeşte iscusinţa metalurgică a meşteşugarilor şi artiştilor barbari, seducţia artei stilizate a stepelor. Capodopere fragile, din care cea mai mare parte nu a supravieţuit până în zilele noastre, dar pentru care avem martori preţioşi şi minunaţi: fibule, paftale de centuroane, minere de săbii. Coroanele regilor vizigoţi, frontalul de aramă al lui Agilulf, sarcofagele merovingiene din Jouarre, iată câteva din rarele giuvaiere ce se mai păstrează încă din aceste veacuri.

Dar suveranii, îndeosebi Merovingienii, se complac tot mai mult în „vil-lele" lor rurale, de unde sunt datate cele mai multe din actele lor; multe oraşe rămân, precum s-a văzut, văduvite de episcopi o vreme mai mult ori mai puţin lungă, dacă e să dăm crezare listelor episcopale. Citindu-l pe Gre-goire de Tours*, Galia din secolul al VI-lea ni se pare încă puternic urbanizată, dominată de bogatele cetăţi episcopale: Soissons, Paris, Sens, Tours. Orléans, Clermont, Poitiers, Bordeaux, Toulouse, Lyon, Vienne, Arles. În Spania vizigotică Sevilla,

sub episcopatul fraţilor Leandru (579 – 600) şi Izidor (600 – 636) este un focar plin de strălucire. Dar marele centru de civilizaţie din evul mediu timpuriu este mănăstirea, şi tot mai mult mănăstirea izolată, mănăstirea rurală. Ea este cu atelierele sale, un „conservatoi râu" 5 al tehnicilor artizanale şi artistice, cu al său scriptorium-bibliotecă păstrătoare a culturii intelectuale. Mulţumită domeniilor sale, utilajului său, mâinii de lucru a călugărilor şi a dependenţilor de tot felul, ea este un centru de producţie şi un model economic, şi bineînţeles un focar de viaţă spirituală, având adesea la temelie moaştele unui sfânt.

Ar fi absurd să tăgăduim atracţia şi forţa de radiaţie a acestor centre monastice. Şi trebuie subliniat că în timp ce se organizează noua societate creştină urbană în jurul episcopului şi, mai mult încă, a parohiilor – care se formează încet în cuprinsul diocezelor (aceste două cuvinte au fost probabil o bucată de timp sinonime) –, în timp ce viaţa religioasă se instalează şi în „villele" aristocraţiei funciare şi militare – care îşi înalţă capelele sale particulare, din care va lua naştere aşa-zisa Eigenkirche feudală –, mănăstirile fac să pătrundă lent creştinismul şi valorile pe care le vehiculează în lumea de la ţară, până atunci puţin atinsă de religia noua, lume a unor lungi tradiţii şi permanenţe, dar care devine lumea esenţială a societăţii medievale. Hagiografia şi iconografia (adesea mai târzii) nu ne îngăduie nicio eroare. În timpul evanghelizării urbane, actul esenţial al sfântului pornit pe convertire este distrugerea idolilor, adică a statuilor din temple. Din secolul al V-lea până la al IX-lea urmează în mediul rural distrugerea idolilor naturali: doborârea unui arbore sacru, botezul unui izvor, aşezarea unei cruci pe un altar rustic. Dar mai simţim şi că preeminenţa mănăstirii manifestă precaritatea civilizaţiei Occidentului medieval: civilizaţie de puncte izolate, de oaze de cultură în mijlocul „deserturilor" de păduri şi de câmpuri ajunse din nou în paragină, sau de întinderi abia atinse în treacăt de cultura monastică. Dezorganizarea reţelelor de comunicaţie şi de legături ale lumii antice a redat cea mai mare parte a Occidentului lumii primitive a civilizaţiilor rurale tradiţionale ancorate în preistorie, abia atinse de poleiala creştină. Vechile obiceiuri, vechile tehnici ale iberilor, celţilor,

ligurilor ies iar la suprafaţă. Acolo unde călugării cred că au biruit păgânismul greco-roman au favorizat reapariţia din adâncuri a unei lumi subterane primitive, de demoni mai ascunşi, supuşi doar în aparenţă legii creştine. Occidentul a fost redat sălbăticiei, şi această sălbăticie va ieşi la iveală, va irupe violent uneori în tot timpul evului mediu. A fost necesar să arătăm clar limitele acţiunii monastice. Dar este esenţial să-i înfăţişăm forţa şi eficacitatea.

Din atâtea nume de mănăstiri pe care hagiografia şi istoria le-au făcut ilustre, vom reţine câteva spre mărturie. În timpul creştinării urbane: Lerins. Când se porneşte acţiunea intensivă la ţară: Monte Cassino şi marea aventură benedictină. Pentru a ilustra căile creştinătăţii din evul mediu

8 Aluzie ca termen de referinţă la existenţa actualului Conservatoire naţional des arts etntetiers de la Paris.

6 Scriptorium-bibliotheque, centru de copiere de manuscrise.

timpuriu: epopeea monastică irlandeză. În sfârşit, în timpul reluării mişcării de creştinare la hotare: rolul mănăstirilor în evanghelizarea din secolele VIII şi IX, ca o continuare de altminteri a curentului irlandez.

Lerins este intim legat de dezvoltarea acestui mare focar de creştinare care a fost Provenţa din secolele V şi VI. Pierre Riche a reamintit recent că Letins a fost înainte de toate o şcoală de ascetism şi nu de formaţie intelectuală. Clericii eminenţi, care veneau să îndeplinească aici un stagiu mai lung ori mai scurt, aşteptau poate de la ea o cultură biblică, dar înainte de toate „o meditaţie spirituală a Bibliei mai degrabă decât o exegeză savantă". Primul abate Honorat, venit la Lerins pe calea ocolită a Orientului, creează ambianţa „leriniană" în legătură strânsă cu Cassian, venit şi el din Orient, fondator al mănăstirii Saint-Victor din Marsilia. Fapt este că între 430 şi 500 Lerins va vedea succedându-se acolo toate numele mari ale bisericii provensale: Salvian, Eucher de Lyon, Césaire de Arles*, Faustus de Riez, inspiratori ai marilor sinoade provensale ale căror canoane şi-au întipărit adânc pecetea pe creştinismul occidental.

Influenţa sfântului Benedict de Nursia*, care radiază din Monte Cassino, începând cam din 529, este încă şi mai profundă. Aceasta se

datorează în primul rând faptului că persoana lui Benedict va apărea foarte aproape oamenilor din evul mediu mulţumită mai ales lui Grigore cel Mare, care consacră o carte întreagă din Dialogurile sale minunilor sfântului, ce se vor bucura de o faimă extraordinară în tot cursul evului mediu. Umilele minuni ale vieţii active, ale vieţii de toate zilele, ale vieţii spirituale, care alcătuiesc legenda de aur benedictină, vor aduce supranaturalul la îndemâna aproape a tuturor. Şi tocmai şi mai ales pentru că sfântul Benedict a fost adevăratul întemeietor al monahismului occidental, datorită regulii pe care probabil a scris-o el, pe care aproape sigur a inspirat-o el, şi care din secolul al VII-lea înainte îi este atribuită lui. Fără a ignora şi fără a dispreţui tradiţia monastică orientală, el nu adoptă exagerările ei ascetice. Regula sa, cu comportările, cu spiritualitatea şi sensibilitatea pe care a contribuit să le formeze sunt nişte minuni de moderaţie şi de echilibru. Sfântul Benedict distribuie armonios munca manuală, munca intelectuală şi activitatea propriu-zis spirituală în schema de folosire a timpului monastic. El va arăta astfel monahismului benedictin – care se bucură de un imens succes în Occident din secolul al VI-lea până în al IX-lea, şi care mai târziu va coexista cu alte familii monastice – calea întreită a exploatării economice, a activităţii intelectuale şi artistice, a ascezei spirituale. După el, mănăstirile vor fi nişte centre de producţie, nişte locaşuri de redactare şi iluminare a manuscriselor, nişte focare de radiaţie religioasă. El împacă autoritatea necesară a abatelui cu blândeţea şi frăţia prin care se înlesneşte supunerea. El impune simplitatea, dar fără exagerare, nici în sensul ascetismului şi nici în al despuierii de toate. „Dacă se întâmplă”, spune regula, „să i se poruncească

8030 şi 31. BARB A. RIZAREA ARTEI ROMANE: DIPTICURILE LUI STI-LICO ŞI BOETIUS

Marii demnitari ai imperiului târziu, ofereau prietenilor cu prilejul unor ceremonii ale vieţii lor publice (îndeosebi preluarea funcţiei consulare) nişte dip-ticuri de fildeş. În timp ce acest obicei se păstra neschimbat la Bizanţ, biserica din Occidsnt a convertit creştinismului dipticurile. Acela al lui Stilico (îi. 30) a devenit o scoarţă de carte, iar acel al lui Boetius a fost folosit în scopuri liturgice. Stilico,

ajuns în 385 magistru al miliţiei, tutore al împăratului Honorius, apare ca tip de barbar romanizat descris de poetul Claudian ca un nou Fabricius, un nou Paul-Emil. El îşi păstrează armamentul barbar, cheie a ascensiunii sale; lancea, sabia, scutul. Numele dregătorului creştin al arianului Teodoric este arătat în inscripţia aşezată chiar deasupra capului său. Un secol (cca. 400 – 500) desparte aceste două dipticuri. Comparând fineţea primului cu îngroşarea stângace a celuilalt, putem măsura gradul de barbarizare a artei romane în declin (îi. 30, Tezaurul catedralei din Monza; il. 31 Bresoia. Museo civico Cristiano).

32. UN CTITOR AL EVULUI MEDIU: BOETIUS MUZICIAN

Iconografia, care l-a reprezentat adesea, reflectă influenţa şi prestigiul filosofului (executat în 524) care a fost unul dintre principalii mentori (precepteurs) ai evului mediu. Această miniatură a unui manuscris din Canterbury din mijlocul secolului al XII-lea îl înfăţişează pe Boetius ca muzician. Muzica pusă în slujba lui Dumnezeu rămâne în evul mediu mai mult decât o artă, un instrument suprem de cultură şi de formaţie spirituală, ca în antichitatea greacă, sau la sfântul Augustin. Boetius este un teoretician, „mai degrabă matematician şi acustician decât muzician" (Jacques Chailly). El este reprezentat aici încercând sunetele pe instrumentul experimental al grecilor, monocordul (cu o singură coardă). Notaţia A B C D E F G (păstrată de solfegiile anglo-saxone până în ziua de azi) este probabil posterioară lui Boetius. Evul mediu a repetat timp de secole teoriile muzicale ale lui Boetius, în vreme ce muzica va evolua fără a ţine seama de ele (Cambridge, University Library, ms. Li 3, 12, f. 61 v).

33. O BIBLIOTECĂ DIN EVUL MEDIU TIMPURIU ŞI UN CTITOR: CA-SIODOR

Această miniatură pe un celebru manuscris al Bibliei de la sfârşitul secolului al VII-lea sau de la începutul secolului al VIII-lea, îl reprezintă pe Casiodor sub chipul profetului Esdra copiind Sfânta Scriptură. Este imaginea tipică a unui copist în faţa „bibliotecii" unei mănăstiri. Această „bibliotecă" fiind un fel de sipet de păstrat obiecte de preţ. Ea evocă rolul lui Casiodor la Vivarium în legătură cu copierea şi conservarea manuscriselor (Florenţa, Bibl. Medicea Laurenziana, ms. Laur. Amiatino I, f. 5).

34. UN CTITOR AL EVULUI MEDIU: IZIDOR DE SEVILLA

Această miniatură de pe un manuscris al Etimologiilor lui Izidor, executat în abaţia bavareză de la Prinening înainte de 1165, îl reprezintă pe Izidor întreţinându-se cu discipolul său. Cartea de pe genunchii prelatului reprezintă elementul esenţial. O inscripţie din josul miniaturii îl recomandă pe copist îndurării divine (München, Bibl. de stat bavareză, Clm 13031, f. 1.).

35. UN MAESTRU INSPIRAT AL EVULUI MEDIU: GRIGORE CEL MARE

Pe această miniatură din celebrul antifonar al lui Hartker, compus în abaţia de la Sankt Gali în secolul al X-lea şi constituind un document foarte preţios pentru notaţia muzicală, papa este înfăţişat dictând unui copist ceea ce îi suflă la ureche porumbelul simbolizând Duhul Sfânt. Tronul şi arhitectura reprezintă palatul pontifical (Sankt Gali, biblioteca abaţială).

36. GUSTUL BARBAR. SCOARŢĂ DE CARTE A REGINEI TEODELINDA Este una dintre cele mai frumoase piese executate pentru tezaurul adunat de regina longobardă în secolul al VII-lea în catedrala de la Monza. Gustul – barbar a reunit aici caboşoane cu culori vii şi camee antice (folosite acum din nou) (Monza, tezaurul catedralei).

37. UN GIUVAIER BARBAR: FIBU-LA DE AUR A LUI LINO

Este un frumos exemplar de giuvaier barbar din a doua jumătate a secolului al VII-lea, remarcabil prin materie – aur masiv împodobit cu grenate – prin stilul împletiturii, prin simbolismul – care creştinează asociaţiile păgâne ale obiectului (roată solară, măşti de monştri alternând cu dragoni încolăciţi) cuprinzând în mijlocul lor Sfânta Faţă cu trăsături barbarizate. Chrismonul, din care litera greacă P s-a latinizat devenind R, şi în sfârşit literele simbolice Alfa şi Omega. „Din această clipă arta animalieră barbară şi-a pierdut caracterul f ilacteric păgân: ea intră ca decor în arta creştină" (E. Salin) (Paris, Bibl. Nat., Cabinetul de medalii, nr. 2781).

38. ARTĂ ANIMALIERĂ VIKINGĂ: CAP BAROC DE LA OSEBERG Avem aici unul dintre acele capete de animale sculptate a căror folosire a rămas necunoscută – fiind poate purtate în procesiuni

religioase – şi care au fost găsite împreună cu nava şi tezaurul funerar de la Oseberg, pe malul fiordului Oslo. Toate împreună trebuie să dateze de la începutul perioadei vikingilor (sfârşitul secolului al VIII-lea sau începutul celui următor). Exemplarul de faţă, vădind un mare rafinament de execuţie şi un simţ dezvoltat al efectelor în relief, a fost atribuit artistului necunoscut botezat „maestrul barocului de la Oseberg", care a suferit poate influenţe străine într-un moment în care vikingii, mulţumită expediţiilor lor, luaseră deja contact cu o parte din Europa (Muzeul navelor vikingilor, Bygd, Norvegia).

39. ARTA IRLANDEZĂ: CARTEA DE LA KELLS

Cartea de la Kells, contemporană cu sculpturile de la Oseberg (începutul secolului al IX-lea), a fost şi ea calificată drept „capodoperă barocă" a artei irlandeze. Şi ea vădeşte asemănări cu unele opere continentale. A fost probabil începută de călugării irlandezi în insula Scoţiei, Iona, apoi terminată la Kells, unde s-au refugiat călugării de teama vikingilor. Exagerează până la paroxism predilecţia miniaturiştilor irlandezi pentru luxurianţa împletiturilor de tot felul. Dar, alături de această exuberanţă ornamentală se manifestă – ca şi în arta carolingiană – o tendinţă figurativă. Aici în majuscula alcătuind decorul primului cuvânt al Evangheliei sfântului Marcu, apare în colţul superior din dreapta un personaj minuscul. Mai sunt şi altele în cuprinsul cărţii (Dublin, Trinity College Library).

40. UN MANUSCRIS CAROLINGIAN: EVANGHELIARUL LUI CAROL CEL MARE

Este cel mai vechi manuscris carolingian, fiind chiar exemplarul propriu al lui Carol cel Mare, executat, după porunca sa şi aceea a soţiei sale Hildegarde, de către copistul Godescalc, între anii 781 şi 783 în dioceza Maienţei. Conceput ca o lucrare de lux, este scris pe pergament purpuriu cu litere unciale de aur, în afară doar de formula de dedicare scrisă în minusculă carolină. Foile împărţite în două coloane sunt încadrate pe margine de un chenar cu palmete şi ornamente geometrice (Paris, Bibl. Nat. nouv. acq. lat. 1203).

41. O MINIATURĂ CAROLINGIANĂ: SACRAMENTARUL DE LA MARMOUTIER

Executat pentru abatele Rainaud de la Marmoutier, acest

sacramentar (conţinând rugăciunile liturghiei proprii oficiantului) este unul din produsele cele mai remarcabile ale şcolii caligrafice de la Tours de pe vremea abatelui Vivien (844 – 851). Inspiraţia clericală şi stilul antichizant sunt caracteristice epocii carolingiene. Mici figuri de aur se reliefează pe un fond verde. Abatele Rainaud, de dimensiuni mai mari, ţinând cârja în mână, binecuvântează poporul. În cele patru colţuri sunt virtuţile cardinale: Prudenţa, Forţa, Temperanţa, Justiţia, atribuite abatelui (Autun, biblioteca municipală, ms. 19 bis, f. 173).

42. oameni însemnaţi ai renaşterii CAROLINGIENE: ALCUIN ŞI RABANUS MAURUS

Pe această miniatură iniţială a unui manuscris al Laudelor sfintei cruci, datorate lui Rabanus Maurus şi caracteristică pentru devoţiunea carolingiană, autorul este înfăţişat venind sub ocrotirea lui Alcuin, să-şi ofere cartea arhiepiscopului de Maienţa, Otgar, arătat şezând pe tron. Manuscrisul de la începutul secolului al IX-lea, provine de la abaţia de la Fulda al cărei abate a fost Rabanus Maurus. Pe miniatură el nu e încă desemnat decât ca monah (Viena, Bibl. Nat., Cod. 652 f. 1).

43 şi 44. DECADENŢA ARTEI CAROLINGIENE. ANDROMEDA ÎN SECOLUL AL IX-LEA ŞI LA ANUL 1.000

Iată în două manuscrise ale Fenomenelor lui Arătos reprezentarea antropomorfă a constelaţiei Andromeda. Primul din manuscrise este carolingian, fiind probabil executat la Reims la începutul secolului al IX-lea. Al doilea a avut foarte probabil drept miniaturist pe Odbert, abate al mănăstirii Saint Bertin de la Saint Omer (986-1007). În secolul al IX-lea modelajul, anatomia, faţa, reţin atenţia miniaturistului. În jurul anului 1.000 elementele realiste au dispărut, trăsătura este stângace, singurul lucru socotit important este forma. Apare un nou fel, mai ţeapăn, de a reda faldurile veşmintelor. Suntem în zorii artei romanice (îi. 43, Leyda, bibl. universităţii, ms. voss. lat. Q. 79, f. 30 v. îi.

44. Boulogne-sur-Mer, bibl. municipală, ms. 188, f. 241).

45. ARTA CAROLINGIANĂ ŞI BIZANŢUL. MOZAICUL DE LA GERMIGNY-DES-PRES

Acest mozaic, mult restaurat, este unul din rarele exemplare

rămase ale mozaicurilor carolingiene. El împodobeşte bolta semicupolei de la absida bisericii din Germigny-des-Prés, ridicată la începutul secolului al IX-lea de unul dintre principalii reprezentanţi ai Renaşterii carolingiene, Teodulf, episcop de Orléans. El vădeşte influenţe bizantine asupra artei carolingiene. Subiectul său, Arca Alianţei, atestă gustul epocii pentru Vechiul Testament (Germigny-des-Prés, Loiret).

46. O MARE IDEE CAROLINGIANĂ: CAPELA IMPERIALĂ DE LA AACHEN

Carol cel Mare a pus să se clădească între anii 796 şi 805 (data consacrării ei de către papa Leon al III-lea) o capelă pentru palatul său de la Aachen, unde voia să-şi aşeze capitala. A pus să fie construită de Odo (Eudes) din Metz, nu numai după modelul lui San Vitale din Ravena, dar mai ales după pilda lui Solomon, juxta sapientissimi Salomonis exemplum, adică imitând monumentele de la Ierusalim. Construit după un plan pătrat, acest octogon, împodobit de coloane antice provenind de la Ravena şi din Orient şi având la bază cifra 8, simbol al învierii, trebuia să încarneze oraşul Păcii x desăvârşite. Tronul împăratului ocupă o poziţie centrală. Pe boltă, un mare mozaic îl reprezenta pe Hristos cu cei 24 de bătrâni ai Apocalipsului, în 1165, Frederic Barbarossa, care obţinuse canonizarea lui Carol cel Mare, a pus să fie „înălţate" 2 solemn rămăşiţele lui şi a împodobit capela cu un mare lustru, în formă de coroană de lumină, care trebuia – precum glăsuia o inscripţie – să ilustreze această imagine a Ierusalimului ceresc (Aachen, Dom.).

1 Ultimele două silabe ale numelui Ierusalimului (salcin) înseamnă pace în limba ebraica.

1 fit solemnellement elever ses restes (într-un sens probabil apropiat de al „elevaţiunii" din ritualul catolic.

unui frate lucruri grele sau cu neputinţă de îndeplinit, el va primi cu toată blândeţea şi ascultarea porunca rostită. Dar dacă socoate că povara sarcinii ce i s-a dat întrece cu totul măsura puterilor sale, va arăta superiorului cauzele neputinţei sale, dar va purcede la aceasta cu răbdare şi cu rost, şi fără să dea dovadă nici de trufie, nici de îndărătnicie, nici de duh de împotrivire". Şi încă: „Se va purcede

precum stă scris: 1 se împărţea fiecăruia potrivit cu nevoile sale (Actele Apostolilor, IV, 25). Prin aceasta noi nu vrem să spunem că trebuie să fie părtiniţi unii – doamne fereşte –, ci trebuie să se ţină seama de beteşuguri. Cel care are nevoie de mai puţin va aduce mulţumire lui Dumnezeu şi nu se va întrista; cel căruia îi va trebui mai mult se va smeri pentru beteşugul său şi nu se va sumeţi din cauza îndurării ce i se arată. Şi astfel, toţi soţii vor fi în pace". Şi el recomandă „discreţia, această maică a virtuţilor". Moderaţia, temperantia anticilor, capătă la sfântul Benedict o fizionomie creştină. Şi acestea au fost spuse în secolul al VI-lea. Când se gândeşte cineva la toată violenţa care se va mai dezlănţui încă de-a lungul acestui ev mediu sălbatic, este înclinat să creadă că lecţia sfântului Benedict nu a găsit ascultare, dar rămâne întrebarea la ce excese s-ar fi lăsat minaţi oamenii din evul mediu dacă acest mare glas n-ar fi răsunat blând în pragul acestor secole.

Cu totul altul este spiritul monahismului irlandez. Din primii ani ai secolului al V-lea, de când sfântul Patrick* (adus de tânăr de tot în Irlanda de către piraţi şi vândut acolo ca sclav) s-a convertit la creştinism în timp ce-şi păzea oile şi s-a apucat să evanghelizeze ţara, Irlanda a ajuns să fie insula sfinţilor. Mănăstirile se înmulţesc. Ele sunt, ce e drept, după chipul cenobitismului oriental, nişte oraşe monastice în care colibele schimnicilor se grupează în jurul aceleia a abatelui. Aceste mănăstiri sunt nişte pepiniere de misionari. Între secolele V şi IX ei se răspândesc în Anglia şi Scoţia vecine, apoi pe continent, aducându-şi cu ei obiceiurile lor, riturile lor personale, o tonsură deosebită, un calendar pascal original pe care papalitatea cu greu îl va înlocui cu computul roman, în sfârşit zelul lor neobosit pentru întemeierile monastice, de unde se avântă, dând asalt idolilor şi obiceiurilor păgâne şi evanghelizând ţinuturile de ţară. Unii, ca sfântul Brendan, merg să caute un „deşert" pe ocean, şi eremiţii irlandezi populează insulele pustii, stâncile, şi roiesc roiuri de sfinţi „către primejdia mărilor". Odiseea legendară a lui Brendan va obseda imaginaţiile întregului Occident medieval.

În secolele VI şi VII Irlanda ar fi exportat o sută cincisprezece sfinţi în Germania, patruzeci şi cinci în Franţa, patruzeci şi patru în

Anglia, treizeci şi şase în Belgia, douăzeci şi cinci în Scoţia, treisprezece în Italia. Faptul că cei mai mulţi sunt legendari şi că amintirea lor e în legătură strânsă cu folclorul nu face decât să arate mai bine – cum a subliniat Bernard Guille-main – urma adâncă lăsată în străfundurile mentalităţilor şi a sensibilităţilor de acest monahism atât de apropiat de fondul primitiv.

180".

175

35

H

1 I

iq) I

J Iii =

→

dâdiri cu mai irrjilc cieje

28. ABAŢIA SANKT GALL (după atlasul Westermann)

1. Paradis. 2. Cristelniţa. 3. Amvon. 4. Cor. 5. Scriptorium (I). Biblioteca. (II). 6. Sacristie (l), Odăjdii (II). 7. Sală capitulară. 8. Vorbitor. 9. Vorbitor rezervat săracilor. 10. Pivniţă de vin. (I), Magazia (II). 7 7 Sală de încălzire (I), Dormitor (II) – 12. Refectoriu (I), Vestiar (II). 13. Bucătărie. 14. Băi. 15. Berărie. 16. Brutărie. 17. Economat. 18. Casă pentru lăsarea de sânge. 19. Infirmerie, Farmacie. 20. Depozit de plante medicinale. 21. Grădinari. 22. Curie pentru păsări. 23. Grânare. 24. Râşniţă. 25. Piuliţă. 26. Uscător de malţ. 27. Grăjdari. 28. Văcari. 29. Slugi. 30. Oi. 31. Porci. 32. Capre. 33. Cai. 34. Vaci. 35. Latrine.

28, 29, 30. MĂNĂSTIRI: SANKT GALL, FONTENAY, CLUNY

Mănăstirile medievale trebuie să satisteca mănăstirii este toarte probabil un facă toate nevoile călugărilor şi ale de proiect înaintat abatelui Gozbert în 820.

pendenţilor lor. Ele sunt în toate epocile Interesul său teoretic este deci foarte nişte microcosme independente. Planul mare. În jurul bisericii cu două abside de la Sankt Gali (28) păstrat în biblio (plan care s-a bucurat de mare succes în

Germania occidentală începând din vremea carolingiană, dar o singură absidă a fost construită aci) se întinde o mare villa de tipul palatelor carolingiene, în care observăm şcolile exterioare prevăzute (în plan) în ciuda dispoziţiilor sinodului de la Aachen din 817 privind închiderea acestor şcoli. Planul bine chibzuit de la Fontenay (29) vezi îi. 10) evidenţiază echilibrul între clădirile cu destinaţie religioasă şi cele cu destinaţie economică (de pildă în dreapta forja pe marginea râului). Chiar pe plan se afirmă simplitatea bisericii terminată drept, fără abside (a chevet). Iată în sfârşit după reconstituirea arheologului şi istoricului american Kenneth Conant abaţia de la Cluny (30) la sfârşitul epocii romanice. Vedem mănăstirea cu biserica imensă a abatelui Hugues (1049 – 1109) începută în 1088 în care se regăsesc rămăşiţe din biserica anterioară (Cluny II sfinţită în 991 şi mărită de sfântul Odilon între 994 şi 1048, care înlocuise la rândul său modesta biserică Cluny I construită între 915 şi 927). Ea măsura 187 m. În lungime. Planul indică predominanţa clădirilor religioase într-un locaş mai grijuliu de slujba dumnezeiască (opus Dei) decât de munca manuală, precum şi gradul de feudalizare a abaţilor şi călugărilor cu grajduri mari bine înzestrate în cai. Abaţia bogată e apărată de pavăza unor ziduri puternice.

Dintre aceşti sfinţi, cel mai celebru este Columban* care între 590 şi 615 întemeiază mănăstirile Luxeuil şi Bobbio, în timp ce discipolul său Gali îşi dă numele său unei alte mănăstiri promise unei mari străluciri. Columban dă acestor fundaţii şi încă şi altora, o regulă originală care un timp pare să intre în concurenţă cu regula sfântului Benedict.

Spiritul irlandez nu are mânie din moderaţia benedictină. Favorizat în exagerările sale de asprimea nordică, el rivalizează uşor cu extravaganţele ascetismului oriental. Fără îndoială regula lui Columban rămâne întemeiată pe rugăciune, muncă manuală şi studiu. Dar li se mai adaugă cu toată rigoarea postul şi practicile ascetice. Practicile care au impresionat mai mult pe oamenii epocii erau: aşa-zisul crosfigill, rugăciunea prelungită cu braţele în cruce (Sfântul Kevin de Glendalough ar fi rămas şapte ani sprijinit de o scândură, în

postura de crosfigill, neînchizând ochii nici ziua nici noaptea, şi atât de nemişcat, încât păsările şi-au făcut cuiburile în mâinile sale), apoi scăldarea într-un iaz aproape îngheţat însoţită de recitarea psalmilor şi, de asemenea, abţinerea de la hrană (un singur prânz, în care nu intra niciodată carne era regula în mănăstirile lui Columban).

Aceeaşi ciudăţenie, aceeaşi neîndurare chinuită se regăseşte în instrucţiile penitenţiale care, după G. le Bras, „atestă starea socială şi morală a unui popor încă pe jumătate păgân şi pentru care călugării-apostoli visau un ideal ascetic". Ei reînvie în toată asprimea lor nişte tabuuri biblice apropiate de vechile oprelişti celtice. De asemenea înainte de alterarea sa arta irlandeză a crucilor de piatră şi a miniaturilor, vădeşte după definiţia lui

182

bucătărie:

casă de găzduire capelă pentru străini! p-l 5 I

29. FONTENAY (După L. Begule)

1. Sală capitulară. 2. Mică sală de încălzire. 3. Mare sală de încălzire. 4. Spălător. 5... Portar (Conciergerie) 6. Brutărie. 7. Hulubărie. 8. Infirmerie. 9. Pivniţă.

F. Henny, „o predilecţie preistorică pentru ornamentarea suprafeţei, un refuz al oricărui realism, o tratare strict abstractă a formei umane sau animale". Ea va fi unul din izvoarele artei romanice precum şi ale ciudăţeniilor sale, motivul liniilor sale împletite va inspira una dintre tendinţele cele mai stăruitoare ale esteticii şi gustului medieval.

În sfârşit, călugării irlandezi vor participa la marea mişcare de creştinare a Germaniei şi a marginilor sale în secolele VII şi VIII, mişcare sprijinindu-se des pe fundaţii monastice. Astfel, cea de la Sankt Gali (întemeiată de Gali prin 610) deschide calea pentru Saint Bavon din Gând (întemeiată de

183

II)

tt

19".

— 19*

* «».
sgQIJM
„T-rTTT-T
M. – I-l l-l
<?
— /
sfântului Hugues O
50
100 m sfântul Amand pe la 630), pentru cea a Sf întului Emeran din Ratisbona (întemeiată de acesta prin 650), pentru cele de la Echternach (întemeiată de Willi-brod cam prin 700) de la Reichenau (întemeiată de Primin prin 724), de la Fulda (întemeiată de Sturm la îndemnu] sfântului Bonifaciu prin 744) de la Corvey – noua Corbie – din 822. Pe toate fronturile de evanghelizare, din secolul al V-lea până la al XI-lea, în oraşe, la ţară, în afara frontierelor creştinătăţii, mănăstirile au jucat un rol capital.

— Au fost în intervalul dintre secolul V – VIII şi unii bărbaţi care prin cunoştinţele lor au luminat multă vreme ca nişte faruri noaptea medievală. K. Rând i-a numit „ctitorii evului mediu". Rolul lor, al tuturor, sau aproape al tuturor, a fost acela de a salva esenţialul culturii antice, de a o cuprinde sub o formă asimilabilă spiritelor medievale şi de a-i da învеşmântarea creştină necesară. Dintre ei, patru sunt cei care îi domină pe toţi ceilalţi. Boetius (cca. 480 – 524), Casiodor (cca. 480 – 573), Izidor de Sevilla (cca. 560 – 636) Beda (cca. 673 – 735).

Lui Boetius* îi datoreşte evul mediu tot ce va cunoaşte din Aristotel până la mijlocul secolului al XII-lea, adică Logica vetus, logica veche şi „în doze asimilabile, categoriile conceptuale şi verbale care vor constitui primul fond al scolasticii". Astfel definiţia naturii: natura

est quamque rem informans speeijica differenţia" (natura este ceea ce „informează" fiecare lucru printr-o diferenţă specifică), precum şi definiţia persoanei: reper ta personae est definitio: naturae raţionabilis individua substantia – substanţa individualizată a naturii raţionale. Abélard va zice despre el: „El a clădit în chip inexpugnabil credinţa noastră şi a sa". Evul mediu îi datorează şi locul excepţional pe care îl acordă muzicii în cultura sa legându-se astfel de idealul grec.

Lui Casiodor* îi datoresc oamenii evului mediu, împreună cu Instituţiile sale (Institutiones divinarum et saecularium litterarum), schemele retorilor latini introduse în literatura şi pedagogia creştină. Călugărilor din mănăstirea Vivarium el le încredinţează o sarcină pe care evul mediu nu o va da uitării: aceea, de a copia manuscrisele antice. Operă esenţială de conservare şi de tradiţie din care se vor inspira scriptoriile (scriptoria) monastice.

30. CLUNY

(După Kenneth Conant în „Speculum". 1964)

1. Nartex. 2. Capela sf. Mihail. 3. Sacristia. 4. Scriptorium. 5. Căpătâiul (chevet) de la Cluny II. 6. Sala capitulară. 7. Vorbitor. 8. Dormitor. 9. Refecto Hu. 10. Vechea infirmerie. 11. Bucătărie. 12. Pivniţă. 13. Loc de păstrat rufăria (lingerie). 14 Brutărie. 15. Spălător. 16. Capele. 17. Claustruri. 18. Curţi. 19. Porţi sau portaluri. 20. Grajduri pentru cai. 21. Latrine.

Moştenirea lui Izidor de Sevilla*, „cel mai ilustru pedagog al evului mediu", transmisă prin Etimologiile sale, este mai ales programul celor şapte arte liberale, vocabularul ştiinţelor, credinţa că numele oferă cheia naturii lucrurilor, afirmaţia repetată a necesităţii culturii profane pentru o bună înţelegere a Scripturilor. În sfârşit, este pasiunea enciclopedică, pasiune care va obseda pe clericii medievali.

Beda*, cel din urmă, reprezintă expresia cea mai desăvârşită a multiplicităţii sensurilor Scripturii, teoria celor patru sensuri care fundamentează toată exegeza biblică medievală, cum a explicat strălucit Henri de Lubac, şi orientarea pe calea cerinţelor exegezei

biblice şi a computului ecleziastic spre astronomie şi cosmografie. Dar Beda, ca şi cei mai mulţi dintre cărturarii anglo-saxoni ai evului mediu timpuriu întoarce hotărât spatele culturii clasice. El porneşte evul mediu pe o cale independentă.

Pierre Riche a arătat că renaşterea carolingiană nu era decât punctul final al unei serii de mici renaşteri care, după 680, se manifestaseră la Corbie, la Saint Martin din Tours, la Sankt Gali, la Fulda, la Bobbio, la York, la Pavia, la Roma. El ne ajută să readucem la adevăratele sale dimensiuni această renaştere prea exagerată.

În primul rând, ea nu este înnoitoare. Programul său şcolar este acela al şcolilor religioase anterioare: „În fiecare episcopie şi în fiecare mănăstire trebuie să se predea psalmii aşa-numitele notaie (stenografia), cântul, computul, gramatica, şi să existe cărţi corectate cu toată grija".

Cultura de la curtea carolingiană este aceea a regilor barbari, a unui Teodoric sau Sisebut. Ea se rezumă adesea la nişte jocuri copilăreşti care seduc pe barbari: performanţe verbale, ghicitori, încuietori (colles) ştiinţifice. Ea seamănă cu jocurile noastre radiofonice şi cu pagina de recreaţii a „magazinelor". Academia regală nu trece dincolo de divertismentul de societate, de cenaclul provincial, în jurul unui principe pe care participanţii se complac în a-l numi ba David, ba Omer. împăratul care ştie să citească – mare lucru pentru un laic –, dar nu să şi scrie, se amuză ca un copil, punând să i se fabrice un alfabet din litere mari pe care caută să le dezlege noaptea, pipăindu-le cu degetele sub pernă. Entuziasmul pentru antichitate se limitează adesea la căutarea ei în scrierile lui Casiodor şi Izidor de Sevilla.

Cum a arătat foarte bine Aleksander Gieysztor, limitele renaşterii carolingiene sunt datorate faptului că ea răspunde nevoilor superficiale ale unui mic grup social.

Ea trebuie să procure un minimum de cultură unor înalţi dregători. Cu toată intenţia legislaţiei carolingiene de a deschide în toate episcopiile şi în toate mănăstirile câte o şcoală, Ludovic Piosul nu opune nicio rezistenţă lui Bene186

dict de Aniana când acesta vrea să închidă şcolile exterioare ale mănăstirilor pentru a feri pe călugări de corupţia străină, adică în

realitate pentru a menţine monopolul cultural al clerului.

Pentru acest mic grup de altminteri cultura înseamnă, în afară de distracţie, un obiect de delectare estetică şi mai ales un instrument de prestigiu mai degrabă decât un mijloc de a se instrui şi de a administra. Dacă ea slujeşte totuşi la cârmuire, este doar impresionând vulgul şi nu instruindu-l.

Manuscrisele devin tot mai mult nişte obiecte de lux sustrase oricărei folosiri utilitare, inclusiv intelectuale. Oamenii le privesc mai mult decât le citesc. Reforma scrisului, care instaurează miniatura carolină, este îndreptată spre caligrafie, preocupare de neintelectuali, ba chiar de oameni inculţi.

Cultura carolingiană este un lux asemenea predilecţiei pentru stofe preţioase şi mirodenii.

În ultimă analiză, renaşterea carolingiană a fost o etapă în constituirea utilajului intelectual şi artistic al Occidentului medieval.

Mai multe din operele sale au venit să îmbogăţească bagajul cultural al oamenilor din evul mediu. Manuscrisele corectate şi emendate ale autorilor antici au putut să slujească mai târziu unei noi răspândiri a textelor antichităţii. Opere originale au venit să alcătuiască un nou strat de cunoştinţe peste cel al evului mediu timpuriu, punându-l la îndemâna clericilor din veacurile viitoare.

Alcuin* oferă un popas în punerea la punct a programului de arte liberale. Rabanus Maurus*, fiu spiritual al lui Alcuin şi abate de Fulda, apoi arhiepiscop de Maienţa, „preceptor al Germaniei", îi dă evului mediu o enciclopedie De universo şi un tratat de pedagogie De institutione clericorum (transpunere fragmentară după De doctrina Christiana a sfântului Augustin, pe care o va înlocui pentru mulţi cititori medievali). Amândouă lucrările vor fi prezente în bibliotecile de bază ale clericilor din evul mediu, alături de Casiodor şi Izidor. Şi apoi mai este şi genialul şi obscurul Ioan Scot Erigen, pe care îl va descoperi secolul al XII-lea.

Aureolaţi de prestigiul lui Carol cel Mare, cel mai popular dintre oamenii mari ai evului mediu, autorii carolingieni vor oferi unul din straturile de „autorităţi" intelectuale ale veacului de mijloc, întocmai aşa cum anumite monumente ale epocii – dintre care cel mai celebru

este capela de la Aachen – vor oferi un model adesea imitat.

Cu toate că realizările obţinute au fost foarte departe de aspiraţiile şi pretenţiile sale, renaşterea carolingiană, prin mijlocul sloganurilor sale superficiale, va insufla oamenilor din evul mediu unele pasiuni salutare: gustul pentru calitate, pentru corectitudinea textelor, pentru cultura umanistă chiar şi primitivă, ideea că instrucţia este una din datoriile esenţiale şi una din forţele principale ale statelor şi principilor.

187

I!

Şi cum de nu ani recunoaşte că renaşterea carolingiană a produs şi capodopere autentice: acele miniaturi în care reapar realismul, gustul pentru concret, libertatea trăsăturii şi strălucirea culorii?

Privindu-le, înţelegem că după ce lumea a fost prea indulgentă, nu trebuie să fie acum prea severă pentru renaşterea carolingiană. Întocmai ca avântul economic din secolele VIII şi IX, ea a însemnat fără îndoială un demaraj ratat, abătut din drum sau zdrobit în chip prematur. Dar ea este de fapt prima manifestare a unei renaşteri de o mai mare durată şi profunzime, aceea care se va afirma. În intervalul dintre secolele X şi XIV.

VI Structuri spaţiale şi temporale (secolele X – XII)

Când tânărul Tristan, scăpând din mâinile negustorilor piraţi norvegieni, a ajuns la ţărmul Cornualiei, „cu mare strădanie s-a suit pe malul înalt şi a văzut ca dincolo de un bărăgan1 vălurit şi deşert se întinde o pădure fără de sfârşit". Dar din această pădure iată că iese un alai de vânătoare, şi copilul se alătură acestei cete. „Atunci au apucat acea cale vorbind între ei, până ce au descoperit în sfârşit un castel bogat. Era înconjurat de pajişti, de pometuri, de ape vii, de iazuri de pescuit şi de ogoare".

Ţara regelui Marc nu este un loc născocit de legendă, închipuit de truver. Ea reprezintă realitatea fizică a Occidentului medieval. O întinsă mantie de păduri şi de bărăgan, străpunsă de poieni cultivate, mai mult sau mai puţin fertile, aceasta este înfăţişarea creştinătăţii – asemenea unui negativ al Orientului musulman – lume de oaze în mijlocul deserturilor. Aici lemnul este rar, acolo prisoseşte, aici arborii

sunt una cu civilizaţia, acolo cu barbaria. Religia născută în Orient la umbra palmierului îşi croieşte drum în Occident în dauna arborilor, refugiul din urmă al geniilor păgânătăţii, pe care călugării, sfinţii, misionarii îi doboară fără milă. Tot progresul în Occidentul medieval se traduce prin lazuiri: lupta şi biruinţa asupra mărăcinilor, a arbuştilor şi – dacă nevoia o cere, şi utilajul tehnic şi dârzenia o îngăduie – asupra codrilor şi a pădurii virgine, acea gaste forêt a lui Perceval2 sau selva oscura a lui Dante. Dar realitatea, pulsând de viaţă, este un complex de poieni mai mult ori mai puţin vaste, celule economice, sociale, culturale. Multă vreme Occidentul medieval a rămas un aglomerat, o juxtapunere de domenii, de castele şi de oraşe răsărite în mijlocul unor întinderi vaste şi pustii. Pustiul („deşertul") de altminteri, însemna atunci pădurea. Acolo îşi găsesc refugiul adepţii voluntari sau involuntari ai fugit de lume (fuga mundi): eremiţi, îndrăgostiţi, cavaleri rătăcitori, tâlhari, proscrişi scoşi în afara legii. Astfel sfântul Bruno şi tovarăşii săi în „deşertul" de la Grande Chartreuse, sau sfântul Robert de Molesme şi discipolii săi în deşertul de la Câteaux; astfel Tristan şi Isolda în pădurea din Morois („Noi ne reîntoarcem în pădurea care ne ocroteşte şi ne păzeşte. Vino Isolda, iubita mea… Ei au intrat printre ierburile înalte şi printre mărăcini. Arborii… şi-au închis iar asupra lor cununile de ramuri, şi ei au dispărut, pierzându-se în desişuri"); astfel, precursor şi poate model al lui Robin Hood, aventurierul Eustache le Moine (monahul) în secolul al XIII-lea se refugiază în pădurea din Boulon1 Lande = şes întins din nisipuri marine.

2 Cavaler pornit în căutarea Graalului. Unul din eroii ciclului breton al poemelor epice (chansons de geste).

t

naisă. Lume a refugiului, pădurea exercită tot felul de atracţii. Pentru cavaler, ea este lumea vânătorii şi a aventurii. Perceval descoperă aici „tot ce este mai frumos pe lume", iar un senior îl sfătuieşte pe Aucassin, bolnav de dragoste pentru Nicolette: „Încălecaţi şi mergeţi tot de-a lungul acestei păduri spre a vă schimba gândurile, veţi vedea ierburi şi flori, veţi auzi păsările cântând. Şi poate s-ar

întâmpla cumva să auziţi cuvinte frumoase de care vi se va înviora inima". Pentru ţărani şi pentru o întreagă lume măruntă muncitoare pădurea este un izvor de câştiguri. Acolo merg la păscut turmele, acolo mai ales sunt îngrăşaţi toamna porcii, bogăţia ţăranului sărac, care după perioada de strângere a ghindei îşi taie porcul, făgăduială de hrană, dacă nu şi de ghiftuială, pe timpul iernii. Acolo se taie lemnul de care nu se poate lipsi o economie multă vreme extrem de săracă în piatră, fier, cărbune de pământ. Şi casele, şi uneltele, şi vetrele, şi cuptoarele, şi forjele nu există şi nu lucrează decât datorită lemnului şi cărbunelui de lemn. Acolo se culeg fructele sălbatice, care constituie pentru alimentarea primitivă a rusticilor un adaos esenţial la hrană, iar în timp de foamete constituie principalii sorţi de supravieţuire. Acolo se strânge coaja stejarilor pentru tăbăcărie, cenuşa tufişurilor pentru spălătorie, sau pentru vopsitorie, şi mai ales produsele răşinoase pentru torţe şi pentru luminări de biserică, şi mierea roiurilor sălbatice atât de căutată de o lume îndelung lipsită de zahăr. La începutul secolului al XII-lea, cronicarul francez anonim – Gallus Anony-mus – stabilit în Polonia, înşirând calităţile acestei ţări, citează îndată după salubritatea aerului şi rodnicia pământului, belşugul de păduri bogate în miere, silva melliflua. Şi astfel, o lume întreagă de păstori, de tăietori de lemne, de cărbunari (de altminteri, Eustache le Moine, „tâlharul forestier", săvârşeşte deghizat în cărbunar, una dintre tâlhăriile cele mai izbutite), de vlăjgani vânători de miere trăiesc din foloasele pădurii şi-i fac şi pe alţii să trăiască din ele. Această lume măruntă mai este şi foarte dispusă să braconeze, dar vânatul este în primul rând produsul vânătorii rezervată seniorilor. Drept care aceştia, de la cel mai mic până la cel mai mare, apără cu înverşunare drepturile lor asupra bogăţiilor forestiere. „Sergenţii forestieri" nu scapă nicăieri din ochi pe bădăranii puşi pe ciordeală.

Suveranii sunt cei mai mari seniori forestieri din regatul lor şi se silesc din răsputeri să rămână astfel. De aceea, baronii englezi revoltaţi îi impun lui Ioan fără Ţară, alături de Magna Charta politică, şi o altă Chartă specială a Pădurii. Când în 1332 Filip al VI-lea al Franţei pune să fie întocmit un inventar de droits et ressources*, din care vrea să constituie, în Gâtinais, un dotaliţiu5 reginei Ioana de Burgundia, el

pune să fie redactată deosebit

3 Regiunea din jurul oraşului Boulogne sur Mer de azi. Centru însemnat în secolul al XIII-lea.

4 Adică de drepturi ce se percep şi de rezerve fructificabile.

5 Douaire, dotă pe care o constituia soţul nobil soţiei supravieţuitoare.

de aceasta o „preţuire a pădurilor", ale căror foloase constituie o treime din totalitatea veniturilor acestui domeniu.

Dar pădurea mai este şi plină de ameninţări, de primejdii închipuite sau reale. Ea reprezintă orizontul neliniştitor al lumii medievale. Ea o împresoară, o izolează, o îmbrăţişează. Ea este, între diferitele seniorii şi între ţări, o frontieră, un no man's land prin excelenţă. Din „opacitatea sa" înfricoşătoare răsar brusc lupii flămânzi, tâlharii, cavalerii prădalnici.

În Silezia, la începutul secolului al XIII-lea, doi fraţi se fac stăpâni timp de mai mulţi ani pe pădurea de la Sadino, din care se reped periodic spre a jefui pe bieţii ţărani din vecinătate, şi-l împiedică pe ducele Henric Bărbosul6 să aşeze acolo vreun sat. Sinodul de la sf. Iacob de Compostella va fi silit în 1114 să edicteze o poruncă (un canon) pentru organizarea unei vânători contra lupilor. În toate sâmbetele, în afară de ajunul Paştilor şi Rusaliilor, şi preoţii, şi cavalerii, şi ţăranii care nu sunt la muncă sunt rechiziţionaţi pentru ca Tip3.mă de distrugere a lupilor rătăcitori şi aşezarea de capcane. O amendă loveşte pe cei ce s-ar da în lături. Din aceşti lupi distrugători, închipuirea medievală, având la îndemână un folclor din vremuri imemoriale, creează uşor nişte monştri. În câte hagiografii nu se întâlneşte oare minunea lupului îmblânzit de sfânt, ca în cea a sfântului Francisc de Assisi, care a supus fiara cumplită din Gubbio! Din toate pădurile răsar acei oameni-lupi, loups garous1, în care sălbăticia medievală confunda într-o creaţie monstruoasă fiara şi omul pe jumătate barbar. Uneori pădurea tăinuieşte nişte monştri încă şi mai sângeroşi, lăsaţi moştenire evului mediu de păgânism, cum e „ta-rasca" 8 provensală îmblânzita de sfânta Marta. Şi astfel, pădurile ajung a fi, dincolo de aceste spaime prea reale, o lume întreagă de legende

minunate şi înfricoşătoare. Pădurea din Ardennes, cu mistreţul monstruos, loc de refugiu al celor patru fii ai lui Aymon şi unde sfântul Hubert din vânător s-a făcut eremit, iar sfântul Thibault de Provins din cavaler s-a făcut eremit şi cărbunar, pădurea din Brocéliande9, teatrul vrăjitoriilor lui Merlin şi ale Vivianei10, pădurea lui Oberon unde Huon de Bordeaux11 cade pradă vrăjitoriilor piticului, pădurea din Odenwald, în care Siegfried îşi încheie vânătoarea tragică sub loviturile lui Hagen, pădurea din Mans, prin care rătăceşte

6 f 1239. Soţia sa Hedwiga a fost canonizată de Biserică.

7 Vrăjitori sau fiinţe asemenea strigoilor ce umblă noaptea prefăcuţi în lupi.

8 Tarasque, monstru legendar nelipsit din iconografia sfintei Marta şi localizat mai ales în jurul oraşului Tarascon.

9 în Bretania, azi forêt de Paimpont.

10 Din ciclul breton al regelui Artus.

11 Eroul unei poeme epice (chanson de geste) de la începutul secolului al XIII-lea. El este ajutat de piticul Oberon, regele spiriduşilor.

jalnic Berthe au grand pied 12 şi unde nenorocitul rege al Franţei Carol ai VI-leals va înnebuni…

Totuşi, chiar dacă cei mai mulţi oameni din Occidentul medieval nu au drept orizont, uneori toată viaţa lor, decât o margine de pădure, nu ar trebui închipuită societatea medievală ca o lume de oameni sedentari, încremeniţi, nedezlipiţi de colţul lor de pământ împresurat de păduri. Mobilitatea oamenilor din evul mediu a fost extremă, uluitoare.

Şi e explicabil. Proprietatea, ca realitate materială sau psihologică, este aproape necunoscută în evul mediu. De la ţăran până la senior, fiecare individ, fiecare familie, nu are decât nişte drepturi mai mult ori mai puţin întinse, de posesiune provizorie, de uzufruct. Nu numai că fiecare om are deasupra lui un stăpân sau posedant (ayant droit) mai puternic ca el, care poate prin violenţă să-l lipsească de pământul său – lot ţărănesc (tenure) sau feudă seniorială –, dar dreptul însuşi recunoaşte seniorului posibilitatea legitimă de a

deposeda pe şerbul sau vasalul său de bunul lui funciar, cu condiţia să-i acorde un altul echivalent, uneori foarte depărtat de cel dintâi. Seniori normanzi trecuţi în Anglia, cavaleri germani aşezându-se în est, feudali din Île-de-France cucerind o feudă în sud, cu prilejul cruciadei contra Albi-genşilor sau în Spania în ritmul Reconquistei, cruciaţi de tot soiul care îşi croiesc un domeniu în Moreea sau în locurile sfinte, toţi se expatriază uşor, căci abia dacă au o patrie. Ţăranul, pentru care ogoarele sale nu sunt decât o concesiune mai mult ori mai puţin revocabilă a seniorului şi care sunt adesea redistribuite de comunitatea sătească potrivit cu rotaţia culturilor şi ogoarelor, nu este legat de pământul său decât prin voinţa seniorială, căreia i se sustrage bucuros, mai întâi prin fugă, apoi prin emancipare juridică. Individuală sau colectivă, emigrarea ţărănească este unul dintre marile fenomene ale demografiei şi ale societăţi medievale. De-a lungul drumurilor, cavaleri şi ţărani întâlnesc clerici în călătorii legiuite sau fugiţi din mănăstiri – căci este o întreagă lume de călugări rătăcitori (gyrovagues) împotriva cărora conciliile şi sinoadele legiferează în zadar –, apoi învăţăcei în drum spre şcolile sau universităţile celebre (un poem din secolul al XII-lea nu spune oare că exilul, terra aliena este soarta obligatorie a celui ce învaţă?), în sfârşit, pelerini şi vagabonzi de tot felul.

Pe cei mai mulţi, nu numai că nu-i reţine acasă niciun interes material, dar însuşi spiritul religiei creştine îi mână pe drumuri. Pe acest pământ al exilului, omul nu este decât un pelerin perpetuu; aşa sună învăţătura bise12 Mama lui Carol cel Mare.

13 Carol al VI-lea (1368-1422).

ricii care abia de mai simte nevoia de a repeta cuvintele lui Hristos: „Lasă totul şi urmează-mă!" Aşa de numeroşi sunt cei ce nu posedă nimic, încât pleacă lesne. Firavul lor bagaj poate fi cuprins în traista pelerinului: cei mai puţin săraci au în buzunar abia câţiva bănuţi în această vreme când moneda rămâne încă rară, cei mai bogaţi o lădiţă în care strâng mai tot avutul lor: un mic număr de obiecte preţioase. Când călătorii şi pelerinii vor ajunge să se încarce cu bagaje – ca seniorul de Joinville şi tovarăşul său comitele de Sarrebruck, care

pleacă în 1248 în cruciadă împovăraţi de cufere pe care căruţele le duc până la Auxonne şi corăbiile le transportă pe Saone şi pe Rhône până la Arles –, nu numai spiritul cruciadelor, dar chiar plăcerea de a călători vor fi în declin, societatea medievală va deveni o lume de oameni aşezaţi şi evul mediu al marşurilor şi expediţiilor călare va fi foarte aproape de sfârşitul său; nu pentru că evul mediu târziu nu ar cunoaşte rătăcirea din loc în loc (errance), dar începând din secolul al XIV-lea, cei ce rătăcesc, şi care mai înainte fuseseră socotiţi nişte fiinţe normale, sunt acum priviţi ca nişte vagabonzi, nişte blestemaţi. De acum încolo normali sunt doar cei sedentari. Dar până la această oboseală un întreg ev mediu itinerant mişună şi poate fi regăsit în orice clipă în iconografie. Atributul acestor rătăcitori, devenit îndată simbolic, este toiagul, bâta în formă de „tău" (T) * pe care se încovoaie la drum eremitul, pelerinul, cerşetorul, bolnavul. Norod înfiorat simbolizat încă şi de orbii din povestirea populară (fa-bliau): „Într-o zi s-a întâmplat că pe un drum pe aproape de Compiègne mergeau trei orbi, fără nimeni care să-i călăuzească şi să le arate calea. Ei aveau tustrei un taler mic de lemn. Erau tustrei în straie sărace. Ei urmau astfel drumul spre Senlis". Este un norod care înfioară şi pe care biserica şi moraliştii îl privesc cu neîncredere.

Pelerinajul însuşi, care ascunde adesea vagabondajul pur şi simplu, sau o curiozitate zadarnică – un fel de formă medievală a turismului – ajunge lesne suspect. Honorius* Augustodunensis14 încă din secolul al XII-lea este înclinat să-l condamne: „Este vreun merit", întreabă discipolul din Elucidarium15, „să mergi la Ierusalim sau să cercetezi alte locuri sfinte?" Şi magistrul răspunde: „Mai bine e să dai săracilor banii care ar folosi la călătorie". Singurul pelerinaj pe care îl admite este acela care are drept cauză şi obiect pocăinţa. Foarte curând, în adevăr – şi acest lucru e semnificativ – pelerinajul nu mai este un act ce purcede dintr-o dorinţă proprie, ci un act de pocăinţă. El sancţionează orice păcat grav, el este o pedeapsă, nu o răsplată. Cât despre cei care pornesc în pelerinaj „din curiozitate sau gloriolă", cum mai adaugă magistrul din Elucidarium, „singurul folos pe care îl trag din el este de a fi văzut locuri plăcute sau monumente frumoase sau de a fi cules

14 Dintr-o localitate probabil din Germania ce nu trebuie confundată cu Autun (Augustodunum) din Franţa.

16 Dialog între Discipol şi Magistru, alcătuind un fel de catehism medieval.

gloriola16 pe care o doreau". Aşadar, cei ce rătăcesc pe drumuri sunt nişte nenorociţi, şi turismul este o deşertăciune.

Realitatea jalnică a pelerinajului – fără a merge până la pilda tragică a cruciaţilor pierind de foame pe drum sau măcelăriţi de necredincioşi – este adesea odiseea acelui om sărman pe care o povesteşte Legenda de aur. „Către anul Domnului 1100 un francez mergea la sfântul Iacob de Compostella împreună cu femeia sa şi cu fiii săi, în parte pentru a fugi de molima care bântuia ţinutul său, în parte pentru a cerceta mormântul sfântului. În oraşul Pampeluna femeia lui a murit şi gazda sa l-a jefuit de toţi banii, luându-i chiar şi iapa care îi ducea în spinare copiii. Atunci bietul tată a luat pe doi din copiii săi pe umeri şi îi târa pe ceilalţi doi de mână. Un om care trecea cu măgarul său s-a milostivit de el şi i-a dat măgarul ca să-şi poată sui copiii pe spinarea lui. Ajuns la sfântul Iacob de Compostella, francezul a văzut pe sfânt, care l-a întrebat dacă îl recunoaşte şi care i-a spus: „Sunt apostolul Iacob. Eu sunt cel care ţi-am dat un măgar pentru ca să vii aici şi care ţi-l voi da din nou pentru ca să te înapoiezi acasă".

Dar câţi pelerini au rămas fără a avea măcar ajutorul asinului miraculos…

În adevăr, nu lipsesc nici încercările, nici piedicile la călătorii. Fără îndoială, calea fluvială este folosită peste tot locul unde lucrul e cu putinţă. Dar mai rămân multe locuri de străbătut pe uscat. Şi mândra reţea de căi romane e aproape dispărută, ruinată de invazii, neîntreţinuta şi de altminteri rău adaptată nevoilor societăţii medievale. Pentru această mulţime de oameni pedeştri şi călări care călătoresc mai ales pe spinarea unor vite de povară sau în nişte căruţe arhaice, şi care nu se grăbesc – care se abat bucuros din drum ca să ocolească un castel al vreunui cavaler prădalnic, sau dimpotrivă, să

viziteze un sanctuar –, calea romană, dreaptă, pietruită, drum de soldaţi şi de funcţionari, este fără mare interes. Ei merg de-a lungul unor poteci, unor drumuri, unei reţele de itinerare diverse care rătăcesc între câteva puncte fixe: oraşe cu bâlciuri vestite, locuri de pelerinaj, poduri, vaduri sau trecători. Câte obstacole de străbătut: mai întâi pădurea cu primejdiile şi spaimele ei, dar care e brăzdată totuşi de cărărui. Astfel, „Nicolette, urmând vechea potecă prin pădurea deasă, ajunge la un drum unde se încrucişează cele şapte căi ce trec prin ţară". Tâlharii, cavaleri sau oameni de rând, stau la pândă într-un colţ de pădure sau pe un vârf de stâncă. (Astfel, Join-ville, cob Orând ps Rhône observă „stânca de la Glun, acest castel pe care regele pusese să-l dărâme pentru că seniorul numit Roger era învinuit că jefuise pe pelerini şi negustori"). Dar mai sunt taxele nenumărate percepute pe mărfuri, dar adesea şi asupra simplilor călători la poduri, la trecători, pe râuri, în sfârşit, starea cea rea a drumurilor în care te împotmoleşti atât de uşor încât a conduce un convoi de boi cere competenţa unui om de meserie.

16 Mică satisfacţie de vanitate.

Eroul unui poem epic (chanson de gestej, Bertrand din poemul Chanoi de Nîmes (convoiul de la Nîmes), nepotul lui Guillaume d'Orange, se face de râs când vrea să se deghizeze în cărăuş. Drumul medieval e deznădăjduitor de lung, de încet. Dacă urmăreşti acel soi de călători care sunt dintre cei mai grăbiţi, adică negustorii, vezi că etapele variază între 25 şi 60 de kilometri pe zi, după natura terenului. Trebuie două săptămâni pentru a merge de la Bologna la Avignon, douăzeci şi două de zile, de labâlciurile din Champagne la Nîmes, unsprezece până la douăsprezece zile de la Florenţa la Neapoli. Şi totuşi, societatea medievală era în veşnică mişcare „printr-un fel de mişcare browniana17, totodată perpetuă şi inconstanta", cum a zis Marc Bloch. Oamenii din evul mediu, aproape toţi se învârtesc în mod contradictoriu între aceste două dimensiuni: orizonturile mărginite ale poienilor unde trăiesc şi orizonturile depărtate ale creştinătăţii întregi, înăuntrul cărora fiecare poate să pornească într-o clipă din Anglia până la sf. Iacob de Compostella sau la Toledo, ca acei clerici englezi

din secolul al XII-lea avizi de cultură arabă; sau de la Aurillac la Reims, la Vich, în Catalonia, la Ravenna şi la Roma – ca Gerbert, încă de la sfârşitul secolului al X-lea – de asemenea din Flandra până la sfântul Jean de la Acra, ca atâţia cruciaţi, sau de pe malurile Rinului la cele ale Oderului sau Vistulei, ca atâţia colonişti germani. Singurii aventurieri adevăraţi în ochii creştinilor medievali sunt cei care trec dincolo de hotarele creştinătăţii, misionari sau negustori care debarcă în Africa, în Crimeea, se înfundă în Asia.

Mai rapidă este calea pe mare. Când sunt vânturile prielnice poţi face până la 300 de kilometri în 24 de ore. Însă primejdiile aici sunt încă şi mai mari decât pe uscat. Iar rapiditatea datorată unor împrejurări întâmplătoare poate fi compensată de acalmii chinuitoare sau de vânturi şi de curenţi potrivnici.

Să ne îmbarcăm cu Joinviile în drum spre Egipt. „Pe mare ni s-a întâmplat un lucru minunat: ne-am găsit în faţa unui munte rotund de tot pe coastele Barbaresce18. Era spre ora vecerniei. Am navigat toată seara şi gândeam că am străbătut cu prisosinţă cincizeci de leghe, când în dimineaţa următoare ne-am regăsit din nou în faţa aceluiaşi munte. Şi aşa ni s-a întâmplat de două sau trei ori”.

Dar şi aceste în târzieri sunt puţin lucru dacă ne gândim la piraţi şi la furtuni. Joinville descoperă în curând nebunească îndrăzneală a „neguţătorilor aventurieri”: „Am cugetat că e nebun bine acela care îndrăzneşte să se avânte în asemenea primejdie cu avutul altuia, sau fiind în stare de păcat de moarte: căci adormi seara fără să ştii dacă nu te vei afla în fundul mării a doua zi de dimineaţă”.

17 Brownien, după numele botanistului Robert Brown. Mişcare neîncetată a particulelor infime în suspensie într-un lichid.

18 Coastele Africii de nord, până în Egipt.

195

13* „… 1

I

I

Patine locuri comune au avut mai mult succes în evul mediu decât clişeul de o realitate viu resimţită al navei bătute de furtună. Niciun episod nu revine cu mai multă regularitate în viaţa numeroşilor

sfinţi decât acela al unei călătorii pe mare, fie reală sau simbolică, care e înfăţişată pe atâtea miniaturi şi vitralii. Nicio minune nu a fost mai răspândită decât aceea a intervenţiei unui sfânt care potoleşte furtuna sau învie pe un naufragiat. Astfel, de pildă, sfântul Nicolae în Legenda de aur a lui Iacob de Varazzo: „Într-o zi, nişte corăbieri, aflându-se în primejdie pe mare, s-au rugat astfel cu lacrimi: «Nicolaie, robul lui Dumnezeu, dacă ceea ce ni s-a spus despre tine este adevărat, fă-ne să încercăm puterea ta acum». Îndată a apărut cineva înaintea lor, şi care avea întocmai chipul sfântului, care le zise: «M-aţi chemat. Iată-mă!» Şi s-a pus să-i ajute cu pânzele şi parâmele, şi celelalte armături ale corăbiei, şi pe dată a încetat furtuna”.

Dar încă de p3 acum trebuie să ne dăm seama prin ce resorturi lucrează pădurea, drumul, marea asupra sensibilităţii oamenilor din evul mediu. Ele îl influenţează mai puţin prin aspectul lor real şi prin primejdiile adevărate decât prin simbolurile pe care le exprimă. Pădurea înseamnă bezna sau – ca în „cântecele copilăriei” ale Minnesângerului Alexandru cel Rătăcitor (dev wilde Alexander) – veacul cu iluziile sale, iar marea este lumea cu ispitele sale, şi drumul este căutarea şi pelerinajul.

Dincolo de ei oamenii din evul mediu iau contact cu realitatea fizică prin intermediul unor abstracţii mistice şi pseudoştiinţifice.

Natura pentru ei e constituită din cele patru elemente care compun universul şi pe om, univers în miniatură, microcosm. După cum se lămureşte în Elucidarium, omul trupesc este alcătuit din patru elemente, „de aceea e numit microcosm, adică lumea în mic. El este într-adevăr alcătuit din pământ: carnea lui – din apă: sângele lui – din aer: răsuflarea lui – din foc: căldura lui” 19.

De la cei mai savanţi până la cei mai neluminaţi se degradează o aceeaşi viziune a universului. Într-o creştinare mai mult sau mai puţin intensă a unor vechi simboluri şi mituri păgâne, ea personifică forţele naturii într-o ciudată cosmografie: cele patru fluvii ale paradisului, cele patru vânturi din nenumăratele roze ale vânturilor din manuscrise, după chipul celor patru elemente, interpun imaginea lor între realităţile naturale şi sensibilitatea omenească. Va trebui, precum se va vedea, ca oamenii din evul mediu să străbată o cale lungă până să

întâlnească dincolo de ecranul simbolismului, realitatea fizică a lumii în care trăiesc.

19 Căldura vitală, viaţa.

196

I

— ¥”.

1

Amploarea acestor mişcări, a acestor migraţiuni, a acestor agitaţii, a acestor călătorii este de fapt extrem de restrânsa. Orizontul geografic este un orizont spiritual – acela al creştinătăţii. Se admite în general că pământul e rotund, nemişcat şi în centrul universului şi se închipuie după Aristotel un sistem de sfere concentrice sau – de la începutul secolului al XIII-lea tot mai mult – un sistem mai complex şi mai aproape de realitatea mişcării planetelor după Ptolemeu. Mai mult decât imprecizia cunoştinţelor celor învăţaţi în materie de cosmografie, ceea ce te izbeşte e fantezia geografiei medievale când trece dincolo de Europa şi de bazinul mediteranean. Mai remarcabilă încă este concepţia teologică inspirând până în secolul al XIII-lea geografia şi cartografia creştină. În regulă generală, modul de ordonare a pământului este determinat de credinţa că centrul, buricul său, este Ierusalimul şi că Orientul, pe care hărţile îl situează de cele mai multe ori sus, în direcţia nordului nostru, culminează într-un munte de curând identificat cu Takt-i-Sulayman în Azerbaigian, unde se află paradisul terestru şi de unde curg cele patru fluvii paradiziace: Tigrul, Eufratul, „Pison” (de obicei recunoscut ca Gangele) şi Gehon, care e Nilul. Cunoştinţele vagi pe care le pot avea creştinii despre aceste fluvii ridică, ce e drept, unele dificultăţi. Dar ele pot fi lesne ocolite. Se lămureşte că izvoarele cunoscute ale Tigrului şi Eufratului nu sunt izvoarele originare situate pe coasta muntelui din Eden, ale căror ape se pierd multă vreme prin nisipurile deserturilor înainte de a ţâşni din nou. Cât despre Nil, Joinville, în relatarea cruciadei a VII-a în Egipt, atestă că musulmanii opriţi de cataracte nu au putut sui până la izvorul său minunat, dar real.

„Se cuvine acuma să vorbim despre fluviul care străbate Egiptul şi vine din paradisul terestru… în locul unde Nilul pătrunde în Egipt

oamenii obişnuiţi cu această îndeletnicire aruncă seara plasele lor desfăşurate în fluviu, şi când vine dimineaţa, ei găsesc în ele mirodeniile de preţ ce se aduc în ţară20; ghimbar, revent, lemn de aloe şi scorţişoară. Se spune că aceste mirodenii vin din paradisul terestru unde cad la adierea vântului din arborii paradisului, întocmai ca uscăturile pe care vântul le doboară în pădure…

Se spune prin partea locului că Sudanul (sultanul) Babilonului căutase de nenumărate ori să afle de unde venea fluviul, şi trimisese în scopul acesta oameni de-ai să-i… Aceştia îi povestiseră că au căutat izvorul fluviului şi că au ajuns la un mare perete de stânci cioplite, ce nu era cu putinţă să-l suie nimeni. Din acest perete cădea la vale fluviul; şi li s-a părut că vârful muntelui era acoperit de mare mulţime de arbori…"

Oceanul Indian, socotit a fi o mare închisă, este receptaculul visurilor prin mijlocirea cărora se descătuşează dorinţele frustrate ale creştinătăţii sărace şi ţinute în frâu; vis al bogăţiei legat de insule: insule cu metale

20 Adică în Europa, şi în cazul textului de faţă în Franţa.

preţioase, cu esenţe de lemn rare, cu mirodenii. Marco Polo vede acolo un rege cu trupul gol acoperit de pietre preţioase; vis fantastic, populat de oameni, de animale fabuloase şi de monştri; vis de colcăială şi de extravaganţă făurit de o lume săracă şi mărginită; vis despre o viaţă alta ca cea de aici; vis de distrugere a tabuurilor, de libertate în faţa moralei stricte impuse de biserică, seducţie a unei lumi de aberaţie alimentară (de coprofagie, de canibalism), de nudism, de poligamie, de libertate şi desfrâu sexual. Ce este mai ciudat e că atunci când în mod excepţional un creştin înfruntă primejdiile şi ajunge până acolo, el găseşte ciudăţenii minunate: Marco Polo întâlneşte acolo oameni înzestraţi cu o coadă „groasă ca a unui câine" şi inorogi (care sunt poate nişte rinoceri), dar care îl decepţionează. „Este o lighioaie foarte hâdă la vedere şi foarte scârboasă. Şi nu este de loc aşa21 cum o arătăm şi o descriem noi cei de aici, când susţinem că se lasă prinsă de piept de o fecioară". Fără îndoială, pământul este împărţit de oamenii din evul mediu, care au preluat tradiţia geografilor din antichitate în

trei părţi: Europa, Africa şi Asia, dar fiecare din ele tinde să se identifice cu aria de întindere a unei religii, şi pelerinul englez care a scris un Itinerar al cruciadei a III-a constată: „Astfel, două părţi ale lumii22 dau asalt părţii a treia, şi Europa, care totuşi nu recunoaşte în întregime numele lui Hristos, trebuie să se bată cu celelalte două". Această Europă, pe care prezenţa musulmanilor în Spania o împiedică de a se identifica cu creştinătatea, rămâne pentru occidentali o noţiune greu de mânuit, pedantă, abstractă.

Realitatea însă este creştinătatea23. În funcţie de aceasta defineşte creştinul din evul mediu restul umanităţii şi se situează pe sine în raport cu ceilalţi. Şi mai întâi în raport cu bizantinii.

Bizantin înseamnă începând din 1054 schismatic. Dar chiar dacă această învinuire de schismă, adică de separaţie, de secesiune, este esenţială, occidentalii nu izbutesc să o definească lămurit, în orice caz, să o formuleze bine. Cu toate divergenţele teologice, şi îndeosebi punctul Filioque – căci bizantinii resping îndoita purcedere a Sfântului Duh, pe care ei nu-l făceau să purceadă decât din Tată şi nu şi din Fiu –, şi mai ales cu tot conflictul instituţional – căci patriarhul din Constantinopol refuză să recunoască supremaţia papei –, bizantinii erau totuşi şi ei creştini. Cu începere din

21 în bestiariile occidentale licorna sau inorogul se înfăţişa ca un cal alb zvelt cu un corn în frunte. Reprezentarea sa cea mai plină de poezie ceea din vestita tapiserie din secolul XV. La Dame à la Licorne. Iar cea mai cunoscută e cea din stema regală engleză unde apare alături de leu.

22 Adică Asia şi Africa.

23 Adică cea occidentală.

mijlocul secolului al XII-lea, în momentul cruciadei a II-a vedem cum un fanatic occidental, episcopul de Langres, care năzuieşte încă de pe acum la cucerirea Constantinopolului, şi îndeamnă la aceasta pe regele Franţei Ludovic al VII-lea, declară că bizantinii nu sunt „creştini în realitate, ci doar cu numele", că s-au făcut vinovaţi de mai multe erezii, iar un grup puternic din armata cruciaţilor socotea că „grecii nu erau creştini şi că a-i ucide e lucru fără pic de însemnătate" (moins que

rien). Acest antagonism era rezultatul unei îndepărtări tot mai mari, care din secolul al IV-lea încolo dusese la o adevărată prăpastie. Nici unii nici alţii nu-i mai puteau înţelege pe cei din tabăra adversă, mai ales occidentalii care, chiar şi cei mai învăţaţi, nu ştiau de loc greceşte: graecum est, non legitur.

Această neînţelegere a celuilalt s-a schimbat treptat în ură, fiică a neştiinţei. Faţă de greci, latinii sunt însufleţiţi de un amestec de cupiditate şi de dispreţ rezultând din sentimentul mai mult ori mai puţin reprimat al propriei lor inferiorităţi. Latinii învinuiesc pe greci că sunt ceremonioşi, mişei, înşelători. Le bagă vină mai ales că sunt bogaţi. Este reflexul războinicului barbar şi sărac în faţa bogatului civilizat.

În 933 lombardul Liutorând, episcop de Cremona, trimis de împăratul german Otto I la Constaatinopol, se întoarce de acolo cu ura în suflet, din cauza lipsei de consideraţie ce i se arătase. Nu i-a aruncat oare în faţă basileul Nicefor: „Voi nu sunteţi.ro. nani, ci lombarzi”? La care el a răspuns: „Romulus era un fratricid, istoria o dovedeşte, şi ea spune că el a deschis un azil unde a primit pe datornicii neplatnici, pe şerbii fugiţi, pe asasini, pe cei osândiţi la moarte, şi că s-a înconjurat de o mulţime de oameni de soiul acesta, pe care i-a numit romani: pe acest fel de oameni, noi, lombarzii, saxonii, francii, lotaringii, bavarezii, suevii, burgunzii, îi dispreţuim într-atâta, încât atunci când suntem mâniaţi, noi n-avem pentru duşmanii noştri alt cuvânt de ocară decât acel de „roman”, cuprinzând în acest singur nume de roman orice josnicie, orice mişelie, orice cupiditate, orice desfrâu, orice minciună, ba încă mai rău, un rezumat al tuturor viciilor…”. Şi apoi a urmat imputarea religioasă anterioară schismei: „Toate ereziile s-au născut la voi şi au reuşit la voi. Noi occidentalii le-am gâtuit, noi le-am ucis”. Pentru ca umilirea să-i fie deplină, iată că la plecarea sa Liutorând este deposedat de vameşii bizantini, de cinci mantii de purpură al căror export era oprit: sistem de neînţeles pentru un barbar care trăieşte într-o organizare economică primitivă. De aceea, din nou urmează alte insulte: „Aceşti oameni moleşiţi, muieratici, cu mâneci largi, pe cap cu tiare şi turbane, mincinoşi, fameni indolenţi, să umble înveşmântaţi în purpură, iar eroii, oameni plini de energie, cunoscători ai războiului,

plini de credinţă şi de caritate, supuşi lui Dumnezeu şi plini de virtuţi, nu?"

Când în 1203 armata occidentală a cruciadei a IV-a se pregăteşte să ocupe Constantinopolul, pretextul oficial e că împăratul Alexis al III-lea e un

!

I

uzurpator, dar ecleziasticii înlătură scrupulele religioase ale unor laici, subliniind caracterul schismatic al bizantinilor: „Episcopii şi clericii oastej au vorbit între ei", scrie cronicarul Robert de Clari, „şi au socotit că lupta era îndreptăţită şi că bizantinii puteau fi atacaţi, căci odinioară ei ascultau de legea de la Roma şi acuma nu mai ascultau de ea, şi de aceea au spus episcopii că a-i ataca nu constituie un păcat, ci dimpotrivă, o faptă de mare evlavie".

Fără îndoială, unirea bisericilor, adică împăcarea dintre Bizanţ şi Roma, rămâne aproape neîncetat la ordinea zilei, şi tratativele se poartă sub Alexis I în 1089, Ioan al II-lea în 1141, Alexis al III-lea în 1197, şi sub fiecare împărat, aproape din mijlocul secolului al XIII-lea până în 1453. Unirea pare chiar înfăptuită de Conciliul din Lyon în 1247 şi o ultimă oară de către Conciliul din Florenţa în 1439.

Dar atacurile îndreptate împotriva Imperiului bizantin de către normanzii lui Robert Guiscard în 1081, ai lui Bohemund în 1085, cucerirea Constantinopolului de către occidentali la 13 aprilie 1204, nereuşita unirii bisericilor erau rezultatul unei ostilităţi fundamentale între cei care îşi aruncau unii altora în chip jignitor numirea de latini (şi nu creştini) sau de greci (şi nu romani). Incomprehensiune din partea barbarilor neciopliţi care opun simplicitatea lor sofisticării acestei civilizaţii a ceremonialului de o politeţe seculară încremenită în etichete de curte. În 1097, la primirea cruciaţilor lotaringieni de către Alexis I, unul dintre aceştia, iritat de această etichetă, se aşază pe tronul basileului, „socotind că nu se cuvine ca un singur om să stea jos când atâţia războinici viteji stăteau în picioare".

Reacţii similare la francezii cruciadei a II-a: nerăbdarea lui Ludovic al VII-lea şi a sfetnicilor săi în faţa manierelor ceremonioase

ale solilor bizantini şi a limbajului bombastic, a logosurilor lor. Episcopul de Langres, compătirnindu-l pe rege şi neputând răbda frazele lungi ale oratorului şi interpretului le spuse: „Fraţii mei, fiţi buni şi nu mai pomeniţi aşa des de slava, maiestatea, înţelepciunea şi religia regelui: el se ştie cum e, şi noi îl ştim şi noi: spuneţi deci mai degrabă şi fără atâtea ocolişuri ceea ce vreţi". Opoziţie de asemenea între tradiţiile politice. Occidentalii, pentru care principala virtute politică este credinţa, buna-credinţă a feudalului, acuză de ipocrizie metodele bizantine pătrunse până în străfund de raţiunea de stat. „Căci este la ei", mai adaugă Eudes de Deuil, cronicarul francez al cruciadei a II-a, „o părere îndeobşte primită că nu i se poate arunca nimănui în faţă vina de a fi călcător de jurământ dacă şi-a îngăduit aceasta pentru cauza imperiului sacrosanct".

La această ură latină răspunde detestarea greacă. Ana Comnena, fiica împăratului Alexis, care a văzut pe occidentalii primei cruciade, îi zugrăveşte ca pe nişte barbari grosolani, limbuţi, trufaşi, nestatornici. Ei sunt nişte războinici, şi grecii, oameni a pertractărilor, sunt potrivnici războiului, 200

sunt refractari ideii de război sfânt, şi sunt, întocmai ca Ana, scandalizaţi de toţi aceşti oameni ai bisericii, episcopi şi preoţi care nu-şi cruţă participarea personală la încăierări. Cum poţi fi totodată un om al lui Dumnezeu şi un „om al sângelui cu gândul doar la ucidere"? Mai presus de toate aviditatea occidentalilor „gata să-şi vândă femeia şi copiii pentru o para" îi face pe bizantini să se cutremure.

Bogăţia Bizanţului, iată în sfârşit ultima vină şi primul obiect al lăcomiei latinilor. Toţi cronicarii primelor cruciade ce trec prin Constantinopol sunt cuprinşi de uimire de atâta strălucire, care le inspira o descriere înflăcărată. Pentru aceşti barbari, care trăiesc ca vai de lume în nişte cetăţi primitive sau târguri (bourgades) nenorocite – căci „oraşele" occidentale nu cuprind decât câteva mii de locuitori şi urbanismul acolo este necunoscut – Constantinopolul, cu milionul său probabil, de locuitori şi bogăţiile sale monumentale, cu prăvăliile sale, în care cronicarul Eudes de Deuil ni-i arată în chip înduioşător pe cruciaţi făcându-şi cumpărăturile sau primind pe negustorii greci până chiar în corturile lor („astfel, noi cumpăram o cămaşă pe mai puţin de

doi denari şi treizeci de cămăşi pe trei soli, mai puţin o marcă"), este revelaţia oraşului. Foucher de Chartres24 printre atâţia alţii, holbează ochi mari în 1097: „Ce falnic şi mândru oraş este Constantinopolul! Câte mănăstiri uimitoare de contemplat sunt expuse ochilor în pieţe şi pe străzi! Ar fi prea lung şi prea obositor să arătăm cu de-amănuntul ce belşug de bogăţii de tot soiul, de aur, argint, stofe de mii de feluri, şi de moaşte sfinte găseşti în acest oraş, unde oricând numeroase vase aduc toate cele de trebuinţă pentru nevoile oamenilor".

Atracţie în primul rând, a moaştelor. Iată inventarul întocmit de Robert de Clari al celor pe care cruciaţii din 1204 le-au găsit numai doar în singura biserică a Fecioarei de la Far. „S-au găsit două bucăţi din Crucea cea Adevărata, groase cât piciorul unui bărbat şi lungi cât o jumătate de stânjen. (Şi s-a găsit şi fierul de suliţă cu care a fost înţepat în coastă Domnul Nostru, şi cele două cuie pe care le-a avut înfipte în mâini şi în picioare. Şi s-a mai găsit şi într-o fiolă de cristal o mare parte din sângele său, şi s-a mai găsit şi o haină pe care o îmbrăcase şi de care a fost despuiat când l-au dus la Muntele Calvarului, şi s-a mai găsit şi cununa sfântă cu care a fost încununat, care era de trestii marine aşa de ascuţite ca sulele de fier. Şi s-a mai găsit şi veşmântul Stăpânii Noastre, şi capul slăvitului sfânt Ioan Botezătorul, şi atâtea, şi atâtea moaşte de preţ, încât nici nu aş putea să le descriu". Era o pradă din cele mai alese pentru hoţii evlavioşi, care şi-o vor păstra, sau pentru jefuitorii avizi, care o vor vinde scump.

24 Autorul unei istorii a Ierusalimului, care e de fapt o istorie a primei cruciade. A trăit între 1058 şi 1127.

Bizanţul – chiar şi pentru acei occidentali care nu-i admiraseră minunile – este în evul mediu izvorul tuturor bogăţiilor aproape, căci importurile cele mai de preţ ale latinilor vin de aici, fie că sunt produse sau doar distribuite de Bizanţ. De acolo vin stofele preţioase. Mătasea rămâne multă vreme o taină smulsă de Bizanţ Chinei în secolul al VI-lea. De acolo vine şi moneda de aur nealterată până la sfârşitul secolului al XI-lea, adevărat „dolar al evului mediu" pe care occidentalii îl vor numi simplu: besant (bizantin).

În faţa acestor bogăţii, ce de ispite!

În domeniul spiritual, Occidentul se mai poate mulţumi să împrumute de la Bizanţ, şi uneori cu admiraţie neţărmurită şi recunoştinţă. Teologii din secolul al XII-lea descoperă şi redescoperă teologia greacă şi unii salută această lumină care vine din Orient: orientale lutnen. Alain de Lille adaugă chiar cu smerenie: Quia latinitas penuriosa est… (căci latinitatea este săracă…). El25 mai poate încă încerca să rivalizeze cu Bizanţul, şi una dintre atitudinile cele mai curioase ale Occidentului medieval, căutând să se elibereze de realitatea şi mitul Bizanţului este acea umilire închipuită impusă acestuia, ce o exprimă uimitorul poem epic al Pelerinajului lui Carol cel Mare în a doua jumătate a secolului al XI-lea. Carol cel Mare, înapoindu-se de la Ierusalim cu cei doisprezece mari vasali (pairs) trece prin Constantinopol, unde este primit cu fast de regele Hugon26. După un ospăţ îmbelşugat, împăratul şi tovarăşii săi puţin cam ameţiţi de băutură se distrează în camera lor să inventeze (gaberj, adică să facă întrecere între ei de relatări imaginare, în care fiecare se străduie să se laude cu o ispravă extraordinară, gabnt fiind o forma mai grosolană a umorului cavaleresc. Gagurile francilor iau în râs, bineînţeles, pe regele Hugon şi pe grecii săi. Roland îndeosebi se declară în stare să sune din corn cu atâta putere, încât să-i pârlească mustăţile lui Hugon. Aceasta nu ar fi decât o glumă, fără însemnătate dacă un spion bizantin, ascuns după un stâlp, nu ar fi auzit totul şi nu s-ar fi grăbit să destăinuiască faptul regelui Hugon, care mâniat îi desfide pe oaspeţii săi să-şi ducă la îndeplinire născocirile lăudăroşeniei lor. Dar intervenţia divină îngăduie francilor să-şi îndeplinească în adevăr gâturile lor şi regele Hugon, învins, se declară omul, vasalul lui Carol cel Mare şi pune la cale o mare serbare, la care cei doi împăraţi poartă fiecare o coroană de aur.

Dar această satisfacţie 27 poetică nu putea fi îndestulătoare pentru a potoli atâtea pofte nesăţioase şi supărări acumulate. Rezultatul final al geloziei latine faţă de bizantini fu asaltul din 13 aprilie 1204 – acest măcel îngrozitor de bărbaţi, femei şi copii – şi devastarea cumplită în care şi-au găsit în sfârşit împlinirea invidia şi ura: „De la zidirea lumii, niciodată nu

25 Occidentul.

26 Personaj fictiv.

27 în textul original avem: ce ddfoulement poitique pentru care nu există termen corespunzător în limba noastră.

s-a cules asemenea pradă într-un oraş" declară Villehardouin, istoricul cruciadelor, iar cronicarul bizantin Nicetas Choniates: „Chiar şi sarazinii sunt buni şi miloşi în comparaţie cu oamenii aceştia ce poartă pe umăr crucea lui Hristos".

Duşmănia faţă de bizantini nu îi scutea pe creştinii medievali, ce se aflau în contact cu ei, de o criză de conştiinţă. Faţă de musulmani nu era, pare-se, nicio problemă. Musulmanul este necredinciosul, duşmanul prin excelenţă, cu care nu poate fi vorba de a cădea la înţelegere. Între creştini şi musulmani antiteza este totală, aşa cum a definit-o papa Urban al II-lea când a predicat la Clermont prima cruciadă în anul 1095: „Ce ruşine nu ar fi oare pentru noi, dacă această rasă de necredincioşi, dispreţuită cu atâta dreptate, degenerată de la demnitatea omului şi sclavă josnică a demonului, ar avea biruinţă asupra poporului ales de Dumnezeu cel atotputernic... De o parte se vor afla nişte nenorociţi lipsiţi de bunurile adevărate, de altă parte, nişte oameni miluiţi din plin cu bogăţiile adevărate, de o parte vor lupta duşmanii Domnului, de alta, prietenii săi".

Aşa cum a zis papa, creştinii văd în musulmani nişte „suboameni". În poemul epic Aliscans28 poetul, vorbind de Vivien aflat pe moarte exclamă:

„Quinze blessures a par le corps beantes Un Sarrasin mourrait de la moins grande" „Răni cincisprezece cască pe trupul său viu încă, Un Sarazin s-ar pierde de-a mai puţin adâncă".

Mahomed reprezintă una din cele mai grozave sperietori ale creştinătăţii medievale. El obsedează imaginaţiile creştine într-o viziune apocaliptică. El nu apare decât în raport cu Anticristul. Pentru abatele de Cluny, de la mijlocul secolului al XII-lea, Petru Venerabilul, el îşi află locul în ierarhia duşmanilor lui Hristos, între Arie şi Anticrist; pentru Gioacchino da Fiore*, la sfârşitul veacului, el „pregăteşte venirea Anticristului întocmai ca Moise pe a lui Iisus". Pe marginea unui manuscris din 1162 – o traducere latină a Coranului –, o

caricatură a lui Mahomed îl înfăţişează în chip de monstru.

Şi totuşi, istoria diverselor atitudini ale creştinilor medievali faţă de musulmani este o istorie de variaţii şi de nuanţe. Desigur, încă din secolul al IX-lea Álvaro de Córdoba vede în Mahomed Fiara apocalipsului. Dar Paschase Radbert – deşi subliniază antagonismul fundamental, şi pe care îl vede bine geografic în prezenţa încordată faţă în faţă a creştinătăţii, care ar trebui să se întindă asupra întregii lumi, şi a Islamului care i-a smuls o vastă porţiune a pământului – deosebeşte cu grijă pe musulmani, care au

1 Din ciclul lui Garin sau Guillaume d'Orange.

recunoştinţă despre Dumnezeu, de neamurile păgâne, care nu ştiu nimic despre el.

Până în secolul al XI-lea pelerinajele creştine în Palestina cucerită de musulmani se efectuează paşnic, şi numai doar la câţiva teologi se profilează o imagine apocaliptică a Islamului. Dar totul se schimbă în cursul secolului al XI-lea, când cruciadele sunt pregătite, apoi orchestrate, de o întreagă propagandă, care aduce în primul plan al urii creştine pe ciracii lui Maho-med. Poemele epice constituie mărturia acestui moment când se îmbină amintirile unei simbioze islamo-creştine la hotarele celor două stăpâniri şi afirmaţia de acum înainte a unei înfruntări neîndurate. În Mainet, care este poemul isprăvilor micului Magne – adică ale lui Carol cel Mare, când era copil –, îl vedem pe erou cum îi slujeşte regelui sarazin din Toledo şi primeşte de la el titlul de cavaler, ecou al realităţilor spaniole istorico-le-gendare întruchipate în Cid. Dar în acelaşi timp, Carol cel Mare şi aproape toţi eroii poemelor cavalereşti sunt înfăţişaţi ca îmboldiţi de o singură dorinţă: să se bată cu sarazinul şi să-l bată. O mitologie întreagă se instaurează de acum încolo, şi se rezumă în duelul dintre cavalerul creştin şi cel musulman. Lupta împotriva necredinciosului ajunge să fie ţelul ultim al idealului cavaleresc. Necredinciosul de altminteri e socotit de acum înainte ca un păgân, un păgân înrăit care a refuzat definitiv să primească adevărul, conversiunea. În bula de convocare a Conciliului al IV-lea de la Lateran din 1213 Inocenţiu al III-lea chema pe creştini la cruciadă împotriva

sarazinilor, caracterizaţi drept păgâni, iar Jouinville numeşte constant lumea musulmană la paâennie (păgânătatea).

Şi totuşi, străbătând această cortină ce s-a lăsat între creştini şi musulmani, care parcă nu o mai ridică decât pentru a se război între ei, străbătând acest front de luptă, nişte curente pacifice, nişte schimburi continuă şi mai departe să existe şi chiar să se amplifice.

Schimburi comerciale mai întâi. Zadarnic pune papalitatea embargo pe mărfurile creştine ce se îndreaptă spre lumea musulmană, contrabanda dejoacă aceste prohibiţii. Papii sfârşesc prin a admite derogări, spărturi în blocusul de care suferă mai mult creştinii decât musulmanii, şi prin a elibera chiar un fel de licenţe. În jocul acesta veneţienii ajung meşteri, în 1198, de pildă, convingându-l pe papă că fiind lipsiţi de posibilităţi agricole, ei nu pot trăi decât din comerţ, ei obţin de la Inocenţiu al III-lea autorizaţia de a face negoţ „cu Sudanul de Alexandria" 29, cu excepţia ce e drept, a produselor strategice cuprinse de papalitate pe o listă neagră, impusă de ea creştinătăţii: fier şi arme, smoală, catran, lemn de construcţie, corăbii.

Schimburi intelectuale în rândul al doilea. Nu doar că mulţi intelectuali creştini ar fi fost ispitiţi să treacă de partea cealaltă. Doar Abélard*, des29 Sultanul Siriei şi Egiptului.

204

curăţat pare-se de hăituirea sălbatică pornită contra sa de nişte adversari înverşunaţi, s-a gândit la aceasta o clipă. „Am căzut", mărturiseşte el, „într-o deznădejde aşa de mare, încât mă pregăteam să ies din creştinătate spre a trece la păgâni şi a-mi dobândi prin plata vreunui tribut putinţa de a trăi tihnit şi creştineşte în mijlocul duşmanilor lui Hristos". Dar în toiul cruciadelor ştiinţa arabă se revarsă asupra creştinătăţii, şi chiar dacă nu suscită, cel puţin hrăneşte aşa-zisa renaştere din secolul al XII-lea. Ceea ce aduc arabii învăţaţilor creştini este la drept vorbind mai ales ştiinţa grecească tezaurizată în bibliotecile orientale şi pusă iar în circulaţie de către învăţaţii musulmani, care o aduc cu ei până la capătul Islamului occidental, în Spania, unde clericii creştini vin cu nesaţ s-o soarbă treptat, pe măsura înaintării Reconquistei. Toledo, reluat de creştini în 1085, ajunge polul de atracţie al acestor însetaţi, caresânt într-o primă fază, mai ales

traducători. Moda ştiinţei musulmane a ajuns chiar atât de preţuită în cuprinsul creştinătăţii, încât unul dintre aceştia, Abélard de Bath, declară că pentru a impune ideile sale personale, el le-a atribuit adesea arabilor.

Ba mai mult încă. Până şi în ţara sfântă, ajunsă locul principal de ciocniri războinice între creştini şi musulmani, se stabilesc repede relaţii de coexistenţă paşnică. Cel ce constată acest fapt, cu o mirare scandalizată de altminteri, cu prilejul unei călătorii în Palestina în 1184 este cronicarul din Spaniamusul-mană Ibn Iobair. „Creştinii cer pe teritoriul lor plata unei taxe de la musulmani, şi care e aplicată cu toată bună-credinţa. Aceşti negustori creştini, la rândul lor, plătesc pe teritoriul musulman (taxe) pe mărfurile lor. Înţelegerea între ei e desăvârşită şi dreptatea e păzită în orice împrejurare. Războinicii îşi văd de războiul lor, poporul rămâne în pace… în această privinţă, condiţiile din această ţară sunt atât de nemaipomenite, încât orice ai spune, nu vei putea cuprinde tot ce e de spus. Fie ca Dumnezeu să înalţe cuvântul Islamului prin ocrotirea sa!”

Alături de aceşti păgâni mai deosebiţi, reprezentaţi de musulmani, faţă de care singura atitudine oficială creştină era războiul sfânt, alţi păgâni se înfăţişează cu totul altfel: anume, cei care închinându-se încă la idoli, se oferă ca nişte creştini posibili. Până la sfârşitul secolului al XIII-lea, când creştinătatea este aproape definitiv constituită în Europa la vest de Rusia, Ucraina şi Balcani, o acţiune misionară aproape neîncetată dilată lumea creştină. Odată convertiţi la ortodoxia catolică, năvălitorii arieni, îndeosebi vizigoţii şi longobarzii, apoi la începutul secolului al VII-lea anglo-saxonii păgâni, frontul de evanghelizare – precum s-a văzut – se situează în estul şi nordul Europei şi tinde să se confunde cu expansiunea germanică. După creştinarea mai mult ori mai puţin paşnică a Germaniei occidentale de către

misionarii anglo-saxoni, dintre care cel mai ilustru a fost sfântul Bonifaciu* (Winfrid), Carolingienii – începând cu Carol cel Mare, a cărui purtare faţă desaconi este tipică – inaugurează

otradiţiedecreştinarerăzboinicăşis: lită. Dar la aceşti suverani mai stăruie încă o atitudine defensivă faţă de păgâni până în 955, anul îndoitei biruinţe a lui Otto I asupra maghiarilor şi a slavilor din est, după care începe o lungă perioadă de politică agresivă a germanilor care purced la conversiunea paginilor prin forţă. La începutul secolului al XI-lea Bruno de Querfurt îl mustră pe Henric al II-lea, regele Germaniei, ce nu fusese încă încoronat ca împărat, că se războieşte cu nişte creştini, polonii, şi că îi uită pe luticii păgâni, pe care se cuvine, după porunca Evangheliei, să-i silească cu armele să intre în creştinătate. De acum încolo compelle intrare ajunge cuvântul de ordine faţă de păgâni. Acestor păgâni li se aplică de altminteri de preferinţă epitetul de barbari. Cronicarul Gallus Anonymus, din secolul al XII-lea, situând geografic Polonia scrie: „Spre marea de miazănoapte ea este vecină cu trei neamuri foarte crude de barbari, din Seleucia30 (ţara luticilor), Pomerania şi Prusia, împotriva cărora luptă neîncetat ducele Poloniei, pentru a-i converti la credinţă. Dar el nu a izbutit să smulgă din necredinţă inima lor prin paloşul cuvântului, nici să stârpească seminţia lor de vipere prin paloşul măcelului".

În faţa acestui prozelitism cuceritor, împotrivirile sunt dârze şi mişcările de deşteptare ale păgânismuhii sunt numeroase şi violente. În 973 o mare insurecţie slavă nimiceşte organizarea ecleziastică a veleţilor şi obodriţilor. Între Elba şi Oder, în 1038, în Polonia se produce o răzmeriţă populară în favoarea păgânismului; în 1040 este rândul Ungariei să se lepede de creştinism. Şi Gallus Aaonymus observă: „Principii acestor naţii barbare, înfrânţi în luptă de dacele Poloniei şi-au găsit adesea refugiul în botez, dar de îndată ce-şi refăceau puterile ei abjurau credinţa creştină şi reluau lupta împotriva creştinilor". Predicarea creştinismului a foit întotdeauna sortită neizbânzii atunci când a căutat să se adreseze popoarelor păgâne şi să câştige masele prin persuasiune. Ea nu a izbutit îndeobşte decât atunci când a atras de partea sa pe conducători şi grupurile sociale dominante. Pentru bizantini şi musulmani integrarea în creştinătatea romană ar fi fost o scădere, o înjosire în faţa unei civilizaţii inferioare. Pentru păgâni, intrarea în creştinătate era dimpotrivă un pas înainte. Este ceea ce au înţeles prea bine francul Clovis la începutul secolului al

VI-lea, normandul Rollo în 911, polonul Mesco în 966, ungurul Vaik (sfântul rege Ştefan) în 985, danezul Harald cel cu dintele albastru (950 – 936), norvegianul Olaf Tryggveson (997 – 1010). De altminteri, revoltele păgâne sunt însoţite adesea de insurecţii sociale, masele reîntorcându-se la păgânism din duşmănie faţă de cârmuitorii creştinaţi, care dispun în general de forţe îndestulătoare pentru a reprima neîntârziat aceste bruşte tresă30 De fapt Lusacia dintre Elba şi Oder (actualul Lausitz).

206

riri. Astfel, „noua creştinătate" medievală – contrariu creştinătăţii primitive multă vreme alcătuită numai din oameni mărunţi, care au sfârşit prin a impune împăratului şi unei părţi din clasele de la cârmă credinţa lor – era o creştinătate convertită de sus în jos şi princonstrângere. Nu trebuie niciodată pierdută din vedere această mutaţie a creştinismului în evul mediu. În această lume a violenţei, prima violenţă a fost conversiunea. Pentru aceşti conducători chibzuiţi care au cunoscut puterea de promovare a creştinismului, singura şovăire a fost uneori între Roma şi Constantinopol. În timp ce polonii şi ungurii, direct sau indirect, se hotărau pentru Roma, ruşii, bulgarii, sârbii înclinau pentru Bizanţ. O ciudată luptă de influenţă s-a purtat în Moravia Mare din secolul al IX-lea, constituind episodul lui Chiril şi Metodiu, şi încercarea originală a unui creştinism roman cu slujbă în limba slavă. Tentativă tot atât de efemeră, ca şi Imperiul Moraviei Mari. Catolicismul roman avea să triumfe în Moravia şi în Boemia împreună cu statul feudal al Przemyslizilor.

Stabilizată în nordul bazinului occidental al Mediteranei, unde chiar dacă a reuşit să împingă înapoi Bizanţul şi Islamul în Spania, în Sicilia, în Italia de sud, a dat totuşi greş în secolul al XIII-lea în Grecia şi în Palestina – creştinătatea occidentală se statorniceşte aşadar în cursul aceluiaşi secol al XIII-lea, din Lituania până în Croaţia.

Atuncea însă a întrezărit între musulmani şi barbari o a treia specie de păgâni: mongolii. Mitul mongol este unul dintre cele mai curioase din creştinătatea medievală. Pe de o parte, creştinii din Europa centrală, adică Polonia Mică, Silezia, Ungaria nu puteau sta la

îndoială să nu recunoască în aceia pe care ei îi numeau tătari (şi care îi chinuiseră în trei rânduri în cursul unor raiduri nimicitoare) nişte păgâni fără doar şi poate şi dintre cei mai cruzi pe care năvălirile orientale i-au împins spre vest. Dând glas spaimei lor, cronicarul Mathieu Paris scrie: „Sunt nişte fiinţe neomeneşti şi semănând cu fiarele, şi pe care ar trebui mai degrabă să le numim monştri decât oameni, care sunt însetaţi de sânge şi îl şi beau, care caută şi înfulecă lacom carnea câinilor şi chiar a oamenilor". Pe de altă parte, în restul creştinătăţii, în jurul prinţilor, al clericilor, al negustorilor, mongolii au inspirat visuri stranii. Se credea despre ei nu numai că erau gata de conversiune la creştinism dar că sunt şi convertiţi în taină şi nu aşteaptă decât prilejul potrivit pentru a se declara pe faţă. Mitul lui „Pretre Jean", acest misterios suveran creştin – înfiripat în imaginaţiile occidentale din ştiri nedesluşite adunate de la micile nuclee de creştini nestorieni care au supravieţuit în Asia – localizat în secolul al XIII-lea în Asia (înainte de a fi situat în secolul al XV-lea în Etiopia) – a trecut asupra mongolilor socotiţi a fi fost încă dinainte câştigaţi de el pentru

207

216!

47. GEOGRAFIE MEDIEVALĂ: CELE TREI CONTINENTE

Una din temele de predilecţie ale iconografiei romanice a fost personificarea continentelor: Africa, Asia, Europa. E probabil ca să fi contribuit la acest interes general şi mişcarea cruciadelor. Continentele sunt reprezentate pe miniatura de faţă prin trei statui de bronz aurit şi cizelat, care au fost turnate separat prin 1170 şi care împodobesc baza unui candelabru pascal. Avem aici un frumos exemplar al artei „mosane" (de la Meuse) care a pătruns şi a radiat în toată creştinătatea la sfârşitul secolului al XI-lea şi în al XII-lea mulţumită incomparabilei măiestrii a atelierelor sale în prelucrarea metalelor (Hildesheim, catedrala).

48. COSMOGRAFIE MEDIEVALĂ: AERUL ŞI VÂNTURILE

Această miniatură din aşa-numitul Liber Pontificalis de la Reims (ritual liturgic al episcopului, datând din secolul al XII-lea şi provenind de la capitolul catedralei) arată cum este reluat de ştiinţa alegorică a evului mediu, motivul oriental al personajelor radiante, înscrise într-o

sferă. Aici aerul, izvor al armoniei universale, înconjurat de Orfeu, Pitagora şi Arion, se înscrie într-un cerc mare în care sunt cuprinse medalioanele celor nouă muze, având în cele patru colţuri cele patru vânturi reprezentate de capetele lor înaripate, pe care aerul le ţine în loc cu mâinile şi cu picioarele sale care ies din cerc (Reims, bibl. municip. nr. 672).

49. TEOLOGIE A ELEMENTELOR: SIMBOLISM ŞI VIAŢĂ A PIETREI

Piatra a jucat un rol de prim-plan în simbolismul creştin (îndeosebi în comparaţia dintre piatră şi biserică) 1. Creştinismul a moştenit fără îndoială în acest domeniu anumite concepţii hylo-zoiste greceşti, potrivit cărora materia era vie. Această miniatură din vestitul manuscris cuprinzând comentariu! Apocalipsului datorat lui Beatus şi executat în abaţia Saint Severe în secolul al XI-lea (îi. 89), ilustrează de fapt comentariul Cărţii lui Daniil datorat sfântului Ieronim şi care a fost adăugat la cel precedent în virtutea caracterului său escatologic.

Daniil tălmăceşte (Daniil II, 31-45) visul lui Nabucodonosor, care a văzut cum o piatră a căzut din munte şi izbind statuia colosului cu picioare de lut, a fărâmat-o şi s-a prefăcut într-un munte umplând tot pământul. Piatra prefigurează împărăţia lui Dumnezeu care va nimici regatele pământeşti făcute din fier, aramă, argint şi aur, dar cu picioare de lut (Paris, Bibl. Nat., ms. lat. 8878, f. 51 v).

1 Ta eşti Petru, şi pe aceasta piatră... etc.

50. TEOLOGIA ELEMENTELOR:

APA, CELE PATRU FLUVII ALE RAIULUI

Tema celor patru fluvii ale raiului apare pe un mozaic al sfântului Ioan din Lateran de la Roma, la începutul secolului al IV-lea. Reprezentarea sa devine mai frecventă începând din secolul al XI-lea. Fluviile sunt personificate în chipul zeilor-fluvii anticiţii. 84). Simbolismul lor este în legătură, evident, cu mitul paradisului terestru, dar şi cu puterea mântuitoare a apei, izvor de viaţă. Ele îşi primesc virtutea lor (îi. 84) de la Mântuitor, adică de la Hristos, simbolizat aici prin Miel. Această placă de aramă aurită, folosită ca ferecătură

20.

de evangheliar, este un produs al artei mosane din secolul al

XII-lea. Ea a fost atribuită lui Godefroy de Claire din Huy (îi. 111) (Paris, muzeul Cluny).

51. SENTIMENTUL NATURII: „MÂN-DRA PĂDURE".

Această miniatură împodobeşte un manuscris al aşa-numitelor Carmina Burana, culegere de poeme ale Goliarzilor compuse în cursul secolului al XIII-lea şi provenind din mănăstirea bavareză Benediktbeuern. Majoritatea cântecelor sunt în limba latină, unele în limba vulgară (germană) ca de pildă poemul liric – adăugat la un elogiu latin al verii şi al Venerei – şi ilustrat de această miniatură. Sentimentul cu totul profan al naturii nu este însă redat într-o execuţie realistă. În această pădure feerică, la umbra unor arbori ciudat stilizaţi, trăiesc de-a valma calul, leul, cerbul, iepurele şi o întreagă lume de păsări. I s-a dat acestei miniaturi numirea de „mândra pădure" (la Belle forat) şi s-a spus despre ea că exprimă cele mai vechi „murmure ale pădurii" (München, Bibl. de stat bavareză. Clm 4660, fol. 64 v).

52. CARTOGRAFIE MEDIEVALĂ: LUMEA ÎN SECOLUL AL XIII-LEA

Este un exemplar caracteristic al cartografiei medievale. Pe o hartă concepută aproape ca o roată, cele trei continente desenează un T în jurul Mediteranei centrale. Ierusalimul, „buricul pământului", ocupă centrul, iar paradisul terestru extremitatea superioară, având la stânga regiunea în care sunt închişi Gog şi Magog, Europa fiind singura colorată. Figuraţia este de caracter urban, adunând laolaltă o ciudată colecţie de oraşe, rod al mentalităţii istorico209 14 geografice creştine. În Europa avem Roma, Atena, Constantinopol şi Paris (harta a fost făcută la Saint Denis). În Africa avem un oraş anonim din Africa de nord, iar în Egipt – Alexandria şi Babilonul Egiptului (Cairo). În Asia se înşiră oraşele: Ierusalim, Nazaret, Damasc, Antiohia, Troia, Meca, Babilon, Ninive. De jur-împrejur, în semicercuri, cele douăsprezece vânturi orientate după punctele cardinale. Această hartă ilustrează un manuscris al Cronicelor de la Saint Denis, scris în limba franceză la sfârşitul domniei lui Ludovic cel Sfânt la cererea acestuia, de către călugărul purtând numele de Primat, care a oferit cartea sa lui Filip al III-lea, prin 1275. Carol al V-lea a fost în posesiunea manuscrisului pe care a pus să-l copieze. (Paris, Bibl. Sainte Genevieve, ms. 782, fol. 374

v).

53. PRIMEJDIILE DRUMURILOR: BUNUL SAMARITEAN

Această miniatură împodobeşte un manuscris preţios, aşa-zisul Codex Aureus sau Evangheliar al lui Henric al III-lea, scris în Renania la cererea împăraţilor Conrad al II-lea şi Henric al III-lea, prin 1036, şi oferit de Henric al III-lea catedralei din Spira, întemeiată de părintele său. Ilustraţia Evangheliei oferă pretextul unor anecdote şi învăţături morale. Aici parabola bunului samaritean ilustrează primejdiile întâmpinate pe drumuri: primejdia din partea tâlharilor este o realitate de fiecare zi pentru călătorul medieval. Ea mai este şi o imagine a condiţiei generale a omului asaltat de ispite şi de păcate. Pe vitraliul din Sens reprezentând această scenă.

I

victima este desemnată sub numele de Homo, omul (Bibl. Escurialului, Codex Aureus, Cod. Vetrinas 17).

54. NECREDINCIOSUL: UN SARAZIN

A lupta împotriva necredinciosului este datoria oricărui cavaler, mai ales începând din secolul al XI-lea. Necredinciosul înseamnă musulmanul a cărui culoare închisă, uneori chiar adusă până la negru, este culoarea Diavolului, Semnul distinctiv al portului său este adesea turbanul, care poate avea forme diverse (il 56) (Pernes, Ies Fontaines, Vaucluse, tour Ferrande, cca. 1275).

55. PĂGÂNII: SOSIREA SFÂNTULUI ADALBERT LA PRUSIENI

Această tăblie a porţii de bronz de la catedrala de la Gniezno, executată probabil prin 1175 de către nişte artist* mosani sau formaţi în regiunea mosană şi inspirându-se din poarta de la Hildes-heim, reprezintă sosirea la malurile Prusiei a sfântului Adalbert venit să convertească păgânii. Descurajat de reaua-voinţă a turmei sale, episcopul de Praga se retrăsese la Roma, de unde a cerut apoi papei să fie trimis să ducă cuvântul bun al Evangheliei crunţilor prusieni. A întâmpinat o moarte de martir în Prusia în 997. Convertirea paginilor nu a fost realizată decât de către cavalerii teutoni în secolul al XIII-lea. Principele polon Boleslav cel Viteaz a cumpărat de la prusieni moaştele lui Adalbert şi le-a aşezat la Gniezno, metropola religioasă a Poloniei. Cehii le-au luat cu forţa şi le-au dus la Praga. Însă în a doua

jumătate a secolului al XII-lea, principele Mesco cel Bătrân, căutând să lupte împotriva anarhiei din Polonia, a folosit cultul sfântului Adalbert ca un instrument în slujba patriotismului polon şi a restauraţiei monarhice. Se observă aici tema călătoriei în corabie (passage) a unui sfânt şi semnele particulare ale grupului de păgâni: armamentul, pletele lungi, mustăţile lăsate în jos (Gniezno, catedrala).

56. NECREDINCIOŞII: UN CAVALER AL RECONQUISTEI ŞI UN MAUR. Acest basorelief din secolul al XII-lea, păstrat într-o casă particulară din Tu-dela, provine fără îndoială de la colegiala vecină. El concretizează idealul cavalerilor creştini ai Reconquistei. Un cavaler, purtând cămaşa de zale şi apărat de scutul său şi de un coif conic, călărind un cal de luptă robust vine cu sabia scoasă din teacă asupra unui musulman cu turban, îngenuncheat într-o atitudine de supunere (Tudela, casă particulară).

57. ANTISEMITISMUL: UN EVREU LAPIDÂNDU-L PE SFÂNTUL ŞTEFAN Antisemitismul, care devine virulent în Apus începând din secolul al XI-lea şi se înteţeşte mai ales în vremea cruciadelor, încearcă să se justifice, fie acu» zând de atrocităţi pe evreii contemporani, fie scoţând în relief episoadele Evangheliei, care chemau la răzbunare pe creştinii evului mediu. Personajul reprezentat aici, care poate fi recunoscut ca evreu după pălăria sa conică, face parte dintr-un grup de patru evrei care aruncă cu pietre în sfântul Ştefan. Aceste statuete de bronz aurit au fost turnate prin 1208 pentru a împodobi o cupă de argint bizantină adusă din erreiade de arhiepiscopul de Halberstadt Konrad von Krosigh (Halberstadt, catedrala).

210

58. MATERIALIZAREA UNUI VIS RĂU MEDIEVAL: TURNUL BABEL Pieter Breughel cel bătrân a pictat în 1563 acest turn Babel care, în ciuda realismului amănuntelor, exprimă prin monstruozitatea dimensiunilor, impresia de vis rău pe care a resimţit-o majoritatea oamenilor din evul mediu la evocarea acestui episod biblic (Viena, Kunst-historisches Museum).

59. PERMANENŢA UNEI PILDE MEDIEVALE: PARABOLA ORBILOR

Pieter Breughel cel bătrân a pictat în 1568 această scenă în care

a adunat şi toată înfiorarea evului mediu în faţa orbilor. Realitatea fizică şi socială a infirmilor, lăsaţi pradă rătăcirii pe drumuri, ascunde parcă aproape complet lecţia morală. O copie mai palidă a acestui tablou, executată de fiul pictorului, se află la Muzeul Luvru din Paris (Neapole, Muzeul naţional).

60. OBSESII MEDIEVALE: ISPITELE SFÂNTULUI ANTONIE S-ar părea că ispitele sfântului Antonie au fost multă vreme alungate în subconştient, refulate de arta medievală, în ciuda faptului că ele au fost evocate de Legenda, de a". i/. Acâste variante pe tema – schimnicului asaltat de demoni şi de sucubi scapă de orice frâu în secolele XIV şi XV, odată cu dezlănţuirea supremă a luptei contra vrăjitoriei. Iero" nim Bosch care a materializat şi a adus pe lume obsesiile medievale, le-a mai adăugat o imaginaţie, un delir cu adevărat novatoare. Cum a văzut foarte bine Jurgis Baltrusaitis, corpuri vii şi materii anorganice se fac una; „fierullutul, lemnul se confundă cu trupul viu".

211 14*

Împreunarea omului cu fiara sau cu planta, realizată de imaginaţia medievală, este dusă încă şi mai departe de Bosch, care îi dă prelungiri ce cu greu pot fi suportate (tabloul din 1490) (Madrid, muzeul Prado).

61. ÎNFLORITURI ADUSE UNUI VIS MEDIEVAL: ŢARA GHIFTUIELII (COCAGNE)

Acest tablou, pictat de Pieter Breughel bătrânul în 1567, îmbină două teme medievale: aceea a ţării ghiftuielii, adică a foamei potolite fără muncă, şi aceea a celor trei stări ale societăţii. Un cleric, un războinic, un ţăran, dorm sătui, răzbiţi de somnul greoi de după-amiază, tolăniţi pe pământ sub o masă. În fund, o pasăre gata friptă aleargă spre gura larg căscată a unui cavaler. Această utopie gastronomică, cu ouă, porc, tarte, păsări şi vânat, îşi păstrează un caracter foarte ţărănesc (München, pinacoteca).

62 şi 63. ÎNCEPUTUL ISTORIEI UMANE: ADAM ŞI EVA Puţine teme s-au bucurat în evul mediu de un succes care să-l întreacă pe acel al aventurilor trăite de Adam şi Eva. Ele îngăduie relatarea şi arătarea elementelor esenţiale ale vieţii omeneşti: naşterea istoriei, începuturile omului şi ale umanismului, raporturile între om şi

Dumnezeu, fericirea şi nenorocirea, păcatul cu pedeapsa dar şi cu seducţia sa, trupul omenesc şi nuditatea, şi cel mai frumos cadru din lume: paradisul. Iată două momente din aceste aventuri: Viaţa fericită în paradis (îi. 62) şi Păcatul (îi. 63). Aceste sculpturi în bronz (1186) împodobesc uşile catedralei înălţate de

I

I

I

regele normand al Siciliei, Guilelm al 1I-lea (1186 – 1189) în reşedinţa sa de la Monreale de lângă Paâermo. Artistul este acelaşi Bonnano Pisano care a sculptat şi uşa de bronz a catedralei din Pisa (1180). Spre deosebire de porţile de bronz din nord (Aachen, Hildesheim, Maienţa, Gniezno, Novgorod), făcute din canaturi turnate dintr-o bucată, cele italiene (din Salerno-Amalfi, Verona, Veneţia, Pisa, Monreale), imitându-le pe cele bizantine, sunt formate din plăci de metal fixate pe un schelet de lemn (Monreale, catedrala).

64. ÎNCEPUTUL ISTORIEI UMANE; ADAM, EVA ŞI ŞARPELE

Marea brutalitate a acestei scene nu se explică numai prin natura materialului (piatră în loc de metal). Accentul este pus aici pe păcat, pe ce este rău. Omul este strivit de duşmanul lăuntric ca şi de cel dinafară (între 1067 şi 1108) (Saint-Benoît sur Loire, capitelul din braţul (croisillon) de sud al micului transept).

65. ISTORIA SFÂNTĂ: ARBORELE LUI IESEI

Profeţia lui Isaia (XI, 1 – 3); „O mlădiţă va ieşi din tulpina lui lesei, şi din rădăcina sa se va înălţa o floare, şi duhul Domnului se va odihni deasupra sa", a îngăduit înfiriparea unei viziuni a istoriei sfinte în stare să satisfacă biserica-lesei zămisleşte pe regii din Iuda, din care purcede Maria, care dă naştere lui Hristos. Profeţii anunţă această naştere. Şi astfel Vechiul şi Noul Testament sunt unite. Regalitatea divină se aliază cu regalitatea de pe pământ, care primeşte de la ea inspiraţie şi strălucire. După

Emile Mâlc, iniţiatorul acestei teme iconografice ar fi fost Suger, care a pus să fie reprezentată pe un vitraliu de la Saint Denis, copiat îndată la Chartres (prin 1145). Subiectul ar fi fost inspirat dintr-o dramă liturgică foarte răspândită în secolul al XII-lea, Drama Profeţilor

lui Hristos, care apare prima oară într-un manuscris de la Saint Marţial, din Limoges, datat ca fiind aproximativ de prin 1100 (Paris, Bibl. Nat. ms. lat. 1139). În această dramă, care se reprezenta în ziua de Crăciun, Isaia defilaşi el în rândul profeţilor, rostindu-şi profeţia privitoare la descendenţa lui Iesei. Aici, o miniatură din a doua jumătate-a secolului al XII-lea, ilustrând un manuscris al Laudelor sfintei cruci, al lui Rabanus Maurus, îl înfăţişează pe Iesei din care se ridică David, Maria şi Hristos, având deasupra capului Duhul Sfânt în chip de porumbel. De o parte şi de alta sunt rânduiţi, etajaţi de jos în sus, Ezechiel, Sibila, Solomon şi Avacum într-o margine, iar Sofonias, Isaia, sf. Ioan Botezătorul şi Daniil în cealaltă (Douai, bibl. municip. ms. 340, f. 11).

66. ISTORIA PROFANĂ A ANTICHITĂŢII ŞI SIMBOLISMUL TIPOLOGIC

Începând de la mijlocul secolului al XII-lea, într-un moment când biserica trebuie să lupte împotriva catharismului, care respinge fie total, fie parţial Vechiul Testament, se dezvoltă puternic o formă de simbolism cu o existenţă până atunci foarte discretă, simbolismul care stabileşte un raport între faptele anterioare întrupării lui Hristos – care constituie „tipuri" – şi faptele corespun212

zătoare din Noul Testament, sau „anti-tipuri".

Unul din primele exemple mai accentuate ale acestui simbolism tipologic este oferit de piciorul crucii de la Saint Denis (v. îi. 111). Acest simbolism s-a bucurat de o favoare extraordinară chiar de la începutul secolului al XIV-lea, mulţumită răspândirii şi ilustrării a doua lucrări care expuneau toată istoria sfântă folosind această metodă. Este vorba de Biblia săracilor şi de Oglinda mântuirii omeneşti (Speculum, Humanae Salvatio-nis). În Oglindă, fiecare fapt din Noul Testament este anunţat de trei asemenea „tipuri". Istoria sfântă nefiind în măsură uneori să ofere aceste prefigurări, Oglinda se îndreaptă spre istoria profană a antichităţii. O copie din 1336 aparţinând mănăstirii din Krenismunster, făcută după un manuscris al Oglinzii aflat la abaţia de Weiszenau, înfăţişează două „tipuri" ale Fecioarei: fiica lui Jefteu şi Semiramida, făcându-se o legătură între vestita ei grădină şi grădina închisă, simbol al fecioriei. Semiramida îşi întoarce privirile spre

grădină întocmai ca Maria, cufundată în viaţa contemplativă, spre cetatea cerească. (Viena, Bibl. Nat., cod. SN 2612 f. 8 v).

67. UN EROU ANTIC ADOPTAT DE EVUL MEDIU ŞI ADAPTAT LA EVUL MEDIU: ALEXANDRU CEL MARE ÎN BATISCAF

Antichitatea păgână, alungată din istorie de către creştinism, reapare în evul mediu în romanul de aventuri. Eroul cel mai popular al romanelor antice a fost Alexandru, devenit supraom şi explorând minunăţiile pământului, ale mării şi ale cerului. Această miniatură din la vraye hystoire dou bon roi Alexan" dre (sfârşitul secolului al XIII-lea) ilustrează scena „continent Alixandres se fait caler en la mer en un tonnel de voirre", altminteri zis, cum a pus să fie coborât într-un butoi de sticlă în fundul mării pentru a-i pătrunde tainele (Bruxelles, Bibl. Regală, ms. 11040, f. 70 v).

68. ISTORIA VECHE ÎN EVUL MEDIU: DIDONA ŞI ENEA Mitologia medievală i-a acordat un loc şi lui Virgiliu, dar numai pentru a face din el fie victima încrezătoare a unei cochete care îşi râde de el şi îl expune ridicolului de care nu scapă nici Aristotel – după cum atestă un fabliau, precum şi capitelul de la biserica Trinite din Caen – fie un precursor al creştinismului, în virtutea eglogii a IV-a, şi ca atare el apare uneori ca martor în arborele lui Iesei. Opera sa va fi socotită în şcolile de la Chartres, îndeosebi în secolele XI şi XII, ca o „sumă" filosofică, o enciclopedie poetică. Au fost găsite, de pildă, adunate într-un singur loc, şi numai pentru intervalul secolelor X-XII, opt manuscrise virgiliene cu glose, toate acestea numai în scriptoriul de la Benevent în Italia. Pe unul din aceste texte beneventine ale Eneidei, cu glose din secolul al X-lea, o miniatură îl arată pe Enea povestindu-i Didonei căderea Troiei, de la începutul cărţii a doua (Neapole, Bibl. Nat., ms. lat. 6, f. 55).

69 şi 70. LEGENDELE GERMANICE

În creştinătate. legenda lui sigurd în Norvegia şi în Spania

Reţelele de drumuri, comerţul, pelerinajele au contribuit la propagarea unor

— Teme identice de la un capăt la celălalt al creştinătăţii. Legenda păgână scandinavă, a lui Sigurd Favnesbane, se regăseşte atât pe uşorii bisericii de lemn de la Hylestad în Norvegia (cam prin 1200) cât şi sculptată în piatră, pe portalul bisericii protogotice Santa Maria la Real, de la Sangiiesa, în Navarra pe drumul spre Santiago de Compostella şi pe un drum al Reconquistei, la care au participat şi Sigurd Jorsalafak, regele Norvegiei, şi Carol al Danemarcei, rudă cu regele Aragónului, Alfons Războinicul. Episodul de la Hylestad, pe care îl vedem aici, este acela în care Sigurd, înfăţişat în chip de cavaler, ucide pe faur (personaj admirat şi blestemat totodată). La Sangiiesa, Sigurd ucide pe dragonul Fafner şi îi dă inima monstrului lui Regin faurul care i-a făurit sabia (îi. 69; Biserica de la Hylestad, Sedestal, Norvegia. II. 70; Biserica Santa Maria la Real, Sanguesa, Navarra, Spania).

71. UN EROU MEDIEVAL: CAROL CEL MARE

Din toate figurile trecutului medieval, cea care s-a bucurat în toată creştinătatea de cea mai mare popularitate a fost cea a lui Carol cel Mare, îndeosebi în Germania şi în Franţa. În acest manuscris al Cronicilor de la Saint Demis, terminate prin 1275 (îi. 52), miniatura redată înfăţişează începutul episodului de la Ron-cevaux (Ci commence la bataille de Ron-cevaux et la mort de Roland). Carol cel Mare trimite pe trădătorul Ganelon la cei doi regi sarazini din Saragosa: Mar-siliu şi Băligând. Artiştii se inspirau din povestirile din timpul cruciadelor care transformaseră pe Carol cel Mare în primul cruciat (vezi Voyage en Orient, scrisă de un călugăr de la Saint Denis prin 1124), şi care în timpul Reconquistei au dat amploare episodului de la Roncevaux (Chronique du pseudoTurpin, cronică extrasă între 1140 şi 1150 din Cartea sfântului Iacob), toate reunite după 1150 de un călugăr de la Aachen urmând porunca lui Frederic Barbarossa. Legendele lui Roland şi Carol cel Mare sunt înfăţişate pe vitraliul oferit de blă-nari catedralei din Chartres (secolul al XIII-lea) (Paris, Bibl. Sainte Genevieve, ms. 771).

72. UN EPISOD DIN ISTORIA NAŢIONALĂ: BOTEZUL LUI CLOVIS Niciun eveniment nu a fost mai important pentru regii Franţei – întrucât şi Capeţienii aveau pretenţia să-şi afirme legătura cu

predecesorii lor Carolingieni şi Merovingieni, şi dincolo de ei, chiar cu troianul Francus – decât botezul lui Clovis, care pune bazele reuşitei suveranilor franci. De aceea, scena botezului a fost des reprezentată. Pe această miniatură a unui manuscris al vieţii sfântului Dionisie (Saint Denis), executată în 1250 în scriptoriul abaţiei cu acest nume, sunt înfăţişate actele esenţiale: Dumnezeu luând chipul porumbelului Sfântului Duh, aduce sfântul mir (Sainte Ampoule), cu care sfântul R6 mi îl unge pe rege, care este totodată şi încoronat (Paris, Bibl. Nat., nouv. acq. fr. 1098, f. 50).

73. ISTORIE CONTEMPORANĂ: MARILE CRONICI ALE FRANŢEI Călugării de la Saint Denis sprijină pe Capeţieni prin felurite mijloace, îndeosebi scriind o istorie naţională centrată pe monarhie şi ţinută în pas cu

actualitatea. Această miniatură este repetată în două locuri ale manuscrisului terminat la Saint Denis prin 1275 şi care duce povestirea până la moartea lui Filip August (îi. 52 şi 71), dar care în apendice reproduce şi învăţăturile mai recente (Ies Enseignements) ale lui Ludovic cel Sfânt având în frunte această scenă, care reprezintă pe autor, călugărul Primat, oferindu-şi manuscrisul regelui Filip al III-lea, căruia îi este recomandat de abatele de la Saint Denis, Mathieu de Vendôme, urmat de trei călugări. Regele este asistat de sfetnicii săi laici (Paris, Bibl. Sainte Genevieve, ms. 782, f. 326 v).

creştinism. Un vis măreţ s-a înfiripat, pornit de la această iluzie: aceea a unei alianţe între creştini şi mongoli, care strângând Islamul ca într-un cleşte, l-ar distruge sau l-ar converti şi ar face în sfârşit să domnească credinţa cea adevărată peste tot pământul. De aici au rezultat şi misiunile din mijlocul secolului îndreptate spre mongoli: două misiuni dominicane şi două franciscane, trimise de papa Inocenţiu al IV-lea în 1245, o ambasadă expediată în 1249 de Ludovic cel Sfânt, şi în 1253 încă o misiune dominicană, şi cea a franciscanului flamand Guillaume de Rubrouk. Din aceste aventuri ne-au rămas două preţioase relatări de călătorie, aceea a lui Guillaume de Rubrouk şi aceea a unui alt franciscan, italianul Giovanni de Plan Carpino. Zadarnice solii ale unei mari speranţe care s-au încheiat cu mari

dezamăgiri. Dezamăgire a regelui Ludovic cel Sfânt, pe care ne-o arată Joinville: „Regele s-a căit mult că a trimis soli şi daruri".

Dezamăgire a lui Marco Polo, care caută la sfârşitul secolului să justifice speranţele puse în conversiunea mongolilor şi să explice năruirea lor. „Dacă ar fi fost trimişi de papă la marele han, oameni pricepuţi în propovăduirea credinţei noastre, el s-ar fi făcut creştin, căci este bine ştiut că lucru neîndoios că avea mare dorinţă să se creştineze…"

Explicaţie prin mediocritatea indivizilor putând îngădui visului să supravieţuiască încă, dar care nu poate să înşele. Chiar pe aceeaşi pagină Marco Polo pune în gura hanului Gubilai o cuvântare în care suveranul mongol explică foarte bine incompatibilitatea între structurile sociale şi politice ale tătarilor şi creştinism.

Mitul mongol a stârnit prin jurul anului 1300 câteva expediţii. O serie de misiuni, din care cele mai însemnate au fost cele ale lui Giovanni de Monte Corvino şi ale franciscanului Odoric de Pordenone, au dus chiar la alcătuirea unor mici creştinătăţi efemere. Creştinătatea medievală rămânea însă şi mai departe europeană. Dar ea se avântase până la capătul lumii. „Tătarii", mai scrie Joinville, „erau originari dintr-o mare câmpie de nisip, incultă şi stearpă. Această câmpie începea de la un lanţ de stânci minunate care alcătuiesc marginea lumii dinspre răsărit şi pe care nimeni nu l-a trecut, după atestarea tătarilor, care spun că acolo trăiesc închise de jur-împrejur popoarele lui Gog şi Magog, ce trebuie să vină la sfârşitul lumii când se va ivi Anticristul, pentru a distruge tot ce este".

Astfel, creştinătatea, dând greş în Asia şi în Africa (unde primii misionari franciscani au fost măcelăriţi de musulmani), regăsea, dincolo de experienţele sale, frontierele unei lumi imaginare, a cărei geografie rămânea şi mai departe cea a Bibliei.

216

— 207

Creştinătatea secolului al XIII-lea vrusese parcă să iasă din frontierele sale; ea substituise ideea de misiune celei de cruciadă, şi păruse că se deschide lumii întregi.

Dar ea rămânea totuşi aceeaşi lume închisă a unei societăţi care

poate să-şi adauge cu forţa noi membri (compelle intrare), dar care exclude pe alţii şi se defineşte printr-un adevărat rasism religios. Apartenenţa la creştinism este criteriul valorilor sale şi al comportărilor sale. Războiul, care este o pacoste între creştini, este o datorie împotriva necreştinilor. Camătă, care este interzisă între creştini, este îngăduită necredincioşilor, adică în cazul de faţă evreilor. Căci ceilalţi – adică toată această lume de păgâni ce se confundă împreună, pe care creştinătatea îi respinge sau îi ţine în respect dincolo de frontierele sale – există chiar în mijlocul său şi sunt ţinta unor excluziuni pe care le vom cerceta mai departe.

Aici vrem doar să definim în orizonturile sale spaţiale această creştinătate medievală care – între cele două direcţii ale creştinismului: cea a religiei închise, proprietate exclusivă a poporului ales, ieşită din Vechiul Testament, şi cea de religie deschisă chemării universale prescrisă de evanghelie – s-a ferecat în particularism. Să reluăm acest breviar al creştinului mijlociu din secolul al XII-lea: amintitul Elucidarium. În adevăr, pornind de la două texte ale apostolului Pavel, discipolul pune acolo problema creştinismului, religie deschisă sau închisă: „Întrucât stă scris: Hristos a murit pentru necredincioşi (Ep. către rom., V. 6) şi prin milostivirea lui Dumnezeu el a gustat moartea pentru toţi (Evr., II. 9), moartea sa a fost oare binefăcătoare pentru necredincioşi?" Şi magistrul îndată răspunde „Hristos a murit numai doar pentru cei aleşi", şi se apucă să acumuleze la citate care exclud ideea că el ar fi murit „pentru toţi".

Tendinţa creştinătăţii către închiderea în sine se vădeşte clar în comportarea sa cu păgânii. Încă mai înainte de Grigore cel Mare, călugării irlandezi refuzaseră să evanghelizeze pe vecinii lor anglo-saxoni, pe care îi urau şi voiau să-i sorteasscă iadului ca să nu cadă în primejdia de a-i întâlni în rai. Lumea păgână a fost multă vreme un imens rezervor de sclavi pentru comerţul creştin, fie că era purtat de negustori creştini sau de negustori evrei pe pământul creştin. Conversiunea, care seca aceste tranzacţii fructuoase, nu s-a făcut fără şovăire. Anglo-saxonii, saxonii, slavii, au alimentat comerţul medieval de sclavi înainte de a fi integraţi creştinătăţii şi a fi ocrotiţi astfel de primejdia sclaviei. Una dintre marile dojeni ale episcopului de Praga,

Adalbert, la sfârşitul secolului al X-lea, către enoriaşii săi, pe care îi acuza că s-au întors la păgânism, este că vând creştini unor negustori de sclavi evrei. Un necreştin nu e cu adevărat un om, numai creştinul se poate bucura de drepturile omului, şi printre altele de ocrotire împo217

m

triva sclaviei. Conciliile din secolele XII-XIII reamintesc de opreliştea pusă creştinilor de a face slujbă ca sclavi sau slugi evreilor sau sarazinilor. Atitudinea creştină în privinţa sclaviei vădeşte particularismul creştin, solidaritatea primitivă a grupului şi politica corespunzătoare de apartheid faţă de grupurile dinafară.

Un catehism din secolul al XIII-lea, rămas credincios concepţiei iudaice despre Dumnezeul tribului (Exod., XX), arată ca primă poruncă: „Dumnezeul tău este unic. Tu nu vei lua în deşert numele Dumnezeului tău". Creştinătatea medievală veghind geloasa asupra Dumnezeului său, este departe de ecumenism.

Şi totuşi această societate, opacă şi ostilă celorlalte, a fost împotriva voinţei sale ca un burete, ca un ogor fertilizat de infiltraţii străine. La nivelul tehnic, ea a fost transformată prin împrumuturi, cum e cel al morii de apă sau de vânt venită din Orient; pe plan economic, a fost multă vreme pasivă faţă de Bizanţ şi de Islam, primind de la Constantinopol sau din Alexandria pentru hrana sau îmbrăcămintea sa tot ce depăşea nevoile propriu-zise ale traiului: stofe scumpe, mirodenii; ea s-a deşteptat la economia monetară la instigaţia aurului bizantin – besantul – şi a monedei musulmane – denarul de aur, dirhemul de argint; arta sa – începând de la motivele stepelor, care inspiră toată argintăria barbară, şi până la cupolele şi arcurile frânte venite din Armenia, din Bizanţ, sau din Córdoba – şi ştiinţa sa, sorbită prin intermediul arabilor din izvoare greceşti, s-au hrănit din împrumuturi. Dacă a ştiut să găsească în sine însăşi mijloacele care i-au permis să devină o forţă creatoare, şi apoi un model şi o călăuză, ea a fost mai întâi doar o elevă, o tributară a întregii acestei lumi pe care o dispreţuia şi o condamna: atât păgânismul antichităţii cât şi păgânismul celorlalte lumi care au hrănit-o şi luminat-o în tot lungul răstimp când era săracă şi barbară şi credea că se poate închide în

trufaşele ei certitudini.

A: ei? tă Iun3 închisă în sine ps piâiint, această creştinătate zăvorâtă spre cele de a ci, se deschidea larg în sus, spre cer. Material şi spiritual nu există despărţituri ermetice între lumea pământească şi cea de dincolo. Fără îndoială, sunt trepte care reprezintă tot atâtea şanţuri de sărit, tot atâtea salturi de făcut. Dar cosmografia sau asceza mistică vădesc deopotrivă că prin etaps de-a lungul unei cai – calea cea mare a pelerinajului sufletului –, un itinerar, spre a relua expresia sfântului Bonaventura, duce spre Dumnezeu.

Universul este un sistem de sfere concentrice: aceasta este concepţia generală: opiniile sunt împărţite cu privire la numărul şi la natura acestor sfere. Beda, în secolul al VIII-lea, socotea că pământul e înconjurat de şapte ceruri (şi în vorbirea noastră obişnuită se mai foloseşte încă imaginea răpirii până

218

În cerul al şaptelea). Acestea sunt aerul, eterul, olimpul, spaţiul de flăcări firmamentul aştrilor, cerul îngerilor şi cerul Treimii. Moştenirta greacă, până şi în terminologie, este evidentă în cosmologia lui Beda. Creştinarea acestei concepţii se desăvârşeşte într-o simplificare atestată în secolul al XII-lea de acel Elucidarium al lui Honorius Augustodunensis, care deosebeşte trei ceruri: cerul corporal, pe care îl vedem, cerul spiritual, care e locaşul substanţelor spirituale, adică al îngerilor, cerul intelectual, în care preafericiţii privesc faţă în faţă Sfânta Treime. Nişte sisteme mai ştiinţifice reiau schema lui Aristotel care făcea din univers o întocmire complexă de cincizeci şi cinci de sfere, la care scolasticii mai adaugă o sferă suplimentară exterioară, aceea a „primului motor", unde Dumnezeu pune în mişcare totalitatea sistemului. Unii, ca episcopul de Paris, Guillaume d'Auvergne" în prima jumătate a secolului al XIII-lea, mai închipuie dincolo de primul motor o nouă sferă, un empireu nemişcat unde îşi au locul sfinţii.

Ce este esenţial e că în ciuda grijii teologilor şi a bisericii de a afirrra caracterul spiritual al lui Dumnezeu, vocabularul îngăduia creştinilor să şi-l reprezinte pe Dumnezeu în chip concret. Stăruie o îndoită grijă de a păstra neatinsă această imaterialitate divină şi de a

nu lovi în credinţa naivă într-o realitate a lui Dumnezeu, realitate zisă substanţială, ceea ce este destul de echivoc pentru a satisface şi ortodoxia doctrinală şi obiceiurile de gândire ale maselor. Honorius este un martor temeinic al acestei voinţe de conciliere destul de dificilă:

— Unde locuieşte Dumnezeu? – întreabă discipolul.

— Virtual, în tot locul, substanţial, în cerul intelectual. răspunde magistrul. Dar discipolul mai stăruie iar:

— Cum oare este cu putinţă să se spună că Dumnezeu este în întregime peste tot în acelaşi timp şi întotdeauna. şi că nu este nicăieri?

— Pentru că Dumnezeu – răspunde magistrul – este necorporal, şi prin urmare nu se situează în loc, e illocalis.

Răspuns cu care trebuie să se mulţumească discipolul care ştie de altminteri că substanţial Dumnezeu este în cerul intelectual.

Dar pentru mase, Dumnezeu există corporal, aşa cum îl înfăţişează foarte curând iconografia creştină. Această imagine materială a lui Dumnezeu a fost moştenită de creştinii evului mediu de la iudaism. Fără îndoială, acest Dumnezeu nu se manifestă oamenilor: „Tu nu-mi vei putea vedea faţa – a zis lui Moise –, căci omul nu poate să mă vadă şi să trăiască" (Exod., XXXIII, 20). Dar evreii din antichitate şi-l închipuiau pe Dumnezeu şezând pe un tron, privind oamenii de sus din cer, şi atunci când în Geneză se spune că Dumnezeu a zidit pe om după chipul său, evreii – şi după ei majoritatea creştinilor din evul mediu – înţelegeau că această asemănare era în primul rând fizică, şi şi-l reprezentau pe Dumnezeu cu trăsături omeneşti.

I

Creştinismul, mai ales după Conciliul de la Niceea (325), oferea închinării credincioşilor pe un Dumnezeu în trei persoane, Sfânta Treime, care pe lângă greutăţile teologice pe care le ridica, propunea maselor o enigmă corespunzând cu misterul teologic. Tema trinitară pare să-şi fi exercitat atracţia mai ales asupra mediilor teologice savante şi să nu aibă decât un ecou limitat în sânul maselor. Greutăţile teologice amintite veneau din faptul ca numeroşi teologi din

Occidentul medieval au căzut în erezii antitrinitare, şi trinitarismul a fost una dintre cauzele ostilităţii faţă de creştinismul roman a altor religii, totuşi apropiate, ca ortodoxia bizantină.

Tot astfel devoţiunea către Sfântul Duh pare mai ales datorată învăţaţilor, cel puţin înainte de evul mediu târziu, când s-au înmulţit frăţiile şi spitalele dedicate Sfântului Duh. În 1122 Abélard întemeiază o mănăstire închinată Sfântului Duh, Paracletul „consolator", ceea ce atrage asupra sa atacuri violente. „Această apelaţie a fost primită de mai multă lume cu mirare şi chiar atacată cu violenţă sub cuvânt că nu era îngăduit să se închine o biserică în chip osebit Sfântului Duh, şi de altminteri tot atât de puţin şi lui Dumnezeu-Tatăl, dar că trebuia, potrivit obiceiului vechi, să o dedice fie numai Fiului, fie Sfintei Treimi".

Universităţile celebrau la redeschiderea solemnă a cursurilor o liturghie a Sfântului Duh, inspiratorul artelor liberale, dar şi aici această devoţiune se înscrie într-un context de pietate trinitară foarte ortodoxă, foarte cumpănită, şi aparţine unui mediu savant. Statutele de la Oxford, anterioare anului 1350, prescriu de pildă:

„Cum bunul mers al oricăror treburi atârnă de preţuirea pe care ele o află la Dumnezeu încă de la începutul lor şi cum nimic din ce se clădeşte nu poate dăinui dacă nu îl are pe Hristos drept temelie, magiştrii poruncesc într-un gând ca în fiece an în prima zi de reluare a cursurilor, după sărbătoarea sfântului Mihail, toţi magiştrii regenţi să se adune împreună pentru apunesă fie slujită o liturghie a Sfântului Duh (...) şi ca în ultima zi a ultimului trimestru să pună să fie cântată solemn o liturghie a Sfintei Treimi şi să se aducă mulţumiri Domnului".

La anumiţi mari mistici ca Guillaume de Saint-Thierry, Treimea constituie centrul vieţii spirituale. Asceza este un itinerar mulţumită căruia omul izbuteşte să regăsească imaginea lui Dumnezeu care a fost obliterată de păcat. Cele trei ipDstaze ale Treimii corespund la trei căi, la trei mijloace ale acestui progres spiritual a cărui desfăşurare este totuşi una. „Tatăl stă în fruntea căii memoriei, Fiul – a raţiunii, Duhul Sfânt – a iubirii. Astfel, misterul trinitar se interiorizează concretizându-se în facultăţile sufletului şi ridicând totodată la dimensiuni supranaturale dinamismul spiritual.

În schimb, în anumite medii populare devoţiunea către Sfântul Spirit se degradează într-un cult al unui sfânt Spiridon (Esprit) sau al sfintei Columba, metamorfoze ale persoanei a treia a Treimii.

220

Devoţiunea populară, puţin familiarizată cu Treimea sau cu Sfântul Duh, pe care îl distingeau mai bine teologii sau misticii, oscila între o viziune pur monoteistă a lui Dumnezeu şi un dualism imaginativ mergând de la Tată la Fiu.

Sensibilitatea şi arta medievală nu au înfrânt aşa uşor vechiul tabu evreiesc care nu îngăduia reprezentarea realistă – adică antropomorfă – a lui Dumnezeu. Dumnezeu a fost mai întâi înfăţişat prin simboluri care şi-au aflat prelungirea în iconografie şi probabil în psihism după ce au ieşit biruitoare imaginile umane ale lui Dumnezeu.

Aceste reprezentări simbolice ale lui Dumnezeu tind foarte curând să desemneze fie pe Tată sau pe Fiu mai degrabă decât persoana divină în unitatea sa.

Astfel, mâna care se iveşte din cer ieşind dintr-un nor estemai degrabă mâna Tatălui. Ea este la origine un semn de poruncă, acelaşi cuvânt ebraic iod \ isamnând şi mână, şi putere. Această mână, care va putea deveni elocventă în cutare sau cutare scenă – şi se va putea îmblânzi într-un gest de binecuvântare – rămâne înainte de toate o materializare a ameninţării ce atârnă întotdeauna asupra omului. Chirofania 31 este mereu înconjurată de o atmosferă de respect sacru, dacă nu chiar de spaimă. Regii medievali care au moştenit de aici aşa-zisa lor „mâna de justiţie” 32 beneficiază de puterea de înfricoşare a acestei mâini divine.

Cât despre Hristos, el era reprezentat mai cu osebire în creştinismul primitiv sub înfăţişarea mielului purtând crucea sau stindardul învierii. Dar această reprezentare abstractă a fost curând ţinta unor atacuri, căci ea ascundea în dosul său umanitatea, trăsătura esenţială a lui Hristos. Liturgistul Guillaume Durând, episcop de Mende, atestă în secolul al XIII-lea această atitudine plină de semnificaţie: „Pentru că Ioan Botezătorul a arătat cu degetul pe Hristos şi a zis: «Iată mielul lui Dumnezeu», unii l-au zugrăvit pe Hristos sub înfăţişarea unui miel. Dar pentru că Hristos este un om adevărat, papa

Adrian declară că trebuie să-l zugrăvim cu chip omenesc. Căci în adevăr nu mielul trebuie zugrăvit pe cruce, dar după ce va fi înfăţişat Omul, nimic nu se împotriveşte ca să fi înfăţişat mielul fie în josul, fie pe spatele crucii".

Vom reveni asupra acestei umanităţi a lui Hristos, bază a unui umanism liberator. Ea a foat un element esenţial al evoluţiei Occidentului.

Totuşi, antropomorfismul divin a lucrat multă vreme în favoarea reprezentării lui Dumnezeu-Tatăl. În lupta împotriva arianismului din secolele V – VII, dorinţa de a stărui asupra divinităţii lui Hristos a făcut să fie aproape confundaţi împreună Fiul şi Tatăl. Vremea carolingiană, mai aplecată spre manifestări de putere decât spre expresii de smerenie, a lăsat în umbră tot ce putea apărea ca lipsă de forţă la Hristos: episoadele duioase din viaţa lui Hristos, 31 Adică: manifestarea vizibilă a mâinii.

32 Main de justice = un fel de sceptru terminat în sus cu o mână cu arătătorul ridicat în sus, simbolizând justiţia regelui.

221

4.

** r f strânsa sa apropiere de săraci şi de muncitori, aspectele realiste şi dureroase ale Pătimirii au fost trecute sub tăcere.

Dumnezeu, Tată sau Fiu, Tată şi Fiu totodată, jünger Mensch und alter Gott, „om tânăr şi Dumnezeu bătrân" cum zice Walther von der Vogelweide, s-a transformat în Dumnezeul de maiestate. Dumnezeu tronând ca suveran (pantocrator), aureolat de mandorlă33 şi ridicând la culmea cea mai înaltă moştenirea ceremonialului imperial pe care i-l atribuie creştinismul victorios asupra Imperiului târziu. Dumnezeu a cărui putere se manifestă în creaţie (de altminteri, în teologie, în comentariile religioase şi în artă, Geneza întrecea prin strălucirea ei toate cărţile celelalte din Biblie) – care se manifestă în triumful său (în care mielul şi crucea se transformau în simboluri de glorie şi nu de umilinţă), şi în sfârşit, în judecată (de la Hristosul din Apocalips, cu sabia în dinţi, până la judecătorul din timpanele romane şi gotice.)

Dumnezeu devenise un senior feudal: Dominus. În Libri Carolini

se reia o frază a sfântului Augustin, dându-i-se toată valoarea de referinţă la starea socială existentă: „Creatorul este numit creator în raport cu creaturile sale, după cum stăpânul este numit stăpân prin raport cu slugile sale".

Poeţii secolului al IX-lea făceau din Dumnezeu stăpânul cetăţii cereşti, care semăna nespus de mult cu palatul de la Aachen. Acest Dumnezeu de maiestate este Dumnezeul poemelor epice (chansons de geste), expresie a societăţii feudale: Damedieu (Dominus Deus), Domnul Dumnezeu, şi mai lămurit încă:

Je vous conjure par Dieu de majeşti Je vous conjure que vous me saluiez… Eu vă conjur prin Domnu'n măreţie să-mi acordaţi salutul vostru mie zice Oberon lui Huon de Bordeaux, şi satisfăcut adaugă:

Jamais salut ne fut en veriti ricompensă par Dieu de majeşti mieux que le tien ne sera, Dieu le site! Niciun salut nu a fost în vecie recompensat de Domnu-n măreţie de cum va fi al tău – Dumnezeu ştie!

Tot vocabularul din meditaţia Cur Deus Homoăi a sfântului Anselm la sfârşitul veacului al XI-lea este feudal. Dumnezeu se arată aici ca un senior feudal peste trei categorii de vasali: îngerii, care ţin feude în schim33 Aureolă prelungă în formă de migdală, în mijlocul căreia apare Hristos triumfând în ziua judecăţii de apoi.

34 De ce Dumnezeu (s-a făcut) om.

bul unei slujbe invariabile şi perpetue; călugării, care slujesc cu speranţa de a recăpăta moştenirea pierdută de către părinţii care şi-au călcat credinţa faţă de stăpânul lor; laicii, cufundaţi într-o serbie farade speranţă. Ceea ce datoresc toţi lui Dumnezeu este serviciul de vasal servitium debitum. Ceea ce Dumnezeu aşteaptă de la supuşii săi este ceea ce se cuvine ouoarei sale de senior. Hristos îşi oferă viaţa sa ad honorem Dei, pedeapsa păcătosului este poruncită de Dumnezeu ad honorem suum.

La drept vorbind, mai mult decât un senior feudal, Dumnezeu este un rege. Rex, mai mult chiar decât Diminus. Această suveranitate regală a lui Dumnezeu inspiră planul bisericii preromane şi romane, concepute ca un palat regal derivat din rotonda regală iraniană convergând spre cupolă sau absidă unde tronează Pantocratorul. Ea

modelează iconografia acestui Dumnezeu de maiestate cu atributele sale regale: tronul, soarele şi luna, Alfa şi O.nega, însemnele puterii universale, curtea bătrânilor din Apocalips sau a îngerilor, uneori coroana.

Această viziune regală şi triumfătoare a lui Dumnezeu nu îl lasă neatins pe Hristos. Hristosul judecăţii care păstrează pe coasta sa dezvelită – dar în semn de victorie asupra morţii – rana răstignirii, Hristosul de pe cruce, dar purtând coroana, Hristosul de pe monedele regale cu legenda semnificativă de pe scudul sfântului Ludovic al Franţei încă din secolul al XIII-lea: Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat. Hristos victorios, rege, împărat. Concepţie monarhică despre Dumnezeu, al cărei impact, dincolo de un tip de devoţiune – aceea a unor supuşi mai mult ca a unor vasali – a fost capital asupra societăţii politice a Occidentului medieval. Cu ajutorul bisericii, regii şi împăraţii pământeni, imagini ale lui Diniezeu în lumea aceasta, vor găsi în ea un sprijin puternic pentru a triumfa tocmai asupra unei concepţii feudale care se silea să-i paralizeze. Trebuie oare să căutăm, împreună cu Norman Cohn, în umbra acestui Dumnezeu autoritar o imagine psihanalitică a Tatălui, a cărui apăsare, fie că este aceea a tiraniei sale sau aceea a bunătăţii sale, ar explica atâtea complexe colective ale oamenilor din evul mediu, fii ascultători sau fii rebeli mergând pe urmele Altecristului, prototip al fiului răsculat?

Dar totuşi, alături de acest Dxmnezeu-monarh, un Dumnezeu-om, de o umanitate umilă şi cotidiană, îşi croia drumul său în suflete. Acest Dumnezeu aproape de om nu putea fi Tatăl care, chiar în forma sa părintească de „buiul Damiezeu", rămânea prea departe, arătându-se cel mult condescendent. A fost deci Fiul. Evoluţia imaginii lui Hristos în devoţiunea medievală nu e simplă. Iconografia primitivă a lui Hristos era ea însăşi complexă. Alături de Hristos-mielul, a apărut cur în ci un Hristos antropomorf: Hristos-Pastorul, Hristos-învăţătorul, capul unei secte ce trebuia călăuzită şi luminată în mijlocul persecuţiilor. Creştinătatea medievală, care tinde – cum s-a văzut – să reducă mielul la un simplu atri223

but al lui Hristos-omul, care a lăsat să cadă în desuetudine imaginea Bunului Păstor şi a păstrat tipul lui Hristos-învăţătorul, a

multiplicat simbolurile şi alegoriile cristologice: moara şi teascul mistic, care simbolizează jertfa rodnică a lui Iisus, imaginea cosmologică a lui Hristos, moştenitor al simbolismului solar, arătându-se, ca în vitraliul de la Chartres din secolul al XII-lea în centrul unei roţi: simbolurile viţei şi al ciorchinelui de struguri, simbolurile animaliere ale leului sau vulturului, embleme ale puterii, simbolul inorogului, emblemă a purităţii, al pelicanului, emblemă a jertfei, al fenixului, emblemă a învierii şi a nemuririi.

Emergenţa lui Hristos în pietatea şi sensibilitatea medievală a urmat alte căi esenţiale. Prima este fără îndoială calea mântuirii. În momentul chiar când umanitatea lui Hristos suferă o eclipsă în secolele VIII şi IX se dezvoltă un cult al Mântuitorului care invadează domeniul liturgic şi arhitectura religioasă. Ceea ce s-a numit biserica-tindă (l'église-porche) în vremea carolingiană, şi în care s-a văzut tocmai punctul de plecare al dezvoltării faţadei occidentale (Westwerk) a bisericilor romanice şi gotice răspunde la dezvoltarea cultului mântuitorului şi a constituit cadrul liturgiei învierii şi al unei alte liturgii legate de ea, aceea a Apocalipsului. Ea a fost reprezentarea monumentală a Ierusalimului ceresc confundat cu Ierusalimul pământesc într-una din osmozele atât de tipice ale mentalităţii şi sensibilităţii medievale, în care se amestecă realităţile cereşti şi pământeşti. Dar Hristos mântuitorul din vremea carolingiană, mai este încă legat de o pietate închisă în sine, şi tipul dominant de biserică este atunci o biserică închisă: rotondă, octogonală sau bazilică cu dublă absidă, care dincolo de arta carolingiană, se prelungeşte în arta ottoniană şi până în marile biserici imperiale renane din epoca romanică.

Începând din secolul al XII-lea, Hristosmântuitorul îşi deschide mai larg braţele sale umanităţii. Hristos devine poarta prin care se accede la revelaţie şi la mântuire. Suger, constructorul bazilicii de la Saint-Dénis*, spune despre Hristos că este poarta cea adevărată, Christus janua vera. „O, Tu doamne care ai zis: Eu sunt poarta, şi acela care intră prin mine va fi mântuit", strigă către Hristos Guillaume de Saint-Thierry: „Arată-ne cu claritate al cărui locaş eşti tu poarta, şi când, şi cui i-o deschizi. Casa a cărei poartă eşti tu doamne… este cerul,

locuinţa Tatălui tău".

Astfel, biserica, simbol al casei cereşti, cale de acces spre cer, se deschide larg. Poarta, tot mai importantă, cu timpane romanice, cu portic ca cel al Gloriei catedralei sfântului Iacob de Compostella*, cu mari portalii gotice, înghite faţada.

Acest Hristos, mai aproape de om, poate să se apropie încă şi mai mult de el luând înfăţişarea unui copil. Popularitatea lui Hristos-copilul, care se afirmă în secolul al XII-lea, ţine pasul cu acea a Fecioarei-mamă. Se regăseşte conjunctura care e la baza acestei popularităţi şi o face atotbiruitoare. Om care

224

readucepeom la starea sa dintâi, Hristos devine noul Adam alături de Fecioară, noua Evă.

Dar mai ales Hristos devine tot mai mult Hristosul suferinţei şi al Pătimirii Răstignirea pe cruce, tot mai mult reprezentată, şi din ce în ce mai realist păstrează fără îndoială elemente simbolice, dar ele contribuie adesea la semnificaţia nouă a devoţiunii către cel crucificat, cum este legătura între Adam şi răstignire, atestată de iconografie. Craniul lui Adam e reprezentat la piciorul crucii, legenda sfintei cruci o arată făcută din lemnul arborelui sădit pe mormântul lui Adam. S-ar mai putea, urmărind evoluţia devoţiunii către crucea însăşi, recunoaşte cum din simbol triumfal – ea mai are acest sens pentru cruciaţii de la sfârşitul secolului al XI-lea – ea devine un simbol de umilinţă şi de-suferinţă. Simbolism care întâmpină de altminteri rezistente adesea în sânul paturilor populare, îndeosebi în grupurile eretice carsub influenţa directă a orientalilor, de pildă a bogomililor, sau din întâlnirea întâmplătoare cu o tradiţie eretică, refuză să cinstească o bucată de lemn, simbol al unui supliciu infamant aplicat doar sclavilor, înjosire a lui Dumnezeu de neconceput şi de nerăbdat. Printr-un ciudat ocoliş, Marco Polo va regăsi această ostilitate la marele han mongol care, influenţat de creştinismul nestorian asiatic, refuză mai înainte de toate să admită acest sacrilegiu din catolicismul occidental: „El nu a primit nicidecum să fie purtată înaintea sa crucea pentru că pe ea a pătimit şi a murit un om aşa de mare ca Hristos". Crimă de lez maiestate în cel mai literal sens al cuvântului de care se

înfioară mai adesea poporul, mai legat de formele tradiţionale de pietate şi mai lent în adoptarea de mentalităţi şi sensibilităţi noi. Fără îndoială, devoţiunea ce se îndreaptă către acest Hristos ce suferă creează noi simboluri, noiobiectealepietăţii. Începânddm secolul al XIII-lea, apare – alături de veneraţia pentru relicvele patimilor – cultul uneltelor de caznă ale pătimirii. Nu numai că aceste instrumente păstrează un aspect concret realist, dar ele vădesc mai ales substituirea de noi insigne insignelor monarhice tradiţionale. De acum încolo regalitatea lui Hristos este înainte de toate aceea a lui Hristos încununat cu spini, vestitoare a temei lui Ecce homo, care a invadat spiritualitatea şi arta secolului al XIV-lea. În sfârşit, această preeminenţă a lui Hristos al suferinţei se integrează într-o evoluţie care aduce pe planul întâi întreaga viaţă de om a lui Hristos. Cicluri realiste, redând, de la Buna Vestire şi până la înălţare existenţa lui Dumnezeu care s-a făcut om, apar în arta secolului al XIII-lea şi sunt tributare în mare măsură gustului crescând pentru „istorii" precum şi evoluţiei reprezentării teatrale a misterelor. Secolul al XIV-lea va populariza această tendinţă şi se cunoaşte importanţa inconografică a ciclului din Viaţa lui Hristos, pictată de Giotto* în capela Arena din Padova, în 1304-1306. Se va vedea mai departe mărturia decisivă asupra unei sensibilităţi noi, expresie a unei societăţi noi, pe care o aduce pentru secolul al XIII-lea

225

— Civilizaţia Occidentului medieval şi, mai mult încă pentru secolul al XIV-lea, apariţia portretului individual. Primul portret din evul mediu a fost cel al lui Hristos. Arhetipul pare să fie sfântafaţă Santovolto, din Lucea. Sfântul Luca, portretist al lui Hristos, înainte de a fi şi al Fecioarei, va ajunge în secolul al XV-lea patronul pictorilor.

Faţă în faţă cu Dumnezeu un personaj puternic îi dispută puterea în ceruri şi pe pământ: Diavolul.

Satana nu are în evul mediu timpuriu un rol de prim-plan şi încă mai puţin o personalitate pregna. ntă. El apare odată cu evul mediu de care ne ocupăm şi se afirmă în secolul al XI-lea. Este o creaţie a societăţii feudale împreună cu ciracii săi, îngerii rebeli, el este tipul însuşi al vasalului felon, al trădătorului. Diavolul şi Bunul Dumnezeu,

iată cuplul care domină viaţa creştinătăţii medievale şi a cărui luptă explică în ochii oamenilor din evul mediu toată desfăşurarea în amănunt a evenimentelor. Fără îndoială, potrivit cu ortodoxia creştină, Satana nu este egalul lui Dumnezeu, el este o creatură, un înger căzut. Marea erezie a evului mediu este, sub forme şi nume diverse, maniheismul. Dar credinţa fundamentală amaniheismului este credinţaân doi zei, un zeu al binelui, un zeu al răului, creatorul şi stăpânul acestui pământ. Marele eres al maniheismului în ochii ortodoxiei creştine a fost de a pune pe acelaşi plan pe Dumnezeu şi pe Satana, Diavolul şi Bunul Dumnezeu. Un teolog ca sfântul Anselm caută să se ferească cu atâta grijă de tot ce poate aduce a maniheism, încât respinge cu hotărâre o credinţă tradiţională: aceea a puterii legitime a Diavolului asupra omului, a „drepturilor Diavolului". Totuşi toată gândirea şi toată comportarea oamenilor din evul mediu, sunt dominate de un maniheism mai mult sau mai puţin conştient, mai mult sau mai puţin sumar. Pentru ei de o parte este Dumnezeu, de alta Diavolul. Această mare împărţire domină viaţa morală, viaţa socială, viaţa politică. Omenirea este trasă în sens contrar de aceste două puteri care nu cunosc nici compromis, nici confruntări. O faptă este bună, deci aparţine lui Dumnezeu; o alta este rea, deci vine de la Diavol. În ziua judecăţii vor fi unii oameni buni care vor merge în rai, alţii răi, care vor fi prăvăliţi în iad. Evul mediu chiar dacă a cunoscut purgatoriul, nu l-a recunoscut. I-a lipsit această bază esenţială pentru o drămuire a judecăţii, el a fost mânat de maniheismul său latent către intoleranţă. Bipartiţia omenirii pe timpanul catedralelor este imaginea neîndurată a acestei intoleranţe. Neagră şi albă, şi fără o zonă mijlocie, aşa arată realitatea pentru oamenii din evul mediu. De altminteri, negrul nu este oare culoarea Diavolului, albul, cea a îngerilor, slugi credincioase ale lui Dumnezeu? în Legenda de aur, sfântul Ioan Milostivul (V Aumânier) povesteşte istoria pilduitoare a unui om numit Petru: „Petru s-a îmbolnăvit şi a avut o viziune. El s-a văzut înfăţişându226

se înaintea scaunului de judecată supremă, şi pe unul din talgerele balanţei nişte diavoli negri de sus până jos depuneau păcatele sale, în timp ce de partea cealaltă stăteau trişti nişte îngeri

înveşmântaţi în alb…”

Oamenii din evul mediu sunt deci fără încetare împărţiţi între Dumnezeu şi Satana. Acesta nu este mai puţin real ca acela, ba chiar mai puţin zgârcit în întrupări şi apariţii. Desigur iconografia poate să-l arate sub o formă simbolică, el este şarpele păcatului dintâi, el se iveşte între Adam şi Eva, el este Păcatul, păcatul trupului şi al spiritului, despărţite sau unite, simbol al trezirii dorinţelor intelectuale sau sexuale. Dar el apare mai ales sub diferite aspecte mai mult ori mai puţin antropomorfe. În fiece clipă, pentru fiecare om din evul mediu există riscul ca diavolul să se manifeste. El este conţinutul acestei grozave nelinişti care îi cuprinde aproape clipă de clipă: spaima de a-l vedea apărând. Fiecare ştie că este neîncetat pândit de „străvechiul duşman al neamului omenesc”. El apare sub două ipostaze, rămăşiţă pesemne a unei îndoite origini. Ca amăgitor, el îmbracă aparenţe fals ademenitoare. Ca prigonitor, se oferă ochilor sub aspectul său de spaimă.

Ca amăgitor, el se înfăţişează de cele mai multe ori acelor oameni a căror putere el nu o poate birui decât prin şiretenie: regăsim această imagine a vieţii feudale în care atât în viaţa morală cât şi în cea militară cavalerul viteaz nu poate fi doborât decât prin trădare. Deghizarea cea mai frecventă a Diavolului este împrumutarea aparenţei unei fete tinere de o mare frumuseţe. Dar Legenda de aur este plină de povestiri despre pelerinii preaîncrezători sau slabi de înger, care cad în ispita Diavolului apărut în chip de fals sfânt Iacob.

Diavolul prigonitornu coboară în general la artificiul vreunei deghizări. El apare victimelor sale sub aspectul său respingător. Călugărul Radulfus Glaber l-a văzut în cursul „unei nopţi înainte de slujba utreniei”, la mănăstirea din Saint LEger de Champeaux, la începutul secolului al XI-lea. „Am văzut cum se iveşte la piciorul patului meu un fel de omuleţ groaznic la înfăţişare. Era, pe cât am putut să-mi dau seama, de statură mică, cu un gât firav, o faţă suptă, ochi foarte negri, fruntea aspră şi crispată, nările strânse, gura proeminentă, buzele groase, bărbia trasă înapoi şi foarte îngustă, o barbă de ţap, urechi păroase şi ascuţite, părul zbârlit în dezordine, dinţi de câine, craniul ţuguiat, pieptul dilatat, o cocoaşă pe spate,

bucele tremurătoare şi haine sordide". Acest ultim amănunt conferă viziunii lui Radulfus Glaber o originalitate neîndoioasă. Diavolul prigonitor este de obicei cu totul gol. Faţă de femei el foloseşte mai degrabă violenţa decât şiretenia; în orice caz el aleargă lesne la această cale, dacă cealaltă a dat greş. Astfel s-a purtat cu sfânta Justina; potrivit cu Legenda de aur, „el a luat atunci înfăţişarea unui frumos tânăr, s-a apropiat de ea în patul în care era culcată şi a vrut să se arunce asupra ei spre a o îmbrăţişa. Dar Justin a, ghicind că e duhul rău, l-a alungat cu un semn al crucii. Atunci Diavolul, cu îngăduinţa lui Dumnezeu (recunoaştem aici grija de a se feri de orice maniheism), a copleşit-o de friguri rele". Nenorocitele victime

227

„H feminine şi masculine ale Satanei sunt adesea prada dezlănţuirii sexuale a demonilor: demoni incubi şisuccubi35.

Victimele de elită sunt supuse asalturilor repetate ale Satanei, care foloseşte toate şiretlicurile, toate deghizările, toate ispitele, toate caznele. Cea mai celebră din aceste victime eroice ale Diavolului, este sfântul Anton. Ispitirea sa va rămâne şi dincqlo de evul mediu un izvor de inspiraţie pentru fantezia fără frâu a pictorilor şi scriitorilor, de la Jeronimus* Bosch la Gustave Flau-bert.

Hărţuit pe pământ de rivalitatea dintre Dumnezeu şi Diavol, omul ajunge în cele din urmă la moarte să fie obiectul unui ultim şi hotărâtor litigiu. Arta medievală a reprezentat până la saturaţie scena finală a existenţei pământeşti, când sufletul mortului este sfâşiat între Satana, care îl trage în jos, şi sfântul Mihail, care îl trage în sus, înainte de a fi dus de învingător în rai sau în iad. Vedem că pentru a se feri de a cădea în maniheism, adversarul Diavolului nu este Dumnezeu însuşi, ci locotenentul său. Dar observăm mai ales că această imagine asupra căreia se încheie viaţa omului medieval subliniază pasivitatea existenţei sale. Ea este expresia cea mai înaltă şi cea mai impresionantă a alienării fiinţei sale.

Puterile supranaturale de care se bucură Dumnezeu şi Satana nu le sunt exclusiv rezervate. Anumiţi oameni sunt înzestraţi cu ele în oarecare măsură. O pătură supărioară a umanităţii medievale e constituită din indivizi dăruiţi cu puteri supranaturale. Tragicul

existenţei pentru masa comună este de a putea cu greu face deosebire între cei buni şi cei răi, de a fi veşnic înşelată, de a participa la acest spectacol de iluzii şi echivocuri care constituie scena evului mediu. Iacob de Varazzo aminteşte în Legenda de aur fraza lui Grigore cel Mare: „Minunile nu-l fac pe sfânt, ci sunt numai un semn al său", şi el lămureşte: „Se pot face minuni fără a avea Duhul Sfânt, deoarece chiar şi cei răi s-au putut făli că săvârşesc minuni".

Ceea ce nu suferă nicio îndoială pentru oamenii din evul mediu este că nu numai Diavolul poate să facă minuni ca şi Dumnezeu, şi desigur cu voia lui, fără să se schimbe cu ceva efectul produs asupra omului, dar că această facultate este dată şi unor muritori, în bine sau în rău. Este aici toată dualitatea echivocă a magiei negre şi a magiei albe, ale căror operaţii în general nu pot fi descoperite de oamenii de rând. Este cuplul antitetic al lui Simion magicianul şi Solomon înţeleptul. De o parte tagma blestemată a vrăjitorilor, de cealaltă, ceata binecuvântată a sfinţilor. Nenorocirea stă în faptul că cei dintâi se înfăţişează de obicei deghizaţi ca sfinţi, ei aparţin marei familii înşelătoare a pseudoprofeţilor. Fără îndoială, o dată demascaţi, ei pot fi alungaţi cu semnul crucii, cu o invocare venită la timp, cu o rugăciune potrivită. Dar

35 Incubus, demon masculin şi succubus demon feminin, care se manifestă în visele şi ispitele trupeşti ale oamenilor încercaţi de necuratul.

cum să-i demaşti? Aceasta este tocmai una dintre sarcinile esenţiale ale adevăraţilor sfinţi, de a recunoaşte şi a alunga pe făcătorii de minuni false, sau mai degrabă rele, pe demoni şi pe ciracii lor pământeşti, vrăjitorii. Sfântul Martin trecea drept meşter în această privinţă. „El strălucea prin iscusinţa saân are: unoaşte pe demoni", zice Legenda de aur", elâi descoperea sub toate măştile lor". Umanitatea medievală este plină de oameni posedaţi, nenorocite victime ale Satanei care s-a vârât în trupul lor sau ale vrăjilor magicienilor. Numai sfinţii îi pot salva, pot sili pe prigonitorii lor să-i slobozească. Exorcismul este funcţia esenţială a sfinţilor. Umanitatea medievală numără o masă de posedaţi de fapt sau de posedaţi virtuali, care se

zbat între o minoritate de vrăjitori răi şi o elită de vrăjitori buni. Să mai luăm aminte că dacă vrăjitorii buni se recrutează prin excelenţă din grupul clerical, câţiva laici eminenţi pot să li se alăture. Este cazul, pe care îl vom regăsi, al regilor făcători de minuni, regii taumaturgi. Ei atestă un aspect arhaic al luptei dintre preoţi şi războinici. Câţiva dintre aceştia, mai puternici sau mai fericiţi, au izbutit să-şi anexeze o parte din puterea vrăjitorilor. Ei realizează tipul de rege-preot a cărui raritate şi insucces în societatea medievală indică clar că această societate e de tip semiprimitiv.

În această societate oamenii au, la drept vorbind, nişte ocrotitori mai vigilenţi şi mai prezenţi decât sfinţii sau regii tămăduitori pe care nu au norocul de a-i putea întâlni în fiece clipă. Aceşti auxiliari neobosiţi sunt îngerii. * între cer şi pământ e un du-te-vino neîncetat. La cohorta demonilor, care se năpustesc asupra oamenilor ale căror păcate îi cheamă, se opune corul vigilent al îngerilor. Între cer şi pământ stă înălţată scara lui Iacob, pe care o suie şi o coboară fără încetare creaturile cereşti în două coloane, dintre care cea care suie simbolizează viaţa contemplativă, iar cea care coboară, viaţa activă. Cu ajutorul îngerilor, oamenii se înalţă pe scară şi viaţa lor este această escaladare scandată decăderi şi recidive despre care Hortus Deliciarum, al Herradei de Landsberg, arată că nici chiar cei mai buni nu ai ung în viaţa aceasta să treacă de ultima bară, mit al unui Sisif creştin materializând experienţa înşelătoare, deşi îmbătătoare, a misticilor. „Dumnezeu", recunoaşte Jean de Fecamp, „nu poate fi văzut cu ochii nemijlocit. Viaţa contemplativă care începe aici nu va ajunge la desăvârşire decât atunci când Dumnezeu va fi văzut stând cu el faţă în faţă. Sufletul blând şi simplu, când s-a înălţat în speculaţie şi, trecând dincolo de legăturile trupului contemplă realităţile cereşti, nu poate să rămână multă vreme mai presus de sine însuşi, căci greutatea firii trupeşti îl trage înapoi spre pământ. Deşi a fost luminat de imensitatea luminii de sus el este iute rechemat la sine, dar cu toate acestea el culege un mare

folos din puţinul ce l-a putut gusta din suavitatea divină. Curând, aprinzându-se de o dragoste năvalnică, se grăbeşte să-şi reia zborul…”

Fiecare îşi are îngerul său, şi pământul în evul mediu este populat de o îndoită populaţie, aceea a oamenilor şi aceea a soţilor lor cereşti, sau mai degrabă de o întreită populaţie, căci la cuplul format de om şi înger se adaugă lumea, demonilor stând la pândă.

Această halucinantă tovărăşie ne-o înfăţişează în Elucidarium Honorius. Augustodunensis:

„Oamenii, au ei oare îngeri păzitori?

— Fiecare suflet în clipa când e să fie trimis într-un trup este încredinţat unui înger, care trebuie să-l îndemne întotdeauna la bine şi să dea seamă de toate faptele sale lui Dumnezeu şi îngerilor din ceruri.

— Îngerii, sunt ei necontenit pe pământ împreună cu cei pe care îi păzesc?

— Dacă e nevoie, ei vin într-ajutor, mai ales dacă au fost chemaţi prin rugăciuni. Venirea lor este imediată, căci ei pot într-o clipă să alunece din cer pe pământ şi să se înapoieze în cer.

— Sub ce chip apar ei oamenilor?

— Sub chipul de om. Într-adevăr, omul, care este corporal, nu poate vedea spiritele. Ei adoptă deci un trup eteric, pe care omul îl poate auzi şi vedea.

— Există demoni care pândesc oamenii?

— Asupra fiecărui viciu comandă nişte demoni care mai au şi alte vicii nenumărate supuse poruncii lor, şi care neîncetat îndeamnă sufletele la viciu şi dau ştire de faptele rele ale oamenilor căpeteniei lor…”

Astfel, oamenii din evul mediu trăiesc sub acest îndoit spionaj constant. Ei nu sunt niciodată singuri. Niciunul dintre ei nu este de sine stătător. Toţi sunt prinşi într-o reţea de dependenţe pământeşti şi cereşti.

De altminteri, societatea cerească a îngerilor nu este decât icoana societăţii pământeşti, sau mai degrabă, după cum cred oamenii evului mediu, aceasta din urmă nu e decât icoana celeilalte.

După cum afirma în 1205 episcopul Gerard de Cambrai şi Arras: „Regele regilor orânduieşte în ordine distinctă atât societatea cerească

şi spirituală, cât şi societatea pământească şi temporală. El împarte, după o rânduială minunată, funcţiile îngerilor şi ale oamenilor. Dumnezeu însuşi e cel care a stabilit nişte ordine sfinte în cer şi pe pământ". Această ierarhie angelică, a cărei origine poate fi găsită la sfântul Pavel, a fost precizată de pseudoDionisie Areo-pagitul, al cărui tratat Despre ierarhia cerească a fost tradus în latir este în secolul al IX-lea de către Scot Erigen, dar nu a pătruns adânc în teologia şi spiritualitatea occidentală decât în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Succesul său va fi imens. El se impune universitarilor din secolul al XIII-lea, în frunte cu Albert cel Mare* şi Toma d'Aqu; no*; Dante* e străbătut de spiritul său. Teologia sa mistică se degradează uşor în reprezentări vizuale populare care îi asigură un răsunet colosal.

230

Această gândire paralizantă, care nu lasă pe oameni să se atingă de societatea pământească pentru a nu zdruncina totodată societatea cerească, şi care prinde pe muritori în ţesătura reţelei angelice, supraîncarcă umerii oamenilor, impunând, psste greutatea stăpânilor pământeşti, greaua povară a ierarhiei angelice a Serafimilor, a Cheruvimilor şi a Tronurilor, a Dominaţiilor, a Virtuţilor şi a Paterilor, a Principatelor, a Arhanghelilor şi a îngerilor. Oamenii din evul mediu se zbat între ghearele demonilor şi fâlfâirea stingheritoare a acestor milioane de aripi ce bat pe pământ ca şi în cer, şi care fac din viaţă un vis greu de palpitaţii înaripate. Căci realitatea nu este că lumeacerească e tot atât de reală ca lumea pământească, ci că ele nu fac decât una într-un inextricabil amestec care prinde pe oameni în mreaja unui supranatural viu.

La această confuzie – sau poate, mai bine zis la această continuitate spaţială care confundă, care înnădeşte cerul cu pământul – corespunde o continuitate temporală asemănătoare: timpul nu e decât o clipă din eternitate. El nu-i aparţine decât lui Dumnezeu, el nu poate fi decât trăit. A-l prinde, a-l măsura, atrage din el vreun folos sau câştig este un păcat. A distrage din el o parcelă este un furt.

Acest timp divin este continuu şi liniar. El este deosebit de timpul filosofilor şi învăţaţilor din antichitatea greco-romană, care

chiar dacă nu mărturiseau cu toţii acelaşi timp, erau toţi mai mult ori mai puţin ispitiţi de un timp circular, mereu reînceput, timpul} veşnicei Reveniri. Fără îndoială, acest timp, care e totodată perpetuu nou, exclusiv de orice repetiţie, deci de orice ştiinţă – căci nu te scalzi niciodată de două ori în aceeaşi undă – şi perpetuu asemenea, şi-a lăsat dâra în mentalitatea medievală. Supravieţuirea sa cea mai evidentă şi cea mai eficientă dintre toate miturile circulare este roata sorţii nestatornice. Unul care este mare azi mâine va fi umilit, unul care este smerit acum va fi înălţat curând în slăvi de rotirea sorţii. Variantele sale sunt nenumărate. Toate glăsuiesc sub o formă sau sub alta, ca o miniatură italiană din secolul al XIV-lea: Suni sine regno, regnabo, regno, regnavi. („Sunt fără domnie, voi domni, domnesc, am domnit"). Imaginea vine fără îndoială din Boetius, ea se bucură în iconografia medievală de o favoare uimitoare. Enciclopediile scrise sau în imagini din secolele XII-XIII îi asigură succesul: Hor. orius Augustodunensis, Hortus Deliciamm, albumul lui Villard de Honnecourt, La Somnie le Roi. Aceasta din urmă subliniază succesul pe care i-l asigură programul bisericilor gotice, „aceste biserici-catedrale, aceste abaţii regale unde se află doamna soartă36 care

36 Dame Fortune este de fapt mai aproape de noroc decât de soartă. Dar de un noroc dublu şi simetric, bun şi rău, luminos şi întunecat.

răstoarnă în jos ce este sus mai iute decât roata unei mori de vânt". Roata sorţii este armătura ideologică a rozelor arhitecturii gotice. Ea se află explicit pe catedrala din Amiens*, pe cea a sfântr. lui Ştefan din Beauvais, pe catedrala din Bas & l şi în alte părţi; iar stilizată, există peste tot în secolul al XIII-lea. O vom regăsi, simbol şi expresie a unei lumi în care domneşte nesiguranţa, în care exemplul de nesiguranţă sluj este drept lecţie de resemnare t de imobilism.

Mitul descurajant şi reacţionar al roţii sorţii ocupă un loc de cinste în lumea mentală a Occidentului medieval. Dar el n-a izbutit totuşi să împiedice gândirea medievală să refuze a se învârti în cerc şi să dea timpului un sens propriu, un sens negiratoriu. Istoria are un început şi un sfârşit, iată afirmaţia ei esenţială. Acest început şi acest

sfârşit sunt totodată pozitive şi normative, istorice şi teologice. Aceasta este cauza pentru care orice cronică în evul mediu occidental începe de la creaţie, de la Adam, şi dacă dintr-un spirit de smerenie se opreşte la epoca în care scrie cronicarul, ea subînţelege ca adevărată concluzie judecata din urmă. Precum s-a zis, orice cronică medievală e „un discurs asupra istoriei universale" 37. Potrivit cu geniu] deosebit al cronicarilor, ea poate face din acest cadru o cauzalitate profundă sau un tic formal de expunere. Chiar şi în prima eventualitate, ea poate fi – inconştient sau nu – un instrument pasional. Otto deFreising, în mijlocul secolului al XII-lea, foloseşte această orientare a duratei pentru a dovedi caracterul providenţial, după el, al sfântului Imperiu roman germanic. Oricum, cititorii moderni sunt în general uimiţi de contrastul dintre ambiţia acestei referinţe globale şi meschinăria orizontului concret al cronicarilor şi istoricilor medievali. Exemplul lui Radulfus Glaber la începutul secolului al XI-lea a putut să impresioneze. S-ar mai putea cita altele cu zecile. La începutul cronicii sale el ţine de rău pe Beda şi pe Paul Diaconul pentru că nu au scris „decât istoria propriului lor popor, a patriei lor", şi afirmă că scopul său „este de a relata evenimentele produse în cele patru părţi ale lumii". Dar pe aceeaşi pagină el declară că va stabili „succesiunea timpuriilor" fixându-şi ca început datele domniilor saxonului Henric al II-lea şi capeţianului Robert cel Pios. Foarte curând, orizontul Istoriilor sale se arată a fi doar acela pe care l-a putut avea din Burgundia, unde şi-a petrecut cea mai mare parte a vieţii, anume de la Cluny, unde a scris partea cea mai importantă din ele. Toate imaginile pe care evul mediu occidental ni le-a oferit despre sine sunt construite pe acelaşi tipic. Nişte înfăţişări de prim-plan38 într-un cadru strâmt – acele poieni despre care a fost vorba mai sus –, care deodată se lărgesc în fulgerătoare

37 Aluzie la vestitul Discours siv/ l'Histoire Universelle alini Bossuet în care motorul istoriei este Providenţa.

38 Gros plan. Se foloseşte limbajul cinematografiei atât pentru expresia aceasta, care se referă la un tablou static, cât şi pentru travelling, care se referă laourmărire a acţiunii în timp şi în spaţiu.

travelling la infinit – pe dimensiunile universului şi ale eternităţii. Această referinţă globală constituie cel mai frumos aspect al totalitarismului medieval.

Timpul aşadar pentru clericii din evul mediu, şi pentru acei pe care îi influenţează, este istorie, şi istoria aceasta are un sens. Dar sensul istoriei urmează linia descendentă a unui declin. În continuitatea istoriei creştine intervin diverşi factori de periodizare. Unul din cei mai activi constă în diviziunea timpului după o schemă imitând-o pe cea a săptămânii. De la sfântul Augustin, Isidor de Sevilla şi Beda, această veche teorie ebraică trece în evul mediu, care o acceptă la toate nivelurile de gândire, atât în vulgarizarea doctrinală a lui Honorius Augustodunensis* cât şi în teologia înaltă a lui Toma d'Aquino. Miniaturile din Liber Floridus, al lui Lambert de Saint-Omer, în jurul ajiului 1120, manifestă succesul acestei concepţii. Macrocosmul – universul – străbate, ca şi microcosmul, care este omul, şase vârste după chipul celor şase39 zile ale săptămânii. Înşiruirea obişnuită deosebeşte: zidirea lui Adam, legea lui Noe, chemarea (vocaţia) lui Avraam, regalitatea lui David, exilul Babilonului, venirea lui Hristos. Tot astfel se înşiră cele şase vârste ale omului: copilăria, adolescenţa, tinereţea, maturitatea, bătrâneţea, decrepitudinea, ale căror limite, după Honorius, sunt 7 ani, 14 ani, 21 de ani, 50 de ani, 70 de ani, 100 de ani sau moartea.

A şasea vârstă la care a ajuns lumea este deci aceea a decrepitudinii. Pesimism fundamental, care pătrunde toată gândirea şi sensibilitatea medievală. Lume mărginită, lume muribundă. Mundus senescit, timpul prezent reprezintă bătrâneţea lumii. Această credinţă, moştenire a reflectării creştinismului primitiv în mijlocul tribulaţiilor Imperiului târziu şi al marilor invazii, rămâne mereu vie şi în plin secol al XII-lea. Otto de Freising scrie în Cronica sa: „Noi vedem lumea căzând de slăbiciune şi dându-şi, ca să zicem astfel, ultima suflare a extremei bătrâneţi". Acest laitmotiv depăşeşte repetiţia banală a locului comun despre decadenţa prezentului faţă de amintirea unui trecut glorios, tânăr şi plin de virtute. Evul mediu nu este un glorificator al trecutului, lăudator temporis acti, pentru că s-ar lăsa dus de o tradiţie mentală şi literară, ci pentru că se referă la o credinţă

esenţială. De aici îşi trage toată puterea începutul Vieţii sfântului Alexis atât în redactarea sa din secolul al XI-lea cât şi în versiunea feudalizată din secolul al XII-lea.

(secolul al XII-lea)

Bon fut le silele au temps des anciens, On y trouvait foi, justice et amour, Croyance aussi don't îi feste bien peu; Tont est change, pierdu a sa conteur;

39 E vorba de zilele lucrătoare, care sunt în adevăr şase.

233

¥.kM

Ne sera plus tel que pour nos aieux Au temps Noe et au temps d'Abraham Et de David que Dieu charissait iant, Bon fut le siècle, n aura plus tel valeuv Vieux est et firele, tont s'en va declinaţii, S'est empire, le bien plus n'y fait-on. Bun a fost veacu'n vremea celor vechi40 Cu dragoste, credinţă şi dreptate şi crez din care a rămas puţin. Totu-i schimbat, culoarea şi-a pierdut, Nu va mai fi cum fu pentru străbuni în zilele lui Noe şi Avraam şi David cel iubit de Dumnezeu. Bun a fost veacul, nu va mai fi bun, Bătrân este şi slab şi în declin, şi tot mai rău, şi fapte bune nu-s.

(secolul al XII-lea)

Bon fut le siècle au temps des anciens

On y trouvait foi, justice et aniour

Croyance aussi don't îi reste bien peu;

Et şi change, per du a sa valeur, Ne sera plus tel que pour nos aieux.

Le bien y manque, ne peut avoir vigueur

Ne garde foi la femme a son baron ni le vassal a son lige seigneur;

Nolre escient, perdons nolre seigneur

Firile est la vie ne durera longs jours.

Au temps Noe et au temps d'Abraham, Et de David que Dieu cherissait tant, Fut bon le siècle, n aura plus tel valeur, S'est empire et le bien va mourant;

Ne garde foi le pere a son enfant, Ni le filleul au parrain tant ni quant, Et les seigneurs vont leur femme trompant

Les ordonnes vont la loi mal menant

De Dieu transgressent les saints commandement, Et de l'Église, fille a Jerusalem, i0 Transpunerea aproape literală şi-a îngăduit totuşi unele libertăţi pentru a păstra schema ritmică a originalului.

234

De tout en tout se vont affaiblissant la foi du siècle va toute defaillant. Frăle est la vie, ne durera longtemps.

Bun a fost veacu'n vremea celor vechi.

Cu dragoste, credinţă şi dreptate

Şi crez din care a rămas puţin.

Mult s-a schimbat, pierzându-şi orice preţ.

Nu va mai fi cum fu pentru străbuni:

Binele-i dus, nu poate avea spor, Nu-i cu credinţă către soţ soţia

Şi nici vasalul care-al său senior, Cu bună ştiinţă ne trădăm stăpânul, Firavă-i viaţa, n-are zile lungi.

În zilele lui Noe şi Avraam

Şi David, cel iubit de Dumnezeu, Bun a fost veacul, nu va mai fi bun, ci-i tot mai rău, şi binele-i ca mort:

Nu-i cu credinţă tatăl către fiu, Nici finul către naşu-i nicidecum, şi nici seniorii cu-ale lor soţii, Iar dregătorii îşi bat joc de legi:

Călcate-s sfintele dumnezeieşti porunci41

Şi-ale bisericii42, cu adevărat

Fiică a Ierusalimului lăudat, şi totul, tot mai mult e tot mai slab

Credinţa veacului s-a istovit, Firavă-i viaţa, iute s-a sfârşit.

Şi iată remanierea din secolul al XIII-lea care atribuie un loc noilor îmbogăţiţi şi îi trage şi pe aceştia spre o catastrofă încă şi mai neîndoioasă, şi mai apropiată:

Joie et liesse va toute defaillant

Sons ciel n'est hotnme qui de richesse alt tant

Qu'il ne redoute le tetnps du lendemain:

La fin est proche par le mien escient.

Şi traiul bun şi bucuria pier

Nu este om aşa bogat sub cer

Să nu se teamă de un mâine rău:

Sfârşitul este aproape, v-o zic, zău.

41 Cele zece porunci din Vechiul Testament.

42 Biserica creştină.

235

Aceeaşi notă răsună şi în mediul goliardic43. Poemul celebru Carmina Burana: Florebat o Hm studium… este o tânguire inspirată de prezent. E.R. Curtius 44 o parafrazează astfel: „Tineretul nu mai vrea să înveţe nimic, ştiinţa este în decădere, lumea întreagă umblă pe cap, nişte orbi călăuzesc pe alţi orbi45 şi îi prăvălesc în prăpăstii, păsările se avântă înainte de a-şi lua zborul, măgarul cântă din liră, boii dănţuiesc, argaţii intră în slujba ostăşească. Cât despre părinţii bisericii, sfântul Grigore, sfântul Ieronim, sfântul Augustin şi sfântul Benedict, părintele monahilor, îi poţi regăsi la han, în faţa tribunalului sau în piaţa de peşte. Măria40 s-a săturat de viaţa contemplativă şi Marta de cea activă, Lea47 este stearpă, Rahela saşie, Caton cutreieră cârciumile, Lucreţia s-a făcut târfă. Ceea ce odinioară era înfierat este azi lăudat. Totul e abătut din calea sa".

Tot aşa în cadrul unei istorii urbanizate şi îmburghezite: Dante, marele reacţionar48 care rezumă evul mediu, pune în gura străbunului său Caccia-guida tânguirea despre decadenţa oraşelor şi familiilor.

Lumea îmbătrânind se usucă, se chirceşte, „ca o haină care se scurtează cu iuţeală", în jurul căreia „timpul se învârteşte cu foarfecă sa", pentru a relua cuvintele lui Dante. Aşa se întâmplă şi cu oamenii. Discipolului din Elucidarium care îl întreabă amănunte despre sfârşitul vremurilor, magistrul îi spune: „Trupurile oamenilor vor fi mai mici ca ale noastre, întocmai după cum ale noastre sunt mai mici ca ale celor din vechime". „Oamenii de altă dată erau frumoşi şi falnici", zice Guiot de Provins la începutul secolului al XIII-lea. „Ei sunt acuma ca nişte copii şi nişte pitici". Ca într-o piesă de Ionescu sau Becket, actorii de pe scena medievală au sentimentul că merg chircindu-se până la capătul iminent al acestui „sfârşit de piesă".

Totuşi, în acest proces ireversibil de decadenţă, în acest sens unic al istoriei, sunt dacă nu întreruperi, cel puţin şi momente privilegiate. Timpul liniar este tăiat în două de un punct central: întruparea. Dionisie cel Mic49 în secolul al VI-lea pune bazele cronologiei creştine, care progresează negativ şi pozitiv în jurul

naşterii lui Iisus: înainte şi după Hristos. Cronologie în 43 Vezi Dicţionarul de nume… la: Coliards.

44 Vezi versiunea franceză: – La litierature iuropeenne et le Moyen As, e latin, Paris 1956.

45 Este subiectul vestitei pânze a lui Breugliel. Vom spune aici o dată pentru totdeauna că ce este esenţial în obsesiile oamenilor din evul mediu se regăseşte lădoi mari artişti care sunt cronologic posteriori: Bosch (cca. 1450 – 1516) şi Breughel (cca. 1525 – 1569). Fără a nega tot ce arta lor datoreşte straturilor adânci ale mentalităţilor şi sensibilităţilor epocii lor, trebuie mai ales subliniat că opera lor este un rezumat al mitologiei şi folclorului din evul mediu, (nota autorului)

46 Sora lui Lazăr şi-a Martei.

47 Lea din Vechiul Testament.

48 Sensul acestei aprecieri e circumscris de context.

49 Scriitor religios (cca. 540), originar din Sciţia sau Armenia. A căutat să determine data naşterii lui Hristos.

cărcată de o întreagă istorie a mântuirii. Destinul oamenilor este cu totul altul, după cum au trăit de o parte sau de cealaltă a acestui eveniment central, înainte de Hristos nicio speranţă pentru păgâni. Doar drepţii care au aşteptat în sânul lui Avraam şi pe care Hristos a mers să-i slobozească scoborând în lumea morţilor (Limbes) 50, vor fi mântuiţi. Şi încă tema acestei coborâri a lui Hristos în lumea morţilor nu apare decât în Evanghelia apocrifă a lui Nicodim şi nu se răspândeşte decât târziu, în secolul al XIII-lea, sub influenţa mai ales a vestitului Miroir historial al lui Vincent de Beau-vais* şi a Legendei de aur a lui Iacob de Varazzo.

Dacă lăsăm deoparte masa drepţilor din Vechiul Testament, singurele suflete ce vor afla mântuire vor fi cele ale unor personalităţi izolate din antichitate, pe care popularitatea lor le-a smuls infernului prin artificiul unei sfinte legende.

Cel mai popular dintre eroii antici este Alexandru cel Mare, inspiratorul unui întreg ciclu de povestiri, explorator – în batiscaf – al fundului mărilor ca şi al cerurilor, unde îl urcă în slăvi doi grifoni.

Alături de el Traian îşi datoreşte mântuirea unui gest de milostivire relatat de Legenda de aur. „A fost odinioară la Roma un împărat păgân numit. Trăiau, care deşi păgân, arătase o mare bunătate. Se povestea că într-o zi când se grăbea să plece într-un război, o văduvă venise să-l caute, înlăcrimată toată, spunându-i: «Te implor să răzbuni sângele fiului meu ucis pe nedrept». Traian i-a răspuns că dacă se va înapoia viu din război va răzbuna uciderea tânărujui. Dar văduva zise: «Şi dacă mori în război, cine îmi va face dreptate?». Iar Traian răspunse: «Acel ce va împăraţi după mine». Şi văduva atunci: «Dar tu ce folos vei avea dacă va fi un altul cel care îmi va face dreptate?» Şi Traian: «Niciun folos». Iar văduva: «Nu va fi mai bine pentru tine să-mi faci chiar tu dreptate, astfel ca să-ţi asiguri răsplata faptei tale bune?» Şi Traian, înduioşat de milă, a descălecat şi s-a îngrijit să-i facă dreptate pentru uciderea celui nevinovat".

Se mai. povesteşte iarăşi că un fiu al lui Traian, trecând călare pe străzile oraşului, omorâse pe fiul unei femei sărmane, drept care împăratul şi-a dat ca rob pe propriul său fiu mamei victimei şi a încărcat cu daruri strălucite pe această femeie.

Deci, când într-o zi Grigore (papa Grigore cel Mare) trecea prin forul lui Traian, i-au revenit în minte dreptatea şi bunătatea acestui împărat de odinioară, astfel că ajungând la bazilica sfântului Petru, a plâns cu amar de mila lui şi s-a rugat pentru el. Şi iată că un glas de sus i-a răspuns: „Grigore, am primit cererea ta şi l-am slobozit pe Traian de osânda de veci, dar ia bine seama că pe viitor să nu te mai rogi pentru niciun osândit". După Damaschin, glasul ar fi spus doar atât lui Grigore: „Îţi împlinesc rugăciunea

50 Regiune destul de neprecisă în care rătăcesc sufletele fără vină, dar care nu au avut parte de mântuire, de pildă sufletele copiilor morţi nebotezaţi.

şi îl iert pe Traian". Punctul acesta este în afara oricărei îndoieli. Dar nu toţi se unesc în păreri asupra amănuntelor din jurul său. Unii pretind că Traian a fost rechemat la viaţă pentru a se putea face creştin şi dobândi astfel iertarea sa. Alţii spun că sufletul lui Traian nu a fost cu totul slobozit de osânda de veci, dar că pedeapsa sa a fost pur şi simplu suspendată până în ziua judecăţii din urmă. Alţii mai susţin că

pedeapsa lui Traian a fost doar îmblânzită la cererea lui Grigore. Alţii afirmă că acesta nu s-a rugat pentru Traian, ci a plâns doar pentru el. Alţii socot că Traian a fost scutit de pedeapsa materială care constă în a fi căznit în infern, dar că el nu a fost scutit de pedeapsa morală care constă în a fi oprit de a-l vedea pe Dumnezeu.

Poveste lungă care, de-a lungul variantelor şi al desfăşurării unei lungi cazuistici a mântuirii, vădeşte greutatea cu care puteai să fii readus, cu totul excepţional în evul mediu, pe drumul ducând în sensul cel bun al istoriei51.

Beneficiar al unei mântuiri similare, Virgiliu ajunge profet mulţumită Eglogei a patra şi poate fi aflat într-o miniatură germană din secolul al XII-lea în arborele lui Iesei.

Dar figurile antichităţii au fost în general înghiţite de valul de condamnare până şi a amintirii trecutului (damnatio memoriae) odată cu distrugerea sălbatică a idolilor pentru înlăturarea acelei rătăciri istorice constituite de antichitatea păgână şi pe care creştinătatea medievală a realizat-o cât mai radical cu putinţă, nefiind îngrădită decât de neştiinţa ei şi de sărăcia tehnică ce o sileau să adapteze pentru utilizare proprie o parte din aceste temple normal menite nimicirii. „Vandalismul" creştinătăţii medievale, care s-a exercitat atât în dauna păgânismului antic – ale cărui cărţi şi monumente le-a nimicit – cât şi a ereziilor medievale, nu este decât o formă a acestui totalitarism istoric care o punea să smulgă toate buruienile crescute în câmpul istoriei. Fără îndoială o pleiadă de înţelepţi antici – ale căror nume au ajuns simbolice: Donat (sau Priscian), Cicero, Aristotel, Pitagora, Ptolemeu, Euclid, la care mai trebuie adăugat Boetius – personifică uneori pe portaliile bisericilor, la Chartres, de pildă, cele şapte arte liberale, dar când Aristotel sau Virgiliu – în afara excepţiei semnalate mai sus – scapă de acest ostracism şi se strecoară în iconografia bisericilor medievale, este doar sub aspectul ridicol pe care i-l atribuie anecdotele circulând pe seama lor: Aristotel umblă în patru labe, ducând în spinare pe tânăra indiană Campaspe, căreia îi face o curte de babalâc, Virgiliu rămâne atârnat în coşul în care îl lasă pradă deriziunii doamna romană care îi dăduse o întâlnire amăgitoare.

Din această istorie antică desfiinţată rămâne în cele din urmă o

singură figură simbolică: Sibila, vestitoare a lui Hristos, care redă antichităţii rătăcite sensul său istoric.

51 Vezi mai sus (p.236) fraza despre cronologia care progresează negativ şi pozitiv înainte şi după naşterea lui Hristos. Acest traiect din urmă corespunde „sensului cel bun al istoriei".

Istorie creştină căreia în a doua jumătate a secolului al XII-lea Pierre Comestor – Petru Mâncătorul52 – îi dă forma sa clasică în Historia Scolastica, ce tratează cu hotărâre Biblia ca o istorie.

Istorie sfântă care începe printr-un eveniment primordial: creaţia. Nicio carte din Biblie nu a avut mai multă popularitate, n-a stârnit mai multe comentarii decât Geneza, sau mai degrabă începutul Genezei, tratat ca o istorie hebdomadară: Hexaemeron. Istorie naturală în care apar cerul şi pământul, animalele şi plantele. Istorie umană mai ales cu protagoniştii săi, care vor fi temeiurile şi simbolurile umanismului medieval. Adam şi Eva. Istorie, în sfârşit, determinată de accidentul dramatic din care va decurge tot restul: ispita şi păcatul originar.

Istorie care se împarte totuşi mai apoi în două mari panouri: istoria sacră şi istoria profană, fiecare dominată de o temă principală. În istoria sacră nota dominantă e cea a unui ecou. Vechiul Testament îl anunţă pe cel nou într-un paralelism împins până la absurd. Fiecare episod, fiecare persoană prefigurează altele care-i corespund. Această istorie se manifestă în iconografia gotică, înfloreşte în porticele catedralelor pe portalurile precursorilor cu marile figuri ale profeţilor şi apostolilor care îşi răspund ca într-un dialog. Ea este încarnarea temporală a acestei structuri esenţiale a mentalităţii medievale: structura prin analogie, prin ecou. Nu există cu adevărat decât doar ceea ce aminteşte ceva sau pe cineva, nu există decât ceea ce a mai existat.

În istoria profana tema este aceea a unui transfer de putere. Lumea în fiece epocă are o singură inimă, în unison cu care, sub impulsia căreia trăieşte restul universului. Întemeiată pe exegeza lui Orosius, a visului lui Daniel, succesiunea imperiilor, de la babilonieni la mezi şi la perşi, apoi la macedoneni şi după ei la greci şi la romani, este

firul conducător al filosofiei medievale a istoriei. Ea purcede de la un îndoit nivel: acel al puterii şi acel al civilizaţiei. Transferul puterii, translatio imperii este înainte de toate un transfer de ştiinţă şi de cultură, translatio studii.

j. Fără îndoială, această teză simplistă nu se mulţumeşte să deformeze istoria. Ea subliniază izolarea civilizaţiei creştine, repudiind civilizaţiile contemporane: cea bizantină, cea musulmană, cele asiatice. Ea se pleacă la r toate pasiunile, la toate propagandele.

Otto de Freising îi dă istoriei ca realizare finală sfântul Imperiu roman germanic. Puterea supremă a trecut „de la Roma la greci, de la greci la franci, de la franci la lombarzi, de la lombarzi la germani".

52 Pierre le Mangeur, traducerea numelui latinesc, cuvântul comestor derivând din verbul comedere – a mânca.

239

«I

„¥.:

Chrétien de Troyes o strămută în Franţa în nişte versuri celebre din Cliges53.

Par les livres que nous avons Les faits des Anciens savons. Et du monde qui fut jadis Ce nous ont nos livres appris. Que Grece eul de chevalerie Le premier prix et de clergie Puis vânt chevalerie a Rome Et de la clergie la Somnie Qui or est en France venue, Dieu donne q%i elle y soit tenul, Et que le lieu tant la conforte Que jatnais de France ne sorte La Gloire qui's y est fixie. Din cărţile ce le avem ce-au făptuit cei Vechi vedem, şi despre lume cum a fost ne nvaţă ele pe de rost: Că Grecia pentru vitejie Sta n frunte şi cărturărie. Apoi la Roma s-a lăsat Tot ce-i viteaz şi învăţat. Aceştia-n Franţa vin acuma Dea Domnul pentru'întotdeauna, şi locul să le fie blând, Să nu plece de-aici nicicând Gloria de pe acest pământ.

Richard de Buty, în secolul al XIV-lea, o mână în Anglia: „Admirabila Minervă face înconjurul naţiilor omeneşti şi se muta dintr-o extremitate a universului în alta pentru a se dărui tuturor popoarelor. Noi vedem că a trecut până acum pe la indieni, babilonieni, egipteni şi greci, arabi şi latini. Ea a şi lăsat în urmă Atena, a părăsit Roma, a uitat Parisul, şi chiar acum a ajuns cu bine în Britania Mare cea

mai ilustră din insule, microcosm al universului…”

Purtătoare de pasiune naţională, concepţia acestei translat io inspiră mai ales istoricilor şi teologilor medievali credinţa în înflorirea Occidentului. Această mişcare a istoriei mută centrul de gravitaţie al lumii din Orient tot mai mult spre Occident, ceea ce îi permite în secolul al XII-lea normandului

63 Poem cavaleresc din ciclul Arturian de prin anii 1170 – 1171.

Orderic Vital să facă pe compatrioţii săi normanzi să beneficieze de preeminenţă. Otto de Freisingscrie: „Toată puterea şi înţelepciunea omenească, născute în Orient, au început să se desăvârşească în Occident”. Şi Hugues de Saint Victor54: „Divina providenţă a dispus ca împărăţia universală care la începutul lumii era în Orient, pe măsură ce se apropie timpul sfârşitului său să se mute în Occident, ca să ne dea de veste că vine sfârşitul lumii, căci cursul evenimentelor a şi ajuns până la capătul universului”.

Concepţie simplistă şi simplificatoare, care are totuşi meritul de a pune în legătură istoria şi geografia – loca simul et tempora, ubi et quando gestare sunt, considerare oportet („trebuie ţinut seama în acelaşi timp de locuri şi de timpuri, unde şi când s-au produs evenimentele”), cum mai spune Hugues de Saint Victor – precum şi meritul de a pune în valoare unitatea civilizaţiei.

Pe scara mai redusă a unei istorii naţionale, clericii din evul mediu şi publicul lor vor reţine evenimentele care determina progresul ţării lor în sensul general al istoriei, care determină o participare mai strânsă la istoria esenţială a mântuirii. Astfel, pentru Franţa se reliefează trei momente: botezul lui Clovis, domnia lui Carol cel Mare şi primele cruciade – văzute ca o epopee franceză, Gesta Dei per Francos. În secolul al XIII-lea Ludovic cel Sfânt va continua aceasta istorie providenţială franceză, dar într-un context mental schimbat, în care sfântul rege – chiar dacă mai reprezintă un nou moment dintr-o istorie discontinuă ce uită episoadele nesemnificative pentru a pune cap la cap momentele semnificative – se mai integrează totodată şi într-o nouă urzeală istorică continuă, aceea a Cronicilor regale de la Saint Denis55.

Dar nici chiar această istorie creştinată şi occidentalizată nu naşte în creştinătatea occidentală medievală o bucurie optimistă. Fraza din Hugues de Saint Victor citată mai sus o mărturiseşte clar: această frază este o încheiere, semnul apropierii iminente a sfârşitului istoriei.

În realitate, efortul istoric esenţial al gânditorilor creştini medievali constă în încercarea de a opri istoria, de a-i da o încheiere. Societatea feudală – cu cele două clase dominante ale sale, a cavalerilor şi a clericilor chevalerie et clergie, cum spune Chrétien de Troyes – se consideră ca ultimul stadiu al istoriei, întocmai aşa cum Guizot va vedea în triumful burgheziei din secolul al XIX-lea încununarea întregii evoluţii istorice.

Oprire a istoriei pe care scolasticii vor încerca să o consolideze şi să o întemeieze pe raţiune, susţinând că istoricitatea este înşelătoare, primejdioasă, şi că nu este valabilă decât eternitatea netemporală. Dezbaterea între parti54 Teolog francez de la mijlocul secolului al XII-lea.

55 Numite şi Marile cronici ale Franţei. Redactate la mănăstirea Saint Denis mai întâi în limba latină, traduse apoi în limba franceză în secolul al XIII-lea; scrise direct în limba franceză în secolul al XIV-lea.

zanii unui adevăr revelat progresiv (Veritas filia temporis „Adevărul este fiica timpului", ar fi zis Bernard de Chartres) şi susţinătorii unui adevăr imutabil a umplut tot secolul al XII-lea. Hugues de Saint Victor se opune vehement tezei lui Abélard care pretindea chiar de la drepţii din Vechiul Testament o cunoaştere explicită a întrupării lui Hristos. El invocă insistent istoria distribuirii treptate (în timp) a providenţei divine (historia dispensationis temporalis divinae providentiae). Planul providenţial se desfăşoară pentru el în timp. Dar sfântul Toma d'Aquino va susţine încă un secol mai târziu că istoria doctrinelor e fără de folos: tot ce importă e doar partea de adevăr pe care au putut-o conţine. Argument în parte polemic, fără îndoială, care îngăduie Doctorului angelic56 să facă împrumuturi din Aristotel, îndepărtând orice discuţie asupra faptului că este cuprins într-un context păgân. Dar şi tendinţă profundă de a căuta adevărul în imutabilitate, de a se sili să se evadeze din timpul

istoric, timpul în mişcare.

În faţa acestor două tendinţe – un istoricism al decadenţei, care duce la pesimismul istoric, şi un optimism atemporal, care nu se interesează decât de adevărurile eterne – apar unele sforţări timide, tinzând la valorizarea prezentului şi a viitorului.

Principala dintre aceste tendinţe este aceea care, acceptând schema vârstelor lumii şi diagnosticul de bătrâneţe rostit asupra prezentului, subliniază avantajele acestei bătrâneţi. Astfel, Bernard de Chartres declară: „Noi suntem nişte pitici călare pe umerii unor uriaşi, dar vedem mai departe decât ei" unde imaginea micşorării istorice este întoarsă cu iscusinţă în folosul prezentului. Iar sfântul Bonaventura*, într-un aforism pe care îl va relua mai târziu Pascal, va accepta şi el imaginea vârstelor şi a bătrâneţii lumii pentru a sublinia sporirea cunoştinţelor omeneşti rezultând de aici. Să fie oare acesta tot sentimentul de progres de care ar fi fost în stare evul mediu?

Dacă cercetezi folosirea termenilor modermis, moderni, modernitas, simţi că în secolul al XII-lea se pregăteşte să se schimbe ceva în concepţia timpului, în conştiinţa istorică. Fără îndoială, aceste cuvinte au mai ales un sens neutru. Ele desemnează pe contemporani într-o durată a prezentului pe care Walter Map o socoteşte la o sută de ani, faţă de antiqui, care i-au precedat. Dar mai mult chiar, însuşi cuvântul, împreună cu realitatea care îi corespunde sunt de cele mai multe ori suspecte, cum observă tot Walter Map: „Oricând, fiecărei epoci i-a displăcut propria ei modernitate57 şi fiecare epocă s-a preferat pe sine celor care au precedat-o". Vom mai regăsi această aversiune a evului mediu pentru noutate.

Şi totuşi, această modernitas, aceşti moderni din secolul al XII-lea se afirmă tot mai mult cu o mândrie pe care o simţi plină de sfidare aruncată trecutului, de făgăduieli pentru viitor. Se apropie timpul când termenul

56 Denumire dată lui Toma d'Aquino.

57 în sensul de noutate.

acesta va constitui un program, o afirmare, un drapel. În 1215 Conciliul al IV-lea de la Literan va sancţiona un aggiornamento asupra

comportării şi sensibilităţii creştine care va deschide porţile unei modernităţi, dacă nu chiar unui modernism, conştiente de sine. Ordinele de călugări cerşetori vor fi campionii acestei răsturnări de valori. Aşa cum vor glăsui Analele Norman & iei în 1215: „Aceste două ordine – de minoriţi şi de predicatori – au fost primite de biserică şi de popor cu o mare bucurie din cauza noutăţii regulii lor". Dar această repunere în mişcare a istoriei, acest nou demaraj nu fusese cu putinţă decât prin ivirea la suprafaţă a unor noi atitudini în faţa timpului, care se ridică din evoluţia ce nu mai e cea a timpului abstract al clericilor, dar a timpurilor concrete, a căror reţea cuprinde în sine pe oamenii creştinătăţii medievale.

Marc Bloch a găsit o formulă pregnantă pentru a rezuma atitudinea pe care oamenii evului mediu ar fi avut-o în faţa timpului: „o vastă indiferenţă la timp".

Această indiferenţă s-ar exprima la cronicarii scumpi la date – şi dăruiţi cu o insensibilitate pentru cifre precise despre care va mai fi vorba mai încolo

— Prin nişte expresii vagi: „În timpul acela", „între timp", „puţin după aceea".

Mai ales la nivelul mentalităţii colective o confuzie temporală fundamentală amestecă trecutul, viitorul imediat şi viitorul indefinit. Această confuzie se manifestă cu mai mare osebire în persistenţa responsabilităţilor colective, expresie vădită de primitivism. Toţi oamenii, din lume, sunt răspunzători solidar de greşeala lui Adam şi a Evei, toţi evreii contemporani sunt răspunzători solidar de pătimirea lui Hristos, toţi musulmanii sunt răspunzători solidar de erezia lui Mahomed. Aşa cum s-a observat, cruciaţii de la sfârşitul secolului al XI-lea nu credeau că merg să pedepsească pe urmaşii călăilor lui Hristos, ci chiar pe acei călăi înseşi. Şi astfel în artă, la teatru, anacronismul costumelor – care se va menţine multă vreme, precum se ştie

— Vădeşte nu numai amestecul epocilor, dar mai ales sentimentul, credinţa oamenilor din evul mediu, ca tot ce este fundamental pentru omenire este contemporan. Liturghia din biserică face să reînvie în fiecare an, străbătând mileniile, un extraordinar

comprimat de istorie sfântă. E o mentalitate magică ce schimbă trecutul în prezent pentru că urzeala istoriei este însăşi eternitatea.

Şi totuşi întruparea atrage după sine o nevoie de datare. Viaţa lui Hristos, tăind istoria în două, şi religia creştină întemeindu-se pe acest eveniment, rezultă de aici o aplecare osebită, un interes esenţial pentru cronologie. Dar această cronologie nu este rânduită de-a lungul unui timp divizibil în

momente egale, putând fi măsurate exact, ceea ce noi numim un timp obiectiv sau ştiinţific, ci este o cronologie semnificativă. Evul mediu, tot atât de avid de datare ca şi noi, nu data după aceleaşi norme şi nici după aceleaşi nevoi. Ceea ce era important de datat pentru el diferă de ce e important pentru noi. Această diferenţă, desigur esenţială, o dată admisă, mi se pare că oamenii din evul mediu departe de a fi indiferenţi la timp, erau dimpotrivă deosebit de sensibili faţă de el. Într-un cuvânt, atunci când ei nu sunt precişi, este pentru că nu simt nevoia preciziei, cadrul de referire al evenimentului evocat nefiind acel al cifrelor. Dar o referinţă temporală nu lipseşte decât foarte rar. De pildă, în poemele epice (chansons de geste). În Mainet, tânărul Carol cel Mare, eroul poemului, atacă pe duşmanul său Braimant într-o zi de sărbătoare a sfântului Ioan:

Barons ce fut un jour de fete de saint Jean Que Mainet descendit preş la tente Braimant.

Baroni, s-a întâmplat în ziua de sunt' Ioan Când s-a lăsat Mainet la cortul lui Braimant.

Este aici o aluzie cumva la sabia Joyense a tânărului erou, conţinând în minerul său, ca moaşte, un dinte de-al sfântului Ioan? Sau o evocare mai mult sau mai puţin conştientă a riturilor populare de sfântul Ioan şi a rolului pe care îl joacă în ele flăcăii tineri? în orice caz, poetul s-a îngrijit să dateze fapta.

Adenet le Roi68, la începutul poemului Berthe au grand pied povesteşte cum a citit aventurile eroinei sale în Le Livre aux histoires de la abaţia Saint Denis:

A Paris la câte™ e tais un vendredi Contme c'était divendre (= vendredi) la pensie me prii Que potir invoquer Dieu irais a Saint Denis60… A Saint Denis restul des lors jusqu'au mardi.

La Paris, în Câte într-o vineri m-aflam şi zi de vineri fiind, în gându-mi socoteam să merg la Saint Denis, cuvios la închinat şi-atunci la Saint Denis până marţi eu am stat.

De fapt, aceste notaţii, care sunt în cazul de faţă notaţia zilei din săptămână depind de diferitele sisteme de referinţe cronologice care coexistă în mentalitatea oamenilor din evul mediu. Adevărul este că nu exista un timp sau o cro58 Adenet sau Adam le Roi, poet din secolul al XIII-lea, autor al romanelor cavalereşti Berthe au grand pied şi Les Enfances Ogier.

59 Câte, insulă din Sena care face parte din Paris şi care a constituit nucleul cei mai vechi al Parisului medieval.

60 Se află afară din Paris, la oarecare depărtare.

nologie unificată. O multiplicitate de timpuri, aceasta este realitatea temporală pentru spiritul medieval.

Dar să reţinem mai întâi nevoia cronologică, mai stringentă ca oriunde, în istoria sfântă.

Tot ce se leagă de Hristos se caracterizează printr-o cerinţă de măsură temporală. Astfel, în Elucidarium cronologia vieţii pământeşti a lui Iisus este expusă cu de-amănuntul: gestaţia Mariei: Cur novem menses fuit clausus în utero61? momentul naşterii: Qua hora natus est; durata existenţei sale în taină: Quarein triginta annis nec docuit nec signutn fecit?; durata morţii sale fizice: Quot hor as fuit mortuus?

— Quadraginta…

Tot astfel, timpul creaţiei are nevoie de o cronologie nuanţată. Cronologie hebdomadară a creaţiei, dar şi socoteală precisă a Căderii. „Cât timp au rămas Adam şi Eva în paradis?" «Şapte ore». „De ce nu mai mult"? «Pentru că de cum a fost creată Eva, ea aşi trădat». La ora «a treia» 62 omul care atunci fusese zidit a dat numele lor tuturor vieţuitoarelor, la ora «a şasea» femeia abia înfiripată a şi gustat din fructul oprit şi cu mâna ei i-a întins omului moartea, iar el din dragoste pentru ea s-a înfruptat din aceasta şi curând la ora «a noua» Domnul

i-a alungat din rai".

Aşadar dimpotrivă, e o adevărată manie de datare care se apucă să stabilească data Creaţiei şi să calculeze în cifre duratele mai mult ori mai puţin simbolice ale Bibliei. În acelaşi timp în care oamenii din evul mediu împing până la limită exegeza alegorică, ei exagerează în sens contrar, tălmăcind în sensul cel mai literal datele Scripturilor. Tot ce face parte mai ales din cărţile istorice este primit ca fapt real şi datat. Cronicile universale încep cu aceste date care vădesc o adevărată obsesie cronologică. Iacob de Varazzo63 o mărturiseşte cu sinceritate scriind: „Lumea nu se potriveşte în păreri asupra datei naşterii trupeşti a domnului nostru Iisus Hristos. Unii zic că a avut loc cu 5228 de ani după zidirea lui Adam, alţii că a avut loc cu 5900 de ani după aceasta". Şi adaugă cu prudenţă: „Metodie este ce, l care a stabilit primul data la6.000 de ani; dar el a aflat-o mai mult din inspiraţie mistică decât din calcul cronologic".

Desigur, cronologia medievală propriu-zisă, mijloacele de măsurare a timpului, de cunoaştere a datei sau orei, utilajul cronologic au un caracter rudimentar. Continuitatea cu lumea greco-latină este aici desăvârşită. Instrumentele de măsurare a timpului rămân legate de capriciile naturii – de pildă, cadranul solar, ale cărui indicaţii nu există prin definiţie decât pe timp de soare.

61 Dăm aici pe rând traducerea citatelor din text: De ce a fost închis în mitră nouă luni?... La ce oră s-a născut?... De ce timp de treizeci de ani nici nu a învăţat (pe oameni) nici nu a dat vreun semn?... Câte ore a fost mort? Patruzeci...

62 Este vorba aici de orele canoniale tierce, sexte şi none, care corespund respectiv la orele 9, 12, 15. Pentru o redare completă a orelor canoniale vezi mai jos sfârşitul alineatului.

63 în Legenda de aur (a sfinţilor).

245

II

I

Uneori ele măsoară doar nişte segmente temporale luate fără referire la o continuitate; ceasul de nisip, clepsidra ca şi toate acele înlocuitoare de ceasuri inapte a măsura un timp databil, cifrabil, dar

adaptate nevoii de definire a unor jaloane temporale concrete; cum sunt luminările care împărţeau noaptea în durata a trei luminări, iar pentru răstimpuri scurte rugăciunile, după care se definea timpul unui Miserere, unui Pater (Tatăl nostru).

Instrumente fără precizie, la discreţia unui incident tehnic neprevizibil: apariţia unui nor, a unui fir de nisip prea gros, a îngheţului sau a răutăţii oamenilor care lungesc sau scurtează luminarea, grăbesc sau încetinesc rostirea rugăciunii. Dar aflăm şi sisteme variabile de contabilitate a timpului.

Anul începe după ţări la date diferite, după cum o tradiţie religioasă face să pornească răscumpărarea omenirii – şi reînnoirea timpului – de la naşterea, de la pătimirea sau de la înălţarea lui Hristos, ba chiar de la Buna Vestire. Aşadar în Occidentul medieval coexistă diverse „stiluri" cronologice, cel mai răspândit fiind cel ce pune începutul anului la Paşti. Viitorul, precum se ştie, era hărăzit unui stil foarte puţin răspândit, acel al zilei de 1 ianuarie, sărbătoarea circumciziei. Ziua începe şi ea la momente variabile, la apusul soarelui, la miezul nopţii sau la amiază. Orele sunt neegale; sunt vechile ore romane mai mult sau mai puţin creştinate: utrenia (matines) spre miezul nopţii, apoi, aproximativ din trei în trei ore de ale noastre, „laudele" (laudes), la orele trei noaptea, „prima" (prime), laoreleşase, „a treia" (tierce), la orele nouă, „a şasea" (sexte), la amiază, „a noua" (nona), la orele trei după-amiaza, „vecernia" (vepres), la orele şase după-amiază, „încheierea orelor" completaie horae (complies) la orele nouă seara.

În viaţa de toate zilele oamenii evului mediu se slujesc de puncte de reper cronologice împrumutate diferitelor universuri socio-temporale, impuse lor de diferite structuri economice şi sociale. Nimic, într-adevăr, nu traduce mai bine structura societăţii medievale decât fenomenele metrologice şi conflictele care se cristalizează în jurul lor. Măsurile de timp şi spaţiu sunt un instrument de dominaţie socială de o excepţională importanţă. Acel care estă-pân asupra lor îşi întăreşte nespus de mult puterea asupra societăţii. Şi această multiplicitate a timpurilor medievale este după chipul şi asemănarea luptelor sociale ale vremii. Aşa cum se vor bate oamenii la ţară şi în

oraşe pentru măsurile de capacitate – care determină raţionările şi nivelul de trai –, luptând pentru sau contra măsurilor seniorului sau oraşului, tot astfel măsura timpului va fi ob iectul unor lupte care îl vor smulge mai mult ori mai puţin claselor dominante: clerul şi aristocraţia. Ca şi scrisul, măsura timpului rămâne o bună parte a evului mediu apanajul celor puternici, un element al puterii lor. Masa nu posedă un timp al său propriu, şi nu este în stare nici să-l determine. Ea dă ascultare timpului impus de clopote, de trâmbiţe şi de olifanţi64.

64 Olifant, mic corn de fildeş (de unde îi vine şi numele) folosit de cavaleri; a rămas celebru „olifantul" lui Roland din Chanson de Roland.

246

Dar timpul medieval este mai întâi un timp agricol. În această lume în care pământul reprezintă esenţialul, şi în care aproape totalitatea societăţii trăieşte din el în bogăţie sau sărăcie, prima referinţă cronologică este o referinţă rurală.

Acest timp rural este mai întâi acel al duratei lungi. Timpul agricol, timpul ţărănesc este un timp de aşteptări şi de răbdare, de permanenţe şi de reluări de la început, de încetineli şi dacă nu chiar de imobilism, dar cel puţin de rezistenţă la schimbare. Nefiind supus evenimentului, scapă nevoii de datare, sau mai bine zis datele sale sunt date care oscilează lin după ritmul naturii.

Căci timpul rural este un timp natural. Marile sale diviziuni sunt ziua şi noaptea, şi anotimpurile. Timp contrastat care întreţine tendinţa medievală spre maniheism: opoziţie între umbră şi lumină, între frig şi cald, între activitate şi trândăvie, între viaţă şi moarte.

Noaptea este grea de ameninţări şi de primejdii în lumea asta, în care lumina artificială este rară (tehnicile iluminatului chiar în timpul zilei nu vor face un pas înainte decât în secolul al XIII-lea cu sticla pentru geamuri) şi este primejdioasă, pricinuitoare de vâlvătăi în această lume a lemnului. Nu e neve le decât să se citească, printre mii de alte relatări de acest fel, aceea a lui Joinville despre începutul de incendiu ce s-a declarat noaptea în camera reginei Franţei, pe corabia care o aducea împreună cu Ludovic cel Sfânt la înapoierea lor din

locurile sfinte. Şi această noapte mai este acaparată de cei puternici: lumânările de ceară ale clerului şi torţele seniorilor aruncă în umbră bietele opaiţe de seu ale poporului.

Împotriva ameninţărilor din partea oamenilor, porţile se zăvorăsc, paza de noapte în biserici, castele şi oraşe devine vigilentă. Legislaţia medievală pedepseşte cu o străşnicie extraordinară delictele şi crimele făptuite noaptea. Noaptea este marea circumstanţă agravantă din justiţia evului mediu. Dar noaptea este îndeosebi timpul primejdiilor supranaturale. Timpul ispitei, al fantasmelor, al diavolului.

Cronicarul german Thietmar, la începutul secolului al XI-lea, relatează nenumărate întâmplări cu stafii şi afirmă autenticitatea lor: „Aşa precum Dumnezeu a dat ziua pentru cei vii, el a dat noaptea pentru morţi". Noaptea este a vrăjitorilor şi a demonilor. În schimb, ea este pentru călugări şi mistici momentul privilegiat al luptei lor spirituale. Veghea şi rugăciunile de noapte sunt exerciţii socotite eminente. Sfântul Bernard aminteşte cuvântul Psalmistului: „În mijlocul nopţii m-am sculat spre a te slavi, o Doamne".

Timp de luptă şi de izbândă, orice noapte aminteşte de noaptea simbolică de Crăciun. Să redeschidem des pomenitul Elucidarium la capitolul despre Hristos. „La ce oră s-a născut?" «în mijlocul nopţii...». „De ce în timpul nopţii?" «Ca să aducă la lumina adevărului pe cei care rătăcesc în noaptea orbirii».

247

În poezia epică şi laică noaptea este vremea desperării şi a aventurii. Adesea e legată de celălalt spaţiu al întunericului: pădurea. Pădurea şi noaptea ce se întrepătrund alcătuiesc locul de bântuire al înfiorării medievale. Astfel, Bertha rătăcind:

La dame était au bois, qui durement pleura...
Quand la ţiuit fut venue se prit a larnioyer
„Ah, nuit que serez longue! nioult vous dois redouter".

Fugind prin codri Doamna cu-amar se tânguia şi când s-a lăsat noaptea se prinse a lăcrima: „O noapte, lungă fi-vei. Mult m-oi înfiora".

Ca un ecou, într-un moment când această temă ajunsese un loc comun puţin cam dulceag, răspunde Chrétien de Troyes în poemul Yvain.

Et la nuit et le bois lui font grand ennui…

Şi noaptea şi codru-i stârnesc mare alean…

În schimb, tot ce este „clar" – cuvânt-cheie în literatura şi estetica medievală – este frumos şi bun: soarele care străluceşte pe zalele de metal ale războinicilor şi pe săbii, lumina ochilor albaştri şi a pletelor bălaie ale tinerilor cavaleri… „Frumos ca ziua", această expresie nu a fost niciodată mai adânc resimţită ca în evul mediu. Şi nu este măruntă dorinţa formulată de Landina65, nerăbdătoare de a-l revedea pe Yvain: „Să facă din noapte zi!"

Alt contrast: acel al anotimpurilor. Occidentul medieval, la drept vorbind nu cunoaşte decât două anotimpuri: iarna şi vara. Când apare mai întâi cuvântul primăvară, el se iveşte în poezia latină savantă cum e cea a Goliarzilor. Poemul omnia sol temperat (soarele mângâie totul) preamăreşte „puterea primăverii" – veris auctoritas – în timp ce un altul opune primăvara iernii:

Ver etatis labitur

Hiemps nostra propevat, Primăvara vieţii se scurge

Iarna noastră se apropie cu paşi repezi.

Dar şi aici contrastul înfăţişat nu este decât acela a doua anotimpuri care sunt de obicei vara şi iarna. De altminteri, vara este în literatura limbii vorbite (limbii „vulgare") timpul reînnoirii, corespunzând primăverii din poezia latină. Marie de France* în poezia le l-ai du Laostic vorbeşte de

65 Din romanul lui Chrétien de Troyes: Yvain ou le chevalier au Hon (cca. 1177).

O seară de vară când pădurile şi pajiştile reînverzesc şi livezile sunt înflorite.

Opoziţia iarnă-vară este una dintre marile teme ale Minnesangulm. Desfătarea verii – Sommerwonne – se opunea necazului iernii – Winlersorge. Într-un poem vestit, Walther von der Vogelweide* cântă vara care „alungă şi trânteşte de pământ iarna cu cele trei griji ale sale: dispariţia culorilor, tăcerea păsărilor, încetarea bucuriei de a sta afară în aer liber". Aşa cum ziua goneşte noaptea, tot astfel vara alungă strângerea de inimă, înger, rod al iernii, cum cântă

Conrad von Würzburg:

Sumerzi t fraude gât (Sommerzeit, freii Ae gibt);

„Vara dă bucurie". Neidhart66, mai aproape de mentalitatea ţărănească, porunceşte iernii să fugă, aşa cum (se obişnuieşte) în anumite rituri ale unor sărbători folclorice. „Piei iarnă, fugi, tu pricinuieşti suferinţă".

Personificarea verii în Minnesang este luna mai, vremea reînnoirii, ceea ce confirmă lipsa primăverii, sau mai degrabă absorbţia ei de către vară.

Messire Mai a vous le prix Honni soit l'hiver, glăsuieşte07 unul dintre primele poeme din Minnesang. „Sentimentul lunii mai" este aşa de puternic în sensibilitatea medievală, încât Minnesangul. făureşte verbul es niaiet (este luna mai), exprimând eliberarea şi bucuria. Nimic nu exprimă mai bine acest timp rural al evului mediu decât tema pretutindeni repetată – în sculpturile de pe timpanele bisericilor, în pictura de frescă şi de miniatură, în literatură într-un gen poetic special, anume tema lunilor. Aceste douăsprezece luni sunt reprezentate prin ocupaţiile rurale, începând de la curăţatul arborilor până la culesul ghindei pentru porci, şi în sfârşit până la tăierea porcului în pragul iernii şi la cheful pe care îl prilejuieşte la focul căminului. În tratarea temei pot să apară variante legate de tradiţii iconografice sau de deosebiri geografice ale economiei rurale. Strângerea bucatelor este adesea mai târzie în ciclurile nordice, ocupaţiile viticole nu sunt înfăţişate întotdeauna. S-a observat că în poezie luna aprilie ocupă adesea în Franţa locul pe care îl deţine în Germania luna mai, şi astfel a fost atribuită unei influenţe franceze poezia lui Heinrich von Veldecke, în care e preamărit aprilie:

În den Aberillen se die Blumen springen, în locul lunii mai, cântată de obicei de Minnesang.

66 VIinnesânger (cca. 1180 – 1250).

67 în traducere franceză.

f

Dar pretutindeni ciclul rămâne un ciclu de munci rustice, deşi

trebuie să deosebim înăuntrul acestui ciclu ţărănesc aproape întotdeauna în cursul lunilor aprilie şi mai o întrerupere, un hiat constând într-o incursiune în stil de curte a seniorului în această serie rurală. Este cavalcada seniorului, îndeobşte a tânărului senior, tânăr ca desprimăvărarea, este vânătoarea feudală. Aici se furişează o temă de clasă în tema economică.

Căci alături sau mai bine zis împreună cu timpul rural se impun alte timpuri sociale: timpul seniorial şi timpul clerical.

Timpul senioriale mai înainte de toate un timp militar. El dă precădere perioadei din an când reîncep luptele, când se pretinde slujba vasalului. Este timpul chemării la oastea seniorului (le temps de fost).

Dar timpul seniorial mai este şi timpul redevenţelor ţărăneşti. Reperele anului, precum se va vedea, sunt marile sărbători. Printre acestea, sunt unele care catalizează sensibilitatea temporală a masei ţărăneşti, căci sunt scadenţele feudale când se plătesc redeventele în natura sau în bani. Aceste date variază după regiuni şi după domenii, dar o epocă iese mai în relief în această cronologie a scadenţelor: sfârşitul verii, când se face preluarea principală a drepturilor seniorului asupra recoltelor. Data cea mare, ziua „câştiului" (terme) este ziua sfântului Mihail (29 septembrie), uneori înlocuită cu cea a sfântului Martin din iarna (11 noiembrie).

Dar înainte de toate timpul medieval este un timp religios şi clerical. Timp religios, pentru că anul este în primul rând liturgic. Dar ca o caracteristică esenţială a mentalităţii medievale, anul liturgic urmează întocmai drama întrupării, iar istoria lui Hristos din postul Crăciunului până la Rusalii a fost împănată încetul cu încetul de momente sau zile semnificative, împrumutate unui alt ciclu, acel al sfinţilor. Sărbătorile sfinţilor mari au venit şi ele să se intercaleze în calendarul hristologic, şi sărbătoarea tuturor sfinţilor (1 noiembrie) a devenit, alături de Crăciun, de Paşti, de înălţare şi de Rusalii, una dintre marile sărbători ale anului religios. Ceea ce forţează mai mult atenţia oamenilor din evul mediu asupra acestor sărbători şi le conferă în chip definitiv caracterul lor de dată este faptul că în afară de ceremoniile religioase speciale şi adesea spectaculoase care le

deosebeau, ele constituiau punctele de reper ale vieţii economice; date de redevenţe agricole, zile nelucrătoare pentru meşteşugari şi muncitori.

Timp clerical, pentru că prin cultura sa clerul este stăpân pe măsura timpului. El singur are nevoie pentru cerinţele liturgice să măsoare timpul, el singur este în stare, cel puţin aproximativ, de a o face. Computul bisericesc şi, în primul rând socotirea datei Paştilor – pentru care în evul mediu timpuriu s-au împotrivit multă vreme un stil irlandez şi unul roman – stau

250

fyri

la originea primelor progrese în măsurarea timpului. Clerul mai ales este stăpân pe mijloacele de indicare a timpului. Timpul medieval este scandat de clopote. Tragerea lor, pentru clerici, pentru călugări, pentru slujbele ca-noniale iată singurele puncte de reper ale zilei. Sunetul clopotelor vesteşte zi de zi singurul timp măsurat, fie chiar şi aproximativ, timpul orelor ca-noniale, după care se călăuzesc toţi oamenii. Masa ţărănească e atât de aservită acestui timp clerical, încât universitarul Jean de Garlande dă la începutul secolului al XIII-lea pentru cuvântul campana (clopot) următoarea etimologie fantezistă, dar revelatoare: „Câmpane dicuntur a rusticis qui habitant în campo, qui nesciant indicare horas nisi per catnpanas". Adică „Clopotele („Campane") 88 îşi primesc numele de la ţăranii care locuiesc la ţară şi nu sunt în stare să recunoască orele decât după clopote".

Timp agricol, timp seniorial, timp clerical, ceea ce caracterizează până în cele din urmă toate aceste timpuri este strânsa lor dependenţă faţă de timpul natural.

Ceea ce este evident pentru timpul agricol este tot atât de valabil, dacă ne gândim bine, şi pentru celelalte două. Timpul militar este strâns legat de timpul natural. Operaţiile războinice nu încep decât odată cu vara şi se termină cu ea. Se cunoaşte debandada armatelor feudale de cum se împlinesc cele trei luni ale slujbei ostăşeşti fost) 69. Ceea ce a accentuat această dependenţă este constituirea oştii aristocratice medievale în chip de cavalerie. Un capitular al lui Pepin cel Scurt din 751 sancţionează această evoluţie.

Oastea va fi de aici încolo adunată în mai şi nu în aprilie, pentru a îngădui cailor să se hrănească pe pajiştile înverzite.

Poezia de curte, care îşi împrumută vocabularul din lumea cavalerilor, numeşte vremea când amantul îşi curtează doamna „serviciul de vară".

Timpul clerical nu este supus în mai mică măsură acestui ritm. Şi nu numai din faptul că cele mai multe sărbători mari religioase preiau succesiunea unor sărbători păgâne, ele însele în raport direct cu timpul natural (de pildă Crăciunul, ca să luăm exemplul cel mai cunoscut, a fost rânduit în locul unei sărbători a soarelui la solstiţiul de iarnă), dar îndeosebi anul liturgic este acordat după ritmul natural al muncilor agricole. Anul liturgic ocupă din postul Crăciunului până la Rusalii perioada de odihnă a oamenilor de la ţară. Vara şi o parte din toamnă, perioadă în care se exercită activitatea agrară, rămân libere de mari sărbători, cu excepţia doar a pauzei constituite de Adormirea Fecioarei Maria de la 15 august, care de altminteri nu se afirmă decât cu încetul, nu intră în iconografie decât în secolul al XII-lea, şi

68 în text, după Les cloches urmează o paranteză omisă la traducere ca nefiind necesară în versiunea noastră: disons „campanelles" pour mieux faire comprendre le jeu de mots.

69 Termenul de ost desemnează şi obligaţia de slujbă la oaste, şi însăşi acea oaste a regelui sau seniorului.

251
I-iifij-vA

& >?

nu pare să se impună decât în secolul al XIII-lea. Iacob de Varazzo mărturiseşte un fapt semnificativ: mutarea sărbătorii tuturor sfinţilor de la data ei primitivă, pentru a nu aduce vreo stingherire calendarului agricol. Această sărbătoare, proclamată în Occident de papa Bonifaciu al IV-lea la începutul secolului al VII-lea, fusese atunci rânduită la 13 mai, ca în Siria, unde sărbătoarea a apărut în secolul al IV-lea, în cadrul unei creştinătăţi esenţialmente urbane. Ea a fost mutată la sfârşitul secolului al VIII-lea la 1 noiembrie, căci spune Legenda de aur, „papa a socotit că e mai bine ca sărbătoarea să fie

celebrată într-un moment al anului când viile sunt culese, bucatele strânse şi pelerinii pot găsi mai uşor să se hrănească". Această cotitură din secolul VIII şi IX, care este şi secolul în care Carol cel Mare dă lunilor numiri noi ce evocă în general muncile agricole, pare să fie într-adevăr momentul decisiv când se încheie, cum am văzut, ruralizarea Occidentului medieval.

Caracterul fundamental al acestei dependenţe faţă de timpul natural constatat la structurile temporale ale mentalităţii medievale – mentalitate a unei societăţi rurale primitive – nu se manifestă nicăieri mai bine ca la cronicari. Printre principalele evenimente ei înseamnă ce este extraordinar faţă de ordinea naturală: intemperiile, epidemiile, apariţiile foametei. Aceste notaţii de aşa mare preţ pentru istoricul economiei şi al societăţii, derivă direct din concepţia medievală a timpului – ca durată naturală.

Această dependenţă a timpurilor medievale faţă de timpul natural se întâlneşte chiar şi în lumea artizanatului sau a negoţului, care sunt mai libere în aparenţă de această servitute. În lumea meşteşugurilor contrastele – zi şi noapte, iarnă şi vară – se regăsesc în reglementările corporative. Multe meşteşuguri au un ritm de activitate diferit iarna sau vara: de pildă, zidarii la sfârşitul secolului al XIII-lea primesc salarii ce diferă ca valoare după cum e vorba de aşa-zisul „sezon mort" sau de perioada calificată drept belle saison. În universul activităţii comerciale, navigaţia pentru transportul mărfurilor – în care au vrut unii să vadă unul din motoarele economiei medievale – rămâne imobilizată în tot timpul iernii, în orice caz până la sfârşitul secolului al XIII-lea, când se răspândeşte folosirea busolei şi a cârmei de „etambot" 70. Corăbiile se opresc şi rămân ancorate chiar şi în Mediterană de la începutul lui decembrie până la mijlocul lui martie, iar în mările nordice adesea pe o perioadă mult mai lungă.

Fără îndoială, timpul medieval se schimbă – la început într-un ritm mai lent – în cursul secolului al XIV-lea. Succesul în diferitele domenii ale mişcării urbane, progresele burgheziei, ale negustorilor şi ale celor ce dau de lucru, şi care simt nevoia de a măsura mai de aproape timpul de muncă, precum şi succesele operaţiilor comerciale – şi mai ales bancare, în urma dezvoltării scrisorii de schimb – sfărâmă

şi unifică timpurile tradiţionale.

Piesă solidă de la pupa corăbiilor folosind de suport cârmei.

252

Încă din secolul al XIII-lea strigătul sau trâmbiţa paznicului de veghe vestea începutul zilei, în curând apare clopotul muncii în oraşele comerciale, îndeosebi în oraşele de postăvari din Flandra, din Italia şi din Germania. Dar mai ales progresul tehnic, susţinut de evoluţia ştiinţei, care critică fizica aristoteliană şi tomistă, sparge timpul, făcându-l discontinuu, şi îngăduie apariţia unor orologii care să măsoare ora în sensul modern de 1/24 din ziua întreagă. Orologiul lui Gerbert*, de prin anul 1.000 e.n. nu a fost desigur decât un orologiu de apă, asemenea aceluia cu siguranţă mai perfecţionat, pe care îl descrie şi regele Castiliei Alfons cel înţelept* în secolul al XIII-lea. Dar abia la sfârşitul secolului s-a făcut un pas hotărâtor înainte prin descoperirea mecanismului cu eşapament71, mulţumită căruia văd lumina primele orologii mecanice care se răspândesc în Italia, în Germania, în Franţa, în Anglia, apoi în toată creştinătatea în secolele XIV şi XV. Timpul se laicizează: un timp laic, acela al orologiilor de pe turnurile orăşeneşti, se afirmă în faţa timpului clerical al clopotelor de biserici. Sunt mecanisme fragile încă, adesea stricate, şi care rămân tributare timpului natural, deoarece momentul de începere a zilei variază de la un oraş la altul şi porneşte de cele mai multe ori de la clipa întotdeauna variabilă a răsăritului sau apusului soarelui.

Fapt este că această punere în mişcare a fost suficientă pentru ca şi Dante – lăudator temporis acti7 – să simtă că un mod de măsurare a timpului e pe cale de a dispărea şi împreună cu el o societate întreagă, cea a acestui ev mediu al nostru.

Şi de data asta tot Cacciaguida este cel ce jeleşte acest timp apus:

Fiorenza dentro della cerchia antica când el la toglie ancora e terza e nona şi stava în pace, sobria e pudica. Florenţa n cercul vechilor ei ziduri, din care sună şi-azi terţa şi nona stătea în pace n cumpăt mândru, castă.

Dar în faza dinaintea acestei mari zguduiri, ceea ce e important pentru oamenii evului mediu nu este ceea ce se schimbă, ci ceea ce

rămâne. Aşa cum s-a spus, „pentru creştinul din evul mediu a-şi simţi existenţa însemna pentru el a simţi că este, şi acest sentiment al lui că există însemna nu a simţi că se schimbă, ci a simţi că subzistă". Era mai ales a se simţi pe sine

71 Numire a mecanismului slujind la regularizarea mişcării unei pendule sau a unui ceasornic, şi care nu are nicio legătură cu sensul mai general al acestui cuvânt asociat motoarelor cu explozie.

72 Admirator nostalgic al trecutului.

253

r

Îndreptându-se spre eternitate. Pentru el timpul esenţial era timpul (necesar) mântuirii.

Între cer şi pământ, atât de strâns legaţi unul de altul, şi chiar atât de inextricabil amestecaţi, există totuşi o tensiune extraordinară în Occidentul medieval. A câştiga cerul încă de pe pământ, acest ideal intră în concurenţă în spirite, în inimi şi în comportări cu o dorinţă tot atât de violentă în contradicţie cu ea: a face să coboare cerul pe pământ.

Prima mişcare e aceea a fugii de lume fuga mundi. Se ştie de când există. În societatea creştină: ca doctrină, încă de la început; ca manifestare concretă sociologică, din clipa în care, o dată câştigată biruinţa în lume, firile mai intransigente manifestă pentru ele şi pentru fraţii lor protestarea neîncetat reîncepută din secolul al IV-lea sub forma eremitismului. Exemplul cel mare e acela din Orient, din Egipt, Vieţile părinţilor din deşert, Vitae Patrum, se bucură în tot cursul evului mediu occidental de un succes nemaipomenit. Dispreţuirea lumii, contemptus mundi, este una dintre marile teme ale mentalităţii medievale. Ea nu este monopolul exclusiv al misticilor şi al teologilor. Inocenţiu al III-lea, mai înainte de a ajunge papă, scrie la sfârşitul secolului al XII-lea, un tratat, De contemplu mur. di, cere este chintesenţa ideologică a acestui sentiment. Şi nu este niciun monopel al poeţilor: se cunosc printre atâtea altele poemele lui Walther von der Vogelweide, şi ale lui Conrad von Wiirzburg şi ale altor Minnesängeri despre lumea personificată, ca o femeie Frau Welt, cu nuri înşelători, seducătoare dacă e văzută din spate dar respingătoare din faţă.

Această temă este adânc înrădăcinată în sensibilitatea comună.

Această tendinţă profundă, pe care nu toţi ajung să o realizeze în viaţa lor, este întruchipată în unii care se propun ca pildă şi călăuză: eremiţii. De la începuturile sale şi încă din Egipt, eremitismul dădusensstere la două curente: acel al singurătăţii individuale, ilustrate de un sf în Antonie73 şi acela al singurătăţii în comun în mănăstiri, curent cenobitic, reprezentat de un sfânt Pahomie74. Occidentul medieval cunoeşte emârdevă aceste curente, dar numai primul e cu adevărat popular. Fără îndoială, ordinele eremitice, cum e cel al cartuzienilor76 sau al cistercienilor, se bucură un timp de un prestigiu spiritual superior celui al călugărilor tradiţionali mai puţin feriţi de amestecul cu lumea, cum sunt benedictinii, chiar şi reformaţi, în jurul mănăstirii de la Cluny. Călugării albi – a căror rasă albă este un adevărat drapel, simbol al smereniei şi al purităţii, căci este dintr-o stofă nealbită şi nevopsită – se opun călugărilor negri, şi exercită la început o seducţie mai mare asupra poporului. Dar curând vor fi cuprinşi şi ei în aceeaşi bănuială.

73 Schimnic al Tebaidei (251 – 356), vestit pentru tema oferită de lupta sa împotriva ispitelor diavoleşti.

74 întemeietorul vieţii monahale cenobitice, a trăit în Tebaida (290 – 346). 76 Chartreux.

„”** r”.

populară alături de toată tagma călugărilor şi chiar a clericilor de mir. Modelul adevărat este eremitul izolat, realizator autentic în ochii masei laice al idealului solitar, manifestarea cea mai înaltă a idealului creştin.

Desigur, există o conjunctură a ereinitismului, unele epoci sunt mai rodnice în eremiţi. În clipa în care lumea occidentală se smulge din stagnarea evului mediu timpuriu şi se avântă într-o pornire bogată în reuşite: demografice, economice, sociale – de la sfârşitul secolului al X-lea până la sfârşitul secolului al XII-lea – în contrapunct cu aceasta, spre a face contrapondere, dacă nu chiar ca o protestare la această izbânda lumească, se amplifică un mare curent eremitic, pornit fără îndoială din Italia, în contact, prin Bizanţ, cu marea tradiţie eremitică şi

cenobitică orientală, cu un sfânt Nil76 de Grottaferrata, un sfânt Romuald, întemeietor, la începutul secolului al XI-lea, al camaldulilor, lângă Florenta, un sfânt Jean Gualbert, şi comunitatea sa de la Vallombrosa77.

Mişcarea aceasta duce până în cele din urmă la ordinele de la Premontre, de la Grandmont, de la Chartreuse, de la Câteaux, dar alături de aceste mari izbânzi, cuprinde şi realizări mai modeste, cum sunt cele ale lui Robert d'Ar-brissel78 la Fontevrault, şi mai ales acei nenumăraţi pustnici-eremiţi, schimnici şi schimnice – care, mai puţin legaţi de o regulă şi de sistemul eclesiastic, şi aflaţi mai aproape de un anumit ideal anarhic al vieţii religioase, asemuiţi mai uşor de către poporul de rând, cu vrăjitorii, şi în tot cazul uşor transformaţi de el în sfinţi, populează locurile pustii, adică pădurile creştinătăţii. Eremitul este modelul după care te iei, confidentul căruia te destăinuieşti, învăţătorul prin definiţie. Spre el se îndreaptă sufletele neliniştite, cavalerii, amanţii chinuiţi de vreo greşeală. Ei răsar la fiecare colţ de pădure în cântecele epice şi în romane, ca bătrânul Ogrin consultat de Tristan şi Isolda

L'ermite Ogrin nioult les sevmonne, Du repetitiv conseil leur donne. L'ermite souvent leur dit Les prophäties de l'Écriture Et nioult leur rappelait souvent Le Jugement de Dieu.

Ogrin mult îi dojeneşte *

Şi la căinţă îi sfătuieşte

Pustnicul des le dă învăţătură

Din profeţiile din Scriptură şi mult le aminteşte tot mereu de Judecata lui Damnezeu.

7 ii A trăit în secolul al X-lea. 77 În Toscana. 73 (1055-1117).

255

261

I

74. DIAVOLUL MÂNCĂTOR DE OAMENI

Diavolul, care îşi desfăşoară cu prisosinţă prezenţa în iconografia medievală pe măsura spaimelor constante pe care le inspiră, nu este nicăieri în mod mai dramatic prezent decât pe capitelurile bisericii romanice a sfântului Petru din Chauvigny (secolul

al XII-lea). Diavolul monstruos, care strânge în gheare şi este gata să înghită prada omenească, este foarte aproape de zeii-lupi înfulecători, din folclorul ţărănesc. Tema a fost moştenită de arta romanică, de la călugării irlandezi, şi a fost poate contaminată în regiunea Poitou cu legenda dragonului La Grande Goule, care sfâşia în secolul al VI-lea pe călugăriţele sfintei Radegunda de la Poitiers, până ce sfânta a pus capăt isprăvilor sale (Chauvigny, Vienne, biserica sf. Petru).

75. SFÂRŞITUL ISTORIEI INDIVIDUALE ŞI COLECTIVE: JUDECATA DIN URMĂ

Toată viaţa creştinului se rânduieşte în vederea acestei clipe hotărâtoare: judecata din urmă. Totuşi, această temă nu este reprezentată în mod mai larg decât începând cu arta gotică, îndeosebi pe timpanele catedralelor din secolul al XIII-lea, unde e înfăţişată în două registre: jos învierea, chezăşie de nădejde, care va oferi artiştilor gotici prilejul de a-şi încerca iscusinţa în redarea nudului (uneori în chip minunat, ca la Rampi> Ion), şi deasupra, judecata prin balanţa sfântului Mihail, care trimite în dreapta spre cer, pe cei aleşi şi în stânga pe cei osândiţi, pândiţi de cohorta diavolilor rânjitori. Mai departe, dincolo de câmpul reproducerii de faţă, aleşii pornesc conduşi de un franciscan (indicând succesul ordinului în societate) şi de un rege (indicând prestigiul lui Ludovic cel Sfânt şi propaganda monarhică). Harul îngeresc triumfă aici într-o operă a goticului plină de blândeţe de la sfârşitul secolului al XIII-lea (prin 1280). (Bourges, timpanul portalului central al catedralei sfântului Ştefan).

76. DIAVOLUL ISPITITOR

Prima manevră a diavolului este ispita care se îndreaptă spre liberul-arbitru al omului. Ispita îşi are eroii săi: sfinţii. Prototipul lor este sfântul Antonie, care asistă aici îngrozit la pedeapsa unui osândit chinuit de trei demoniţii. 60). (Vezelay, biserica abaţială a Magdalenei capitel al navei între 1J20 şi 1140).

77. UNELTELE DIAVOLULUI: MUZICA PROFANĂ ŞI FEMEIA

Iconografia medievală înmulţeşte în biserici reprezentările diavolului, care se arată neobosit, asaltând neîncetat omul cu ispite reînnoite. Tot la Vezelay diavolul înfăţişează aici două din mijloacele sale favorite: muzica profană şi femeia, îndemn la desfrâu (Vezelay,

biserica abaţială a Magdalenei, capitel al. navei, între 1120 şi 1140).

78. FEMEIA, UNEALTA DIAVOLULUI

Dintre toate ispitele diabolice, cea mai diabolică este femeia. Aici diavolul o aduce în faţa sfântului Benedict sub înfăţişarea perfidă de femeie cumsecade înveşmântată decent şi fără nicio seducţie. Dar sfântul se va feri de ispită, tăvălindu-şi trupul gol prin urziciţii. 156). Acest capitel de la Fleury este probabil datorat lui Hugues de Sainte Marie (îi.

256

17) şi deci anterior anului 1108 (Saint-Benoît-sur-Loire, biserica abaţială, capitel al navei).

79. VICTIMELE TERESTRE ALE DIAVOLULUI: O FEMEIE POSEDATĂ DE DUHURI RELE

Unul dintre rolurile principale ale sfinţilor este să lecuiască pe cei posedaţi, scăpându-i de diavol care, pătrunzând în trupurile lor, a pus stăpânire pe sufletul lor. Tehnica alungării diavolului este exorcismul, care este lăsat în seama sfinţilor sau a unor clerici specializaţi: exorciştii. Aici, pe unul din canaturile porţii de bronz a bazilicii sfântului Ze-non din Verona, operă germanică de la sfârşitul secolului al XI-lea (îi. 62 – 63), sfântul episcop scapă de demon pe o prinţesă posedată (Verona, bazilica sfântului Zenon).

80. DUMNEZEU: HRISTOSUL PĂTIMIRII COBORÂT DE PE CRUCE

Reprezentarea răstignirii, cu diferitele sale episoade, corespunde în acelaşi timp unei evoluţii a sensibilităţii, mai profund mişcate de Hristos pătimind decât de Dumnezeu triumfând, precum şi unei propagande deosebit de vii în Italia de nord, devenită în a doua jumătate a secolului al XII-lea un focar al catharismului, care refuza realităţile şi îmbolurile crucii. Aici, în catedrala de la Parma, marele Benedetto Antelami. ajuns în fruntea sculpturii lombarde după momentul lui Wiligelmo (la Modena, în 1099), sculptează în 1178 coborârea de pe cruce, care se desprinde pe un fond înconjurat de un chenar de ra. muri cu frunze stilizate. Compoziţia este încă foarte bizantină. Tema coborârii de

257

pe cruce se răspândeşte de altminteri din Bizanţ începând din secolul al X-lea. Ansamblul, cu diversele sale scene, datorează desigur mult dramei liturgice a Pasiunii, tot mai mult reprezentată (Parma, catedrala).

81 şi 82. DUMNEZEU PĂTIMIND ŞI TRIUMFÂND

De la sfârşitul secolului al XII-lea, cele două teme coexistă în iconografie: Dumnezeu triumfând pe tronul său, Dumnezeu suferind pe cruce. Astfel apare pe aceste două ferecaturi de evangheliare din secolul al XIII-lea, împodobite cu figuri smălţuite în relief, în care se afirmă măiestria artei de la Li-nioges, şi unde prezenţa caboşoanelor perpetuează gustul barbar pentru tot ce e colorat şi bătător la ochi. Pe una din ele (îi. 82) Hristos tronează în măreţia sa. De o parte şi de alta, deasupra capului, sunt sculptate simbolurile evangheliştilor Matei şi Ioan. Pe cealaltă ferecătură, fuziunea între cele două teme este uluitoare: Hristos cel răstignit poartă coroană. La picioarele sale, Fecioara şi sfântul Ioan vădesc şi ei o inspiraţie iconografică mai recentă (îi. 81) (Paris, muzeul Cluny).

83. DUMNEZEUL TEOLOGILOR:
TREIMEA

Treimea nu a cunoscut înainte de sfârşitul evului mediu un prea mare succes iconografic în Occident. Reprezentarea simbolică prin trei persoane sau trei îngeri unul lângă altul (de pildă, în Psaltirea sfântului Ludovic, Paris, Bibl. Nat., ms. lat. 10 525, f. 7 v) nu s-a menţinut ca în Orientul ortodox, ci s-a impus o compoziţie etajată, reprezentând pe

17 – Civilizaţia Occidentului medieval

Tată mai în vârstă, pe Fiu mai tânăr, pe Sfântul Duh în chip de porumbel – ca în acest vitraliu din secolul al XIII-lea (Marburg, biserica sfintei Elizabe-ta).

84. HRISTOS MÂNTUITORUL, HRISTOS ÎN ARBORELE VIEŢII începând din vremea carolingiană, cultul Mântuitorului s-a afirmat tot mai mult. Pe această miniatură a unui evangheliar din tezaurul catedralei de la Bamberg, executată în abaţia de la Reichenau la începutul secolului al XI-lea, tema lui Hristos dătător de mântuire reuneşte diverse teme de obicei separate. Hristos, salvatorul lumii, este reprezentat în paradis ţinând în mâini atributele victoriei:

arborele vieţii şi globul universului. El ţine în echilibru firmamentul – unde domneşte Dumnezeu-tatăl (sus) – cerul, cu soarele şi luna (în dreapta şi stânga), şi pământul, dăruit cu viaţă mulţumită apei – Fons Vitae, izvor de viaţă –, personificată de o femeie ce apare goală până la brâu. Viaţa mai este încă simbolizată prin cele patru fluvii ale paradisului, reprezentate de chipuri feminine (ceea ce este excepţional) şi prin simbolurile celor patru evanghelişti, fluvii mistice ale cuvântului lui Hristos. Miniatura este comentată de versetul sfântului Ioan (7, 17); „Dacă cineva este însetat, să bea şi să aibă viaţă veşnică" (München, Bibl. de stat bavareză, Clm 4154, f. 20 v).

85. UN REGE TAUMATURG: EDU-ARD CONFESORUL

Regii medievali au încercat să-şi asigure recunoaşterea unei puteri miraculoase de tămăduitori. Regii Franţei, care atingeau scrofulele pentru a le vindeca, par să fi reuşit mai bine ca regii Angliei. Totuşi, în secolul al XIII-lea, propaganda engleză a reuşit să facă să i se recunoască această putere de lecuire lui Eduard Confesorul (f 1036) ca sfânt. Pe vitraliile din secolul al XIII-lea ale abaţiei bsnedictiene de la Fecamp, minunile sfântului Eduard stau alături de cele ale lui Ludovic cel Sfânt tămăduind pe leproşi. Miniatura de faţă, de pe un manuscris al secolului al XIII-lea, La Estoire de seint Aeward le Rei, îl arată pe Eduard Confesorul tămăduind o femeie scrofuloasă (Cambridge, bibl. univ., ms. ED III, P. 9).

86. ÎNGERII: ÎNGERII ÎNVIERII

Îngerii sunt nişte intermediari între Dumnezeu şi om. îi vedem aici cum cheamă oamenii la înviere: „Şi cei şapte îngeri care aveau 7 trâmbiţe s-au pregătit să sune din ele" (Apocalips, VIII, 6). Scena e reprezentată pe fresca din corul bisericii San-Paolo-de-Narbonna, de la Caseras, în Catalonia, care a fost pictată prin 1203 de maestrul de la Lucea, şi din care e redat aici un detaliu. (Solsona, muzeul arheologic diocezian).

87. ÎNGERII: ÎNGERUL NIMICITOR Cavalerii Apocalipsului au fost reprezentaţi, la începutul secolului al XI-lea, pe un capitel al turnului-portic al bisericii Saint-Benoît-sur-Loire. Redarea textului Apocalipsului (VI, 8): „Iată calul galben-vânăt şi cel care călărea pe el avea nume Moartea, şi iadul se ţinea după el, şi li s-a dat lor putere

peste a patra parte a pământului ca să ucidă cu sabia şi cu foamete şi cu moarte şi cu fiarele de pe pământ", suferă în evoluţia

258

Cvv iconografiei schimbări evidente. De pildă, pe capitelul de la Saint Nectaire (secolul al XII-lea) nu mai e decât un singur călăreţ ridicând ameninţător trei săgeţi reprezentând războiul, foametea şi molima (pe latineşte mortalitas sugerat de mors). În sfârşit, călăreţul se schimbă în înger, îngerul nimicitor (Biserica Saint Nectaire, Puy de Dôme).

88. ÎNGERII: ARHANGHELUL ALES DINTOTDEAUNA, SFÂNTUL MIHAIL

Sfântul Mihail îndeplineşte în evul mediu diferite funcţii: sfânt militar (luptând contra balaurului), 1 venerat în mod deosebit pe culmile înalte de la Monte Gargano până la Mont Saint Michel, (fără a uita toate capelele de pe înălţimi care îi sunt dedicate), el se specializează în cele din urmă în funcţia de preşedinte al tribunalului judecăţii din urmă. El cântăreşte sufletele în balanţă şi veghează ca diavolul să nu tragă cumpăna de partea lui. Este ultimul aliat al omului în pragul veşniciei, ştiind chiar la nevoie să „facă să salte cântarul". A fost zugrăvit în rolul său de cântăritor de suflete, în secolul al XIII-lea, de către maestrul din Soringuerola pe acest panou lateral al unui altar din biserica de pe valea Ribes, în Catalonia (Vich, muzeul episcopal).

1 Nu trebuie însă uitată marea deosebire dintre sfinţi şi îngeri. Sf. Mihail este un arhanghel, iar monstrul pe care îl doboară nu este un simplu balaur, ci întruparea diavolului, spre deosebire de balaurul doborât de Sf. Gheorghe, adevărat sfânt militar.

259

17

89. ÎNFIORAREA SALVĂRII: TIMPUL CUMPLIT AL ANTICHRISTULUI

Antichristul a purces dintr-o lungă tradiţie, care poate fi urmărită în creştinism până în Apocalips. S-ar părea că provine dintr-o prelucrare a fiarei dintâi sau a balaurului din Apocalips. Comentariul lui Beatus din Liébana la sfârşitul secolului al VIII-lea (îi. 22) şi ilustraţiile sale fac din el o fiinţă concretă, de care evul mediu se teme

neîncetat să-l vadă ivindu-se. Grozăviile pe care le va săvârşi sunt închipuite după modelul calamităţilor medievale. În această miniatură de pe textul lui Beatus scris în mănăstirea sfântului Sever, (în secolul al XI-lea) el distruge un oraş, apoi măcelăreşte locuitorii. Textul Apocalipsului, care a inspirat prin intermediul lui Beatus această scenă, este cel (IX, 1 – 13) în care fiara (devenită aici Antichristul) îi ucide pe cei doi martori ai lui Dumnezeu, numiţi aici Ilie şi Enoch, de care se lega o întreagă tradiţie eshatologică. Observăm în reprezentare obsesia armelor ucigătoare, mai ales a sabiei. Este vremea când biserica încerca să impună nişte instituţii de pace (Paris, Bibl. Nat., ms. lat. 8878, f. 155).

90. ÎNFIORAREA SALVĂRII: HRISTOS SALVATORUL

Cultul Salvatorului este însoţit în secolul al XIII-lea de o devoţiune sortită unei mari popularităţi: cultul instrumentelor pătimirii care apar aici: crucea, cuiele, buretele, lancea. Această temă dureroasă se îmbină pe această miniatură a unei psaltiri cehe sau polone de la începutul secolului al XIII-lea cu aceea a victoriei asupra morţii: Hristos e înfăţişat tronând în atitudinea tradiţională de maiestate, iar învierea oamenilor subliniază rostul pasiunii ca răscumpărare a umanităţii (Zweul, Austria, bibl. mănăstirii cisterciene, cod. 204, f. 83).

91. ÎNFIORAREA SALVĂRII: ÎNVIEREA

Această carte de pericope (sau evangheliar conţinând părţile din Evanghelie citite la liturghie) a fost executată în primii ani ai secolului al XI-lea la abaţia din Reichenau pentru împăratul

Henric al II-lea, care a oferit-o bisericii abaţiale a sfântului Ştefan din Bamberg, consacrată în 1020. Se vede aici cum la chemarea celor patru îngeri cu trâmbiţe-le, escortaţi de cele patru vânturi, morţii se ridică din morminte pentru judecata din urmă. Miniaturistul din Reichenau într-o redare foarte personală a modificat multe amănunte care ajunseseră tradiţionale încă în vremea sa.

Astfel, a acoperit cu veşminte pe morţii care apar de obicei goi în reprezentarea acestei scene (München, Bibl. de stat bavareză, Clm. 4452, f. 57).

Eremitul este pentru oamenii din evul mediu ultimul refugiu al

idealului creştin, atunci când biserica pare să-l trădeze. Ne amintim cum Walther von der Vogelweide după ce îi arată vrednici de ocară pe preoţi (Pfaf fen), le opune pe eremitul ce plânge de mila bisericii şi a capului ei, papa (Inocenţiu al III-lea), care e prea tânăr, şi îi cere Domnului să ajute creştinătatea:

Da weinte ein Klosenaere… Acolo plângea un eremit…

Eremiţi, care sfârşesc uneori prin a deveni agitatori spirituali şi adesea capi ai mişcării populare, transformaţi în predicatori itineranţi, opriţi în locurile mai cercetate ale drumurilor – răspântii de pădure, poduri – şi care în cele din urmă părăsesc pustietatea pentru pieţele publice ale oraşelor, spre marea indignare, de pildă în secolul al XII-lea a clericului de la Chartres Payen Bolotin, care scrie un poem răzbunător împotriva acestor „falşi eremiţi", în timp ce vestitul canonist Yves de Chartres ridică în slăvi viaţa cenobitică pe care o opune eremitului Rainaud, partizan al vieţii pustnice.

Dar de-a lungul întregului ev mediu, în afara acestor momente de faimă şi de avânt al eremitismului, există o prezenţă şi o atracţie continuă a pustnicilor. Iconografia îi înfăţişează aşa cum umblă aievea, ca o protestare vie de o ostentaţie cruntă, ce se opune unei lumi care reuşeşte, se cuibăreşte, se civilizează. Cu picioarele goale, îmbrăcaţi în piei de animale – de obicei decapră –, având în mână toiagul lor în formă de T (tău), toiag de pelerin, de om rătăcitor şi totodată instrument de magie şi de mântuire – căci semnul tău făcut cu acest toiag ocroteşte, întocmai ca semnul mântuitor vestit de Ezechiel (IX. 6: „cruţă pe oricine va purta semnul tău") şi de Apocalips (VII, 3) –, ei îşi exercită seducţia după modelul patronului lor, sfântul Antonie, marele biruitor al tuturor ispitelor, şi dincolo de el, după chipul iniţiatorului spiritualităţii din pustie, sfântul Ioan Botezătorul.

Dar toţi oamenii nu se pot face eremiţi. Totuşi, mulţi caută să realizeze cel puţin simbolic acest ideal care apare ca o garanţie de mântuire. Obiceiul de a îmbrăca rasa călugărească la ultima suflare, în articula mortis, atât de frecvent la cei puternici, manifestă dorinţa de a se identifica cu pilda perfecţiunii monastice şi mai precis eremitice. Această retragere din lume a cavalerului care se face eremit, iată încă o mare tema pentru poemele cavalereşti (chan-sons de geste), care

comportă adesea episodul călugăririi (moniage), adică al îmbrăcării rasei călugăreşti de către cavaler înainte de moarte, cea mai vestită asemenea călugărire fiind aceea a lui Guillaume d'Orange79 (le moniage Guillaume). Exemplul este urmat şi de clasa marilor negustori. Dogele Veneţiei, Sebastiáno Ziani, ajuns proverbial de bogat în urma negoţului – se spunea „bogat ca Ziani" –, se retrage în 1178 la mănăstirea de la San Giorgio Maggiore, 79 Erou al unui ciclu de romane cavalereşti inspirate de persoana lui Guillaume, comite de Toulouse (cca. 755 – 822), trecut în rândul sfinţilor.

261 – 255

aşa cum va face în 1229 şi fiul său Pietro Ziani, care a fost şi el doge. Marele bancher sienez Giovanni Tolomei întemeiază în 1313 mănăstirea de la Monte Oliveto Maggiore, unde se sechestrează, aşteptându-şi moartea. La începutul secolului al XI-lea sfântul Anselm scrie comitisei Matilda de Toscana: „Dacă simţiţi moartea iminentă, dăruiţi-vă în întregime lui Dumnezeu înainte de a părăsi această viaţă, şi pentru aceasta să aveţi întotdeauna la îndemâna voastră pregătit dinainte în taină un văl (călugăresc).

Câteodată chiar, chemarea deşertului – la care poate să se mai asocieze şi un oarecare gust de aventură, ba chiar de exotism – zdruncină pe câte un om din popor. Ca acel corăbier al sfântului rege Ludovic a cărui vocaţie subită cu prilejul înapoierii din locurile sfinte ne-o povesteşte Joinville: „Am părăsit insula Cipru după ce ne-am îndestulat cu apă proaspătă şi cu alte lucruri de care aveam nevoie. Am ajuns într-o insulă ce se numeşte Lampedusa, unde am prins o mulţime de iepuri. Am găsit acolo un străvechi lăcaş de schimnicie în mijlocul stâncilor, cu o grădină sădită de eremiţii care locuiseră cândva acolo: odinioară se mai puteau vedea măslini, smochini, butuci de vie şi alţi arbori: prin mijloc alerga un pârâu hrănit de o fântână. Regele şi cu mine am mers până la capătul fântânii, şi am văzut sub prima bojtă un oratoriu spoit cu var şi o cruce de pământ roşu.

Am intrat sub a doua boltă şi am găsit două trupuri omeneşti a căror carne era toată putrezită; coastele se mai ţineau încă toate împreună, şi oasele mâinilor erau împreunate pe piept; erau culcate, întoarse spre răsărit, în feluj în care sunt îngropaţi morţii în pământ.

Când să ne suim în corăbii, unul din corăbierii noştri era lipsă la apel: „maestrul" navei a crezut că el a rămas în insulă pentru a se face eremit şi de aceea Nicolas de Soisy, care era maestru-sergent al regelui, a lăsat pe mal trei saci de pesmeţi pentru ca el să-i găsească şi să-şi ţină zilele cu ei".

În sfârşit, pentru cei care nu sunt în stare de o asemenea ispăşire finală „biserica prevede alte mijloace de asigurare a mântuirii lor. Anume practicarea milosteniei, săvârşirea de opere de caritate, de danii, iar pentru cămătari şi toţi cei ale căror bogăţii au fost rău dobândite, restituirea făcută postmortem. Astfel testamentul devine paşaportul pentru a se ajunge în cer.

Dacă nu avem absolut prezentă în minte obsesia mântuirii precum şi spaima iadului, care însufleţea pe oamenii din evul mediu, nu vom putea niciodată înţelege mentalitatea lor, şi rămânem uimiţi în faţa acestei despuieri de toată strădania unei vieţi avide: despuiere de putere, despuiere de bogăţie, care provoacă o extraordinară mobilitate a averilor şi vădeşte – fie chiar şi in extremis – cum şi cei mai lacomi de bunuri pământeşti dintre oamenii evului mediu sfârşesc totdeauna prin a dispreţui lumea. Şi această trăsătură a mentalităţii medievale, care pune stavilă acumu262

larii de averi, contribuie la îndepărtarea oamenilor din evul mediu de la condiţiile materiale şi psihologice ale capitalismului.

Această fugă pătimaşă de lume n-a fost totuşi singura aspiraţie a oamenilor din evul mediu spre fericirea mântuirii, a vieţii eterne.

Un alt curent, tot atât de puternic, a tras după sine pe mulţi dintre ei spre o altă dorinţă: realizarea pe pământ a fericirii veşnice, reîntoarcerea la timpul de aur, la paradisul pierdut. Acest curent este acel al milenarismului, visul unui mileniu (millenium) –, adică o perioadă de o mie de ani, de fapt eternitatea, instaurată sau mai degrabă restaurată pe pământ.

Urmărirea istorică a acestei credinţe este complexă. Milenarismul este un aspect al escatologiei80 creştine. El se altoieşte pe tradiţia apocaliptică şi este strâns legat de mitul Antichristului.

El se înfiripă şi se îmbogăţeşte cu încetul pe un fond de Apocalips. Fără îndoială, Apocalipsul evocă tribulaţii grozave, dar acest

climat dramatic culminează în cele din urmă într-un mesaj de speranţă. Apocalipsul întreţine o credinţă optimistă, care este afirmarea unei renovări decisive: Ecce nova fado omnia. „Iată, a zis Dumnezeu în ziua judecăţii, că pe toate le reînnoiesc", şi mai ales se va înfăptui viziunea autorului apocalipsului: Ierusalimul ceresc va coborî pe pământ: Et ostendit mihi civitatem sanctam Ierusalem descendentem de ceh a De-o. (Şi îmi arătă cetatea sfântă a Ierusalimului ce coboară din cer trimisă de Dumnezeu) 81. Şi această viziune e însoţită de toată strălucirea acelor lumini a căror seducţie superioară am văzut-o acţionând asupra oamenilor din evul mediu.

Ierusalimul ceresc apare habentem claritatem Dei, et lumen eius simile lapidi preţioso, tamquam lapidi jaspidis, sicut crystallum (având lumina lui Dumnezeu, şi strălucirea sa asemenea unei pietre nestemate, aşa cum este jaspul, şi asemenea cristalului). Et civitas non eget sole, neque luna ut luceant în ea: n-am claritas Dei illuminavit cam et lucerna eius est Agnus) (Şi cetatea nu duce lipsă de soare şi nici de lună care să lucească asupra ei, căci lumina lui Dumnezeu a străluminat-o şi candela sa luminoasă este Mielul).

Totuşi, în acest proces care se încheie cu triumful lui Dumnezeu şi mântuirea omului, tribulaţiile care se dezlănţuie pe pământ în timpul fazei preliminare acaparează curând atenţia oamenilor din evul mediu. Alte texte intervin aici, împrumutate Evangheliei (Matei cap. XXIV, Marcu cap. XIII, Luca XXI), dând descrierea evenimentelor ce trebuie să pre80 Doctrine sau speculaţii privind soarta omului după moarte

81 Traducerea strictă ar fi: din cer, de la Dumnezeu.

I

ceadă venirea Fiului Omului. împrumutăm de la Matei grozava vestire: Consurget enim gens în gentem, et regnum în regnum et crunt pestilentiae et fames et terraemotus per loca: haec autem omnia iniţia sunt dolorum, (Şi se vor ridica neamurile unul contra altuia şi împărăţiile una contra alteia „şi vor fi molime, şi foamete, şi cutremure de pământ prin tot locul, dar toate acestea sunt doar începutul durerilor) 82, al grozăviei nenorocirii.

Acest sfârşit al timpurilor vestit prin războaie, molime şi foamete pare foarte aproape oamenilor din evul mediu timpuriu: măcelurile invaziilor barbare, marea ciumă din secolul al VI-lea, grozavele bântuiri ale foametei ce se repetă din vreme în vreme, întreţin o stare de aşteptare înfiorată de teamă şi speranţă amestecate, dar mai întâi şi tot mai mult de spaimă, o spaimă totală, o spaimă colectivă. Occidentul medieval, în aşteptarea unei mântuiri nădăjduite, este dat pradă unei panici certe.

În această lungă istorie a unei înfricoşări elaborate doctrinal cu încetul şi trăite visceral din generaţie în generaţie, vom însemna câteva jaloane. La sfârşitul marii ciume din secolul al VI-lea, când reizbucnirea flagelului face să se nască credinţa în iminenţa judecăţii din urmă, Grigore cel Mare* ajunge în 590, în toiul epidemiei, urmaşul papilor neputincioşi, (Oare populaţia Romei nu l-a urmărit pe unul din ei, după mărturia din Liber Pontificalis, cu strigătul: Pestilentia tua tecurul Fames tua tecutat [Molima ta să fie cu tine, foametea ta să fie cu tine]. El lasă moştenire evului mediu o spiritualitate de sfârşit de lume alcătuită dintr-o chemare la marea ispăşire colectivă.

Dar în această ţesătură de evenimente înspăimântătoare, un episod trece treptat pe planul întâi: episodul Antichristului. Antichristul se află în germene în profeţia lui Daniil, în Apocalips, în cele două epistole ale sfântului Pavel către thesalonicieni. Sfântul Irineu83 la sfârşitul secolului al II-lea, Ipolit84 din Roma la începutul celui de-al III-lea, în sfârşit, Lactantius85 la începutul celui de-al IV-lea i-au dat chip şi viaţă istorică. Observăm că toate aceste preziceri de catastrofe s-au făurit în mijlocul unor încercări istorice: războiul iudeilor, criza economică de la sfârşitul primului secol şi viziunea apocaliptică a lui Ioan, marea criză a lumii romane din secolul al III-lea, ciuma neagră din secolul al VI-lea. Să rezumăm episodul. În ajunul sfârşitului vremurilor un personaj diabolic va veni să joace rolul de şef de orchestră al catastrofelor şi va încerca să mâne după sine omenirea spre veşnica osândă. Antiteză a lui Hristos, el este Anteciristul, căruia i se va împotrivi un alt personaj ce va încerca să unească

82 Aici se opreşte traducerea citatului din evanghelistul Matei. 8 i Născut la Smirna (cca. 130), episcop de Lugdunum (Lyon), martirizat

în seco-lji al III-lea.

81 Episcop de Ostia (cca. 170 – 235) martir.

85 Vestit apologist creştin născut prin 260…

264

sub dominaţia sa neamul omenesc, ca să-l ducă el la mântuire – acesta va fi „împăratul de la sfârşitul lumii" –, iar Antichristul va fi în sfârşit doborât de Hristos coborât din nou pe pământ.

Figura Antichristului este mai precis conturată în secolul al VIII-lea de către un călugăr numit Petru, care se inspiră dintr-un opuscul grecesc din secolul al VII-lea atribuit de el unui oarecare Metodiu, apoi în secolul al X-lea de către Adson, pentru regina Gerberge, soţia lui Ludovic al IV-lea „de peste mare" 88 şi după anul 1.000 de către Albuin, care transpune, adaptându-le condiţiilor Occidentului, prezicerile Sibilei de la Tibur, întocmite în secolele IV şi V în mediu bizantin.

Antichristul devine de acum încolo un erou răsfăţat al teologilor şi misticilor. El dă târcoale Clunyului pe vremea sfântului abate Odo, la începutul secolului al X-lea, şi pe vremea călugărului poet Bernard de Morval din mijlocul secolului al XII-lea. El găseşte un teren deosebit de primitor în Germania secolului al XII-lea pe lângă Anselm de Havelberg, Goroch de Reichersberg, Otto de Freising, Hildegarde din Bingen. Această sfântă călugăriţă îl vede în vis, dublet al Satanei: „O fiară cu un cap monstruos, negru cum e cărbunele, cu ochii aruncând scântei şi cu urechi de măgar, şi cu nişte fălci mari, căscate, înarmate cu colţi de fier".

Ceea ce e vrednic de luare-aminte e că Antichristul şi cu adversarul său „împăratul de la sfârşitul vremurilor" se oferă tuturor utilizărilor religioase şi politice, şi seduc tot atât masele populare cât şi pe clerici. În această lume în care duelul, precum se va vedea, este o imagine dominantă a vieţii spirituale, ideea unui adversar în luptă singulară cu Hristos şi posibilitatea de aplicare a unor episoade ale istoriei Antichristului la nişte situaţii reale favorizează adopţia acestei credinţe de către popor. În sfârşit, foarte curând, cel puţin încă din secolul al XII-lea, marele gen publicitar al evului mediu – teatrul religios – pune stăpânire pe această figură şi o face cunoscută tuturor.

Luduş de Antechristo, piesa despre Antichrist, după care avem, pentru Anglia şi pentru Germania, nişte versuri deosebit de interesante, într-un manuscris al abaţiei de Tegemsee în Bavaria datând din a doua jumătate a secolului al XII-lea, a fost jucat în cuprinsul întregii creştinătăţi. Dar cuplul esenţial este acela al Antichristului şi al duşmanului său, regele cel drept, rex justus. Interesele, pasiunile, propaganda pun stăpânire pe figurile ilustre de pe scena medievală, şi pentru nevoile cutării sau cutării cauze ele sunt identificate de partizanii acestora cu regele cel drept sau cu Antichristul. Propagandele naţionale fac, în Germania, din Frederic Barbarossa şi din Frederic al II-lea întruchiparea bunului împărat de la sfârşitul lumii, în timp ce propagandiştii regilor Franţei, întemeindu-se pe

89 Fiu al lui Carol al III-lea cel Simplu. Rege al Franţei (936 – 954). Soţia sa Gerberge era sora lui Otto cel Mare.

265

l I

!! i un text al lui Adson, prorocesc reunirea creştinătăţii sub un rege francez, propagandă de pe urma căreia trage folos îndeosebi Ludovic al VII-lea în vremea cruciadei a II-a.

Şi dimpotrivă, ghelfii, partizanii papei, au făcut din Frederic al II-lea întruchiparea însăşi a Antichristului, în timp ce Bonifaciu al VIII-lea va fi pentru adversarii laici un antichrist pe tronul sfântului Petru. Se cunoaşte destinul extraordinar al acestui instrument publicitar, constituit de epitetul de antichrist în secolele XV şi XVI. Savonarola, în ochii duşmanilor săi, şi papa, în ai reformaţilor, vor fi nişte antechrişti.

Şi mai sunt şi propagande sociale care vor recunoaşte în diverşi agitatori politici pe salvatorul de la sfârşitul lumii. Astfel, la începutul secolului al XIII-lea Baldovin de Flandra, împăratul latin de Constantinopol, devine în Occident „o figură supraomenească, o creatură fabuloasă, pe jumătate înger, pe jumătate demon".

Cele mai multe legende făurite în jurul unui personaj istoric derivă din mitul „împăratului aţipit", ecou al mitului oriental al „emirului ascuns". Barbarossa, Baldovin, Frederic al II-lea – pentru masa avidă de vise mile-nariste – nu sunt morţi. Ei dorm într-o peşteră

sau trăiesc deghizaţi în cerşetori în aşteptarea clipei când se vor trezi sau se vor arăta, şi vor duce omenirea la fericire. Nişte căpetenii revoluţionare se încununează cu această aureolă, caâanehelm în Zeelanda87 şi în Brabant, cam pe la 1100. Purtând rasă călugărească, şi-a început agitaţia prin predici în plin câmp. Sepovesteşte că mulţimile veneau să asculte ca pe un înger al Domnului pe acest bărbat de o elocvenţă extraordinară. Arăta întru totul a sfânt, şi nu este formulată la întâmplare plângerea duşmanilor săi de moarte din capitolul de la Utrecht că „diavolul a îmbrăcat aparenţa unui înger de lumină". Istoria lui Tanchelm trebuie citită în textul scrisorii din 1112 a capitolului din Utrecht sau în cartea lui Norman Cohn despre Căutarea Mileniului88. Tot astfel şi în 1251 când a izbucnit în Franţa mişcarea aşa zişilor ftastoureaux89 şi căpetenia lor era un călugăr apostat cunoscut sub numele de Magistrul din Ungaria. Uneori apar uzurpatori sută la sută, care se dau drept aceşti Mesia pământeşti a căror trezire era mult aşteptată. Ca falşii Dimitrii din Rusia din vremea tulburărilor sau ca falşii Ludovici al XVII-lea din Franţa de la începutul secolului al XIX-lea, apar deodată nişte falşi împăraţi. Cel mai vestit este falsul Baldovin de la începutul secolului al XIII-lea în Flandra şi Hainaut, care nu e decât un alt exemplar al figurii tip pe care o cunoaştem: un eremit cerşetor care devine „un prinţ şi un sfânt atât de slăvit, încât poporul îi săruta

87 Provincie a Ţărilor de Jos, la vărsarea Escautului.

88 Vezi mai jos Bibliografia de orientare, cap. XXVIII, Ereziile.

89 Mişcări ţărăneşti izbucnite în Franţa în 1217, 1251 şi 1320. Cea din 1251, care a avut loc când lipsea din ţară regele Ludovic cel Sfânt, plecat în Cruciada nenorocită din Siria, a fost reprimată de regenta Blanca de Castilia.

urmele rănilor, mărturii ale lungii sale pătimiri, se lua la bătaie pentru un fir de păr de-al său sau pentru vreun petic zdrenţuit din hainele sale, şi bea apa din scăldătoarea sa ca din aceea a lui Tanchelm, cu câteva generaţii mai înainte". În 1225, când bântuia o foamete grozavă, el primi de la credincioşii săi titlul de împărat.

Biserica, adesea cu prea puţin succes, denunţa în persoana

acestor agitatori fie chiar pe Antichrist, fie pe unii din pseudoprofeţii care, după spusele Evangheliei însăşi şi ale textelor milenariste, aveau să-l însoţească şi să amăgească poporul prin minuni mincinoase.

Acest curent milenarist este complex. Într-o primă fază, el polarizează sensibilitatea epocii în jurul unor anumite fenomene ce devin apoi esenţiale pentru mentalitatea medievală.

La începutul Legendei de aur Jacob de Varazzo înşiră semnele vestitoare ale venirii Antichristului şi ale apropierii sfârşitului lumii.

Împrejurările ce vor precede judecata din urmă sunt de trei feluri: (mai întâi nişte) semne îngrozitoare, (apoi) impostura Antichristului şi (în sfârşit) un foc uriaş. Semnele (îngrozitoare) care trebuie să preceadă judecata din urmă sunt cinci la număr, căci sfântul Luca a zis: „Vor fi semne în soare, în lună şi în stele. Pe pământ neamurile vor fi îngrozite şi marea va face un zgomot înspăimântător cu frământarea valurilor sale". Toate acestea pot fi aflate în comentariul la cartea Apocalipsului. Sfântul Ieronim, la rândul său, a găsit în Analele Evreilor cincisprezece semne care vor precede judecata din urmă: 1) în prima zi marea se va ridica cu 40 de coţi deasupra munţilor şi se va înălţa nemişcată ca un zid; 2) în ziua a doua se va lăsa aşa de jos, încât abia va mai putea fi zărită; 3) în ziua a treia monştrii mării arătându-se deasupra valurilor, vor scoate mugete care se vor ridica până la cer; 4) în ziua a patra apa mărilor va lua foc şi va arde; 5) în ziua a cincea arborii şi toate vegetalele se vor înroura cu sânge; 6) în ziua a şasea edificiile se vor nărui; 7) în ziua a şaptea pietrele se vor crăpa în patru şi toate frânturile se vor ciocni între ele; 8) în ziua a opta va fi un cutremur în toată lumea, care va culca la pământ oameni şi dobitoace; 9) în ziua a noua pământul se va netezi de tot, nimicind în pulbere şi munţi, şi dealuri; 10) în ziua a zecea oamenii vor ieşi din peşteri şi vor rătăci năuci fără a fi în stare să-şi vorbească; 11) în ziua a unsprezecea osemintele morţilor vor ieşi afară din morminte; 12) în ziua a douăsprezecea vor cădea stelele; 13) în ziua a treisprezecea toţi cei vii vor muri spre a reînvia apoi odată cu morţii; 14) în ziua a paisprezecea cerul şi pământul vor fi mistuite de foc; 15) în ziua a cincisprezecea va fi un nou cer şi un nou pământ şi toţi vor învia.

În al doilea rând, judecata din urmă va fi precedată de impostura Antichristului, care va încerca să înşele oamenii în patru chipuri: 1) printr-o înfăţişare mincinoasă a Scripturilor, din care va încerca să scoată dovada

că el este Mesia cel făgăduit de legi; 2) prin săvârşirea de minuni; 3) prin împărţiri de daruri; 4) prin cazne.

În rândul al treilea judecata din urmă va fi precedată de un foc mistuitor aprins de Dumnezeu pentru a reînnoi lumea, pentru a chinui pe cei osândiţi şi a lumina ceata aleşilor.

Să părăsim o clipă evenimentele sociale şi politice legate de Antichrist. Reţinem cortegiul extraordinar de fenomene fabuloase geografice şi meteorologice însoţind în această naraţiune venirea zilei din urmă. Astfel se regăsesc toate fenomenele fabuloase ale tradiţiei greco-romane legate atât de lumea uraniană90 cât de cea chtoniană91, astfel e alimentată sensibilitatea excepţională a oamenilor evului mediu pentru aceste „semne" naturale, aducătoare pentru ei de atâtea spaime şi făgăduieli. Comete, ploi de noroaie, stele căzătoare, cutremure de pământ, fluxuri catastrofale dezlănţuie o groază colectivă, care în faţa cataclismului natural se înfricoşează mult mai mult de sensul său de semn vestitor al sfârşitului lumii decât de cataclismul însuşi.

Dar totodată aceste semne mai sunt dincolo de timpul de încercare şi de spaimă şi o vestire de speranţă în aşteptarea învierii finale. Astfel, timpul medieval devine un timp al temei şi al speranţei.

Timp al speranţei, căci mitul milenarist se precizează şi se pătrunde de visuri revoluţionare. Precum s-a văzut, el însufleţeşte nişte mişcări populare mai mult sau mai puţin efemere. La începutul secolului al XIII-lea, un călugăr calabrez Gioachino da Fiore* îi dă un conţinut exploziv care va răscoli o parte a clerului monahal şi a maselor laice în tot cursul secolului. Doctrina lui Gioachino este în legătură cu o subîmpărţire religioasă a istoriei care intră în concurenţă cu împărţirea mai conformistă a celor şase vârste. Este vorba de o diviziune în trei epoci: ante legem, sub lege, post legem92; adică epoca Tatălui, a Fiului şi a Sfântului Duh sau: a Vechiului Testament „care s-a

înfăptuit, a Noului Testament, care e pe cale de a se înfăptui, şi a „Evangheliei eterne", vestită de Apocalips, şi care este în ajun de a se înfăptui. Gioachino da Fiore i-a şi precizat data instaurării – căci evul mediu este avid de date –, şi anume anul 1260. Dar punctul capital e că doctrina Ioachimistă este profund subversivă. Într-adevăr, pentru Gioachino şi discipolii săi biserica este putredă, osândită împreună cu lumea aflată în fiinţă. Ea trebuie să fie înlăturată de o nouă biserică, biserica sfinţilor, care se va lepăda de bogăţie şi va face să domnească egalitatea şi puritatea. Esenţial în adevăr e că, neţinând seama de nesfârşite subtilităţi teologice şi de un misticism de fapt foarte retrograd, o mulţime de discipoli, clerici şi laici nu reţin din doctrina Ioachimistă decât această profeţie anticlericală, antifeudală şi egalitară. Răsunetul său e atât de mare, încât

90 Aparţinând domniei luminoase a cerului (Uranus). 61 Aparţinând regiunilor întunecoase de sub pământ. 92 înainte de lege, sub lege, după lege.

268

Ludovic cel Sfânt, întotdeauna atent la mişcările religioase, se duce, înainte de a se îmbarca în drum spre locurile sfinte, să se întreţină cu un franciscan Ioachimist, Hugues de Digne, care atrage la Hyeres, locul unde se retrăsese, mulţimi nenumărate. Ioachimismul, care la mijlocul secolului tulbură Universitatea din Paris, dăinuieşte, precum se ştie, şi după anul 1260 şi însufleţeşte un grup franciscan în curând declarat eretic, acel al aşa-numiţilor Spiriiuels (fraţi ai Spiritului) apoi Fraticelli (frăţiorii). Unul din ei, Pierre-Jean Olive, scrie la sfârşitul secolului al XIII-lea un cementariu asupra Apocalipsului. Un altul, Jacopone da Todr compune Laudele (I Laudi) adevărată culme a poeziei religioase medievale.

Milenarismul Ioachimist regăseşte un curent străvechi care se trezeşte din nou în secolul al XIII-lea, anume credinţa într-un veac de aur egalitar, necunoscător al nici unui guvernământ, a nici unei împărţiri în clase, pe care o regăseşte şi Jean de Meung* în a doua parte a alegoriei sale Le Roman de la Rose. Trebuie citit însuşi acest text amplu şi măreţ. Amintim aici articulaţiile sale esenţiale.

„Odinioară, pe vremea primilor noştri părinţi, a mamelor

noastre, a taţilor noştri – după cum mărturisesc scrierile celor vechi – oamenii se iubeau între ei cu o dragoste bună şi adevărată şi nu din râvnire şi dorinţă de pradă, şi bunătatea domnea în lume…

Pământul nu era lucrat atunci, dar era aşa cum îl împodobise Dumnezeu şi dădea de la sine roadele din care fiecare îşi trăgea traiul".

Temă aproape „rousseau"-istă a fericirii dintru început întemeiată pe egalitate.

„Niciun rege şi niciun principe nu apucase în chip nelegiuit bunul altuia. Toţi erau deopotrivă şi nu posedau nimic pe seama lor; ei cunoşteau bine maxima aceasta că niciodată dragostea şi autoritatea nu s-au ţinut tovarăşe şi nu au dus casă împreună: ele sunt dezbinate prin cel ce domină".

Astfel, se trece la critica ordinii sociale şi politice.

„Cei vechi se ţineau tovarăşi, slobozi de orice jug şi de orice constrângere, în pace şi cinste, şi nu şi-ar fi dat libertatea lor pe tot aurul Arabiei sau al Frigiei. În vremea aceea nu erau pelerinaje, nimeni nu ieşea din ţara sa ca să cutreiere ţările străine, Iason nu-şi construise încă corăbiile şi nu trecuse marea pentru a cuceri lâna de aur…

…Totuşi, a apărut Baratul93 cu suliţa întinsă, împreună cu Păcatul şi cu Nenorocul, care nu sunt mulţumiţi să fie îndestulare. Trufia, care de asemenea o dispreţuieşte, s-a ivit cu ciracii săi: Râvna, Zgârcenia, Invidia şi toate viciile celelalte ce-i fac alai. Ele au scos Sărăcia din iad, unde sălăşluise atât de mult, încât nimeni nu mai ştia nimic despre ea. Blestemată fie ziua cea păcătoasă în care Sărăcia a venit pe pământ!

93 înşelarea.

În curând aceste pacoste, turbate de furie şi de invidia de a-i vedea pe oameni fericiţi, au năvălit peste tot pământul, semănând dezbinări, pricini, neînţelegeri şi judecăţi, certuri, harţă, războaie, bârfeli, ură şi pizmă, şi cum se prăpădeau după aur, au pus să jupoaie pământul pentru a scoate din măruntaiele sale comorile sale ascunse de metale şi nestemate…

De cum a ajuns omenirea pradă acestei cete, şi-a schimbat felul său de trai dintru început: oamenii nu mai încetau de a săvârşi fapte

rele, au ajuns prefăcuţi şi iscusiţi la sforării, s-au legat cu totul de avuturi… şi-au împărţit până şi pământul, şi pentru împărţirea lui au tras hotare, şi se băteau între ei smulgându-şi unii altora ce puteau: cei mai puternici au apucat părţile cele mai mari…"

Şi iată şi naşterea autorităţii politice.

„Atuncea au trebuit să caute pe cineva care să păzească colibele, să prindă pe răufăcători, şi să facă dreptate jeluitorilor, şi să nu cuteze nimeni să-i pună la îndoială autoritatea; atunci s-au adunat spre a-l alege. Şi au ales dintre ei o namilă de bădăran, pe cel mai ciolănos, mai spătos şi mai puternic pe care l-au putut găsi, şi l-au făcut prinţ şi stăpân. Acesta a jurat să păzească dreptatea şi să le apere colibele dacă fiecare în parte îi va da din bunurile proprii, cu ce să trăiască, şi ei s-au învoit… A trebuit din nou adunat poporul şi pus bir (taille) asupra fiecăruia din ei, pentru a face rost de ostaşi pentru prinţ. Ei atunci s-au supus birului cu toţii de-a valma şi i-au plătit prinţului rente şi tributuri, şi i-au lăsat pe seama lui întinse pământuri. Iată, aceasta e originea regilor şi a prinţilor stăpânitori de pământ.

Din clipa aceasta, oamenii şi-au adunat comori. Din aur şi din argint, metale alese şi maleabile, ei şi-au făcut vase scumpe, monezi, copci, inele, cingători; din fierul cel tare ei au făurit arme, cuţite, săbii, suliţe94, lănci şi cămăşi de zale pentru a se război cu vecinii lor. Şi în acelaşi timp au înălţat turnuri şi curţi măreţe pentru lupte cavalereşti şi ziduri cu lespezi de piatră frumos tăiate şi au întărit oraşe şi castele, şi au clădit palate mari sculptate, căci cei care deţineau aceste bogăţii se temeau grozav să nu le fie răpite pe furiş sau cu puterea. Şi de atunci încolo au fost mai vrednici de plâns aceşti oameni sortiţi nenorocului, căci nu au mai avut nicio siguranţă din ziua când s-au făcut stăpâni din lăcomie pe ceea ce mai înainte era al tuturor, ca aerul şi soarele".

Astfel, milenarismul, care aşteaptă revenirea veacului de aur, este forma medievală a credinţei în instaurarea unei societăţi fără clase, în care statul pierind cu totul, nu vor mai fi din nou nici regi, nici prinţi, nici seniori.

A face să coboare cerul pe pământ, a aduce în lumea de aici Ierusalimul ceresc, acesta a fost visul multora în Occidentul medieval. Dacă am zăbo94 Guisarmes – un soi de suliţe cu fierul de formă

asimetrică, folosite în secolele XII-XV.

270

vit asupra acestui mit – cu toate că l-am simplificat peste măsură – este pentru că deşi mascat şi combătut de biserica oficială, el a tulburat minţile şi sufletele, şi luminează pentru noi până în străfundurile lor masele populare ale evului mediu, neliniştile lor economice şi fiziologice în faţa acestor date permanente ale existenţei lor: supunerea silită la capriciile naturii, la bântuirile foametei, ale epidemiilor; revoltele lor împotriva unei ordini sociale care striveşte pe cei slabi, şi a unei biserici beneficiară şi garantă a acestei ordini; visurile lor: vis religios, dar vis care trage cerul spre pământ şi nu întrevede vreo speranţă decât la capătul unor spaime dincolo de puterea cuvintelor.

Dorinţa chinuitoare pe care o manifestă de a merge „în străfundurile necunoscutului pentru a descoperi ceva nou" 95, ecce fecit omnia nova9*, nu izbândeşte totuşi să închipuiască o lume în adevăr nouă. Veacul de aur al oamenilor din evul mediu nu e decât o reîntoarcere la origini. Viitorul lor se află în urma lor. Ei păşeau înainte cu capul întors înapoi.

95 Citat din Baudelaire, ultimul vers din Le Voyage: ... au fond de l'inconnu pour trouver du nouveau.

96 Modificare a citatului de la p. 263 ecce nova fado omnia.

VIL Viaţa materială (secolele X-XIII)

Occidentul medieval este o lume mai slab echipată. Ai fi ispitit să spui subechipată. Dar, aşa cum am mai spus, a vorbi în privinţa ei de subechipare, şi cu atât mai mult de subdezvoltare, nu este admisibil căci dacă lumea bizantină, lumea musulmană, China o întrec în acel moment prin strălucirea economiei monetare, a civilizaţiei urbane, a producţiei de lux, totuşi nivelul tehnicilor e şi acolo destul de slab. Desigur, evul mediu timpuriu încearcă chiar oarecare regres în acest domeniu faţă de Imperiul roman. Dimpotrivă, progrese tehnologice importante se ivesc şi se dezvoltă începând din secolul al XI-lea. Totuşi, între secolele V şi XIV invenţia este slabă. Cu toate acestea, progresul, care în linii esenţiale este mai mult cantitativ decât calitativ, nu este de trecut cu vederea. Difuziune de unelte, de maşini, de tehnici cunoscute

de antichitate, dar rămase mai mult ori mai puţin nişte raritǎţi sau nişte curiozităţi mai mult decât nişte inovaţii, iată aspectul pozitiv al evoluţiei tehnice în Occidentul medievau

Dintre „invenţiile medievale", cele două care sunt mai spectaculoase şi revoluţionare, datează din antichitate, dar pentru istoric data lor de naştere este cea a difuziunii şi nu a descoperirii lor, şi ea aparţine hotărât evului mediu. Moara de apă e cunoscută în Iliria încă din secolul al II-lea î.e.n. iar în Asia Mică din secolul I al aceleiaşi ere. Ea există şi în lumea romană: Vitruviu o descrie, şi descrierea sa arată că romanii au adus primelor mori de apă o perfecţionare însemnată, înlocuind roţile orizontale primitive prin roţi verticale cu un angrenaj ce lega axa orizontală a roţilor de axa verticală a pietrelor.

Dar râşniţa de mână acţionată de sclavi sau de animale rămâne regula generală. În secolul al IX-lea moara s-a şi răspândit în Occident: cincizeci şi nouă sunt pomenite în polipticul bogatei abaţii Saint-Germain-des-Prés, dar încă şi în secolul al X-lea Analele de la Saint Bertin caracterizează construirea unei mori de apă de lângă Saint Omer de către abate drept un „spectacol admirabil pentru vremea noastră". Avântul morii hidraulice se situează între secolul al XI-lea şi al XIV-lea. Într-un cartier din Rouen există două mori din secolul al X-lea, cinci mori noi apar în secolul al XII-lea, alte zece în al XIII-lea şi încă paisprezece în secolul al XIV-lea.

Tot astfel, plugul medieval derivă aproape sigur din plugul cu roţi descris de Pliniu cel Bătrân în secolul I. El se răspândeşte şi se perfecţionează încet în evul mediu timpuriu. Anumite studii filosofice arată ca foarte verosimilă o oarecare răspândire a plugului în ţările slave, îndeosebi în Moravia înainte de invazia ungurilor de la începutul secolului al X-lea, 272

şi poate chiar pentru toate ţările slave înainte de invazia avară din 568, deoarece vocabularul ce se referă la el este comun diferitelor ramuri slave şi deci anterior despărţirii lor în urma înaintării avarilor. Dar încă şi în secolul al IX-lea este greu de spus cărui gen de unealtă corespund acele carrucae, citate de capitularde şi polipticele carolingiene. De asemenea, în domeniul micului utilaj, rindeaua de pildă, a cărei invenţie a fost adesea atribuită evului mediu, era

cunoscută încă din secolul I.

Pe de altă parte, este foarte posibil ca un mare număr de aşa-zise „invenţii medievale", care nu sunt moştenite de la greco-romani, să provină din împrumuturi orientale. Fără a fi dovedit, lucrul pare adevărat pentru moara de vânt, cunoscută în China, apoi în Persia în secolul al VII-lea, semnalată în Spania în al X-lea şi care nu apare în lumea creştină decât la sfârşitul secolului al XII-lea. Totuşi, localizarea primelor mori de vânt reperate până acuma într-o zonă limitată la regiunea Mării Mânecii (Normandia, Ponthieu, Anglia) şi diferenţele de tipuri între moara orientală, lipsită de aripi, dar prevăzută cu deschizături verticale (meurtrieres) înalte, care concentrează acţiunea vânturilor asupra unor mari roţi verticale, moara occidentală, cu patru aripi lungi, şi moara mediteraneană, cu numeroase pânze triunghiulare întinse pe un sistem de frânghii cum se mai văd încă şi acum la Mykonos sau în Portugalia, nu exclud apariţia independentă a morii de vânt în aceste trei zone geografice.

Oricare ar fi importanţa difuziunii acestor progrese tehnologice, ceea ce caracterizează totuşi universul tehnic al Occidentului medieval, mai mult decât lipsa de geniu inventiv, este caracterul său rudimentar. Un ansamblu de insuficienţe, de handicapuri, de blocări tehnice1, iată cauzele care reţin mai întâi Occidentul medieval într-o stare primitivă.

De această sărăcie, de această stagnare tehnică este limpede că sunt răspunzătoare în largă măsură structurile sociale şi mentalităţile.

O minoritate dominantă de seniori laici şi ecleziastici este singură în măsură să resimtă şi în stare să-şi satisfacă nişte cerinţe de lux, pe care le acoperă prin importul de produse străine venite din Bizanţ sau din lumea musulmană (stofe preţioase, mirodenii), sau de care îşi face rost fără a fi nevoie de vreo pregătire artizanală sau industrială (produse de-ale vânătorii: vânatul, pentru hrană sau blana pentru îmbrăcăminte) sau încă, pe care le porunceşte în mici cantităţi de la unii specialişti (argintari, fierari). Masa oamenilor de rând, fără a oferi seniorilor o mână de lucru tot atât de ieftină şi de exploatabilă ca sclavii antici, mai este încă destul de numeroasă şi destul de robită unor exigenţe economice pentru a asigura traiul

1 Goulots d'étranglement teckniques, expresie desemnând de

obicei starea nesatisfăcătoare a unui sector al producţiei care ţine în loc dezvoltarea generală. Aici se referă la tehnică.

273 18

1

31. SAINT-AUBERT-SUR-ORNE (După M. Bloch, op. cit.)

32. BRAS ŞI HUBERT FOLIE (Calvados) (După M. Bloch, op. cit.)

31, 32. „CIL DE BOCAGE ET CIL DEL PLAIN".

Versul celebru al poetului normand, Wace (cca. 1170) menţionează cele două mari tipuri de peisaj rural din Norman-dia medievală „şesul" (la plaine) cu câmpuri deschise şi prelungi, şi „tufărişul" (bocage) cu câmpurile împrejmuite şi neregulate. În stânga (31) avem un peisaj de „tufăriş" la Saint-Aubertsur-Orne (Orne); în dreapta (32) avem peisajul caracteristic al şesului din Caen: la Bras şi Hubert-Folie (Calvados). Aceste schiţe după nişte planuri de la începutul secolului al XVIII-lea arată cum s-a conservat extrema fragmentare medievală.

claselor superioare şi a trăi şi ea destul de sărăcăcios, folosind unelte rudimentare. Nu doar că dominaţia aristocraţiei laice şi clericale ar fi avut numai aspecte negative, inhibitoare în domeniul tehnic. În unele sectoare nevoile sau gusturile sale au favorizat oarecare progres. Obligaţia pentru cler şi mai ales pentru călugări să aibă cât se poate mai puţine raporturi, inclusiv raporturi economice, cu lumea din afară şi mai ales dorinţa de a se elibera de muncile materiale pentru a se îngriji de opus Bei, de ocupaţiile curat spirituale (slujbe, rugăciuni), apoi vocaţia lor de caritate, 274

care îi silea să se îngrijească de nevoile economice nu numai ale numeroasei lor „familii" monastice2 ci şi de săracii şi cerşetorii străini, prin distribuţii de alimente, i-au încurajat să dezvolte un oarecare inventar tehnic. Fie că e vorba de primele mori de apă sau de vânt, de progresul tehnicilor rurale, ordinele religioase pot fi aflate adesea în avangardă. Nu este întâmplător dacă, ici sau colo, în cursul evului mediu timpuriu e atribuită invenţia morii de apă unui sfânt care a introdus-o în regiune, de pildă lui Orens din Auch, care pune să se ridice o moară pe lacul Isaby în secolul al IV-lea, lui Césaire din Arles, care aşază una la Saint Gabriel, pe râul Durancole, în secolul al VI-lea.

Evoluţia armamentului şi a artei militare, esenţiale pentru o aristocraţie de războinici, atrage după sine progresul metalurgiei şi al balisticii.

Biserica, precum s-a văzut, face să progreseze măsura timpului necesară computului ecleziastic, iar pentru construcţiile de biserici – primele edificii din evul mediu – zoreşte progresul tehnic, nu numai al tehnicilor de construcţie, dar şi al utilajului, al transporturilor, al artelor minore, cum e cea a vitraliului.

Totuşi, mentalitatea claselor dominante este antitehnicistă. În cea mai mare parte a evului mediu, până în secolul al XIII-lea, şi încă după aceea, în mai mică măsură, unealta, instrumentul, munca în aspectele tehnice nu apar în literatură sau artă decât ca simboluri.

Noi datorăm alegoriilor cristologice ale morii sau teascului mistic, sau carului lui Ilie, reprezentările morii, teascului, căruţei pe care ni le oferă îndeosebi Hortus Deliciarum din secolul al XII-lea. Cutare unealtă nu apare decât ca atribut simbolic al unui sfânt. Sulele de cizmărie îşi datoresc desele reprezentări din iconografia medievală faptului că fac parte din arsenalul caznelor tradiţionale impuse unor anumiţi martiri, cum e sfântul Benigne din Dijon, sau că însoţesc pe sfinţii Crispin şi Crispinian, patronii cizmarilor. Fapt semnificativ, între altele: sfântul Iacob cel Mic este înfăţişat până în secolul al XIV-lea cu bâta de piuar de postav3 cu care unul din călăii săi, i-ar fi zdrobit ţeasta la Ierusalim. La sfârşitul evului mediu, bâtei de piuar de postav, unealtă de mucenicie, i se substituie – întrucât societatea şi mentalitatea s-au schimbat – o unealtă de meserie, aşa-zisul arcuş triunghiular, un fel de pieptene de dărăcit.

Nu există, fără îndoială, un alt sector al vieţii medievale în care să fi acţionat oroarea de inovaţii cu mai multă forţă antiprogresistă decât în domeniul tehnic. A inova constituia aici, mai mult chiar ca aiurea, o monstruozitate, un păcat, care punea în primejdie echilibrul economic, social

2 Familia, termen desemnând aici totalitatea celor ce fac parte sau depind de mănăstirea sau locaşul respectiv.

3 baton de foulon. De obicei postavul se bate la piuă cu un fel de mai (maillet).

275 18*

33. WESTON PINKNEY (După lucrarea lui Beresford: (Lost villages of England)

34. WESTON PINKNEY (Fotografie aeriană după Beresford, ibidem)

33, 34. BRAZDELE MEDIEVALE ÎNTR-UN PEISAJ DE „OPENFIELD".

WESTON PINKNEY (Northants, Anglia) este un exemplu excelent de openfield (câmp deschis) medieval, cadrilat de creste şi brazde (ridge and f urrow). În stânga (33) e o schiţă după un plan executat în 1953 pentru colegiul AII Souls de la Oxford şi pe care se deosebesc numele ţăranilor (tenants) scrise pe fiecare fâşie de teren. În dreapta (34) vedem acelaşi teren după o fotografie aeriană care a reînviat traseul câmpurilor medievale.

şi mental. Şi aceste „noutăţi", precum se va vedea, fiind întoarse în folosul seniorului, se izbeau de rezistenţa violentă sau pasivă a maselor.

Multă vreme evul mediu occidental nu a compus niciun tratat tehnic, aceste lucruri nefiind vrednice a fi trecute în scris, sau fiind legate de un secret ce nu trebuia transmis.

Când la începutul secolului al XII-lea călugărul german Teofil scrie De diversis atribus, care e socotit cu drept cuvânt primul tratat tehnologic din evul mediu, el îşi propune mai puţin să înveţe pe meşteşugari şi pe artişti decât să arate că iscusinţa tehnicianului este un dar de la Dumnezeu... Tratatele engleze din secolul al XIII-lea asupra agriculturii, manu276

alele de Housebondrie (husbandry), din care cel mai celebru a fost cel al lui Walter de Henley sau aşa-zisa Fleta, nu sunt încă decât nişte lucrări alcătuite din sfaturi practice. Trebuie aşteptată lucrarea bolognezului Pietro di Crescenzi – Ruralium commodorum opus – la începutul secolului al XIV-lea, pentru a înnoda iar firul tradiţiei agronomilor romani. Altminteri, pretinsele lucrări tehnice nu sunt decât nişte compilaţii erudite, adesea pseudoştiinţifice şi fără mare valoare documentară pentru istoria tehnicilor, ca de pildă dicţionarul lui Jean de Garlande, apoi De nominibasutensilium al lui Alexander

Neckham, De vegetalibus al lui Albert cel Mare şi chiar Regiile ad custodiendum terras, compuse de Robert Grosseteste în 1240 pentru contesa de Lincoln.

Slăbiciunea înzestrării tehnice medievale se vădeşte mai ales în domenii fundamentale cum sunt: predominarea uneltei asupra maşinii, slaba eficacitate a utilajului, insuficienţa utilajului şi a tehnicilor rurale, care nu dau decât rezultate practice foarte slabe, mediocritatea înzestrării energetice, a transporturilor, a tehnicilor financiare şi comerciale.

Maşinismul nu a realizat de fapt niciun progres calitativ în cursul evului mediu. Aproape toate maşinile în funcţiune atunci fuseseră descrise de savanţii din epoca elenistică, mai. ales de alexandrini, care adesea schiţaseia şi teoria ştiinţifică respectivă. Îndeosebi Occidentul medieval nu a adus nicio inovaţie în sistemele de transmisie şi de transformare a mişcării. Cele cinci „lanţuri cinematice" 4, şurubul, roata, dintele de angrenaj5 piedica la rotiţa dinţată6 şi scripetele, erau cunoscute în antichitate. Ultimul din aceste lanţuri – manivela – pare o invenţie medievală. Ea îşi face apariţia în cursul evului mediu în nişte mecanisme simple, cum este piatra de moară ce se învârteşte7 descrisă în Psaltirea de la Utrecht în mijlocul secolului al IX-lea, dar nu pare să se fi răspândit înainte de sfârşitul evului mediu. În orice caz, forma sa cea mai eficientă – sistemul bielă-manivelă – nu apare decât la sfârşitul secolului al XIV-lea. Este adevărat că multe din aceste mecanisme sau din aceste maşini, pe care antichitatea nu le cunoscuse adesea decât ca nişte curiozităţi, nişte jucării – de pildă automatele alexandrine –, sunt difuzate şi dobândesc o eficacitate reală în cursul evului mediu. O iscusinţă empirică netăgăduită a muncitorilor medievali le mai îngăduia să compenseze mai mult ori mai puţin lipsurile lor de cunoştinţe. Astfel, combinaţia dintre o axă cu dinţi de angrenaj8 şi un arc, îngăduind acţionarea

4 „Chaânes cinematiqnes", adică lanţuri de transmisie a mişcării.
6 Came.
6 CHquet.
7 Meule tournante.»
8 Arbre a cames.

unor unelte de percuţie cum ar fi ciocane şi maiuri, înlocuia într-o oarecare măsură sistemul necunoscut de bielă-manivelă.

Această stagnare a tehnicilor de transformare a mişcării, dacă nu poate fi explicată cumva total prin mentalitatea vremii aceleia, poate fi ea cel puţin legată de anumite concepţii ştiinţifice şi teologice? Mecanica aristotelică, cu toate lucrările lui Jordanus Nemorarius şi ale şcolii sale în secolul al XIII-lea nu a constituit aportul ştiinţific cel mai fecund al acestui filosof, deşi nu trebuie să i se atribuie lui Aristotel, cum se făcea în evul mediu, tratatul De mechanica, al cărui autor rămâne necunoscut. Chiar în secolul al XIV-lea, savanţii care critică cu mai multă sau mai puţină vigoare fizica şi mai ales mecanica aristotelică, cum sunt Bradwardine, Ockham, Buridan, Oresme, teoreticienii impetus-ului, rămân şi ei ca şi Aristotel prizonierii unei concepţii metafizice care viciază de la bază dinamica lor. Impetus-ul, ca şi virtus impressa, rămân o „virtute", o „putere motrice", noţiune metafizică din care ei vor să deducă procesul de mişcare. De altminteri întotdeauna la originea acestor teorii ale mişcării se află nelipsit chestiuni teologice.

Un exemplu semnificativ al acestui proces de gândire este oferit în 1230 de François de la Marche, care se întreabă „dacă în sacramente se află vreo virtute supranaturală care să le fie formal inerentă". Ceea ce îi sugerează problema de a şti „dacă într-un instrument artificial se poate afla o virtute inerentă acestui instrument sau poate fi primită de la un agent exterior". El studiază astfel cazul unei pietre azvârlite violent în aer, şi „aruncă" atunci, cum s-a zis cu bună dreptate, „bazele unei fizici a impetus-ului". Acest handicap teologic şi metafizic se uneşte cu oarecare indiferenţă la mişcare care mi se pare mai caracteristică pentru mentalitatea medievală decât chiar indiferenţa la timp – măcar că amândouă sunt legate între ele, deoarece pentru sfântul Toma d'Aquino „timpul este numărul mişcării". Ceea ce interesează pe oamenii evului mediu nu este ceea ce se mişcă, ci ceea ce e stabil. Ceea ce caută ei este repausul, quies. Tot ce, dimpotrivă, este nelinişte, căutare, li se pare zadarnic – acesta este epitetul alăturat de obicei acestor cuvinte – şi chiar puţin cam diabolic.

Să nu exagerăm incidenţa acestor doctrine şi a acestor tendinţe existenţiale asupra stagnării tehnicilor.

Slabul nivel al maşinilor medievale rezultă mai ales dintr-o situaţie tehnologică generală legată de o structură economică şi socială. Când apar anumite perfecţionări, ca de pildă cele afectând diversele sisteme de roţi tehnologice9, atunci ele sunt sau prea târzii, ca de pildă sistemul roţii cu

9 Les tours. Termenul acesta desemnează şi roţile primitive, ca cea a olarului şi diversele strunguri, chiar cele mai perfecţionate.

manivelă folosit în rodane10 care apare prin 1280 în cadrul crizei industriei textile de lux (şi încă, în lipsa pedalei, care nu va apărea decât cu sistemul de bielă-manivelă, nu e vorba decât de o roată de tors manevrată cu mâna de torcătoarea ce lucrează de cele mai multe ori stând în picioare) sau folosirea lor este limitată la prelucrarea unor materiale de slabă duritate, ceea ce explică faptul că nu posedăm decât foarte puţine obiecte lucrate la strung11 în evul mediu. Roata olarului venea din preistorie, roata „a perche" 12 exista în antichitatea clasică, cel mult roata cu scripete şi cu dublă pedală, pe care o vedem pe un vitraliu din Chartres* din secolul al XIII-lea poate fi cumva o perfecţionare de un interes limitat datând din epoca medievală.

Folosirea aparatelor de ridicat13 a fost stimulată de noul avânt al construcţiilor şi mai ales al bisericilor şi castelelor întărite. Totuşi, planul înclinat a fost fără nicio îndoială metoda cea mai frecventă de ridicare a materialelor. Maşinile elevatorii care nu diferă, în tot cazul, în principiul lor de maşinile antice – trolii simpli cu scripete dublu sau macarale „cu colivie de veveriţă" 14 rămân nişte curiozităţi sau rarităţi pe care nu le puteau utiliza decât principii, oraşele sau unităţile ecleziastice15. Aşa, de pildă, instrumentul necunoscut bine, numit „vasa", de care se slujeau la Marsilia pentru lansarea corăbiilor. Călugărul Gervais se minunează la sfârşitul secolului al XII-lea, în faţa talentului de arhitect al lui Guillaume de Sens, care aduce piatra mult vestită de la Caen pentru reconstruirea catedralei din Canter-bury, distrusă de foc în 1174: „A construit maşini iscusite pentru încărcarea

şi descărcarea corăbiilor şi pentru ridicarea pietrelor şi a mortarului". Dar cum erau aceste maşini? Tot o curiozitate era şi macaraua a cage d'ecureuil, unică în fiecare loc în care apare şi cu care sunt înzestrate anumite porturi în secolul al XIV-lea. Ea a părut destul de minunată pentru a se bucura de mai multe reprezentări figurate. O asemenea macara este şi aceea cu care s-a înzestrat înaintea multora oraşul Bruges şi din care se mai pot vedea şi azi unele exemplare restaurate la Lüneburg sau Gdańsk. Şi tot o curiozitate e şi primul verinis cunoscut printr-un desen al lui Villard de Honnecourt în prima jumătate a secolului al XIII-lea.

10 Rouets – roţi de tors mai evoluate, prevăzute cu pedală şi cu scaun. În text termenul e folosit mai întâi într-un sens larg pentru totalitatea roţilor de tors, care e redus apoi prin lămuririle complementare la tipul mai simplu corespunzând depanatoarei (rodan sau sucală).

11 Objets tournes – lucrate la un strung primitiv.

12 Le tour a perche, probabil roata cu axă verticală numită şi a pointe.

13 Appareits de levage et de force.

14 Numire modernă a unor macarale cu motor folosită aci prin analogie.

15 Fabriques ecclésiastiques – Ca şi termenul latin de fabrica, echivalentul francez desemnează fie ansamblul bunurilor şi veniturilor bisericeşti, fie cel al delegaţilor însărcinaţi cu administraţia lor.

16 Aparat de ridicat sau de coborât încet greutăţi foarte mari.

279

1

Artileria17 dinaintea apariţiei armelor de foc, nu face nici ea decât să continue artileria elenistică, mai perfecţionată încă şi de romani. Mai mult decât balista sau catapulta, scorpionul sau onagrul, descris de Ammianus Marcellinus în secolul al IV-lea, este adevăratul strămoş al „trebuchei"-ului şi". mangonneau"-ului din evul mediu. Trebuchetul arunca proiectile18 pe deasupra zidurilor înalte, în timp ce mangonneau-ul, care putea fi mai bine reglat de altminteri, le trimitea la mai mică înălţime, dar mai departe. Dar principiul rămânea

acela al praştiei.

Cuvântul de maşină, de altminteri (ca în Imperiul târziu, unde termenul de} imechanici desemna pe inginerii militari), nu se aplică în Occidentul medieval decât unor unelte de asediu lipsite în general de orice ingeniozitate tehnică, asemenea aceleia pe care o descrie Suger* în Viaţa lui Ludovic al VI-lea cel Gros, când e vorba de atacul castelului de Gournay făcut de acest principe în 1107: „Fără zăbavă se gătesc uneltele de luptă pentru baterea castelului. Este aşezată o maşină înaltă ce domină luptătorii cu cele trei etaje ale sale. Stând aplecată asupra castelului, ea are rostul a împiedica pe arcaşii şi arbaletierii din prima linie să circule sau să se arate chiar înăuntrul zidurilor. Ca urmare, asediaţii hărţuiţi fără încetare zi şi noapte de aceste unelte nu mai puteau să rămână pe metereze ci căutau a se adăposti cu prudenţă în nişte gropi făcute sub pământ, şi punând pe arcaşii lor să tragă cu vicleşug, câştigau un avans asupra duşmanilor pândiţi de primejdii de moarte sus pe primul crenelaj al maşinii de unde păreau că domină pe asediaţi. De partea aceasta ridicată în aer era prins un pod de lemn, care, prelungindu-se destul de mult în sus, trebuia să se plece câtva asupra zidului, pregătind o cale de intrare lesnicioasă luptătorilor care ar coborî pe acolo…”

Rămâne folosirea în scopuri meşteşugăreşti, ba chiar industriale a morii de apă. Aici aflăm – împreună cu sistemul modern al înhămării cailor – marele progres tehnic al evului mediu.

Evul mediu este o lume a lemnului. Lemnul este atunci materialul universal. Dar el mai este adesea de calitate slabă, în orice caz un lemn ale cărui piese sunt de dimensiuni reduse şi lucrate cam slab. Piesele mari, dintr-o singură bucată, ce slujesc la construcţiile edificiilor, ale catargelor de corăbii, ale osaturii acoperişurilor – reprezentând aşa-zisul merrain 19 17 în sensul său iniţial de balistică.

18 Pyojectiles – acest termen trebuie înţeles ca aplicându-se unor corpuri aruncate de alte sisteme de propulsare decât cel al tunurilor.

19 De la „materiamen”, desemnând azi scândura de stejar din care se fac doagele de butoaie, dar care în evul mediu are un sens mai general de material excepţional, după cum rezultă din însuşi citatul

înfăţişat.

280

4 * „e jA

ce se taie şi se fasonează anevoios, constituie materiale scumpe, dacă nu chiar de lux. Suger, căutând la mijlocul secolului al XII-lea nişte arbori cu un diametru destul de mare şi totodată destul de înalţi pentru scheletul acoperişului de la Saint Denis*, consideră ca o minune găsirea în valea râului Chevreuse a lemnului dorit.

O minune asemănătoare este atribuită la începutul secolului al XIV-lea sfântului Yves: însuşi lemnul este preţios. Un trunchi de o mare înălţime este un lucru destul de rar; de aceea doar un miracol poate împiedica irosirea vreunei părţi din el în urma unei ciopliri greşite.

„Sfântul Yves, luând seama că stă să se năruie catedrala din Treguier, se duse la puternicul şi măritul senior de Rostrenen şi îi arătă nevoile bisericii. Seniorul (...) dărui printre alte lucruri tot lemnul de trebuinţă ce ar putea fi găsit prin păduri şi codri. Sfântul trimise tăietori de lemn să taie şi să care arborii cei mai frumoşi şi întocmai aşa cum i-ar putea dori. Acele trunchiuri (merrains) închinate unei opere atât de sfinte şi pline de evlavie „fură doborâte şi ridicate de acolo (...). După ce iscusitul meşter arhitect desemnat de sfânt a măsurat biserica, a pus să fie tăiate grinzile după regulile geometrice, în proporţiile care i s-ar părea potrivite. Dar s-a întâmplat că acei merrains să fi fost tăiaţi prea scurţi. Atunci, el se jeluieşte, îşi smulge părul din cap (...) şi roşu de ruşine apucă în mâini o funie şi ducându-se la sfânt i se aruncă la picioare, şi cu vaiete, lacrimi şi gemete îi spune: Ce pot face? Cum voi mai îndrăzni să mă înfăţişez înaintea ta? Cum voi putea îndura o asemenea ruşine şi îndrepta paguba pricinuită bisericii din Treguier? Iată trupul meu, gâtul meu şi această funie. Pedepseşte-mă, pentru că prin lipsa mea de grijă am nenorocit şi făcut să fie fără de folos acei buşteni dobândiţi prin străduniile tale, punând să fie tăiaţi prea scurţi".

Bineînţeles, sfântul îl îmbărbătează şi lungeşte printr-o minune grinzile, aducându-le la dimensiunile trebuitoare.

Lemnul, împreună cu produsele pământului, este o materie atât de preţioasă în evul mediu, încât devine simbolul bunurilor

pământeşti. Printre sufletele care merg în purgatoriu, Legenda de aur pomeneşte pe cele care murind iau cu ele „lemnul, fânul şi firul de pai", adică cei care închinându-se lui Dumnezeu, rămân totuşi legaţi de bunurile pământului.

În curând lemnul tot mai greu de găsit sub formă de trunchiuri înalte a rămas totuşi produsul cel mai obişnuit din Occidentul medieval. Romanul medieval, Le Roman de Renart*, atestă că vulpea şi tovarăşii săi, în căutare neîncetată de bunuri materiale ce le lipsesc, au o singură sursă la îndemână până la refuz: lemnul. „Ei aprind un mare foc, căci nu e lipsă de buşteni". Lemnul oferă chiar foarte curând Occidentului medieval unul dintre principalele sale produse de export, foarte căutat de lumea musulmană în care, precum se ştie, spre deosebire de Occident, arborele era rar în afară doar de pădurile Libanului şi de Maghreb. Lemnul a fost cel mai mare călător al

281

rî –,".

s-o

evului mediu occidental, apucând şi el pe cât se putea calea apei, fie ca plute, fie încărcat pe corăbii.

Un alt produs de export spre părţile Orientului, încă din vremea carolingiană, este fierul sau mai degrabă săbiile – săbii france pomenite din belşug în izvoarele musulmane ale evului mediu timpuriu. Dar aici era vorba de un produs de lux, un produs finisat, rod al iscusinţei făurarilor barbari, pricepuţi, cum s-a văzut, în tehnicile metalurgice venite pe drumurile stepelor din Rusia centrală, lume a metalurilor. Fierul, contrariu lemnului, era rar în Occidentul medieval.

Nu ne vom mira că în secolul al VIII-lea fierul a fost destul de rar pentru ca monahul de la Sankt Gali20 sa relateze că regele lombard Desideriu, zărind de pe meterezele Paviei în 773 armata lui Carol cel Mare împlătoşată în fier a strigat uimit şi îngrozit: „A ferrum! heu ferrum! (A fierul, vai fierul!). Dar în toiul secolului al XIII-lea franciscanul Barthélemy l'Anglais în enciclopedia sa De proprietăţibus rerum vorbeşte de fier ca de o materie preţioasă. „Din multe privinţe, fierul este mai folositor omului decât aurul, deşi oamenii nesăţioşi râvnesc aurul mai mult ca fierul. Fără de fier poporul nu s-ar putea

apăra împotriva duşmanilor săi, nici face să domnească dreptul obştesc: cei nevinovaţi îşi asigură apărarea mulţumită fierului, şi îndrăzneala celor răi este pedepsită mulţumită fierului, şi de asemenea orice lucru manual pretinde folosirea fierului fără de care nimeni nu ar putea cultiva pământul, nici construi o casă".

Nimic nu dovedeşte mai bine preţuirea fierului în evul mediu decât grija ce i-o poartă sfântul Benedict, diriguitorul vieţii medievale materiale şi spirituale, în Regula21 să le închină un articol întreg, al douăzeci şi şaptelea, grijii pe care trebuie să o poarte călugării pentru aşa-zisele ferramenta, adică utilajul de fier posedat de mănăstire. Abatele nu trebuie să le încredinţeze decât... călugărilor „a căror viaţă şi îndemânare îi inspiră toată încrederea. Stricarea sau pierderea acestor instrumente este o abatere gravă de la regulă" şi cere o pedeapsă aspră.

Printre minunile sfântului Benedict, care nu au încetat să obsedeze spiritele oamenilor din evul mediu, de când le-au fost lăsate moştenire de către Grigore cel Mare ca învăţătură de bază, continuată apoi până la Iacob de Varazzo, era una uneori atribuită lui Solomon – ceea ce nu e de mirare, deoarece acesta era socotit în evul mediu marele maestru al secretelor tehnice şi ştiinţifice – şi care mai fusese săvârşită mai înainte, în Vechiul Testament, de către Eliseu (Regi, II, VI, 3 – 7). Ea scoate în relief valoarea fierului în lumea medievală. Să citim povestirea din Legenda de aur:

20 în Elveţia de azi.

21 Pentru paternitatea asupra acesteia vezi în Dicţionarul de nume... Benedict de Nursia.

„Într-o zi, un om tăia nişte mărăcini în preajma mănăstirii, când fierul coasei sale s-a desprins de mâner şi a căzut într-o prăpastie fără fund, de care lucru s-a întristat mult omul. Dar sfântul Benedict a băgat minerul coasei în adâncitura fântânii şi curând fierul, ieşind din stâncă, a plutit până la mâner".22

În cronica primilor duci ai Normandiei, scrisă la începutul secolului al XI-lea, Dudon de Saint Quentin povesteşte cât de mult preţuiau aceşti principi plugurile şi ce pedepse exemplare fuseseră

edictate pentru furtul acestor unelte. În istorioara (fabliau) Le Vilain de Farbu, poetul din Arras, Jehan Bodel, de la sfârşitul veacului al XII-lea, povesteşte că un fierar pusese în faţa uşii sale un fier fierbinte ca o păcăleală pentru proşti… Un ţăran, trecând pe acolo, îi cere fiului său să-l apuce, căci a dobândi o bucată de fier este un adevărat noroc. Şi încă din slaba producţie de fier din cursul evului mediu, cea mai mare parte este sortită armamentului, sortită unor scopuri ostăşeşti.

Ceea ce mai rămâne pentru fiarele de plug, ascuţişurile de seceri, de coase, pentru hârleţe şi alte unelte nu e decât o parte minimă dintr-o producţie deficientă –, măcar că sporeşte progresiv, începând din secolul al IX-lea. Dar în general, în evul mediu rămân valabile indicaţiile inventarelor carolin-giene care, după înşirarea unor unelte de fier, pomenesc în bloc masa utilajului agricol sub rubrica: Ustensilia lignea administrândum suficienter (Unelte de lemn îndestulătoare pentru munca cerută): Şi mai trebuie ţinut seamă că o mare parte dintre uneltele de fier sau cu părţi de fier sunt folosite la prelucrarea lemnului: teslă, securi, burghie, cosoare. Nu trebuie să uităm, în sfârşit, că în acest utilaj de fier partea dominantă e constituită de nişte unelte de dimensiuni reduse şi de o eficacitate restrânsă. Unealta esenţială nu numai a dulgherului sau tâmplarului, dar chiar şi a tăietorului de lemne din evul mediu este acel străvechi şi modest instrument care a fost aşa-zisa erminette23, unealta marilor despăduriri medievale care s-au îndreptat mai mult contra tufişurilor şi arbuştilor decât a codrilor, în faţa cărora utilajul rămânea de cele mai multe ori neputincios.

Nicio mirare deci ca fierul să ajungă, cum s-a văzut, obiectul atâtor atenţii, mergând până a face din el un prilej de minuni. Nicio mirare dacă fierarul ajunge, începând din evul mediu timpuriu, o figură extraordinară, foarte aproape de a unui vrăjitor. Desigur, el datoreşte această aureolă mai ales activităţii de făurar de arme, de fabricant de săbii cât şi unei tradiţii care face din el, împreună cu argintarul, o fiinţă sacră lăsată moştenire de tradiţiile barbare scandinave şi germanice Occidentului medieval. Poemele nordice

22 Observăm că fierul dispare în abisul fără fund şi reapare în adâncitura fântânii. Contradicţia se datorează desigur unei inadvertenţe iniţiale. Dar ulterior povestitorul a avut grijă să explice că

fierul a ieşit din stâncă, izvorând oarecum odată cu apa din fântână venită din adâncuri, în legătură aşadar desigur cu abisul amintit.

23 Bardă folosită de dulgheri şi dogari, cu tăişul rotunjit şi într-un plan perpendicular cu minerul.

283

ti

(saga) * preamăresc pe aceşti fauri înzestraţi cu puteri superioare: Alberic, şi Mime, şi Siegfried însuşi, care făureşte sabia unică între toate – Nothung – şi Wieland, pe care saga lui Thidrek ni-l arată muncind: „Regele zise: «Spada este bună» şi a voit-o pentru el. Wieland răspunse: «Ea nu este neasemuit de bună, trebuie să ajungă a fi mai bună, şi nu mă voi opri din lucru până atunci…» Wieland se apucă iar de muncă la fierărie, luă o pilă şi mărunţi sabia în aşchii mici de tot, pe care le-a amestecat cu făină. Apoi a lăsat păsările îmblânzite să stea flămânde trei zile şi le-a dat să mănânce acest amestec. El a pus în focarul fierăriei sale excrementele păsărilor, le-a topit şi a scos din fier tot ce mai conţinea ca zgură, şi a făurit apoi din nou o spadă; aceasta era mai mică decât prima (…) o ţineai în mână tot aşa de bine. Primele săbii pe care le făurise Wieland erau mai mari de cum se obişnuia. Regele l-a căutat pe Wieland din nou, a privit spada şi a spus că era cea mai tăioasă şi cea mai bună pe care a văzut-o vreodată. Ei s-au înapoiat la râu. Wieland a apucat în mână un smoc de lână gros de trei picioare şi lung de tot atâtea şi l-a aruncat în râu; ţinea nemişcată spada în apă, smocul fu mânr. t spre tăiş şi spada a spintecat smocul cu aceeaşi linişte netulburată ca însuşi cursul apei…”

Trebuie oare căutat acest sens medieval dat materialului urmărind evoluţia figurii sfântului Iosif, în care evul mediu timpuriu tindea să vadă un faber ferrarius, un fierar, şi care, devenind mai apoi încarnarea condiţiei umane într-un ev mediu al lemnului, a ajuns dulgher? în sfârşit, trebuie poate şi aici să ne gândim la o repercusiune posibilă asupra evoluţiei tehnicilor a unei mentalităţi legate de un simbolism religios. În tradiţia iudaică, lemnul este binele, fierul este răul, lemnul este cuvântul cel viu, iar fierul trupul cel greu. Fierul nu trebuie folosit singur, ci trebuie unit cu lemnul care îi înlătură din nocivitatea sa şi îl pune în slujba binelui. Astfel, plugul este un simbol

al lui Hristos închipuit ca plugar. Utilajul medieval este deci esenţialmente de lemn, prin urmare de o putere slabă şi o rezistenţă mediocră.

De altminteri materialul care rivalizează. În evul mediu cu lemnul nu este fierul, care nu oferă în general decât un material de completare cantitativ redus – tăişuri pentru unelte, cuie, garnituri de fier, drugi şi colţare de întărit pereţii –, ci piatra.

Lemnul şi piatra, iată cuplul de materiale de bază ale tehnicii medievale. Arhitecţii de altminteri, sunt totodată carpentarii et lapidarii (dulgheri şi zidari), lucrătorii constructori sunt adesea calificaţi drept operării ligno-rum et lapidum (muncitori ai lemnului şi pietrei). Dar piatra mai constituie multă vreme un lux prin comparaţie cu lemnul. Începând din secolul al XI-lea, marea înflorire a construcţiei – fenomenul esenţial al dezvoltării economice medievale – consta foarte adesea în înlocuirea unei construcţii de lemn printr-una de piatră; acest lucru este adevărat despre biserici, despre poduri, despre case. Piatra este faţă de lemn materialul cel nobil. A avea o casă de piatră este un semn de bogăţie şi de putere – Dumnezeu

284

şi biserica, precum şi seniorii în castelele lor sunt primii care au locuinţe de piatră –, dar în curând semnul ascensiunii celor mai bogaţi burghezi, ajunge a fi faptul de a poseda o casă de piatră. Cronicile orăşeneşti menţionează cu toată grija această manifestare a progresului urban precum şi a clasei care domină oraşele. Formula lui Suetoniu după care August se mândrea a fi găsit Roma de cărămidă şi a o fi lăsat de marmură e reluată de numeroşi cronicari din evul mediu, care o aplică marilor abaţi-constructoriaisecolelor XIŞIXII. Dar cărămida şi marmura corespund acum lemnului şi pietrei. A găsi o casă de lemn şi a o lăsa de piatră, acesta este progresul, cinstea, isprava evului mediu. Şi se ştie că unul dintre marile progrese tehnice ale evului mediu este de a fi redescoperit boltirea de piatră şi de a fi inventat noi sisteme de bolţi. Pentru unele mari monumente ruinate din secolul al XI-lea se pune de altminteri întotdeauna problema de a şti dacă se şi trecuse atunci de la acoperişul de lemn la bolta de piatră. Astfel, abaţia de la Jumieges rămâne încă din acest punct de vedere o

enigmă pentru istoricii tehnicilor şi ai artei. Chiar pentru edificiile construite şi boltite din piatră, elementele de lemn şi mai ales scheletul acoperişului rămân considerabile. De aici şi vulnerabilitatea lor la foc. Din cauza unui incendiu iscat în şarpantă a fost distrusă în 1174 catedrala din Canterbury. Călugărul Gervais relatează cum focul, după ce a mocnit pe sub acoperiş, a irupt deodată: Vae, vae, ecclesia ardet (vai, vai, biserica arde); plăcile de plumb ale acoperişului se topesc, grinzile calcinate cad în absida corului şi dau foc stranelor. „Flăcările alimentate de toată această masă de lemn s-au ridicat până la 15 coţi înălţime şi au mistuit zidurile şi mai ales stâlpii bisericii". O serie de erudiţi au alcătuit lunga listă a bisericilor medievale mistuite de foc din cauza şarpantei lor: Jules Quicherat a înşirat numai în Franţa de nord catedralele din Bayeux, Mans, Chartres, Cambrai, bisericile abaţiale de la Mont Saint Michel, de la Saint Martin din Tours, de la Saint Waast din Arras, de la Saint Riquier din Corbie etc.

Timpul care idealizează totul, idealizează trecutul material, nelăsând să mai subziste decât părţile durabile şi ştergând elementul pieritor, care fusese aproape totul.

Pentru noi evul mediu este o glorioasă colecţie de pietre: catedrale şi castele. Dar aceste pietre nu reprezintă decât o infimă parte din ce însemna el. Câteva oase au rămas dintr-un trup viu alcătuit cândva din lemn şi din materiale încă şi mai umile şi pieritoare: paie, noroi, vălătuci. Nimic nu ilustrează mai bine credinţa fundamentală a evului mediu în despărţirea sufletului de trup şi în supravieţuirea doar a sufletului. Ceea ce ne-a lăsat el nouă – odată trupul său prefăcut în pulbere – este sufletul său încarnat în piatra ce dăinuieşte. Dar această iluzie a timpului nu trebuie să ne înşele.

285
1
V
—., «iP

Aspectul cel mai grav al acestei slabe înzestrări tehnice, îl întâlnim în sectorul rural. Pământul şi economia agrară sunt în adevăr baza şi elementul esenţial al vieţii materiale a evului mediu şi a tot ce poate ea să condiţioneze ca: bogăţie, putere socială şi politică. Dar

pământul medieval e zgârcit, pentru că oamenii nu sunt în stare să scoată mult din el.

Mai întâi, pentru că utilajul este rudimentar. Pământul este rău lucrat. Arăturile nu sunt adânci. Aratrul24 antic, potrivit de altminteri pentru solurile superficiale şi terenurile accidentate din domeniul mediteranean, mai dăinuieşte încă multă vreme şi în multe locuri. Brăzdarul său simetric, uneori îmbrăcat în fier, dar adesea de lemn doar întărit la foc, mai mult zgânc pământul decât îl despică. Plugul cu brăzdar disimetric cu cormană şi cu partea dinainte mobilă25, prevăzut cu roţi şi tras după un sistem de înhămare mai viguros, care se răspândeşte în cursul evului mediu, reprezintă un progres hotărât, considerabil. Dar rămâne faptul că pământurile grele, argiloase, cele mai productive când sunt bine lucrate, opun utilajului medieval o rezistenţă îndărătnică. Intensificarea arăturii rezultă în evul mediu mai mult dintr-o repetiţie a muncii decât dintr-o perfecţionare a utilajului. S-a răspândit practica a trei arături, şi chiar, la cotitura secolelor XIII-XIV, a patru. Dar rămâneau necesare muncile de completare, şi acestea erau şi ele de o eficacitate limitată. După o primă arătură, bulgării de pământ erau adesea fărâmaţi cu mâna, precum arată o miniatură a Psaltirei engleze a lui Luttrell la începutul secolului al XIV-lea. Pentru plivit, care nu se execută în tot locul, se foloseau la tăierea scaeţilor şi buruienilor nişte unelte rudimentare, un fel de furcă şi o seceră având drept coadă o prăjină, potrivit cu aceeaşi Psaltire a lui Luttrell. Grapa, care apare în una dintre primele sale reprezentări într-o broderie de la sfârşitul secolului al XI-lea zisă tapisserie de Bayeux*, s-a răspândit în secolele XII-XIII. Din când în când, la intervale mari, mai trebuia desfundat adânc ogorul şi cu cazmaua. Rezulta că pământul fiind rău săpat, rău întors, rău aerisit, substanţele fertilizatoare nu se refăceau uşor.

Această carenţă de utilaj ar fi putut într-o oarecare măsură fi îndreptată de îmbogăţirea solurilor prin gunoire. Dar în acest sector slăbiciunea agriculturii medievale este încă şi mai flagrantă.

Desigur, îngrăşămintelechimice, artificiale, nu există. Rămâneele naturale. Acestea sunt cu totul insuficiente. Raţiunea majoră e lipsa vitelor – lipsă datorată unor cauze secundare, ca de pildă ravagiile

pricinuite de molime –, dar mai ales faptului că fâneţele trec în rândul al doilea, după ogoare, 24 Araire. Folosim termenul latin corespunzător aratrum.

25 A versoir et avant-train mobile, probabil grindei mobil.

286

după culturi, după nevoile alimsntaţiei vegetale, carnea fiind procurată mai ales din vânat. Dintre animale de altminteri, se cresc mai degrabă acelea care trăiesc în pădure şi se hrănesc din pădure ca porcii şi caprele, al căror gunoi se pierde în cea mai mare măsură. De la celelalte el este strâns cu grijă, în măsura îngăduită de rătăcirea turmelor care pasc mai tot timpul sub cerul liber şi sunt arareori închise în staul. Excrementele hulubăriilor sunt folosite ca un lucru preţios. O „oală de excremente" este o redevenţă grea datorată uneori seniorului de către ţăranii dependenţi26. Şi invers unii agenţi senioriali privilegiaţi, cum sunt prebendierii, care girează anumite domenii, ca de pildă Münchweier în Germania în secolul al XII-lea, primesc în salariul lor „bălegarul de la o vacă şi viţelul ei şi gunoiul ce se mătură din casă" pentru îngrăşarea pământului loturilor27 lor.

Îngrăşămintele vegetale aduc un supliment însemnat ca: pământ argilos folosit în marnaj-8, ierburi şi frunze putrezite, mirişti pe care vitele nu le-au păscut după recoltă. Căci, după cum se poate vedea de pe numeroase miniaturi sau sculpturi, tăierea griului cu secera se făcea foarte aproape de spic, cel puţin mai sus de jumătatea paiului, ca să se lase cea mai mare parte cu putinţă pentru hrana vitelor în primul rând şi pentru îngrăşăminte în al doilea. În sfârşit, îngrăşămintele erau adesea păstrate pentru culturile mai dificile sau cu scop lucrativ: pentru livadă, pentru peticul de vie, pentru grădini. Contrastul este flagrant în Occidentul medieval între micile parcele de grădinărie care acaparează aproape tot ce este rafinament rural şi marile suprafeţe lăsate în voia tehnicilor rudimentare.

Rezultatul acestei inferiorităţi a utilajului şi a acestei insuficienţe a îngrăşămintelor este mai întâi faptul că în loc să fie intensivă, cultura este în largă măsură extensivă. În afara chiar a perioadei secolelor XI-XII, în care avântul demografic a atras după sine o creştere a suprafeţei cultivate datorită defrişărilor, agricultura

medievală a fost mai ales itinerantă, în 1116 locuitorii unui sat din Île-de-France, de pildă, primesc autorizaţia de a defrişa anumite părţi dintr-o pădure regală, dar cu condiţia ca ei să le cultive şi să strângă bucatele de pe ele numai în răstimpul a două recolte, apoi să treacă în alte părţi ale pădurii. Metoda de îngrăşare prin cenuşă29 sau aşa-zisa culture sur brulis30, care implică un oarecare nomadism, este larg răspândită pe pământurile sărace. Defrişările înseşi

28 Tenanciers. Deţinătorii unor loturi iobăgeşti de pe feudele senioriale pentru care datorau o serie de redevenţe.

27 Tenures. Loturi iobăgeşti în care intra şi casa şi gospodăria Jtenancierului.

28 Marriage. Operaţie de îmbogăţire a unui sol slab şi acid, încorporându-i „marnă", o argilă conţinând de la 15% în sus calcar.

29 Ecobuage. Procedeu constând în dezvelirea câmpului de stratul superior de pământ cu ierburile şi cu rădăcinile sale, care făcute morman şi arse procurau cenuşa răspândită apoi ca îngrăşământ.

30 Cultură pe locul defrişat prin ardere.

287

293

92. ECONOMIE RURALĂ: PLUGUL CU ROATE

Această scenă de pe uşile de bronz ale bazilicii sf. Zenon din Verona (sfârşitul secolului al XI-lea, îi. 79) este socotită a fi prima înfăţişând plugul cu roate, a cărui difuziune a însemnat un mare progres rural al Occidentului medieval. Simbolismul său este tot atât de interesant: este vorba de uciderea lui Abel de către Cain. Cain după cădere s-a făcut plugar. Munca este totodată binefacere şi blestem (Verona, bazilica sfântului Zenon).

93. ECONOMIE RURALĂ: MORI Exploatările rurale cele mai prospere s-au înzestrat între secolele XI şi XIII cu mori de apă şi ulterior cu mori de vânt. Iată o foaie din polipticul ilustrat, aşa-zisul Vieil Rentier, inventar al muncilor şi redevenţelor datorate prin 1275 seniorului Jelian de Pamele d'Audenar de Sus vedem muncile (un ţăran vântură nişte grâne) şi redevenţele (X sous pe an) unei mori de vânt înălţată pe un dâmb. Jos, venitul (XVI sous pe an) al unei mori cu apă (Bruxelles, Bibl. Reg. ms. 1175, f. 15).

94. ECONOMIE RURALĂ: UN ATELAJ

Psaltirea din Luttrell, executată cam prin 1340, conţine lămuriri foarte preţioase asupra vieţii rurale de la începutul secolului al XIV-lea redate în ilustraţiile sale. Aici, un ţăran îndestulat însoţit de un om de ajutor, mână un plug la care sunt înjugaţi două perechi de boi. Redarea este absolut realistă (Londra, British Museum, add. ms. 42 310, f. 170).

95. ECONOMIE RURALĂ: VIA

Şi aici se ajunge pe calea indirectă a parabolei din Evanghelie la reprezentarea unei vii împrejmuite cu gard, având şi un teasc. O miniatură a evangheliarului lui Henric al II-lea (1039, îi. 53) ilustrează textul sfântului Matei (XXI, 33 – 39) cu privire la lucrătorii cei răi tocmiţi de gospodarul care a sădit o vie (Bibl. Escurialul, Codex Aureus, Cod. Vetrinas 17, f. 46 r).

96. ECONOMIE RURALĂ: SECERIŞUL

Aici, dimpotrivă, scenele secerişului, cu tot caracterul lor aparent realist, au o semnificaţie alegorică. Miniatura executată în Renania de mijloc la sfârşitul secolului al XII-lea ilustrează un manuscris al Oglinzii fecioarelor (Speculum Virginum) a. lut Conrad de Hirsau (născut în 1070). Ea înfăţişează ierarhizarea stărilor: de căsătorie, de văduvie, de feciorie. În registrul de jos soţiile, ajutate de soţii lor, nu recoltează decât de treizeci de ori sămânţa. În cel de la mijloc, văduvele, al căror merit este superior, adună de şaizeci de ori sămânţa. Sus, fecioarele, a. căror stare este cea mai bună, strâng un rod însutit. În tot cazul exagerarea randamentului vădeşte o obsesie a ţăranului medieval. Utilajul este rudimentar. Spicele sunt tăiate la jumătatea paiului pentru a lăsa miriştea mai bogată (Bonn, Muzeul naţional renan, nr. 15 326).

97. ECONOMIE RURALĂ: CULESUL DE VIE

Cu toată importanţa vinului în toată creştinătatea şi străduniile pentru a cultiva viţa până în regiunile cele mai

nordice cu putinţă, economia rurală nu comportă o proporţie mare de vii decât în regiunile meridionale. Cultura viţei nu apare întotdeauna în ciclul muncilor din lunile unui an, aşa cum apare aici în sculptura lui Benedetto Antelamiţii. 80) de la baptisterul din Parma

(cca. 1196), înfăţişând pentru luna septembrie pe un ţăran culegând via (Parma, baptisterul).

98. MUNCA LEMNULUI: CONSTRUCTORI DE NAVE

Munca lemnului şi construcţia navelor au ocupat un loc de frunte în artizanat şi uneori în industria medievală, ca la Veneţia unde arsenalul a ajuns foarte curând o întreprindere însemnată. Scena biblică îngăduind această reprezentare era construirea corăbiei lui Noe. Şi aici, uneltele sunt alături de artizani la loc de cinste pe această sculptură, în pervazul (ebrasement) uşii (restaurată în epoca modernă), a capelei de sus de la Sainte Chapelle (1246-1248) (Paris, Sainte Chapelle).

99. O INDUSTRIE MEDIEVALĂ: CONSTRUCŢIA

Această miniatură din Biblia latină, cunoscută ca Biblia de Noailles (secolul al XII-lea), ilustrează clădirea Templului potrivit cu profeţiile profetului Agheu (II, 11 – 20). Ridicarea pietrelor se face cu mâna. Se foloseşte un utilaj rudimentar: ciocanul şi mistria, iar pentru controlarea verticalei, firul cu plumb (Paris, Bibl. Nat., ms. lat. 6, t. III, f. 89 v).

100 şi 101. O [INDUSTRIE MEDIEVALĂ: CONSTRUCŢIA

Înălţarea Turnului Babel a oferit prilejul înfăţişării unor scene de con289

19 – Civilizaţia Occidentului medieval strucţie. Acest manuscris al lui Rabanus Maurus, De Originibus, executat în 1203, în mănăstirea de la Monte Cassino, este contemporan cu marele avânt luat de construcţie şi atestă trezirea spiritului tehnologic al evului mediu. Trei probleme tehnice ale construcţiei sunt ilustrate aici: tăierea pietrelor (aici a marmurei), folosirea fierăstraielor (îi. 101), înjghebarea schelăriei (încă foarte rudimentară) – transportul pe umăr al materialelor cu ajutorul unui cadru prevăzut cu un mâner (îi. 100) (Biblioteca mănăstirii de la Monte Cassino).

102. PROGRESUL NAVIGAŢIEI:

CÂRMA „DE ETAMBOT".

Această pecete a oraşului hanseatic Elbing (Elblag, Polonia), întemeiat în 1237 în cursul cuceririi Prusiei de către cavalerii teutoni (de observat crucea de pe pecetea care se intitulează „pecetea

burghezilor din Elbing") – oraş care a fost până la mijlocul secolului al XIV-lea marele port al Prusiei înaintea Dantzigului (Gdańsk) – oferă prima reprezentare (1242) a cârmei „de etambot". Fixată la pupă printr-un sistem de înmănuşare şi odgon (en doigtier et elingue), el îngăduia o mai bună acţionare a levierului şi deci putinţa de a manevra mai uşor şi mai sigur pe mare şi de a spori dimensiunile vasului (P. Heinsius) (Hamburg, Arhiva de stat).

103. PUTEREA CORPORAŢIILOR NEGUSTOREŞTI: PECETEA LUNTRAŞILOR DIN PARIS

Încă de la sfârşitul secolului al XI-lea s-a format la Paris o corporaţie de negustori pentru a lupta împotriva concurenţei celor din Rouen, care tindeau să monopolizeze tot comerţul de pe Sena. În

— >

1170 ea obţinea de la rege monopolul controlului navigaţiei de pe Sena între podurile Parisului şi podul de la Mantes. Un text din 1220 îi dă numele de Hansa negustorilor de pe apă din Paris (Hanse des marchands de l'eau de Paris), adică a negustorilor ce importau sau exportau mărfuri pe apă. Deschisă tuturor negustorilor, ea grupa împreună, începând din secolul al XIII-lea, toată burghezia comercială din Paris şi controla tot comerţul cu grosul sau cu amănuntul al Parisului. Casa sa de întrunire, le Parloir anx Boitrgeois, a devenit un centru politic pe lângă rolul său economic. Şeful asociaţiei (confrerie), prepozitul negustorilor, a deţinut un rol important de care trebuia să ţină seama şi regalitatea. La mijlocul secolului al XIV-lea, titularul din acel moment, Étienne Marcel, a încercat să se impună regelui şi ţării. Pecetea este din 1210 (Paris, Bibl. Nat., Cabinetul medaliilor).

104. ALIMENTAREA URBANĂ: NEGUSTORI DE CARNE SĂRATĂ

Miniaturile acestei transcrieri manuscrise de la începutul secolului al XV-lea după Tratatul medical al maurului spaniol Albucasis (secolul al X-lea) au fost probabil executate în Italia. Lucrarea a trecut iute însă în Boemia, căci textul este însoţit de note cursive în limba cehă. Miniaturile ilustrează modul de pregătire şi de vânzare a tot felul de produse, ale căror avantaje sau neajunsuri pentru sănătate sunt

semnalate în text. Evul mediu a făcut mare negoţ şi consum de sare, principalul mijloc de conservare a alimentelor (Paris, Bibl. Nat., nouv. acq. lat. 1673, t. 39).

105. AVÂNTUL PRODUCŢIEI TEXTILE: POSTĂVĂRIA

Prelucrarea textilelor a luat în secolul al XII-lea un mare avânt, atât în atelierele monastice cât şi în atelierele unor oraşe (mai ales în Flandra şi în Italia) care produceau postavuri pentru export. Pe această miniatură, nişte lucrători sunt ocupaţi cu darea lânii la darac şi întinderea unei bucăţi de postav (îi. 26). Miniatura înscrisă într-o iniţială ornată, respectă ordonarea romanică a spaţiului plin în întregime, urmând desenul literei Q. Ea împodobeşte un manuscris al textului lui Grigore cel Mare, Moralia în Joh, executat în mănăstirea de la Câteaux prin 1115 şi reprezintă nişte lucrători ocupaţi cu dărăcitul lânii şi desfăşurării unui vig de postav (Pentru stilul miniaturii vezi şi îi. 26) (Dijon, bibl. municip. ms. 173, f. 92 v).

103. NEGUSTORII ŞI CAMĂTĂ: NEGOŢ ŞI MORALĂ

Cum orice împrumut cu dobândă era socotit camătă şi era condamnat ca atare, negustorii au fost multă vreme într-o situaţie destul de nelămurită faţă de biserică. Un caz de conştiinţă întâlnit des în secolul al XIII-lea era acela legat de întrebarea dacă puteau fi primite danii şi pomeni făcute de negustori din câştigurile lor ilicite, din beneficiile lor cămătăreşti. Pe o miniatură din Biblia moralizată, scrisă şi ilustrată într-un atelier parizian prin 1250, sunt înfăţişaţi doi călugări, unul franciscan şi celălalt dominican, care refuză să primească pomenile cămătarilor (Paris, Bibl. Nat., ms. lat. 11 560, f. 138).

290

107. O MATERIE PRIMĂ COLORANTĂ PENTRU ARTIZANATUL ŞI INDUSTRIA TEXTILĂ: DROBUŞORUL ALBASTRU (GUEDE)

Drobuşorul albastru, numit guede sau „pastel", a fost unul dintre principalii coloranţi utilizaţi de artizanatul şi industria textilă în evul mediu. Încă din secolul al XIII-lea, unele regiuni au tins să se specializeze în cultura sa, de pildă Picardia, şi comerţul acestei materii tinctoriale a îmbogăţit pe mulţi negustori din Amiens. Ei au fost reprezentaţi, împreună cu sacii lor de drobuşor, întruna din arcaturile

etajului al doilea al capelei sfântului Nicolaie, zisă a întrupării, de la catedrala din Amiens construită prin 1300 (Amiens, catedrala).

108. UN IARMAROC: AŞA-NUMITUL LENDIT CARE SE ŢINEA LA SAINT DEN ÎS

Iarmarocul numit Lendit, care se ţinea la Paris şi Saint Denis în cursul lunii iunie, dura cincisprezece zile. Datând de prin 635, el a jucat în evul mediu timpuriu un rol „internaţional", mai ales ca piaţă a mierii. În secolele XII-XIV, rolul său este îndeosebi parizian şi regional (provinciile Champagne, Flan-dra, Normandia, Orleanais, Auxerrois.) Iarmarocul se ţine pe un teren de sub jurisdicţia abatelui de Saint Denis, iar în ziua deschiderii sale o procesiune solemnă porneşte de la Notredame din Paris, şi episcopul de Paris se duce să binecuvânteze pe negustori. Aceasta este scena reprezentată pe miniatura acestui ritual pontifical din secolul al XIV-lea al arhidiocezei de Sens, de care depindea episcopul de Paris (Paris, Bibl. Nat., ms. lat. 962, f. 264).

291 19*

109. ARTA FILDEŞULUI: HISPANO-ARAB

Acest sipet de fildeş, executat la Cuen-ca în 1026, atestă iscusinţa artiştilor hispano-arabi şi aclimatizarea în Occident a temelor orientale: animale afrontate, lupte de călăreţi cu fiare. Intrat în tezaurul bogatei mănăstiri a sfântului Dominic (Santo Domingo) din Silos, a fost împodobit cu smalţuri de Limoges în secolul al XII-lea (Burgos, muzeul arheologic).

110. ARTA BRODERIEI: O BRODERIE ISLANDEZĂ

Broderia şi tapiseria se bucurau de tradiţii îndelungate la scandinavi. Pe această tapiserie islandeză din secolul al XIII-lea sunt brodate scene din viaţa sfântului Martin, mărturie a difuziunii tehnicilor şi a legendelor, mai ales a celor răspândite de biserică prin toată creştinătatea. Episoadele urmează de aproape Legenda de aur: sfântul Martin, dăruieşte jumătate din haina sa unui sărac, el are o viziune în care Hristos i se arată purtând acea jumătate de haină, se botează, se duce la un eremit, învie un spânzurat, este sfinţit coadjutor de către episcopul Hilaire din Poitiers, nu se lasă ispitit de demon, care a luat chip de femeie, îşi dă, în sacristia bisericii, haina sa unui sărac gol, învie un copil, scoate duhul rău dintr-o vacă posedată, rosteşte o

predică păsărilor, moare, şi sufletul său este dus la cer de doi îngeri (Paris, colecţia Luvrului, în păstrare la muzeul Cluny).

111. ARTA METALULUI: PICIORUL CRUCII DE LA SAINT OMER Artiştii mosani din secolele XI-XIII sunt cei mai reputaţi pentru artele metal

cu (îi. 47 şi 55). Suger, care avea pasiunea orfăurăriei (piesele tezaurului de la Saint Denis din indice), a pus prin 1140 să fie executat pentru Saint Denis de un grup de aurari „lotharingieni", adică mosani, o cruce mare de aur spre a indica locul unde, potrivit tradiţiei, fusese îngropat sfântul Dionisie (Denis). Această cruce a dispărut, dar a rămas o copie a sa în miniatură sau mai bine zis o copie a piciorului său (de 30 cm înălţime) executată câţiva ani mai târziu de către unul din aurarii de la Saint Denis, ar. u-me celebrul Godefroy de CJaire sau, după oraşul său de baştină, Godefroy de Huy. El se compune dintr-un fel de stâlp pătrat, îmbrăcat de reprezentări în smalţuri, şi care e dominat de un capitel de bronz aurit. Stâlpul este sprijinit pe o bază în formă de calotă cu marginea susţinută de patru figurine aşezate, reprezentând pe cei patru evangaelişti, sculptaţi şi ei tot în bronz aurit. Scenele reprezentate în smalţ pe stâlp şi care aparţin Vechiului Testament sunt prefigurări ale jertfei Mântuitorului. Moise în faţa şarpelui de aramă, Isac purtând lemnele pentru rugul de jertfire, Aaron însemnând fruntea drepţilor cu semnul mântuitor Tău (T), Caleb şi Iosua aducând spânzurat de o prăjină ciorchinele din Canaan. Capitelul este împodobit cu figurine reprezentând pământul şi marea, Moise ţinând şarpele de aramă, şi centurionul proclamând divinitatea lui Hristos. Este una dintre primele capodopere ale simbolismului tipologic (îi. 66) (Muzeul din Saint Omer).

112. ARTA METALULUI: UN GRILAJ DIN SECOLUL AL XIII-LEA

În bazilica romană de la Sainte Foy din Conques, acest grilaj de închidere a corului dovedeşte că lucrătura artistică a fierului forjat ajunsese în epoca goticului la măiestria tehnică şi simplitatea elegantă, caracterizând şi celelalte arte din vremea aceasta. Grilajul avea rostul să oprească accesul la cor, unde erau expuse vestitele şi bogatele moaşte (Conques, biserica Sainte Foy).

nu înseamnă adesea decât crearea unor ogoare temporare pe

lazurile31 care invadează toponimia medievală şi se regăsesc atât de des în literatură când e vorba de pământ: Renart s'en vânt dans un essart…

Drept consecinţă pământul rău lucrat şi prea puţin îngrăşat este iute secătuit. De aceea, trebuie adesea lăsat să se odihnească şi să se refacă. De aici practica întinsă a pământului lăsat toloacă (jachere). Desigur, un progres între secolele IX şi XIV constă în înlocuirea ici şi colo a asolamentului bienal prin cel trienal, care ajunge la rezultatul de a nu lăsa pământul fără cultură decât un an din trei, în loc de un an din doi, sau mai degrabă de a folosi cele două treimi ale suprafeţei de cultură în loc de jumătate. Dar asolamentul trienal pare să se fi răspândit mai încet şi mai fragmentar decât s-a crezut. În climatul mediteranean, pe pământurile sărace, asolamentul bienal persistă. În secolul al XIII-lea autorul englez al tratatului de agronomie intitulat Fleta îndeamnă cu prudenţă pe cititorii săi să aleagă mai degrabă o singură recoltă bună la doi ani decât două recolte slabe la trei ani. Într-o regiune ca Lincolnshire nu avem niciun exemplu cert de asolament trienal înainte de secolul al XIV-lea. În Forez32 la sfârşitul secolului al XIII-lea unele pământuri nu au dat decât trei recolte răsfirate într-un răstimp de treizeci de ani.

Dar şi alţi factori pe care îi regăsim contribuie la slaba productivitate a pământului medieval. De pildă, tendinţa domeniilor medievale la autarhie, consecinţă a realităţilor economice şi totodată trăsătură a mentalităţii timpului. A avea nevoie de lumea din afară, a nu produce tot ce îţi trebuie, nu e socotit numai o slăbiciune, ci chiar o dezonoare. Când e vorba de proprietăţi monastice, evitarea oricărui contact cu exteriorul decurge direct din idealul spiritual de singurătate, izolarea economică fiind condiţia purităţii spirituale. Chiar şi regula moderată a sfântului Benedict o recomandă. În capitolul LXVI ea spune: „Mănăstirea să fie astfel rânduită dacă lucrul e cu putinţă, încât să ofere toate resursele necesare33: apă, moară, grădină şi diferite meşteşuguri, pentru ca să nu fie siliţi călugării să iasă pe afară, ceea ce este dezastruos pentru sufletele lor".

Când cistercienii se înzestrează cu mori, sfântul Bernard ameninţă că va porunci dssfiinţarea lor, pentru că ele constituie centre

de relaţii, de contact, de reuniuni şi – mai rău încă – de prostituţie. Dar aceste prejudecăţi morale au o bază materială. Într-o lume în care transporturile sunt scumpe şi întâmplătoare, iar economia monetară – condiţie necesară a schimburilor – e puţin dezvoltată, planul de a produce tot ce-ţi trebuie este un bun calcul economic. Urmarea ce rezultă e că policultura

31 Essarts.

32 în Misivul Central.

33 D3 miniere a produire tout le necessaire: cau, moulin… etc. Este evident că produire aci are sensul de a pane la îndemână, a oferi.

293

«—287

M /l

K<%

domneşte în economia rurală medievală, ceea ce înseamnă o forţare la maximum a condiţiilor geografice pedologice34 şi climatice ale producţiei. Viţa de vie, de pildă, este cultivată în climatele cele mai neprielnice, mult mai la nord de limita sa de cultură actuală. Se găsesc vii în Anglia. Regiunea pariziană posedă o vie mare, iar Laon a putut fi numit „capitala vinului" în evul mediu. Pământuri rele sunt date culturii, se caută să se producă cutare sau cutare bucate pe soluri nepotrivite.

Din toate acestea rezultă slăbiciunea randamentului agricol. În vremta carolingiană se pare că randamentul a fost cam de 2 – 2, 7 pe domeniul regal din Annapes (Franţa, departamentul Nord) la începutul secolului al IX-lea, neridicându-se uneori decât abia peste coeficientul 1, adică al recuperării pure şi simple a seminţei. Un progres însemnat se produce între secolele XI şi XIV, dar randamentele rămân slabe. După auterii tratatelor de agronomie englezi din secolul al XIII-lea, cifrele36 normale erau de 8 pentru orz, 7 pentru secară, 6 pentru leguminoase, 5 pentru grâu, 4 pentru ovăz. Realitatea pare să fi fost mai puţin strălucită. Pe pământurile roditoare ale episcopiei de Winchester cifrele sunt de 3, 8 pentru grâu şi orz, 2, 4 pentru ovăz. Proporţia de 3 sau 4 la 1 pare să fi fest de regulă pentru grâu.

Şi încă mai trebuie socotit că variabilitatea randamentelor este

considerabilă. Acest lucru se confirmă de la un pământ la altul. În regiunea de munte nivelul rămâne puţin deosebit faţă de cel din vremea carolingiană, 2 la 1; în Provenţa se ridică la 3 sau 4, în unele şesuri miloase, în Artois de pildă, se poate urca până şi peste 10 şi ajunge până la 18, adică se apropie de randamentul actual al pământurilor nu prea bune. Mai este adevărat – şi e cu atât mai grav – că aceste variaţii pot fi considerabile de la an la an. La Roquetoire, în Artois, grâul care aduce 7, 5 la 1 în 1319 dă 11 la 1 în 1321. În sfârşit, chiar pe acelaşi domeniu randamentul diferă mult de la un produs la altul. Într-un manoir16 al abaţiei din Ramsey randamentul orzului oscila de la 6 la 12, în timp ce acel al ovăzului întrecea abia sămânţa.

Dacă în domeniul izvoarelor de energie se vădeşte un progres însemnat odată cu difuziunea morilor – mai ales a morii de apă şi a diverselor aplicaţii ale energiei hidraulice: mori cu piuă, mori pentru cânepă, pentru

34 în legătură cu caracterele fizice, chimice şi biologice ale solului.

35 Taux – cifrele randamentului raportate la coeficientul 1 care reprezintă simpla recuperare a seminţei.

36 Unitate de exploatare agricolă şi curte între fermă şi castel. În Anglia ele se aflau îndeosebi pe domeniile abaţiilor.

coaja de copac necesară tăbăcirii, pentru bere, tocilărie –, trebuie avut în vedere că cronologia apariţiei şi a difuziunii acestor aplicaţii trebuie să ne îndemne la prudenţă. În privinţa morii cu piuă de pildă, se observă o regresiune în secolul al XIII-lea în Franţa; în Anglia ea nu cunoaşte un adevărat avânt decât la sfârşitul secolului al XIII-lea. Ea a fost privită ca instrumentul unei adevărate „revoluţii industriale”; în Italia ea nu se răspândeşte repede peste tot. Florenţa îşi trimite în secolele XIII şi XIV postavurile sale la Prato pentru a fi date la piuă; în Germania, prima menţiune a unei mori cu piuă nu datează decât din 1223, la Spira, şi pare să fi fost un caz excepţional în secolul al XIII-lea. Morile cele mai însemnate pentru dezvoltarea industrială nu apar decât la sfârşitul perioadei ce ne interesează; moara de fier este o raritate înainte de secolul al XIII-lea – acea

reperată în 1104 în Catalonia la Cardadeu nu este sigură, măcar că avântul forjelor aşa-zise catalane în a doua jumătate a secolului al XII-lea este poate legat de difuziunea morii de fier, despre care prima menţiune neîndoioasă este din 1197 privind mănăstirea Sorce în Suedia. Morile de hârtie atestate încă din 1238 la Játiva, în Spania, nu se răspândesc în Italia (Fabriano, 1268) înaintea sfârşitului secolului al XIII-lea; prima moară de hârtie franceză este din 1338 (Troyes), prima moară germană, din 1390 (Nürnberg).

Fierăstrăul hidraulic mai este încă o curiozitate prin 1240, când Villard de Honnecourt îl desenează în albumul său. Moara de apă rămâne mai ales afectată măcinării grânelor. Încă de la sfârşitul secolului al XI-lea, din anul 1086, registrul Dimesday Book permite să se stabilească numărul de 5624 de asemenea mori pentru Anglia.

Cu toate progresele energiei hidraulice şi celei eoliene din secolele XII şi XIII, esenţialul energiei din Occidentul medieval se mai datoreşte încă omului şi animalelor.

Desigur, mai apar şi aici progrese însemnate. Cel mai spectaculos şi mai bogat în consecinţe este fără îndoială ceea ce s-a numit, după termenul folosit de maiorul Lefebvre des Noettes37 şi de Hiudricoutt-Dalamare38, „sistemul de înhămare modern". Este vorba de un ansamblu de progrese tehnice care au îngăduit, cam spre anul 1.000, o mai bună utilizare a tracţiunii animale şi o sporire a randamentului muncii animalelor. Aceste inovaţii permit mai ales folosirea ca animal de tras şi de plugărie mai degrabă a calului, mai rapid decât boul, ceea ce îngăduie accelerarea şi înmulţirea muncilor de arat şi grăpat.

1

„R.J.E.C. Lefebvre travers Ies âges, Paris, 1931.

38 A.G. Haudricourt et L'Homme et la chavrue, Paris, 1955.

des Noettes, V Attelage, le cheval de selle a M, J e a n-a runhes-Delamare, 295

fe & T: „" % i

— i-v oră".

Sistemul de înhămare antic, care făcea să apese toată greutatea tracţiunii asupra gâtului animalului, îi comprima pieptul, îi îngreuia

respiraţia şi îl obosea foarte curând. Sistemul modern a constat în esenţă în mutarea apăsării tracţiunii asupra umerilor prin pieptarul de ham39, în potcovirea cu colţi, care uşura mersul animalului şi îi apăra picioarele, şi de asemenea în înhămarea în coloană40, care permitea să fie trase poveri grele şi care a fost capitală pentru construirea marilor edificii religioase şi civile.

Prima reprezentare sigură pe care o avem a pieptarului de ham – element decisiv al sistemului de înhămare modern – se află într-un manuscris al Bibliotecii municipale din Trier datând cam de pe la 800, dar noua tehnică nu s-a răspândit decât în secolele XI şi XII.

Dar mai întâi trebuie să ne gândim că mărimea şi vigoarea animalelor de plugar le medievale erau hotărât inferioare celor ale animalelor de azi. Calul de arătură aparţine în general unei rase mai scunde decât calul de luptă, greoiul destrier", care trebuie să ducă în spinare dacă nu şi valtrapul, cel puţin un călăreţ înarmat cu arme grele şi a cărui greutate poate juca un rol important în şarje. Se regăseşte aici întâietatea elementului militar şi războinic asupra celui economic şi productiv. Cedarea boului în faţa calului nu a fost generală. Dacă avantajele folosirii calului erau de aşa natură că încă din 1095 Urban al II-lea, proclamând la Clermont pacea lui Dumnezeu în vederea primei cruciade, punea sub ocrotirea divină caii de plug şi de grapă (equi arantes: equi de quibus hercant) – dacă superioritatea calului era recunoscută încă din secolul al XII-lea la slavi în aşa măsură încât după cronica lui Helmold unitatea de arătură era ceea ce puteau ara într-o zi o pereche de boi sau un cal, iar în Polonia, în aceeaşi epocă, un cal de plug valora preţul a doi boi (măcar că agronomii moderni au calculat că boul medieval, ţinând seama de inferioritatea randamentului său revenea pentru o zi de muncă cu 30% mai scump decât un cal) – rămâne totuşi faptul că mulţi ţărani sau seniori şovăiau în faţa a doua dezavantaje ale calului: preţul său nominal şi greutatea hrănirii sale cu ovăz. Walter de Henley, în al său tratat On husbandry, în secolul al XIII-lea recomandă să se prefere calului boul, a cărui hrană e mai puţin costisitoare şi care în afară de munca sa mai procură şi carnea sa. Dacă în Anglia, după un progres vădit al calului la sfârşitul secolului al XII-lea, mai ales în est şi în porţiunea decentru-est, acest mers înainte

este oprit brusc în loc în secolul al XIII-lea – în legătură probabil cu o reîntoarcere la o exploatare directă şi la prestaţiile de servicii ale ţăranilor – dacă în Normandia aratul cu caii pare lucru obişnuit în secolul

39 Collier, d'epaules. if>En file.

41 De la „dextrarius", cal dus de căpăstru de scutier, care îl ţinea cu mâna dreaptă (dextra) spre a fi dat la încălecat doar în momentul luptei.

2%

al XIII-lea, cum atestă în 1, 266, în registrul său de vizitaţii42, arhiepiscopul de Rouen Eudes Rigaud, (care pune să fie luaţi la popreală caii pe care îi vede arând în ziua de sărbătoare a sfântului Mathias) 43 şi dacă aşa trebuie să fie şi pe moşiile seniorilor de Audenarde, deoarece numai calul apare pe miniaturile manuscrisului Le Vieil Rentier, datând de prin 1275 – boul rămâne biruitor nu numai în sud şi în regiunile mediteraneene, unde ovăzul e greu de cultivat, dar se mai găsesc boi de arătură în Burgundia, în mijlocul secolului al XIII-lea, în Brie în 1274. Pentru cunoaşterea preţului unui cal de ţăran – chiar într-o regiune privilegiată cum e provincia Artois pe la 1200 – trebuie citită istorioara (fabliau) lui Jehan Bodel, Les deux chevaux, în care sunt puşi faţă în faţă calul „bun la plug şi la grapă" şi mârţoaga slabă.

Alături de cal şi de bou, nu trebuie uitat că Occidentul medieval, chiar în afara zonei mediteraneene, impune măgarului o participare apreciabilă la muncile rurale. Un document din regiunea Orléans, înşirând animalele de plugărie, adaugă la urmă: „fie bou, fie cal, fie măgar". Textul din Brie din 1274 cere unor ţărani supuşi la corvada de arătură „să pună la ham boi, cai şi măgari". De fapt, umila şi normala realitate medievală a muncii animale o constituie – ca la ieslea din Bethleem – prezenţa boului şi a măgarului.

Fundamentală însă rămâne energia omului. La ţară, în artizanat şi până în navigaţie, unde pânza nu constituie decât un slab ajutor la munca vâslei, adică a omului, munca manuală umană rămâne izvorul principal de energie.

Dar productivitatea acestor izvoare umane de energie, pe care

Carlo Cippola44 le numeşte „convertizoare biologice", era redusă, căci clasa producătorilor, precum se va vedea, coincide aproximativ cu categoria socială rău alimentată, dacă nu chiar subalimentată. Convertizoarele biologice punând la îndemână, după K.M. Mather şi C. Cipolla, cel puţin 80% din energie în societatea medievală preindustrială, disponibilitatea în energie provenind din ea era slabă: aproximativ 10.000 de calorii pe zi de persoană (cifra e de 100.000 într-o societate industrială actuală). Nu trebuie să ne mirăm dacă acest capital uman este atât de preţuit de seniorii medievali, încât unii, în Anglia de pildă, impun o taxă specială asupra tinerilor ţărani celibatari. Biserica, în ciuda tradiţiei sale de exaltare a virginităţii, pune

42 Vizitaţiile canonice sunt în primul rând un fel de inspecţii ale căror constatări sunt consemnate într-un registru. Ele cuprind atât o descriere-inventar a stării bisericilor, cimitirelor, mănăstirilor etc. cât şi o prezentare a personalului ecleziastic, cu diverse observaţii privind modul său de a se achita de obligaţiile sale. Totodată vizitaţiile arhiepiscopale ofereau şi prilejul săvârşirii unor taine rezervate exclusiv acestora, cum e de pildă sfinţirea preoţilor.

43 La 24 februarie, Calendarul catolic mai cuprinde şi sârbitoarea sfântului Matei (deosebit de Mathias) la 21 septembrie.

44 C. Cipolla, Money, prices and civilization in the Mediteraneean World, Princeton, 1966.

— I a

—)".

tot mai mult accentul pe îndemnul „creşteţi şi vă înmulţiţi", lozincă ce răspunde mai întâi structurilor tehnice ale lumii medievale.

Acelaşi handicap îl aflăm şi în domeniul transporturilor.

Nici aici nu trebuie trecută cu vederea importanţa energiei umane. Fără îndoială, corvezile de transport cu spinarea45 rămăşiţă a sclaviei antice, ajung din ce în ce mai rare, şi se pare că dispar în secolul al XII-lea. Dar încă în secolul al XI-lea de pildă, călugării de la Saint Vanne pretindeau de la şerbii lor locuind la Laumesfeld în Lorena „obligaţia de a căra grâu pe o distanţă de şase mile pe umerii lor", sau mai degrabă pe grumaz, pe ceafă, cum glăsuieşte textul latin: cum

collo.

Munca aceasta a transportului cu spinarea, pretinsă diferitelor clase ale societăţii şi ca pocăinţă sau ca faptă evlavioasă pentru censtituiica catedistelor nu are numai un aspect psihologic şi spiritual, ci are o semnificaţie tehnică şi economică.

Anul 1145 înfăţişează în Normandia o explozie a acestei forme particulare de devoţiune. Printre numeroasele mărturii, cea a lui Robert de Tori-gny, vorbind despre construirea catedralei din Chartres, este celebră: „În anul acesta oamenii s-au apucat – şi mai întâi la Chartres – să tragă cu umerii lor nişte care încărcate cu pietre, cu lemn, cu hrană şi alte produse, pentru a contribui la facerea bisericii, ale căror turnuri se construiau atunci… Dar asemenea fapte nu s-au produs numai acolo, ci şi în aproape toată Île-de-France, şi în Normandia, şi în multe alte locuri". Abatele Haimon descrie din cursul aceluiaşi an acelaşi spectacol la Saint Pierre sur Dives în Normandia: „Regi şi principi, oameni puternici în lumea de aici şi încărcaţi de onoruri şi bogăţii, bărbaţi şi femei de viţă mândră îşi plecau cerbicia mândră şi trufaşă pentru a se înhăma la care şi a le duce cu încărcătura Ier de vin, de grâu, de ulei, de var, de piatră, de lemn şi alte produse trebuitoare pentru trai sau pentru construcţia bisericilor până la azilul lui Hristos, aşa ca vitele de povară…" Aceeaşi relatare revine şi în cronica de la Mont Saint Michel, în cronica de la Rouen, şi în alte locuri. Poate că această campanie de transport uman din acest an 1145 a fost o excepţie prin amploarea sa, prin participarea tuturor claselor societăţii. „Cine n-a văzut aceste scene, nu va vedea niciodată unele asemănătoare", scrie Robert de Torigny. Secre pe care le regăsim totuşi pe o scară mai restrânsă, dar într-un chip tot atât de spectaculos prin actorii săi în secolul al XIII-lea, în cap cu Ludovic cel sfânt fie în ţara sfântă, fie la abaţia din Royaumont, unde regele şi fraţii săi, cu voie, sau mai fără voie pentru aceştia din urmă, cară materialele de construcţie.

45 Corvees de portage.

I

Rezultă că această cărătură cu oameni rămânea un mijloc de

transport esenţial. Reaua stare a drumurilor, numărul limitat de care şi căruţe, lipsa de vehicule lesnicioase, scumpetea preţurilor de cărăuşie o menţin la rangul întâi. Roaba, care a apărut fără îndoială pe şantierele de construcţie din secolul al XIII-lea, nu s-a răspândit decât la sfârşitul secolului al XIV-lea, şi pare să fi fost mai puţin maniabilă. Cărătură cu oamenii, pe care miniaturile ni-i arată încovoiaţi sub samaruri, sub coşuri, sub coşărci46; cărătură cu animalele; alături de vitele de tras – pe care le vedem uneori puse la loc de cinste după ce au fost puse la trudă, ca boii de piatră de pe turnurile catedralei din Laon –, vitele de povară, au jucat un rol capital în transporturile medievale. Catârul şi măgarul rămân de neînlocuit nu numai pentru trecerea munţilor în regiunea mediteraneană, căci acest fel de cărătură de poveri [ftortage) se revarsă larg dincolo de regiunile în care condiţiile de relief par să o impună. În contractele încheiate în 1296 la bâlciurile din Champagne între nişte negustori italieni, cumpărători de postavuri şi de pânzeturi, şi cărăuşi se vede că aceştia se prind să „ducă (mărfurile) cu vitele lor la Nîmes într-un termen de 22 de zile fără căruţă", şi acolo mai sunt cuprinse şi „10 baloturi de postav din Franţa, pe care el (cărăuşul) a făgăduit să le ducă şi să le poarte la Savona pe drumurile legiuite ale Măriei Sale regelui Franţei şi ale Măriei Sale regelui Carol47, şi pe Riviera de la Genova, şi să facă popasuri în toate zilele fără căruţe, într-un răstimp de 35 de zile"…

Vocabularul metrologiei ne lămureşte asupra importanţei acestui mod de cărătură: de pildă, pentru sare, una dintre măsurile de bază e numită la sommeeib.

Transporturile maritime rămân şi ele, în ciuda unor perfecţionări tehnice apreciabile, neîndestulătoare, fie că aceste îmbunătăţiri nu şi-au produs încă tot efectul lor – înainte de secolul al XIV-lea sau şi mai târziu –, fie că raza lor de acţiune rămâne limitată.

Mai întâi, tonajul flotelor creştinătăţii occidentale este destul de slab. Slab socotit individual pe vase, chiar cu sporirea tonajelor în secolele XII şi XIII, mai ales în nord, unde navele au de transportat produse voluminoase – grâne şi lemn – şi unde apare vasul hanseatic kogge sau coque, în timp

46 Les panneaux, Ies corbeilles, Ies hottes (hottes = coşuri mari

ce se poartă pe spate).

47 Carol al II-lea de Anjou (1248 – 1309) comite de Provenţa şi rege al Siciliei peninsul? re adică al regatului Neapolelui rămas dinastiei de Anjou după secesiunea Siciliei în urma Vesperelor Siciliene (1282). Avem deci o readaptare a vechiului titlu de rege al celor două Sicilii prin menţinerea la singular a acestei pseudoSicilii napolitane.

48 De la sommi, povară dusă în spinare.

299

m.

ce în Mediterană Veneţia construieşte galere sau mai degrabă galee – galee da mercatoi9, de dimensiuni mai mari. Pot oare fi propuse cifre? O capacitate mai mare de 200 t50 maritime pare să fie excepţională. Dar tonajul e slab şi socotit la total. Numărul de corăbii „mari" este foarte limitat. Convoaiele pe care Veneţia – prima putere maritimă a epocii – le echipează de la începutul secolului al XIV-lea în număr de unul sau două pe an spre Anglia şi Flandra cuprind două sau trei galere. Numărul total de galee da mercato funcţionând pe cele trei rute principale de comerţ în deceniul al treilea din secolul al XIV-lea este cam de 25; în 1328 de pildă 8 au ca destinaţie părţile de dincolo de mare, 51 adică Ciprul şi Armenia, 4 – Flandra, 10 – România, adică imperiul bizantin şi Marea Neagră. În august 1315, când Marele Consiliu, primind ştiri alarmante, ordonă corăbiilor sale din Mediterană să se formeze în convoi, el nu cuprinde în acest număr corăbiile mari, inapte prin încetineala lor pentru o navigaţie în convoi: acestea sunt în număr de nouă. De altminteri, dimensiunea acestor corăbii este limitată prin ordonanţă, căci ele trebuie să poată fi convertite unor scopuri militare şi să nu fie handicapate de mărime sau încetineală. Frederic C. Lane52 a socotit că în 1335 cele 26 de corăbii de un tonaj mijlociu, de 150 t care constituie convoaiele veneţiene, reprezintă 3 9001 şi, dacă se aplică acestei cifre coeficientul de 10, aproximativ valabil pentru secolul al XVI-lea, toată flota veneţiană ar fi ajuns la aproximativ 40.000 t.

Introducerea cârmei d'etambot53, care face progrese în cursul secolului al XIII-lea şi care uşurează manevra corăbiilor, n-a fost probabil atât de importantă cum s-a crezut. Cât despre folosirea

busolei, care permite navigaţia şi în timpul iernii, şi care atrage după sine alcătuirea de hărţi mai exacte, ea nu se răspândeşte decât după 1280. În sfârşit, evul mediu nu cunoaşte cvadrantul şi astrolabul nautic, care aparţin Renaşterii.

Insuficienţa se vădeşte şi în extracţia minieră. Slabul nivel al instrumentelor de foraj şi de ridicare, incapacitatea tehnică de a evacua apa limitează extracţia la zăcămintele superficiale sau mai puţin adânci. Fierul (cu tot progresul începând din secolul al XII-lea), arama şi plumbul (asupra cărora suntem bine informaţi de un cod minier de la începutul secolului al XIII-lea pentru regiunea Massa Marittima din Italia), cărbunele de pământ (poate

49 Vase, vase de comerţ. Există o varietate întreagă de numiri de vase destul de deosebite, derivând din această rădăcină: galeră, galeză, galiotă, galion.

60 O tonă e echivalentul a 2, 83 m^3 de azi.

al Outre Mer. Denumire păstrată din vremea Cruciadelor şi desemnând fostele aşezări ale cruciaţilor în Orientul apropiat.

62F.C. Lane and J.C. Riemersma, Enterprise and secular change, London, 1953.

53 Vezi ilustraţia 102.

cunoscut în Anglia încă din secolul al IX-lea menţionat cu certitudine în Forez, (Franţa) în 1095, dar care nu începe să fie cu adevărat exploatat decât în secolul al XIII-lea), sarea (puţuri sărate, mine ca cele de la Halle sau de la Wielicka şi Bochnia, în Polonia, a căror exploatare nu pare să fie anterioară secolului al XIII-lea), cositorul (mai ales produs în Cornualia54, despre extragerea căruia nu se ştie nimic, minele de aur şi de argint care se dovedesc în curând inapte să satisfacă cererile unei economii din ce în ce mai monetare, şi a cărei insuficienţă (cu toată intensificarea exploatării, îndeosebi în Europa centrală, la Kutna Hora din Boemia, de pildă), atrage după sine „foametea monetară" de la sfârşitul evului mediu, care nu se va încheia decât cu afluxul de metale americane în secolul al XVI-lea – toate aceste minerale sunt produse în cantitate neîndestulătoare şi în majoritatea cazurilor tratate cu un inventar şi cu tehnici rudimentare.

Furnalele cu sistem de foaie (foalele fiind acţionate de energie hidraulică) apar la sfârşitul secolului al XIII-lea în Stiria, apoi spre 1340 în regiunea Liège. Furnalele înalte de la sfârşitul evului mediu nu revoluţionează totuşi de îndată metalurgia. Se ştie că trebuie aşteptat secolul al XVII-lea, iar pentru difuziunea lor secolul al XVIII-lea, pentru ca să apară progrese decisive: aplicarea huilei la prelucrarea fierului, folosirea aburului pentru acţiunea de pempare a subsolului.

Progresele tehnice cele mai semnificative în domeniul „industrial" privesc în definitiv nişte sectoare particulare sau nefundsmentale şi difuziunea lor se situează şi ea la sfârşitul evului mediu. Cel mai spectaculos fără îndoială a fost inventarea prafului de puşcă şi prin urmare a armelor de foc. Dar eficacitatea lor militară se afirmă cu încetul. În secolul al XIV-lea şi chiar după aceea, primele tunuri seamănă panica la adversar mai mult prin zgomotul lor decât prin caracterul lor ucigător. Importanţa Ier va decurge mai ales din faptul că dezvoltarea artileriei determină din secolul al XV-lea încolo un real progres al metalurgiei.

Pictura în ulei e cunoscută din secolul al XII-lea, dar nu a realizat progrese decisive decât la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea. Potrivit tradiţiei, ea nu ajunge să se afirme decât cu fraţii Van Eyck şi cu Antonello da Messina.

Progresele noi revoluţionează de fapt mai puţin pictura însăşi decât viziunea ei prin descoperirea perspectivei. Sticla, cunoscută în antichitate, nu reapare ca industrie decât în secolul al XIII-lea, mai ales la Veneţia, şi nu ia forma de producţie industrială în Italia decât în secolul al XVI-lea, întocmai cum hârtia nu triumfă decât odată cu tiparul. Sticla în evul mediu înseamnă în mod esenţial vitraliul, şi tratatul lui Teofil la începutul sece54 Cornwall, peninsulă din sud-vestul Angliei.

301

lului al XII-lea vădeşte avântul pe care e pe cale de a-l lua în creştinătate. De altminteri, tratatul lui Teofil, De diversis atribus, bb primul tratat tehnic din evul mediu, evidenţiază limitele tehnicii medievale.

În primul rând ea este o tehnică esenţialmente în slujba lui

Dumnezeu. Procedeele descrise de Teofil sunt cele folosite în atelierele monastice, şi ele au mii ales drept scop construirea şi împodobirea bisericii. Partea dinţii este consacrată pregătirii culorilor, adică miniaturii şi pe de lături şi frescei, cartea a doua vitraliului, a treia metalurgiei şi mai ales orfăurăriei.

Apoi este o tehnică pentru produse de lux, întocmai ca în industria textilă, unde ce este esenţial îmbrăcăminţii se produce acasă, iar atelierele sunt fabrici ce dau ţesături de lux.

În sâirşit, este o tehnică folosită de artişti-meşteşugari care, cu ajutorul unui utilaj rudimentar, aplică anumite reţete unei producţii de piese individuale. Tehnicienii şi inventatorii din evul mediu sunt într-adevăr nişte meşteşugari. Nu scapă de această caracterizare nici cei în care au vrut unii să vadă o elită intelectuală stăpână pe tehnici subtile: adică negustorii italieni sau hanseatici în legătură cu care s-a vorbit de pildă de o „supremaţie intelectuală". Dar multă vreme principala activitate a negustorului constă în a se dace din loc în loc, ceea ce nu pretinde vreo calificare specială. Negustorul nu e decât unul dintre aceşti itineranţi ai drumului medieval, în Anglia ci este numit fiiepowd: r (piciorul prăfuit), acoperit de pulberea drumurilor. El apărea în literatura vremii, de pildă în istorioara lui Jehan Bodel, Le Souhait fou, de la sfârşitul secolului al XII-lea, ca un om care stă cu lunile departe de casa lui „pentru a umbla după marfa necesară negoţului său" şi care se întoarce „vesel şi bucuros" după ce a rămas multă vreme „prin străini". Uneori acest călător, dacă este destul de bogat, ştie să se descurce când e vorba să trateze o mire parte din afacerile sale la iarmaroacele din Chacnrigne, dxr dică în afacerile acestea intervine un intelectual: „notarul" – însă acest lucru nu se întâmplă decât în creştinătatea medievală50 – atunci el e acela care întocmeşte pentru negustor nişte contracte în general foarte simple, al căror merit principal e de a sluji de mărturie după pilda chartelor feudale. Chiar şi acţiunea bisericii, care condamnă sub cuvânt de camătă toate operaţiile de credit şi îl sileşte aşadar pe negustor să recurgă la unele metode mai complicate şi mai subtile, nu izbuteşte să determine un progres decisiv al tehnicii sale. De altminteri, cele două instrumente care atestă un progres neîndoios în domeniul politicii

comerciale – poliţa şi contabilitatea în partidă dublă – deşi sunt de o tehnicitate limitată, nu se răspândesc decât începând din secolul al XIV-lea. Tehnicile comer „iale şi financiare sunt poate printre cele mai rudimentare chiar şi în evul cu

Ilă.

— Şală 302

mediu; cea mai importantă, zărăfia, se rezumă la o preschimbare de piese monetare: schimbul aşa-zis „manual".

Dintre tehnicieni, unul singur se ridică poate la un nivel superior, arhitectul. Este adevărat că domeniul său este fără îndoială singurul care să fi avut în evul mediu un netăgăduit aspect industrial. La drtpt vorbir. d nu în toată creştinătatea, şi în tot timpul, ci numai doar în perioada goticului a ajuns arta construcţiei o ştiinţă, şi tot astfel arhitectul un savant. Acest arhitect care pretinde să i se spună magistru*7 şi încearcă chiar să obţină să i se spună „magistru al pietrelor" (Magister lapidum), aşa cum alţii sunt „mrgiştri în arte" siu „în decrete" (deetciii în drept) şi care calculează după reguli ştiinţifice, este opusul arhitectului artizan care aplică nişte reţete şi care e tot una cu zidarul.

Juxtapunerea – şi uneori înfruntarea celor două tipuri de constructori – va dăinui, precum se ştie, până la sfârşitul evului mediu, când la cotitura secolelor XIV şi XV, pe şantierul catedralei din Milan, se situează dezbaterea revelatoare care a opus pe arhitectul frar. cez, pentru care nu putea fi „tehnică fără ştiinţă" (Ars sine scientia nihil est), zidarilor lembarzi, pentru care ştiinţa nu era decât tehnică: Scientia sine arte nihil est.

Dar chiar dacă artizanii medievali au dat dovadă de iscusinţă, de îndrăzneală (catedralele, şi nu numai ele, o atestă, iar Joinville se minuna în faţa halelor de la Saumur, „constituite în felul claustreler călugărilor albi"), şi au dovedit chiar geniu artistic, contrariu părerii prea des adoptate, totuşi producţiile evului mediu erau în general de proastă calitate din punct de vedere tehnic. Evul mediu a trebuit neîncetat să repare, să înlecuiască, să refacă. Clopotele bisericilor trebuiau neîncetat luate la ciecănit. Năruirile clădirilor şi în primul rând a bisericilor era frecventă. Prăbuşirea corului de la Beauvais în

1284 este de două ori simbolică. Ea vădeşte, mai mult chiar decât oprirea avântului getic, destirul cemun al multor construcţii medievale. Expertizele în vederea reparaţiilor bisericilor, îrdec-sebi ale catedralelor, au ajuns chiar una dintre principalele ecupaţii ale arhitecţilor de la sfârşitul secolului al XIII-lea, şi majoritatea capodoperelor arhitecturii medievale datoresc faptul de a mai fi în picioare reparaţiilor şi restauraţiilor ce le-au fost aduse de secolele peştericaie.

Reţinem deci că evul mediu, care a avut puţine invenţii şi a adus puţine îmbogăţiri până şi în flora alimentară – secara, achiziţie principală a evului mediu, azi dispărută aproape din Europa, n-a reprezentat decât o îmbogăţire trecătoare a agriculturii – înseamnă totuşi o etapă în cucerirea naturii prin tehnicile umane. Fără îndoială, chiar şi izbânda sa mai înseamnată, moara – sau mai degrabă, ceea ce e esenţial, difuzarea ei – rămâne legată de capriciile naturii: încetarea vânturilor, secarea cursurilor de apă în sud, 57 Maître. În franceza veche arhitectul şef al lucrării era numit maître d'oeuvre.

303

I

I

prinderea lor de îngheţ în nord. Dar cum a zis Marc Bloch: „Mori acţionate de apă ori de vânt, mori pentru grâne, coajă de copac, pive, fierăstraie hidraulice, ciocan hidraulic de forjă, pieptar de ham, potcovitul cu colţi al vitelor de povară, înhămarea în coloană, chiar şi roata de tors, iată tot atâtea progrese care în mod uniform aveau drept rezultat o folosire mai eficientă a forţelor naturale însufleţite sau nu, şi deci o economisire a muncii umane sau, ceea ce revine aproape tot acolo, asigurarea unui mai bun randament. Pentru ce toate acestea? Pentru că erau mai puţini oameni, poate. Dar mai ales pentru că stăpânul avea mai puţini sclavi".

Această legătură între progresul uman şi progresul tehnic a pătruns în conştiinţa câtorva din reprezentanţii evului mediu, măcar că acesta nu aşeza progresul tehnic printre valorile sale. Pe unii i-a nemulţumit. Astfel la începutul secolului al XIII-lea Guiot de Provins se plânge de faptul că în vremea sa, până şi în domeniul militar „artiştii"

trebuie să cedeze pasul „tehnicienilor", „cavalerii" să cedeze pasul „arbaletierilor, săpătorilor de mine, servanţilor afectaţi aruncătoarelor de pietre şi maiştrilor genişti".58 Alţii, dimpotrivă s-au bucurat. Mai ales de pildă acel călugăr din Clairvaux care în secolul al XIII-lea ridică un adevărat imn maşinismului liberator.

Ne amintim că încă de la apariţia primelor mori59 o epigramă din Antologie60 slăvise acest progres: „Trăgeţi-vă înapoi mâinile voastre care au fost multă vreme nedespărţite de râşniţă, o, fetelor, care odinioară măcinaţi <grâul pentru>61 pâine. Pentru voi de acum încolo somnul lung, căruia nu-i pasă de cântecul cu care cocoşii salută ivirea zorilor. Căci munca voastră de până acum a dat-o Demeter pe seama nimfelor". Încă în secolul al V-lea abatele din Loches se bucura că o moară abaţială, îngăduind „unui singur frate să îndeplinească munca mai multora", libera grupul monastic. Dar călugărul nostru din Clairvaux, îşi revarsă exaltarea într-un context de aplicări industriale, de vuiete mecanice care fac într-adevăr din textul său unul dintre primele cânturi de slavă ale maşinismului:

„Un braţ al râului Aube străbătând numeroasele ateliere ale abaţiei, întâmpină peste tot binecuvântări pentru serviciile ce le aduce. Râul Aube suie până aici mulţumită unei mari strădanii, şi chiar dacă nu vine cu toate apele sale, cel puţin nu le lasă să trândăvească. O albie ale cărei curbe taie

58... Les „artistes" doivent ceder le pas aux „tehniciens" chevaliers aux arbaletrievs, mineurs, serveurs de piervieres et ingenieurs. Observăm în acest text o dublă transpunere a unor realităţi de la începutul secolului al XEII-lea ba pe planul realităţilor de azi (termenii de-artişti şi tehnicieni), ba pe al acelora al evului mediu târziu, când folosirea prafului de puşcă a introdus noţiunile noi de săpători de tranşee pentru mine, şi de ingineri militari. Acest procedeu îngăduie o excursie mai liberă în trecut sau mai bine zis o aducere a trecutului în prezent.

59 în epoca alexandrină.

60 Antologia greacă compilată în secolele al X-lea şi al XIV-lea.

61 în text: broyiez le pain.

În două mijlocul văii a fost săpată nu de natură, ci de dibăcia călugărilor. Pe această cale râul Aube trimite o jumătate din fiinţa sa abaţiei, ca şi cum ar vrea să salute pe monahi şi să se scuze că n-a venit cu totul, întrucât n-a putut găsi un canal destul de larg pentru a-l cuprinde.

Când uneori râul revărsându-se azvârle cu furie dincolo de limitele sale obişnuite o undă prea îmbelşugată, el este respins de un zid care i se împotriveşte şi sub care e silit să curgă; atunci e întors înapoi asupra lui însuşi şi unda care îşi urma vechiul curs întâmpină cu îmbrăţişările sale unda în reflux. Dar o dată primit în abaţie în măsura în care îngăduie zidul ce îndeplineşte slujba de portar, râul se avântă năvalnic mai întâi la moară, unde îşi face mult de lucru şi se agită mult, atât zdrobind grâul sub greutatea pietrelor, cât şi clătinând ciurul fin care desparte făina de tărâţe.

Iată-l că a şi ajuns în clădirea vecină, unde umple cazanul şi se lasă în voia focului, care îl fierbe, pregătind o băutură pentru călugări, dacă s-a întâmplat cumva ca viţa să răspundă rău, cu nerodire, la munca vierului şi dacă lipsind sângele ciorchinelui, a trebuit să fie înlocuit cu fiica spicului. Dar râul nu se mulţumeşte cu atât. Piuarii stabiliţi lângă moară îl cheamă la ei. El s-a îndeletnicit la moară cu pregătirea hranei fraţilor; pe bună dreptate ai deci tot temeiul să-i ceri acum să se îngrijească de îmbrăcămintea lor. El nu zice nu şi nu refuză nimic din câte i se cer. El ridică şi coboară rând pe rând aceste ciocane grele, aceste maiuri, dacă vreţi, sau mai bine zis aceste picioare de lemn (căci acest nume exprimă mai precis acţiunea săltăreaţă a piuarilor), el scuteşte pe piuari de o mare trudă. O, bunule Dumnezeu! Câtă mângâiere îngădui bietelor tale slugi ca să nu le laşi să fie copleşite de o tristeţe prea mare! Cât de mult uşurezi chinurile copiilor tăi care se pocăiesc şi cum îi pui la adăpostul unor munci peste cale de împovărătoare! Câţicais-ar istovi, câţi oameni şi-ar trudi braţele în nişte munci pe care le face pentru noi, fără nicio trudă din partea noastră, acest râu atât de plin de milostivire, căruia îi datorăm şi hainele noastre şi hrana noastră! El îşi îmbină sforţările cu ale noastre şi după ce a îndurat obositoarea căldură a zilei, el nu aşteaptă pentru munca sa decât o singură răsplată: voia de a pleca slobod după

îndeplinirea cu grijă a tot ce i s-a cerut. După ce învârteşte cu o rotire accelerată atâtea roţi grăbite, iese spumegând; ai crede că şi el a fost măcinat şi că s-a făcut mai galeş.

Ieşind de acolo, intră la tăbăcărie, unde, pregătind materialul de trebuinţă pentru încălţămintea fraţilor, vădeşte tot atâta hărnicie câtă grijă; apoi se împarte într-o mulţime de mici braţe şi merge în drumul său de inspecţie să cerceteze diferitele sectoare, căutând cu sârguinţă, în tot locul pe cei care

305 20

au nevoie de ajutorul său pentru orice scop, fie că ar fi vorba de a fierbe, a cerne, a da la strung, 62 a zdrobi, a stropi, a spăla sau a măcina, oferindu-şi concursul, nerefuzându-l niciodată…"

Economia din Occidentul medieval are drept scop subzistenţa oamenilor. Ea nu trece dincolo de aceasta. Sau dacă pare să treacă dincolo de satisfacerea acestei nevoi stricte, este desigur pentru că subzistenţa este o noţiune socialo-economică şi nu pur materială. Subzistenţa variază după diferitele pături sociale. Pentru marea masă, este destul să aibă asigurată subzistenţa în stnsul strict al cuvântului: adică ce trebuie pentru viaţa fizică – în primul când hrana, apoi îmbrăcămintea şi locuinţa. Economia medievală este deci esenţialmente agrară, întemeiată pe pământ, care pune la îndemnâră r. cee-sarul. Această nevoie de subzistenţă este atât de hotărât baza econemiei medievale, încât atunci când aceasta se instalează în evul mediu timpuriu, se observă silinţa de a aşeza fiecare familie de ţărani, ce constituie o unitate social-economică, pe o porţiune tip de pământ, care trebuie să asigure traiul unei familii normale: mansus, terra unhts jamiliatbi cum zice Beda.

Pentru păturile superioare subzistenţa compertă satisfacerea de nevoi mai mari, ea trebuind să le îngăduie să-şi ţină rangul, să nu decf. dă. Subzistenţa lor este asigurată într-o mică măsură de importurile străine şi pentru tot restul, de munca maselor.

Această muncă nu are drept ţintă progresul economic, nici individual şi nici colectiv. Ea comportă, alături de unele ţeluri religioase şi morale – ca de pildă să eviţi trândăvia, care este poarta deschisă diavolului, să te pecăieşti muncind din greu, să-ţi umileşti

trupul – şi unele ţeluri economice; să-ţi asiguri subzistenţa proprie şi pe cea a săracilor, care nu sunt în stare să şi-o procure ei înşişi. Sfântul Tema d'Aquino declară şi el în vestita sa Semma theologica: „Munca are patru scopuri: mai întâi, şi în primul rând, ea trebuie să pună la îndemână mijloacele de trai, în al doilea, să facă să dispară trâncă-via, izvorul multor rele, în al treilea, trebuie să înfrâneze poftele trupeşti mortificând trupul, în al patrulea, ea îngăduie să se facă milostenii…"

Ţelul economic al Occidentului medieval este de a face faţă „necesităţii" – necessitas. Această necesitate justifică activitatea şi atrage după sine eliiar derogări de la anumite reguli religioase. Munca de duminică, oprită în.cd normal, va fi îngăduită în cazurile de necessitas: preotul, căruia îi sunt interzise multe meşteşuguri, va fi uneori autorizat să muncească pentru subzistenţa sa, hoţii „din necesitate" vor fi chiar socotiţi ca având o scuză de către unii canonişti. Raymond de Penafert scrie în propria sa Somnia din prima

62 Vezi la începutul acestui capitol precizările privitoare la folosirile roatei şi la strungul primitiv.

63 „un mans adică pământ pentru traiul unei familii".

306

<, treime a secolului al XIII-lea: „Dacă cineva fură hrană, băutură sau haine împins de nevoia foamei, setei sau a frigului, săvârşeşte el oare un adevărat furt? El nu săvârşeşte niciun furt şi niciun păcat dacă acţionează sub imperiul necesităţii". Dar a căuta a-şi agonisi mai mult decât necesarul este un păcat, este forma economică (una dintre cele mai grave) a trufiei, superbia. Idealul economic formulat în vremea carolingiană de Tecdulf, preocupat să amintească tuturor celor ce muncesc scopurile spirituale ale activităţii ecc-nomice – adică asigurarea dijmelor şi a pomenilor –, rămâne valabil pentru tot evul mediu. Trebuie să li se amintească tuturor „celor care se dedau negoţului sau mărfurilor că ei nu trebuie să năzuiască la câştiguri pământeşti mai mult decât la viaţa veşnică… întocmai ca cei care exercită muncile câmpului şi celelalte munci grele pentru dobândirea hranei, a îmbrăcămintei şi a celorlalte lucruri necesare, şi care sunt datori să dea dijme şi milostenii, tot astfel cei care fac negoţ pentru a-şi întâmpina nevoile trebuie să purceadă la fel. Dumnezeu a dat

într-adevăr fiecăruia un meşteşug pentru a trăi din el, şi fiecare trebuie să scoată din acest meşteşug, care îi aduce ceea ce este necesar trupului său, şi un ajutor pentru sufletul său, lucru încă mult mai necesar". Orice calcul economic care ar trece dincolo de previziunea necesarului este aspru condamnat. Fără îndoială, seniorii funciari, şi mai ales în primul rând seniorii ecleziastici, îndeosebi abaţiile care dispuneau de un personal mai bine înzestrat intelectual, au căutat să cunoască, să prevadă şi să îmbunătăţească producţia pământurilor lor. Din vremea carolingiană o serie de capitulare, poliptice şi inventare imperiale sau ecleziastice – dintre care cel mai celebru este polipticul întocmit la începutul secolului al IX-lea din porunca abatelui de la Saint-Germain-des-Prés, Irminon – vădesc acest interes economic. În timp ce lucrarea scrisă de Suger la mijlocul secolului al XIII-lea asupra gestiunii abaţiei sale de la Saint Denis trăda caracterul rămas şi mai departe tot empiric al administraţiei sale, specialiştii, începând de la sfârşitul secolului al XII-lea, iau în mină administraţia marilor domenii senioriale, mai ales ecleziastice, cum sunt acele manoirs ale celor mai importante abaţii engleze, unde ţăranul (vilain) însărcinat cu conducerea exploatării, aşa-zisul reeve, trebuia să pună toate socotelile la îndemâna scribilor, care veneau să şi le însemne la sărbătoarea sfântului Mihail 61 înainte de a le supune verificării auditorilor. Dar, în faţa unei crize care se anunţă, trebuie mai degrabă să se continue a se produce ce e necesar, administrând şi calculând mai bine, şi făcând faţă şi progreselor economiei monetare. Neîncrederea în calcule continuă multă vreme să domnească, şi e ştiut că trebuie aşteptat secolul al XIV-lea pentru minifestarea unei atenţii veritabile aplicate „cantitativului numărat" – de pildă, statisticile încă rudimentare ale lui Giovanni Villani privind economia florentină – atenţie născută, în definitiv, şi aici mai mult din criza care

La 29 septembrie.

307

20*

loveşte oraşele şi sileşte la economii, decât dintr-o dorinţă de creştere economică bine calculată. În plin secol al XIII-lea celebra culegere italiană de nuvele numită Novellino atestă această stare de

spirit ostilă recensământului şi cifrelor. „David regele, fiind rege prin mila lui Dumnezeu, care din păzitor de turme îl făcuse mare stăpânitor, a fost cuprins într-o zi de gândul de a şti care era la urma urmelor numărul supuşilor săi. Şi aceasta a fost o faptă de cutezanţă de pe urma căreia Dumnezeu nu l-a mai văzut cu ochi buni şi i-a trimis îngerul său ca să-i grăiască astfel: «David, tu ai păcătuit. Iată ce cuvânt îţi trimite ţie Domnul. Au vrei tu să rămâi trei ani în iad, ori trei luni în mâinile duşmanilor tăi, sau vrei să te laşi judecăţii lui Dumnezeu, dându-te în mâinile sale?» David răspunse: «în mâinile Domnului meu vreau să mă dau; să facă din mine ce va voi». Şi ce a făcut Dumnezeu? L-a pedepsit prin chiar păcatul său. Pentru faptul că se fălise cu marele număr de (supuşi) ... într-o zi s-a întâmplat că în timp ce călărea, David a văzut cum îngerul lui Dumnezeu, înarmat cu o sabie scoasă din teacă mergea înaintea lui ucigându-i... (supuşii), şi David îndată a descălecat şi a zis: «Stăpâne, îndurare în numele Demnului! Nu ucideţi pe nevinovaţi, ci ucideţi-mă mai bine pe mine, care sunt cel de vină». Atunci Dumnezeu, pentru bunătatea acestor cuvinte i-a iertat poporul şi a oprit măcelul”.

Atunci când s-a produs o creştere economică în Occidentul medieval – cum s-a întâmplat în secolele XI şi XII, aşa cum s-a văzut mai sus –, această creştere n-a fost decât urmarea unei creşteri demografice. Trebuiau întâmpinate nevoile unui mai mare număr de oameni ce aveau să fie hrăniţi, îmbrăcaţi, adăpostiţi. Defrişările şi extinderea culturilor au fost principalele măsuri încercate faţă de acest excedent de populaţie. Sporirea randamentelor prin procedee intensive (asolament trienal, guroire, îmbunătăţirea utilajului) nu a fost în intenţia celor de atunci decât un aspect secundar. Chiar şi marile dimensiuni ale bisericilor romanice şi gotice răspundeau la început doar nevoii de a primi un norod creştin mai numeros. De altminteri, exploatările monastice, călăuze şi martore ale economiei, îşi încetinesc sau îşi intensifică adesea producţia în funcţie de felul cum variază populaţia monastică. La Canter-bury, în a doua jumătate a secolului al XII-lea prestaţiile în natură ale ţăranilor scad odată cu numărul călugărilor.

Era firesc ca această indiferenţă şi chiar ostilitate la creşterea eccnemică să se oglindească în sectorul economiei monetare şi să

opună o rezistenţă dârză dezvoltării în acest sector a unui spirit de fructificare interesată de tip precapitalist.

Evul mediu, ca şi antichitatea, a cunoscut multă vreme ca principală, dacă nu chiar unică formă de împrumut, împrumutul de consumaţie, cel de producţie rămânând aproape inexistent. Dobânda asupra împrumutului de consumaţie era interzisă între creştini şi constituia camătă (uzura) pur şi simplu, condamnată de biserică. Trei texte biblice (Exodul, XXII 25, Levi308

ticul, XXV 35 – 37 şi Deuteronomul, XXIII. 19 – 20) condamnau împrumutul cu dobândă între evrei, ca o reacţie contra influenţei Asiriei şi a Babilonului, unde împrumutul de cereale era foarte răspândit. Aceste prescripţii, deşi puţin păzite de vechii evrei, au fost reluate de biserică, întemeindu-se pe un îndemn al lui Hristos: „Daţi cu împrumut fără a aştepta nimic în schimb şi răsplata voastră va fi mare" (Luca, VI. 34 – 35).

Aşadar, nepăstrând decât această frază în care Hristos indica un ideal pentru cei mai desăvârşiţi din discipolii săi, au fost lăsate de o parte toate celelalte locuri din Evanghelie în care el pomeneşte, fără a le condamna, de unele practici financiare reprobate acum de biserica medievală drept cămătăreşti. Toată atitudinea lui Hristos faţă de Matei, strângător de dări sau bancher, în orice caz om al banului, venea să confirme acest aspect indulgent al creştinismului faţă de lumea banului. El a fost mai apoi aproape total ignorat sau trecut sub tăcere în evul mediu. Creştinătatea medievală, dimpotrivă, după ce a condamnat împrumutul de consumaţie între creştini – altă dovadă a definiţiei sale de grup închis – şi a lăsat rolul de cămătari evreilor, (ceea ce nu a împiedicat marile abaţii să joace în oarecare măsură rolul de „stabilimente de credit"), s-a împotrivit tot atât de îndelung împrumutului de producţie, şi în mod general a condamnat drept camătă toate formele de credit – stimulent, dacă nu chiar condiţie a creşterii economice. Scolasticii – ca de pildă sfântul Toma d'Aquino, care contrariu celor susţinute până acum, înţelegea puţin lumea negustorilor, fiind pătruns de ideile economice ale micii nobilimi funciare, căreia îi aparţinea ca origine – au chemat în ajutor pe Aristotel. Ei au reluat deosebirea făcută de el între economia de tip

familial autarhică şi cea de tip comercial hrematistică, sau mai degrabă între hrematistica naturală tinzând la simpla utilizare a bunurilor – deci la subzistenţă, şi deci lăudată – şi hrematistica monetară, practică împotriva firii şi deci condamnată. Aceşti scolastici au împrumutat de la Aristotel afirmaţia că banul nu face în chip firesc – şi deci nu trebuie să facă – pui: Numrnus non fiant nutrimos. Orice operaţie de credit aducând vreo dobândă s-a poticnit multă vreme de această dogmă.

În realitate, toate categoriile sociale medievale erau supuse unor puternice presiuni economice şi psihologice având drept rezultat – dacă nu şi scop – împotrivirea la orice acumulare susceptibilă a da naştere unui progrese economic. Masa ţărănească era redusă la minimul vital prin perceperile efectuate asupra produsului de către senior sub formă de rentă feudală şi de către biserică sub formă de dijme şi pomeni. Biserica însăşi cheltuia o parte din bogăţiile sale pe lux, spre folosul unei părţi din membrii săi; clerul înalt – episcopi, abaţi şi canonici steriliza o alta întru slava lui Dumnezeu afectând-o construirii şi împodobirii bisericilor şi pompei liturgice, şi folosea partea rămasă pentru subzistenţa săracilor. Cât despre aristocraţia laică, ea era invitată să-şi irosească de fapt prisosurile în danii şi milostenii precum şi în acte de munificenţă în

309

I

«—, «e.

I

numele idealului creştin, al caritătii şi al idealului cavaleresc, al largheţei, a căror importanţă economică a fost foarte însemnată. Demnitatea şi onoarea seniorilor constau în a cheltui fără măsură: consumul şi risipa, proprii societăţilor primitive, absorbeau aproape în totalitate veniturile lor. Jean de Meung avea dreptate în al său Roman de la Rose să împerecheze şi să condamne împreună Largesse (largheţea) şi pauvrete (sărăcia): şi una şi cealaltă, solidare între ele, paralizau economia medievală. Şi când, în sfârşit, apărea acumularea, ea nu era decât tezaurizare. Tezaurizare care steriliza obiectele preţioase şi nu avea, în afara funcţiei sale de prestigiu, decât o funcţie economică necreatoare. Argintăriile preţioase, tezaurele monetare,

topite sau puse în circulaţie la ivirea unei catastrofe, sau în momente de criză, nu făceau decât să satisfacă şi de astă dată doar subzistenţa şi nu alimentau o activitate productivă ordonată şi continuă.

Inferioritatea tehnicilor de producţie, sporită încă de deprinderile mentale ale vremii, condamna economia medievală la stagnare, la satisfacerea doar a subzistenţei şi la acoperirea cheltuielilor de prestigiu ale minorităţii. Obstacolele în calea creşterii economice proveneau mai ales din regimul feudal însuşi, care determina de altminteri şi nivelul scăzut tehnologic. Fără îndoială, sistemul feudal nu se reduce la sistemul domanial. El se sprijină pe un mod de exploatare economică a cărei schemă, în mijlocul variaţiilor geografice şi cronologice, este fundamental aceeaşi. Sistemul feudal este în esenţă însuşirea de către clasa seniorială – ecleziastică şi laică – a întregului prisos al producţiei rurale asigurate de către masa ţărănească. Această exploatare se face în condiţii, care lipsesc pe ţărani de mijloacele necesare pentru a contribui la progresul economic, fără ca beneficiarii sistemului să aibă ei înşişi posibilităţi mult mai mari de investiţii productive.

Fără îndoială, aşa cum s-a văzut, renta feudală, adică ansamblul veniturilor pe care clasa seniorială le trage din exploatarea ţăranilor, nu are întotdeauna aceeaşi compoziţie şi nici aceeaşi valoare. Raportul variază între cele două subîmpărţiri ale senioriei funciare după epoci: domeniul sau rezerva exploatată direct de senior – mai ales mulţumită corvezilor executate de o parte din ţărani – şi loturile ţărăneşti (tenures) concedate ţăranilor în schimbul unei prestaţii de servicii şi al achitării unor redevenţe. Şi tot astfel variază proporţia şi între prestaţiile în muncă şi redevenţă, ca şi între redevenţele în natură şi cele în bani. Posibilităţile de a dispune de prisosuri naturale sau monetare variau şi ele foarte mult după categoriile sociale. Dacă cei mai mulţi seniori erau „bogaţi", adică aveau din ce să-şi asigure şi subzistenţa, şi prisosul necesar pentru a-şi putea ţine rangul, mai erau şi „bieţi ca310

valeri" ca acela despre care pomeneşte Joinville, care pare chiar a nu fi fost în stare să-şi acopere nevoile proprii şi ale familiei sale: „Atunci a sosit într-o barcă un biet cavaler împreună cu soţia şi patru

fii pe care îi avea. Le-am dat de mâncare în casa mea. După masă am chemat pe gentilomii care erau de faţă şi le-am spus: «Hai să-i facem o mare pomană şi să despovărăm pe acest biet om de copiii săi; fiecare din voi să ia pe unul din ei, şi voi lua şi eu unul.» Şi mai era şi acel DuCluzel (cavaler din Forez de la începutul secolului al XIV-lea descoperit de Édouard Perroy65 şi care era atât de sărac, încât pentru a putea trăi s-a făcut preotul parohiei sale şi notarul satului său. Invers, dacă cei mai mulţi dintre ţărani se menţineau cu greu la nivelul minimului vital, unii din ei ajungeau totuşi la o stare mai bună. Vom mai reveni asupra acestui subiect. Aceste variaţii în formele exploatării senioriale nu s-au produs în sens unic. Fără îndoială, serviciile – corvezile – au o tendinţă la regres şi chiar la dispariţie aproape pretutindeni în secolele XII şi XIII, dsr acest lucru nu se adevereşte peste tot, şi se ştie că la răsăritul Elbei, în Prusia, în Polonia şi mai departe în Rusia o „a doua iobăgie" se formează la sfârşitul evului mediu6", care va dura până în secolul al XIX-lea. Fără îndoială, redevenţele în bani devin din ce în ce mai importante în cursul aceloraşi secole XII şi XIII în comparaţie cu redevenţele în natură, ajungând în 1279 până la 76% din renta feudală, de exemplu în Buckinghamshire, dar Georges Duby a arătat clar că la Cluny, dimpotrivă, îndeosebi după 1150, proporţia p reduselor solului în redevenţele senioriilor dependente de abaţie sporeşte.

Dar în toate regiunile şi în toate epocile, cel puţin până în secolul al XIV-lea, clasa seniorială consumă în cheltuieli neproductive veniturile pe care i le asigură masa ţărănească aproape redusă astfel doar la satisfacerea nevoiler esenţiale.

Este desigur foarte greu de stabilit un buget-tip fie pentru senior, fie pentru ţăran.

Documentele sunt puţin numeroase şi insuficiente, nivelurile de averi vâri; za mult, fixarea unor metode de apreciere numerică a diferitelor elemente ale acestui buget constituie o problemă foarte delicată. Totuşi, a putut fi stabilit cu multă aparenţă de adevăr bugetul unor mari domenii senioriale engleze la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea. Balanţa între cheltuieli – subzistenţă, echipament militar, construcţii, cheltuieli pentru lux – şi veniturile,

abia dacă lasă pentru cele mai bogate dintre ele posibilităţi de investiţie variind între 3 şi 6% din venituri. Cât despre aceste venituri, ele sunt aproape exclusiv constituite din renta feudală, adică din perceperi asupra muncii şi producţiei ţărăneşti. Numai începând de la sfârşitul secolului al

65 E. Perroy, J. Auboyet, C Cahen, G. Duby, M. M o i-l e t, Le Moyen Âge, Histoire générale des Civilisations, t. III, Paris, 1955.

66 Potrivit cu periodizarea clasică occidentală după care evul mediu se termină cu secolul XV.

XIII-lea şi din cursul secolului al XIV-lea ajunge criza rentei feudale să determine, precum s-a văzut, pe seniorii care pot s-o facă să-şi caute şi alte mijloace în afară de reorganizarea exploatării senioriale, şi anume în feudele plătite în bani: – fie/s de bourse sau fiefs-rentes – în unele profituri militare – diferite răscumpărări (rangons) – mai rar într-o comercializare mai intensă a prisosurilor agricole sau în cumpărarea de rente.

În sfârşit, atunci când seniorii par să favorizeze progresul economic este oarecum peste voia lor, căci rămânând în logica sistemului feudal, ei nu au în vedere un profit economic, ci o percepere fiscală, un drept feudal. Când îşi construiesc o moară, un teasc, un cuptor seniorial67, ei fac acest lucru pentru a obliga pe ţăranii de pe pământurile lor să le folosească, plătind pentru aceasta sau obţinând o scutire de această obligaţie în schimbul achitării unei taxe. Când favorizează construcţia unui drum sau unui pod, stabilirea unui bâlci sau iarmaroc, este iarăşi pentru a trage de acolo perceperea unor drepturi, taxe pe mărfuri, vămi pe drumuri sau poduri (tonlieux, peages etc).

Şi invers, masa ţărănească este deposedată de prisosurile şi uneori chiar de o parte a necesarului său prin perceperea rentei feudale. Ea datoreşte seniorului nu numai o parte însemnată din rodul muncii sale sub formă de redevenţe în natură sau în bani, dar însăşi capacitatea ei de producţie este micşorată prin exacţiunile seniorului care impune corvezi sau taxe de scutiri de servicii, îşi păstrează pentru el în general pământurile cele mai bune şi cea mai mare parte a

gunoiului şi îşi însuşeşte până şi umila parte din bugetul ţăranului dedicată distracţiei, adică mersului la cârciuma satului care ca şi teascul, moara sau cuptorul, este o cârciumă seniorială, Michael Postan 6S a calculat că în Anglia din a doua jumătate a secolului al XIII-lea renta feudală percepe 50% sau ceva mai mult din veniturile ţăranilor, iar pentru clasa celor neliberi ea lasă fiecărui ţăran abia cu ce să facă faţă subzistenţei sale şi a familiei sale.

Când un ţăran ajunge să-şi sporească pământul, el nu o face în general în scopul de a-şi mări direct veniturile, ci spre a putea produce îndeajuns pentru hrana lui şi plata rentei feudale, micşorând astfel nevoia ce-l apasă de a vinde la orice preţ o parte din recoltă pentru achitarea redevenţelor către senior şi limitându-şi dependenţa faţă de acesta.

Chiar dacă există, cum se va vedea, şi unele categorii sociale mai înlesnite în sânul ţărănimii, nu trebuie totuşi să se creadă că o parte din rurali – cei numiţi alleutiers (alodiali) posesorii unui pământ liber, unui alodiu, asupra cărora nu apasă nicio obligaţie de serviciu sau taxe – poate să scape sistemului economic feudal. Este adevărat că aceşti alodiali, posesorii unui mic petec de pământ – căci alodiile sunt în general de proporţii modeste –, au

67 Banal de la ban, totalitatea vasalilor direcţi ai unui senior. Construirea unor asemenea mori etc. banale, destinate folosinţei dependenţilor seniorilor crea o servitute asupra acestora: banalitatea, vezi şi în Dict. din anexă: ban.

68 în The Cambridgeeconomic History, t I. 1941. The Agrarian life of the Middle Ages.

fost în evul mediu mai numeroşi decât s-a spus adesea. Mai întâi se pare că ar fi scăpat procesului de feudalizare mai multe alodii decât s-a crezut în mod obişnuit. Apoi, alodiul ţărănesc – afară de Anglia, unde freeholderii69 erau totuşi puţin deosebiţi de alodiali – s-a reconstituit în parte în secolele XI – XII în mai multe feluri: prin contractele de complant care asociau pe un ţăran cu un senior pentru plantarea unei vii ce va fi posedată ca bun liber; prin însuşirea pe furiş, folosind incuria unor seniori şi a slujbaşilor lor, a unei bucăţi de

pământ care ajungea să fie socotită alodiu după câţiva ani de liberă posesiune, sau de asemenea prin dibăcia unor ţărani de a-şi crea nişte lazuri (friches) libere pe marginea defrişărilor senioriale. În sfârşit, dacă şi pentru Franţa chiar, adagiul inventat de jurişti întotdeauna mai aproape de teorii decât de realităţi – pas de terre sans seigneur – se dovedeşte fals, lucrul acesta este încă şi mai evident pentru regiuni ca Italia, unde continuitatea urbană a menţinut în împrejurimile imediate ale oraşelor nişte „oaze de neatârnare", după expresia lui Gino Luzzatto70 sau ca Spania, unde condiţiile speciale ale Reconquistei au menţinut pe o parte din ocupanţii pământurilor recucerite în afara dependenţei senioriale, sau anumite părţi ale Poloniei sau Ungariei, unde dezorganizarea datorată invaziei tătarilor din 1240 – 1243 a permis unor ţărani să se emancipeze. Vedem după furtună unele abaţii cisterciene reconstruindu-şi cu oarecare greutate senioriile. Moşia (villa) desconewalde (Schonwalde) care aparţinea abaţiei de Henrykow în Silezia, a fost astfel ocupată de un nobil dolon, Petru de Petrowice, care şi-a aşezat un vechil, un villicus numit Sibodo. Cinci ani în şir abatele de Henrykow solicită zadarnic de la ducele Boleslav71 restituirea „villei". Când Petru de Petrowice trebuie în sfârşit să cedeze, Sibodo rezistă la rândul său şi abatele trebuie să cumpere plecarea sa. cu bani, la drept vorbind doar pe 4 mărci, întrucât Sibodo nu se apucase încă să defrişeze pădurea.

Dar neatârnarea acestor alodiali nu trebuie să ne amăgească. Din punct de vedere economic, ei suferă dominaţia unui senior, căci asupra persoanei lor apasă o serie de exacţiuni, fie în mod direct, fie indirect prin intermediul unor drepturi de justiţie sau unor drepturi „banale" (droits de ban) care aparţin seniorului din partea locului, şi aceste taxe ei trebuie să le plătească luându-le din produsul pământului lor. Şi ei se află încă şi mai hotărât sub dependenţa seniorului pentru că acesta domină piaţa locală şi domină mai mult încă ansamblul economiei din acea regiune. Astfel, nici alodialii înşişi nu scapă de exploatarea economică a clasei senioriale. Economic, ei nu se deosebesc nicidecum de masa ţărănească expusă în cea mai mare parte, prin perceperea rentei feudale, la sărăcie şi adesea la o lipsă totală, adică la insuficienţa asigurării subzistenţei însăşi, deci la foame.

69 Mici proprietari rurali liberi.
70 G. Luzzatto, Storia Economica d'Italia, t. I., Roma, 1949.
71 Al Sileziei.
313

Această înzestrare tehnică, defectuoasă legată de o structură socială care paralizează creşterea economică, are drept rezultat că Occidentul medieval este o lume ajunsă la extrema limită, ameninţată neîncetat de riscul ca subzistenţa ei să nu-i mai fie asigurată, altminteri zis, o lume în echilibru marginal.

Occidentul medieval este mai întâi un univers al foamei. Spaima de foame şi prea adesea foamea însăşi îl chinuie. În folclorul ţărănesc miturile despre nişte îmbuibări de pomină se bucură de o seducţie deosebită: visul unei ţari a ghiftuielii (Pays de Cocagne), care îl va inspira şi pe Breughel, după ce a ajuns în secolul al XIII-lea o temă literară, atât în fabitaii-ul francez Cocaigne, cât şi în poemul englez The Land of Cockaygne. Miracolele alimentare din Biblie – de la mana din deşert, până la înmulţirea pâinilor – obsedează imaginaţiile care le regăsesc în legenda aproape a fiecărui sfânt în parte, cum le citim la fiecare pagină aproape din Legenda de aur. Avem bineînţeles minunea sfântului Benedict: „O mare foamete bântuia toată Campania, şi în mănăstirea sfântului Benedict, fraţii şi-au dat seama într-o zi că nu mai posedă decât doar cinci pâini. Dar sfântul Benedict, văzându-i mâhniţi, i-a mustrat părinteşte ca să fie mai puţin fricoşi, şi după aceea pentru a-i mângâia le-a zis: «Cum puteţi să vă temeţi de un lucru atât de puţin însemnat? Azi vă lipseşte pâinea, dar nimic nu vă dovedeşte că mâine nu veţi avea pâine din belşug.» Şi iată că a doua zi au fost găsite înaintea uşiler chiliei sfântului Benedict, două sute de modii72 de făină fără a se putea şti nici chiar azi cărui mesager a încredinţat Dumnezeu grija să le aducă. La vederea acestei minuni fraţii, aducând mulţumire lui Dumnezeu, au învăţat să nu mai piardă nădejdea chiar în plină lipsă". Apoi minunea sfântului Iacob care trebuie să hrănească pe un biet pelerin: „Un pelerin din Vezelay73 se afla într-o zi lipsit de bani, şi cum îi era ruşine să cerşească, a găsit sub un copac la umbra căruia adormise, o pâine coaptă în spuză. Căci tocmai visase în somnul său că sfântul Iacob se îngrijea de hrana lui. Şi din acea pâine a trăit

cincisprezece zile, până ce s-a înapoiat în ţara sa. Nu doar că s-ar fi oprit de a mânca din ea de două ori pe zi, dar a doua zi el regăsea în traista sa, pâinea întreagă".

Tot astfel şi minunea sfântului Dominic: „Cum se aflau adunaţi fraţii în număr de patruzeci, au văzut că nu aveau de mâncare decât o pâine mică de tot. Sfântul Dominic le-a poruncit să taie acea pâine în patruzeci de bucăţi. Şi în timp ce fiecare din fraţi îşi lua cu bucurie bucăţica sa, doi tineri întiu totul asemănători au intrat în refectoriu, purtând pâini în faldurile mantiilor lor.

72 Muia. (modius), măsură de capacitate egală cu 268 1. de vin sau echivalentul a 872 1. de cereale.

73 Mănăstire slujind de popas în drumul spre Compostella, loc de pelerinaj închinat acestui sfânt.

Au depus pâinile la capul mesei, fără a spune un cuvânt, şi apoi s-au făcut nevăzuţi, astfel că nimeni nu a ştiut nici de unde veniseră, nici cum au plecat. Atunci sfântul Dominic, întinzându-şi mâinile către fraţi, le zise: «Ei, iubiţii mei fraţi, iată că aveţi cu ce să vă hrăniţi». Toate aceste minuni au drept obiect pâinea, nu numai în amintirea minunilor lui Hristos, dar pentru că pâinea era hrana de bază a masei. Minunea nunţii din Cana Galileei, măcar că şi ea este investită de autoritatea lui Iisus, nu a cunoscut un succes aşa de mare, într-o societate în care multă vreme numai oamenii din păturile superioaie beau mult vin. Dar minunile alimentare se pot referi şi la alte alimente simbc-lice din punct de vedere economic, ca de pildă la unica vacă a unui ţăran sărac: „În timp ce el (sfântul Germain) 74 predica în Marea Britanie, regele acestei ţări nu a vrut să-i dea găzduire nici lui, nici tovarăşilor săi. Dar un porcar care se îndrepta spre el, văzându-i pe Germain şi pe tovarăşii acestuia istoviţi de foame şi de frig, îi primi în casa sa şi înjunghie pentru ei singurul viţel care-i mai rămăsese. Dar după masă sfântul a pus să fie adunate toate oasele viţelului sub pielea acestuia, şi la rugăciunea sa, Dumnezeu i-a redat viaţă animalului".

Când în Minnesang inspiraţia ideală curtenească75 cedează lecui în a doua jumătate secolului al XIII-lea unui curent realist, ţărănesc, temele culinare, încep să se afirme, şi apare un gen de

„poeme ale ghiftuielii”: Fresslieder.

Această obsesie a foamei se regăseşte, prin contrast, la bogaţi, unde, cum se va vedea, luxul alimentar, ostentaţia hranei exprimă – la acest nivel fundamental – un comportament de clasă. De altminteri, predicatorii nu se înşelau când făceau din lăcomie sau, cum se spunea mai bine în evul mediu, din gula76, unul dintre păcatele tipice ale clasei, senioriale.

Vestitul Roman de Renart* este în această privinţă un document extraordinar. Teatru şi epopee a foamei, el ne înfăţişează pe Renart, familia sa, tovarăşii săi mereu mânaţi de chemarea burţii lor flămânde. Mobilul activ din aproape toate „ramurile” ciclului este foamea omniprezentă – rr. chil al şireteniei lui Renart. Asistăm la furtul şuncilor, al scrumbiilor, al ţiparilor, al caşului din ciocul corbului, la vânătoarea de găini, de păsări. „Era pe vremea când se sfârşeşte timpul verii şi revine cel al iernii. Renart se afla atunci la el acasă. Desprinzându-şi din cuiul de care era atârnată lada sa de merinde, fu crunt dezamăgit văzând că nu era nimic înăuntru”... „Renart77 care se pornise pe drum dis-de-dimineaţă, zorit de foame... Amândoi au plecat pe o potecă, aproape leşinaţi şi unul şi altul, atât de mare şi de cumplită era foamea lor. Dar iată că printr-o întâmplare minunată au găsit un frimes

74 Fost episcop de Auxerre (cca. 378 – 448). A fost trimis în Marea Britanie să predice împotriva ereziei pelagienilor, iniţiată de bretonul Pelagius (c. 360 – 422).

75 Inspiration courtoise, caracterizată printr-o mare rafinare sau sublimare a sentimentelor.

76 Gula, care a dat gură în limba română, a dat termenul de gueule în limba franceză. Din gula derivă cuvintele goulu (găman), goulument etc.

77 Sunt indicate începuturile unor episoade pe tema foamei.

I

I

ţi”.

M

caltaboş pe marginea drumului… Renart se afla în casa sa de la Malpertuis, fără merinde sau alimente şi chiar atât de flămând, încât căsca de foame şi mult pătimea trupul său…” Renart se afla în „manoir”-ul78 său de la Malpertuis, dar cât de amărâtă şi îngrijorată îi era inima, căci nu avea nici cea mai mică fărâmă de hrană. Era jigărit şi slăbit, atât de rău îi chinuia foamea măruntaiele. El vede atunci ieşindu-i înainte fiul său Rovel, care plânge de foame, şi Hermeline, soţia sa, tot atât de flămândă”.

Aşadar, când în această epopee-parodie Renart şi tovarăşii săi se transformă în baroni, primul lor zor e să facă un mare chef, şi miniatura a imortalizat banchetul animalelor prefăcute în seniori. „Dame Hersent îi ospătează cu bucurie şi le găteşte de mâncare cât poate de bine: miel, friptură, claponi rasol; ea aduce de toate din belşug şi baronii mănâncă zdravăn pe săturate…”

Chiar şi poemele epice cavalereşti (chansons de geste) rezerva st ră un loc aparte unor uriaşi, mâncăi nesătui – foarte apropiaţi de spiritul folclorului ţărănesc – strămoşi de-ai lui Pantagruel, fraţi de-ai căpcăunilor. Cel mai celebru dintre ei apare în Aliscans: este Renouard au tincl79 uriaşul de o lăcomie fabuloasă care înfulecă un păun din două înghiţituri.

Obsesia alimentară mai poate fi găsită nu numai în hagiografie, ci şi în genealogiile fabuloase ale regilor. Mai multe dinastii medievale au ca strămoş legendar un rege ţăran care face rost de hrană, în care i fii iarăşi mitul regilor şi eroilor dătători de hrană din antichitate, Triptolem saulinci-natus. Astfel la slavi Przemyśl, strămoşul Przemyslizilor din Boemia – pe care, după cronicarul Cosmas se duc să-l smulgă de la plug ca să-l facă rege, cum arată o frescă din secolul al XII-lea din biserica sfânta Cate rina din Znojmo – sau Piast, din care se trage prima dinastie polonă, şi pe care Gallus Anonymus îl califică drept plugar: araior, ţăran, agricola, şi totodată porcar: qui etiam porcellum nutriebat, ceea ce îl apropie de britanii din Marea Britanie despre care ne povesteşte Legenda de aur: „Sfântul Germain din porunca lui Dumnezeu, a chemat pe porcar şi pe femeia lui şi, spre marea uimire a tuturor, a declarat rege pe acest om care îl primise (şi

Gallus Anonymus îl numeşte şi el pe Piast arator hospitalis). Şi de atunci poporul britanilor este cârmuit de regi ieşiţi dintr-un neam de porcari". Despre (a rol cel Mare un poem din secolul al IX-lea glăsuia:

Voici le grand empereur

De la botine moisson bon semeur et sage agriculteur (prudens agricola.).

Iată-l pe marele împărat

Al bunei seminţe ban semănător

Şi înţelept agricultor.

78 Vezi explicaţia mai sus n. 36.

79 Tinel = bâtă.

Lucrul poate cel mai îngrozitor în această suveranitate a foamei este caracterul său totodată arbitrar şi ineluctabil. Arbitrar pentru că ea este legată de capriciile naturii. Cauza imediată a foametei este recolta proastă, consecinţă a unei dereglări a ordinii naturale: secetă sau inundaţie. Dar nu este vorba numai de ivirea la intervale mari a unei catastrofe alimentare

— Foametea – produsă de o rigoare excepţională a climei, ci la fiecare trei, patru sau cinci ani, pretutindeni, cu o regularitate destul de mare, o penurie a bucatelor produce o stare de mizerie cu efecte mai limitate, mai puţin dramatice, mai puţin spectaculoase, dar totuşi ucigătoare.

Într-adevăr, la fiecare prilej nenorocit, un ciclu infernal se porneşte. Ca punct de plecare deci o anomalie climatologică având drept consecinţă o recoltă rea. Scumpirea produselor ce rezultă de aici sporeşte mizeria săracilor. Cei ce nu mor de foame sunt expuşi altor primejdii. Consumarea unor alimente de proastă calitate – buruieni, sau feluri de făină improprii consumului, alimente alterate şi uneori chiar ţărână, fără a mai socoti carnea de om a cărei menţiune nu trebuie privită ca o simplă născocire de cronicar

— Atrage după sine o serie de boli adesea fatale sau o stare de subalimentare prielnică bolilor care minează cu încetul şi adesea ucid. Şi ciclul se încheie astfel: intemperii, lipsă, urcare a preţurilor, epidemie sau în orice caz cum s-a zis pe vremea aceea, „mortalitate",

adică creşterea numărului deceselor.

Ceea ce conferă mai întâi capriciilor naturii o rezonanţă catastrofală este şubrezenia tehnicii şi economiei medievale, şi mai ales incapacitatea absolută de acţionare a puterii publice. Desigur, foametea exista şi în lumea antică, în lumea romană de pildă. Şi aici randamentele mici explică absenţa sau mediocritatea prisosurilor care ar putea constitui stocuri susetptibile a fi distribuite sau vândute în timp de criză. Dar organizarea municipală şi de stat înjgheba de bine de rău un sistem de stocaj şi de distribuire de alimente. Să ne gândim la însemnătatea grânareler, a silozurilor (horrea), atât în oraşele cât şi în „villele" romane. Buna întreţinere a unei reţele de drumuri şi de comunicări, unificarea administrativă mai îngăduiau în oarecare măsură şi transportarea de ajutoare alimentare dintr-o regiune de mare belşug sau îndestulare într-alta ele lipsă cumplită.

Din toate acestea nu mai rămăsese aproape nimic în Occidentul medieval. Insuficienţa transporturilor, şi a drumurilor, multiplicitatea „barierelor vamale" taxele, vămile percepute de fiecare mic senior la fiecare pod, la fiecare punct obligatoriu de trecere, fără a mai socoti tâlharii sau piraţii, iată câte piedici va afla în cale ceea ce se va numi în Franţa, până în 1789, „libera circulaţie a grânelor"! Fără îndoială, marii seniori kiei şi mai ales ecleziastici – mănăstirile bogate – principii şi, începând din secolul al XII-lea oraşele îşi adună stocuri, şi în timp de lipsă sau de foamete purced la distribuţii extraordinare din aceste rezerve sau încearcă chiar să importe de ale mâncării.

317

Galbert din Bruges povesteşte cum se sileşte în 1125 cernitele de Flandra, Carol cel Bun, să lupte contra foametei în statele sale: „Dar bunul cernite se îngrijea să întâmpine nevoile săracilor prin toate mijloacele, să distribuie milostenii în oraşele şi satele ţinând de el, fie el însuşi, fie prin slujbaşii săi. El hrănea în fiecare zi o sută de săraci din Bruges, dând fiecăruia din ei o pâine mare începând dinainte de păresimi şi până la recolta nouă. A dispus să se facă tot astfel şi în celelalte oraşe ale sale. În acelaşi an demnul comite a poruncit ca la vremea semănatului, oricine însămânţa două măsuri de pământ trebuia ca pe una din ele să semene bob şi mazăre, căci acest gen de

plante produce mai iute şi mai curând, şi ar îngădui o mai grabnică ajutorare a săracilor, dacă cumva foametea şi lipsa nu s-ar sfârşi în cursul anului. Tot astfel, a dat instrucţiuni în tot comitatul său pentru întâmpinarea pe viitor a nevoilor celor săraci în măsura posibilului. I-a mustrat pentru purtarea lor ruşinoasă pe oamenii din Gând, care lăsaseră pe săraci să moară de foame la uşa lor în loc să le dea de mâncare. A oprit facerea berii pentru a hrăni mai bine pe săraci. A poruncit în adevăr să se facă pâine de ovăz pentru ca săracii să poată trăi cel puţin din pâine şi apă. A taxat vinul cu şase bani (sous) sfertul, pentru a pune capăt speculei negustorilor cere vor fi astfel siliţi să-şi dea în schimb stocurile lor de vin pe alte mărfuri, ceea ce ar îngădui mai lesne luarea de măsuri de ajutorare a săracilor. A pus să se ia în fiecare zi de la masa lui proprie hrana trebuitoare pentru o sută treisprezece săraci…"

Acest text, în afară de faptul că ne arată una dintre rariie încercări medievale de a depăşi simpla caritate printr-o politică de ajutorare alimentam, ne aminteşte, ca atâtea altele, două lucruri importante. Mai întâi, teama ce o aveau de repetarea anilor răi. Prevederea alimentară nu se putea extinde dincolo de cursul unui an. Slabele randamente, introducerea lentă a aso amentului trienal, care permitea semănarea de grâu de iarnă, mediocritatea tehnicilor de păstrare a produselor îngăduiau cel mult speranţa că ar putea fi asigurată o legătură continuă între recolta anului scurs şi nena recoltă. Despre reaua conservare a produselor, despre cât erau de expuse urer distrugeri naturale sau animale avem nenumărate mărturii. Dacă evul mediu nu prea ştie să-şi conserve vinul şi se vede silit să şi-l consume în cursul aceluiaşi an sau să alerge la procedee care îi alterează savoarea, lucrul acesta nu este poate prea important. Este înainte de toate o chestiune de gust, şi apoi vinul, cu tot marele său consum, nu este un predus esenţial pentru subzistenţă. Nu sunt decât doar tânguiri deşarte de mare principe al bisericii – oricât de înclinat spre ascetism – acele murmure ale lui Pier Damiani care trece prin Franţa în 1063 ca să meargă să prezideze ca legat al papei un conciliu la Limoges: „În Franţa domneşte peste tot obiceiul acesta de a smoli pe dinăuntru butoaiele înainte de a pune în ele vinul. Francezii spun că prin aceasta

el câştigă culoare, dar multor străini li se face scârbă. Acest

vin ne-a pricinuit foarte curând mâncărimi în jurul gurii". Şi trebuie observat că dacă problema apei de băut nu a ajuns la acuitatea pe care o are în ţările aparţinând pe jumătate deşertului sau în marile aglomeraţii moderne, ea se ivea uneori în Occidentul medieval. Acelaşi Pier Damiani, dezgustat de vinul francez, adaugă: „Şi numai cu mare greutate mai găseşti uneori în ţara asta apă bună de băut".

Ravagii ale şobolanilor sunt menţionate în cronică şi în legende. Analele din Basel observă la anul 1271: „Şobolanii devastează grânele, e mare lipsă"; iar istoria Rauenfänger-nini din Hameln, acel cântăreţ din fluier care în 1284, sub cuvânt că va scăpa oraşul de şobolanii care îl bântuiau, ar fi golit oraşul de copiii săi, îmbină nişte teme folclorice cu lupta împotriva acestor nefaste rozătoare. Cronicarii ne informează mai ales despre ravagiile insectelor pe câmp: invazii rare de lăcuste, care după marile stoluri din anul 873 ce se întinseseră din Germania până în Spania, nu mai sunt întâlnite decât în Ungaria şi în Austria în toamna anului 1195, cum înseamnă analistul din Klosterneuburg; înmulţire a cărăbuşilor care în 1309 – 1310 secătuiesc, timp de doi ani, după spusa Analelor din Melk, viile şi pometurile din Austria. Dar acţiunea insectelor nocive se exercită încă şi mai puternic asupra recoltelor înmagazinate. Însă cu totul catastrofală era repetiţia de două şi uneori chiar de trei ori de-a rândul a unui an rău agricol.

Dar textele, ca acela al lui Galbert din Bruges ne mai învaţă că victimele obişnuite ale acestor bântuiri ale foametei şi ale epidemiilor care le însoţesc adesea sunt păturile inferioare ale populaţiei, săracii.

Într-adevăr, avându-şi prisosul absorbit de exacţiunile seniorilor, ei nu-şi pot constitui stocuri. Fără un ban, chiar atunci când se răspândeşte economia monetară, ei sunt în imposibilitate să cumpere alimente la preţurile prohibitive la care ajung atunci poduscle.

Măsurile luate de anumite autorităţi pentru a lupta împotriva speculanţilor şi acaparatorilor de stocuri sunt rare şi adesea neeficiente, îndeosebi pentru că importul degrâne străine este – precum s-a văzut – anevoios. E drept că în 1205 de pildă episcopul de

Paderborn80, Meinwerk, „într-o perioadă de mare foamete a trimis să cumpere grâu la Colonia şi l-a încărcat pe două corăbii care l-au adus în ţară unde a pus să fie distribuit".

Carol cel Bun de Flandra trebuie să sancţioneze pe clericii care şi-au uitat de îndatoririle lor de a distribui gratuit alimente în timpul marii foamete din 1125. „S-a întâmplat că nişte negustori din părţile de miazăzi au adus într-o corabie o mare cantitate de grâne. Auzind aceasta, Lambert de Straiet, cavaler şi frate al prepozitului de la colegiala Saint Donatien, împreună cu fiul său Boscard, au cumpărat pe preţ ieftin toate aceste grâne din părţile de sud şi pe deasupra toate dijmele colegialelor şi mănăstirilor de la Saint

80 în Westfalia.

319

Winnoc, Saint Bertin, Saint Pierre din Gând şi de la Saint Bavon. Grânarele lor erau pline de grâu şi de toate felurile de grâne, şi totuşi, ei le vindeau atât de scump, încât săracii nu le puteau cumpăra.

Protestele mulţimii şi mai ales cele ale săracilor au ajuns la urechile piosului principe Carol, care a chemat înaintea sa pe prtpozit, şi pe Lambert, fratele acestuia, şi i-a întrebat ce cantitate de grâne aveau în grânarele lor, mustrându-i pentru neomenia şi neîndurarea lor şi mai ales pentru cruzimea lor faţă de săraci. Prepozitul s-a jurat atunci comitelui că avea abia cu ce să-şi ţină colegiala timp de şapte săptămâni, iar Lambert de Straiet, că nu avea cu ce se hrăni el şi „familia81 să timp de o lună.

Atunci piosul Carol a declarat că voia să ia şi să ţină la el toată pâinea82 lor şi să se însărcineze el să dea hrana, atât pentru colegiala de la Saint Don; – tien, împreună cu prepozitul şi „familia" acestuia, cât şi pentru Lambert cu toţi ai săi timp de o jumătate de an. Apoi piosul comite a poruncit lui Tammard, capelanul său, să deschidă toate grânarele prepozitului şi ale lui Lambert, să vândă griul poporului şi bolnavilor la un preţ cinstit, în sfârşit să lase deoparte cantitatea trebuitoare pentru hrana colegialei, a sus-zisului prepozit şi a fratelui acestuia, Lambert, împreună cu „familia" lui pe o durată de un an. (...)

Grânele o dată distribuite, lipsa a încetat; aceste grâne au fost îndestulătoare pentru oraşul Bruges, pentru Ardenburg şi Dudenburg

timp de un an”. Desigur, foamea este proprie omului. Ea este preţul plătit pentru păcatul dintâi, cum scrie în Elucidarium; „Foamea este una dintre pedepsele pentru păcatul originar. Omul fusese creat pentru a trăi fără a munci, dacă ar fi dorit aceasta. Dar după cădere el nu a putut să se răscumpere decât prin muncă… Dumnezeu i-a impus deci foamea pentru ca să muncească constrâns de această nevoie, spre a putea astfel să se întoarcă din nou spre lucrurile veşnice”.

Dar întocmai aşa cum servitutea, altă consecinţă a păcatului originar, se concentrează în clasa şerbilor, foametea se limitează – afară doar de excepţii – la categoria săracilor. Această discriminare socială a calamităţilor care lovesc pe săraci şi cruţă pe bogaţi este atât de normală în evul mediu, încât toţi se miră când se iveşte un flagel care e ucigător pentru toate clasele, fără deosebire, cum e ciuma neagră. Este cu totul excepţional ca o foamete să fie de aşa natură ca să facă victime în toate clasele. Un exemplu rare dat de Raoul Glaber în 1302. „Această secetă răzbunătoare luase fiinţă în părţile de răsărit: ea a devastat Grecia, a ajuns în Italia şi de acolo în Galia, străbătând această ţară, a trecut la popoarele din Anglia. Cum lipsa de hrană lovea naţiunea întreagă, cei mari şi cei din clasa mijlocie împărţeau cu

81 Adică toată casa sa, cu dependenţii ce ţin de ea.

82 Tous leurs pains – toate cerealele lor, tot grâul lor destinat pâinii.

săracii gălbejeala foamei, iar tâlhăria celor puternici a trebuit să înceteze în faţa cumplitei sărăcii obşteşti”.

Admirabila carte a lui Fritz Curschmann despre Foametele medievale63 a adunat laolaltă sute de texte de cronici care până la marea foamete din 1315 – 1317 desfăşoară fără încetare funebrul cortegiu de intemperii, înfometări, epidemii cu episoadele lor îngrozitoare, inclusiv canibalismul, şi inevitabila lor încheiere, diferitele mortalităţi cu victimele lor de predilecţie: săracii.

Iată la începutul secolului al XI-lea pentru anii 1032 – 1034 textul celebru al călugărului de la Cluny, Raoul Glaber. „Foametea şi-a întins tot mai departe ravagiile şi s-au putut teme unii că va pieri neamul omenesc aproape în întregime. Condiţiile atmosferice au ajuns

atât de vitrege, încât nu se putea găsi timpul prielnic pentru nicio semănătură şi mai ales nu s-au putut strânge recoltele din cauza inundaţiilor (...) Ploi neîncetate se infiltraseră în aşa măsură în tot pământul, încât timp de trei ani nu s-au putut tăia brazde în stare a primi vreo sământă. La vremea secerişului buruienile şi neghina cea păcătoasă acoperiseră toată suprafaţa câmpurilor. Un modiu de sământă dădea drept recoltă în locurile cu randamentul cel mai mare un sextariu, 84 şi acesta însuşi producea abia un pumn de grâne.

Dacă din întâmplare se găsea de vânzare ceva hrană, vânzătorul putea după cheful său să pretindă un preţ din cale afară de mare. Dar după ce au fost mâncate (toate) fiarele sălbatice şi păsările, oamenii minaţi de o foame mistuitoare s-au apucat să adune, spre a le mânca, tot felul de mortăciuni şi de lucruri grozave de spus. Unii, pentru a fugi de moarte, s-au hrănit cu rădăcinile pădurilor şi cu ierburile râurilor. În sfârşit, te pătrunde groaza la povestirea perversiunilor care au domnit atunci asupra neamului omenesc. Vai! o durere! lucru rar auzit în cursul vremurilor, o foame turbată a făcut ca oamenii să înfulece carne de om. Unii călători erau răpiţi de oameni mai zdraveni ca ei, mădularele lor erau tăiate, puse la foc şi mâncate. Mulţi oameni care se mutau dintr-un loc în altul, fugind de foamete şi care găsiseră în drumul lor găzduire, au fost înjunghiaţi în timpul nopţii şi au slujit de hrană celor care îi găzduiseră. Mulţi arătând câte un fruct sau un ou copiilor, îi ademeneau în locuri dosnice, îi măcelăreau şi îi mâncau. În multe locuri trupurile morţilor au fost smulse din pământ şi au slujit de asemenea la potolirea foamei.

S-a făcut atunci în regiunea Mâcon o experienţă care, după ştiinţa noastră, nu mai fusese încercată nicăieri. Mulţi oameni scoteau din pământ o ţărână albă ce semăna cu argila, o amestecau cu ce făină sau tărâţe mai aveau şi făceau din acest amestec pâini mulţumită cărora credeau că nu vor muri de foame. Dar această practică nu aducea decât speranţa salvării şi

83 Hungersnote im Mittelalter, Leipzig, 1900.

84 Setier = 0, 46 6 1.

Vi”.

O uşurare amăgitoare. Nu vedeai decât feţe albe ca varul şi supte, mulţi aveau pielea întinsă de buhăială, vocea omenească ea însăşi ajungea piţigăiată, semănând cu ţipetele scurte ale păsărilor ce se află pe moarte. Cadavrele morţilor, atât de multe, încât trebuiau părăsite în tot locul fără a fi îngropate slujeau de hrană lupilor care au mai urmat şi apoi multă vreme să vină să-şi caute porţia în mijlocul oamenilor. Şi cum nu se putea, precum am spus, ca să fie îngropaţi morţii fiecare în parte, din cauza marelui lor număr, în unele locuri nişte oameni cu frica lui Dumnezeu au săpat nişte osuare, cum li se zice, în care trupurile răposaţilor erau aruncate, în număr de cinci sute şi mai bine, atât cât mai era loc, claie peste grămadă, pe jumătate goi sau fără nimic pe ei; răspântiile, marginile drumurilor slujeau şi ele de cimitire. Dacă unii auzeau spunându-se că ar fi mai bine de ei dacă s-ar muta în alte regiuni, numeroşi erau aceia ce piereau pe drum de nemâncare”.

Chiar în acest secol al XIII-lea, în care marile bântuiri de foamete par mai rare, sinistra litanie urmează mai departe. „1221 – 1223: A fost potop de ploi şi inundaţii timp de trei ani în Polonia, şi au avut ca urmare doi ani de foamete, şi mulţi au murit”. 1233: „Au fost mari îngheţuri şi bucatele au îngheţat, şi de aici s-a tras o mare foamete în Franţa”. Şi în acelaşi an: „Foamete cumplită în Livonia, şi chiar într-atâta, încât oamenii s-au mâncat între ei; şi au fost daţi jos din spânzurătoare hoţii spre a fi mâncaţi”. 1263: „A fost o foamete cumplită în Moravia şi în Austria, mulţi au murit de foame. S-au mâncat şi rădăcini, şi scoarţă de copac”. 1277: „A fost în Austria, în Iliria şi în Carintia o foamete atât de grozavă, încât oamenii au mâncat pisici, câini, cai şi cadavre”. 1280: „A fost o aşa mare lipsă de toate cele, ca grâne, carne, peşte, brânză, ouă, încât cu greu găseau să cumpere două ouă de găină pentru un denar85, pe când mai înainte se cumpărau la Praga cincizeci de ouă pe un denar. Şi nu s-au mai putut face în anul acela semănăturile de iarnă, afară de regiunile depărtate de Praga, şi acolo unde s-au putut nu au fost decât foarte puţine, şi astfel o mare foamete a lovit pe săraci, şi mulţi oameni fără mijloace au pierit de foame”.

Foametea şi săracii ajung o plagă a oraşelor în aşa măsură, încât folclorul orăşenesc a închipuit nişte epurări de flămânzi comparabilă sub o aparenţă mai realistă cu legenda din Hameln.

Iată şi această povestire genoveză din secolul al XIII-lea după Novellino. A fost la Genova o mare scumpire pricinuită de lipsa de alimente, şi se aflau acolo mai mulţi vagabonzi decât pe oricare altă bucată de pământ. Atunci au luat cei de acolo câteva vase (galeasses) precum şi vâslaşi pe care i-au plătit, şi apoi s-a dat sfoară prin ţară că toţi săracii trebuie să meargă la mal şi că vor primi pâine de la comună. Şi au venit atâţia încât a fost de mirare.

86 Denier, monedă în valoare de a 12-a parte dintr-un sol sau son.

Toţi s-au îmbarcat. Cei care îi duceau au fost neobosiţi. Au vâslit cu putere şi au debarcat toată lumea aceasta în Sardinia. Acolo erau mijloace de trai. Şi ei i-au lăsat acolo; astfel la Genova a încetat această mare scumpire.

Să nu uităm în sfârşit că vitele sunt cele mai rău lovite de aceste calamităţi. Victime şi ele ale crizelor de nutreţ şi ale molimelor care le sunt proprii, (epizootii neîncetat repetate), ele mai sunt în vreme de foamete tăiate de oameni, mai întâi pentru că aceştia vor să păstreze pentru ei hrana care le este de obicei rezervată ca nutreţ (ovăzul îndeosebi) apoi pentru carnea lor, care oferă un aliment celor înfometaţi. În asemenea împrejurări, consumul de carne e îngăduit de biserică în post. „În vremea aceea" (cam pe la anul 1.000), scrie Adhemar de Chabannes, „s-a răspândit ca un foc printre oamenii din Limousin boala „celor care ard" 86... Episcopul Audouin, văzând în timpul postului pe locuitorii din Evaux pradă lipsei de hrană, a hotărât, pentru a-i împiedica de a muri de foame, să le îngăduie să mănânce carne". În 1286 episcopul de Paris a dat dezlegare săracilor să mănânce carne în post, din cauza lipsei intense de hrană. Este o lume ajunsă la limitele foamei, o lume subalimentată şi rău alimentată.

De aici se trage tot acel cortegiu al foametei, toate acele, epidemii datorate folosirii drept hrană a unor materii improprii alimentaţiei, şi îndeosebi cea mai spectaculoasă dintre ele, boala „celor

ce ard", datorată cornului de secară87 – dar probabil şi al altor cereale – care apare în Europa la sfârşitul secolului al X-lea.

În 1090, povesteşte Sigebert de Gembloux, „a fost un an de epidemie mai ales în Lotaringia (Lorena) occidentală, mulţi oameni putrezind sub acţiunea focului sfânt care le consuma trupul pe dinăuntru, mădularele lor arse se înnegreau aidoma cărbunelui şi, sau mureau în chip jalnic sau, amputaţi de mâinile şi picioarele lor căzute în putrefacţie, rămâneau în viaţă pentru a se chinui încă şi mai jalnic".

În 1109 mai mulţi cronicari consemnează că epidemia „focului mistuitor", pestilentia ignearia a secătuit din nou trupurile oamenilor.

În 1235, după Vincent* de Beauvais88, „o mare foamete a domnit în Franţa, mai ales în Acvitania, astfel că oamenii au mâncat ierburile de pe câmp ca animalele. Un sextariu (setier) de grâu a ajuns o sută de bani (sous) în Poitou.

86 Le mai des ardents – boală răspândită mai ales în secolele X – XII şi manifestându-se adesea prin convulsii, cangrene etc.

87 Ergot de seigle – ciupercă-parazit a secarei şi a altor cereale, apărută în Occident prin secolul al X-lea.

88 în vestita sa enciclopedie Le Miroir historial.

323

ISJ*

jhk

Şi a fost o mare epidemie. Săracii au fost mistuiţi de „focul sfânt" în aşa mare număr, încât biserica de la Saint Maixent era plină de cei pe care îi aduceau acolo".

Această boală a „celor ce ard" a dat naştere unei devoţiuni osebite, care a dus la întemeierea unui ordin. Mişcarea eremitică din secolul al XI-lea a pus la loc de cinste, precum s-a văzut, pe sfântul Antonie. Nişte eremiţi din Dauphine au pretins în 1070 că ar fi primit de la Constantinopol moaştele sfântului anahoret89.

Boala „celor ce ard" bântuia atunci în acea regiune. Moaştele sfântului Antonie au căpătat reputaţia că i-ar lecui, şi focul sacru a fost botezat „focul sfântului Antonie". Abaţia în care se păstrau relicvele tămăduitoare a luat numele de Saint-Antoine-en-Viennois. De aici a roit până în Ungaria şi în Ţara Sfântă (Palestina). Antoniţii (sau

Antoninii) au primit în abaţiile-ospicii, întemeiate de ei, pe bolnavi, şi mai ales pe schilozi90; marele lor spital de la abaţia amintită Saint-Antoine-en-Viennois a luat numele de spital al „dezmembraţilor". Mănăstirea lor din Paris şi-a dat numele său suburbiei devenite apoi „Faubourg Saint Antoine". Este curios de observat că ea a fost dacă nu întemeiată, cel puţin reformată în 1198 de către Foulques de Neuilly, vestitul predicator care începe prin a tuna şi fulgera centra cămătarilor, acaparatorilor de alimente în timp de foamete, şi sfârşeşte prin a predica cruciada91. De altminteri primii aderenţi fanatici ai Cruciadei92 la sfârşitul secolului al XI-lea au fost ţăranii decimaţi de epidemia „focului sacru" din 1094 şi de celelalte flagele ale vremii. Ţăranii săraci din prima cruciadă din 1096 provin mai ales din regiunile mai crunt lovite de această calamitate: Germania, părţile renane, Franţa de est.

Apariţie a cornului de secară în Occident, valuri de foamete, boală a „celor ce ard", generatoare de convulsii şi de halucinaţii, acţiune a Antoniţilor, fervoare a cruciadei populare, avem aici un complex întreg în care poate fi surprinsă, în nenorocirile sale fizice, economice, sociale şi înreacţiile sale cele mai nestăpânite şi cele mai spiritualizate, lumea medievală. Vom regăsi, când va fi vorba de regimurile alimentare şi de rolul miracolului în medicina şi spiritualitatea medievală, aceste noduri de mizerii, de excese şi de avânturi, care constituie soarta comună a creştinătăţii din evul mediu la nivelul adânc al păturilor sale populare.

Căci în afară chiar de aceste vremuri excepţionale de calamitate, lumea medievală este sortită unui întreg cortegiu de boli care unesc nenorocirile

89 Pustnic.

90 Les estiomenes.

91 Cruciada a III-a (1189 – 1192). Această legătură dintre predicatorul cruciadei a III-a şi mănăstirea Antoniţilor este oarecum pusă în paralel cu legătura dintre cruciada I şi epidemia din 1094.

92 Cruciada I-a (1096-1099).

*, %, fizice cu greutăţile economice şi cu tulburările sensibilităţii

şi ale comportării.

Reaua alimentaţie, mediocritatea unei medicini care nu-şi găseşte echilibrul între leacuri băbeşti şi teorii de pedanţi generează mizerii fizice îngrozitoare şi o mortalitate de ţară subdezvoltată. Durata normală de viaţă93 este mică, chiar dacă încerci să o calculezi fără a ţine seama de înspăimântătoarea mortalitate infantilă, de numeroasele avorturi ale unor femei rău hrănite şi silite să muncească din greu. Aprecierea unei durate normale de viaţă, care se stabileşte azi în societăţile industriale contemporane la 70 – 75 de ani nu depăşea fără îndoială 30 de ani în Occidentul medieval. Guillau-me de Saint Pathus, înşirând martorii procesului de canonizare a sfântului Ludovic, numeşte pe un om de 40 de ani, bărbat cu experienţă (d'avise âge), şi pe un om de 50 de ani, „bărbat în vârstă înaintată" [de gr and âge).

Deficienţa fizică – mai ales în evul mediu timpuriu – poate fi aflată şi la cei mari: scheletele războinicilor merovingieni au dat la lumină grave carii dentare, consecinţe ale unei alimentări rele, iar mortalitatea infantilă nu cruţa familiile regale.

Ludovic cel Sfânt, a pierdut mai mulţi copii de vârstă fragedă. Dar sănătatea şubredă şi moartea precoce erau rezervate mai ales claselor sărace, pe care exploatarea feudală le silea să trăiască la extrema limită alimentară, şi pe care o recoltă rea le arunca în abisul foametei cu atât mai greu de răbdat cu cât organismele erau mai vulnerabile. Vom regăsi în capitolul despre minuni rolul sfinţilor tămăduitori şi dătători de hrană. Aici vom înfăţişa doar priveliştea nenorocită a marilor boli medievale a căror legătură cu o alimentaţie insuficientă şi de proastă calitate este evidentă.

Cea mai răspândită şi cea mai ucigătoare din bolile endemice medievale a fost fără îndoială tuberculoza, corespunzând probabil la acea languor de care pomenesc atâtea texte.

Bolile pielii ocupă apoi primul plan (vedetă) şi în primul rând cumplita lepră. Dar abcesele, gangrenele, râia, ulcerele, tumorile, şancrele, eczema (focul sfântului Laurenţiu), brânca (focul sfântului Silvan) sunt expuse cu ostentaţie pe miniaturi şi în textele pioase. Două figuri vrednice de milă obsedează iconografia medievală: Iov

(sanctificat la Veneţia unde este o biserică San Giobbe şi la Utrecht, unde s-a construit un spital Saint Job) pe care îl aflăm acoperit tot de ulcere, scărpinându-şi rănile cu un cuţit, şi bietul Lazăr, aşezat la poarta bogatului nemilostiv cu câinele său care îi linge abcesele într-o imagine în care boala şi sărăcia sunt pe drept cuvânt asociate.

Scrofulele (ecrouelles), nişte ulcere adesea tuberculoase, sunt atât de reprezentative pentru bolile medievale, încât tradiţia atribuia tămăduirea lor regilor Franţei înzestraţi de o virtute taumaturgică.

93 L'esperance de vie? dică durata vieţii medii calculată aproximativ pe baza unui material statistic contemporan.

Îâbolile de carenţă şi malformaţiile nu sunt mai puţin numeroase. Occidentul medieval este plin de orbi cu ochii parcă găuriţi şi cu pupilele fixate în gol, care rătăcesc în tabloul înspăimântător al lui Breughel, de schilozi, de cocoşaţi, de guşaţi, de şchiopi, de paralitici.

Bolile nervoase alcătuiesc o altă categorie impresionantă: epilepsia (sau boala sfântului Ioan), „dansul lui Saint Guy", pentru care este invocat la Echternach în secolul al XIII-lea sfântul Vvillibrod, patronul unei Spring-prozession, un dans procesional care se află la hotarul vrăjitoriei, al folclorului şi al religiozităţii morbide. Cu boala „celor ce ard" pătrundem mai adânc în lumea dezechilibrării şi a nebuniei. Nebunii blânde şi turbate ale lunaticilor, freneticilor, demenţilor, în faţa cărora evul mediu şovăie între o repulsie pe care caută să o potolească printr-o terapeutică superstiţioasă (exorcismul posedaţilor) şi o toleranţă simpatică ce îşi croieşte drum în universul curţilor (bufonii regilor şi ai seniorilor), al jocurilor (nebunul din jocul de şah) şi al teatrului: tânărul ţăran nebun – derve – din jocul Jeu de la Feuillée din secolul al XIII-lea, care vesteşte venirea aşa-ziselor Soties9 i din evul mediu muribund. Sărbătoarea nebunilor – la Fete des Fous – pregăteşte marea descătuşare a Renaşterii, când demenţii zburdă în voie începând cu Nava nebunilor95 şi până la comediile lui Shakespeare, în aşteptarea vremii când vor naufragia în represiunea epocii clasice, în „marea claustrare" a spitalelor-închisori denunţate de Michel Foucault în cartea sa Histoire de la Folie.

Şi la izvorul chiar al vieţii, sunt nenumăratele boli ale copiilor pe

care atâţia sfinţi patroni se străduiesc să le aline: lume a suferinţei şi a pătimirii copilăreşti, lume a cruntelor dureri de dinţi pe care le potoleşte sfântul Agapit; a convulsiilor date în grija ba a sfântului Corneliu, ba a sfântului Egidiu (Gilles), şi a multor altora; a rahitismului pentru care îşi aduc leacul sfântul Aubin, sfântul Fiacre, sfântul Firmin, sfântul Mâcon; a colicilor pe care le tămăduieşte iarăşi sfântul Agapit în tovărăşia sfântului Cyr sau a sfântului Germain din Auxerre.

Trebuie să avem în minte această fragilitate fizică, acest teren fiziologic propriu să întreţină bolile trupului şi ale sufletului, extravaganţele religiozităţii în înflorirea subită a unor crize colective. Evul mediu a fost prin excelenţă domeniul marilor spaime şi a marilor penitenţe colective, publice şi fizice. Încă din 1150, cortegiile de penitenţi cărând piatră la şantierele catedralelor, se opresc periodic pentru şedinţe de confesiuni publice şi

94 Gen care se răspândeşte în secolele XIV – XV, dăinuind până în primul sfert al secolului al XVI-lea.

95 Satiră moralizatoare a lui Sebastián Brant (1458 – 1521) care a cunoscut o mare popularitate datorită şi tiparului. Xilografiile sale au fost folosite uneori şi la ilustrarea unor versiuni fanteziste ale Laudei Nebuniei nu tocmai fidele textului lui Erasm.

326

flagelări reciproce. În 1260 o nouă criză stârneşte ivirea flagelanţilor în Italia, apoi în restul creştinătăţii, până ce în 1348 marea ciumă dezlănţuie procesiunile halucinante pe care imaginaţia unui Ingmar Bergman a ştiut să le reînvie în cinematograful contemporan în Pecetea a Şaptea, /*6 Chiar la nivelul vieţii de toate zilele, organismele subalimentate sau rău hrănite sunt predispuse la toate rătăcirile spiritului: vise, halucinaţii, viziuni. Diavolul, îngerii, sfinţii, Fecioara, Dumnezeu, el însuşi, pot să apară. Trupurile sunt gata să-i zărească, şi înduplecă spiritele ca să le accepte.

Occidentul medieval trăieşte sub veşnica ameninţare a acestei limite. Insuficienţele tehnicii şi ale înzestrării dau naştere – de cum te depărtezi de condiţiile normale – la blocări de circuit97. În regiunea Worms, în 1259, o recoltă de vin din cale afară de bogată, se loveşte de

insuficienţa recipientelor pentru conservarea sa, „astfel că acestea se vindeau mai scump decât vinul". În 1304, în Alsacia o recoltă deosebit de generoasă de cereale şi de vin a dus la prăbuşirea preţurilor locale, cu atât mai mult cu cât fabricarea pâinii e sistată brusc de secarea râurilor şi de oprirea morilor, iar transportul vinului este cu neputinţă pe Rinul care era atât de scăzut încât putea fi trecut cu piciorul în mai multe locuri între Strasbourg şi Basel, în timp ce insuficienţa şi scumpetea transporturilor pe uscat nu îngăduiau suplinirea carenţei fluviului.

S-a văzut că în ciuda tuturor progreselor datorate plugului, asolamentului trienal, înmulţirii arăturilor şi plivitului, limita productivităţii pământului era curând atinsă, că randamentele rămâneau slabe şi că oamenii evului mediu trebuiau să caute o creştere a resurselor mai degrabă prin sporirea suprafeţei cultivate decât prin ridicarea randamentului. Agricultura medievală era condamnată să fie extensivă.

Dar această exploatare mâncătoare de spaţiu era şi distrugătoare de bogăţii. Şi bogăţiile naturale pe care le distrugea omul atunci, nu le mai putea reconstitui sau aştepta ca ele să se reconstituie de la sine.

Defrişările – îndeosebi cele prin ardere98, care mistuiau aşa-zisa terre gaste – sleiau pământurile şi mai ales distrugeau acea bogăţie în aparenţă nelimitată în lumea medievală: lemnul.

Un text, printre multe altele, arată cât de repede devine neputincioasă economia medievală în faţa naturii, căci răspunsul naturii la un progres

96 Titlu inspirat din cele şapte peceţi ale Apocalipsului.

97 Goulots d'étranglentent. Vezi mai sus n. 1.

98 L'Scobuage devorateur de „terre gaste". Aici termenul e folosit în sensul său legat de defrişare şi nu în cel de mai târziu, de simplă îngrăşare a pământului prin arderea buruienilor şi răspândirea cenuşii lor.

tehnic excepţional care o siluieşte este secătuirea care împiedică şi alungă progresul. În teritoriul din Colmars" consulii

oraşului ordonă la sfârşitul secolului al XIII-lea distrugerea ferăstraielor hidraulice, care sunt cauza despăduririi regiunii. Această măsură are drept consecinţă invadarea pădurilor de o mulţime de „oameni săraci şi lipsiţi", homines pauperes et nichil habentes, înarmaţi cu ferăstraie de mână care fac pagube „de o sută de ori mai mari". Textele şi măsurile se înmulţesc pentru apărarea pădurilor a căror micşorare sau dispariţie nu atrage după sine numai o scădere a resurseler esenţiale: lemn, vânat, miere sălbatică, ci în unele regiuni şi pe anumite soluri – mai ales în ţările mediteraneene – agravează în chip catastrofei eroziunile apelor. De-a lungul bordurii sudice a Alpilor, începând din Provenţa şi până în Slovenia, vezi cum, se organizează cu începere din 1300 ocretirea pădurilor şi codrilor. Adunarea obştească a oameniler din Folgara, în Trentin, întrunită la 30 martie 1315 în piaţa publică, hotărăşte:

„Dacă este prins cineva tăind lemne pe muntele «à la Galilene» şi până în poteca celor din Costa, care duce la munte, şi din creştet până în câmpie, va plăti cinci bani (sous) de fiecare buştesn. Nimeni să nu îndrăznească să taie trunchiuri de molift ca să-şi facă lemne de foc pe acest munte, sub pedeapsa de cinci bani (sous) de fiecare trunchi".

Omul nu este singurul vinovat în acesta privinţă. Şi vitele ce rătăcesc pe câmpuri şi fâneţe sunt devastatoare. Se înmulţesc dtci aşa-zisele defens, adică locuri interzise rătăcirilor şi păscutului animalelor, mai ales 11 caprelor, aceste mari duşmane ale ţăranilor medievali. La Folgara, de pildă:

„Dacă cineva e găsit prin vii cu o turmă de capre şi de oi, va plăti 20 de bani

(sous) pentru toată turma, şi 5 bani (sous) dacă va fi fost găsit în altă parte.

Dacă cineva e găsit în afara drumului obştesc şi tăind de-a curmezişul prin fâneaţa altuia, cu căruţa trasă de boi sau de vaci, va plăti cinci bani

(sous) de perechea de vite".

Criza din secolul al XIV-lea e precedată de o părăsire a pământurilor sărace, a pământurilor marginale peste care venise să se aştearnă ultimul val de defrişări produs de avântul demografic. De la

sfârşitul secolului al XIII-lea încolo, în Anglia mai ales, pământurile ce nu se pot reface, şi ale căror randamente slabe sunt inferioare minimului economic, sunt părăsite… Mărăcinişurile100 şi desişurile pun iar stăpânire pe ele. Umanitatea medievală nu e readusă chiar la punctul său de pornire, dar nu-şi poate extinde poienile cultivate, aşa cum ar dori ea. Natura îi opune rezistenţă şi uneori o împinge victorios înapoi. Acest lucru se vădeşte din Anglia până în Pomerr99 în departamentul Basses Alpes (Franţa).

100 Les landes. Acestea rezultă adesea din degradarea pădurilor.

328;

mă, unde texte din secolul al XIV-lea ne vorbesc despre „manşe" 101 acoperite de nisipul adus de vânt şi lăsate de aceea pustii, sau în orice caz necultivate.

Secătuirea pământului: iată factorul cel mai important pentru economia medievală esenţialmente rurală.

Şi tot astfel când se desena o expansiune a economiei monetare, ea se izbea neîntârziat, printre alte greutăţi, de o limitare naturală: sleirea minelor. Cu toată reluarea baterii monedelor de aur în secolul al XIII-lea, metalul important era argintul. Dar sfârşitul secolului al XIII-lea atestă declinul minelor tradiţionale din Derbyshire şi Devonshire, din Poitou şi Masivul Central, din Ungaria şi Saxonia. Şi aici blocarea de circuit era mai întâi de natură tehnică: cele mai multe din aceste vechi exploatări atinseseră nivelul ultim la care primejdia unor inundaţii era mare iar minerul se afla fără nicio putere în faţa apei. Uneori, filoanele erau şi ele pur şi simplu secătuite.

Alfons de Poitiers, fratele lui Ludovic cel sfânt, dorind să strângă metal preţios în vederea cruciadei de la Tunis, se plânge în 1268 seneşalului său din Rouergue de „suma aşa mică de argint" produsă de mina din Orzeals. El porunceşte să fie pus în funcţie tot utilajul tehnic posibil: mori de apă şi de vânt sau, în lipsa acestora, altele acţionate de cai sau de oameni cu braţele, şi să fie sporit numărul lucrătorilor. În zadar…

Desigur, noi mine le vor înlocui pe acestea în Boemia, în Moravia, în Transilvania, în Bosnia, în Serbia. Dar producţia lor nu

ajunge să acopere nevoile Europei creştine la sfârşitul secolului al XVI-lea. Creştinătatea suferă de „flămânzire monetară" 102. Aurul şi mai ales argintul din America vor veni în secolul următor să o sature.

Ultima limită: secătuirea rezervei de oameni. Multă vreme economia occidentală nu suferă de lipsa mâinii de lucru. Fără îndoială, şerbul fugar este căutat fără preget de stăpânul său; noile ordine religioase din secolul al XII-lea – cu cistercienii în frunte – caută să înlocuiască absenţa şerbilor prin instituirea unor membri „converşi" 103 aşa-zişii fraţi laici. Dar avem aici o căutare de mână de lucru pe un preţ cât mai ieftin, nu o adevărată criză de braţe. Numărul cerşetorilor104 şi preţuirea ce îi înconjoară – franciscanii şi dominicanii fac din cerşetorie o valoare spirituală – atestă existenţa unui şomaj ajutat şi onorat. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea apar la un Guillaume de Saint Amour, un Jean de Meung, primele atacuri împotriva cerşetorilor valizi. Oprirea pe loc şi mai apoi regresul demografic fac ca mâna de lucru ţărănească să ajungă mai puţin numeroasă şi mai scumpă, după ce emanciparea

101 Vezi mai sus n. 63. t

102 Criză de numerar.

103 L'institution des convers, Ies frères lais. Este vorba de călugării afectaţi unor munci servile.

104 A călugărilor cerşetori, cum rezultă din context.

329

tr *

V.

?

Ij îi şerbilor o mai rărise şi o mai scumpise. Mulţi seniori pornesc la o reconvertire a pământurilor lor în vederea creşterii vitelor, economisind mâna de lucrv. Marea ciumă din 1348 dă proporţii catastrofale regresului demografic şi crizei mâinii de lucru apărute cu câteva decenii mai înainte. Peste tot nu întâmpini decât plângeri în faţa răririi oamenilor, care atrage după sine părăsirea unor noi pământuri de cultură. Citǎm, dintre o sută, un text din Brandenburg din 1372: „Se ştie că ciuma şi mortalitatea au fost atât de violente, încât au răpit majoritatea cultivatorilor, astfel că azi ei sunt

foarte puţin numeroşi şi foarte rari, şi cele mai multe pământuri rămân nelucrate şi pustii". În cele din urmă economia medievală este lipsită şi de ţăranul subalimentat şi decimat de epidemii. Handicapul demografic era ultima frână a unei lumi ajunsă la limită.

Nesiguranţa materială explică în mare parte nesiguranţa mentală în care au trăit oamenii evului mediu. Lucien Febvre a formulat pe vremuri dorinţa alcătuirii unei istorii a sentimentului de siguranţă, aspiraţie fundamentală a societăţilor omeneşti. Ea rămâne de făcut. Evul mediu occidental ar apărea în ea mai mult în chip de negativ, căci oamenii în ultimă analiză nu găseau refugiu decât în siguranţa pe care le-o dădea religia. Siguranţă în lumea de aici mulţumită miracolului care salvează pe muncitor, victimă a unui accident de muncă; zidari căzuţi de pe schele, pe care un sfânt îi susţine în chip minunat în căderea lor sau îi reînvie o dată căzuţi pe pământ; morari sau ţărani apucaţi de roata morii, şi pe care o intervenţie divină îi smulge morţii; lăzuitori, ca tovarăşul sfântului eremit limuzin din secolul al XI-lea, Gaucher d'Aureil, care, când să fie zdrobit de căderea unui copac, se află deodată sănătos şi teafăr sub o îndoire miraculoasă a trunchiului făcută de Dumnezeu la rugăciunea preafericitului tăietor de lemne. Minunea în evul mediu este un substitut al securităţii sociale.

Siguranţă mai ales în lumea de dincolo, unde paradisul făgăduieşte aleşilor o viaţă izbăvită în sfârşit de spaime, de rele neaşteptate şi de moarte. Şi totuşi, şi aici, cine poate fi sigur că va fi mântuit? Teama iadului prelungeşte nesiguranţa de pe pământ.

Fără îndoială, viaţa materială a cunoscut în evul mediu progrese certe. Fără a se putea ajunge la preciziile epocilor moderne şi contemporane – atât din lipsa unor date cantitative precise cât şi pentru că economia feudală este greu accesibilă metodelor statistice elaborate pentru a măsura evoluţia unor economii, dacă nu chiar capitaliste, cel puţin monetare – se poate totuşi schiţa o conjunctură economică medievală şi deosebi o lungă fază de expansiune, care într-o măsură oarecare corespunde unei ameliorări a bunăstării.

Să amintim mai întâi datele ce le avem asupra acestei înfloriri. În primul rând, creşterea demografică. Populaţia din Occident se

dublează între sfârşitul

330

secolului al X-lea şi mijlocul secolului al XIV-lea. Europa occidentală, după J.C. Russell ar fi trecut de la 22 de milioane şi jumătate de locuitori cam prin anul 950 la 54 de milioane şi jumătate în ajunul ciumei negre din 1348, iar Europa în întregime, după M.K. Bennett, de la 42 de milioane prin anul 1.000 la 73 de milioane în 1300. Creşterea demografică ar fi fost deosebit de accentuată în jurul anului 1200. Indicii de creştere calculaţi de Slicher Van Bath pe perioada de 50 de ani dau 109, 5 pentru 1.000 – 1050; 104, 3 pentru 1050 – 1100; 104, 2 pentru 1100-1150; 122 pentru 1150 – 1200; 113, 1 pentru 1200-1250; 105, 8 pentru 1250 – 1300. Populaţia Franţei ar fi progresat de la 12 la 21 de milioane între 1200 şi 1340, cea a Germaniei de la 8 la 14, cea a Angliei de la 2, 2 la 4, 5 milioane. Această fază de creştere se încadrează între două perioade de recesiune demografică în care populaţia din Europa a scăzut de la circa 67 milioane prin anul 200 e.n. la circa 27 milioane prin 700, şi de la 73 de milioane prin 1300 la circa 45 de milioane prin 1400. Observăm că cifra maximă de la începutul secolului al XIV-lea este cu puţin superioară celei a prosperităţii romane de la sfârşitul secolului al II-lea. Evul mediu demografic pare a se defini cantitativ printr-o simplă ajungere din urmă.

Constatăm aceeaşi evoluţie în privinţa producţiei agricole, a preţurilor, a salariilor.

O evaluare numerică a producţiei agricole a Occidentului medieval nu este posibilă, cel puţin în starea actuală a ştiinţei istorice. Un singur indice poate fi urmărit însă numai fragmentar şi în linii mari; anume sporirea randamentelor despre care s-a mai vorbit. Dar pot fi oare comparate pentru grâu, de pildă, cifra de 2, 7 la Annapes în anul 810, cu cea de 4 din anul 1155 – 1156 calculată de G. Duby asupra a două domenii de la Cluny, cu cea de 5 indicată de Anony-mous Husbandry din Anglia, în secolul al XIII-lea, în sfârşit cu media de 3, 7 calculată de J. Titow pentru manoir-ele episcopiei din Winchester între 1211 şi 1299? Şi aşa cum s-a mai spus, extinderea suprafeţelor cultivate a contribuit desigur mai mult la creşterea producţiei agricole

decât la intensificarea culturilor.

Pentru preţuri indicele este mai serios. Nu posedăm deocamdată curbele de preţuri anterioare anului 1200, iar pentru Anglia, anterioare anului 1160. Dacă luăm drept indice, nivelul preţurilor griului pe perioada 1160 – 1179, acest indice se ridică după calculele lui Slicher Van Bath, făcute pe baza datelor lordului Beveridge, la 139, 3 (1180 – 1199), 203 (1200 – 1219), 196, 1 (1220 – 1239), 214, 2 (1240-1259) 262, 9 (1260-1279), 279, 2 (1280-1299) cu o ridicare de vârf la 324, 7 în timpul perioadei 1300 – 1319, datorită marii foamete de la 1315 – 1316 şi unei relative scăderi, la 289, 7 (1320 – 1339) raportate la creşterea preţurilor din perioada anterioară. Se scoate astfel în evidenţă ceea ce Michael Postan a numit o „adevărată revoluţie a preţurilor".

Salariile înregistrează un progres similar. În Anglia salariile reale trec de la indicele 100 pentru perioada 1251 – 1300 la indicele 105, 1 pentru perioada

331

1301 – 1350 pentru muncitorii agricoli şi de la 100 la 109, 4 pentru tăietorii de lemne din păduri.

Dar urcarea acestor salarii rămâne slabă, şi în ciuda unei creşteri însemnate a numărului salariaţilor, aceştia nu sunt încă decât o minoritate în masa celor ce muncesc.

Această observaţie, care nu pune în discuţie realitatea unei creşteri economice neîndoioase între secolele X şi XIV, evidenţiază limpede necesitatea confruntării acestei conjuncturi cu evoluţia structurilor eccnemice şi a structurilor sociale, adică ceea ce se numeşte obişnuit, pe de o parte, trecerea de la economia-naturală la economia-bani, iar pe de alta, evoluţia rentei feudale.

3/

1 i

1

Acum un secol Bruno Hildebrand a împărţit evoluţia economică a societăţilor în trei faze: Naturalwirtschaft, Geldwirtschaft şi Kredilwirtschaft (economie naturală, economie-bani şi economie-credit) iar Alfons Dopsch, în marea sa lucrare din 1930

Economie-nature et economie-argent dans l'histoire mondiale, a impus acest vocabular şi în tot cazul această problemă medieviştilor. Este vorba deci de a se aprecia rolul jucat de monedă în economie. Dacă acest rol e lipsit de însemnătate, avem de-a face cu o economie naturală în care producţia, consumaţia, schimburile nu impun intervenţia monedei decât doar excepţional. Dimpotrivă, dacă aceasta este esenţială funcţionării vieţii economice, ne aflăm în faţa unei economii monetare. Care este situaţia pentru Occidentul medieval?

Să amintim mai întâi împreună cu Henri Pirenne şi Marc Bloch unele distincţii necesare. În primul rând, trocul a jucat un rol destul de slab în schimburile medievale. Prin economie naturală trebuie înţeles pentru Occidentul medieval o economie în care schimburile, toate schimburile, erau reduse la strictul minim. Deci economia naturală ar fi aproape sinonimă cu econemia închisă. Seniorul şi ţăranul îşi găsesc satisfacerea nevoilor econemice în e; diul domeniului, iar în ce priveşte mai ales pe ţăran, în cadrul domestic: hrana este produsă de grădina ce ţine de casă şi de partea de recoltă de pe lotul său (tenure) care îi rămâne după predarea părţii seniorului şi a dijmei bisericii; îmbrăcămintea e făcută de femeile din casă, utilajul de bază – râşniţa de mână, roata de mână, războiul de ţesut – este familial.

Chiar dacă în texte sunt indicate redevenţe în bani, aceasta nu înseamnă că erau efectiv vărsate în monedă. Evaluarea monetară nu era legată obligatoriu de o plată în bani. Moneda nu era decât un mijloc de referinţă, „ea slujea la măsurarea valorii", era o apreciadura, o evaluare, cum glăsuieşte, vorbind de o achitare prin mărfuri, poemul Cântar de mi-o Cid. Desigur, această supravieţuire a unui vocabular monetar nu era fără importanţă. Această rămăşiţă

din vechea moştenire nu este în definitiv ca în atâtea alte domenii decât mărturia unui regres. Şi nu trebuie primite „drept bani peşin" într-o mai mare măsură menţiunile de bani din textele medievale decât expresiile păgâne rămase în literatura creştină medievală. Când marea este numită Neptun sau când un cal promis de călugării de la Saint Pere din Chartres în 1107 unui oarecare Milon de Leves apare reprezentat în act prin 20 de bani (sous), este vorba în

primul caz de un tic de vorbire, iar în al doilea de o precizare a valorii calului, obiectul tranzacţiei. Atâta doar că, întrucât evaluările monetare nu au fost combătute de biserică cu acelaşi zel ca expresiile amintind de păgânism, ele au supravieţuit mai bine. Marc Bloch a reţinut un remarcabil text din Passau în care cuvântul „preţ" este folosit paradoxal, spre a desemna echivalentul în natură a unei sume evaluate în bani.

Este clar, în sfârşit, că moneda n-a dispărut niciodată din uz în Occidentul medieval. Nu numai biserica şi seniorii au dispus întotdeauna de un anumit stoc monetar pentru satisfacerea cheltuielilor lor de prestigiu, dar ţăranul însuşi nu putea trăi fără niciun fel de cumpărături în bani: sarea de pildă, pe care nu o producea şi nu o primea, şi nici nu o putea decât arareori plăti prin troc, trebuia dobândită pe bani. Dar în cazul acesta este probabil că ţăranii, şi mai adesea săracii, căpătau cele câteva piese de bani de care aveau nevoie mai mult din milostenie decât din vânzarea produselor lor. În timp de lipsă, în care tocmai absenţa numerarului era crunt resimţită de ţărani, distribuirile de bani însoţeau distribuirile de alimente. În timpul marii foamete din 1125 aşa a purces comitele de Flan-dra, Carol cel Bun: „În toate oraşele şi satele pe unde trecea el, se înghesuia zi de zi în jurul lui o mulţime de oameni şi el le împărţea cu mâinile sale alimente, bani şi îmbrăcăminte". Când foametea s-a depărtat şi a venit vremea unei noi şi bune recolte, la 25 iulie, episcopul de Bamberg a dat săracilor „un denar şi o secere, instrumentul de lucru şi provizia de drum105. S-a semnalat de unii că extinderea economiei-bani a fost mai mare decât s-ar părea la prima vedere, dacă se consideră două fenomene foarte răspândite în Occidentul medieval; folosirea tezaurelor, a obiectelor de lux, a pieselor de argintărie ca rezerve monetare, şi existenţa de monede altele decât cele metalice.

Este adevărat, Carol cel Mare ar fi vândut o parte din manuscrisele sale cele mai preţioase pentru a veni în ajutorul săracilor. Iată un exemplu dintre mai multe sute: în 1197 un călugăr german întâlneşte pe un altul alergând grăbit pe drum: „Întrebându-l unde aleargă, el mi-a răspuns: Să schimb bani. Înainte de recoltă am fost siliţi pentru hrana săracilor să tăiem vitele noastre şi să zălogim

potirele şi cărţile noastre. Şi iată că Domnul ne-a trimis un om care ne-a dat o cantitate de aur, ce acoperă amân105 l'instrument de travail et le viatiqne

333

două nevoile acestea. Aşadar, mă duc să schimb aurul pe bani pentru a putea răscumpăra zăloagele noastre şi reface turmele noastre".

Dar această formă de tezaurizare, care nu abdică decât în faţa nevoii, atestă slăbiciunea şi lipsa de elasticitate a circulaţiei monetare.

De asemenea, existenţa de monede nemetalice – bou sau vacă, viguri de stofă şi mai ales piper – este un semn netăgăduit de arhaism, expresia unei economii care nu parvine decât cu greu să treacă din stadiul natural în stadiul monetar. De altminteri, natura monedei metalice, ea însăşi, rămâne multă vreme arhaică. Într-adevăr, moneda este preţuită în funcţie de valoarea sa intrinsecă, nu ca semn, ci ca marfă, ea preţuieşte nu cât arată valoarea teoretică înscrisă pe faţa sau aversul său (căci această valoare teoretică nu există), ci cât reprezintă ca valoare reală metalul preţios pe care îl conţine. Oamenii o cântăresc pentru a şti cât preţuieşte. Cum a zis Marc Bloch „O piesă ce trebuie cântărită seamănă foarte mult cu un lingou". Abia dacă la extrema limită a secolului al XIII-lea unii le-gişti francezi încep să deosebească valoarea sa intrinsecă – greutatea sa de aur – şi valoarea sa extrinsecă, adică transformarea sa în semn monetar, în instrument de schimb.

De altminteri, la fiecare fază a istoriei monetare medievale unele fenomene care au fost adesea interpretate ca semne de renaştere monetară sunt mai degrabă o mărturie a limitelor economiei-bani.

În evul mediu timpuriu atelierele monetare se înmulţesc. Locuri azi dispărute – este cazul îndeosebi cu multe ateliere din Spania vizigotică –, şi care nu erau desigur decât nişte târguri – erau sediul unui atelier de bătut bani. Dar cum a văzut foarte bine Marc Bloch, „marea raţiune a fărâmiţării monetare este că moneda circulă puţin".

Reforma monetară a lui Carol cel Mare, (care instituia sistemul monetar: livră, sol, denar, 1 livră = 20 soli; 1 sol = 12 denari), ce mai dăinuie încă în sistemul englez actual, răspundea de fapt unei adaptări la regresul economiei-bani. Nu se mai băteau monede de aur. Livra şi

solul nu erau monede reale, ci simple monede de socoteală. Singura piesă ce se bătea cu adevărat era – şi aceasta până în secolul al XIII-lea – denarul de argint, adică o unitate foarte mică, singura de care ar fi fost nevoie, dar care totodată excludea pentru schimburile încă şi mai modeste existenţa unei monede divizionare de valoare mai slabă. Semnificativă este reacţia cruciaţilor cruciadei a II-a, când au pătruns în 1147 în teritoriul bizantin: „Acolo, scrie Eudes de Deuil, am văzut pentru prima oară monede de aramă şi de cositor: pentru una dintre aceste piese noi dădeam cu jale sau mai bine zis pierdeam cinci denari".

În sfârşit, renaşterea monetară din secolul al XIII-lea a impresicnat pe istorici mai ales prin reluarea baterii unor monede de aur: genovezul şi florinul din 1252, scudul lui Ludovic cel Sfânt, ducatul veneţian din

I

1284. Dar oricât de semnificativ ar părea acest eveniment, totuşi având în vedere micul număr de piese în circulaţie la sfârşitul secolului al XIII-lea, el este mai mult un indiciu decât o realitate economică. Realitatea economică este baterea groşilor de argint la Veneţia în 1203, la Florenţa prin 1235, în Franţa prin 1265, la Montpellier în 1273, în Flandra prirî 1275, în Anglia în 1279, în Boemia în 1296. La acest nivel mediu de schimburi se situează în vremea aceasta progresul economiei monetare. Căci acest progres este real.

Exemplul spaniol este poate mai puţin general, căci proximitatea ecc-nomiei musulmane introduce un element contagios în economia spaniolă, (într-adevăr emirii din Córdoba nu au încetat de a bate monede de aur, şi cu înaintarea Reconquistei, regii creştini au continuat această batere, la Toledo de pildă în 1175). Lucrările medieviştilor spanioli şi argentinieni (Claudio Sanchez-Albornoz, Luis García de Valdeavellano, Reyna Pastor de Togneri) au arătat totuşi că ţinând seama de un oarecare decalaj faţă de restul creştinătăţii, ciclul economie naturală-econemie monetară se regăseşte foarte clar. Impulsia centrelor musulmane de producţie din sud prelungeşte până

la începutul secolului al XI-lea o fază de scumpire a preţurilor, care coincide cu sfârşitul perioadei economie monetară. Secolul al XI-lea şi prima jumătate a secolului al XII-lea constată o depresiune de preţuri reprezentând o fază de economie naturală, după ce faza precedentă desăvârşise demonetizarea regatelor creştine. Dimpotrivă, de la mijlocul secolului al XII-lea se dezvoltă din nou o fază de economie monetară.

Diferitele atitudini faţă de monedă sau în genere faţă de bani ne lămuresc şi ele indirect asupra acestei evoluţii economice. Fără îndoială, este în creştinism o neîncredere tradiţională faţă de bani, dar raritatea banilor în evul mediu timpuriu le conferă mai degrabă un prestigiu întărit de faptul că a bate monedă e un semn de putere. În sfârşit, banul a devenit un simbol de putere politică şi socială mai mult decât de putere economică. Suveranii bat monede de aur care nu au valoare economică, dar sunt manifestări de prestigiu. În iconografie apar la loc de cinste scene de bateri de monedă precum şi monetari; se pot vedea la Saint Martin de Boscherville, la Souvigny, la Worms. Banii şi bănarii participă la caracterul sacru şi totodată blestemat al fierarilor şi în genere al metalurgi-ştilor, sporit aici de vraja superioară a metalelor preţioase. Rebert Lopez a vorbit de monetari ca de o aristocraţie a evului mediu timpuriu. Aristocraţie magică mai mult decât economică. Avântul unei economii monetare provoacă dimpotrivă o explozie de ură împotriva banului. Este adevărat că progresul econemic incipient se realizează în profitul anumitor clase, şi apare prin urmare ca o nouă apăsare. Sfântul Bernard tună şi fulgeră contra banului blestemat. Marea beneficiară a acestei

335
j li?
Îi; 1
f

evoluţii la începutul ei, biserica în stare să capteze iute o parte din banii în circulaţie prin dezvoltarea veniturilor neprevăzute106, a colectelor şi a fiscalităţii ecleziastice, este denunţată pentru lăcomia ei (avariţia).

Grigore al VII-lea declarase: „Domnul nu a zis: numele meu este

Obiceiul". Goliarzii*, într-o satiră: le saint Evangile selon le Marc d'Argent107, acuză pe urmaşii acestuia de a-i fi atribuit lui Dumnezeu cuvintele: „Numele meu este Banul".

O evoluţie se schiţează şi în morală. Trufia (superbia) păcat feudal prin excelenţă, până atunci socotită îndeobşte ca maica tuturor viciilor, începe să cedeze această întâietate, dorinţei banului (avariţia).

O altă beneficiară a evoluţiei economice, pe care o vom numi în vederea simplificării burghezia109, adică pătura superioară a noii societăţi urbane, este şi ea denunţată. Scriitori şi artişti în slujba claselor diriguitoare tradiţionale o stigmatizează: cămătarul împovărat de punga sa, care îl trage în iad, este înfăţişat în sculpturile bisericii şi expus urii şi scârbei credincioşilor. Lenta înlocuire a economiei naturale prin economia monetară este destul de înaintată la sfârşitul secolului al XIII-lea pentru ca să rezulte de aici consecinţe sociale grave.

Cu toată conversiunea în bani a unei părţi din redevenţele constând din produse naturale, relativa neelasticitate a rentei feudale şi scăderea venitului părţii convertite în bani, din cauza rapidei deteriorări a monedei, aduc sărăcirea unei părţi din clasa seniorială în momentul în care sporirea cheltuielilor de prestigiu intensifică nevoia sa de bani. Este prima criză a feudalităţii, baza crizei din secolul al XIV-lea.

În faţa acestei crize a lumii senioriale, lumea ţărănească se împarte în două.

O minoritate în stare să tragă folos din vânzarea prisosurilor sale se îmbogăţeşte, îşi rotunjeşte pământurile, forme? ză o categorie privilegiată, o clasă de „chiaburi". O întâlnim în documentele manoriale 109 engleze, în textele literare. Astfel în Le Roman de Renart: „Zorile sosesc, soarele răsare luminând drumurile albe de zăpadă, şi iată că domnul Constant Desgranges, un fermier înţolit care locuieşte pe marginea iazului iese de la el de acasă urmat de argaţii săi… Fermierul sună din corn şi-şi cheamă câinii, apoi porunceşte să

I se pregătească şi calul. Văzând acestea, Renart o ia la fugă spre vizuina sa… într-o zi, Renart a venit în preajma unei ferme care se afla lângă pădure şi care era plină de găini şi cocoşi în mare număr, precum

şi de raţe, şi răţoi, 106 Le casuel = beneficiile variabile rezultând din dărnicia credincioşilor.

107 Joc de cuvinte mare d'argent – sf. Marcu evanghelistul. Termenul mare indică şi o măsură egală cu 8 uncii (244, 75 g) şi o monedă de aur sau de argint, care a variat în decursul vremurilor, şi al cărei nume s-a păstrat în marca (mark) de azi.

108 Este vorba aci de orăşenimea înstărită.

109 Adică privitoare la aceste curţi (manoirs) de oarecare importanţă care trebuie situate între fermă şi castel.

* <x şi gâşte şi gâscani; ea era bunul lui Constant Desnos, un fermier având o casă încărcată de provizii de mâncare de tot felul, şi o livadă cu numeroşi pemi roditori care dădeau cireşi, mere şi alte fructe. Erau acolo claponi graşi, şi sărături, şi şunci, şi slănină în mare belşug. Pentru a apăra intrarea în curtea sa, el o împrejmuise cu pari puternici de stejar, cu tufişuri şi mărăcini. Renart, tare ar fi vrut să sară înăuntru…"

În schimb, pauperizarea masei ţărăneşti s-a accentuat. Ascensiunea dtrrc-grafică nu s-a tradus numai printr-o extensiune a suprafeţelor cultivate şi o ameliorare a randamentelor pe anumite pământuri. Mai hotărât ea a atras după sine o fărâmiţare a loturilor ţărăneşti (tenures), având drept urmare că ţăranii mărunţi au fost siliţi sau să intre în slujbă la ţăranii mai îndestulaţi – accentuând dependenţa lor socială şi inferioritatea lor economică prin lipsirea propriului lor lot de o parte din munca lor – sau să se încurce în datorii. În aceste societăţi ţărăneşti exploatate de seniori sau de cei mai bogaţi, şi unde pământul este zgârcit şi gurile prea numeroase, îndatorarea este pacostea cea mare. Îndatorare faţă de cămătarul urban – adesea un evreu – sau faţă de ţăranul mai bogat, destul de priceput în genere ca să se strecoare evitând categorisirea de cămătar care nu stinghereşte decât pe evrei.

Mărunţire a loturilor. În regiunea Boulonnais de pildă, la Beuvrequen, pe pământuri aparţinând abaţiei de la Saint Bertin, în 1305 din 60 de loturi, 26, deci 43%, au mai puţin de 2 ha; 16, adică 27%, de la 2 la 4 ha; 12, adică 20%, de la 4 la 8 ha, şi numai 6, adică

10%, mai mult de 8 ha. În Anglia la Weedon Beck, acolo unde în 1248 numai 20, 9% dispuneau de mai puţin de 6 ha, proporţia trecuse în 1300 la 42, 8%.

Îndatorări ţărăneşti faţă de evrei putând fi urmărite la Perpignan de pildă, unde registrele notariale din jurul anului 1300 dezvăluie că 65% din datornicii cămătarilor din oraş erau ţărani, dintre care 40% contractau împrumuturile lor în toamnă în momentul căsătoriilor şi al plăţii redevenţelor seniorale, şi 53% se legau să restituie împrumutul în august şi septembrie după recoltă şi culesul viei. Creditori mai sunt încă şi negustorii şi zarafii italieni, lom-barzii, pe care îi întâlnim şi în regiunea Namur, unde documentele atestă îndatorarea unui sat aproape întreg faţă de ei între 1295 şi 1311, şi în Alpi, unde la începutul secolului al XIV-lea cămătarii din Asţi-au dughene de împrumut pe gaj – casane – în mai toate târgurile statelor aparţinând Casei de Savoia.

Cei care par să profite mai mult de această dezvoltare a economiei monetare sunt negustorii. Este adevărat că avântul oraşelor, ai căror beneficiari principali sunt ei, este legat de progresele economiei monetare şi că „ascensiunea burgheziei" reprezintă apariţia unei clase sociale a cărei putere eccnemică se sprijină mai mult pe bani decât pe pământ. Dar care este importanţa numerică a acestei clase înainte de 1300 sau 1350? câţi mici negustori nu sunt decât

doar nişte negustori de piei de cloşcă, 110 comparabili întru totul acelor cămătari din perioadele mai aproape de noi, despre care ştim bine că nu prea au nimic comun cu capitalismul? Cât despre minoritatea marilor negustori sau – ceea ce nu este chiar acelaşi lucru – a elitei urbane, pe care o vom regăsi, hai să-i zicem, patriciatul, trebuie văzut care e natura profiturilor sale, a comportamentului său economic, a acţiunii sale asupra structurilor economice?

Negustorii nu se amestecă decât foarte puţin în producţia rurală. Fără îndoială, cămătarii amintiţi mai sus, mai ales cei din regiunea Namur, camuflau sub aparenţa unui împrumut pe gaj o cumpărătură anticipată a recoltelor, pe care le vindeau apoi pe piaţă.

Dar partea de produse agricole astfel comercializate prin intermediul lor şi în folosul lor, deşi în creştere, rămânea totuşi slabă.

Negustorul, la începutul secolului al XIV-lea, era întotdeauna prin definiţie un vânzător de produse excepţionale, rare, de lux, exotice. Cererea sporită a acestor produse din partea categoriilor superioare atrăgea în adevăr după sine o creştere a numărului şi a importanţei negustorilor. Ei erau elementul complementar, aportul lor era acest mic sector al lucrului de prisos necesar, pe care economia domanială nu îl putea produce. În măsura în care erau nişte „epifenomene" care nu tulburau structura economiei şi a societăţii în temeliile sale, clericii înţelegători îi scuzau şi îi justificau. Astfel, de pildă Gilles le Mulsit, abate de Saint Martin de Tournai, în al său Dit des Marchands spune:

Nuls pays ne se poet de îi sens gouvrener, Pourchou vont marcheant travaillier et pener Choti qui faut as pays, en tous regnes menev. Se pe les doit-on mie sans raison founnener. Chou qne marcheant vont delă mev, dechă nici Pour pourvir les pays, che les font entr-amer.

Nu este ţară-n lume ca sieşi să-şi ajungă De-aceea negustorii trudesc cu trudă lungă să ducă-n orice ţară ce e de trebuinţă; Deci cată să nu-i bântui fără de socotinţă; Căci merg pe ţări departe, şi vin de peste mări s-aducă-ndestulare şi dragoste între ţări.

La drept vorbind, mai degrabă decât elemente complementare, negustorii sunt elemente marginale. Tranzacţiile lor se exercită în esenţă asupra unor produse scumpe într-un volum mic: mirodenii, postavuri de lux, mătăsuri. Acest lucru este mai ales adevărat despre italieni, pionieri ai comerţului, a

110 Des gagne-petit.

căror iscusinţă principală pare să fi fost pur şi simplu faptul de a şti că stabilitatea preţurilor orientale le îngăduie să-şi calculeze dinainte beneficiul. Căci Ruggiero Romano are desigur dreptate să vadă aici cauza esenţială a „miracolului" comercial al Europei creştine. Acest lucru este adevărat şi pentru hanseatici, deşi într-un grad mai slab, dar aşa cum a susţinut între alţii Lesnikov, este verosimil că până

la mijlocul secolului al XIV-lea comerţul grânelor, ba şi al lemnului, nu juca decât un rol secundar în traficurile lor, în care ceara şi blănurile reprezentau beneficiile cele mai mari.

Natura însăşi a profiturilor negustoreşti, adesea enorme, asupra acestor produse de lux vădeşte că aceste tranzacţii se făceau la periferia economiei esenţiale. Acelaşi lucru rezultă şi din structura companiilor comerciale, unde alături de societăţi de tip familial şi durabil, majoritatea asociaţiilor între negustori se constituie pentru o singură afacere sau călătorie, sau un interval de timp scurt de 3, 4 sau 5 ani. Nu e nicio continuitate adevărată în întreprinderile lor, niciun fel de investiţie pe termen lung, fără a mai socoti obiceiul, multă vreme în uz, de a risipi la moartea lor în donaţii o parte însemnată, uneori chiar esenţialul averii lor.

Ceea ce urmăresc aceşti negustori, şi mai mult încă patriciatul urban, este – sau dobândirea de domenii, care le îngăduie lor, familiei lor şi slugilor lor să fie la adăpostul crizelor alimentare, să se înfrupte de consideraţia arătată posesorilor de pământ, putând chiar prin cumpărarea unui bun senioral, când s-ar ivi prilejul, să treacă în rândul seniorilor funciari – sau dobândirea de terenuri şi imobile urbane, ale căror chirii sunt profitabile, sau în sfârşit darea de împrumuturi de bani către seniori şi principi, uneori chiar către oameni mai umili, şi mai ales dobândirea de rente perpetue.

Să ne amintim de evoluţia economică şi socială, aşa cum a fost schiţată mai sus. Păturile superioare sunt tot mai mult compuse din rentieri, căci seniorii devin şi ei tot mai mult prin evoluţia rentei feudale nişte „rentieri ai solului", după expresia lui Marc Bloch şi tot mai puţin nişte exploatanţi direcţi. Numerarul pe care îl pot realiza de aici nu este investit totuşi în progresul economic. În cele mai multe ţări instituirea derogării111 împiedică aristocraţia funciară de a face afaceri, şi aceea ce ar putea cel puţin şi investit în pământ şi ar alimenta un progres rural se pierde în cheltuieli de prestigiu şi de lux, tot mai oneroase şi mai nesăţioase. Reţinem că progresele de netăgăduit ale economiei monetare au grave repercusiuni sociale. Ele încep să zdruncine statutul claselor prin extinderea ariei salariului, îndeosebi la oraş, dar din ce în ce mai mult şi la ţară.

Ele lărgesc de cele mai multe ori şanţul de demarcaţie dintre clase sau mai degrabă dintre categoriile sociale dinăuntrul claselor. Lucrul s-a văzut în privinţa claselor rurale: a seniorilor şi a ţăranilor. Dar el este încă şi mai

1

111 Derogeance, decăderea din nobilime.

339

22*

lift adevărat pentru clasele urbane. O pătură superioară se desprinde de populaţia mijlocie şi măruntă constituită de artizani şi de muncitori.

Dar chiar dacă banul este foarte adesea temeiul deosebirilor, totuşi ierarhia socială se defineşte de acum încolo mai mult încă după o altă valoare nouă: munca. Clasele urbane îşi cuceresc într-adevăr locul lor prin forţa nouă a funcţiei lor economice. Idealului seniorial, întemeiat pe exploatarea muncii ţăranului, ele îi opun aşadar sistemul lor de valori întemeiat pe elementul care le-a făcut puternice, munca. Dar ajunsă şi ea o clasă de rentieri, pătura superioară a noii societăţi urbane impune o nouă linie de clivaj valorilor sociale, anume linia care separă munca manuală de celelalte forme de activitate. Aceasta corespunde de altminteri şi evoluţiei claselor ţărăneşti, căci o elită care, printr-o curioasă evoluţie a vocabularului, a ajuns să fie numită în Franţa categoria „plugarilor" („Ies laboureurs") – ţărani înlesniţi, proprietari ai unei perechi de vite şi ai uneltelor lor de muncă – se opune masei care nu are decât braţele pentru a-şi agonisi traiul: aşa-zişiintanouvriers şi cu mai multă precizie brassiers11 1. În clasele urbane noua împărţire izolează pe „oamenii mecanici", 113 artizani şi lucrători încă puţin numeroşi. Intelectualii, universitarii, ispitiţi o clipă de a se defini ca nişte muncitori, muncitori intelectuali, cot la cot cu celelalte meşteşuguri pe şantierul urban, se grăbesc să se alăture de elita cu mâinile curate. Chiar şi sărmanul Rutebeuf* declară cu ifos: „Eu nu sunt muncitor cu mâinile".

112 Lucrători cu braţele, pălmaşi.

113 Meşteşugari.

VIIL Societatea Creştină (secolele X – XIII)

În jurul anului 1.000 literatura occidentală înfăţişează societatea creştină după o nouă schemă care cunoaşte de îndată un mare succes. Un „întreit popor" compune societatea: preoţii, războinicii, ţăranii. Cele trei categorii sunt distincte şi complementare, fiecare are nevoie de celelalte două. împreună ele alcătuiesc corpul armonios al societăţii. Această schemă se întrevede parcă în traducerea foarte liberă a Consolaţiei lui Boetius, făcută de regele Angliei, Alfred cel Mare, la sfârşitul secolului al IX-lea. Regele trebuie să aibă jebedmen, fyrdmen, weoremen: „oameni pentru rugăciune, oameni pentru a porni călare, oameni pentru muncă". Un secol după aceea, această structură tripartită reapare la Aelfric şi la Wulistan, şi episcopul Adalberen din Laon în poemul său către regele capeţian Robert Piosul, cam prin 1020, dă o versiune mai şlefuită: „Societatea credincioşilor nu alcătuieşte decât un singur corp, dar statul cuprinde trei (clase); căci legea cealaltă, legea omenească, mai distinge două alte clase; în adevăr, nobilii şi şerbii nu sunt cârmuiţi de acelaşi statut... Aceştia sunt războinicii, ocrotitorii bisericilor, ei sunt apărătorii poporului; ai celor mari ca şi ai celor mici, ai tuturor în sfârşit şi îşi asigură totodată propria lor siguranţă. Cealaltă clasă e cea a şerbilor; acest norod nenorocit nu posedă nimic decât cu preţul trudei sale. Cine ar putea cu abacul în mână să facă socoteala grijilor care consumă pe şerb, a lungilor sale marşuri, a muncilor sale grele? Bani, îmbrăcăminte, hrană, şerbii le procură pe toate pentru toţi; niciun om liber nu ar putea să se întreţină de n-ar fi şerbii. Este vreo muncă de făcut? Vrea cineva să se sârgu-iască1? Noi vedem pe regi şi prelaţi cum se fac şerbii şerbilor lor: stăpânul este hrănit de şerb, el care pretinde că este cel care îi dă hrană şerbului. Şi şerbul nu vede sfârşitul lacrimilor şi suspinelor sale. Casa lui Dumnezeu pe care oamenii o cred una, este deci împărţită în trei: unii se roagă, alţii se luptă, alţii în sfârşit muncesc. Aceste trei părţi care coexistă nu suferă să fie despărţite: slujbele aduse de una sunt condiţia împlinirilor celorlalte două; fiecare la rândul ei se însărcinează să aducă uşurare întregului. Astfel, această întreită îmbinare nu este mai puţin unită şi astfel a putut legea să triumfe şi lumea să se bucure de pace".

Textul e capital, şi prin anumite fraze – extraordinar. Într-o

străfulgerare este dezvăluită realitatea societăţii feudale în formula: „stăpânul este hrănit de şerb, el care pretinde că este cel care îi dă hrană şerbului". Şi existenţa claselor, şi prin urmare a antagonismului dintre ele – deşi de îndată acc1 Se mettre en frais înseamnă a se pune pe cheltuială sau a nu-şi precupeţi silinţele.

341

I
A
— § &

perită de afirmaţia ortodoxă a armoniei sociale – este declarată prin constatarea: „Casa lui Dumnezeu pe care oamenii o cred una, este deci împărţită în trei". Ceea ce e important pentru noi aici e caracterizarea celor trei clase ale societăţii feudale care va deveni clasică; cei ce se roagă, cei ce luptă, cei ce muncesc, oratores, bellatores, laboratores.

Ar fi pasionant de urmărit soarta acestei teme, transformările sale, legăturile sale cu alte motive literare, de pildă cu genealogia din Biblie: cei trei fii ai lui Noe, sau din mitologia germanică: cei trei fii ai lui Rigv. Dintre zeci de texte, vom cita unul în care tripla împărţire îmbracă haina unei deghizări animaliere.

Eadmer de Canterbury, la începutul secolului al XI-lea, reproducând învăţătura sfântului Anselm dezvoltă această pildă (exemplum), acest soi de fabulă simbolică:

„Pilda oilor, a boilor şi a câinilor".

„Raţiunea (de a fi) a oilor este să dea lapte şi lână, aceea a boilor – să muncească pământul. Dacă fiecare speţă din aceste animale îşi îndeplineşte slujba, Dumnezeu le dă ocrotire… Aşa face el cu categoriile pe care le-a stabilit în vederea diferitelor slujbe de îndeplinit în lumea aceasta. El i-a aşezat pe unii – pe clerici şi călugări – pentru ca să se roage pentru ceilalţi, şi ca plini de blândeţe, ca oile, să-i adape cu laptele predicaţiei şi să le inspire prin lâna purtării lor pilduitoare o dragoste fierbinte de Dumnezeu. El a aşezat pe ţărani pentru ca ei să asigure – ca boii, prin munca lor – şi traiul lor, şi al celorlalţi. Pe ceilalţi, în sfârşit – pe războinici2 –, el i-a aşezat pentru ca

ei să facă dovadă de putere, în măsura în care ar fi nevoie, şi să apere de duşmani, care sunt asemenea lupilor, pe cei ce se roagă şi pe cei ce cultivă pământul".

Dar această temă literară este ea oare o bună introducere la studiul societăţii medievale? Ce legătură are ea cu realitatea? Exprimă ea cumva structura reală a claselor sociale din Occidentul medieval?

Georges Dumezil a susţinut strălucit teza că tripla împărţire a societăţii este o caracteristică a societăţilor indo-europene, şi Occidentul medieval s-ar lega deci hotărât de tradiţia italică: Jupiter, Marş, Ciuinnus, cu folosirea probabilă a unui element intermediar celtic.

Alţii, printre care recent Vasili I. Abaev, cred că „tripartiţia funcţională" este „o etapă necesară a evoluţiei oricărei ideologii umane" sau mai degrabă sociale.

Esenţial este faptul că această schemă apare sau reapare într-un moment în care pare să convină evoluţiei societăţii occidentale.

Între secolele VIII şi XI aristocraţia se constituie în clasă militară, precum s-a văzut, şi reprezentantul tipic al acestei clase se numeşte miles (cavaler)

2 Corespund la câinii de pază amintiţi în titlul pildei.

şi acest lucru pare confirmat până la hotarele creştinătăţii occidentale, deoarece o inscripţie funerară recent descoperită în catedrala din Gnieze. O (Polonia), dă la lumină un miles din secolul al XI-lea. În vremea carolingiană clericii se transformă, după cum a demonstrat foarte bine canonicul Delaruelle, în castă clericală, şi evoluţia slujbei liturgice şi a arhitecturii religioase exprimă această transformare: prin separarea corului3 şi a claustrelor rezervate clerului capitular, prin închiderea şcolilor exterioare ale mănăstirilor. Preotul slujeşte de acum încolo messa stând întors cu spatele spre credincioşi, şi aceştia nu mai vin în procesiune să aducă celebrantului ofrandele lor („Ies oblats") ei nu mai sunt asociaţi la recitarea canonului, rostit de acum înainte cu glas încet, ostia nu mai este de pâine obişnuită, ci de pâine azimă, „ca şi cum messa ar ajunge a fi străină de viaţa de toate zilele". În sfârşit, condiţia ţăranilor tinde să se

uniformizeze la nivelul cel mai de jos, acela al şerbilor.

Este destul să confrunte cineva această schemă cu cele ale evului mediu timpuriu pentru a-i percepe noutatea.

Între secolele V şi XI, două reprezentări ale societăţii sunt mai des întâlnite. Avem uneori o schemă multiplă, diversificată, înşirând un anumit număr de categorii sociale sau profesionale în care poţi distinge rămăşiţele unei clasificări romane deosebind categoriile profesionale, clasele juridice, condiţiile sociale. Astfel, episcopul Ratherius din Verona, în secolul al X-lea, citează nouăsprezece categorii: civilii, militarii, artizanii, medicii, negustorii, avocaţii, judecătorii, martorii, procuratorii, paticnii, mercenarii, consilerii, seniorii, sclavii (sau şerbii), magiştrii, elevii, bogaţii, cei de stare mijlocie, cerşetorii. Regăseşti de bine de rău în această lista specializarea categoriilor profesionale şi sociale caracteristice societăţii remane, şi care supravieţuiseră poate în oarecare măsură în Italia de nord.

Dar mai adesea societatea se reduce la înfăţişarea opusă a doua grupe: clerici şi laici, într-o anumită perspectivă, sau puternici şi slabi, mari şi mici, bogaţi şi săraci – dacă nu considerăm decât societatea laică – sau liberi şi neliberi – dacă ne situăm pe planul juridic. Că această schemă dualistă corespunde unei simplificări a categoriilor sociale din Occidentul evului mediu timpuriu, este lucru cert. O minoritate monopolizează funcţiile de conducere: conducere spirituală, conducere politică, conducere cecnemică, masa e pasivă (la masse subit). Mai rareori o dorinţă de nuanţare sau recurgerea la o schemă tripartită, corespunzând unei mentalităţi clasificatoare ajunsă spontan ternară (aşa ca în şcolile franceze, unde se impune în chip firesc împărţirea dizertaţiilor în trei părţi), face să apară între cei mari şi cei mici categoria celor mijlocii, „mediocrii”. De pildă, la Radulfus Glafeer.

3 Corul e partea din biserică dintre absidă şi transept. Acolo iau loc membrii clerului capitular. Corul e despărţit de transept printr-vn grilaj.

15 Dar la ce corespunde concret această tripartiţie, care pare rr.

ţi-a les rezultatul unui tic retoric?

Cu totul altfel este tripartiţia funcţională care apare în jurul anului 1.000. Ea corespunde funcţiei religioase, funcţiei militare şi funcţiei economice, şi e caracteristică pentru un anumit stadiu de evoluţie al societăţilor primitive, şi probabil nu numai al societăţilor indo-europene. S-ar putea desigur regăsi între un text ca acel al lui Eadmer de Canterbury, citat mai sus, şi simbolismul animalier al tripartiţiei funcţionale din alte secietăţi afinităţi

— Dacă nu chiar o continuitate – care nu ar mai lăsa îndoieli asupra înrudirii dintre imaginaţia socială a societăţii medievale şi cea a altor secietăţi mai mult sau mai puţin primitive. E. Benvenişti a subliniat faptul că în lustraţiile4 agrare şi în jertfele suovetaurilia ale cultelor greco-italice se regăsesc corespondenţe: porc – Tellus, ovină – Jupiter, taur – Marte. L. Gerschel a pus în legătură gruparea omul, calul şi bovideul – luate ca speţe

— Sau capul, cvadrigul şi junca – luate ca semne prevestitoare din structurile augurale şi din gândirea vechii Rome – cu cele trei valori funcţionale: adică a suveranităţii, a virtuţii războinice şi a prosperităţii economice, iar G. Dumezil a reamintit importanţa simbolică a vulturului lui Jupiter a lupoaicei lui Marte, a scroafelor zeiţelor Pământului şi ale Fecundităţii. Oile, boii şi câinii lui Eadmer sunt un avatar medieval al acestui simbolism animalier al societăţii tripartite.

Tripartiţie funcţională! Ce înseamnă aceasta? Şi mai întâi, ce raporturi întreţin între ele cele trei funcţii sau mai degrabă clasele care le reprezintă? E limpede că schema tripartită e un simbol de armonie socială. Întocmai ca apologul lui Menenius Agrippa, Membrele şi stomacul, ea este un instrument ilustrativ al demobilizării în lupta claselor şi al mistificării poporului. Dar dacă am văzut bine că această schemă avea ca ţel de a menţine pe muncitori – adică clasa economică, producătorii – în stare de supunere faţă de celelalte două clase, nu s-a văzut îndeajuns că schema, care este clericală, îşi mai propune să supună pe războinici preoţilor şi să facă din ei protectorii bisericii şi ai religiei. Ea mai constituie şi un episod al străvechii rivalităţi dintre vrăjitori şi războinici, şi este de o seamă cu reforma gregoriană, cu

lupta dintre sacerdoţiu şi imperiu. Ea este contemporană cu poemele epice (chansons de geste), câmp literar al luptei dintre clasa clericală şi clasa militară, întocmai aşa cum Iliada – după demonstraţia strălucită a lui Vasili I. Abaev, pornind de la episodul calului troian – este o mărturie a luptei dintre forţa chamanică5 şi virtutea războinică. Să ne gândim la distanţa care desparte pe Roland de Lancelet. Aşa-zisa creştinare a idealului cavaleresc este mult mai hotărât victoria puterii sacerdotale asupra forţei războiei4 Ceremonii religioase.

5 Aci în sensul general de forţă supranaturală, vrăjitorească. Chamanismul propriu-zis este o religie animistă a Siberiei orientale.

nice. Roland, orice s-ar spune, are o morală de clasă, el se gândeşte la neamul său, la regele său, la patria sa. Nu are nimic care să aducă a sfânt, afară de faptul că slujeşte de model pentru sfântul din vremea sa – adică din secolele XI – XIII – care e definit drept miles Christi. Tot ciclul lui Arthur, dimpotrivă, duce în concluzie la triumful „funcţiei dintâi" asupra „funcţiei a doua", încă şi în opera lui Chrétien de Troyes întrevedem în evoluţia lui Perce\al cum se ajunge la un echilibru anevoios între clergie şi chevalerie cu metamci-foza finală a cavalerului, căutarea Graalului, viziunea din vinerea maic. Povestea lui Lancelot în proză încheie ciclul. Epilogul morţii lui Arthur este un crepuscul al războinicilor. Instrumentul simbolic al clasei militare, sabia Escalibor este în cele din urmă aruncată de rege într-un lac, iar Lanceiet ajunge într-adevăr un fel de sfânt. Puterea chamsnică, sub o formă de altminteri mult purificată, a abscrbit virtutea războinică.

Putem, pe de altă parte să ne întrebăm dacă a treia categorie, cea a muncitorilor, laboratores, se confundă perfect cu totalitatea preducătorilor, dacă toţi ţăranii reprezintă funcţia economică. S-ar putea semnala o serie de texte, arăta, că între sfârşitul secolului al VIII-lea şi secolul al XII-lea familia de cuvinte a termenului labor, folosită într-un sens econemic, dar rarecri fără amestec, căci aceşti termeni sunt aproape întotdeauna mai mult cri rr ai puţin contaminaţi de ideea morală de trudă, de osteneală, răspunde uni semnificaţii precise, aceea a unei cuceriri a culturii pământului; fie o extindere a suprafeţei cultivate, fie o ameliorare a recoltei. Capitularul saxeniler, la

sfârşitul secolului al VIII-lea, face o distincţie între substantia şi laber, adică patrimoniul, moştenirea şi achiziţiile datorate punerii în valcaie a unui teren. Labor este defrişarea şi rezultatul său. O glosă a unui canen manuscris al sinodului norvegian din 1164 precizează: labores = novales adică pământurile noi rezultate din defrişare. Laborator este acela a cărui forţă economică este îndestulătoare pentru a produce mai mult ca ceilalţi. Încă din 926 o chartă emanând de la Saint Vincent din Mâcon menţionează pe Mi meliores qui sunt laboratores: „Această elită pe care o constituie aceşti laboratores". De aici va veni în limba franceză cuvântul de laboureurs, care începând din secolul al X-lea desemnează pătura superioară a ţărănimii, aceea care posedă cel puţin o pereche de boi şi uneltele proprii de muncă.

Astfel, schema tripartită – chiar dacă unii, ca Adalberon de Laon cuprind în ea totalitatea ţărănimii şi identifică pe laboratores cu şerbii – reprezintă mai degrabă doar ansamblul păturilor superioare: clasa clericplă, clasa militară şi pătura superioară din clasa econemică. Ea nu cuprinde decât elitele, melior pars.

Să ne gândim de altminteri la modul cum se va transforma în evul mediu târziu această societate tripartită. Ea se va transforma în Franţa în cele tiei stări: clerul, nobilimea şi starea a treia. Dar aceasta din urmă nu se confundă cu totalitatea nenobililor (roturiers). Ea nu reprezintă nici chiar toată

«:
I*

burghezia, ea e compusă din păturile superioare ale burgheziei, din notabili. Echivocul care există încă din evul mediu asupra naturii acestei clase a treia, care este teoretic ansamblul tuturor celor care nu apar în primele două clase şi care de fapt se mărgineşte la partea cea mai bogată sau cea mai luminată faţă de rest, îşi va face drum ajungând la conflictul din Revoluţia franceză între oamenii din 1789, care vor să oprească revoluţia la victoria elitei din starea a treia, şi cei care vor să facă din ea triumful întregului popor.

De fapt, în societatea aşa-zisei prime epoci feudale, aproximativ

până la mijlocul secolului al XII-lea, masa muncitorilor manuali pur şi simplu nu există: un text din secolul al XI-lea, tot de la Saint Vincent din Mâcon, opune pe laboratores săracilor, pauperioares qui manibus laborant (celor mai săraci care muncesc cu mâinile). Marc Bloch a observat cu mirare că seniorii laici şi ecleziastici din această epocă transformau metalele preţioase în piese de argintărie pe care le topeau la nevoie, socotind drept valoare economică nulă munca artistului sau a artizanului. Este adevărat că această vreme ignorează munca şi pe muncitori. Doar o greşită interpretare a vocabularului ar putea să confunde pe laboratores cu muncitorii propriu-zişi.

Reţinem că am vorbit de clase şi că am aplicat acest termen celor trei categorii ale schemei tripartite, când tradiţional ele sunt socotite ordine, şi când celor trei funcţii le-ar corespunde în epoca medievală trei ordine.

Dar mai întâi vocabularul acesta este de cele mai multe ori inexact. Termenul de ordo care e mai degrabă carolingian decât propriu-zis feudal, aparţine vocabularului religios şi e aplicat deci în genere unei viziuni religioase a societăţii, adică clericilor şi laicilor: reprezentanţii elementului spiritual şi celui temporal. Nu pot deci fii decât două ordine: clerul şi poporul (clerus et populus) şi textele folosesc de altminteri mai des formula: utraque ordo (şi un ordin şi celălalt). În sfârşit, numai juriştii moderni au voit, fără nicio aparenţă de logică, să stabilească o distincţie între clasă a cărei definiţie ar fi economică – şi ordin – a cărui definiţie ar fi juridică. În realitate, ordinul este religios, dar întocmai ca şi clasa, se sprijină pe baze social-economice. Rămâne deci că tendinţa reală a autorilor şi utilizatorilor schemei tripartite a evului mediu de a face din cele trei clase pe care le cuprinde ea nişte „ordine" răspundea intenţiei de a da un caracter sacru acestei structuri sociale, de a face din ea o realitate obiectivă şi eternă, creată şi voită de Dumnezeu, de a face imposibilă o revoluţie socială.

Este deci o schimbare profundă aceea care înlocuieşte, cum s-a făcut uneori încă şi din secolul al XI-lea, ordo prin conditio (condiţie) iar în jurul anului 1200 prin „stare" (etat). Această laicizare a viziunii despre societate ar fi chiar numai în ea însăşi importantă. Dar ea mai e

însoţită mai cu seamă

346

de o desfiinţare a temei tripartite care cerespunde unei evoluţii capitale a societăţii medievale însăşi.

Se ştie că un moment critic al istoriei schemei tripartite într-o societate este acela când se iveşte o nouă clasă care nu şi-a avut până atunci locul în schemă. Soluţiile adoptate de către diferitele sccietăţi – G. Dumezil le-a studiat pentru societăţile indo-europene – sunt diverse. Trei dintre ele revoluţionează prea puţin viziunea tradiţională; adică cea care reuşeşte să mai ţină deoparte noua clasă refuzându-i un loc în schemă, cea care o amalgamează şi o topeşte în una dintre cele trei clase preexistente, şi chiar aceea mai îndrăzneaţă, care pentru a-i face loc transiorrră schema tripatită în schemă cvadripartită. În general, această clasă nepoftită6 este aceea a negustorilor, care vădesc trecerea de la o eccr. cmie închisă la o econemie deschisă, şi apariţia unei clase7 econemice puternice care nu se mulţumeşte să se supună clasei clericale şi clasei militare. Se vede foarte bine cum a încercat societatea medievală tradiţională să ajungă la aceste soluţii imebiliste citind, de pildă, o predică engleză din secolul al XIV-lea: „Dumnezeu a făcut pe clerici, pe cavaleri şi pe plugari; dar demonul a făcut pe burghezi şi pe cămătari", sau aflând într-o frântură de poem german din secolul al XIII-lea că a patra clasă, cea a cămătarilor, Wuocher, le cârmuieşte de acum încolo pe celelalte trei.

Faptul capital e că în a doua jumătate a secolului al XIII-lea schema tripartită a societăţii – chiar dacă o vom regăsi încă multă vreme ca temă literară şi ideologică – se desface şi lasă locul unei scheme mai complexe şi mai puţin rigide, rezultat şi ecou al unei zdruncinări sociale.

Societăţii tripartite îi succede societatea „stărilor", adică a condiţiilor socialo-profesionale. Numărul lor variază după autori, dar întâlnim câteva constante, îndeosebi amestecul dintre o clasificare religioasă, bazată pe criterii clericale şi familiale, şi o împărţire după funcţiile profesionale şi condiţiile sociale. Uneori, de altminteri, întocmai aşa cum cei trei fii ai lui Noe se lăsaseră a fi folosiţi la ilustrarea schemei tripartite, vin alte teme ale simbolismului biblic sau

creştin să se adapteze la noua schemă socială. Honorius Augustodunensis compară societatea cu o biserică ale cărei coloane sunt episcopii, vitraliile – magiştrii, bolţile – principii, ţiglele – cavalerii, şi pavimentul – poporul care prin munca sa hrăneşte şi susţine creştinătatea, în secolul al XIII-lea, predicatorul popular saxon Konrad, un franciscan, identifică în mod mai puţin original, altarul cu Hristes, turlele cu papa şi episcopii, corul cu clericii, nava cu laicii. Cam la aceeaşi epecă, Berthold de Regensburg deosebeşte zece clase sociale care corespund celor zece coruri îngereşti. Un manual de predici germane de prin 1220 înşiră până

6 Trouble-fete în sensul că deranjează stratificarea de până atunci.

7 Termen folosit într-un sens corespunzător de fapt cu categoria. Această observaţie e valabilă pentru toată expunerea de faţă.

1/

* I

la 28 de stări: 1) papa; 2) cardinalii; 3) patriarhii; 4) episcopii; 5) prelaţii; 6) călugării; 7) cruciaţii; 8) conversii8; 9) călugării „rătăcitori" 9; 10) preoţii seculari; 11) juriştii şi medicii; 12) studenţii; 13) studenţii itineranţi; 14) călugăriţele; 15) împăratul; 16) regii; 17) principii şi comiţii; 18) cavalerii; 19) nobilii; 20) scutierii; 21) burghezii; 22) negustorii; 23) vânzătorii cu de-amănuntul; 24) heralzii; 25) ţăranii ascultători; 26) ţăranii rebeli; 27) femeile… şi 28) fraţii predicatori10. Este în realitate o dublă ierarhie, paralelă, de clerici şi de laici, primii în frunte cu papa, ceilalţi, cu împăratul.

Fără a rosti încă cuvântul de „stări" Étienne de Fougere, în le Livre des Manieres, cam pe la 1175, definea în prima parte a poemului său datoriile regilor, ale clericilor, ale episcopilor, ale arhiepiscopilor, ale cardinalilor, ale cavalerilor, iar în a doua parte cele ale ţăranilor, ale orăşenilor şi burghezilor, ale doamnelor şi domnişoarelor.

Noua schemă este şi aceasta tot a unei societăţi ierarhizate, în care cobori de la cap la coadă, afară de unele excepţii: ca în lucrarea spaniolă de la mijlocul secolului al XIII-lea Libro de Alexandre în care

trecerea în revistă a „stărilor" începe cu „plugarii" (laboureurs), pentru a se încheia cu nobilii. Dar este vorba de o ierarhie diferită de cea a ordinelor, şi de cea a societăţii tripartite, de o ierarhie mai mult orizontală decât verticală, mai mult omenească decât divină, care nu pune în cauză voinţa lui Dumnezeu, care nu este de drept divin, şi pe care poţi în oarecare măsură să o modifici. Şi aici iconografia scoate în evidenţă o schimbare ideologică şi mentală. Reprezentării ordinelor suprapuse (care va continua totuşi şi mai departe şi se va mai întări în timpul absolutismului monarhic) i se substituie o înfăţişare a stărilor înşirate una după alta. Desigur, cei puternici – papa, împăratul, episcopii, cavalerii – conduc jocul, dar încotro? Nu în sus, ci în jos, spre moarte. Căci societatea ordinelor, tronând maiestuos, şi-a cedat locul cortegiului stărilor atrase în vârtejul dansului macabru.

Această desacralizare a societăţii este însoţită de o fragmentare, de o dezintegrare, care este totodată reflectarea evoluţiei structurilor sociale şi rezultatul unei manevre mai mult sau mai puţin conştiente a clericilor care, văzând că le scapă societatea ordinelor, slăbesc acer stă nouă societate, împărţind-o, atomizând-o şi îndreptând-o spre moarte. Marea ciumă din 1348 nu vine oare chiar la timp ca să arate că voinţa lui Dumnezeu este să pedepsească toate „stările"?

Distrugerea schemei tripartite a societăţii este legată de avântul urban din secolele XI – XIII, avânt care va trebui situat şi el, aşa cum s-a văzut, 8 Călugării afectaţi muncilor servile.

9 Gyrovagues, de fapt: călugării cerşetori.

10 Adică dominicanii. În mod normal ar fi trebuit să fie cuprinşi printre călugării de la punctul 9. Ghicim aci un ecou al sentimentelor franciscanilor pentru dominicani (predicatori).

În contextul unei diviziuni crescânde a muncii. Schema tripartită se sparge11 odată cu schema celor şapte arte liberale şi în momentul în care sunt aruncate de asemenea punţi între artele liberale şi artele mecanice, între disciplinele intelectuale şi tehnici. Şantierul urban este creuzetul în care se dizolvă societatea tripartită şi se elaborează noua (să-l imagine.

De voie, de nevoie, Biserica se adaptează. Teologii cu vederile

cele mai largi proclamă că orice meşteşug, orice condiţie poate să-şi afle mântuirea dacă se rânduieşte în vederea salvării. Gerhoh de Reichersberg, la mijlocul secolului al XII-lea, evocă în Liber de acdificio Dei „acest mare şantier, acest mare atelier, universul" şi afirmă: „Acela care prin botez s-a lepădat de diavol, chiar dacă nu se face cleric sau călugăr, este socotit că s-ar fi lepădat de lume, astfel că toţi cei care au mărturisit credinţa creştină, fie ei bogaţi ori săraci, nobili sau şerbi, negustori sau ţărani, trebuie să alunge de la ei tot ce îi este potrivnic şi să urmeze tot ce i se potriveşte; fiecare ordin într-adevăr (vocabularul este tot cel al concepţiei ordinelor) şi în sens mai general orice profesiune găseşte în credinţa catolică şi în doctrina apostolică o regulă adaptată condiţiei sale, şi dacă va duce sub ea lupta cea bună, va putea astfel să ajungă până la cunună", adică la mântuire. Desigur, această recunoaştere este însoţită de o supraveghere atentă. Biserica admite existenţa stărilor, impunându-le ca etichetă distinctivă păcate specifice, păcate de clasă şi întipărindu-le în cuget o morală profesională.

La origine, această nouă societate este societatea diavolului. De aici considerabila popularitate, în literatura clericală începând din secolul al XII-lea, a temei „fiicelor diavolului" măritate cu stările societăţii. Pe o foaie albă din fruntea unui manuscris florentin din secolul al XIII-lea citim, de pildă:

Diavolul are IX fiice pe care le-a măritat:
Simonia – cu clericii seculari12;
Ipocrizia – cu călugării;
Jecmăneala – cu cavalerii]
Sacrilegiul – cu ţăranii; Simulaţia – cu „sergenţii" 13;
Înşelătoria – cu negustorii;
Camătă – cu burghezii;
Ostentaţia lumească – cu femeile cu vază, şi Desfrânarea, pe care nu a vrut să o mărite, dar o oferă tuturor ca ţiitoare comună.

Este în floare o întreagă literatură de didahii care oferă predici ai status, adresate fiecărei „stări". Ordinele călugărilor cerşetori în secolul al XIII-lea

11 Eclate = explodează, se pulverizează.

12 Preoţii de mir.

13 De la servientes. Slujbaşi cu rosturi administrativo-judiciare.

le asigură un loc de frunte în predicile lor. Cardinalul dominican Humbert de Romans le codifică la mijlocul secolului al XIII-lea.

Încoronarea acestei recunoaşteri a „stărilor" este întronizarea lor în confesiune şi în pocăinţă. Manualele confesorilor care în secolul al XIII-lea dt-finesc păcatele şi cazurile de conştiinţă sfârşesc prin a cataloga păcatele pe clase sociale. Fiecărei stări îi corespund viciile sale, păcatele sale. Viaţa morală şi spirituală s-a socializat potrivit cu societatea „stărilor".

Jean de Fribourg la sfârşitul secolului al XIII-lea, în aşa-numitul său Confessionale – un rezumat al marii sale Somnie de confesscursli, făcut spre a fi folosit de duhovnicii „mai simpli şi mai puţin pricepuţi" – rânduieşte păcatele sub paisprezece rubrici care desemnează tot atâtea „stări": 1) episcopi şi prelaţi; 2) clerici şi deţinători de beneficii; 3) preoţi de parchie, vicari şi duhovnici; 4) călugări; 5) judecători; 6) avocaţi şi procurori; 7) medici; 8) doctori şi magiştri; 9) principi şi alţi nobili; 10) soţi; 11) negustori şi burghezi; 12) artizani şi lucrători; 13) ţărani; 14) laboratores.

În această societate îmbucătăţită diriguitorii spirituali conservă totuşi nostalgia unităţii. Rămasă multă vreme în defensivă, turma creştină săracă, dispreţuită de restul lumii, care de la Córdoba până la Bizanţ, Cairo, Bagdad şi Peking nu vrea să o cunoască şi o priveşte de sus, nu poate să se întărească, după spusa îndrumătorilor săi, decât prin coeziunea sa. Societatea creştina trebuie să formeze un corp, un corpus. Ideal proclamat de teoreticienii Care-lingieni, de papalitatea cruciadelor, începând cu Urban al II-lea.

Când diversitatea pare să biruie, un Ioan de Salisbury spre 1160 mai caută încă să salveze unitatea creştinătăţii, comparând în Polycraticus societatea laică creştină cu un corp omenesc ale cărui mădulare şi organe sunt constituite de diversele categorii profesionale. Principele este capul, sfetnicii – inima, judecătorii şi administratorii provinciali – ochii, urechile şi limba, războinicii – mâinile, funcţionarii finanţelor – stomacul şi intestinele, ţăranii – picioarele.

În această lume de dueluri cavalereşti care e creştinătatea medievală, societatea este mai întâi teatrul unei lupte între unitate şi diversitate, aşa cum este într-o măsură mai generală o încleştare între bine şi rău. Căci multă vreme sistemul totalitar al creştinătăţii medievale va identifica binele cu unitatea şi răul cu diversitatea. În împrejurările de toate zilele se va instaura o dialectică între teorie şi practică, şi afirmaţia unităţii va cădea adesea la împăcare15 cu o inevitabilă toleranţă.

14 Titlu dat în text în limba franceză, deşi am crede că lucrarea citată a fost scrisă în limba latină ca şi rezumatul său, al cărui titlu e dat în formă latină. 16 Composera = va face concesii necesare.

350

? r

Îi

Şi mai întâi, care este capul acestui corp constituit al creştinătăţii? De fapt creştinătatea este bicefală. Ea are doi capi papa şi împăratul. Dar istoria medievală e compusă mai mult din neînţelegerile şi luptele dintre ei decât din acordul lor, realizat poate, şi în mod efemer, doar în jurul anului 1.000 de către Otto al III-lea şi Silvestru al II-lea. Pentru restul vremurilor raporturile dintre cei doi capi ai creştinătăţii vădesc rivalitatea ce există la nivelul cel mai înalt al celor două ordine dominante, dar concurente, ale ierarhiei clericale şi ale ierarhiei laice – al preoţilor şi al războinicilor, al puterii chamanice şi al forţei militare.

Între sacerdoţiu şi imperiu duelul nu apare de altminteri întotdeauna în formă nealterată. Alţi protagonişti tulbură jocul.

Din partea sacerdoţiului situaţia se limpezeşte foarte iute. O dată constatată imposibilitatea de a obţine admiterea supremaţiei romane de către patriarhul de Constantinopol şi creştinătatea orientală – ceea ce se realizează prin schisma din 1054 – autoritatea de conducător a papei nu este contestată de biserica apuseană. Ici şi colo câte un episcop poate să se răzvrătească, un împărat poate să ridice pentru un timp oarecare un antipapă – secolul al XII-lea cunoaşte vreo zece –, dar papa este hotărât capul societăţii religioase, chiar dacă nu îşi afirmă supremaţia decât în etape şi nu o traduce în fapt decât

încetul cu încetul. Grigore al VII-lea* face un pas hotărâtor în această privinţă cu declaraţiile sale, Dictatus Papae, din 1075, în care afirmă între altele: „Numai pontiful roman este numit cu bună dreptate pentif universal... cel ce nu face parte din biserica romană nu trebuie considerat drept catolic..." în cursul secolului al XII-lea, din „vicar al sfântului Petru" papa ajunge „vicar al lui Hristos" şi prin procesele de canonizare el controlează consacrarea noilor sfinţi. În cursul secolului al XIII-lea şi al XIV-lea el face din biserică, mai ales prin progresele fiscalităţii pontificale, o adevărată monarhie. Numai la sfârşitul secolului al XIV-lea şi la începutul secolului al XV-lea supremaţia sa va fi serios ameninţată de concilii, care însă vor fi înfrânte până la urmă.

Alături de el, sau în faţa lui, împăratul e departe de a fi în chip tot atât de necontestat capul societăţii laice. Mai întâi, sunt unele eclipse imperiale mai lungi decât scurtele intervale de vacanţă ale scaunului pontifical dintre care cea mai lungă, relativ excepţională, e cea de treizeci şi patru de luni care separă moartea lui Clement al IV-lea în noiembrie 1268, de alegerea lui Grigore al X-lea, în septembrie 1271. Nu mai există împărat în Occident din 476 până în 800, apoi din nou e ca şi inexistent începând din 899 (şi în

351

V

f *

orice caz din 924) până în 962 6; în sfârşit, în timpul Marelui Interregn care se întinde de la moartea lui. Frederic al II-lea* (1250), până la alegerea lui Rudolf de Habsburg (1273). O dublă alegere în 119817 creează pentru o perioadă de mai mulţi ani doi împăraţi, Otto al IV-lea şi Filip de Suabia, apoi din 1212 până în 1218, Otto al IV-lea şi Frederic al II-lea sunt amândoi în acelaşi timp împăraţi – unul împotriva celuilalt. Să nu uităm şi faptul că un interval destul de lung desparte adesea alegerea din Germania, care face din aks un simplu „rege al romanilor", de încoronarea de la Rema, de când încerc el abia să existe. împăratul Frederic Barbaressa, incorenat ca rege al romanilor la Aachen la 9 martie 1152, nu e încoronat împărat la Roma decât la 18 iunie 1155. Frederic al II-lea este rege la Aachen la 25 iulie 1215, împărat la Rema – la 22 noiembrie 1220. Îndeosebi hegemonia

înrăratului în fruntea creştinătăţii, este mai mult teoretică decât reală. Adesea, cemfcătut în Germania, contestat în Italia, el este în general ignerat de principii cei mai puternici, începând din perioada otoniană, regii Franţei nu se mai socotesc nicidecum dependenţi de împărat. De la începutul secolului al XII-lea canoniştii18 englezi şi spanioli întocmai ca cei francezi, tăgăduiesc că regii Ier ar fi supişi împăratului şi legile r imperiale. Papa Inccenţiu al III-lea recunoaşte în 1202 că de facto regele Franţei nu are niciun superior temporal. Un canoni t declară în 1208 că „orice rege are în regatul său aceleaşi puteri ca împăratul în imperiul său": unusquisqv. e eram tanium iuris habet în regn o suo quanium imperator în imperio. Vestitele Établissements ale lui Ludovic cel sfânt declară: Le rois ne tient denului fors de Dieu et de lui™. Pe scurt, se înfiripa teoria potrivit căreia: le roi est empereur en son royaume 10. De altminteri, se asistă încă din secolul al X-lea la ceea ce Robert Folz numeşte „fracţionarea reţiunii de imperiu". Titlul ele împărat capătă o extindere limitată. Este semnificativ că el apare în două ţări rămase în afara deminaţiei împăraţilor Care-lingieni: Insulele Britanice şi Peninsula Iberică, şi că în amândouă cazurile el manifestă pretenţia de supremaţie asupra unei regiuni unificate: regatele anglo-saxone, regatele creştine iberice. Visul imperial durează abia un seccl în Marea Britanie: Acthelstan e primul care îşi zice „imperator" în 930, Edgar se proclamă în 970; „Eu, Edgar, prin mila lui Dumnezeu, împărat august a tot Albionui" şi pentru ultima oară Cnut, mort în 1035, declară: „Eu, 16 Data reînfiinţării Imperiului roman de către Otto 1. Cele două date precedente, 899 şi 924, corespund la două etape din procesul de lichidare al Carolingienilor, înlăturaţi de puternicii descendenţi ai comitelui de Paris, Robert. Prima din ele e cu 12 ani posterioară înlăturării împăratului Carol cel Gros. A doua coincide cu detronarea regelui Carol cel Simplu în 923.

17 Firul expunerii nu urmează o ordine cronologică ci una analitică, trecând de la eclipsele puterii imperiale la anomaliile unor duble alegeri.

18 Jurişti formaţi la şcoala dreptului canonic.

19 „Regele nu atârnă de nimeni decât de Dumnezeu şi de el însuşi".

20 „Regele este împărat în regatul său".
352

Cnut, împăratul care prin mila lui Hristos m-am făcut stăpân pe regatul anglilor din insulă", iar biograful său rezumă: „Cinci regate, Danemarca, Anglia, Bretania, Scoţia, Norvegia fiind constrânse de el la supunere, el a ajuns împărat".

În Spania, himera imperială e urmărită mai mulia vreme. Ordeno al II-lea în 917 îl numeşte pe tatăl său, Alfens al III-lea, „împăratul", şi titlul rămâne mai departe în cronici şi în mai multe dipleme din secolul al X-lea, în timp ce, în med destul de sugestiv, episcopii de Cempestella adeptă titlul de apostolicus în med normal rezervat episcopului de la Ecma, papa. Începând cu Ferdinand I (1037 – 1065) care uneşte Leonul cu Castilia, titlul imperial intră în obicei. De la 1077 formula se cristalizează sub două forme: „prin mila lui Dumnezeu, împărat a toată Spania" sau „împărat al tuturor naţiunilor din Spania". „Imperiul spaniol" ajunge la apogeu sub Alfons al VII-lea care pune să fie încoronat la Leon în 1135. După el, monarhia castiliană se împarte, Spania se fărâmiţează în „cele cinci regate", circa remos, titlul de împărat al Spaniei dispare pentru a reapare o clipă doar în favoarea lui Ferdinand al III-lea, în 1248, după cucerirea Sevillei de la musulmani.

Astfel, chiar şi parţială, ideea de imperiu era mereu legată de ideea de unitate, chiar şi fragmentară.

Paralel cu aceasta, împăraţii germani, în ciuda urer declaraţii ale cancelariei lor sau ale celor ce-i cădelniţau (de pildă, în 1199 Walther von der Vegelweide îmbie pe „împăratul" său, Filip de Suabia, să se încoroneze cu diadema împodobită cu opalul alb, stea călăuzitoare pentru toţi principii), şi-au restrâns tot mai mult pretenţiile lor doar la sfântul Imperiu reirim germanic în sens limitat, adică la Germania, cu prelungirea sa italiană. La Germania, în primul rând, mai ales de când împăratul e ales de un colegiu de principi germani. Încă de mai înainte, Frederic Barbarossa, care luase titlul de împărat anterior incorerării sale la Rema, la 18 iunie 1155, lăudase pe principii care îl aleseseră numindu-i „cooperatori ai gloriei împăratului şi a imperiului". Anul 1198 înregistrează îndoitul triumf al acestui colegiu electoral,

deoarece în loc să-l aleagă pe fiul lui Henric al VI-lea, viitorul Frederic al II-lea, ci aleg pe fratele lui Filip de Suabia, şi în curând pe un concurent, Otto. Ei nu au făcut numai un împărat, ci doi. Şi de acum înainte acest împărat este mai ales împărat german, împărat al Germaniei sub titlul de împărat al sfântului Imperiu roman germanic. Ideea de imperiu universal se întruchipează într-o ultimă formă de o strălucire orbitoare, sub Frederic al II-lea, care îşi încoronează pretenţiile sale juridice la împărăţia lumii printr-o viziune apocaliptică, în timp ce duşmanii săi văd în el pe Antichrist sau pe vestitorul Anteerhistului, el se înfăţişează drept împăratul de la sfârşitul vremurilor, salvatorul care va conduce lumea la vremea de aur, care va preface totul în chip minunat immutator mirabilis, un nou Adam, un nou August, şi în curând aproape un

VA

nou Hristos. În 1239 el îşi slăveşte oraşul său natal, Ieşi, din centrul Italiei aproape ca un fel de Bethleem propriu.

În realitate, comportarea împăraţilor a test întotdeauna mult mai prudentă. Ei se mulţumesc cu o preeminenţă onorifică, cu o autoritate morală ce le conferă un fel de patronaj asupra celorlalte regate: auctoritas aii quam totius orbis spectat patrocinium ito autoritate comportând patronajul lumii întregi", cum zice Otto de Freising, unchiul lui Frederic Barbarossa.

Astfel, bicefalismul creştinătăţii medievale este mai puţin acela al papei şi al împăratului decât acela al papei şi al regelui (rege-împărat) 21, sau cum glăsuieşte mai bine formula istorică, al sacerdoţiului şi al imperiului, al puterii spirituale şi al puterii temporale, al preotului şi al războinicului.

Fără îndoială, ideea imperială îşi va păstra credincioşi înfocaţi, chiar după ce va fi fost primejduită. Dante, marele pătimaş al creştinătăţii medievale, înfometat de unitate, imploră, somează, ocărăşte pe împărat care nu-şi îndeplineşte funcţia, datoria sa de şef suprem şi universal.

Dar conflictul adevărat se poartă între sacerdos şi rex. În ce chip

a încercat fiecare din ei să-l rezolve în favoarea sa? Reunind cele două puteri în persoana sa, papa devenind împărat, regele devenind preot. Fiecare a încercat să realizeze în persoana sa unitatea de rex-sacerdos.

La Bizanţ, basileul izbutise să obţină a fi considerat ca un personaj sacru şi să fie totodată şef religios şi şef politic. Este ceea ce s-a numit cesaro-papism. Carol cel Mare pare să fi încercat să unească în persoana sa îndoita demnitate, imperială şi sacerdotală. La ungerea sa din 800, punerea mâinilor22 aminteşte gestul de hirotonie sacerdotală, ca şi cum Carol ar fi fost investit cu un „sacerdoţiu regal". El este un nou David, un nou Solomon, un nou Josias. Dar Heinrich Fichtenau a arătat limpede că atunci când este numit rex et sacerdos i se atribuie, după cum precizează Alcuin, funcţia predicatoare a preotului nu şi funcţiile charismatice23. Niciun text nu-l descrie ca pe un nou Melhisedec, singurul rege-preot în sens strict, din Vechiul Testament.

Totuşi, regii şi împăraţii vor urmări în tot cursul evului mediu tentativa lor de a obţine recunoaşterea unui caracter religios, sacru, dacă nu chiar sacerdotal.

Primul mijloc al politicii lor în acest sens este ungerea şi încoronarea, ceremonii religioase care fac din ei „unsul domnului", „regele încoronat de Dumnezeu", rex a De-o coronatus. Ungerea este un sacrament. Ea e însoţită de aclamaţii liturgice, de laudes regiae, în care Ernst Kantorowicz a descoperit cu drept cuvânt recunoaşterea solemnă de către Biserică a noului su81 Adică regele Franţei, cu referire la conflictul dintre Filip cel Frumos şi Bonifaciu al VIII-lea.

2 a Gest sacramental numit de latini impositio manuum, care corespunde cu termenul grecesc de hirotonisire.

23 Adică de săvârşire a tainelor bisericeşti.

veran, adăugat ierarhiei cereşti. Cântate după litaniile sfinţilor, ele vădesc „unirea dintre cele două lumi, mai mult chiar decât simetria lor". Ele proclamă „armonia cosmică a cerului, a Bisericii şi a Statului".

Ungerea este o hirotonire. împăratul Henric al III-lea declară episcopului de Liège, Wazon, în 1046: „Şi eu care am primit dreptul de a comanda tuturor am fost uns cu mirul sfânt". Unul dintre

propagandiştii lui Henric al IV-lea, în lupta sa contra lui Grigore al VII-lea, Guy de Osnabrück, scrie în 1084 – 1085: „Regele trebuie să fie socotit deosebit de mulţimea laicilor, căci uns cu mirul sfânt, el participă la slujba sacerdotală". În preambulul unei diplome din 1143, Ludovic al VII-lea al Franţei aminteşte: „Noi ştim că potrivit cu prescripţiile din Vechiul Testament şi cu legea Bisericii din zilele noastre, numai regii şi preoţii sunt sfinţiţi prin ungerea cu sfântul mir. Se cuvine ca cei care singuri între toţi sunt uniţi între ei prin mirul preasfânt, şi aşezaţi în fruntea poporului lui Dumnezeu, să facă parte supuşilor lor de bunurile temporale ca şi de cele spirituale şi să-şi facă parte de ele unii altora".

Această ungere-hirotonire îşi are ritualul bine definit în nişte aşa-numite Ordines, cum e „Ordinea consacrării şi a încoronării regilor Franţei" din manuscrisul de la Chilons sur Marne24. Miniaturile sale preţioase ne înfăţişează unele din momentele cele mai semnificative ale acestei ceremonii religioase în care se afirmă, pe de o parte, caracterul de conducător militar – prin investirea cu pinteni şi cu sabie – pe de alta, caracterul cvasisacerdotai – prin ungerea sfântă înainte de toate dar şi prin predarea unor simboluri religioase: inelul, sceptrul şi coroana. Aceste miniaturi îl arată pe rege primit la poarta catedralei din Reims, pe abatele de la Saint Remi din Reims aducând fiola sfântă cu mir25, pe rege rostindu-şi legământul, prosternându-sc în timp ce se cântă litaniile, primind încălţămintea sa de mătase de la marele, şambelan şi pintenii săi de aur de la ducele de Burgundia, fiind uns cu sfântul mir pe frunte şi pe mâini (el mai este uns pe piept, pe spate şi pe umeri), ascultând liturghia înveşmântat în tunica violetă, primind sabia, apoi inelul, apoi sceptrul, în sfârşit coroana, şi – după încoronarea reginei – primind împărtăşania. Amănuntele ceremoniei au fost descrise după acest ordo de către J. de Pange în lucrarea sa le Roi tres chrétien26.

P. E. Schramm27 a lămurit simbolurile religioase care conferă insignelor imperiale şi regale toată semnificaţia lor proprie. Coroana imperială e formată dintr-o diademă constituită din opt plachete de aur articulate împreună „deasupra cărora se arcuieşte o calotă formată din opt mici câmpuri semicir24 Manuscrisul latin 1246 de la Biblioteca

Naţională din Paris, datând de prin 1280.

25 La Samte Ampoule. Fiola conţinând mirul sfânt folosit numai la încoronarea regilor Franţei şi a cărei origine era socotită miraculoasă.

26 Vezi în anexă. Bibliografia de orientare, cap. XXII.

27 lbide.ni.

culare, care împrumută de la cifra opt simbolul vieţii eterne. Ca şi octogonul de la capela palatină din Aachen, coroana imperială este reprezentarea Ieru-salismului ceresc cu pereţii acoperiţi de aur şi de giuvaiere. „Semn al slavei", cum o numeşte ordo, ea anunţă domnia lui Hristos prin cruce – simbol al triumfului –, prin opalul alb unic – „orfanul" (orphanus) – semn de preeminenţă, prin imaginile lui Hristos, David, Solomon şi Ezechias. Inelul şi toiagul lung – virga – sunt replicile insignelor episcopale. împăratul mai este dăruit cu sfânta lance, sau lancea sfântului Mauriciu, care este purtată înaintea lui şi conţine unul din cuiele crucii lui Hristos. Se ştie că regii Franţei şi ai Angliei au puterea ca atingând scrofulele (en tonchant les ecrou-lles) să-i tămăduiască pe cei ce suferă de ele. Că în definitiv regele pune mai mare preţ pe puterea sa charismatică decât pe forţa militară, ne-o spune doar limpede un text al carmelitului Jean Golein în al său Trăite du Sacre, scris în 1374 la cererea lui Carol al V-lea: „regele trebuie să menţină omagiul său făcut lui Dumnezeu, căruia i-a închinat regatul său, pe care îl stăpâneşte de la el şi nicidecum (dobândit) numai prin sabie, cum vor să zică cei vechi, ci de la Dumnezeu, aşa cum mărturiseşte (regele) pe moneda sa de aur când zice: Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat. El nu spune nicidecum: sabia domneşte şi învinge, ci: „Iisus învinge, Iisus domneşte, Iisus comandă".

Aşadar, deveniţi creştini, regii barbari încercau să recapete puterea de regi vrăjitori pe care o avuseseră suveranii franci păgâni – reges crinili –, regi cu coamă lungă28 ai unui popor cu părul retezat scurt, regi cu plete magice, sălaş al unei puteri minunate, regi „care erau tot atâţia Samseni".

Din partea pontificală s-a dezvoltat o tentativă paralelă de a

absorbi funcţia imperială, mai ales începând din secolul al VIII-lea şi de la falsa donaţie a lui Constantin, prin care împăratul declară că îi lasă papei 9 oraşul Roma şi se strămută de aceea el însuşi la Constantinopol. El îl autorizează să poarte diadema şi insignele pontificale şi atribuie clerului roman ornamentele senstoriale. „Am mai decretat că venerabilul nostru părinte Silvestru, pontificele suprem, şi toţi succesorii săi vor trebui să poarte diadema, coroana adică, de aur preacurat şi de pietre scumpe pe care i-am concedat-o luând-o de pe capul nostru".

Silvestru ar fi refuzat30 diadema, neacceptând decât o scufă înaltă albă, phrygium, insignă regală tot de origine orientală. Acest phrygium a progresat repede spre coroană, şi un ord) roman din secolul al IX-lea îl şi numeşte regnum. Când reapare în mijlocul secolului al XI-lea „şi-a schimbat şi forma şi sensul": a devenit tiara. Cercul de la bază se transformă într-o diademă

28 Traducerea cuvintelor latineşti care se referă la regii merovingieni.

29 „Sfântul" Silvestru, papă între 314 – 335.3 t Potrivit ca ficţiunea amintită mai sus.

356

I1

Împodobită cu pietre preţioase. O coroană31 o înlocuieşte în secolul al XII-lea, o a doua i se suprapune în secolul al XIII-lea, o a treia probabil în vremea papilor din Avignon. Ea a devenit aşa-zisul triregnum. Încă de la începutul secolului al XIII-lea, Inocenţiu al III-lea explicase că papa purta mitra în signum pontificii, ca un semn al pontificatului, al sacerdoţiului suprem, iar regnum ca un semn al imperiului, în signum imperii. Regelui preot, rex-sacerdos, îi răspunde un pontifex-rex.

Papa nu poartă tiara în timpul exercitării funcţiilor sale sacerdotale, ci în ceremoniile unde apare ca un suveran. Începând cu Pascal al II-lea, în 1099, papii sunt încoronaţi la accesiunea lor la pontificat. De la Grigore al VII-lea, „întronizarea" lor la Lateran e însoţită de immantatio, de preluarea mantiei roşii imperiale, cappa rubea, a cărei posesiune în caz de contestaţie între doi papi consacra

legitimitatea deţinătorului ei faţă de un antipapă fără mantie. De la Urban al II-lea, clerul roman îşi zice „curie", ceea ce evocă totodată vechiul senat roman şi o curte feudală.

Astfel, papalitatea – şi acesta e un aspect esenţial al reformei gregoriene – nu numai că s-a eliberat şi a început să elibereze şi Biserica odată cu ea, de o oarecare aservire la ordinea feudală laică, dar ea s-a afirmat drept cap şi al ierarhiei laice ca şi al celei religioase. De acum încolo ea se sileşte să manifeste şi să înfăptuiască efectiv subordonarea puterii imperiale şi regale propriei sale puteri. Se cunosc litigiile, nesfârşite, imensa literatură răsărită în jurul certei pentru investitură, de pildă, care nu este decât un aspect şi un episod din marea luptă a sacerdoţiului cu imperiul, sau mai bine zis, aşa cum s-a văzut, a celor două ordine. Ne amintim de acţiunea lui Inocenţiu al III-lea, înmulţind statele vasale ale Sfântului Scaun. Reţinem ca mai semnificative unele simboluri în jurul cărora s-a cristalizat conflictul: teorii şi imagini totodată, aşa cum se leagă aproape întotdeauna în Occidentul medieval. Astfel, simbolul celor două săbii şi al celor doi aştri32.

Şi totuşi, cine ajutase mai mult pe regi decât Biserica? Leon al III-lea îl crease pe Carol cel Mare şi într-o largă măsură benedictinii de la Fleury (Saint Benoît sur Loire) şi de la Saint Denis îi creaseră pe Capeţieni. Biserica exploata într-adevăr ambiguitatea – pe care o vom regăsi – a regalităţii, cap al ierarhiei feudale, dar şi al unei alte ierarhii, după o altă ordine, aceea a statului, a puterilor publice, care transcendă ordinea feudală.

Biserica favorizează regalitatea împotriva puterii rivale: aceea militară; preotul îl ajută pe rege să-l supună pe războinic. Bineînţeles, pentru a face din rege instrumentul său, pentru a atribui regalităţii rolul esenţial de protector al Bisericii, Biserica reală a ordinului sacerdotal, Biserica ideală a

31 Couronne a fleurons, spre deosebire de diademă, care este un cerc fără flori sau frunze.

33 Luminaires: soarele şi luna, primul simbolizând puterea papei, a doua, pe a împăratului.

— v săracilor. Funcţia pe care Biserica medievală o atribuie regalităţii, este aceea a braţului secular care execută ordinele clasei sacerdotale şi se mânjeşte în locul ei, folosind forţa fizică, violenţa, şi răspândind sângele de care Biserica se spală pe mâini.

O întreagă literatură clericală defineşte această funcţie a regelui. Sunt acele numeroase Miroirs des princes33, care au înflorit mai ales în secolul al IX-lea, când episcopii manevrează marionetele imperiale începând cu Ludovic Piosul, umilit şi supus, şi în secolul al XIII-lea, când Ludovic cel Sfânt se sileşte pe plan moral şi spiritual să fie regele model.

Conciliul din Paris, în 829, defineşte datoriile regilor în termeni ce vor fi reluaţi şi dezvoltaţi doi ani mai târziu de către Jonas, episcopul de Orléans, în lucrarea sa De institutione regia3*, care va rămâne modelul acestor Miroirs des princes în tot cursul evului mediu. „Funcţia regala, declară episcopii, constă îndeosebi în a cârmui şi conduce poporul lui Dumnezeu în echitate şi dreptate şi a veghea ca să fie pace şi bună înţelegere. Într-adevăr, el trebuie în primul rând să fie apărătorul bisericilor, al slujitorilor lui Dumnezeu, al văduvelor, al orfanilor, şi al tuturor celorlalţi săraci şi lipsiţi. El trebuie de asemenea, să se arate, pe cât se poate, înfricoşător şi plin de râvnă înfocată, dentru ca nicio nedreptate să nu se producă, iar dacă s-ar produce vreuna, să nu îngăduie nimănui să stăruie în îndrăzneala de a face rău în nădejdea de a nu fi dovedit, ci să ştie toţi că nimic nu va rămâne nepedepsit".

În schimb. Biserica imprimă un caracter sacru puterii regale. De aceea, trebuie ca toţi supuşii regelui să se plece cu credinţă şi cu o ascultare oarbă acestei puteri, deoarece „cel ce se împotriveşte acestei puteri se împotriveşte ordinii voite de Dumnezeu".

În favoarea împăratului şi a regelui, mai mult decât a seniorului feudal, clericii stabilesc o paralelă între cer şi pământ şi fac din monarh personificarea lui Dumnezeu pe pământ. Iconografia tinde a face să se confunde Dumnezeul „de maiestate" 35 cu regele şezând pe tronul său.

Hugues de Fleury în Tractatus de regia potestate et sacerdotali dignitate36, dedicat lui Henric I al Angliei, merge până acolo încât îl asemuieşte pe rege cu Dumnezeu tatăl şi pe episcop doar cu Hristes.

„Unul singur domneşte în regatul cerurilor, acela ce aruncă trăsnetul. Este firesc ca să nu fie decât unul singur după el, care să domnească pe pământ, unul singur care să fie o pildă pentru toţi oamenii". Aşa grăise Alcuin. Şi ceea ce spusese el cu privire la împărat era valabil cu privire la rege o dată ce acesta era „împărat în regatul său".

33 Oglinzi ale principilor, în sensul de: modele şi îndreptare pentru principi. 84 Despre funcţia regală.

35 Le Dieu de majestă, termen consacrat de istoria artelor înfăţişării lui Dumnezeu tronând.

38 „Tratat despre puterea regească şi demnitatea sacerdotală".

358

Dar cum se depărtează regele de acest program şi încetează să mai fie supus, Biserica îi reaminteşte îndată nevrednicia sa şi îi tăgăduieşte acest caracter sacerdotal pe care el se sileşte să-l dobândească.

Filip I al Franţei, excomunicat pentru căsătoria sa cu Bertrade de Mont-fort, este pedepsit de Dumnezeu cu beteşuguri infame potrivit cu Orderic Vital şi îşi pierde puterea lui tămăduitoare potrivit cu Guibert de Nogent. Grigore al VII-lea îi aminteşte împăratului că acesta nefiind în stare să alunge demonii este mult mai prejos ca exorciştii37. Honorius Augustedu-nensis afirmă că regele este un laic. „Regele în adevăr nu poate fi decât ori laic, ori cleric. Dacă nu este laic, atunci este cleric. Dar dacă este cleric, el trebuie să fie sau „ostiar" 38, sau lector, sau exorcist, sau acolit, sau subdiacon, sau diacon, sau preot. Dacă nu are niciunul din aceste grade, atunci el nu este cleric. Şi dacă nu este nici laic, nici cleric, trebuie că e călugăr, dar nevasta sa şi sabia sa îl împiedică de a fi luat drept călugăr".

Pot fi surprinse aici motivele îndârjirii lui Grigore al VII-lea şi ale urmaşilor săi în acţiunea de a impune clericilor renunţarea la meşteşugul armelor şi mai ales adoptarea celibatului. Nu este vorba de un scrupul moral, ci este vorba ca prin păzirea ordinului sacerdotal de pata sângelui şi a spermei, substanţe impure, lovite de tabu, să se ajungă la separarea clasei preoţilor de cea a războinicilor, confundaţi cu toţi ceilalţi laici, izolaţi şi înjosiţi. Când se întâmplă ca un episcop, Thomas Becket, să fie asasinat de cavaleri, poate la instigaţia regelui

Henric al II-lea, tot ordinul sacerdotal se dezlănţuie contra ordinului militar. Extraordinara propagandă făcută de Biserică în toată creştinătatea în favoarea martirului, căruia îi sunt închinate biserici, altare, ceremonii, statui, fresce, vădeşte lupta dintre cele două ordine. Ioan de Salisbury, colaborator al prelatului ucis, foloseşte acest prilej pentru a duce la culme doctrina limitării puterii regale, pe care Biserica plină de prudenţă o afirmase chiar din clipa când, pentru propriile sale nevoi, exaltase această putere.

Regele rău – acela care nu ascultă de Biserică – devine tiran. El este decăzut din demnitatea sa. Episcopii de la Conciliul din Paris din 829 definiseră cazul: „Dacă regele cârmuieşte cu pietate, dreptate şi îndurare, atunci îşi merită titlul de rege. Dacă aceste însuşiri îi lipsesc, atunci nu este rege, ci tiran. Aceasta este doctrina neclintită a Bisericii medievale, şi sfântul Toma d'Aquino o va sprijini pe temeinice consideraţii teologice. Dar în privinţa consecinţelor practice ce trebuiau trase din condamnarea regelui rău, devenit tiran, Biserica medievală nu a fost prea precisă nici în teorie şi nici

37 Ecleziastici neavând decât al treilea din ordinele minore. Iată progresia acestora: portar, lector, exorcist, acolit. Iar ordinele majore constau din: subdiaconat, diaconat, preoţie. (împăratul este deci situat la treptele cele mai de jos ale ordinelor bisericii).

38 Ostiairs (ostiarus) portar, primul grad în ierarhia ecleziastică.

359

*

I

În practică. Excomunicări, interdicte, depuneri au intervenit rând pe rând. Dar singur sau aproape singur Ioan de Salisbury a avut îndrăzneala să meargă până la capătul doctrinei, şi acolo unde părea că nu mai există altă soluţie, să preconizeze tiranicidul. Astfel cazul Becket a arătat că duelul dintre cele două ordine se încheie logic printr-o lichidare definitivă.

Dar în teorie armele Bisericii erau mai mult spirituale. Pretenţiilor imperiale şi regale papii le opun imaginea celor două săbii simbolizând, de la părinţii bisericii încoace, puterea spirituală şi

puterea temporală. Alcuin le revendicase pentru Carol cel Mare. Sfântul Bernard clădise o doctrină complexă care ajunsese totuşi la soluţia încredinţării celor două săbii papei. Petrue* este deţinătorul celor două săbii. Preotul foloseşte sabia spirituală, cavalerul – pe cea temporală, dar numai în favoarea bisericii, căci la un simplu semn (nutu) al preotului, împăratul se mulţumeşte să transmită mai departe porunca primită. Canoniştii de la sfârşitul secolului al XII-lea şi din al XIII-lea nu mai şovăie, papa ajungând vicarul lui Hristos", şi acesta fiind singurul deţinător al celor două săbii, numai papa – locţiitorul lui – poate dispune de ele în lumea aceasta.

Şi mai e invocat şi simbolul celor două izvoare de lumină. împăratul roman se identificase cu soarele, unii împăraţi medievali încearcă să adopte la rândul lor această asimilare. Papalitatea, începând chiar cu Grigore al VII-lea şi mai ales cu Inocenţiu al III-lea, retează scurt această tentativă. Ea împrumută Genezei imaginea celor doi aştri: „Dumnezeu a zis: Să fie aştri pe firmamentul cerului, şi să împartă ziua şi noaptea, şi să folosească drept semne şi să însemne timpurile, zilele şi anii, şi să strălucească pe firmamentul cerului, şi să lumineze pământul. Şi aşa s-a făcut. Şi Dumnezeu a creat doi mari aştri, unul mai mare, care să poruncească zilei, şi unul mai mic, care să poruncească stelelor. Şi i-a aşezat pe firmamentul cerului ca să lucească de sus asupra pământului şi să poruncească zilei şi nopţii". Pentru Biserică, astrul mai mare, soarele, este papa, astrul mai mic, luna, este împăratul sau regele. Luna nu are strălucire proprie, ci numai una împrumutată pe care i-o dă soarele. Astrul inferior, împăratul, mai este şi şeful lumii nocturne în faţa lumii diurne, cârmuită şi simbolizată de papă. Dacă ne gândim la sensul pe care îl aveau ziua şi noaptea pentru oamenii din evul mediu, înţelegem că ierarhia laică nu e pentru Biserică decât o societate de forţe suspecte, jumătatea întunecată a corpus-ului social.

Se ştie că deşi papa a împiedicat pe împărat şi pe rege să-şi însuşească funcţia sacerdotală, el nu a izbutit însă să se facă stăpân pe puterea temporală. Cele două săbii au rămas în mâini deosebite. împăratul intrând în oarecare eclipsă pe la mijlocul secolului al XIII-lea, Filip cel Frumos* fu acela care

39 Apostolul Petru.

40 După ce mai înainte fusese doar urmaşul lui Petru.

I-a pus definitiv stavilă lui Bonifaciu al VIII-lea. Dar aproape pretutindeni în creştinătate sabia temporală se şi afla temeinic în mâinile principilor. Nu mai rămânea deci altă cale celor două ordine dominante decât să uite de rivalitatea lor, spre a nu se mai gândi decât la solidaritatea lor: ca să-şi aşeze în comun autoritatea asupra societăţii. În vremurile moderne, alianţa dintre tron şi altar, dintre sabie şi sfeştoc", trecând prin peripeţiile minore ale pragmaticelor şi concordatelor, ale galicanismului, ale iozefinismului, ale tiraniei napoleoniene, continuă peste antagonismele sacerdoţiului şi imperiului, peste complicitatea medievală a miliţiei sacerdotale şi a miliţiei războinice, ale aşa-zişilor oratores şi bellatores exploatând împreună pe laboratores. „Oameni buni", zice în limba vulgară, pentru a fi mai bine înţeles, episcopul de Paris, Maurice de Sully prin 1170, „daţi seniorului vostru42 ceea ce îi datoraţi. Voi trebuie să credeţi şi să înţelegeţi că seniorului vostru voi îi datoraţi: cenzurile, birurile, tocmelile, slujbele, podvezile şi serviciile voastre la oaste, împliniţi-le toate, la locul şi timpul hotărât, în întregime".

Visuri de unitate mereu înşelate. „Casa lui Dumnezeu, pe care oamenii o cred una, este deci împărţită în trei" zicea Adalberon de Laon în pragul acestui secol al XI-lea, în care se sparge în fapt imposibila unitate a creştinătăţii pe care cruciadele nu vor parveni nici a o face, nici a o reface, ci vor contribui ceva mai mult a o desface. Spărtură socială, ruptură politică în care se afirmă bicefalismul papei şi al împăratului (Canossa, în 1077, sancţionează ruina vremelnicei armonii care unise în anul 1.000 pe Otto al III-lea şi Silvestru al II-lea), dar mai mult încă, aflăm separaţii naţionale sau mai degrabă divorţuri lingvistice.

Desigur, o serie de exemple ilustre istorice, iar în vremea de faţă nişte excepţii – uneori fericite, alteori dramatice – arată că între naţii şi limbi nu există identitate. Dar cine ar putea nega că diversitatea limbilor este mai degrabă un factor de destrămare decât de unitate? Oamenii creştinătăţii medievale sunt conştienţi de aceasta.

Lamentaţii ale clericilor care fac din diversitatea limbilor una dintre consecinţele păcatului dintâi, care împreunează (accouplent) acest rău cu maica tuturor viciilor: Babilonia. Rangerius din Lucea, la începutul secolului al XII-lea afirmă: „Tot astfel cum Babilonul prin înmulţirea limbilor a mai adăugat la vechile rele altele noi, încă şi mai rele, în acelaşi chip înmulţirea popoanlor a înmulţit recolta fărădelegilor".

41 Goupillon, cu care preotul stropeşte cu agheasmă.

42 Votre seigneur terrien = seniorul pământului pe care îl lucrează ţăranii. În Transilvania se folosea termenul de „domn de pământ".

361

„W

Consternare a poporului, asemenea acelor ţărani germani din secolul al XIII-lea care, în istoria lui Meier Helmbrecht, nu-l mai recunosc la înapoierea acasă pe fiul risipitor care se maimuţăreşte să vorbească mai multe limbi.

„«Iubiţii mei copii» 43, le răspunse, el în nieder deutsch", Dumnezeu să vă dăruiască toate fericirile sale. Sora lui a alergat la el şi l-a îmbrăţişat. El îi spune atunci: «Gratia vester» 45. Copiii s-au grăbit apoi spre el, părinţii bătrâni veneau în urma lor, şi unii şi alţii l-au primit cu o bucurie fără margini. Tatălui său el i-a zis «Deu sol/» 4 e; maicii sale, după obiceiul din Boemia, «Dobra ylra» i7. Bărbatul şi femeia s-au uitat unul la altul şi gospodina a zis: «Omule, noi greşim, acesta nu este copilul nostru. E un boem sau un wendti. Tatăl zise: «Este un welsch (latin), nu este fiul meu, pe care să mi-l ţină Dumnezeu, şi totuşi îi seamănă». Atunci Gotelinde, sora lui, a zis: «Nu este copilul vostru; mie mi-a vorbit pe latineşte, este fără îndoială un cleric». «Pe Dumnezeul meu» a zis argatul, «dacă mă iau după cuvintele sale, el este născut în Saxonia sau în Brabant. A vorbit în nieder deutsch. Trebuie că e un saxon». Tatăl îi spune doar atât: «Dacă tu eşti fiul meu Helmbrecht, atunci voi fi cu tot sufletul alături de tine după ce vei fi rostit un cuvânt după datina noastră şi în felul părinţilor noştri, ca să te pot înţelege. Tu spui întotdeauna: «deu sol» şi nu înţeleg care îi este tâlcul. Cinsteşte-ţi pe maica ta şi pe mine, doar am

meritat întotdeauna aceasta. Spune un cuvânt în limba germană şi eu însumi, nu argatul, îţi voi ţesăla calul…”

Evul mediu, care îşi reprezintă totdeauna vizual ideile, a găsit pentru a înfăţişa această calamitate a diversităţii lingvistice simbolul Turnului Baber şi, imitând iconografia orientală, a redat de cele mai multe ori această scenă printr-o imagine înfricoşătoare, catastrofală, a cărei influenţă covârşitoare asupra mentalităţilor medievale a fost minunat pusă în lumină de către Arno Borst în marea sa lucrare de erudiţie48.

Imaginea cutremurătoare a Turnului Babel răsare şi se multiplică în imaginaţiile occidentale, începând tot din jurul anului 1.000. Cea mai veche reprezentare în Occident se află într-un manuscris al lui Caedmon de la sfârşitul secolului al X-lea sau începutul secolului următor. Într-o interro-gatio, tot de la începutul secolului al XI-lea, întâlnim precizările următoare: „Câte limbi sunt pe lume”? Răspuns: „Şaptezeci şi două”. Întrebare: „De ce nu sunt mai multe ori mai puţine?” Răspuns: „Din cauza celor trei fii ai lui Noe: Sem, Cham şi Iafet. Sem a avut douăzeci şi şapte de fii, Cham – treizeci, Iafet – cincisprezece, deci împreună fac şaptezeci şi doi”.

43 Nu se arată în acest fragment cui se adresează noul venit. Probabil în general tuturor celor de faţă înainte de apariţia familiei sale.

44 Dialectul din Germania de nord.

45 Necorect gramatical. Poate în sensul de: vă mulţumesc.

46 Poate echivalentul lui grüss Gott.

47 Bună dimineaţ?

48 Die Katharer, Stuttgart, 1953.

36?

I

Această umbră medievală a Turnului Babel au căutat clericii din evul mediu şi chiar şi cei din zilele noastre să o exorcizeze. Unealta lor pentru aceasta: limba latină. Ea ar fi creat unitatea civilizaţiei medievale şi, dincolo de aceasta, chiar a civilizaţiei europene. Se ştie că Ernst Robert Curtius49 a susţinut strălucit această teză. Dar ne întrebăm: care limbă latină? O latină moartă, de care se depărtează

adevăratele sale moştenitoare, limbile „vulgare”, şi pe care o mai sterilizează tot mai mult toate renaşterile, începând cu cea carolingiană. Latină de bucătărie, vor zice umaniştii. Ba dimpotrivă, latină fără miros şi fără savoare, latină de castă, latină de clerici, instrument mult mai mult de dominare asupra masei decât de comunicare internaţională. Exemplu tipic de limbă sacră, izolând grupul social, care are privilegiul, nu de a o înţelege – ceea ce nu importă –, ci de a o vorbi, de bine de rău. Naivii deplâng faptul că poporul transformă rugăciunile esenţiale într-un fel de păsărească, cum este aşa-zisul Ave Maria du vilain, după Gautier de Coincy, şi – lucru încă şi mai rău – că preoţii sunt în această privinţă de o neagră neştiinţă. Giraldus Cambrensis culege o serie de „perle” din gura clerului englez. Eudes Rigaud, arhiepiscop de Rouen, în perioada 1248 – 1269, semnalează altele culese de la preoţii diocezei sale. Latina din biserica medievală tindea să devină limbajul de neînţeles al fraţilor arvali din Roma antică. Chiar pe lângă universitari, latina se mai menţinea cu greu. A trebuit ca în statutele colegiilor să se interzică studenţilor şi magiştrilor părăsirea limbii latine pentru limba vulgară.

Realitatea vie a Occidentului medieval este triumful progresiv al limbilor vulgare, înmulţirea interpreţilor, traducerilor, dicţionarelor.

Fără îndoială, nu lipsesc spiritele nostalgice visând reîntoarcerea la unitatea lingvistică, garanţie a purităţii, a regăsirii vremii de aur. Gioacchino da Fiore* stigmatizează Turnul Babel, simbol al trufiei oamenilor posedaţi de satana. Când Evanghelia eternă va domni asupra pământului reînnoit şi când Biserica regenerată va fi „singura stăpână a naţiunilor”, sola domina gentium, domnia ei se va confunda cu aceea a limbii latine. „Biserica romană, adică toată latinitatea”: Romană ecclesia, hoc est toată Latinitas. Exclusivismul creştin al uni-lingviştilor redescoperă rasismul lingvistic al grecilor. Tot ce nu vorbeşte limba latină e barbar, nu vorbeşte adevărat, nu are o limbă, zbiară ca vitele. Scriitorii, chiar cei de limbă vulgară, îndrăgostiţi de cărturărie (clergie) fac din termenul de latină sinonimul celui de limbă. Pentru Guillaume al IX-lea de Acvitania întocmai ca pentru Chre” tien de Troyes, păsările cântă „în latineasca lor”.

Cedarea latinii în faţa limbilor vulgare nu se petrece în: yiară accese de naţionalism lingvistic. Vedem cum o „naţiune" în formaţie se firmă apărându-şi limba. Jakob Swinka, arhiepiscopul de Gniezno, la sfârşitul secolului

43 în cartea despre literatura europeană şi evul mediu latin.

363

I

A

ti. –).

al XIII-lea, se plânge curiei de franciscanii germani care nu înţeleg limba polonă. El ordonă ca predicile să fie rostite în această limbă, ad conserva-cionem et promocionem lingue Polonice, „pentru apărarea şi ilustrarea limbii polone". Cel mai bun exemplu al tendinţei unei naţiuni de a se identifica cu limba sa îl oferă Franţa medievală, care sudează cu greu împreună Franţa de nord cu Franţa de sud, limba din nord, langue d'oil cu cea din sud langue d'ºC.

Încă din 920, cu prilejul unei întâlniri la Worms între Carol cel Simplu şi Henric I Păsărarul, s-ar fi iscat, după Richer60, o luptă sângeroasă între tinerii cavaleri germani şi francezi „înfuriaţi de particularismul lingvistic".

După Hildegarde* de Bingen, Adam şi Eva vorbeau limba germană. Sunt şi unii care revendică o superioritate absolută pentru limba franceză. În Italia, în mijlocul secolului al XIII-lea, autorul anonim al unui poem despre Antichrist scris în limba franceză afirmă:

…la langue de France est telle que celui qui en premier l'apprend ne pourra plus jamais autrement par Ier, ni autre langue apprendre.

…limba din Franţa este de aşa fel, încât acela care o învaţă mai întâi nu va mai putea niciodată vorbi în alt chip şi nici învăţa o altă limbă.

Şi Brunetto Latini51 îşi scrie „tezaurul" (Trésor) său în limba franceză, pentru că această vorbire este mai plăcută şi mai comună tuturor oamenilor".

Când peste unitatea fărâmată a Imperiului roman o serie de naţiuni barbare au ajuns să-şi instaleze diversitatea lor şi când

„naţionalitatea" legilor a dublat sau a înlocuit „teritorialitatea" lor, clericii au creat un gen literar care asocia fiecărei naţiuni o virtute sau un viciu naţional. În mersul ascendent al naţionalismelor după secolul al XI-lea, antagenismul pare să se afirme mai puternic, căci numai viciile însoţesc de acum încolo ca atribut naţional diversele „naţiuni". Lucrul e mai evident în universităţi, unde studenţii şi magiştrii grupaţi în „naţiuni", care sunt departe de altminteri de a corespunde încă unor „naţiuni" în sensul teritorial şi politic, primesc, după Jacques de Vitry52, următoarele calificări: englezii – de „beţivi, având coadă" (vor fi Ies Anglais caudes din războiul de o sută de ani); francezii – de trufaşi şi efeminaţi; germanii – de brutali şi stricaţi; normanzii – de vaniteşi şi lăudăroşi; poitevinii – de trădători şi aventurieri; burgunzii – de vulgari şi nătângi; bre50 Călugăr din secolul al X-lea. Autorul unei cronici latine pentru anii 879 – 995.61 (1220 – 1294) autorul unei enciclopedii: Livre du Trasor.

62 (1170-1240).

364

II

tonii – de nestatornici şi schin Lăteri; lembarzii – de zgârciţi, vicleşi şi fricoşi; romanii – de răzvrătitori şi defăimători; sicilienii – de tiranici şi cruzi; braban-conii – de sângereşi, incendiatori şi bardiţi; flamanzii – de risipitori, gămani, molâi ca untul şi trândavi. „Dură care, conchide Jacques de Vitry, de la insulte se ajungea adesea la băi; le".

Astfel, grupurile lingvistice cu: u înhăitate cu viciile, întccmai ca grupurile sociale cununate cu fiicele dieselului. Societatea dezbinată jarta cer damnată batjocurii şi nenorocirii.

Dar întocmai aşa cum urcic spirite clanazătenc justificau împărţirea în grupuri social-profesicna Jc, tot astfel, altele legitimau diversificarea lingvistică şi naţională.

Ele se sprijineau pe un text minunat al sfântului Augustin: Africană, siriană, greaca, ebraica şi toate celelalte feluri de limbi constituie varietatea veşmintelor acestei regine, caic este dectrina creştiră. Dar dută cum varietatea veşmintelor tinde în cele din urmă tot la un singur fel de veşmânt, tot astfel toate limbile se întâlneic într-o sârgură credinţă... Să fie oricâtă varietate în veşmânt, dar nicio

nr. 1 ină".

Ştefan 1 al Ungariei afirmă prin 1020: „Oaspeţii care vin din diferite ţări aduc limbi, obiceiuri, unelte şi aime diverse, şi toată această diversitate este pentru regat o podoabă, pentru curte o găteală şi pentru duşmanii dinafară un obiect de spaimă. Căci un regat care nu are decât o singură limbă şi un obicei este slab şi şubred".

Şi aşa cum Gerhoh de Reichersberg proclamase în secolul al XII-lea că nu există meserie prostească şi că orice profesiune poate să ducă la mântuire, tot astfel sfântul Toma53, în secolul al XIII-lea, afirmă că toate limbile sunt în stare să ducă la adevăr: Quccur. que sunt illae linguae seu nationes, possunt emani de divina sapientia et virtute.

Simţim aici societatea totalitară ţinută în şah, gata să se îndrepte spre pluralism şi toleranţă.

Rupturaunităţâinuesareţier z tace dreptul medieval fără rezistenţe. Multă vreme se impune regula unan mităţii. O maximă moştenită din dreptul reman şi trecută în dreptul canenic cârmuieşte practica juridică medievală, Quod omnes tangit, ab omnibus comprobari debet. „Ceea ce priveşte colectivitatea trebuie să fie aprobat de toţi". Ruptura unanimităţii este un scandal. Marele canonist Huguccio, în secolul al XIII-lea, declară că acel care nu se uneşte cu majoritatea este turpis, „vrednic de ruşine" şi că „într-un corp, un colegiu, o administraţie, dezbinarea şi diversitatea sunt ruşinoase". Este limpede că

53 Toma d'Aquino.

w

această unanimitate nu are nimic democratic, căci atunci când cârmuitorii şi juriştii sunt siliţi să renunţe la ea, ei o înlocuiesc prin noţiunea şi practica majorităţii calitative: maior et sanior pars (partea principală şi mai bună), în care sanior lămureşte pe maior şi îi dă un sens calitativ, nu cantitativ. Teologii şi decretiştii din secolul al XIII-lea, care vor constata cu tristeţe că „firea omenească este aplecată spre vrajbă (natura hominis prona este ad dissentiendum), vor sublinia că e vorba de o corupţie a firii omeneşti rezultând din păcatul dintâi. Geniul

medieval a făcut neîncetat să răsară comunităţi, grupuri numite atunci universitates, termen care desemna tot felul de corporaţii, colegii şi nu numai corporaţia pe care o numim azi „universitară". Obsedată de grup, mentalitatea medievală îl vede constituit de un minimum de persoane. Pornind de la o definiţie din Digest: „Zece oameni alcătuiesc un popor, zece oi o turmă, dar e de ajuns patru sau cinci porci pentru a alcătui o turmă" canoniştii din secolele XII şi XIII discută cu gravitate dacă există grup pornind de la două sau abia de la trei persoane. Lucrul esenţial e să nu fie lăsat individul singur. Cel ce e izolat nu poate decât să facă rău. Păcatul cel mare e să nu fii la fel cu ceilalţi.

Dacă vom încerca să ne apropiem de oamenii din Occidentul medieval în individualitatea lor, vom recunoaşte curând că indivizii nu numai că aparţin fiecare mai multor grupuri sau comunităţi, aşa ca în orice societate, dar în evul mediu ei parcă se topesc în ele mai degrabă decât se afirmă în sânul lor.

Dacă trufia era socotită atunci „maica tuturor viciilor", este pentru că ea înseamnă „un individualism exagerat". Nu există mântuire decât în şi prin grup, amorul propriu e tot una cu păcatul şi pierzania.

Astfel, individul medieval este prins într-o reţea de ascultări, de supuneri, de solidarităţi, care vor sfârşi prin a se încăleca şi a se contrazice în aşa grad, încât îi vor permite să se libereze şi să se afirme printr-o inevitabilă alegere. Cazul cel mai tipic e acela al unui vasal supus mai multor seniori, şi care poate fi silit să aleagă între ei dacă vreun conflict îi ridică pe unii împotriva celorlalţi. Dar în general, şi multă vreme încă aceste dependenţe se cenciliszâ între ele, se ierarhizează pentru a lega şi mai strâns individul. În realitate, din toate aceste legături, cea mai tare e legătura feudală.

Este semnificativ faptul că multă vreme individul medieval nu există în singularitatea sa fizică. Nici în literatură, nici în artă, personajele nu sunt descrise sau zugrăvite cu particularităţile lor. Fiecare e redus la tipul fizic corespunzând rangului său, categoriei sale sociale.

Nobilii au părul blond sau roşcat. Păr de aur, păr ca inul, adesea creţ, ochi albaştri, ochi luminoşi 64. Aceste elemente sunt fără îndoială aportul războinicilor nordici, din vremea invaziilor, la canonul de

frumuseţe medievală. Când din întâmplare o personalitate însemnată scapă acestei convenţii fizice 64 Vairs (de la varius) desemnează în blazon culoarea rezultând din puncte alternate albe şi albastre.

366

ca de pildă persoana lui Carol cel Mare în descrierea lui Eginhard, confirmată de altminteri prin constatarea făcută în 1861, când a fost deschis mormântul şi măsurat scheletul care avea într-adevăr 7 picioare (1, 92 m), cum afirmase biograful – personalitatea sa morală este înăbuşită sub fraze de-a gata. împăratul este înzestrat de cronicar cu toate însuşirile bune aristotelice şi stoice, care sunt proprii rangului său.

Este un motiv mai mult pentru ca autobiografia să fie rară, şi adesea convenţională. Trebuie aşteptat, cum a arătat Georg Misch în Istoria autobiografiei, sfârşitul secolului al XI-lea pentru ca Otloh de Sanct Emmeran să-scrie prima autobiografie. Şi încă nu este vorba decât de un Libellus de suiş tentationibus, varia fortuna et scriptis55, care caută să prezinte lecţii de morală folosind pilda autorului. Acelaşi lucru va face şi un spirit atât de independent ca Abélard în Historia calamitatum mearum (Istoria nenorocirilor mele pilduitoare) Ea. Chiar şi De vita sua, a abatelui Guibert de Nogent, scrisă în 1115, nu e cu toată aparenţa sa mai liberă decât o imitaţie a Confesiunilor sfântului Augustin.

Omul medieval nu are niciun sens al libertăţii, după concepţia moderna. Libertate pentru el este tot una cu privilegiu, şi cuvântul se pune de obicei la plural. Libertatea este un statut garantat, este, după definiţia lui G. Tel-lenbach, „locul cuvenit în faţa lui Dumnezeu şi a oamenilor", este integrarea în societate. Nu există libertate fără o comunitate. Ea nu poate consta decât în dependenţă; superiorul garantând subordonatului respectarea drepturilor sale. Om liber e acela care are un protector puternic. Când clericii din epoca reformei gregoriene cereau „libertatea Bisericii", ei înţelegeau prin aceasta sustragerea de la dominaţia seniorilor pământeşti, pentru a nu fi supuşi direct decât celui mai mare senior, lui Dumnezeu.

Individul în Occidentul medieval aparţinea mai întâi familiei. Familie extinsă, patriarhală ori tribală. Sub autoritatea unui cap de

familie, ea înăbuşă individul, împovărându-l cu proprietate colectivă, responsabilitate colectivă, acţiune colectivă.

Această forţă de apărare a grupului familial este bine cunoscută la nivelul clasei senioriale în care neamul (lignage) impune cavalerului realităţile sale, datoriile sale, morala sa. Neamul este o comunitate de sânge compusă din „rude" (parents) şi „prieteni carnali" (amis charnels), adică pesemne rude prin alianţă. Neamul nu este de altminteri reziduul unei vaste familii primitive. El este o etapă de organizare a grupului familial nestructurat (liche) pe

56 Cărţulie despre ispitele, soarta schimbătoare şi scrierile sale. 66 Observăm că în traducerea titlului de mai sus se adaugă o notă în plus faţă de original.

367

371

113. UN CAVALER

Acest desen al bisericii construită din lemne aşezate în picioare (bois debout, stavkirke), din localitatea Gol, în Norvegia, de prin 1200, redă elementele esenţiale prestigiului unui cavaler: armamentul, calul zdravăn de luptă, câinele de vânătoare (Gol, Hallingdal, Norvegia).

114. CLASELE SOCIALE: CAVALERI ŞI ŢĂRANI LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XI-LEA

Pe acest timpan, rămăşiţă stingheră a colegialei Saint-Ursin din Bourges, cele două registre inferioare reprezintă Ios ţărani îndeplinind muncile rurale din lunile februarie-noiembrie, iar sus cavaleri dedându-se ocupaţiei lor preferate: vânătoarea. Pe registrul superior, absent aici, apăreau scene din Roman de Renart, care introduceau un ciudat element de satiră socială (Bourges, poarta din strada Henri Ducrot, nr. 28).

115. CLASELE SOCIALE: CLERICI ŞI ŢĂRANI

Acest basorelief împodobind portalul central al porticului catedralei din Lucea (din prima jumătate a secolului al XIII-lea) este realizarea unui atelier care continuă tradiţia marilor sculptori lom-barziţii. 80). În registrul inferior ţăranii îndeplinesc muncile anului. Aici ele au loc din ianuarie până în iunie: observăm arătura din februarie, iar în martie, lucrul pentru pregătirea butoaielor necesare

într-o regiune viticolă. Ei sunt domi. naţi în registrul superior – iarăşi în conformitate cu ierarhia socială – de cler: în stânga, sfântul Martin învre un mort; în dreapta, el este consacrat episcop (Lucea, Duomo = catedrala).

116. LUPTA CLASELOR: DREPTUL DE AZIL

Împotriva clasei militare, biserica a ocrotit poporul în secolele XI şi XII. Ea a pornit o mişcare de pace şi de oprire temporară a actelor de violenţă, (treve de Dieu) şi a pretins şi dreptul de azil pentru cei urmăriţi. Era destul ca fuga rul să apuce în mână ciocanul de bătut în poarta bisericii – sau ca aici, un atâlp al ei – pentru ca să scape de primejdia urmăririi. Pe acest capitel din secolul al XII-lea biserica a reprezenta cele trei ordine ale societăţii după idealul său: războinicii, al căror instrument şi simbol este sabia, se află la stânga, ţăranii la dreapta, iar la mijloc biserica, ordine a păcii şi a dreptăţii, simbolizată de coloana dreaptă şi solidă (Saint Nectaire, Puy de Dôme, detaliu al capitelului din; il. 145).

117-118. MONARHIA ŞI CLASELE SOCIALE: VISUL RĂU AL REGELUI HENRIC I AL ANGLIEI

Aceste patru miniaturi ilustrează visul de spaimă al regelui Henric I al Anglie i în 1130 în Normandia. Regele este ameninţat, pe rând, de ţărani (sus în stânga), de cavaleri (jos în stânga) îi de feţele bisericeşti: abaţi şi episcopi (în dreapta, sus). El se înapoiază în Anglia pe o mare agitată care simbolizează primejdiile şi greutăţile lumii. (Dintr-un manuscris din secolul al XII-lea al cron icii lui Ioan de Worcester, Oxford, ms. Corpus Cliristi Collège 157, f. 382 – 484).

119. CONTRASTE SOCIALE: BOGATUL ŞI SĂRACUL

Una din paginile Evangheliei exprimând contrastul dintre clase, care a fost

mai des ilustrată în evul mediu, e parabola sărmanului Lazăr şi a bogatului nemilostiv (Luca XVI, 19 – 25). „Şi în timp ce omul bogat mânca bunătăţi minunate, era un cerşetor numit Lazăr care zăcea în faţa uşilor sale, plin de bube (aceasta este şi imaginea lui Iov; il. 129), nădăjduind să se hrănească din fărâmele ce cădeau de la masa bogatului, dar nimeni nu i le dădea, ci câinii veneau să-i lingă bubele. Şi

s-a întâmplat de a murit cerşetorul, şi îngerii l-au dus în sânul lui Avraam. Şi a murit bogatul, şi l-a înghiţit iadul". Tema foamei, obsesia medievală accentuează şi mai mult contrastul social înfăţişat aici pe evangheliarul împăratului Henric al III-lea (1039) (îi. 53 şi 95) (Bibl. Escurialului, Codex Aureus, Cod. Vetrinas 17).

120. LUPTA CLASELOR: OM DE RÂND (VILAIN) CONTRA UNUI CAVALER

Celebrele sculpturi (cca. 1120-1140) de pe arhivolta portalului „de la Pescheria" din Modena reprezintă scene din legenda arturiană. Ele sunt probabil datorate legăturilor dintre Modena şi Normandia prin intermediul comitisei Matilda de Toscana, în strânse relaţii cu Lanfranc1 de Pavia, abate de Bec, precum şi prezenţei unei colonii normande la începutul secolului al XII-lea. Eliberarea din captivitate de către regele Arthur (cavalerul din stânga) a unei femei închise într-un turn şi păzită de un oarecare Burmaltus înarmat cu un ţepoi uriaş îi îngăduie sculptorului să reprezinte lupta ţăranului (vilain) care îşi foloseşte uneltele drept arme împotriva

1 Nu trebuie confundat cu arhitectul Lanfranco al catedralei amintite.

cavalerului, înfăţişarea cea mai frecventă a acestei teme fiind lupta lui David contra lui Goliat. (Modena, catedrala, portalul „de la Pescheria").

ŞI SUPRAVEGHEREA

121. ŢĂRANII

SENIORIALĂ

Pe această ilustraţie a lunii august din Psaltirea reginei Maria a Angliei (începutul secolului al XIV-lea) ţăranii seceră încovoiaţi sub ameninţarea bâtului vătafului seniorial (Londra, Brit. Mus. Royal ms. 2 B VII, f. 78 B).

122. REGALITATEA DE DREPT DIVIN: REX A DE-O CORONATUS

Această miniatură a „sacramentarului" lui Henric al II-lea, executat pentru acest împărat la Ratisbona (Regensburg) între 1002 şi 1004 şi dăruit de el catedralei din Bamberg, înfăţişează încoronarea împăratului şi ilustrează mistica regală a regelui încoronat de

Dumnezeu. Hristos aşază coroana pe capul lui Henric al II-lea, doi îngeri îi întind sabia şi lancea, sfântul Ulrih şi sfântul Emeran, patronii Ratisbonei, îi susţin braţele aşa cum Aaron şi Hur le susţinuseră pe ale lui Moise în lupta contra Amaleciţilor (München, Bibl. de stat bavareză Clm 4456, f. 11 r).

123. UN REGE MEDIEVAL: EYS-TEIN AL NORVEGIEI

Acest cap de marmură înfăţişându-l pe regele Eystein (1103 – 1123) întemeietorul mănăstirii de la Munkeliv lângă Bergen, este cel mai vechi portret regal cunoscut din ţările nordice. Deasupra unei fivuri cu trăsături realiste, care mai trădează încă spiritul artei vikinge barbare, se înalţă mult în sus simbolul regal, coroana, purtând pe ea numele suveranului şi calitatea lui şi dominată de semnul crucii (Bergen, muzeul istoric al Universităţii).

124. O CORONĂ REGALĂ: COROANA UNGARIEI

Coroana aşa-zisă a „sfântului Ştefan" datează de la sfârşitul veacului al XI-lea. Ea este o mărturie a poziţiei intermediare a Ungariei, vasală a Sfântului Scaun, dar deschisă influenţelor bizantine, Bizanţul fiind de altminteri modelul oricărei monarhii creştine. Această coroană a fost probabil oferită de împăratul Mihail al VII-lea Ducas (1071 – 1078) regelui Geza I (1074-1077). Fiecare panou este împodobit cu o nestemată mare şi o placă de smalţ bizantin. Pe partea din faţă este Hristos „în măreţie", înconjurat de doi sfinţi militari: sfântul Gheorghe şi sfântul Dumitru, şi de doi sfinţi tămăduitori, sfinţii Cosma şi Damian; pe cea dinapoi apar simetric şi semnificativ basileul Mihail, având în stânga sa, şi cu ochii întorşi spre el, pe regele Geza.

125. O CÂRJĂ EPISCOPALĂ

Cârja este insigna episcopală corespunzând sceptrului regal. Această cârjăde bronz cu smalţuri din secolul al XIII-lea, realizare a artei de la Limoges, se termină printr-un cap de şarpe sau de balaur (exemplu de transformare a materiei în fiinţă vie mult preţuită de arta medievală). împotriva acestuia se avântă în luptă un sfânt Mihail1 sau sfânt Gheorghe înscris în spaţiul circular al extremităţii de sus a cârjii. Ansamblul se sprijină pe un ornament floral învol1 Aripile par să indice clar că e vorba de acest – rhaghel.

burat, amintind de tendinţa mai „naturalistă" a artei gotice

(Paris, Muzeul Cluny).

126. O INSIGNĂ IMPERIALĂ: SFÂN-TA LANCE

Sfânta lance, denumită „lancea sfântului Mauriciu", începând din secolul al XI-lea are o poveste obscură. La început simplă cutie de moaşte conţinând un cui din crucea lui Hristos, a trecut din Italia de nord în regatul Burgundiei, apoi în 926 în posesiunea Casei de Saxonia. După restaurarea Otoniană, s-a încărcat de semnificaţii politice; mai întâi emblemă a revendicărilor imperiale asupra regatului Italiei, a căpătat în secolul al XI-lea rolul unui adevărat stindard, simbolizând caracterul sacru al misiunii imperiale. Purtată înaintea împăratului, ea a fost încorporată sub Conrad al II-lea în Crucea Imperiului (Viena, Kunsthistorisches Museum).

127. CEI EXCLUŞI: UN LEPROS Un lepros vine, sunând din clămpănitoarea sa, la porţile unui oraş al cărui acces îi este interzis. Această miniatură împodobeşte un exemplar al versiunii franceze din secolul al XIV-lea al vestitului Miroir historial al lui Vincent de Beauvais, rezumat al istoriei universale prin anecdote morale mergând de la creaţie până la Ludovic cel Sfânt. Scena se referă la o anecdotă privindu-l pe fiul lui Iozafat, regele Iudeii: „Regele îi pusese în vedere însoţitorului fiului său să-l ferească de orice privelişte tristă; dar s-a întâmplat că acesta a întâlnit în drum un lepros, un orb şi un schilod". (Paris, Bibl. Arsenalului, ms. 5080, f. 373).

128. CEI ÎNCHIŞI: TEMNIŢĂ Această miniatură a unui evangheliar executat prin 1020 – 1040 la mănăstirea din Reichenau, al cărui stil poate uşor fi recunoscut (îi. 91), ilustrează parabola datornicului rău (Matei XVIII, 23 – 25). Cruţat de stăpânul său, el a aruncat în închisoare pe propriul său datornic. Poarta căscată a închisorii simbolizează ameninţarea unei apăsări pe care lumea feudală o exercită adesea în chip nedrept împotriva săracilor (München, Bibl. de stat bavareză Clm 2338, f. 158 v).

129. CEI EXCLUŞI: IOV

Iov, scărpinându-şi bubele şi rănile cu un cuţit, este simbolul omenirii lovite de calamităţi. Această miniatură din secolul al XII-lea împodobeşte un manu-scri? al uneia din cărţile cele mai citite şi

comentate în evul mediu: aşa-zisele Moralia în Job ale lui Grigore cel Mare (Paris, Bibl. Nat., ms. lat. 18307, f. IV).

J30. CEI EXCLUŞI: BALADA SPÂNZURAŢILOR

Această miniatură executată la mănăstirea Bury St. Edmund, Suffolk, între 1125 şi 1150, împodobeşte un manuscris al vieţii, minunilor şi pasiunii stântului Edmund, rege al Est-Angliei de la 855 la 890. Prins de danezi, el a fost legat de un arbore, străpuns de o ploaie de săgeţi, apoi decapitat. Un lup supranatural (un loup-garou) a venit, potrivit cu legenda, să vegheze lângă capul regelui, care continua să strige pentru a îndruma pe cei ce umblau căutându-i trupul. O dată ajunşi stăpâni ai Angliei, danezii au cinstit cu cucernicie victima lor. Cnut cel Mare a ridicat pe locul martirizării regelui abaţia Bury St. Edmund. Sfântul a ajuns apoi patronul învăţăceilor de „naţie engleză" de la Universitatea din Paris (New York, Bibl. Pierpont Morgan, ms. 736, f. 19 v.)

371

«—367 24*

I

care îl aflăm în societăţile germanice din evul mediu timpuriu, aşa-zisa Sippe. Membrii neamului sunt legaţi prin solidaritatea de neam (lignagere). Ea se manifestă mai ales pe câmpul de luptă şi în domeniul onoarei.

Guillaume d'Orange, în Le couronnement de Louis, imploră pe Maica Domnului:

A mon secours venez
Afin que je ne fasse lichetă
Qui a mon lignage soit reprochie

Într-ajutor veniţi-mi mie ia să nu fac vreo mişelie Ce-ar păta neamu-mi pe vecie.

Roland refuză multă vreme la Roncevaux să sune din corn pentru a-l chema pe Carol cel Mare într-ajutor, de teamă să nu întunece cinstea neamului.

Solidaritatea de neam se manifestă mai ales în răzbunări particulare, aşa-zisele J'aidt>s. În Burgundia, în timpul lui Radulfus Glaber, o ură de neiertat ridică două neamuri unul împotriva altuia:

„Lupta dăinuia de mulţi ani, când într-o zi de cules de vie cele două tabere s-au încăierat pe teritoriul viei; în această luptă mulţi şi-au găsit moartea, de o parte şi de alta.

Din fiii şi nepoţii de fii ai neamului despre care e vorba, unsprezece au pierit. Şi în mersul vremii cearta a urmat mai departe, duşmănia s-a înveninat încă şi mai mult şi nenorociri fără număr au continuat să lovească această familie, din care mulţi au fost asasinaţi timp de treizeci de ani şi mai bine", în Occidentul medieval vendeta este multă vreme practicată, admisă, lăudată.

Sprijinul pe care eşti îndreptăţit să-l aştepţi de la o rudă duce la afirmaţia îndeobşte întâlnită că bogăţia cea mare stă în numărul rudelor.

La căpătâiul nepotului său Vivien, pe moarte, Guillaume d'Orange se jeleşte:

Las! de mon lignage ai per du tont le grain.

Vai am pierdut din neamu-mi şi ultima sămânţă.

Neamul pare să corespundă stadiului familiei agnatice, al cărei temei şi ţel este păstrarea patrimoniului comun. Originalitatea familiei agnatice feudale este că funcţia militară şi relaţiile personale constând într-o fidelitate mai presus de orice, au tot atâta importanţă pentru grupul masculin al neamului ca rolul economic al acestuia. Acest complex de interese şi de sentimente stârneşte de altminteri în familia feudală tensiuni de o excepţională violenţă. Neamul este mai mult încă imbold spre drame decât spre fidelitate. Rivalitate între fraţi mai întâi, autoritatea nefiind asigurată de la bun început întâiului născut, ci revenind aceluia dintre fraţi căruia ceilalţi îi recunosc destoinicia să comande, recunoaştere adesea plină de reticenţe, adesea reluată în discuţie. Familiile regale feudale dau făţiş spectacolul rivalităţii şi urii dintre

372

Călărime şi cavaleri pedestraşi o i km.

Renaud de Bouioqn

35. LUPTA DE L\ „ARSOUF" (După Verbruggen: Vie Krijgskunst în West Europe)

35, 36, 37. LUPTELE DE LA „ARSOUF" (1191) BOUVINES (1214)

COURTRAI (1302)

36. LUPTA DE LA BOL VÂNES (După Verbruggan, ibidem)

În luptele medievale ordinea şi coeziunea sunt condiţiile hotărâtoare ale succesului. Organizarea unei mase comune este esenţială. La „Arsouf" (35) în ziua de 7 septembrie 1191 oastea cruciaţilor comandată de Richard Inimă de Leu înaintează în bună rânduială de-a lungul ţărmului mării urmată şi apărată de flota creştină, când este atacată în dreptul pădurii de la „Arsouf" de oastea musulmană a lui Saladin. Regele poate îndată să-şi transforme coloana de marş într-o masă bine eşalonată în adâncime, care şarjază puternic pe musulmani punându-i pe fugă. Coeziunea diverselor unităţi

373

sau corpuri de trupă („batailles") grupând pe compatrioţi a jucat un rol capital în biruinţă. S-au distins în mod deosebit Templierii care au luptat „ca fiii unui aceluiaşi tată", precum şi anumite grupuri familiale (lignages) luptând împreună, ca acela al lui Jacques d'Aves-nes. Cruciaţii şi-au păstrat rândurile atât de strânse încât, după spusa cronicarilor, dacă s-a fi zvârlit un măr în oastea creştină, el nu ar fi putut să cadă pe jos ci ar fi căzut pe un cal sau un călăreţ. La Bouvines (36) în ziua de 27 iulie, oastea regelui Franţei Filip August biruie oastea coalizată a împăratului Otto, a

I

XComitelui de Flandra, Ferrand, şi a lui Renaud de Boulogne, mulţumită unei serii de greşeli ale adversarului, bine exploatate de comandantul armatei regale franceze, episcoul Guerin. Guerin desfăşoară frontul trupelor sale (1200 1300 de cavaleri, 5.000 de pedestraşi) pentru a evita o năpădire a duşmanului din părţi (aripi) dar nu şi le întinde în aceeaşi măsură cu adversarii care îşi desfăşoară pe vreo zece km. cei 1 300 – 1.500 de cavaleri şi 7.500 de pedestraşi, a

37. LUPTA DE LA COURTRAI (După Verbruggen, ibidem)

l

fii: „s căror coeziune este deci mai slabă. Aceştia de cum obţin un succes, pornesc prea curând în urmărire (ceea ce s-a întâmplat cu germanii lui Otto care dau peste cap pe pedestraşii comunelor franceze şi ajung până la Filip August al cărui cal este omorât) astfel că

Guerin poate să-şi disocieze eforturile contra coalizaţilor, bătând succesiv aripa stângă, centrul şi aripa dreaptă a aliaţilor. Coeziunea corpurilor de trupă franceză („ba-tailles") a fost hotărâtoare. O analiză a textului cronicarului Guillaume le Breton scoate în evidenţă cinci lupte individuale (dintre care trei ale câte unui cavaler împotriva unei unităţi adverse) faţă de cincisprezece lupte între unităţi. Se înlătură astfel mitul bătăliilor medievale constând din dueluri individuale. La Courtrai (37) se afirmă victoria revoluţionară a pedestraşilor comunelor flamande asupra floarei alese a cavalerilor francezi. Armatele feudale dispreţuiesc pe pedestraşi: se socoteşte că 10 cavaleri greu înarmaţi ar face cât 100 de pedestraşi. Francezii, a căror armată numără 2.500 de nobili şi cam 4.000 de arbale-tieri şi pedestraşi, au deci o largă majoritate calitativă faţă de cei 8.000 de pedestraşi flamanzi (mai ales din Bruges) sprijiniţi de aproximativ 500 de nobili. Dar flamanzii îşi înving aprehensiunea îmbărbătaţi de cei doi principi şi de nobilii care descăleca şi pornesc în fruntea lor, precum şi de fraţii minoriţi care binecuvântează trupele lor şi spovedesc pe luptători şi apăraţi de primele două rânduri de oameni înarmaţi de suliţe şi de „goedenday". Ei au ştiut de asemenea să-şi aleagă o poziţie care îi întăreşte. Având în spate râul Lys, ei nu pot să fugă şi sunt siliţi să biruie sau să moară. Cele două şanţuri care îi despart de cavalerii francezi îi împiedică pe aceştia să-şi pornească şarjele de la distanţă, învălmăşeala, apoi măcelul, sunt îngrozitoare. Jumătate din cavalerii francezi, mai bine de o mie sunt ucişi, prada este uriaşă, din care fac parte mai bine de cinci sute de pinteni auriţi, care vor da acestei lupte numele tradiţional de „lupta pintenilor auriţi", şi pe care flamanzii îi atârnă în biserica Notre Dame din Courtrai, de unde îi vor relua cavalerii francezi după revanşa lor la Roosebecke în 1382. Spaima cavalerilor fugari, care ajung seara la Tournai, este aşa de mare, încât nu sunt în stare nici să mănânce. Victoria „unghiilor albastre" * este contemporană cu aceea a pedestraşilor scoţieni la Banockburn (1314) şi elveţieni (Morgarten 1315, Vottem 1346). Trupele populare au ştiut să se organizeze în momentul în care începe declinul feudalilor.

— Numire dispreţuitoare dată meşteşugarilor, cei mai mulţi textilişti, cu mâinile mânjite de coloranţi (N.T.).

fraţi, aţâţate încă de mirajul coroanei. De pildă, lupta dintre fiii lui Guilelm Cuceritorul: Guilelm Roşcatul (Rufus), Robert „Courteheuse" şi Henric I57; sau lupta dintre Petru cel Crud şi Henric „de peste mare" (Transtamare), fraţi vitregi de altminteri – în Castilia din secolul al XIV-lea. Neamul feudal

57 în Anglia după anul 1087.

I

zămislea în chip firesc fraţi ucigaşi asemenea lui Cain. Şi zămislea şi fii nesupuşi. Intervalul redus dintre generaţii, scurtimea mediei normale de viaţă de atunci, necesitatea pentru senior, şef militar, să-şi manifeste autoritatea de cum a ajuns la vârsta care îi impune să-şi justifice rangul participând la luptă – toate acestea aţâţă la culme nerăbdarea tinerilor feudali. De aici rezultă răzvrătirea fiilor împotriva tatălui; Henric cel Tânăr, Richard Inimă de Leu şi Geoffroy de Bretania contra lui Henric al II-lea al Angliei şi până la ridicarea viitorului Ludovic al XI-lea contra părintelui său Carol al VII-lea, acţiune prin care se dovedeşte şi el un adevărat moştenitor feudal. Raţiuni economice şi raţiuni de prestigiu se îmbină de altminteri, pentru ca tânărul senior ajuns la majorat să se depărteze de părintele său, în aşteptarea moştenirii, şi să devină cavaler rătăcitor.

Mai sunt şi tensiuni născute din căsătorii multiple şi din prezenţa a numeroşi bastarzi, situaţia de bastard, ruşinoasă la cei mici, neatrăgând după sine niciun oprobriu la cei mari.

Regăsim în literatura epică aceste tensiuni susceptibile să ofere scriitorilor elementul dinamic al unor acţiuni dramatice. Poemele epice (chansons de geste) sunt pline de drame de familie. În Huon apare Charlot, fiul nevrednic al lui Carol cel Mare, şi însuşi fratele lui Huon, trădătorul Gerard, îi uzurpă moştenirea.

După cum este normal într-o familie agnatică58, o legătură deosebit de importantă e cea care uneşte pe unchi cu nepotul său sau mai precis pe fratele mamei, avunculus, cu fiul acesteia. Tot în chansons de geste ni se înfăţişează un mare număr de perechi de unchi şi nepoţi: Carol cel Mare – Roland, Guillaume d'Orange – Vivien, Raoul de Cambrai – Gautier… Există în societatea medievală un nepotism

general a cărui formă ecleziastică nu este prin forţa lucrurilor decât un caz particular.

Această familie, mai mult agnatică decât patriarhală, poate fi regăsită în clasa ţărănească. Ea se confundă aici mai strâns cu exploatarea rurală, cu patrimoniul economic. Ea grupează împreună pe toţi cei care trăiesc în aceeaşi casă şi se îndeletnicesc cu fructificarea aceluiaşi pământ. Această familie ţărănească, ce constituie celula economică şi socială fundamentală a societăţilor similare celor ale Occidentului medieval, ne este totuşi puţin cunoscută. Comunitate cu o existenţă reală, ce nu posedă totuşi o expresie juridică proprie, ea este cu adevărat ceea ce se va numi în Franţa vechiului regim la communaute taisible al cărei nume chiar – căci taisible e ceea ce e ţinut sub tăcere, aproape tăinuit – arată îndeajuns că dreptul nu îi recunoaşte bucuros existenta.

58 Compusă, în sensul strict, din descendenţii în linie masculină ai unui strămoş comun. Dar din context, unde e vorba de legătura dintre nepot cu unchiul matern, ar rezulta că sensul aici trebuie lărgit.

În sânul acestei entităţi primordiale, adică familia, este greu să surprinzi locul pe care l-au ocupat femeia şi copilul, precum şi evoluţia suferită de condiţiile lor respective.

Că femeia e socotită inferioară, lucrul acesta nu suferă nicio îndoială. În această societate militară şi virilă, cu posibilităţile de trai mereu ameninţate, şi în care, prin urmare, fecunditatea este mai degrabă un blestem decât o blagoslovire (de unde vine şi interpretarea sexuală şi procreatoare a păcatului originar), femeia nu se află la loc de cinste. Şi se pare că într-adevăr nici creştinismul nu a ajutat prea mult laâmbunătăţireapoziţieisalematerialeşimorale. În păcatul originar ea este marea vinovată. Şi în diferitele forme ale ispitei diabolice, ea este, hotărât, cea mai nocivă întrupare arăului, Vir est capul muU«m59. Bărbatul este cap femeii, a zis într-adevăr sfântul Pavel (Ephes, V, 23), şi creştinismul e încredinţat de acest adevăr şi îl propovăduieşte, în continuare. Când în creştinism observăm o reabilitare a femeii – şi cei mai mulţi au vrut să recunoască în cultul Fecioarei, care a triumfat în secolul al XII-lea şi al XIII-lea, o cotitură a spiritualităţii creştme, ce

subliniază răscumpărarea femeii păcătoase prin Maria, Eva cea nouă, revenire ce poate fi întrevăzută şi în cultul Magdalenei, care se dezvoltă începând din secolul al XII-lea, cum s-a putut dovedi cu prilejul istoriei centrului religios de la Ve zelay* –, această reabilitare nu se află la originea ci la încheierea mişcării de îmbunătăţire a situaţiei femeii în societate. Rolul femeilor în curentele eretice medievale – îndeosebi ale catharilor – sau paraeretice – beghinele, de pildă – este semnul nemulţumirii lor faţă de locul ce li s-a făcut în societate. Dispreţ al femeii care nu trebuie totuşi nuanţat. Mai întâi femeia, chiar dacă nu este atât de utilă ca bărbatul în societatea medievală, joacă totuşi – lăsând la o parte funcţia ei procreatoare – un rol apreciabil începând chiar cu cel de pe planul economic. În clasa ţărănească munca ei este aproape echivalentă cu a bărbatului, chiar dacă nu îi este egală. Când Helmbrecht vrea să-şi convingă sora, Gotelinde, să fugă din casa tatălui ei, ţăran, pentru a se mărita cu un ştrengar (truand) care îi va oferi o viaţă de cucoană, el îi spune: „Dacă te măriţi cu un ţăran, nu vei afla femeie mai nenorocită ca tine. Va trebui să torci, să meliţezi inul, să dai la meliţoi cânepa, să baţi cu ciocanul60 rufele şi să smulgi sfecla". În clasa sxiperioară femeile, măcar că au ocupaţii mai „nobile", nu au mai puţin o activitate economică importantă. Ele sunt în fruntea gineceelor, unde se execută lucrări de lux4 stofe preţioase, broderii, tapiserii, în ateliere ce acoperă în mare parte nevoile vestimentare ale seniorului şi ale

69 Bărbatul este cap femeii.

60 Battre le linge, rufele se spălau la râu, unde erau bătute cu nişte ciocane pe o tăblie de lemn.

I

tovarăşilor săi. Mai prozaic, ele sunt muncitoarele textile ale grupului seniorial. Pentru a desemna cele două sexe, vocabularul – chiar şi cel juridic, nu numai cel obişnuit – foloseşte expresia le cote de l'epee şi le câte de la quenouille". În literatură, genul poetic asociat femeii, şi pe care Pierre le Gentil îl numeşte de altminteri chanson defemme, a primit numele tradiţional de chanson de toile (cântecul pânzei), cântat în ginecee, în atelierul unde se toarce. Când între

secolele IX şi XI, pătura superioară a clasei economice – adică a acelor laboratores ai epocii – parvine la o promovare socială, femeile făcând parte din această categorie, beneficiază şi ele de aceeaşi promovare. Este vrednic de reţinut că în toate epocile evului mediu venirea pe lume a fiicelor, măcar că nu trezeşte o bucurie deosebită, nu este ca în alte societăţi misogine – cel puţin după cât putem bănui – sancţionată de infanticid. Manualele penitenţiale, care înşiră un lung pomelnic de practici sălbatice şi crude, sunt în general mute asupra acestui punct. Pe de altă parte, în păturile superioare ale societăţii, femeile s-au bucurat întotdeauna de un anumit prestigiu. Cel puţin unele dintre ele. Doamnele de neam ales au strălucit de o lumină vie al cărei reflect s-a păstrat în literatură. Deosebite prin fire sau destin, blânde sau crude, nenorocite sau alintate de soartă, Berta, Sibila, Guiburg, Crimhilda, Brun-hilda alcătuiesc o cohortă de eroine de prim plan. Ele sunt ca un fel de transpunere pământească a acelor figuri feminine religioase care înfloresc în arta romanică şi gotică, madone hieratice care se umanizează, apoi îşi arcuiesc mlădios trupul 82 şi împrumută o graţie manierată, fecioare înţelepte şi fecioare nebune, schimbând între ele lungile priviri ale dialogului viciului cu virtutea, tulburate şi tulburătoare Eve în care maniheismul medieval pare să-şi pună întrebarea: „Oare cerul a creat această comoară de minuni pentru a face din ea locaşul unui şarpe?” 83 Şi bineînţeles, în literatura lirismului de curte8* doamnele inspiratoare şi poete – eroine reale sau de vis: Alienor d’Acquitaine, Marie de Champagne, Marie de France*, întocmai ca Isolda, Guenievra sau Prinţesa din depărtare – joacă un rol superior; ele inventă iubirea din vremurile moderne. Dar aceasta este altă poveste65, care va fi evocată mai încolo.

S-a susţinut adesea că în vremea cruciadelor, femeile fiind lăsate să rămână singure, în Occident, s-a ajuns astfel la sporirea puterii şi drepturilor lor. Recent încă, David Herlihy a afirmat că situaţia femeilor, mai ales în pătura

61 Partea spadei şi partea furcii de tors.

02 Se dăhanchent, Particularitate stilistică din goticul secolului al XIV-lea care se manifestă în accentuarea tot mai voită a mişcării de inflexiune imprimată staturii Fecioarei în picioare, purtând copilul pe

unul din braţe şi arcuindu-şi trupul pentru a restabili echilibrul necesar.

63 Le ciel a-t-il formi cel amas de merveillss – bour la demeure d'un serpent? Citat din PAUL VALÉRY. La jeune Parque.

64 Litterahire courtoise vezi Dict. de nume la Cur tenie.

65 Expresie împrumutată de la Kipling.

superioară a societăţii senioriale şi îndeosebi în Franţa meridională şi Italia, s-a îmbunătăţit în două etape, şi anume: în vremea carolingiană, şi în vremea cruciadelor şi a Reconquistei. Poezia trubadurilor ar fi reflectul acestei promovări a femeii părăsite. Dar a da crezare unui sfânt Bernard evocând o Europă golită de bărbaţii săi sau unui Marcabru* care reda suspinele unei castelane ai cărei curtezani sunt plecaţi cu toţii în cruciada a doua ar însemna să luăm drept realităţi generale dorinţele unui propagandist fanatic al cruciadei şi ficţiunea unui poet cu imaginaţie vie. De altminteri, citind pe trubaduri nu ai impresia că lumea poeziei lirice de curte ar fi un univers de femei singure. Departe de aceasta. Şi cercetarea actelor juridice dovedeşte că în orice caz, în privinţa gestiunii bunurilor ambilor soţi, situaţia femeii s-a înrăutăţit trecând din secolul al XII-lea în al XIII-lea.

Lucrul se schimbă în privinţa copilului. La drept vorbind există oare copii în Occidentul medieval? Dacă te uiţi la opere de artă s-ar zice că nu. Îngerii, care mai târziu vor fi de preferinţă nişte copii, şi chiar din aceia puţin cam echivoci, pe jumătate îngeri pe jumătate amoraşi, sunt în evul mediu hotărât adulţi indiferent de sexul căruia îi aparţin. Pe când în sculptură Fecioara a devenit o femeie desăvârşită – pe cât de frumoasă pe atât de blândă şi cu adevărat feminină, evocând un model concret şi desigur iubit, pe care artistul a încercat să-l imortalizeze. copilul Iisus rămâne un groaznic omuleţ pitic pentru care în chip vădit nu simte interes nici artistul, nici vreunul din comanditarii operei şi nici publicul. Trebuie să aşteptăm sfârşitul evului mediu ca să se răspândească o temă iconografică pe care o simţim pătrunsă de un nou interes pentru copil – interes de altminteri care în această vreme de mortalitate infantilă ridicată, este în primul

rând îngrijorare: este vorba de tema Măcelului pruncilor nevinovaţi care în lumea devoţiunii îşi află ecoul în marea răspândire asărbătoarei Sfinţilor Nevinovaţi66. Ospiciile de copii găsiţi, care sunt puse sub patronajul acestora, nu se întâlnesc mai înainte de secolul al XV-lea. Acest ev mediu utilitar, care nu are timp să se înduioşeze sau să se minuneze în faţa copilului, abia de-l mai vede. S-a mai observat că nu există copii în evul mediu, ci doar mici adulţi. De altminteri, copilul nu are parte adesea de educatorul obişnuit în societăţile tradiţionale care să-l poată forma – bunicul. Durata medie a vieţii e prea scurtă în evul mediu pentru ca mulţi copii să-şi fi cunoscut bunicul. Abia ieşiţi din încăperile femeilor, unde fiinţa lor copilărească nu este luată în serios, ei sunt aruncaţi în mijlocul ostenelilor muncii rurale sau al uceniciei militare. Vocabularul din chansons de geste este şi aici revelator. Aşa-zisele Enfances Vivien, Enfances du Cid nu zugrăvesc copilul, ci pe tânărul erou adolescent şi precoce, cum e firesc în societăţile primitive, şi care a ajuns flăcău. Copilul va apărea odată cu familia casnică legată de o coabitare restrânsă lagrupul strâmt al ascendenţilor şi

Saints Innocents. Pruncii ucişi din porunca lui Irod la naşterea lui Hristos.

l

descendenţilor direcţi, familie casnică ce apare şi se înmulţeşte odată cu mediul urban şi cu formarea clasei burgheze. Copilul este un produs al oraşului şi al burgheziei, ambianţă care, dimpotrivă, apasă şi înăbuşă pe femeie. Femeia este aservită căminului, în timp ce copilul se liberează şi deodată umple casă, şcoala, strada.

Prins de familie, care îi impune servituţile posesiunii şi ale vieţii colective, individul, cu excepţia celui de la oraş, mai este înghiţit de o altă comunitate: aceea a domeniului seniorial pe care îşi duce traiul. Desigur, între vasalul nobil şi ţăran, oricare i-ar fi condiţia, deosebirea este considerabilă. Dar la niveluri deosebite, şi cu mai mult ori mai puţin prestigiu, ei aparţin amândoi domeniului seniorial sau mai bine zis seniorului de care depind. Şi unul şi celălalt sunt „omul" seniorului; pentru unul, într-un sens nobil, pentru celălalt, într-un sens umilitor,

termenii care adesea însoţesc acest cuvânt – „omul" – precizând de altminteri toată distanţa ce există între condiţiile lor. De exemplu, pentru vasal: Homnte de bouche tt de main, ceea ce evocă o intimitate, o comunicare, un contract care îl situează pe vasal, deşi inferior, în aceeaşi zonă cu seniorul său. Pentru celălalt homme deporte (homo deportestate), adică dependent de senior, fiind în puterea seniorului. Dar în schimbul doar al protecţiei şi al contravalorii economice a dependenţei – aici feuda, acolo lotul ţărănesc (tenure) – şi unul şi altul trebuie să presteze seniorului o serie de „ajutoare67", servicii, redevenţe, şi amândoi sunt supuşi puterii sale, care nu se manifestă în niciun alt domeniu aşa clar că în domeniul judiciar.

Printre funcţiile acaparate de feudali în dauna puterii publice, nu este niciuna care să fie mai apăsătoare pentru dependenţii seniorului decât funcţia judiciară. Desigur, vasalul este chemat mai des să ia loc la tribunal ca judecător, alături de senior, sau ca substitut al acestuia decât ca împricinat. Dar şi el e supus judecăţilor lui pentru delicte, dacă seniorul nu are decât dreptul de justiţie măruntă, sau chiar pentru crime dacă îi aparţine acestuia şi justiţia criminală. Când este aşa, atunci temniţa, spânzurătoarea şi stâlpul infamiei68, sinistre prelungiri ale tribunalului seniorial, sunt nişte simboluri mai degrabă de opresiune decât de justiţie. Fără îndoială, extinderea progresivă a justiţiei regale a însemnat, mai mult chiar decât o îmbunătăţire a justiţiei, un ajutor la emanciparea indivizilor care vedeau drepturile lor mai bine garantate în comunitatea mai largă a regatului decât în grupul mai strâmt, şi chiar numai

67 Termen însemnând în cazul vasalului nobil acel cunoscut auxilium la care e ţinut faţă de suzeran, iar în acela al ţăranului un impozit indirect datorat seniorului.

68 Le pl lori. În realitate, acesta îşi avea rostul în comunităţi mai mari.

din această singură cauză mai strict, dacă nu şi mai apăsător al senioriei. Dar acest mers progresiv a fost lent. Ludovic cel Sfânt, unul din suveranii cei mai grijulii să combată în acelaşi timp nedreptatea şi să pună să fie respectată puterea regală, este uimitor de respectuos

faţă de curţile de judecată seniorială. Guillaume de Saint Pathus povesteşte în această privinţă o anecdotă sugestivă. „Regele, înconjurat de o mare mulţime de norod asculta, în cimitirul bisericii din Vitry predica unui dominican, fratelelambert. Aproape de locul acela, «o adunare de oameni» (une assemblee de gens) făcea aşa mare zarvă într-o tavernă, încât nu se mai auzea ce spunea predicatorul. Blagoslovitul rege a întrebat al cui era dreptul de judecată în acel loc şi i s-a răspuns că dreptul de judecată era al său. Atunci a poruncit unora din sergenţii" săi să-i facă pe aceşti oameni să înceteze de a tulbura cu zgomotul lor cuvântul lui Dumnezeu, ceea ce s-a şi făcut". Biograful suveranului conchide: „Se crede că blagoslovitul rege a întrebat al cui era dreptul de judecată din acel loc, de teamă că dacă ar fi aparţinut altuia, şi nu lui, să nu-i fi încălcat cumva dreptul de judecată al aceluia".

Întocmai aşa cum un vasal dibaci poate să întoarcă în folosul său multiplicitatea şi uneori chiar contradicţia dintre diferitele sale obligaţii de vasalitate, tot astfel şi dependentul şiret al seniorului poate să se strecoare între aceste jurisdicţii care se încalecă.

Reţinem că individul este cel ce ştie şase descurce. Apăsarea multiplului colectivism al evului mediu a conferit termenului de individ această „aură" 70 echivocă. Individ e acela care n-a putut scăpa de grup decât printr-o faptă rea. El este un vânat sortit – dacă nu spânzurătorii – cel puţin capcanei poliţieneşti. Individ e tot una cu suspect.

Fără îndoială, cele mai multe din aceste comunităţi pretind de la membrii lor un devotament şi o serie de sarcini, ce sunt în teorie o compensare corespunzând unei protecţii. Dar preţul plătit este o realitate care este resimţită concret, în timp ce protecţia nu e întotdeauna reală şi evidentă. În principiu, pentru a întâmpina nevoile săracilor, Biserica percepe dijma (zeciuiala) asupra membrilor unei alte comunităţi71 constituite de parohie. Dar dijma nu îngraşă ea oare mai adesea pe membrii clerului, cel puţin ai clerului înalt? Adevărată sau falsă, aceasta este credinţa majorităţii enoriaşilor parohiei, şi dijma este una din redevenţele cele mai detestate de norodul medieval.

69 Termen provenind din servientes şi desemnând în evul mediu nişte slujbaşi mai mărunţi ai justiţiei regale.

70 „Aura", probabil în sensul metapsihic de nimb sau emanaţie vizibilă înconjurând un corp.

71 Înfăţişată în paralel cu comunitatea cea mare a săracilor.

Cumpăna binefacerilor şi a supunerii pare să se echilibreze mai bine în sânul unor alte comunităţi în aparenţă mai egalitare: comunităţile săteşti, comunităţile urbane.

Comunităţile rurale opun adesea pretenţiilor senioriale o rezistenţă victorioasă. Baza lor economică este de o importanţă esenţială. Ele distribuie, gospodăresc, apără acele terenuri de păşunat şi de exploatare forestieră constituind aşa-zisele „communalia", a căror menţinere este vitală pentru majoritatea familiilor ţărăneşti, care nu ar putea trăi fără aportul lor hotărâtor pentru hrana porcului sau a caprei lor şi pentru aprovizionarea proprie cu lemne. Şi totuşi, comunitatea sătească nu este egalitară. Câţiva capi de familie – adesea oameni bogaţi, uneori simpli descendenţi ai unor familii tradiţionale de notabili – domină şi conduc în folosul lor treburile comunităţii. Robert Hilton şi Michael Postan au arătat că în multe sate engleze, din secolul al XIII-lea exista câte un grup de săteni mai avuţi care avansau bani, fie pentru nişte împrumuturi individuale (jucând atunci rolul cămătarilor pe care evreii nu-l jucau sau nu-l jucau încă în mediul rural englez) fie pentru acoperirea sumelor numeroase şi adesea ridicate pe care le datora colectivitatea: amenzi, cheltuieli de judecată, redevenţe comune. Este grupul aşa-zişilor „garanţi", warrantors, aproape întotdeauna compus din aceleaşi nume pentru o perioadă dată, care apar în „chartele" satului. Ei alcătuiesc de altminteri adesea „guildul" sau frăţia satului, căci comunitatea sătească nu este nici ea în genere moştenitoarea unei comunităţi rurale primitive, ci o formaţiune socială mai mult ori mai puţin recentă, contemporană cu acea mişcare ce a creat instituţii originale atât la ţară cât şi la oraş, ca urmarea înfloririi din secolele X – XII. Italia este locul în care surprinzi poate cel mai bine paralelismul între aceste două aspecte ale aceluiaşi fenomen, măcar că toată creştinătatea 72 îl cunoaşte. În secolul al XII-lea, în regiunile Pon-thieu şi Laon în acelaşi moment în care izbucnesc insurecţii comunaliste73 în oraşe, izbucnesc şi la ţară, unde ţăranii alcătuiesc

comune colective întemeiate pe câte o federaţie de sate şi de cătune. În ce priveşte Italia, se ştie bine, mai ales de la lucrările lui R. Caggese, P. Sella, F. Schneider şi G.P. Bognetti încoace, că naşterea comunelor rurale este paralelă cu a comunelor urbane; mai mult încă: se presimte rolul capital jucat în amândouă cazurile de solidarităţile economice şi morale care s-au constituit în asemenea grupuri de aşezări „vecine" Aceste viciniae sau vicinantiae au constituit nucleul comunităţilor din epoca feudală. Fenomen şi noţiune de bază, cărora li se

72 E vorba aici de lumea occidentală.

73 Având drept scop instaurarea comunei. Termenul nu există în dicţionarele franceze şi nici în cele române dar e menţinut în versiunea de faţă pentru aceleaşi motive pentru care a fost folosit în textul original.

r?

opun, cum se va vedea, fenomenele şi noţiunile legate de străini. Ce e bun vine de la vecini, ce e răw. – de la străini. Dar acele viciniae, o dată ajunse comunităţi structurate, se stratifică şi în fruntea lor apare un grup de boni hsmines, oameni buni, sau prud hommes, notabili dintre care se recrutează consulii sau dregătorii şi slujbaşii comunali.

Tot astfel în oraşe, corporaţiile* şi frăţiile care asigură protecţia economică, fizică şi spirituală a membrilor lor, nu sunt instituţiile egalitare pe care ni le închipuim adesea. Dacă prin controlul muncii ele combat cu mai multă sau mai puţină eficacitate frauda, execuţia de mântuială sau contrafacerea, dacă prin organizarea producţiei şi a pieţei ele elimină concurenţa până într-atât încât constituie – cura a scos în evidenţă Gunnar Mickwitz – cartele protecţioniste, ele mai lasă să funcţioneze şi mecanismele naturale ale ofertei şi cererii sub eticheta „preţului just" (justum pretium), care nu este – după cum a arătat foarte bine James Baldwin analizând teoriile economice ale scolasticilor – decât preţul pieţei (pretium în mercato). Protecţionist pe plan local, sistemul corporativ este liberal în contextul mai larg în care se înscrie oraşul. El favorizează de fapt inegalităţile sociale rezultând atât din acest neintervenţionism la nivelul superior, cât şi din protecţionismul care funcţionează la nivelul local în profitul unei

minorităţi. Corporaţiile sunt ierarhizate, şi dacă ucenicul este un patren virtual, simbriaşul (le valet) însă este un inferior fără mare speranţă de promovare, îndeosebi corporaţiile lasă pe dinafară două categorii a căror existenţă alterează fundamental planificarea armonioasă, economică şi socială, pe care sistemul era sortit în teorie să o instaureze.

Sus, o minoritate de bogaţi, care susţin în genere puterea lor econemică prin exerciţiul puterii politice direct sau prin persoană interpusă – ei sunt juraţi, pârgari, consuli şi scapă de jugul corporaţiilor – şi aşa cum a arătat magistral Armando Sapori despre marii negustori italieni, acţionează după cum vor ei. Ba se grupează în corporaţii – ca acea Arte di Calimala de la Florenţa –, care domină viaţa economică şi-şi exercită presiunea asupra vieţii politice, ba refuză pur şi simplu să aibă vreo cunoştinţă de îngrădirile instituţiilor corporative şi de statutele lor. Îndeosebi negustorii (mercatores) cu mare rază de acţiune, importatori şi exportatori sau „dătătorii de lucru", sunt cei care controlează local o marfă, de la producerea materiei prime până la vânzarea produsului fabricat. Un document excepţional, prezentat în chip remarcabil de G. Espinas într-o lucrare clasică, ni-l înfăţişează pe unul din aceştia, cinstitul74 Jehan Boinebroke, negustor postăvar din Douai la sfârşitul secolului al XIII-lea. Biserica cerea de la credincioşii săi, şi îndeosebi de la negustori, ca măcar la moartea lor, 74 El e numit sire Jehan Boinebroke, titlu dat de obicei nobililor ceea ce pare destul de sugestiv.

383

t pentru a-şi asigura dobândirea cerului, să restituie prin testament sumele pe care le storseseră prin camătă sau orice fel de exacţiune. Formula apărea deci în mod obişnuit printre ultimele voinţe ale defuncţilor, dar era arareori urmată de vreo traducere în fapt. În cazul lui Jehan Boinebroke însă ea s-a împlinit. Moştenitorii au chemat victimele lui să vină spre a li se face cuvenita restituire sau despăgubire. Ni s-a păstrat textul unora dintre acele reclamaţii. Din ele poate fi reconstituit portretul înspăimântător al unui personaj care nu a constituit desigur un caz izolat, ci se înfăţişa ca reprezentantul tipic

al unei categorii sociale. Făcându-şi rost pe un preţ de nimic de lână şi de coloranţi, el plăteşte „puţin, rău sau de loc" şi de preferinţă în natură, după sistemul numit iruck sistem, pe inferiorii săi: ţărani, lucrători, meseriaşi mărunţi, pe care îi are în mina prin banii pe care li-i împrumută cu camătă, prin posibilităţile de muncă şi prin locuinţă, căci el dă locuinţă simbriaşilor săi, ceea ce constituie un mijloc de presiune în plus. În sfârşit, el îi striveşte prin puterea sa politică. Pârgar cel puţin în nouă rânduri, el este în funcţie în 1280, când reprimă cu ferocitate o grevă a ţesătorilor din Douai. Puterea sa asupra victimelor sale e atât de mare – căci ea nu este numai puterea unui om poate excepţional de rău, ci cea a unei clase –, încât chiar cei ce îndrăznesc să vină să reclame vin cu mare sfială, înfricoşaţi încă de amintirea acestui tiran care este cu adevărat dubletul urban al mărunţilor tirani feudali.

Jos rămâne iarăşi fără ocrotire o masă de oameni dezarmaţi despre care va mai fi vorba.

Reţinem însă faptul că aceste comunităţi rurale şi urbane, chiar dacă au însemnat mai mult o apăsare decât o eliberare a individului, erau însă întemeiate pe un principiu care a înfiorat lumea feudală. „Comună, nume detestabil", exclamă la începutul secolului al XII-lea cronicarul ecleziastic Gui-bert de Nogent într-o formulă celebră. Elementul revoluţionar de la originea mişcării urbane şi a prelungirii sale la ţară, unde se formează comunele rurale, constă în faptul că jurământul care leagă pe membrii comunităţii urbane primitive este un jurământ egalitar, spre deosebire de contractul de vasalitate care leagă pe un inferior de un superior. Ierarhiei feudale verticale el îi substituie şi îi opune o societate plană, orizontală. Vicinia, grupul de vecini uniţi de o proximitate care se vădeşte mai întâi aşternută pe teren, se transformă într-o frăţie: fraternitas. Termenul şi realitatea pe care o desemnează află un succes deosebit în Spania, unde aşa-zisele hermendades înfloresc, şi în Germania, unde frăţia cu jurământ, Schwurhruderschaft, moşteneşte toată puterea emotivă a vechii fraternităţi germanice. Ea atrage după sine, între burghezi, obligaţia de credinţă reciprocă; Treue. La Soest, în mijlocul secolului al XII-lea, burghezul care a căşunat vreo daună fizică sau materială unui

concetăţean concivis (coburghez) trebuie să renunţe la dreptul său de burghezie. Frăţia se schimbă în cele din urmă într-o comunitate întărită

384

prin jurământ: conjuratio sau communio. Este Eidgenossenschaftul german, comuna franceză sau italiană. Ea uneşte nişte egali, şi până în aşa măsură, încât dacă inegalitatea economică în materie de fiscalitate urbană, de pildă, nu poate fi eliminată, ea trebuie combinată cu nişte formule şi practici care să apere egalitatea principală dintre toţi cetăţenii. Astfel, la Neuss, în 1259, s-a stipulat că dacă va trebui percepută o taxă pentru nevoile comunei, atunci şi săracii şi bogaţii vor jura în mod egal (equo inedo) să plătească proporţional cu mijloacele lor.

t

Chiar dacă oraşele medievale nu au constituit acea sfidare la feudalitate, acea excepţie antifeudală adesea descrisă nu este mai puţin adevărat că ele se înfăţişează mai întâi ca un fenomen neobişnuit, iar pentru oamenii din epoca avântului urban, ca nişte realităţi noi, în sensul scandalos pe care l-a dat evul mediu acestui adjectiv.

Oraşul pentru aceşti oameni ai pământului, ai pădurii şi ai landelor76, reprezintă în acelaşi timp un obiect de atracţie şi de repulsie, o ispită – ca metalul, sau banul, sau femeia.

Oraşul medieval nu este totuşi la prima vedere un monstru înfricoşător prin mărimea sa. La începutul secolului al XIV-lea, foarte puţine oraşe abia dacă depăşesc cifra de o sută de mii de locuitori: de pildă Veneţia şi Milanul. Parisul, cel mai mare oraş al creştinătăţii septentrionale, căruia i s-a atribuit, umflându-se cifrele, până la două sute de mii de locuitori, nu avea desigur atunci mai mult de optzeci de mii. Oraşele Bruges, Gând, Toulouse, Londra, Hamburg, Lübeck şi toate celelalte de aceeaşi importanţă adică de rangul întâi, numărau de la douăzeci la patruzeci de mii de locuitori.

Pe de altă parte, după cum s-a observat adesea cu drept cuvânt oraşul medieval este cu totul străbătut de o atmosferă rurală. Orăşenii duc o viaţă semirurală înăuntrul zidurilor care adăpostesc vii, grădini,

ba chiar fâneţe şi câmpuri, vite, gunoi şi bălegar.

Şi totuşi, contrastul oraş – mediu rural a fost mai puternic în evul mediu decât în majoritatea societăţilor şi a civilizaţiilor. Zidurile unui cras constituie o frontieră, cea mai întărită pe care a cunoscut-o această epecă. Meterezele, turnurile şi porţile lor despart două lumi. Oraşele îşi afirmă originalitatea şi particularismul lor, reprezentând cu ostentaţie pe peceţile lor aceste ziduri care le ocrotesc. Oraşul, tron al binelui, ca Ierusalimul, sau capitală a răului, ca Babilonul, este întotdeauna în Occident simbolul a ceea ce e extra76 Landes – şesuri întinse formate uneori din nisipuri marine acoperite de o vegetaţie compusă din anumiţi mărăcini sau spini şi rezultând uneori din degradarea pădurilor.

385

25 – Civilizaţia occidentului medieval ordinar. Între orăşean şi ţăran aflăm una din marile linii de clivaj ale societăţii medievale.

Fără îndoială, oraşul din evul mediu timpuriu îşi păstrează prestigiul în societatea prefeudală şi feudală. El este sediul puterii politice şi al puterii religioase, reşedinţa regelui sau a comitelui şi a episcopului, e singurul loc în care se află monumente, cărămidă, piatră, locul în care se acumulează principalele comori, locul a cărui cucerire, prădare sau deţinere aduce bogăţie şi prestigiu. S-a observat oare îndeajuns că oraşele sunt polul de atracţie al eroilor din poemele cavalereşti (chansons de geste)? în Chanson d3 Roland oraşele, în contrast cu natura potrivnică de stânci, de munţi şi chiar de şesuri întinse, sunt ca nişte faruri luminoase; Saragossa şi Aix socotit „cea mai bună reşedinţă a Franţei". Mirajul Constantinopoaului este acela al oraşului prin excelenţă. Epitetele caracteristice oraşelor sunt". „cel mândru", „cel falnic", „cel măreţ". Astfel apare Parisul, „măritul oraş" din poemul Mainet ca şi din Berthe au grand pied, „6 care află acolo sfârşitul încercărilor sale. Oberon, pe care l-am crede legat sufleteşte doar de pădurile în care îşi îndeplineşte vrăjile, păstrează nostalgia locului său natal, „Monimur, oraşul său". Tot ciclul lui Guillaume d'Orange se învârte în jurul unor oraşe: Orange, Nîmes, Vienne, şi din nou Parisul, un Paris pe care poemul le Miniage Guillaume nu caută totuşi să-l idealizeze. „Franţa pe atunci era puţin populată şi abia

cultivată, şi nu vedeai toate acele bogate domenii, acele castele, acele oraşe îmbelşugate de care e acoperită în zilele noastre. Parisul în vremea aceea era foarte mic". Este totuşi reşedinţa regelui Ludovic pe care Guillaume vine să-l elibereze. Şi descoperirea oraşului la capătul gonirii sale călare este o adevărată viziune, un moment de emoţie. „Când Guillaume deschide ochii, dimineaţa este clară şi el vede Parisul în depărtare, la capătul pajiştilor". Şi Guillaume va lăsa parizienilor de azi ca amintire numele duşmanului său, saxonul păgân Ysore\ pe care l-a doborât în luptă dreaptă şi l-a îngropat chiar acolo într-un loc care a devenit la Tombe Isjre, la Tombe-Issoire. Îndeosebi străluceşte oraşul Narbonne, pe care îl cucereşte Aimeri: „Între două stânci, la marginea unui golf a văzut cum se ridică pe o înălţime un oraş întărit sarazin. Era bine închis de ziduri şi de stâlpi şi niciodată nu s-a văzut un altul atât de puternic înjghebat. În crângurile de tisă şi de călini ei au văzut cum tremură frunzişul în vânt. Nu puteai vedea privelişte mai frumoasă. Erau douăzeci de turnuri făcute din piatră strălucitoare. Un altul, la mijloc atrăgea privirile. Nimeni pe lume, oricât de bun povestitor ar fi, nu ar putea în mai puţin de o zi de vară să descrie cu de-amănuntul lucrările pe care păgânii le-au pus la cale pentru a ridica acest turn. Crenelele erau pe de-a-ntregul legate în plumb, apărătorii se aflau la o bătaie de săgeată de duşman. Sus de tot, deasupra corpu76 Eroina romanului medieval al lui Adam Le Roi din secolul al XIII-lea.

386

I

lui principal se înălţa o sferă de aur pur adus de peste mari, în care prinseseră o nestemată (escarboucle) care scânteia şi strălucea de o lumină asemenea celei a soarelui dinzori… Regele priveşte îndelung oraşul, şi în sufletu-i începe a-l râvni".

Dar între secolele X şi XIII, într-un avânt a cărui istorie va rămâne opera nemuritoare a lui Henri Pirenne, oraşele Occidentului se schimbă la faţă. O funcţie ajunge primordială în mijlocul lor, ea însufleţeşte oraşele vechi şi creează altele noi: funcţia economică, funcţie comercială şi curând meşteşugărească. Oraşul devine focarul unei activităţi pe care seniorii feudali nu au ochi s-o vadă: ruşinoasa activitate economică. Se aruncă anatema asupra oraşelor.

În 1128, micul oraş Deutz, de peste Rin, din faţa Coloniei, arde. Abatele mănăstirii Saint Heribert, celebrul Rupert, teolog legat mult de tradiţii, vede îndată în aceasta mânia lui Dumnezeu pedepsind lecui care, prins în viitoarea dezvoltării Coloniei, se transformase într-un centru de schimburi comerciale, cuib mârşav de negustori şi meşteşugari. Şi iată-l schiţând de-a lungul Bibliei o istorie antiurbană a omenirii. Cain a fost născccitorul oraşelor, constructorul primului dintre ele, şi după el s-au luat toţi răii, tiranii, duşmanii lui Dumnezeu. Dimpotrivă, patriarhii şi în genere toţi drepţii, cei ce se tem de Dumnezeu, au trăit sub cort, în deşert. A se aşeza în oraşe însemna a-şi alege o lume proprie, şi într-adevăr avântul urban favorizează – alături de înrădăcinarea în sol şi de dezvoltarea proprietăţii şi a instinctului de proprietate – crearea unei mentalităţi noi, şi mai întâi optarea pentru viaţa activă.

Ceea ce mai favorizează încă dezvoltarea unei mentalităţi urbane este naşterea foarte curând a unui patriotism orăşenesc. Fără îndoială, precum vom vedea, oraşele sunt teatrul unei aprigi lupte de clasă şi păturile diriguitoare vor fi instigatoarele şi beneficiarele principale ale acestui spirit urban. De altminteri, cum a subliniat Armando Sapori, marii negustori ei înşişi ştiu, în secolul al XIII-lea cel puţin, să facă faţă nevoilor oraşului cu banii lor şi cu persoana lor. În 1260, când un război crunt opune Siena Florenţei, unul din principalii negustori bancheri sienezi, Salimbene dei Salimbeni, dăruieşte comunei o sută optsprezece mii de florini şi, închizându-şi prăvăliile, zboară şi el la luptă. În timp ce domeniul seniorial rural nu fusese în stare să deştepte în masa ţăranilor care trăiau pe el decât sentimentul apăsării, ale cărei victime erau, în timp ce castelul întărit, chiar dacă le oferea la nevoie un loc de refugiu şi de apărare, nu arunca asupra lor decât o umbră detestată, profilul monumentelor urbane, instrument şi simbol al dominaţiei bogaţilor în oraşe, inspira norodului orăşenesc sentimente puternice, dominate întotdeauna până în cele din urmă de admiraţie şi mândrie. Societatea urbană reuşise să creeze valori comune în oarecare măsură tuturor locuitorilor: valori estetice, culturale, spirituale. Frumosul sfânt Ioan, îi bel San

25*

Giovanni, al lui Dante, era obiectul veneraţiei şi mândriei tuturor florentinilor. Mândrie urbană, care este mai întâi, şi îndeosebi, proprie regiunilor celor mai urbanizate: Flandra, Germania, Italia de nord şi din centru. Să luăm drept martore trei oraşe italiene. Milanul, ale cărui minuni le descrie în 12S8 fratele Bsnvesin dslla Riva, în poemul său Di mzgnalibus urbis M ediolanf: „O: aşul este în formă de cerc, şi minunata sa formă rotundă este un semn al desăvârşirii sale…" Genova, ale cărei „frumuseţi" le cântă în dialect un poet anonim la sfârşitul secolului al XIII-lea.

Zenoa e citaie piuna de gente e de ogni ben font ia Murao ha bello e adorno cki la circonda tuto intorno Gsnova mândră e-o cetate plină de mult norod şi de orice bunătate. Şi ziduri are falnice nprejuru-i care-o încing şi o-mpresoară toată.

Florenţa, în sfârşit pe care Chiaro Davanzaţi o slăveşte înaintea lui Dante, în 1267:

Ah, dolze e gaia terra florentina fontana di valore e di piagenza… Ah, dulce blândă ţară florentină izvor de vitejii şi desfătare…

Dar care este oare rolul şi viitorul acestor mici insule urbane de pe pământul Occidentului? Prosperitatea lor nu-şi poate trage substanţa în definitiv decât din pământ. Chiar şi oraşele cele mai îmbogăţite prin comerţ, Gând şi Bruges, Genova, Milanul, Florenţa, Siena şi Veneţia (care mai are de luptat şi cu handicapul topografiei sale maritime), sunt silite să-şi sprijine activitatea şi puterea pe ţinutul lor înconjurător rural, pe ceea ce oraşele italiene au numit contado, de unde ţăranii italieni şi-au tras numele de „contadini".

Între oraşe şi împrejurimile lor rurale relaţiile sunt complexe. La prima vedere, atracţia urbană este favorabilă populaţiei de la ţară. Ţăranul emigrat găseşte aici mai întâi libertatea, fie că venind să se aşeze în oraş el devine automat libsr – Serbia fiind necunoscută pe teritoriul urban –, fie că oraşul ajungând să stăpânească teritoriul dimprejur, slobozeşte pe şerbi. De unde şi vestita axiomă germană Stadtluft nucht frei (aerul de la oraş dă libertate), care se întâlneşte mai frecvent în precizarea sa juridică: Stadtluft machtfrei nach Jahr uni Tag (Aerul de la oraş dă libertate după un an şi o zi), adică după ce

noul venit în oraş a împlinit acest stagiu.

77 Despre minunăţiile oraşului Milan.

388

Totuşi, oraşul înseamnă şi exploatarea teritoriului rural. Faţă de acesta, el se poartă ca un senior. Seniorie urbană care îşi exercită dreptul său feudal (ban) asupra teritoriului exterior oraşului (banlieue), îl, exploatează mai ales economic: îi cumpără pe preţuri ieftine produsele (grâne, lână, produse lactate pentru aprovizionarea sa, pentru meşteşugărimea sa şi pentru comerţul său) şi îi impune mărfurile sale, inclusiv cele pentru care nu este decât un intermediar: sarea de pildă, care devine un adevărat impozit, căci oraşul obligă pe ţărani să o cumpere în nişte cantităţi prescrise şi la un preţ hotărât. Miliţiile orăşeneşti ajung foarte curând să fie formate din ţărani înrolaţi, ca cei din ţinutul oraşului Bruges (le Franc de Bruges) 18. Oraşele mai dezvoltă şi un artizanat rural ieftin, care e în întregime sub controlul lor. Foarte repede oraşele încep să se teamă de ţăranii lor. Aşa cum seniorii din câmpie se baricadează în castelele lor întărite, tot astfel oraşele, de cum se înserează îşi ridică podurile mobile, îşi întind lanţurile în faţa porţilor, străjuiesc zidurile cu paznici care stau de veghe fără a slăbi din ochi mai ales pe acest duşman mai apropiat şi mai neverosimil: ţăranul dimprejur. Iar universitarii şi juriştii, aceste produse autentice ale oraşelor, pregătesc la sfârşitul evului mediu un drept care striveşte pe ţăran.

În sfârşit, chiar oraşele care izbutesc în evul mediu să devină state – republica Veneţia, marele ducat al Toscanei, oraşele libere hanseatice –, nu-şi mai prelungesc înflorirea după evul mediu decât împotriva cursului istoriei, şi ajung încetul cu încetul nişte anacronisme. Ţările în care oraşele formează multă vreme osatura economică, politică, culturală – Italia şi Germania – vor fi ultimele care să-şi realizeze unitatea în secolul al XIX-lea. Societatea urbană medievală nu avea în faţă niciun viitor istoric.

Visul urmărit de Biserică, acela al unei societăţi – dacă nu chiar una singură, atotcuprinzătoare, cel puţin plină de armonie –, se lovea de realităţile aspre ale opoziţiilor şi luptelor sociale. Cvasimonopolul literelor, deţinut de clerici, cel puţin până în secolul al XIII-lea, ascunde

privirilor intensitatea luptelor de clasă din evul mediu, şi poate dă impresia că numai câţiva laici plini de răutate – seniori sau ţărani – căutau când şi când să tulbure ordinea socială atacând feţele bisericeşti sau bunurile bisericii. Totuşi, scriitorii ecleziastici ne-au pus la îndemână destule elemente pentru casă putem scoate în evidenţă permanenţa acestor antagonisme care răbufneau uneori în explozii subite de violenţă.

Cea mai cunoscută din aceste opoziţii este cea care însufleţeşte pe burghezi împotriva nobililor. Ea este spectaculoasă. Cadrul urban a sporit, ecoul şi

78 Nume dat regiunii din jurul acestui oraş. 389

scrierile – povestiri de cronicari, documente, statute, împăcări care adesea i-au sancţionat peripeţiile – i-au prelungit răsunetul. Cazurile destul de dese – relatate cu adâncă înfiorare de scriitorii ecleziastici –, în care revoltele orăşeneşti s-au produs împotriva episcopilor, seniori ai oraşelor, au oferit descrieri impresionante, în care vedem cum odată cu ascensiunea claselor noi apare un nou sistem de valori, care nu mai respectă caracterul sacru al prelaţilor.

Iată cum s-au petrecut evenimentele din Colonia în 1074 după călugărul Lambert de Hersfeld: „Arhiepiscopul a petrecut timpul Paştilor la Colonia cu prietenul său, episcopul de Münster, pe care îl poftise să serbeze împreună cu el aceste zile de sărbătoare. Când episcopul a vrut să se înapoieze la el, arhiepiscopul a poruncit sergenţilor să-i găsească o corabie potrivită. Tot căutând, ei au găsit o corabie bună, care era a unui bogat negustor din oraş, şi i-au cerut-o pentru folosinţa arhiepiscopului. Oamenii negustorului, care aveau corabia în grija lor, s-au împotrivit, dar cei ai arhiepiscopului i-au ameninţat că-i vor stâlci dacă nu se supun de îndată. Servitorii negustorului s-au grăbit să meargă la stăpânul lor, căruia i-au spus ce s-a întâmplat şi l-au întrebat ce să facă. Negustorul avea un fiu îndrăzneţ şi puternic. Acesta era înrudit cu familiile cele mai de vază din oraş şi datorită firii sale, era foarte popular. Şi-astrâns în grabă oamenii săi, şi câţi tineri din oraş a putut aduna, a dat năvală la corabie, a poruncit sergenţilor arhiepiscopului să iasă şi i-a gonit cu forţa… Prietenii celor două părţi duşmane au apucat armele şi se părea

că o mare bătălie se pregăteşte în oraş. Veştile despre acea luptă au ajuns la arhiepiscop, care a trimis îndată credincioşi de-ai să-i care să pună capăt răzvrătirii, şi cum se mâniase foarte rău, a ameninţat pe tinerii răzvrătiţi cu o pedeapsă aspră la viitoarea sesiune a curţii sale de judecată. Arhiepiscopul avea toate virtuţile, şi îşi arătase adesea marea sa superioritate în toate domeniile, atât în cel al statului cât şi al Bisericii. Dar avea un cusur. Când semănia, nu-şi mai putea stăp în i limba şi blestema pe toţi fără deosebire, cu expresiile cele mai violente. În cele din urmă, răzvrătirea părea că se potoleşte, dar tânărul fiu al negustorului, care era foarte înfuriat şi ameţit de izbânda de până atunci nu a încetat de a pricinui tot felul de tulburări care îi stăteau în putinţă. Cutreiera oraşul, ţinând cuvântări norodului despre reaua cârmuire a arhiepiscopului, pe care îl învinuia că aruncă sarcini nedrepte asupra poporului, că lipseşte de bunurile lor pe nişte oameni fără nicio vină şi că insultă rău pe orăşenii cumsecade… Nu i-a fost greu să ridice mulţimea de rând… De altminteri, toţi socoteau că locuitorii din Worms79 făcuseră o mare ispravă gonindu-şi episcopul, care îi cârmuia cu prea multă asprime. Şi cum ei (cei din Colonia) erau mai numeroşi şi mai bogaţi decât cei din lor.

78 Locuitorii din Worms care se răsculaseră şi ei mai înainte contra episcopului

390

r:

Worms, şi aveau şi arme, le era necaz să se poată crede că nu ar fi atât de inimoşi ca cei din Worms, şi li s-a părut ruşinos să fie supuşi ca nişte muieri puterii arhiepiscopului care îi cârmuia tiranic…"

La Laon, în 1111, după cum se ştie din relatarea celebră a lui Guibert de Nogent, răzvrătirea orăşenilor s-a încheiat cu măcelărirea episcopului Gaudri şi profanarea cadavrului său, căruia unul din răzvrătiţi i-a tăiat degetul pentru a-i smulge inelul episcopal.

În faţa acestor mişcări orăşeneşti, cronicarii ecleziastici sunt mai mult miraţi decât indignaţi. Fără îndoială, caracterul cutărui sau cutărui alt prelat li se pare a fi cauza care explică, dacă nu şi justifică, mânia burghezilor şi a poporului. Dar când aceştia se răscoală împotriva ordinii feudale, împotriva societăţii aprobate de Biserică,

împotriva unei lumi care, fiind, acum creştină, nu pare să mai fi avut de aşteptat decât trecerea de la cetatea lumească la cetatea cerească – adică tema lui Otto de Freising din poemul său Istoria celor mia. cetăţi –, atunci istoriografia ecleziastică mărturiseşte incapacitatea de a înţelege.

Astfel, la Mans, în 1070, locuitorii s-au răsculat împotriva lui Guilelm Bastardul, pe când acesta era ocupat cu supunerea Angliei, şi episcopul s-a refugiat la el. „Ei au făcut atunci – scrie cronicarul – o asociaţie pe care-i au numit-o comună, şi s-au legat împreună prin jurământ şi au silit pe seniorr domeniilor înconjurătoare să jure credinţă comunei lor. Prinzând îndrăzneală de pe urma acestei conspiraţii, au început să făptuiască fărădelegi nenumărate, osândind pe mulţi fără socoteală şi fără noimă, orbindu-i pe unii pentru cuvintele cele mai lipsite de temei şi – lucru groaznic de spus – spânzurându-i pe ceilalţi pentru greşeli neînsemnate. Au şi ars chiar castelele întărite din toată regiunea în timpul postului mare, şi ce e încă şi mai rău, chiar în săptămâna mare. Şi toate acestea le-au făcut fără motiv".

Dar frontul principal al tensiunilor sociale se află la ţară. Între seniori şi ţărani starea de luptă este endemică. Uneori culminează în crize de extremă violenţă. Căci dacă, în oraşele din secolele XI-XIII, răscoalele sunt conduse de burghezi doritori să-şi asigure puterea politică, susceptibilă să garanteze libera desfăşurare a activităţilor lor profesionale – deci averea lor – şi să le confere un prestigiu pe măsura puterii lor economice, în schimb la ţară mişcările ţăranilor nu urmăresc numai îmbunătăţirea stării lor prin delimitarea, scăderea sau desfiinţarea serviciilor şi redeventelor care apasă greu asupra lor, ci ele sunt adesea simpla expresie a luptei pentru viaţă. Majoritatea ţărănimii constituie o masă împinsă la extrema limită alimentară, la limita foametei, a epidemiei. Mişcarea ce va fi numită mai târziu

391

7!

În Franţa la Jacquerie & O îşi trăgea de aici cumplita forţă a disperării. Dtxă există şi la oraş motorul urii şi dorinţa roiler] ături seriale de a se răzbuna pentru desconsiderarea în care îi ţin seniorii

ecicsiastici şi laici – şi lucrul acesta s-a constatat la Colonia în 1074 – această motivare afectivă e mă şi mai puternică la ţară, pe măsurantsfârşitului dispreţ pe care seniorii îl au pentru ţărani (manants). Cu toate îmbunătăţirile soarta jmulfe de ţărani în secolele XI – XIII, mulţi seniori nu le recunosc încă la sfârşitul secolului al XIII-lea altă proprietate decât pe aceea doar a persoanei lor şi atâta tot. Este drept că ea constituie totuşi o deosebire esenţială între cerxiiţia lor şi cea a sclavilor din antichitate. Abatele de Burten din Staffords-hire; mintește această atitudine a seniorilor, adresându-se ţăraniler de la care mărăstirea confiscase tot inventarul viu (opt sute de boi, oi şi porci) şi care obţinuseră de la rege după ce se ţinuseră pe urmele lui, cu femeile şi cepiii lor, din reşedinţă în reşedinţă, un ordin de restituire a vitelor. Abatele le declară că ei nu posedă decât doar burta lor – nihil praeier v mir cm. El uită însă că prin fapta sa această burtă era adesea goală.

În 1336 abatele cistercian de la Vale Royal din Cheshire pune pe ţăranii săi să recunoască pe evanghelie că ei „sunt nişte şerbi ei şi fiii lor după ei, în vecii vecilor…" Ţăranul este o fiară sălbatică, textele repetă aceasta care mai de care. El este de o urâţenie hâdă, bestială, abia de are faţă de cm. După expresia lui Coulton81 el este „Canibalul medieval" sortit în chip firesc infernului. îi trebuie o iscusinţă excepţională pentru a câştiga – aproape prin înşelăciune – paradisul. Este tema unui „fabliau" Du vilain qui gagne le paradis par plaid (Despre ţăranul care a câştigat paradisul prin pledoarie în faţa judecăţii).

Iată-l pe Rigaut în epopeea lui Garin le Lorrain: „El vede cum înaintează spre el Rigaut, fiul ţăranului Hervis. Era un cuconaş (damoisean) cu mădulare vânjoase, mătăhălos la braţe, la şale, la umeri, cu ochii despărţiţi unul de altul cam cât o lungime de mână. Nici în şaizeci de ţări n-ai fi găsit o faţă mai aspră şi mai puţin îmbietoare. Părul său era zbârlit, obrajii negri şi ca scoarţa de copac; nu mai fuseseră spălaţi de şase luni, şi singurii stropi de apă care îi mai udaseră fuseseră cei ai ploii din cer".

Şi iată în pădurea prin care călăreşte Aucassin, apariţia unui tânăr ţăran:

„Avea o căpăţână mare, mai neagră decât tăciunele, şi avea între cei doi ochi o depărtare mai mare decât o palmă întreagă, şi avea nişte obraji mari şi un nas coşcogea turtit cu nişte nări largi, şi avea buze groase, mai roşii decât o fleică, şi dinţi mari galbeni şi hâzi…”

80 Nume dat mai multor mişcări dintre care cea mai vestită e cea din 1358.

81 G.E. Coulton, The medieval Village, Cambridge 1925.

392

—.t

Faţă de fiinţa morală a ţăranului, aflăm aceeaşi ostilitate. Din vilainăi, epoca feudală a făcut vilainie, care înseamnă urâţenie morală. Cei mai îndârjiţi contra ţăranilor sunt goliarzii*, aceşti clerici mai mult ori mai puţin rupţi de rosturile lor, la care prejudecăţile de castă ajung la paroxism.

Iată un poem goliardic, la Declinaison du Paysan, declinarea ţăranului: Nominativ singular: hic vâlanus, acest ţăran (vilain)

Gsnetiv Dativ

Acuzativ”.

Vocativ”.

Ablativ

Nominativ plural Genitiv”.

Dativ”.

Acuzativ”.

Vocativ n

Ablativ huius rustici, al acestui bădăran (rustre)

huic tferfero, acestui diavol hune furem, pe acest hoţ o latro! o, tâlharule!

ab hoc depredatore, de la acest jefuitor hi maledicţi, aceşti blestemaţi horum tristium, ai acestor jalnici ca vai de ei his mendacibus, acestor mincinoşi hos nequissimos, pe aceşti derbedei o pessimi o, voi răilor!

ab his infidelibus, de către aceşti lipsiţi de credinţă.

„Ţăranii care muncesc pentru toţi”, scrie Geoffroy de Troyes, „care se trudesc în toate vremurile şi toate anotimpurile, care se dedau unor treburi servile, dispreţuite de stăpânii lor, sunt împovăraţi fără

încetare, şi aceasta pentru a îndestula traiul, îmbrăcămintea şi deşertăciunile celorlalţi… Aceştia îi urmăresc cu pârjoliri, cu jefuiri, cu tăişul sabiei, îi aruncă în temniţe şi în lanţuri, apoi îi silesc să se răscumpere, sau îi ucid cumplit prin foame, sau îi supun la tot felul de cazne…”

În timpul marei răscoale din 1381 ţăranii englezi vor exclama, după mărturia lui Froissart: „Noi suntem oameni făcuţi după chipul şi asemănarea lui Hristos şi suntem trataţi ca nişte fiare sălbatice”.

Un nepreţuit poem din prima jumătate a secolului al XIII-lea Povestea ţăranilor din Verson (Le Conte d. s Vilains diversori), descrie revolta ţăranilor din satul Verson-sur-Odon de lângă Caen, împotriva seniorului lor, abatele de la Mont-Saint-Michel. Balada ţăranilor se termină prin replica:

Allez et faites les payer Ils se doivent bien acquitter Allez et prenez leurs chevaux Prenez et vaches et veaux car les vilains sont trop felons.

Duceţi-vă şi puneţi-i la plată, Căci ei datori sunt ca să o dea toată.

82 De la vilanus, locuitor pe o moşie sau sat; villa. Termenul a căpătat un sens peiorativ.

393

4

Ui

Duceţi-vă şi luaţi tot de la ei Luaţi caii lor, luaţi vaci şi luaţi viţei, Căci prea făr’ de credinţă sunt ţăranii.

Aşa cum a scris cu multă dreptate Frânt isc k Graus, ţăranii „nu sunt numai exploataţi de societatea, feudală, clar mai sunt şi luaţi în batjocură de literatură şi de artă”.

Franciscanul Berthold din Regensburg” observa în secolul al XIII-lea că nu putea fi aflat niciun siânt ieşit dintre ţărani (în timp ce în 1197 Inocenţiu al III-lea a canonizat pe un negustor, Hemebon din Cremona).

În aceste condiţii, nu e nicio mirare dacă fondul mentalităţii ţărăneşti constă într-o lungă nerăbdare, o veşnică nemulţumire.

Nu e nicio mirare dacă această mânie izbucneşte din când în

când în accese subite. Călugărul care relatează conflictul dintre abatele ele la Vale Royal şi ţăranii din Darnall şi Over în 1336 este cuprins de indignare văzând că ei se comportă ca nişte câini turbaţi, rabicmies.

Guillaume de Jumieges şi Wace în le Roman de Roti (Romanul lui Rollo) ne-au descris revolta ţăranilor normanzi din 997.

Les paysans et les vilains Ceux du bocage et ceux de la plaine… Par vingt, par trentaine, par cent, Ont tenul plusieurs parlements, La de vise vont conseiliant… „Notre ennemi c'est notre maître" Ils en ont parii en secret: Et plusieurs l'ont enire eux jure

Que jamais par leur volonte 1 n aur ont de setgneur ni d'avoue…

Par ces dits et par ces paroles Et par d'antres encor plus folles Ont mar que leur assentiment Et se sont jure par sevnient Qu'ensemble tous se tiendront Et ensemble se de-fendront; Ont elu, ne sais ou ni quand Les plus adroits, les mieux parlant Qui par tout le pays iront Et les serments recueilliront…

„De cum a fost încunoştinţat, ducele a trimis chiar în acea clipă pe comitele Raoul, cu un mare număr de cavaleri, ca să reprime sălbăticia de la ţară…"

394

Şi iată cura e descrisă represiunea seniorială:

Raoul seinpovta telleinent Qu-il ne fit pas de jugement. Les fit tous tristes et dolents. A plusiews arrachey les dents, Et les antres fit empaler Arrachey les yeux, poings couper, A tous fit les javrets râtir nieme's ils en devaient tnourir, D'autres furent brules vivants Ou plonges dans le plomb bouillant, Les fit ainsi tous arranger. Hideux furent a regarder. Ne furent drepţiis en lieu vus Qu'ils ne fussent bien reconnus. La commune est reduite. a rien, et les vilains se tinvent bien; Se sont retires et demis, De ce cu'ils avaient entrepris. Ţăranii şi sătenii, cei de rând83. Cei din hăţişuri84 şi cei de pe câmp, cam douăzeci-treizeci, chiar sută bună, au ţinut multe sfaturi împreună şi drept lozincă ei au dat îndemn: „Duşman ne este domnul ce-l avem l „În mare taină dară s-au vorbit şi mai mulţi între ei s-au juruit că nesiliţi şi-n voie niciodat n-or să primească domn sau „avocat" 95 Prin aste spuse şi aste cuvinte şi altele mai încă făr' de minte s-au învoit cu toţii într-un avânt legându-se între ei prin jurământ că împreună ei cu

toţi vor sta şi împreună se vor apăra. Ei au ales nu ştiu unde nici când

83 Este o nuanţă care desparte pe paysans (ţărani) de vilains, aşezaţi pe o vilă (moşie sau sat).

84 în original e vorba de bocage, regiune de tufişuri, unde bucăţile de pământ ale oamenilor sunt despărţite prin hăţişuri – opunându-se deci regiunii de câmpie, unde nu erau asemenea despărţituri vegetale.

85 Avone, în sensul de reprezentant legal.

395

pe-ai mai dibaci, mai meşteri la cuvânt care prin toată ţara să colinde strângând de prin tot locul legăminte.

Raoul atâta s-a mâniat că nici nu i-a mai judecat. Pe toţi i-a făcut de tot plânsul, dinţii să-i smulgă a pus dânsul, pe unii iarăşi să-i orbească, să-i tragă-n ţeapă, să-i ciungească, pe sub genunchi pe toţi să-i ardă, chiar de ar fi viaţa să şi-o piardă Pe unii n foc i-a mistuit sau aruncat în plumb topit, şi-aşa pe toţi a pus să-i dreagă hâzi de văzut viaţa întreagă. De-atunci oriunde-au fost văzuţi pe dată erau cunoscuţi. C omuna deci s-a nimicit, şi cei de rând s-au cuminţit s-au tras deoparte, s-au lăsat de ceea ce-au fost încercat.

Iconografia înfăţişează adesea mai mult ori mai puţin făţiş lupta ţăranului contra cavalerului: este lupta lui David contra lui Goliat, în care portul deosebit al celor doi protagonişti atestă această intenţie.

Dar forma obişnuită a luptei ţăranilor contra seniorilor, este guerila tăcută a furtului de bucate de pe pământul seniorului, a prinderii pe furiş a vânatu-lui din pădurile sale, a incendierii recoltelor sale. Este rezistenţa pasivă prin sabotarea corvezilor, prin refuzul de a preda redevenţele în natură, de a plăti taxele. Este în sfârşit uneori dezertarea, fuga.

În 1117, abatele mănăstirii de la Marmoutier, în Alsacia, desfiinţează corvezile şerbilor, pe care le înlocuieşte printr-o redevenţă în bani. El ia această hotărâre din cauza: „lipsei de interes, a inutilităţii, indolenţei şi a lenei celor ce trebuiau să facă acele servicii".

În tratatul său de Houseber, drie", scris la mijlocul secolului al XIII-lea, Walter din Henley, mereu grijuliu să sporească randamentul agricol prin toate mijloacele, nu conteneşte cu sfaturile privind

supravegherea atentă a muncii ţăranilor. Iconografia ne arată străjile senioriale înarmate cu bâta, pândind pe cei ce muncesc. Walter din Henley, deşi recunoaşte că forţa de

86 Husbandry, adică de gospodărie.

3%

muncă a unui cal este superioală celei a unui bou, socoate cu oarecare dezamăgire că seniorul nu ar avea niciun folos clin cumpărarea unui cal pe bani grei, căci „răutatea plugarilor împiedică plugul tras de cal să meargă mai iute ca cel tras de boi".

Ostilitatea ţăranilor fală de progresul tehnic este încă şi mai vădită. Ea nu se explică prin vreun şomaj tehnologic, ca revoltele lucrătorilor centra maşinii la începutul revoluţiei industriale, ci prin faptul că maşinismul medieval era însoţit de un monopol al maşinii în folosul seniorului, care impunea utilizarea ei oneroasă pentru ţărani. Revoltele ţăranilor centra morilor „banale" senioriale vor fi numeroase. Şi ca un feremen învels, vedem adesea pe seniori – îndeosebi abaţii – cum pun să fie distruse râşniţele de mână ale ţăranilor dependenţi, pentru a-i sili să-şi ducă bucatele la moara lor şi să plătească taxa de morărit. Încă din 1207 călugării din Jumieges pun să fărâme ultimele râşniţe de mână de pe una din moşiile lor. O luptă vestită în jurul morilor hidraulice a ridicat faţă în faţă în Anglia pe călugării de la Saint Albans şi pe ţăranii lor. Triumfând în sfârşit în 1331, abatele, Richard al 1I-lea a făcut din pietrele de moară confiscate de el, trofee şi a pus să fie pardosit cu ele vorbitorul mănăstirii.

Printre formele piezişe ale luptei de clasă, trebuie făcut un loc osebit nenumăratelor contestaţii care s-au ridicat în jurul greutăţikr şi măsurilor. (des poids et mesures). Determinarea şi deţinerea etaloanelor, care hotărăsc cantitatea de lucru şi câtimea redevenţelor, constituie un mijloc esenţial de dominaţie economică. Witold Kula a deschis magistral calea spre această istorie a greutăţilor şi măsurilor. Acaparate de unii, contestate de ceilalţi, greutăţile şi măsurile, fie că sunt păstrate în manoir sau în castel, în abaţie sau în palatul orăşenesc al burghezilor, rămân miza mult râvnită a unei lupte constante. Numeroasele decimente care atestă pedepsele impuse unor ţărani sau meşteşugari care au folosit măsuri strâmbe (crimă asimilată cu cea a

mutării din loc a bornelor domaniale) atrag luarea noastră aminte asupra acestei forme a luptei de clasă. Tot astfel, am îrmulţirea jurisdicţiilor favoriza arbitrarul senioriler, tot astfel nvmărul şi variabilitatea măsurilor (care erau la discreţia seniorului) constituiau un instrument de opresiune seniorială. Când în secolul al XIV-lea regii Angliei încearcă să impună un etalon regal pentru principalele rrăsuri, ei exceptează de la aplicarea acestuia rentele şi redevenţele agricole (feimages) ale căror unităţi de măsură au fost lăsate la bunăvoia stăpâniler.

Citirea diverselor istorioare (fabliattx) *, tratate juridice şi morale, şi acte judiciare, lasă impresia că evul mediu a fost paradisul măsluitorilor, epoca de aur a înşelătoriei. Şi Biserica, deşi socotea înşelătoria un păcat grav, nu a fost în stare să frâneze aceste manifestări ale luptei de clasă.

397

Opoziţia dintre clase, fundamentală la ţară, a reapărut curând în oraşe, dar de astă dată nu ca o luptă a burghezilor victorioşi contra seniorilor, ci a norodului mărunt împotriva burghezilor bogaţi. De la sfârşitul secolului al XII-lea şi până în secolul al XV-lea apare într-adevăr în oraşe o nouă linie de clivaj social care opune pe săraci bogaţilor, pe cei slabi puternicilor, pe cei de rând burgheziei, poporul mărunt (popolo minuto) – celor cu greutate (popolo grosso). Formarea acestei categorii urbane dominante, care a fost numită patriciat şi care e compusă dintr-un grup de familii ce cumulează proprietatea funciară urbană, bogăţia, dominaţia vieţii economice şi controlul vieţii politice prin acapararea dregătoriilor municipale, a fost cauza care a făcut să se ridice în faţa ei masa noilor năpăstuiţi.

Începând de la sfârşitul secolului al XII-lea vedem că apar nişte burghezi de stare mai bună (meliores burgenses) sau târgoveţi mai de seamă (majores oppidani), a căror dominaţie se afirmă în curând. Încă din 1165 sunt menţionaţi la Soest, în Westfalia, aceşti „oameni mai buni", sub autoritatea cărora oraşul propăşea şi asupra cărora se sprijinea tot dreptul şi toate treburile: meliores… quontm auctoritate praetaxata villa nune pollebat et in quibus summa iuris et venim consistebat, iar la Magdeburg, în 1188, un statut urban prevedea ca „în

adunarea burghezilor să fie opriţi proştii de a rosti bârfeli contra ordinii şi de a merge în vreun fel oarecare împotriva voinţei acelor meliores". Aşadar, bogaţii şi săracii se împotriveau unii altora în oraşe. În oraşele de limbă franceză, în care se vorbea, potrivit tradiţiei, despre meşteşugurile întemeiate pe muncă sau pe negustorie, munca şi negustoria s-au disociat. Muncitorii manuali s-au ridicat curând contra celorlalţi, pe care îi numeau la rândul lor trândavi. De la sfârşitul secolului al XIII-lea grevele şi răzvrătirile contra „oamenilor bogaţi" s-au înmulţit, şi în secolul al XIV-lea, cu prilejul crizei, au stârnit revolte violente printre locuitorii de rând ai oraşelor.

Cu toată predilecţia maniheistă a evului mediu pentru simplificarea ori –, cărui conflict, reducându-l la ciocnirea dintre două tabere: una a celor buni, cealaltă a celor răi, nu trebuie să credem că lupta claselor s-a mărginit la aceste dueluri: seniori-ţărani, burghezi-popor. Realitatea era mai complexă, şi una din principalele cauze ale înfrângerilor obişnuite ale celor slabi ridicaţi en faţa celor puternici a fost, pe lângă slăbiciunea lor economică şi militară, îxistenţa dezbinărilor lor lăuntrice care le sporeau neputinţa. S-a văzut modul cum s-a format o diferenţiere socială printre păturile ţărăneşti. Încă de la ivirea insurecţiei normande din 997, Wace subliniază că, deşi ţăranii săraci nu au putut să scape de caznele amintite, cei bogaţi au putut să se strecoare plătindu-şi securitatea fizică prin pierderea bunurilor lor.

Printre păturile inferioare urbane, trebuie cel puţin să facem o deosebire între poporul mărunt (popolo minuto) al meşteşugarilor şi „valeţilor" corpo398

raţiilor, pe de o parte, iar pe de alta, masa mâinii de lucru salariate care nu se bucura de nicio ocrotire corporativă: muncitorii necalificaţi lăsaţi pradă întâmplării pe piaţa mâinii de lucru, turrră ce se adună zi de zi la locul târgului de tocmeli (place d cmiauche) (care la Paris se afla pe Place de Greve), unde „dătătorii de lucru" sau mandanţii lor veneau să-şi completeze golurile, proletariat tot mereu pândit de şomaj. La sfârşitul secolului al XIII-lea, ei reprezintă acum categoria inferioală de muncitori (laberatores), pe care Jean de Fribourg îi rânduieşte în îndreptarul său, Manuel sommaire de

confesseurs, la locul ultim. Se vede bine cum în cazul lor munca şi muncitorul au devenit o marfă aşa cum a demonstrat îndeajuns Bronisław Geremek că se petrec lucrurile în Parisul din secolele XIII – XIV.

Exploatarea mâinii de lucru feminine a ocupat desigur un loc de frunte în acea împilare exercitată de „dătătorii de lucru". Toată lumea cunoaşte cântecul de tânguire al ţesătoarelor de mătase, cântec pe care Chrétien de Troyes l-a cuprins în poemul Yvain şi care oferă un fel de prefigurare medievală a „cântecului cămăşii" 87 din secolul al XIX-lea.

Toujouvs draps de sote tisserons Et n'en serons pas înieux vetues, Toujoiws serons pauvres et nues Et ioujours faini et soif aurons. Jamais tant gagner ne saurons Que mienx en ayons a manger Du pain en auons sans changev Au matin peu et au soir nicins; Car de l'ouvrase de nos mains. N-aura chacune potir son vivre

Que quatre deniers de la livre

.).;… Et de cela ne pouvons pas

„Assez avoir viande et draps;

…– Car qui gagne dans să semaine

Vingt sous n'est mie hors de peine… Et nous somines en grand mizere „Mais's enrichit de nos salaires

Celui pour qui nous travaillons. Des nuits grand partie veillons Et tout le jour pour y gagner.

87 Aluzie la vestitul Song of the Shirt al lui Thomas Hood, scris în secolul al XIX-lea împotriva exploatării cumplite a muncii la domiciliu, aşa-zisul sweating sistem, în floare la mijlocul secolului.

V

On nous nienace de rouer

Nos membres quand nous reposons

Anssi reposer nous n osons.

Mereu vom ţese la mătase, şi tot în zdrenţe-o să ne lase, Tot mereu goale şi lipsite, De foame, sete, chinuite.

Nicicând destul n-om câştiga

Mai bine să putem mânca:

Pâine avem tot la noroc în zori puţin, seara deloc.

Din munca ce o facem noi

Nu vom fvea pentru nevoi decât patru denari mărunţi:

de pânză nu vor fi de-ajuns, şi nici de carne să rămână, căci cine într-o săptămână ia douăzeci de bani în mână tot n-a scăpat de sărăcie

Şi noi suntem la grea urgie.

Din leafa noastră-o să se-nfrupte

Cei pentru cari muncim pe rupte.

Din nopţi mai mult veghem la spată ca să muncim şi ziua toată.

Ne-am eninţă să ne stâlcească

Trupul de-ar sta să se odihnească, şi-n tihnă a sta, cin să-ndrăznească?

Femeile se află şi ele în centrul unei contestaţii în aparenţă mai puţin dramatice. Ele sunt premiul râvnit în jocul rivalităţii dintre oamenii diferitelor clase sociale. Aceste jocuri glumeţe între bărbaţi şi femei reprezintă totuşi una din expresiile cele mai aprige ale luptei de clasă. Dispreţul femeilor pentru bărbaţii de o anume categorie socială este una dintre cele mai dureroase răni pe care le pot ei primi. Lucru de mirare, vom afla şi clerici luând parte la această întrecere. Preotul sau călugărul muieratic, în jurul căruia roiesc femeile, este una dintre figurile cele mai des întâlnite în fa-bliaux-mi. Mai ales, la drept vorbind, clericul aflat la marginea societăţii ecleziastice, cum este Goliardul, îşi manifestă pretenţiile în această privinţă. „Dezbaterea dintre cleric şi cavaler" este o temă banală în literatura medievală. Clericul, care este întotdeauna autorul compoziţiei, îşi arogă de obicei rolul frumos şi-şi atribuie deci o victorie hotărâtă asupra cavalerului în inimile femeilor. În poemul despre Conciliul din Remiremont (le concile

400

de Remiremont) călugăriţele, după o lungă discuţie, decretează pedeapsa excomunicării împotriva acelora dintre ele care ar da preferinţă cavalerilor asupra clericilor.

Dispreţul clericului pentru ţăran se regăseşte şi în acest cântec goliardic din Boemia.

Filia vis rusticum

Nigrum et turpissimum?
Nolo mater cară…
Fiica mea, vrei un ţăran
Negru tot şi bădăran?

Nu îl vreau măicuţa mea în sfârşit, poezia lirică preamăreşte şi ea adesea în „pasturelele" sale dragostea cavalerilor pentru păstoriţe. În realitate, aceste încercări n-au dus întotdeauna la un sfârşit bun. Corniţele poet, Thibaud de Champagne, mărturiseşte în versuri că doi ţărani l-au pus pe goană atunci când se pregătea să se lege de o păstoriţă.

Lupta de clasă din Occidentul medieval este însoţită, precum se ştie, de rivalităţi înfocate înăuntrul claselor. Conflictele între feudali, prelungire a luptelor de clan, luptele particulare ieşite din faid-ul germanic, formă medievală a vendetei senioriale, umplu istoria şi literatura. Aceste duşmănii violente şi colective, aceste „un ce dăinuie la nesfârşit", „aceste vechi resentimente bine conservate" sunt de altminteri privilegii de clasă. La sfârşitul secolului al XIII-lea Philippe de Beaumanoir constată că numai gentilomilor le e îngăduit să poarte lupte (d'antres qne gentilshonimes ne peuvent guenoyer).

Lupte ale „lorenilor" contra „bordelezilor" în povestirea (Geste) s-a isprăvilor lui Raoul de Cambrai, încăierări ale prietenilor şi rudelor Cidului împotriva coborâtorilor infanţilor de Carrion, nesfârşite răzbunări în jurul Infanţilor de Lara, asalturi neîncetat repetate ale familiilor Colonna şi Orsini, aceştia din urmă aliaţi cu familia Gaetani, la care se adaugă şi papa Banifaciu al VIII-lea, şi el din neamul Gaetani, bineînţeles războaie de clanuri în lumea nordică a Scoţiei şi a Scandinaviei. În arenele întrecerilor cavalereşti, în câmp deschis, la asediile castelelor, ciocnirile dintre familiile feudale umplu toată istoria medievală.

În ciuda pretenţiilor sale, clasa seniorială nu deţine exclusivitatea acestor conflicte. În sânul societăţii urbane, familiile burgheze, fie singure, fie stârnind partide întregi, poartă între ele lupte neîndurate pentru şefia patriciatului sau dominaţia oraşului. Nu este de mirare că Italia urbanizată, mai curând, să fi ajuns îndeosebi teatrul acestor rivalităţi citadine şi burgheze, în 1216, la Florenţa, o serie de

vendete ridică faţă în faţă două grupuri

88 La geste (de la latinescul gesta = isprăvi săvârşite).
400
26

de familii, două consorterie, aceea a Fifanti-Amideilor şi aceea a Buondel-monteilor. Pentru ruperea unei logodne – afront cu atât mai crunt pentru familia Fifanti-Amidei, cu cât logodnicul Buondelmonte pur şi simplu nu se înfăţişează la nuntă în ziua în care toată consorteria logodnicii îl aşteaptă în haine de sărbătoare pe Ponte Vecchio – mirele sperjur este asasinat ceva mai târziu, atunci când se îndreaptă spre catedrală ca să se însoare cu o alta. Rivalitatea dintre cele două familii florentine, altoită pe lupta dintre doi candidaţi la imperiu, Otto de Brunswick şi Frederic de Hohen-staufen, care degenerează într-o luptă între împărat şi papă, devine lupta dintre guelfi şi ghibelini.

Mai puţin frecventă, poate, dar vrednică a fi subliniată este atitudinea individuală a unor membri ai claselor superioare care, fie din interes sau idealism, sau în cazul clericilor săraci, dintr-o conştiinţă subită a unei solidarităţi mai puternice cu săracii decât cu clericii, au dus lupta alături de răzvrătiţii din categoriile inferioare şi le-au pus adesea la îndemână căpeteniile pregătite de care aveau nevoie. Aceşti „trădători" ai clasei lor se întâlnesc în cler sau în burghezie şi doar excepţional în nobilime. În 1327, „zece mii" de ţărani şi orăşeni săraci care pornesc împotriva călugărilor din Bury St Edmunds sunt conduşi de doi preoţi care poartă flamurile rebelilor. Misterioasă este şi figura lui Henri de Dinant, acest tribun al Liege-ului din anii 1253 – 1255, acest patrician care conduce poporul de rând la asaltul dat patriciatului. Fernand Vercauteren, urmându-i pe cronicarii secolului al XII-lea, vede în el un ambiţios care se foloseşte de popor şi de nemulţumirea lui spre a parveni, un nou Catilina. Dar noi nu cunoaştem pe aceşti conducători populari decât din mărturia duşmanilor lor. Jean d'Outre-meuse ne spune despre Henri de Dinant că „răzvrătea poporul împotriva seniorului său şi împotriva clericilor, şi i se da multă crezare… era un om de neam mândru, chibzuit şi şiret,

dar a fost atât de fals, de trădător şi râvnitor, încât nu era de nicio ispravă din cauza invidiei pe care o nutrea împotriva fiecăruia în parte". Trebuie să privim cu neîncredere aceste judecăţi care aplică răzvrătiţilor eticheta atât de caracteristică de „invidioşi". Invidia (invidia latinească) este, potrivit cu moraliştii (clerici) şi cu manualele confesorilor, marele păcat al ţăranilor, al săracilor. Acest diagnostic pus de interpreţii punctului de vedere al celor puternici nu acoperă adesea decât revolta celor apăsaţi, indignarea celor drepţi. Toţi marii conducători ai marilor răscoale din secolul al XIV-lea, un Jacques şi un Philippe Van Ar-tevelde, un Étienne Marcel, vor fi descrişi ca nişte „invidioşi".

În afară de aceste cazuri individuale, ne putem întreba dacă doi factori puternici nu au fost scutiţi – prin definiţie chiar – de lupta de casă, men402

ţinându-se în afara ei şi căutând să o potolească: anume, Biserica şi regalitatea. Biserica, potrivit cu idealul creştinismului, era chemată să ţină cumpăna între săraci şi bogaţi, ţărani şi seniori – ba chiar să îndrepte balanţa în folosul celor slabi, sprijinindu-i pe cei săraci – şi să facă să domnească armonia socială căreia îi şi dăduse binecuvântarea sa încă de mai înainte, sub forma schemei tripartite a societăţii.

Este drept că pe planul ajutării aproapelui în lupta contra foametei acţiunea ei nu a fost de dispreţuit; este iarăşi adevărat că rivalitatea sa cu clasa militară a îndemnat-o uneori să ia partea ţăranilor sau a orăşenilor contra adversarului comun şi că îndeosebi a însufleţit mişcările pentru pace, care au fost binefăcătoare tuturor victimelor violenţei feudale. Dar desele sale declaraţii de arbitraj nepărtinitor între cei slabi şi cei tari ascund rău alegerea pe care a făcut-o de cele mai multe ori în mod concret de a trece alături de asupritori. Angajată în realităţile lumeşti şi alcătuind un grup social privilegiat, pe care chiar îl preschimbase în ordin, adică în castă, prin mila lui Dumnezeu, ea era adusă în chip firesc să încline spre acea parte de care se afla legată în realitate.

Când episcopul Warin din Beauvais supunea regelui Robert cel Pios pactul de împăcare pe care voia să-l dea spre a fi întărit de seniori

cu jurământ, el nu putea să ignoreze că textul său se aplică multor abaţi, multor episcopi. „Nu voi răpi nici bou, nici vacă, nici altă vită de povară; nu voi sechestra nici ţăran, nici ţărancă şi nici negustor; nu le voi lua banii şi nu-i voi sili să se răscumpere. Nu voiesc ca ei să-şi piardă avutul din cauza războiului purtat de seniorul lor şi nu îi voi biciui pentru a le lua mijloacele de trai. De la calendele lui Martie şi până la sărbătoarea tuturor sfinţilor89, nu voi ridica nici cal, nici iapă, nici mânz de pe locurile de păşune. Nu voi dărâma morile şi nu voi răpi făina care se află acolo, afară doar dacă (ele) s-ar afla aşezate pe pământul meu sau dacă aş fi la oaste, şi nu voi da ocrotire nici unui fur".

Când călugării de la Saint Laud din Angers declarau în preambulul unui act – „Dumnezeu însuşi a vrut ca dintre oameni unii să fie seniori şi alţii şerbi, în aşa fel ca seniorii să fie datori să venereze şi să iubească pe Dumnezeu, iar şerbii să fie datori să-şi iubească şi să-şi slăvească seniorul, potrivit cu aceste cuvinte ale apostolului: Şerbi, ascultaţi de seniorii voştri temporali cu teamă şi cutremurare; seniori trataţi-vă şerbii după dreptate şi echitate; nu îi ameninţaţi, căci şi voi vă aveţi seniorul vostru, care este în cer", ei ar fi trebuit să înţeleagă că faptul de a justifica inegalitatea socială înseamnă admiterea inevitabilei lupte de clase, rezultând din ea.

Este vrednic de observat că ţăranii au fost mai ales porniţi împotriva seniorilor ecleziastici poate pentru că depărtarea dintre idealul pe care îl

89 Adică 1 martie – 1 noiembrie.

«yî «f mărturiseau şi felul în care se purtau era de natură mai ales să le stârnească mânia, şi fără îndoială pentru că arhivele şi socotelile monastice fiind mai bine ţinute, seniorii ecleziastici dobândeau mai uşor pe calea dreptului sprijinit pe diplomele şi listele lor censuale90 exacţiunile pe care seniorii laici le smulgeau de cele mai multe ori prin silnicie.

S-ar părea că trebuie să primim de bună autocritica acelui demnitar ecleziastic anonim – identificat uneori în mod greşit cu sfântul Bernard – care exclama în secolul al XII-lea: „Nu, nu pot să

mărturisesc aceasta fără a vărsa lacrimi, noi, capii Bisericii, suntem mai temători decât discipolii primitivi (grossiers) ai lui Hristos în vremea când se năştea Biserica; noi tăgăduim sau trecem sub tăcere adevărul de teama laicilor; noi ne lepădăm de Hristos, adevărul însuşi! Când hrăpăreţul se aruncă asupra săracului, noi refuzăm să dăm ajutor acestui sărac. Când un senior prigoneşte pe orfan sau pe văduvă, noi nu îi punem stavilă: Hristos e pe cruce şi noi păstrăm tăcere!"

Poziţia şi atitudinea regalităţii nu sunt lipsite de analogie cu cele ale Bisericii, şi amândouă de altfel şi-au dat adesea un sprijin mutual în lupta lor comună, ale cărei lozinci erau apărarea interesului general împotriva tiraniilor individuale şi protecţia celor slabi împotriva celor puternici.

Regalitatea a folosit la maximum toate armele pe care i le oferea structura feudală; punând pe toţi seniorii să-i presteze omagiul de fidelitate (dar refuzând să presteze şi ea omagiu pentru pământurile pe care le deţinea ca feude, spre a afirma că ea era nu numai fruntea, dar mai presus de toată ierarhia feudală), obţinând recunoaşterea unui drept de ocrotire – avouerie sau „patronaj" – asupra unui mare număr de aşezăminte ecleziastice, impunându-şi prezenţa în cel mai mare număr cu putinţă de contracte de pariage (care făceau din regi nişte seniori asociaţi ai unor posesiuni senioriale situate în afara domeniului regal şi în nişte regiuni în care influenţa regalităţii era slabă), cristalizând în folosul său propriu idealul de fidelitate care constituia esenţa moralei şi a sensibilităţii feudale. Dar, totodată, ea a căutat pretutindeni să se sustragă controlului seniorilor. Făcând coroana ereditară, ea a lărgit domeniul regal, şi-a impus peste tot slujbaşii săi, a căutat să substituie o armată naţională, o fiscalitate statală, o justiţie centralizată, vechilor organizaţii ale oştilor, redevenţelor, jurisdicţiilor feudale. Este semnificativ că ţăranii căutau să intre sub protecţia regală – este adevărat însă că ea se exercita mai departe decât cea a seniorilor din preajma lor. Mai este iarăşi adevărat că păturile inferioare, şi îndeosebi cele ţărăneşti, şi-au pus adesea nădejdea în persoana regelui, de la care aşteptau eliberarea de tirania seniorială. Ludovic cel Sfânt descrie cu emoţie lui Joinville atitudinea poporului faţă de el în cursul unei răscoale a baronilor din timpul

90 Censiers. Liste ale celor datori cu censul precum şi ale censului datorat.

404

26*

minorităţii sale: „Şi sfântul rege mi-a povestit că fiind la Montihery, nici el, nici maica sa nu au cutezat să se întoarcă la Paris până ce locuitorii din Paris nu au venit înarmaţi să-i ia cu ei. Şi mi-a povestit că de la Montihery până la Paris, drumurile erau pline de oameni şi cu arme, şi fără arme, şi că toţi îl aclamau, rugând pe domnul nostru Dumnezeu să-i dea viaţă lungă şi bună, şi să-l apere, şi să-l păzească de duşmanii săi". Acest mit regal avea să aibă o viaţă lungă. Căci până la exploziile finale, ca cele din 1642 – 1649 în Anglia şi 1792 – 1793 în Franţa, el a rezistat la toate experienţele în care regalitatea a arătat că în faţa unui pericol grav de subminare a societăţii, se alătura şi ea taberei de care ţinea în mod firesc: aceea a feudalilor, ale cărei interese şi prejudecăţi le împărtăşea cu totul. Sub Filip August, ţăranii din satul Vernon s-au răsculat împotriva seniorului lor, anume capitolul de la Notre Dame din Paris, refuzând să-i plătească birul (taille). Au trimis o delegaţie regelui, care a dat dreptate canonicilor şi a spus în batjocură delegaţilor ţărani: „Blestemat să fie capitolul dacă nu vă aruncă: în unam la-trinam".

Dar regele se simte uneori singur în faţa claselor sociale. Departe de a le putea domina, el se simte ameninţat de fiecare din ele în parte. Fiind în afara societăţii feudale, se teme să fie nimicit de ea. Acesta a fost visul de groază al lui Henric I al Angliei, după mărturia cronicii lui Ioan de Wor-cester. Pe când regele se afla în Normandia în 1130, a avut o întreită viziune. A văzut mai întâi cum o mulţime de ţărani îl ţineau prizonier în patul său, pe care îl asediau cu uneltele lor de lucru, scrâşnind din dinţi şi hărţuindu-l în timp ce-i repetau plângerile lor. Apoi o mulţime de cavaleri, îmbrăcaţi în platoşele lor, cu coiful pe cap şi înarmaţi cu lănci, cu suliţe mici şi cu săgeţi, l-au ameninţat că-l vor omorî. În sfârşit, o adunare de arhiepiscopi, de episcopi, de abaţi, de decani şi de priori i-au împresurat culcuşul, ridicându-şi cârjele împotriva lui.

„Şi iată", geme cronicarul, „ceea ce înfricoşează pe un rege

înveşmântat în purpură, al cărui cuvânt, după expresia lui Solomon, trebuie să înspăimânte ca răgetul leului". Acelaşi leu pe care tocmai îl luase în râs Renart în romanul ce-i poartă numele, şi împreună cu el şi toată maiestatea monarhică. Regii au fost întotdeauna cam străini de lumea medievală.

Au mai fost în Occidentul medieval şi alte comunităţi decât cele pe care le-am evocat, comunităţi care se suprapun mai mult ori mai puţin claselor sociale, şi ele erau cu tot dinadinsul favorizate de Biserică, ce vedea în ele un mijloc de a dilua şi slăbi lupta de clasă.

Astfel sunt frăţiile (confreries) ale căror începuturi sunt puţin cunoscute şi ale căror raporturi cu corporaţiile au rămas nelămurite. În timp ce acestea

405

se &

am urmă ar fi esenţialmente profesionale, celelalte ar fi îndeosebi religioase. Totuşi, se pare că în secolul al XIV-1 ea frăţiile corespund dacă nu chiar unor categorii profesionale, cel puţin unor pături sociale, deşi, de pildă, frăţiile bărbieritor, spiţerilor91 şi hirurgilor, botezate în genere frăţiile „Sfântului Mormânt", sunt despărţite de frăţiile superioare ale medicilor sau ale „hirurgilor cu robă" (de robe longue) puse sub invocaţia sfinţilor Cosma şi Damian.

Astfel mai sunt şi categoriile fecioarelor şi ale văduvelor pentru care Biserica are o preţuire deosebită. O lucrare de pietate foarte cunoscută în secolele XII şi XIII, Oglinda fecioarelor (Speculum Virginum) compară între ele roadele spirituale ale virginităţii, ale văduviei şi ale căsătoriei. O miniatură reprodusa aici ilustrează această comparaţie; femeile măritate nu recoltează decât echivalentul unui rod egal cu de treizeci de ori sămânţa (cifră ajunsă chiar de acum mitică pentru evul mediu), în timp ce ai văduvelor e sporit de şaizeci de ori şi al fecioarelor de o sută de ori. Dar fecioarele tind mai degrabă să se confunde cu călugăriţele decât să alcătuiască nişte categorii intersociale, iar văduvele, la rându-i lor, cu turmele de sărmani, într-o vreme când lipsa unui bărbat care să câştige pâinea zilnică arunca în mizerie pe cele mai multe dintre ele, care nu puteau sau nu voiau să se

remărite.

Mai aproape de realitatea vie au trebuit să fie clasele pe vârste: nu cele pe care clericii le transpuneau în categoriile teoretice şi literare ale vârstelor vieţii, ci acelea ce se integrau în tradiţiile concrete ale societăţilor militare şi ale societăţilor ţărăneşti, caracteristice civilizaţiilor tradiţionale. Dintre aceste clase pe vârstă, una din ele înfăţişa mai ales o realitate structurală şi de eficacitate reală: clasa celor tineri, acea care în societăţile primitive corespunde grupului adolescenţilor supuşi împreună iniţierii rituale. Şi este într-adevăr vorba de o adevărată ucenicie şi iniţiere la care sunt supuşi tinerii din evul mediu. Dar şi aici reapar structurile sociale care încadrează această stratificare de alt ordin. Clasele de tineri sunt foarte deosebite la războinici şi la ţărani. La cei dintâi ucenicia este cea a armelor, a luptei feudale care se încheie prin iniţierea conferită de ceremonia (adoubement) 92 prin care se intră în clasa cavalerilor. Iar la ceilalţi avem ciclul htonian93 al sărbătorilor folclorice ale primăverii care în intervalul dintre ziua sfântului Gheorghe (23 aprilie) şi a sfântului Ioan (24 iunie) încredinţează tinerilor din sat riturile menite să asigure prosperitatea economică a comunităţii, 81 Apotliicaires: acest termen, ca şi cel de hirurg, are un sens deosebit de cel dobâniit ulterior, apropiindu-se mai mult de cel de felcer.

93 Adoubement, ceremonie de înarmarea cavalerilor păstrată într-o formă evoluată în cea modernă a conferirii unor decoraţii militare când de asemenea se atinge umărul noului cavaler cu spada înainte de a-l integra ordinului primit.

93 în legătură cu cultul pământului şi al regnului subpământean, în opoziţie cu cel wanian al cerului.

rituri constând adesea din cavalcade sau fapte care trebuiau îndeplinite călare (ele pot fi regăsite în ciclul iconografic al muncilor din lunile aprilie sau mai) şi care se termină prin proba săriturii peste focurile de la sărbătoarea sfântului Ioan. Şi aici oraşul a dus adesea la ruperea acestor tradiţii şi a solidarităţilor care îi alcătuiau baza. Au rămas totuşi unele reziduuri: de pildă, iniţierea tinerilor şcolari şi studenţi – bobocii (bejaunes) –, menită să-i dezbare de felul lor de a fi

primitiv, ţărănesc (este oare vreo legătură între numele de Jacques care desemnează în Franţa pe ţăran la sfârşitul evului mediu, şi numele de Zak (Jak) dat în Polonia răcanului universitar?) sau iniţierea tinerilor ucenici în timpul „compagnonnage" 94-ului, şi mai cu deosebire a aşa-zisului Grand Tour pe care erau datori să-i facă, sau cea pe care o primeau tinerii jurişti intrând în asociaţiile numite basoche.

În schimb, clasa oamenilor în vârstă – „bătrânii" din societăţile tradiţionale – nu a jucat pare-se un rol însemnat în creştinătatea medievală, societate formată din oameni ce mor tineri, din războinici şi ţărani care nu reprezintă o forţă decât în epoca deplinătăţii puterii lor fizice, din clericii conduşi de episcopi şi de papi care – chiar făcând abstracţie de scandaloşii adolescenţi din secolul al X-lea, când Ioan al XI-lea se suie pe tronul Sfântului Petru în 931, la douăzeci şi unu de ani şi Ioan al XII-lea în 954 la şaisprezece ani – sunt adesea aleşi tineri (Inocenţii! al III-lea în 1198, la circa 35 de ani). Societatea medievală nu a cunoscut gerontoeraţia95. Cel mult s-a putut înduioşa în faţa marilor figuri de bătrâni cu barbă albă, aşa cum îi vedem pe portalurile bisericilor – moşnegi din Apocalips şi profeţi – sau în literatură, unde apar, urmând pilda lui Carol cel Mare, bătrânul împărat cu barba ninsă, aşa cum şi-i închipuia şi îi reprezenta pe eremiţi, ca nişte patriarhi medievali de o longevitate uimitoare.

1

Trebuie să ne mai gândim şi la importanţa raporturilor sociale care se stabileau în anumite centre ale vieţii sociale, în legătură mai mult ori mai puţin strânsă cu structura claselor sociale şi cu diversitatea genurilor de viaţă.

Primul din aceste centre este cel pe care îl însufleţeşte clerul: este biserica, centru al vieţii parohiale. Biserica nu este în evul mediu numai un focar de viaţă spirituală comună – foarte însemnat de altminteri, căci în jurul

94 Acest termen desemnează atât stagiul destul de lung al fostului ucenic, ajuns compagnon şi lucrând pe lângă patronul său în aşteptarea promovării sale ca maistra – cât şi asociaţia dintre meşteşugarii aceleiaşi profesii în vederea unui ajutor reciproc. Un

compagnon era obligat să călătorească prin toată ţara (acesta este le Grand Tour sau Tour de France), aducând dovadă de la toţi patronii la care a lucrat în acest răstimp.

85 Cârmuire încredinţată bătrânilor.

4 C7

temelor de propagandă a bisericii se formează mentalităţi şi sensibilităţi –, ci un loc de adunare. Acolo se întrunesc oamenii, din clopotniţele sale sună chemarea la adunare a tuturor la ivirea vreunei primejdii şi îndeosebi a primejdiei de incendiu. Acolo g. u loc convorbiri, jocuri, negustorii. Cu toate străduniile clerului şi ale conciliilor pentru a o reduce la rolul său de casă a lui Dumnezeu, ea rămâne multă vreme un centru social cu funcţii multiple, ce poate fi comparat cu moscheea musulmană.

Aşa cum societatea parohială reprezintă microcosmul organizat de Biserică, tot astfel societatea castelului reprezintă celula socială formată în jurul seniorilor din castel. Ea grupează împreună pe tinerii fii de vasali, trimişi pentru a presta slujbă seniorului, pentru a-şi face acolo ucenicia ostăşească, a sluji drept ostatici la nevoie, apoi tot personalul domestic al seniorului, precum şi toată lumea acelor „amuseurs" cu rostul de a satisface nevoia de divertisment şi de prestigiu a feudalilor. E ambiguă poziţia acestor „menestreli", 96 truveri sau trubaduri*, obligaţi să cânte laudele şi meritele esenţiale ale celor care îi foloseau şi aflaţi în dependenţa cea mai strânsă de salariile şi favorurile acestor stăpâni. Adesea, doritori să ajungă şi ei seniori, izbuteau uneori – este cazul Minnesingerului, care devine cavaler şi primeşte şi o stemă. Vestitul manuscris din Heidelberg, cu miniaturi reprezentând minnesänger-i cu blazoanele lor, atestă această ascensiune prin mijlocirea nobilei arte a poeziei lirice. Dar tot atât de des artistul se simţea jignit de poziţia sa dependentă de capriciile unui războinic, el însuşi intelectual însufleţit de idealuri în opoziţie cu cele ale castei feudale, gata să se schimbe în acuzator al stăpânilor săi. Producţiile literare şi artistice din mediul castelelor sunt adesea o mărturie mai mult ori mai puţin camuflată a unei împotriviri faţă de societatea feudală.

Mediile populare au alte centre de grupare. La ţară, moara unde

ţăranul trebuie să-şi ducă grânele, să stea la rând să-şi aştepte făina, este un loc de întâlnire. Îmi închipui uşor că inovaţiile rurale sunt adesea comentate aici şi apoi difuzate mai departe şi că răscoalele ţărăneşti au mocnit aici pe înfundate. Două fapte ne dovedesc importanţa morii ca focar de concentrare ţărănească. Statutele ordinelor religioase din secolul al XII-lea indică acest loc călugărilor care umblă cu colecta. Pe de altă parte, prostituatele bat neîncetat aceste locuri până într-atâta, încât sfântul Bernard, gata să considere morala înaintea interesului economic, îndeamnă pe călugări să distrugă aceste focare ale viciului.

La oraş, orăşenii îşi au halele lor, sălile lor de adunare, ca de pildă aceea a corporaţiei aşa-zişilor marchands de l'eau, care grupează pe comercianţii cei mai însemnaţi din Paris, şi care este atât de bine numită le Parloir sux Bourgeois (vorbitorul burghezilor).

se Numire derivând din ministerialis – cel ce îndeplineşte un serviciu.

408

Şi la oraş, ca şi la sat, marele centru social este taverna. Cum este vorba de obicei de o tavernă „banală" aparţinându-i seniorului şi cum vinul sau berea ce se bea acolo este de cele mai multe ori pus în consum sau taxat de el, seniorul vede cu ochi buni mersul la cârciumă. Preotul parohiei, dimpotrivă, se dezlănţuie împotriva acestui centru al viciului, în care jocul de noroc şi beţia nu-şi află frâu, şi care face concurenţă bisericii, răpindu-i enoriaşii de la adunările parohiale, de la predici şi de la slujbele religioase. Ne amintim de taverna a cărei gălăgie acoperea glasul dominicanului pe care voia să-l asculte Ludovic cel Sfânt. Taverna nu strânge numai laolaltă pe oamenii satului sau ai mahalalei – (quartier) acest nou cadru al solidarităţilor urbane care va dobândi o mare însemnătate la sfârşitul evului mediu, întocmai ca uliţa ce grupează pe oamenii unei proveniențe geografice comune sau ai unei meserii comune –, ci joacă adesea şi rolul de bancă de împrumut în persoana cârciumarului, şi mai primeşte şi pe străini, căci este adesea şi han. Prin aceasta, ea constituie un nod esenţial al reţelei de relaţii. Aici se difuzează ştirile ce vin încărcate de tot felul de realităţi depărtate, de legende, de mituri. Cuvintele schimbate aici determină

formarea mentalităţilor. Şi cum băutura înfierbântă spiritele, taverna contribuie puternic la adoptarea de către societatea medievală a acestui ton pătimaş, a acestor exaltări îmbătătoare97 care fac să fiarbă şi să izbucnească clocotul lăuntric.

S-a susţinut uneori că religia a pus la îndemâna unora din răzvrătirile sociale cimentul şi idealul de care aveau nevoie revendicările lor materiale. Suprema formă a mişcărilor revoluţionare ar fi fost erezie. Este necontestat că ereziile medievale au fost mai ales adoptate – mai mult sau mai puţin conştient – de categorii sociale nemulţumite de soarta lor. Chiar în ce priveşte participarea activă a nobilimii din sud alături de eretici în prima fază a cruciadei Albigenşilor, s-a putut sublinia importanţa motivelor sale de nemulţumire faţă de acţiunea Bisericii. Aceasta, lărgind cadrul piedicilor la căsătorie sub cuvântul înrudirii de sânge, favoriza fărâmiţarea domeniilor aristocraţiei laice, care cădeau mai uşor în mâinile ei. Este sigur mai ales că multe din mişcările eretice care condamnau societatea omenească, şi mai ales Biserica, purtau în ele un ferment revoluţionar foarte puternic. Acest lucru este adevărat în privinţa ereziei cathare, a ideologiei mai puţin conturate a Ioachimismului, 98 şi ale diverselor milenarisme", ale căror aspecte subversive au fost subliniate mai înainte. Dar ereziile au grupat împreună nişte

97 în text, ivresses, cu dublul sens de îmbătare fizică şi morală.

98 Vezi în Dict. de nume Gioacchino da Fiore.

99 Curente extremiste aşteptând răsturnarea ordinii din lume cu venirea mileniului. Vezi Dict. de nume.

coaliţii sociale eterogene înăuntrul cărora divergenţele de clasă au slăbit eficacitatea mişcării. În Catharism s-ar putea deosebi – cel puţin în forma sa albi-gensă – o fază nobiliară în care aristocraţia are rolul conducător, o fază orăşenească burgheză (bourgeoise) în care negustorii, notarii, notabilii oraşelor domină mişcarea părăsită de nobilime după cruciadă şi tratatul din Paris de la sfârşitul secolului al XIII-lea şi, în sfârşit, o serie de tulburări de aspect mai curat democratic, în care meşteşugari din târguri, oameni de la munte şi

ciobani din Pirinei duc mai departe lupta aproape singuri.

Dar îndeosebi cuvintele de ordine cu caracter propriu-zis religios ale ereziilor golesc în cele din urmă aceste mişcări de conţinutul lor social. Programul lor revoluţionar degenerează în anarhism milenarist, care înlătură orice speranţă în soluţii pământeşti. Nihilismul îndreptat mai ales împotriva muncii, pe care o condamnă mai mult ca oricine numeroşi eretici – căci catharii ajunşi la gradul de „desăvârşiţi" nu trebuie să muncească – paralizează eficacitatea socială a revoltelor puse sub semnul religiei. Ereziile aii reprezentat formele cele mai acute ale alienaţiei ideologice.

Dar ele erau primejdioase pentru Biserică şi pentru ordinea feudală. Ereticii au fost deci fugăriţi şi alungaţi departe, în „spaţiile de excludere" ale societăţii, care au fost tot mai precis delimitate sub impulsul Bisericii în cursul secolelor XII şi XIII. Sub influenţa canoniştilor, în aceeaşi clipă în care e instaurată Inchiziţia, este definită şi erezia ca o crimă de „lezmajestate", o atingere adusă binelui public al bisericii, precum şi „bunei rânduiri a societăţii creştine100. Aşa declară în Summi să (circa 1188) Huguccio, cel mai important decretist101 din acest moment hotărâtor.

Împreună cu ereticii sunt puşi la index, izolaţi, hăituiţi, evreii (al IV-lea Conciliu de la Lateran din 1215 le impune obligaţia de a purta o insignă distinctivă – la rouelle102 – precum şi leproşii: leprozeriile se înmulţesc după al III-lea Conciliu de la Lateran din 1179).

Şi totuşi, această vreme este şi timpul când unele categorii de paria sunt în sfârşit primite în societatea creştină. Evul mediu timpuriu înmulţise meseriile suspsete. Birbirizarea îngăduise tabuurilor103 atavice să reapară: tabu al sângelui care se manifestă contra măcelarilor, călăilor, hirurgilor, 100 Lovind adică regalitatea, biserica şi societatea.

101 Sinonim cu canonist. Specialist în dreptul canonic şi anume în Decretale (acte date de papi rezolvând probleme litigioase şi stabilind norme de drept canonic).

102 Diminutiv de la rone, roata, indicând forma insignei.

103 Noţiunea de tabu pierzându-şi sensul iniţial de interdicţie de a atinge anumite obiecte sacre a ajuns să însemne dimpotrivă, o

intangibilitate dictată de groază şi repulsie faţă de ceva impur.

410

şi chiar al soldaţilor; tabu al spurcăciunii şi al jmurdăriei, care cade asupra piuarilor, boiangiilor, bucătarilor, spălătorilor (Jean de Garlande la începutul secolului al XIII-lea aminteşte de dezgustul femeilor pentru muncitorii textilişti cu „unghiile albastre", care vor juca alături de măcelari un rol de prim plan în răscoalele secolului al XIV-lea), tabu al banului care se explică, precum am văzut, prin atitudinea unei societăţi în care predomină economia naturală. Cotropitorii germanici mai adaugă dispreţul războinicului pentru oamenii ce muncesc, creştinismul – neîncrederea sa faţă de activităţile lumeşti interzise în orice caz clericilor, şi deci încărcate de povara dispreţului, care cade asupra laicilor ce le exercită.

Totuşi, sub presiunea, evoluţiei economice şi sociale, care atrage după sine diviziunea muncii, acordarea unei noi consideraţii meşteşugarilor, reabilitarea Martei faţă de Maria adică a vieţii active, care ia loc cu cinste pe portalurile catedralelor gotice, alături de viaţa contemplativă, numărul ocupaţiilor ilicite sau dispreţuite se reduce aproape la zero. Franciscanul Berthold din Regensburg, în secolul al XIII-lea, cuprinde toate „stările din lume" în „familia lui Hristos", lăsând afară pe evrei, pe jongler-ri10 i şi pe vagabonzi care alcătuiesc „familia diavolului".

Dar această creştinătate, care a integrat societatea nouă, născută din avântul secolelor XI – XII, care şi-a atins „frontiera" 105 sa, este încă şi n: ai neîndurată faţă de cei care mi vor să se supună ordinii stabilite, sau pe care ea nu vrea să-i primească.

Atitudinea ei rămâne de altminteri ambiguă faţă de aceşti paria. S-ar părea că îi urăşte şi îi admiră totodată, îi este frică de ei într-un amestec de atracţie şi de spaimă. îi ţine la distanţă, dar această distanţă ea o stabileşte destul de aproape, pentru a-i avea oricând la îndemână. Ceea ce numeşte ea caritatea sa faţă de ei seamănă cu atitudinea unei pisici care se joacă cu şoarecele. Astfel, leprozeriile trebuie să fie situate la „o aruncătură de piatră de oraş", pentru ca „dragostea frăţească" să poată fi practicată faţă de leproşi. Societatea medievală are nevoie de aceşti paria daţi de o parte pentru că sunt

primejdioşi, dar lăsaţi în raza privirii, pentru că astfel, din îngrijirile pe care li le dă, ea îşi făureşte o conştiinţă virtuoasă, ba mai mult încă, ea proiectează şi închide în ei în chip magic toate grozăviile pe care le depărtează de la ea. Leproşii fac parte din lume şi sunt afară din lume, ca aceia de pildă cărora regele Marc le-a predat-o pe Isolda cea vinovată în povestirea înfiorătoare a lui Beroul, 106 povestire a cărei

104 Jonglers, socotiţi aici mai degrabă ca saltimbanci şi în orice caz alături de vagabonzi. Sensul medieval e cel de „menestrels", recitatori de poeine epice.

106 Care a ajuns la limitele pe care şi le-a iixat şi peste care nu se mai poate trece.

106 Truver normand din secolul al XII-lea care a redat cel dintâi legenda lui Tri-stan şi Isolda.

411

…Hf

— ţi-i grozăvie nu a putut să o înfrunte duiosul şi delicatul Thomas107. „Şi iată că o sută de leproşi pociţi, cu carnea de pe ei roasă şi albicioasă toată, veniţi în fugă pe cârjele lor, în clămpinitul numitoarelor, se înghesuiau în faţa rugului şi, sub pleoapele lor umflate, ochii lor însângeraţi se desfătau de priveliştea din faţa lor. Yvain, cel mai hâd dintre bolnavi, a strigat către rege cu glas ascuţit: «Doamne, dacă tu vrei să-ţi arunci femeia în această vâlvătaie, osânda este dreaptă, dar prea scurtă. Acest foc mare o va fi mistuit foarte curând, acest vânt puternic îi va risipi de îndată cenuşa, şi peste o clipă, când flacăra aceasta va scădea, chinul ei se va fi încheiat. Vrei ca să te învăţ eu o pedeapsă mai grozavă, ca ea să trăiască, dar cu mare batjocură şi dorindu-şi tot mereu moartea? Rege, vrei tu aceasta»?

Regele răspunse:

«Da, viaţa pentru ea, dar cu mare batjocură şi mai grozavă decât moartea. Cine mă va învăţa o asemenea caznă va afla mai multă iubire de la mine.

— Doamne, îţi voi spune dară pe scurt gândul meu. Vezi, am aici o sută de tovarăşi. Dă-ne-o pe Isolda şi să fie a noastră dimpreună. Boala ne aţâţă poftele. Dăruieşte-o leproşilor tăi. Niciodată o doamnă nu va fi avut sfârşit mai crunt. Priveşte, zdrenţele noastre stau lipite de

rănile care sângerează. Ea, care lângă tine se răsfăţa în ţesături bogate blănite cu blană de veveriţă, giuvaiere, săli împodobite cu marmură, ea care se desfăta cu vinuri bune, cu slavă şi cu bucurie, când va vedea curtea sa de leproşi, când va trebui să intre în bordeiele noastre şi să se culce alături de noi, atunci Isolda cea frumoasă, Isolda cea bălaie îşi va recunoaşte păcatul şi va plânge după acest frumos foc de mărăcini».

Regele îl aude, se scoală şi stă îndelung nemişcat. Apoi aleargă la regină şi o apucă de mână. Ea strigă: «Fie-vă milă doamne, ardeţi-mă mai degrabă, ardeţi-mă».

Regele o ridică, Yvain o ia, şi cei o sută de bolnavi se îmbulzesc în jurul ei. La auzul strigătelor lor şi chelălăitului lor, toate inimile se topesc de milă; dar Yvain este plin de bucurie: Isolda pleacă, Yvain o duce cu el. Afară din oraş coboară la vale alaiul fioros…”

Sub stăpânirea noului său ideal de trudă, creştinătatea mai alungă şi pe cei ce stau fără a munci, de voie sau de nevoie. Ea aruncă pe drumuri această lume de betegi, de bolnavi, de oameni rămaşi fără lucru, care merg să îngroaşe marea turmă a vagabonzilor. Faţă de toţi aceşti nenorociţi pe care îi identifică cu Hristos, ea purcede la fel ca şi cu Hristos, de care e fascinată şi înfricoşată. Este simptomatic că acela care vrea într-adevăr să trăiască o viaţă ca a lui Hristos, Francisc de Assisi, nu numai că se amestecă laolaltă cu aceşti paria, dar el nu vrea să fie decât unul dintre ei. Un

107 Truver anglo-normand din secolul al XII-lea; a compus un roman în versuri despre Tristan şi Isolda.

sărac, un străin, un jongler – jonglerul lui Dumnezeu, cum îşi zice el însuşi. Astfel se înfăţişează el. Cum n-ar stârni indignare?

Cucernicul rege Ludovic cel Sfânt, după terminarea rugăciunilor sale, plecând de la săracii şi leproşii săi, legiferează cu sânge rece în „Aşezămintele” sale (Etabussemmts): „Dacă sunt unii care nu posedă nimic şi stau în oraş fără a câştiga nimic (adică fără a avea de lucru) şi bat cârciumile, să fie popriţi de slujbaşii dreptăţii şi întrebaţi din ce trăiesc. Şi să fie aruncaţi afară din oraş”.

Este un aniestec de atracţie şi de spaimă ca faţă de meşterul cu

ciocanul, artist admirat şi blestemat, pe care Sigurd îl omoară după ce primeşte de la el sabia minunată.

Cu evreii, creştinii poartă de-a lungul întregului ev mediu un dialog întretăiat de prigoane şi măceluri. Evreul cămătar, adică cel care dă bani cu împrumut şi nu poate nicidecum şi înlocuit, este vrednic de ură, dar necesar şi util. Mai ales în jurul Bibliei evreii şi creştinii poartă discuţii. Dezbaterile publice şi întâlnirile particulare nu încetează între preoţi şi rabini. La sfârşitul secolului al XI-lea Gilbert Crispin, abate de Westminster, relatează într-o lucrare care a cunoscut un mare succes, controversa sa teologică cu un evreu venit din Maienţa. André de Saint Victor, urmărind la mijlocul secolului al XII-lea să reînnoiască exegeza biblică, consultă pe rabini. Ludovic cel Sfânt îi povesteşte lui Joinville o discuţie purtată între clerici şi evrei la mănăstirea din Cluny. Este drept că el dezaprobă aceste întâlniri. „Regele a adăugat: Aşadar, nimeni, dacă nu este cleric cu carte multă, nu trebuie să discute cu ei. Cât despre laici, dacă ei aud că religia creştină este vorbită de rău, nu ar trebui să-i ia apărarea în alt fel decât împlântându-şi sabia în burta bârfitorilor cât poate ea să se afunde de adânc".

Unii principi, abaţi, papi şi mai ales împăraţi germani ocrotesc pe evrei. Dar de la sfârşitul secolului al XI-lea antisemitismul se dezlănţuie în Occident. Această mişcare a fost explicată prin spiritul cruciadelor, şi nu este exclus ca acesta să fi conferit antisemitismului de atunci o pornire pătimaşă în plus. Primele pogromuri par totuşi să fi apărut pe la anul 1.000, dacă îi dăm crezare lui Raoul Glaber. Este adevărat că ele se înteţesc în vremea cruciadei I. Astfel, la Worms şi la Maienţa, după cum relatează Analele saxone, „duşmanul neamului omenesc nu a întârziat să semene neghină alături de sămânţa cea bună, să suscite nişte pseudoprofeţi şi să strecoare în armata lui Hristos nişte fraţi trădători şi femei desfrânate. Prin ipocrizia lor, prin minciunile lor, prin stricăciunile lor nelegiuite, ei au tulburat oastea Domnului… Ei credeau că e bine să-l răzbune pe Hristos împotriva paginilor şi a evreilor. De aceea, au ucis nouă sute de evrei în oraşul Maienţa, fără a cruţa femeile şi copiii… Era păcat de Dumnezeu

să vezi marile şi nenumăratele mormane de cadavre pe care le scoteau din oraş cu carele".

Odată cu cruciada a II-a apare în 1146 prima acuzare de omor ritual (adică de ucidere a unui copil creştin, al cărui sânge ar fi fost folosit la facerea azimei) precum şi de profanare a ostiei sfinte, crimă încă mai grozavă în ochii Bisericii, deoarece era socotită ca un deicid. Falsele acuzări nu vor înceta de acum încolo să ofere creştinilor ţapi ispăşitori în vremurile de nemulţumire sau de mari calamităţi. În multe locuri, în cursul marei ciume din 1348, evreii vor fi acuzaţi de a fi otrăvit fântânile, şi vor fi măcelăriţi. Dar cauza majoră a segregării evreilor este evoluţia economică şi închegarea lumii feudale şi a lumii urbane. Evreii nu pot fi admişi în sistemele sociale – adică vasalitatea şi comunele – ce rezultă de aici. Nu poţi presta omagiu unui evreu sau presta un jurământ alături de un evreu. Evreii se află astfel excluşi treptat de la posedarea sau măcar şi deţinerea în concesiune a unui pământ, ca şi de la participarea la meşteşuguri, în care se cuprinde şi negoţul. Nu le mai rămân decât formele periferice sau ilicite ale comerţului şi ale camerei.

Totuşi va trebui aşteptat Conciliul de la Trento şi Contrareforma pentru ca Biserica să instituie şi să preconizeze ghetoul. Momentul este acela al marii recesiuni din secolul al XVII-lea şi al absolutismului monarhic când se instaurează „marea claustrare", al cărei istoric l-a redat Michel Foucault, în ceea ce-i priveşte pe nebuni. Nebunr pe care evul mediu i-a tratat de asemenea cu ambiguitate. Uneori sunt socotiţi aproape ca nişte inspiraţi, şi bufonul seniorului, care va deveni nebunul regelui, ajunge un sfătuitor. Idiotul satului, în această societate ţărănească, este un fetiş pentru comunitate. În istoria le Jeu de la Feuilleews, derve-ul, adică tânărul ţăran dement, expune morala poveştii. Se observă chiar oarecari eforturi pentru a deosebi diferite categorii de nebuni. „Furioşii" şi „freneticii" sunt nişte bolnavi, faţă de care se poate încerca o îngrijire sau mai degrabă o claustrare în spitale speciale, dintre care unul din primele este spitalul „Bethleem" sau „Bedlam", din Londra la sfârşitul secolului al XIII-lea. „Melancolicii" a căror ciudăţenie e poate şi ea de natură fizică, legată de un dezechilibru fiziologic, au mai mult nevoie de preot decât de medic. În

sfârşit, marea masă nu poate fi scăpată de oaspetele ei lăuntric, atât de primejdios, decât numai prin exorcism.

Mulţi dintre aceşti posedaţi sunt lesne confundaţi cu vrăjitorii. Dar evul mediu de care ne ocupăm noi, nu este marea epocă-a vrăjitoriei, care se situează în perioada din secolele XIV – XVIII. Între eretici şi posedaţi, vrăjitorii par să-şi găsească anevoie locul. Ei sunt moştenitorii, tot mai puţin numeroşi parcă, ai vrăjitorilor păgâni, ai ghicitorilor rustici ai viitorului, 108 Jocul Frunzarului.

414

pe care manualele penitenţiale din evul mediu timpuriu îi urmăresc cu înverşunare în cadrul evaighelizării rurale. De altminteri, din aceste manuale psnitenţiale se iaspiră Râginon din Prim în canonul său (de prin 930) şi Burchard din Worms în decretul său (de prin 1010). În ele pot fi găsiţi strigoi sau „lamii", care sunt vampiri, precum şi aşa-zişii loups-garou (care în limba germană sunt numiţi Werenwulf, după cum spune Burchard, ceea ce subliniază caracterul popular al acestor credinţe şi al figurilor ţinând de ele). Este o lume de la ţară, primitivă, asupra căreia biserica nu are decât o putere limitată, şi de aceea trebuie să rămână prudentă în incursiunile sale. Nu şi-a însuşit ea oare eresul că un loup garou a venit să vegheze lângă capul regelui aiglo-saxon decapitat de vikingi, devenit sfântul Edmund?

Dar începând din secolul al XIII-lea, raţiunea de stat, sprijinită pe renaşterea dreptului roman, porneşte goana după vrăjitori. Nu este de mirare să vedem că suveranii cei mai „etatişti" sunt cei ce i se consacră mai cu osebire.

Papii, care văd în vrăjitori, ca şi în eretici, nişte aţâţători la lezmajestate, nişte tulburători ai ordinii creştine, sunt printre primii care pun să-i urmărească, începând din 1270, un manual întocmit pentru inchizitori, Sumina de officio Inquisitionis, consacră un capitol special „augurilor şi idolatrilor" vinovaţi de organizarea „cultului demonilor". Unii vor încerca totuşi să stabilească nişte distincţii necesare. Juristul Oldradus da Ponte, din Lodi, se va întreba dacă faptul de a face farmece sau a da să bea filtruri de dragoste constituie acte eretice. Dar oricare ar fi diagnosticul bisericii, vrăjitorii şi vrăjitoarele care nu ar abjura sunt pândiţi de acum înainte de focul rugului.

Frederic al II-lea *, adoptând punctul de vedere al lui Azon de Bologna, care in Summa super Codicem (de prin 1220) declară pe malefici pasibili de pedeapsa capitală, urmăreşte pe vrăjitori, iar dogele Jacopo Tiepolo edictează împotriva lor un statut în 1232.

Dar cel mai înverşunat întru nimicirea lor, cel mai constant întru invocarea crimei de vrăjitorie împotriva duşmanilor săi a fost Filip cel Frumos, a cărui domnie a fost legată de un număr de procese în care raţiunea modernă de stat a apărut sub formele cele mai monstruoase: prelucrare a acuzaţilor, stoarcere de mărturisiri prin toate mijloacele şi mai ales metoda amalgamului, prin care inculpaţii erau acuzaţi de toate crimele laolaltă: vrăjitorie, desfrâu şi mai ales sodomie.

De altminteri, istoria sodomiei medievale nu a fost studiată, nici în ce priveşte practica şi nici teoria ei. E drept că vedem în secolele XI – XII nişte poeţi celebrând în modul antic laudele amoroase ale unor băieţi tineri, iar textele monastice lasă din timp în timp să se întrevadă că mediul clerical masculin nu a fost desigur cu totul indiferent dragostei socratice. Dar mai vedem mai ales, ca o moştenire a tabuurilor sexuale evreieşti, şi în opoziţie

415

I-W-ffeţ.

ar.

diametrală cu etica greco-romană, că sodomia este neîncetat denunţaia ca cea mai înfiorătoare din toate crimele şi că pe calea piezişă a unui aristotelism foarte ciudat prelucrat păcatul „contra firii" este situat în vârful ierarhiei viciilor. De altminteri, întocmai ca şi cu bastarzii, meniţi dispreţului, când sunt de condiţie umilă, şi trataţi ca nişte copii legitimi în familiile princiare, homosexualii de rang înalt (ca regii Angliei, Guilelm cel Roşu şi Eduard al II-lea) nu vor fi tulburaţi întru nimic 109. Dar se pare că mai mult decât asprimea dreptului canonic, care socotea sodomia ca o crimă capitală, absenţa în structurile familiale a unor condiţii prielnice formării complexului lui Oedip explică slaba răspândire a homosexualităţii. S-ar putea să nu fie decât o impresie datorată cenzurii exercitate de biserică asupra aluziilor la acest subiect.

În orice caz, sodomia a fost unul din principalele capete de

acuzare aduse Templierilor, victimele cele mai celebre ale celui mai faimos proces pus la cale de Filip cel Frumos şi sfetnicii săi. Dosarul acestui proces atesta că regele Franţei şi cei din jurul său duseseră la desăvârşire, la începutul secolului al XIV-lea, un sistem de represiune judiciară care nu rămâne cu nimic mai prejos decât cele mai răsunătoare judecăţi din vremea noastră.

Asemenea procese au fost înscenate îndeosebi împotriva episcopului de Troyes, Guichard – învinuit a fi încercat, cu ajutorul unei vrăjitoare, să omoare prin farmece pe regină şi alte persoane de la curtea lui Filip cel Frumos, folosind pentru aceasta o mică figurină de ceară – precum şi împotriva papei Bonifaciu al VIII-lea, care se descotorosise cu mai puţină vâlvă de predecesorul său inoportun Celestin al V-lea.

Claustrarea leproşilor are loc tot în această epocă, dar conjunctura determinată de lepră diferă, pentru raţiuni desigur biologice, de cea datorită vrăjitoriei. Fără a dispărea, lepra dă mult înapoi în Occident, începând din secolul al XIV-lea. Apogeul său se află în secolele XII – XIII. Leprozeriile s-au înmulţit atunci. Toponimia le-a păstrat amintirea, de exemplu în Franţa vedem leprozeriile (aşa-zisele Maladreries) şi suburbiile botezate La Made-leine, cătunele şi satele numite cu vreun compus al termenului de mesei (sinonim cu lepros). Prin testamentul său, regele Ludovic al VIII-lea lasă câte o sută de „soli" fiecăreia dintre cele două mii de leprozerii din regatul Franţei. Autorizaţia dată de Conciliul al III-lea de la Lateran din 1179 de a se sfinţi capele şi cimitire înăuntrul leprozeriilor, va contribui să facă din ele nişte lumi închise, din care leproşii (ladres) 110 nu pot ieşi decât făcând gol în jurul lor prin clămpănitul huruitoarelor pe care sunt datori să le agite, întocmai ca evreii, care prin purtarea semnului lor distinctiv – la rouelle 109 Totuşi, în privinţa acestuia din urmă, acest fapt nu a fost străin de sfârşitul său tragic.

110 Numire ce vine de la cea a sărmanului Lazăr din parabola Noului Testament, înfăţişat cu trupul ros de răni şi ulcere.

111

fac să se dea în lături bunii creştini. Totuşi, ritualul pentru „separarea' leproşilor, care se va generaliza în secolele XVI – XVII în cursul unei ceremonii în care episcopul, prin gesturi simbolice, exclude pe lepros din societate şi face din el un om mort pentru lumea înconjurătoare, (uneori, el trebuie chiar în cursul acestei ceremonii să coboare într-un mormânt), este încă foarte puţin răspândit în evul mediu. Excluderea dintre cei vii nu rezultă nici măcar din punctul de vedere juridic, căci leprosul îşi păstrează drepturile unui om sănătos, peste tot în afară de provinciile Normandia şi Beau-vais.

Dar un număr însemnat de interdicţii apasă asupra leproşilor şi, la rândul lor, aceşti leproşi slujesc şi drept cei mai potriviţi ţapi ispăşitori în vremuri de restrişte. După marea foamete din 1315 – 1318 evreii şi leproşii au fost urmăriţi în toată Franţa şi bănuiţi a fi otrăvit puţurile şi fântânile. Filip al V-lea, vrednicul fiu al lui Filip cel Frumos, a pus să se pornească proces împotriva leproşilor în toată Franţa şi după aşa-zise mărturisiri smulse prin cazne, mulţi au fost arşi de vii.

Însă tocmai ca bastarzii şi pederaştii de neam ales, nici leproşii iluştri nu sunt tulburaţi. Ei pot să continue a-şi împlini funcţiile şi a trăi printre oamenii sănătoşi. De pildă, Baldovin al IV-lea, regele Ierusalimului, Raoul, comite de Vermandois, şi Richard cruntul abate de Saint Albans care a pus să fie pardosit vorbitorul mănăstirii cu pietrele de râjniţă ridicate silnic de la ţărani.

Printre excluşi mai sunt şi bolnavii, şi mai ales betegii, schilozii. În această lume în care boala şi beteşugul sunt socotite a fi semnele exterioare ale păcatului, cei care sunt loviţi de ele sunt consideraţi ca blestemaţi de Dumnezeu, şi deci şi de oameni. Biserica primeşte pe unii doar provizoriu – timpul de găzduire în spitale este în genere foarte limitat – şi hrăneşte sporadic dintre ei un număr oarecare în zilele de sărbătoare. Ceilalţi nu au altă cale la îndemână decât cerşitul şi rătăcirea din loc în loc. Sărac, bolnav şi vagabond sunt termeni aproape sinonimi în evul mediu, când spitalele sunt adesea aşezate lângă poduri şi lângă defileuri – locuri de trecere obligatorii pentru cei ce rătăcesc pe drumuri. Guy de Chauliac, descriind atitudinea creştinilor în cursul ciumei negre din 1348, relatează că în anumite

locuri erau acuzaţi de acest flagel evreii, care erau apoi măcelăriţi, precum şi săracii şi schilozii (pauperes et truncati), care erau alungaţi de acolo. Biserica refuza să sfinţească drept preoţi pe infirmi. Încă şi în 1346, de pildă, Jean de Hubant, întemeind la Paris colegiul „Ave-Maria", nu admite ca bursieri pe acei adolescenţi care ar avea „vreun cusur trupesc".

111 Despărţirea de lume, urmând un ritual oarecum asemenea celui al călugăririi.

27 – Civilizaţia O.cidentului mec Tieval

Dar cel exclus în primul rând din societatea medievală este străinul. Societate primitivă şi închisă, creştinătatea medievală refuză să accepte pe acest intrus, care nu aparţine nici uneia din comunităţile cunoscute, pe acest purtător de necunoscut şi de nelinişte. Ludovic cel Sfânt se îngrijeşte de el în Aşezămintele sale la capitolul „om străin" (homme étranger) şi îl defineşte: „om necunoscut în regiune" (homme meconnu en la terre). „Histrionii, jonglerii şi „străinii" sunt puşi împreună în acelaşi sac într-un statut din Goslar m, în 1219. Străin este acela care nu este credinciosul sau supusul cuiva, cel care nu a prestat un jurământ de ascultare, cel care în societatea feudală este sans aveu 113.

Astfel, creştinătatea medievală îşi fixa unele din abcesele sale. Oraşele şi terenurile rurale din jurul castelelor întărite, departe de a-şi ascunde centrele şi instrumentele lor de represiune, expuneau, dimpotrivă, cu toată ostentaţia spânzurătoarea la drumul mare, la ieşirea din oraş sau la piciorul castelului, stâlpul ruşinii în mijlocul pieţei, ori în curtea, sau în faţa bisericii, şi mai înainte de toate temniţa, a cărei posesiune constituia semnul puterii judiciare supreme, aşa-zisa haute justice, şi deci al rangului social cel mai înalt. Nu este deci de mirare dacă iconografia medievală, în ilustrarea Bibliei şi în istoriile martirilor şi sfinţilor, a reprezentat cu predilecţie temniţele. Era aici o realitate, o ameninţare, un vis rău, mereu prezente în lumea medievală.

Pe cei pe care nu-i putea lega sau închide, societatea medievală îiarunac pe drumuri. Amestecaţi cu pelerinii şi cu negustorii rătăceau

pe drumuri bolnavii şi vagabonzii, izolaţi în grupuri, unii după alţii. Cei mai valizi şi mai îndârjiţi mergeau să sporească cetele de tâlhari, pândind ascunşi prin păduri.

Istoria tânărului ţăran german din secolul al XIII-lea Helmbrecht, care a vrut să se sustragă condiţiei sale este un rezumat pilduitor al istoriei sociale.

Iată-l mai întâi maimuţărind înfăţişarea tinerilor seniori: „Am văzut, v-o spun cu toată siguranţa, un fiu de ţăran al cărui păr era bălai şi cârlionţat şi îi atârna pe umeri, cât era de lung. El îl ferea sub o scufă meşteşugit brodată. Mă îndoiesc să se fi văzut cândva atâtea păsări îofăţişate: papagali şi porumbei, toate soiurile se aflau acolo redate aievea".

Tatălui său el îi declară: „Vreau să aflu ce gust are viaţa de curte. Nicic-dată nu vor mai sta sacii călare pe umerii mei, nu vreau să mai încarci bălegar în căruţă. Să mă bată Dumnezeu dacă mai pun, boii la jug şi-ţi mai semăn de acum încolo ovăzul. Aceasta nu s-ar potrivn zău, cu pletele mele lungi, bălaie şi cârlionţate, cu haina mea care îmi şade atât de bine, nici cu

112 în Germania.

113 Fără cineva care să răspundă de el. Expresia homme sans aveu înseamnă şi om fără credinţă şi fără lege…

41S

frumoasa mea scufă cu hulubi de mătase pe care mi i-au brodat nişte doamne alese. Nu, nu te voi mai ajuta niciodată la munca pământului".

În zadar tatăl îi reaminteşte morala societăţii medievale: „Este lucru foarte neobişnuit să aibă izbândă acela care se ridică împotriva rostului său, şi rostul tău este cel al plugului".

Dar el vrea să trăiască cum trăiesc seniorii. Şi viaţa seniorului e alcătuită din îmbătarea pe care i-o dă iuţeala cailor (automobilul evului mediu) şi împilarea ţăranilor.

„Vreau să aud mugind boii furaţi de mine, când îi voi mâna peste câmpii. Nu aş mai zăbovi atâta dacă aş avea cea mai neînsemnată mârţoagă. Să nu pot împreună cu ceilalţi să zbor ca vântul peste şes, târând de păr pe ţărani printre garduri de mărăcini, lucrul acesta

desigur că mă întristează mult!"

Lunile trec, fiul risipitor se întoarce pentru a-şi orbi cu falsa lui strălucire părinţii. Dar el ajunsese o haimana (iruand) nu un senior: „Odinioară, când eram flăcău – îi spuse tatăl său – bunicul tău m-a trimis la curte cu brânză şi ouă, cum fac fermierii. Am văzut acolo cavaleri, şi le-am observat moravurile". Şi bătrânul ţăran îşi amintea de priveliştea din faţa sa de tânăr ţărănoi buimăcit de admiraţie, care dintr-un ungher al curţii castelului vede cum petrece societatea nobililor din castele: vede întreceri cavalereşti, dansuri, menestreli, jongleri. Dar el mai ştia că felul de viaţă al seniorilor nu este pentru el, nici pentru fiul său.

Tânărul bandit pleacă iar, corupându-şi sora, pe care o mărită fără preot, ţărăneşte, cu un tovarăş al său de jaf. El îşi ia de acum încolo porecla de înfulecă-Ţară, cumnatul său pe cea de Papă-Miel. Restul cetei banditeşti e alcătuită din înfulecă-Berbec, Traista-Iadului, Sparge-Lsdă, Mâncă-Vacă şi Pradă-Biserică.

Şi iată-l chinuind şi jefuind pe ţărani: „Unuia îi scot ochii, pe altul îl las să spânzure deasupra unui foc, pe acesta îl leg peste un furnicar, celuilalt îi smulg barba cu cleştele, pe unul îl jupoi, pe celălalt îl stâlcesc sau îl spânzur de tendoane. Tot ce posedă ţăranii ajunge astfel al meu".

Istoria, precum era de aşteptat, se termină rău pentru Helmbrecht. „Ceea ce trebuie să se întâmple, se întâmplă. Dumnezeu nu pregetă niciodată să-l pedepsească pe cel ce făptuieşte ceea ce nu trebuie să făptuiască". Dumnezeu a ales două unelte pentru a-l pedepsi pe Helmbrecht.

În primul rând, iată-l pe prepozitul seniorial. „Nicidecum nu li s-a îngăduit vreun apărător… Zbirul a pus să spânzure pe nouă dintre tâlhari, unuia singur i-a lăsat viaţa: lui Helmbrecht înfulecă-Ţară. Călăul i-a scos ochii şi i-a tăiat o mână şi un picior… Helmbrecht tâlharul, orb, a primit un băţ şi un argat l-a călăuzit spre casa părintească. Dar tatăl său nu a vrut să-l primească, ci l-a alungat, fără să vrea să-i aline nenorocirea…

«Ei! băiete! ia-mi de aci grozăvia asta! Domnule străin, duceţi-vă de aici cât mai iute…»

Mama lui, totuşi, i-a strecurat în mână o pâine, ca unui copil. Şi astfel a plecat tâlharul orb. Când trecea pe câmp însoţit de călăuza sa, niciun ţăran nu scăpa prilejul de a-i striga: «Ah, ah, tâlharul Helmbrecht. Dacă ai fi rămas un ţăran ca mine, n-ai fi azi orb şi silit să te ducă alţii de mână».

În al doilea rând, unealta lui Dumnezeu au fost chiar ţăranii jefuiţi de Helmbrecht şi care nu-i iertau unuia din clasa lor ceea ce erau siliţi să îngăduie seniorului.

„Ei l-au silit pe nenorocit să se spovedească, apoi unul din ei a ridicat un praf de ţărână între degete şi i l-a dat ca apărare împotriva iadului, după care l-au spânzurat de un copac…

Drumurile şi căile nu mai erau sigure… dar acum poţi călători în toată liniştea, căci Helmbrecht a fost spânzurat… Poate Helmbrecht o mai fi având ciraci? Ei vor ajunge mici Helmbreenţi. Eu nu vă pot apăra de ei, dar şi ei vor sfârşi ca el, pe spânzurătoare”.

IX. Mentalităţi, sensibilităţi, atitudini

(secolele X – XIII)

Ceea ce domină mentalitatea şi sensibilitatea oamenilor din evul mediu» ceea ce le determină esenţial atitudinile, este sentimentul nesiguranţei lor – Nesiguranţă materială şi morală, pentru care, potrivit Bisericii, nu este, precum s-a văzut, decât un singur leac: să te sprijini pe solidaritatea grupului, a comunităţilor din care faci parte, să eviţi ruperea din această solidaritate fie prin ambiţie fie prin decădere. Nesiguranţă fundamentală privind până în cele din urmă chiar viaţa viitoare, care nu e asigurată nimănui şi pe care nu o garantează niciodată pe de-a întregul faptele bune şi o purtare bună. Riscurile de osândă veşnică, cu ajutorul diavolului, sunt atât de mari şi sorţii de mântuire atât de slabi, încât frica, prin forţa lucrurilor, întrece speranţa. Predicatorul franciscan Berthold din Regensburg în secolul al XIII-lea socoteşte sorţii de osândă la 100.000/1, iar ilustrarea obişnuită a proporţiei dintre aleşi şi osândiţi este aceea a micii cete a lui Noe faţă de omenirea nimicită masiv de potop. Da, acestea sunt într-adevăr calamităţile naturale care constituie pentru oamenii din

evul mediu imaginea şi măsura realităţilor spirituale, şi istoricul este îndreptăţit să spună că randamentul vieţii morale i se părea omenirii medievale tot atât de slab ca cel al agriculturii. Astfel mentalităţile, sensibilităţile, atitudinile sunt mai ales condiţionate de nevoia de a-şi înşela frica.

Şi mai întâi de nevoia de a se sprijini pe trecut, pe înaintaşi. Aşa precum Vechiul Testament îl anunţă şi îi este temei celui Nou, tot astfel cei vechi îi justifică pe cei de azi. Nimic nu este sigur din cele ce poţi afirma decât numai ceea ce are un garant în trecut. Şi dintre aceşti garanţi, sunt unii privilegiaţi: aşa-zisele autorităţi. Evident că folosirea autorităţilor îşi află încoronarea în teologie, care e ştiinţa supremă, ea constituind bazele întregii vieţi spirituale şi intelectuale, fiind supusă unei stricte reglementări. Autoritatea supremă este Scriptura, la care se mai adaugă cea a părinţilor bisericii. Dar această autoritate generală se materializează în citate, care ajung în practică a se transforma în opinii „autentice" şi în cele din urmă chiar în „autorităţi". Aceste autorităţi, fiind adesea greu de pătruns şi obscure, sunt lămurite de glose, care trebuie şi ele să provină de la un „autor autentic". Foarte adesea glosele înlocuiesc textul original. Din toate flori-legiile care slujesc de vehicul datelor asupra activităţii intelectuale din evul mediu, antologiile de glose sunt cele mai consultate şi mai plagiate. Totali421

tatea cunoştinţelor constă dintr-un mozaic de citate sau „flori", numite în secolul al XII-lea „sentinţe". Sumele de sentinţe constituie culegeri de autorităţi. Robert din Melun, încă din secolul al XII-lea, se ridică împotriva crezământului dat gloselor amestecate printre aceste sentinţe. Dar, în zadar. Părintele Chemi recunoaşte că nu numai Suma sentinţelor (Somme des Sen-tences) a mediocrului Pierre Lombard *, care va fi manualul de teologie al universităţilor din secolul al XIII-lea, este o colecţie de glose „al căror izvor este destul de greu de aflat", dar că în Suma teologică (Somme theo-logique) a sfântului Toma d'Aquino pot fi găsite destule texte folosite drept autorităţi care nu pot fi identificate decât prin deformările gloselor.

Fără îndoială, textele autorităţilor sunt „solicitate" de cei ce le folosesc, în aşa măsură încât nu stingheresc câtuşi de puţin opiniile personale. Alain din Lille declară într-o frază, care va deveni

proverbială, că „autoritatea are un nas de ceară care poate fi deformat în toate sensurile". Fără îndoială, iarăşi, că intelectualii din evul mediu vor adopta drept autorităţi nişte autori destul de neaşteptaţi: filosofi păgâni şi arabi. Tot Alain din Lille mai afirmă că trebuie să se apeleze la autorităţile filosofilor păgâni (gentils) x pentru a-i stimula pe cei creştini. În secolul al XII-lea, arabii vor avea atâta trecere, încât Adelard din Bath va mărturisi cu ironie că a atribuit arabilor multe idei personale, pentru a face ca ele să fie mai bine primite de cititorii săi, ceea ce, accentuăm noi, trebuie să ne deştepte prudenţa cu privire la influenţa – mult exagerată de unii – a arabilor asupra gândirii creştine medievale. Referirea la arabi nu a fost adesea decât un sacrificiu adus modei momentului, un fel de mască publicitară a unei gândiri originale. Reţinem că referinţa la trecut este ca şi obligatorie în evul mediu. Inovaţia constituie un păcat. Biserica se grăbeşte să condamne noutăţile (novitates), pe care franceză veche le numeşte novelletes. E ceea ce se întâmplă cu progresul tehnic, cu cel intelectual. Invenţiile sunt imorale. Ceea ce este mai grav, este că „argumentul tradiţiei" – a cărui valoare poate fi înţeleasă când este vorba de „un consens de martori venind să-şi aducă atestarea în mod unanim de-a lungul veacurilor" – a fost adesea folosit în mod contestabil. „Aci, de cele mai multe ori", scrie părintele Chenu 2, „se invocă un autor, se aduce un text, în afară de timp şi spaţiu, fără a se preocupa de dosarul ce trebuie întocmit".

Povara autorităţilor vechi nu apasă numai asupra domeniului intelectual. Ea e resimţită în toate sectoarele vieţii. Ea este de altminteri pecetea unei societăţi tradiţionale şi ţărăneşti în care adevărul constituie un secret transmis din generaţii în generaţii, lăsat moştenire de un „înţelept" acelui pe care l-a socotit vrednic de această încredinţare, şi răspândit mai mult încă din

1 De la numirea de gentes (neamuri), dată de creştini paginilor.

2 Vezi Bibliogr. XXII.

auzite decât prin scris. Un călugăr a însemnat pe un manuscris al lui Adhe-mar de Chabannes această continuitate, pe care e bazată valoarea unei culturi transmise prin tradiţie: „Teodor monahul şi

abatele Adrian l-au învăţat pe Aldhelm arta gramaticii, Aldhelm l-a învăţat pe Beda, Beda (prin mijlocirea lui Egbert) l-a învăţat pe Alcuin, acesta pe Hraban şi Smaragd, acesta pe Teodulf, după care vin Heiric, Hucbald, Remi, acesta, cu numeroşi discipoli".

Autorităţile cârmuiesc şi viaţa morală. Etica medievală e predată, propovăduită, prin îngrămădirea de anecdote stereotipe pentru ilustrarea lecţiei, anecdote care sunt apoi reluate la nesfârşit de moralişti şi predicatori. Aceste culegeri de pilde (exemplu) închid în ele lanţul monoton al literaturii morale medievale. La prima citire, aceste anecdote pilduitoare pot avea haz, dar regăsite iarăşi de o sută de ori, ele dezvăluie acea tehnică a repetiţiei care este traducerea în viaţa intelectuală şi spirituală a acestei voinţe de abolire a timpului şi a schimbării, a acestei forţe de inerţie care pare că a absorbit o mare parte din energia mentală a oamenilor din evul mediu. Iată un exemplum, printre altele, a cărui înfiripare a fost pusă în lumină de către Astrik L. Gabriel, anume anecdota studentului nestatornic, a „fiului întru nestatornicie" care săvârşeşte marele păcat de a vrea să-şi schimbe starea. Acest exemplum apare într-un tratat de Disciplina Şcolarium, scris între 1230 şi 1240 de un cleric englez, care bineînţeles începe prin a-l atribui unei autorităţi din cele mai netăgăduite, chiar lui Boetius. Ulterior, cu mai multe ori mai puţine floricele, şi în diverse variante, istoria acestui student, care trece prin clericatură, negoţ, agricultură, militărie3, drept, căsătorie, astronomie – ceea ce oferă pretextul unei satire a „stărilor din lume" – se regăseşte pretutindeni. Ba chiar printr-o ironie involuntară, el apare în unele versiuni franceze din secolul al XIV-lea ale Consolării Filosofiei, a lui Boetius, în care a fost cuprinsă de traducător, luând de bună afirmaţia autorului dintâi al acestui exemplum. Dar se mai regăseşte şi în numeroasele jabliaux-uri, având drept temă „stările lumii". Şi încă în diverse comentarii, fie ale lui Boetius, fie ale tratatului de Disciplina Şcolarium. Dar premiul final i se cuvine dominicanului englez Nicolas Trivet (mort prin 1328) care a reluat anecdota în amândouă comentariile pe care le-a făcut separat asupra ambelor acestor lucrări şi care ne mai şi oferă poate cheia istoriei, citind proverbul popular: „Piatra care se rostogoleşte nu prinde muşchi" (non fit hirsutus lapis per loca volutus). Cu proverbele,

asupra cărora mai aşteptăm încă studiul fundamental care ne va îngădui să pătrundem în miezul însuşi al mentalităţii medievale, ajungem la nivelul esenţial al culturii folclorice, în această societate ţărănească, tradiţională, proverbul joacă un rol

3 Chevalerie. S-ar părea că aci e vorba mai degrabă de ocupaţia corespunzând situaţiei de cavaler, adică de ocupaţia militară decât de rangul corespunzător.

423

426I

131. CONCEPŢIA BARBARA A JUSTIŢIEI: UNA DINTRE ORDALII, PROBA FOCULUI

Judecata lui Dumnezeu în ciuda interdicţiei rostite de Conciliul al IV-lea de la Lateran în 1215 şi-a urmat cursul până la sfârşitul secolului al XIII-lea, şi uneori chiar mai târziu. Totuşi, sunt rare reprezentările contemporane ale ordaliilor. Aici ele sunt amintite într-o pic" tură din secolul al XV-lea. Pe două panouri comandate în 1468 de conducerea oraşului Louvain pentru tribunalul magistraţilor comunali (echevins), pictorul Dierick Bouts (cca. 1415 – 1475) a reprezentat un subiect celebru, ales de un profesor de teologie al Universităţii din Louvain, luat dintr-o povestire de la sfârşitul secolului al XIII-lea, relatată de episcopul de Viterbo Godofred. Soţia împăratului Otto al III-lea încercase în zadar să seducă pe un cavaler şi neizbutind, a pus ca să fie osândit la moarte şi decapitat, deşi era nevinovat. Văduva acestuia a cerut judecata lui Dumnezeu, şi în faţa împăratului şi a curţii a ieşit victorioasă din proba focului (ca Isolda) (Bruxelles, Muzeele regale debelearte).

132. O CIVILIZAŢIE A GESTULUI: O INVESTITURĂ

Această scenă pare să reprezinte o investitură prin înmânarea sceptrului în familia lui Frederic al II-lea, împărat al Germaniei şi rege al Siciliei. Ea împodobeşte amvonul executat în 1229 de meşterul Nicolaie (Bitonto, Apulia, catedrala).

133. VIAŢA MORALĂ: PĂCATELE CAPITALE, DESFRÂUL

Imaginea, ca simbol al desfrâului, a unei femei căreia un şarpe îi muşcă sânul şi sexul, într-o prefigurare a caznelor iadului, a fost ades tratată de artiştii romanici. Cea mai vestită reprezentare se află pe

portalul de la Moissac. Derivată din imaginea antică a Ţărânei-ma-me, ea este o creaţie a şcolii de sculptură din Languedoc. Acest relief grosolan, dar plin de putere şi expresiv, probabil din secolul al XI-lea, provine de la biserica din Oo (Haute-Garonne) (Toulouse, Muzeul Augustinienilor).

134. SIMBOLISM MORAL ŞI ARTA FORMELOR: SIRENA

Sirena este înfăţişată în arta medievală şi îndeosebi în cea romanică inspirată mult din Bestiarii, sub două aspecte principale: sirena-pasăre şi sirena-peşte. împreună cu centaurul, care îi este des asociat, ea constituie tema cea mai des tratată din lumea monştrilor pe jumătate oameni îndrăgiţi de sensibilitatea medievală. După Baltrusaitis, sirena terminată în două coade de peşte ar reprezenta tipul cel mai vechi. Ea este simbolul femeii-şarpe, al desfrâului, al ispitei. Acest aspect mai este accentuat aici de inspiraţia tulburătorului suprarealism medieval care a sculptat în josul pântecelui sirenei acea stilizare a ochilor care joacă aici rolul de simbol sexual. Capitelurile claustrului de la sfântul Petru din Gerona (cca. 1550) sunt remarcabile prin arta cu care subiectele se identifică perfect cu jocul volumelor fiecăruia din ele (Gerona, 1 sfântul Petru „de Galligans", muzeul provincial).

1 în Spania.

135. VISUL: IOSIF ŞI ÎNGERUL

Visurile, viziunile, trezirile miraculoase mişună în literatura şi arta medie

vată. Cei drepţi sunt favorizaţi cu visuri premonitorii. Pe acest capitel al claustrului din secolul al XII-lea al mănăstirii San Juan de la Pena, întemeiată în secolul al XI-lea de cistercieni la hotarul Navarrei şi Aragónului, aproape de drumul ducând la Santiago de Compostella, este arătat îngerul poruncindu-i lui Iosif în timpul somnului să ducă sfânta familie în Egipt (San Juan de la Pena, Huesca).

136. ORAŞUL BLESTEMAT: BABILONUL

Strânsă împrejur, ca într-o temniţă, de încolăcirea şerpilor

monstruoşi care îi subliniază corupţia, cetatea Babilonului, seducătoare ca o curtezană în găteala ei de monumente, se opune Ierusalimului ceresc pe această miniatură din Comentariul Apocalipsului de Beatus, executat în secolul al XI-lea în mănăstirea sfântului Sever (îi. 22). (Paris, Bifeil. Nat. ms. lat. 8878, f. 217).

capital. Dar în ce măsură este el o prelucrare savantă a unei înţelepciuni rurale sau, dimpotrivă, ecoul popular al unei propagande a claselor dominante?

Precum este normal, ponderea trecutului îşi dobândeşte toată puterea la nivelul încadrării esenţiale a societăţii medievale, acela al structurilor feudale.

Ceea ce fundamentează în fapt dreptul şi practica feudală este obiceiul. Juriştii îl definesc ca „o deprindere juridică născută din repetiţia unor acte publice şi paşnice care într-un răstimp îndelungat nu au primit nicio contradicţie", în această definiţie clasică a lui François Olivier-Martin un cuvânt ne dă de gândit: calificarea de „paşnice", căci obiceiul nu este decât dreptul stabilit de o forţă care a ştiut să impună tăcere contestaţiilor într-un răstimp destul de lung. Putem măsura toată forţa revoluţionară a vestitei declaraţii a lui Grigore al VII-lea: „Dumnezeu nu a zis: numele meu este Obiceiul". Dar multă vreme încă după acest papă reformator, obiceiul cârmuieşte societatea. El este ancorat în imemorialitate. Este elementul care suie cel mai departe în memoria colectivă. Dovada adevărului în epoca feudală este existenţa „dintru toată veşnicia". De pildă, în conflictul care a ridicat în 1252 la Orly pe şerbii capitolului Notre Dame din Paris împotriva canonicilor, se vede cum purced părţile ca să-şi dovedească dreptul. La alegaţia ţăranilor că ei nu sunt datori să plătească bir (taille) capitolului, canonicii răspund pornind o anchetă pe lângă oamenii informaţi, care sunt interogaţi de fama 4 despre ce zice tradiţia. Este întrebat aşadar unul din oamenii cei mai bătrâni ai regiunii, un oarecare Simon, primar în Corb-reuse, având mai bine de şaptezeci de ani, care e „bătrân şi bolnav". El declară că după/ama, capitolul poate să ia bir (taille) de la oamenii săi şi că a făcut acest lucru „de când nici nu se mai pomeneşte" (a tempore a quo non exstat memoria). Un alt martor, arhidiaconul Ioan, vechi canonic, declară că a

văzut în adunarea capitulară nişte „vechi suluri" în care era scris că acei canonici aveau dreptul să ia bir de la oamenii din Orly şi că a auzit spunându-se de către oamenii mai bătrâni că acest obicei era în fiinţă „din vremurile cele mai demult" (a longe retroactis temporibus), şi că şi capitolul acorda toată încrederea acestor suluri, „având în vedere vechimea scrisului", (sicut adhibetur ancientie scriptwre).

Chiar şi nobleţea nu este la început decât o garanţie de vechime într-o stare onorabilă. Acest lucru, mai mult încă decât mediul social din care se recrutează clerul înalt, explică în mare parte numărul însemnat de nobili printre sfinţi, şi faptul că li se atribuie nobleţea multor sfinţi care nu au avut parte de ea. Tot astfel, arborele lui Iesei dovedeşte vechimea regalităţii în neamul Mariei, şi prin urmare în familia pământească a lui Hristos. Este

4 Din zvon obştesc.

— 423

426

— mă

O rămăşiţă de spirit medieval care i-a inspirat naivului arhiepiscop de Paris, sub Restauraţie, fraza: „Nu numai că Domnul Nostru era fiul lui Dumnezeu, dar el aparţinea de asemenea şi unei excelente familii".

La dovada prin autoritate, adică printr-o vechime controlată, se adaugă dovada prin minune. Ceea ce cucereşte adeziunea spiritelor în evul mediu nu este ceea ce poate fi observat şi dovedit printr-o lege firească, printr-un mecanism ce se repetă cu regularitate, ci dimpotrivă: ceea ce este extraordinar, supranatural, anormal. Ştiinţa însăşi îşi alege de preferinţă ca obiect excepţionalul, fenomenele minunate (mirabilia). Cutremurele de pământ, cometele, eclipsele, acestea sunt subiectele vrednice de admiraţie şi de cercetare. Arta şi ştiinţa din evul mediu ajung la om prin straniul ocol al monştrilor.

Fără îndoială, dovada prin miracol defineşte mai întâi acele fiinţe care sunt ele însele extraordinare: sfinţii. Credinţa populară şi doctrina bisericii se întâlnesc în acest punct. Când, de la sfârşitul secolului al XII-lea, papalitatea începe să-şi rezerve pe seama sa canonizarea sfinţilor, până atunci desemnaţi de cele mai multe ori de

glasul poporului, (vox populi), ea aşază minunile printre condiţiile obligatorii ce trebuie îndeplinite de candidatul la canonizare. La începutul secolului al XIV-lea, când sunt reglementate procesele de canonizare, dosarele trebuie să cuprindă neapărat nişte capitole speciale, relatând minunile săvârşite de candidat: capitula miraculorum. Dar minunile nu se mărginesc la cele pe care Dumnezeu le face prin mijlocirea sfinţilor.

Ele pot să se producă şi în viaţa fiecăruia sau mai degrabă în momentele critice ale acelor oameni care pentru un motiv sau altul au meritat să bene-iicieze de aceste intervenţii supranaturale.

Fără îndoială, beneficiarii privilegiaţi ai acestor manifestări sunt eroii. Vedem un înger punând capăt duelului dintre Roland şi Olivier în „isprăvile" lui Girard de Vienne. În Chanson de Roland Dumnezeu opreşte în loc soarele, în Pèlerinage de Charlemagne el dăruieşte vitejilor acestuia puterea supraomenească ce le îngăduie să împlinească toate isprăvile despre care se lăudaseră în pălăvrăgelile lor glumeţe (gabs) că le vor duce la înfăptuire. Dar chiar şi fiinţele cele mai simple pot fi miluite cu un miracol, ba mai mult încă, până şi oamenii cu cele mai mari păcate, dacă sunt evlavioşi. Fidelitatea absolută, imitată după cea a vasalului, şi păstrată faţă de Dumnezeu, de Fecioară sau de un sfânt, poate să aducă mântuirea, mai bine decât o viaţă exemplară.

O lucrare celebră de la începutul secolului al XIII-lea, Ies Miracles de la Vierge (Minunile Fecioarei), a lui Gautier de Coincy, ne arată îndurarea Mariei faţă de credincioşii săi. Ea susţine cu mâinile ei timp de trei zile pe un tâlhar spânzurat pentru nelegiuirile sale, dar care nu a omis niciodată să-i invoce numele înainte de a porni la furat. Reînvie pe un călugăr care se îneca când se întorcea de la ibovnica lui, dar care îşi rostea rugăciunile dinaintea

I

zorilor (matines) în clipa când a căzut în apă. Asistă clandestin la naştere pe o stareţă însărcinată, care îi închinase o devoţiune deosebită.

Dar dovada prin excelenţă a adevărului relevat prin miracol o

conferă judecata lui Dumnezeu. „Dumnezeu stă de partea dreptăţii". Această frumoasă formulă legitimează unul din cele mai barbare obiceiuri5 ale evului mediu. Desigur, pentru ca sorţii de izbândă să nu fie prea inegali pe planul lumii pământeşti, se îngăduie celor slabi, îndeosebi femeilor, să-şi pună în loc un campion care să fie supus probei în numele lor. Sunt şi profesionişti de aceştia pe care moraliştii îi condamnă ca pe cei mai înrăiţi mercenari.

Şi aici o noţiune cu totul formalistă a binelui justifică ordaliile. Astfel, în isprăvile lui Anii et Amile (cei doi prieteni care se aseamănă ca nişte fraţi gemeni), Ami ia într-un duel judiciar locul lui Amile care era într-adevăr vinovat de fapta ce i se punea în socoteală, însă el însuşi fiind nevinovat de o asemenea faptă, iese învingător, triumfând asupra adversarului.

În Palestina, după afirmaţia din Chanson de Jerusalem 6, un cleric numit Pierre a susţinut că sfântul Andrei i-a dezvăluit în ce loc se află îngropată sfânta suliţă cu care a fost străpuns Hristos pe cruce. Săpăturile ce s-au pornit acolo au dus la găsirea unei sulițe. Pentru a şti dacă ea era autentică, adică dacă clericul a spus adevărul, el a fost supus ordaliei focului.

Clericul a murit de rănile sale peste cinci zile. Dar s-a socotit că el a trecut victorios prin probă şi că suliţa era autentică. Picioarele sale au fost arse pentru că se îndoise la început de adevărul viziunii sale.

Şi fiecare îşi aminteşte de proba impusă Isoldei „Ea s-a apropiat de cărbunii aprinşi, albă la faţă şi clătinându-se. Toţi tăceau: fierul era roşu. Atunci ea şi-a cufundat braţele goale în jăratic, a apucat drugul de fier, a făcut nouă paşi ţinându-l în mână, apoi aruncându-l şi-a întins braţele în cruce cu palmele desfăcute. Şi fiecare a văzut că pe ele carnea era mai sănătoasă ca cea a prunei proaspete din prun. Atunci, din toate piepturile un mare strigăt de laudă s-a ridicat spre Dumnezeu".

Este destul să se gândească cineva la etimologia cuvântului „simbol" ca să înţeleagă locul pe care l-a ţinut gândirea simbolică nu numai în teologia, literatura şi arta Occidentului medieval, dar şi în utilajul său mental. Syni-bolon era la greci un semn de recunoaştere reprezentat de cele două jumătăţi ale unui obiect împărţit între două

persoane. Simbolul este un semn de contract. El este o referinţă la o unitate pierdută, el reaminteşte şi cheamă o

5 Ordaliile.

G Poem relativ la Cruciada I.

428

realitate superioară şi ascunsă. Dar în gândirea medievală, „fiecare obiect material era socotit ca o figurare a unui lucru corespurzâr. du-i pe un plan mai înalt, şi devenea astfel simbolul său". Simbolismul era universal şi actul gândirii era o neîncetată descoperire de semnificaţii ascunse, o constantă „hierofanie". Căci lumea ascunsă era o lume sacră, şi gândirea simbolică nu era decât forma prelucrată, decantată, adusă la nivelul învăţaţilor, a gândirii magice, în care era scăldată mentalitatea cemună. Fără îndoială, amuletele, filtrurile, formulele magice, a căror folosire şi comerţ erau foarte răspândite, nu sunt decât aspectele mai grosolane ale acestor credinţe şi practici. Dar moaştele, sacramentele, rugăciunile erau pentru mase nişte echivalente autorizate ale acestora. Trebuiau mereu găsite cheile care să forţeze uşile lumii ascunse, lumii adevărate şi eterne, aceea în care puteai afla mântuirea. Actele de devoţiune erau acte simbolice prin care omul căuta să facă gestul necesar pentru a fi recunoscut de Dumnezeu şi a-l sili să se ţină de contractul încheiat cu el. Formulele de danie, în care donatorii se refereau la dorinţa lor de a-şi mântui sufletele în felul acesta, indicau această tranzacţie magică prin care Dumnezeu devenea îndatoratul donatorului, şi era constrâns să-l mântuie. Tot astfel, obiectul gândirii consta în găsirea cheilor care să deschidă porţile lumii ideilor.

De aceea simbolismul medieval începea la nivelul cuvintelor. A numi un lucru era a-l şi explica. Izidor din Sevilla spusese acest lucru, şi după el etimologia 8 a înflorit în evul mediu ca o ştiinţă fundamentală. Actul numirii este totodată cunoaşterea şi luare în stăpânire a lucrurilor, a realităţilor. În medicină, diagnosticul este de îndată şi lecuire prin rostirea numelui bolii. Când episcopul sau inchizitorul a putut să declare „eretic" pe un suspect, esenţialul s-a îndeplinit, duşmanul a fost strigat pe nume, demascat. Lucrurile reale (res) şi cuvintele (verba), nu se opun unele celorlalte, ci unele sunt

simbolurile celorlalte. Dacă limbajul este pentru intelectualii din evul mediu un văl al realităţii, el este şi cheia, instrumentul adecvat al acestei realităţi. „Limba – spune Alain din Lille – este mâna credincioasă a spiritului”, iar pentru Dante, cuvântul este un semn total care descoperâraţiunea şi sensul: raţionale signum et senzuale.

Înţelegem astfel importanţa dezbaterii, care din secolul al Xlleaşipână la sfârşitul evului mediu a ridicat aproape pe toţi gânditorii unii împotriva celorlalţi în jurul problemei naturii exacte a raporturilor dintre cuvinte, verba şi realitate, res, în aşa măsură, încât istoricii tradiţionali ai gândirii au simplificat uneori istoria intelectuală a evului mediu într-un duel între

7 Manifestare a ce este sfânt.

8 Adică ştiinţa cuvintelor. Izidor din Sevilla şi-a intitulat enciclopedia sa Cartea etimologiilor. A scris un tratat Despre proprietăţile cuvintelor.

*!

„Realişti” şi „nominalişti”, ca nişte guelfi şi ghibelini ai gândirii medievale. Aceasta este vestita ceartă a „universaliilor” (querelle des universaux).

De aceea, temeiul pedagogiei medievale este studiul cuvintelor şi al limbii: aşa-zisul trivium, format din gramatică, retorică, dialectică, alcătuind primul ciclu al celor şapte arte liberale. Baza întregului învăţământ, până la sfârşitul secolului al XII-lea, cel puţin, este gramatica. Prin ea poţi ajunge la toate ştiinţele celelalte, şi mai ales la etică, ştiinţă care se suprapune artelor liberale şi le încununează oarecum. Gramatica este o ştiinţă polivalentă, după cum o defineşte canonicul Delhaye, nu numai pentru că prin comentariul autorilor ea îngăduie tratarea tuturor subiectelor, ci pentru că permite ca mulţumită cuvintelor să se ajungă la sensurile ascunse ale lucrurilor ale căror chei le constituie ele. În Izvorul filosofiei (Fons philosophiae) Godefroy de Saint Victor, în secolul al XII-lea, aduce un omagiu gramaticii, care l-a învăţat literele, silabele, expunerea „literală” şi cea „tropică” şi i-a dezvăluit sensul figurat, alegoric. La Chartres, celebrul magistru Bernard de Chartres îşi întemeiază şi el tot învăţământul pe

gramatică. Dar de fapt nu se face altceva decât a se urmări sau relua o tradiţie coborâtă din antichitate şi lăsată moştenire evului mediu de către sfântul Augustin şi Martianus Capella. În exegeza scripturală a celor patru sensuri, dacă sunt unii care socot după sfântul Pavel, că litera poate să ucidă în timp ce spiritul dă viaţă, majoritatea exegeţilor medievali văd în literă (litiera) o introducere către sens (sensus).

Marele rezervor de simboluri este natura. Elementele din diferitele ordine ale naturii sunt arborii acestei păduri de simboluri. Minerale, vegetale, animale, toate sunt simbolice, tradiţia mulţumindu-se să privilegieze pe unele din ele: şi anume, printre minerale, pietrele preţioase care impresionează sensibilitatea la culoare şi evocă miturile de bogăţie; printre vegetale, plantele şi florile citate în Biblie; printre animale, făpturile exotice, legendare şi monstruoase, care satisfac gustul medieval pentru tot ce e extravagant. Lapidariile, florăriile, bestiariile *, în care sunt catalogate şi explicate aceste simboluri, ocupă un loc de frunte în biblioteca ideală a evului mediu.

Pietrele şi florile cumulează sensul lor simbolic cu virtuţile lor binefăcătoare sau nefaste. Pietrele galbene sau verzi, printr-o homeopatic a culorii, lecuiesc gălbinarea şi bolile de ficat; cele roşii, hemoragiile şi pierderile de sânge. Sardonixul roşu reprezintă pe Hristos vărsându-şi sângele pe cruce pentru omenire, berilul transparent, prin care trece soarele, este imaginea creştinului străluminat de Hristos. Florăriile sunt foarte aproape de ierbare, ele integrează în gândirea medievală lumea ierburilor de l» ac (simples), a leacurilor băbeşti şi a secretelor combinaţiilor de buruieni monastice. Ciorchinele de struguri este chipul lui Hristos care şi-a dat sângele pentru omenire

430

Într-o imagine simbolizată9 de teascul mistic. Fecioara este simbolizată prin măslin, crin, mărgăritar, viorea, trandafir. Sfântul Bernard subliniază faptul că Fecioara este simbolizată atât prin trandafirul alb, care se referă la fecioria ei, cât şi prin trandafirul roşu, care manifestă caritatea ei. Ţin-taura, a cărei tulpină e în patru muchii, lecuieşte de frigurile „de a patra zi" (fièvre quarte) în timp ce mărul

este simbolul răului şi mandragora este afrodiziacă şi demonică; atunci când o smulgi, ea scoate un ţipăt, şi cel care îl aude moare sau înnebuneşte. În amândouă cazurile, etimologia este lămuritoare pentru oamenii din evul mediu: mărul pe latineşte se cheamă malum, cuvânt care înseamnă şi rău, iar numele de mandragora înseamnă dragon omenesc (în limba engleză, mandrake).

Lumea animală este mai ales un univers al răului. Struţul, care îşi depune ouăle în nisip şi uită să le clocească este imaginea păcătosului care uită de datoriile sale faţă de Dumnezeu; ţapul este simbolul desfrâului, scorpionul, care înţeapă cu coada sa, este întruchiparea falsităţii şi apare şi ca desemnarea poporului evreu 10.

Simbolismul câinelui este tras în sensuri diametral opuse: tradiţia antică vede în el o reprezentare a impurităţii, iar societatea feudală tinde să-l reabiliteze ca animal ales, tovarăş nelipsit al seniorului la vânătoare, simbol al fidelităţii, cea mai înaltă dintre virtuţile feudale. Dar animalele fabuloase sunt toate satanice adevărate imagini ale diavolului: aspidă, vasilisc, dragon, grifon. Însă leul şi inorogul manifestă un caracter ambiguu. Simboluri ale forţei şi ale purităţii, ei pot să simbolizeze şi violenţa şi ipocrizia. Inorogul de altminteri se idealizează la sfârşitul evului mediu, când se bucură de mare trecere şi este imortalizat în seria de tapiserii cunoscute sub numele de la Dame à la Licorne (Doamna cu inorogul).

Simbolismul medieval a găsit un vast câmp de aplicaţie în bogatul ceremonial liturgic creştin şi mai întâi în însăşi interpretarea arhitecturii religioase. Honorius Augustodunensis a explicat sensul celor două tipuri principale de planuri ale bisericii. În amândouă cazurile, şi în privinţa pla9 în iconografie.

10 Trebuie adusă o completare la text. Într-un studiu savant despre simbolica scorpionului, pornind de la unele reprezentări celebre ale răstignirii (din secolul al XV-lea) în care legionarul roman de la piciorul Gol-otei poartă o flamură cu literele S P Q R, iar evreii călări, prezenţi şi ei, poartă flamuri înfăţişând scorpionul, autorul… Bulard a reuşit să lămurească sensul acestei atribuţii. Scorpionul este înainte de toate simbolul lui Iuda, apostolul trădător, care şi-a pus capăt vieţii întocmai ca scorpionul care, când nu mai speră scăpare se

înţeapă el însuşi provocându-şi moartea. Astfel, scorpionul mai simbolizează şi păcatul desperării, socotit unul dintre cele mai grele păcate, şi poate chiar de neiertat.

431

436 ii

137. FORME ROMANICE, ÎNSCRIEREA FORMELOR ROTUNDE ÎN SPAŢIU

Construcţia sfântului Pontiu din Cor-bera, în masivul muntos de la Garaff, la nord-vest de Barcelona, oferă un frumos exemplu al „primei arte romanice", după numirea dată de Puigi Cadafalch artei ale cărei creaţii, cele mai desăvârşite din secolul al XI-lea, au fost bazi-licele cu cupolă la întretăierea transeptului cu nava de la Ripoli (1032) şi Car-dona (1040). La etajarea maselor dinafară corespunde etajarea şi armonia volumelor ordonate în jurul unor linii rotunde. Această vedere axială a cupolei transeptului şi a bolţii în jumătate de cupolă a corului îngăduie constatarea concretă că arhitectura romanică, după expresia lui H. Focillon, este „gândire sintetică" (Corbera, biserica sfântului Pontiu).

138. FORME ROMANICE: CLAUS-TRUL DE LA THORONET

Arta romanică este totodată învăluire a spaţiilor interioare şi captare a luminii din exterior. Arcadele claustrelor au drept funcţie materială şi spirituală în acelaşi timp, să se deschidă spre lumină, fără a dăuna reculegerii. Claustrul este o lume închisă, dar întretăiată de deschideri spre infinit. El este cu atât mai simplu şi mai riguros cu cât se integrează aici intenţiei cisterciene; ziduri groase, coloane cu capiteluri fără sculpturi, singura concesiune venind de la un ochi rotund tăiat în timpan deasupra coloanelor galeriei. Mănăstirea cisterciană de la Thoronet, în Provenţa, a fost clădită începând din 1446 (Le Thoronet, Var).

139. FORME GOTICE: ORDINEA BOLŢILOR DE LA BOURGES

Erwin Panofsky a susţinut că arta gotică era rânduită după principiile înseşi ale scolasticii. Această imagine de la Bourges scoate la iveală un punct esenţial al sistemului de bolţi ale catedralelor gotice, anume punctul de întâlnire în axa edificiului a bolţilor unei capele şi a deambulatoriului – cu bolta împărţită în şase a corului. Ordinea este pe

cât de intelectuală, pe atât de funcţională şi estetică: o adevărată bucurie pentru ochiul material, ca şi pentru cel lăuntric (Bourges, catedrala).

140. FORME GOTICE: INTERIORUL CATEDRALEI DIN LAON

Catedrala din Laon, întemeiată în 1157 şi termiaată în liniile sale esenţiale prin 1200, aparţine primei arte gotice prin suprapunerea celor patru etaje: bas-câtes (nave laterale), tribune, tri-forium, ferestrele de sus. Dar aşa cum a zis H. Focillon: „Chiar dacă realizează din plin gândul secolului al XI-lea, ea pregăteşte o dezvoltare viitoare". Ea nu este numai schemă matematică (iepure) şi deducţie, construcţie funcţională şi ordine intelectuală, ea este şi sistem plastic, orientată încă de pe acum spre efectele de iluzie pe care arta gotică le va dezvolta tot mai mult. Multiplicitatea arcadelor, a ferestrelor continue ale etajului de sus (claires-voies) a deschizăturilor spre lumină (baies) anticipează trecerea la marile ajurări gotice (Laon, catedrala).

141. SIMBOLISM ANIMAL ŞI MENTALITATE DUALISTĂ

Compoziţia mediocră a lui Hugues de Fouilly, scriitor şi miniaturist, prior al

mănăstirii Saint-Laurent-au-bois, lângă Heilly (Somme), în anii 1150 – 1174, trădează o înclinare spre simbolismul moralizator şi simplismul mental, care opune, în două grupuri, pe cei buni celor răi, formulă care va triumfa în secolul al XIII-lea în opere de vulgarizare ca cele ale dominicanului Vincent de Beau-vais. Aici, pornind de la trei versiuni din Egloga a noua a lui Virgiliu, de altminteri cu totul abătute de la sensul lor original, Hugues opune pe bunul păstor celui rău; vedem de o parte pe Hristos, de cealaltă, un călugăr nevrednic de cârja abaţială pe care i-o întinde Domnul. Sub fiecare din ei aflăm de o parte sămânţa cea bună – berbecul, oile, mieii, ciobanul treaz cu câinele ce latră ca să dea de veste – de cealaltă, sămânţa cea rea: ţapul, caprele, iezii şi ciobanul lăsător, cu câinele mut. Hugues aplică această opoziţie facilă a celor două familii la tot felul de comparaţii: călugări adevăraţi şi falşi, păgâni şi creştini etc. Compoziţiile sale au aflat multă preţuire la cistercieni. Acest manuscris, provine din abaţia cisterciană de la

Clairmarais (Pas-de-Calais) (Saint Omer, bibl. municip., ms. 94, f. 48).

142. SIMBOLISM ANIMAL ŞI VIAŢĂ MORALĂ: ŞARPELE ŞI MOARTEA BOGATULUI NEMILOSTIV

Acest capitel al navei din Vezelay reprezintă moartea bogatului nemilostiv (îi. 119). Doi diavoli îi duc sufletul în iad, în timp ce şarpele, simbol al răului, şi aici îndeosebi al zgârceniei, cloceşte sacii în care mortul îşi tezaurizase averea ezelay, biserica Magdalenei).

433

28

143. MINUNI: VICTORIE ASUPRA MORŢII

Marea spaimă, înainte de secolul al XIV-lea, e cea a iadului, nu a morţii. Numeroasele scene arătând învierea par să răspundă mai degrabă unei dorinţe de a afirma puterea lui Dumnezeu şi sfinţenia celor cărora le conferă această putere decât nevoii de a potoli o nelinişte imediată a omului în faţa morţii. Pe acest capitel al navei de la Vezelay (între 1120 şi 1140) sfântul Benedict învie din morţi un copil (Vezelay, biserica Magdalenei).

144. SIMBOLISM ANIMAL: GRIFONUL

Viaţa morală este o luptă. Trebuie să împlânţi sabia în trupul grifonului, întrupare a diavolului, simbol al răului. Sculptorul acestui capitel de la Autun (secolul al XII-lea) a fost mai interesat de posibilităţile grafice ale unei teme teratologice (adică privitoare la monştri) care oferea numeroase variante pentru explicarea amestecului celor două firi ale grifonului, jumătate pasăre, jumătate mamifer (sau mai precis jumătate leu, jumătate pajură), ce îngăduie aceste coexistenţe tulburătoare într-un singur trup printr-una din acele erezii zoologice care au sedus aşa mult sensibilitatea şi arta romanică (Autun, catedrala).

145. MINUNI: VICTORIE ASUPRA FOAMEI

Una dintre minunile cele mai populare ale lui Hristos, reînnoită de altminteri la o scară mai modestă de mai mulţi sfinţi ai hagiografiei medievale, este înmulţirea pâinilor. Ea dă siguranţă unei societăţi obsedate de ideea foamei

(Biserica Saint Nectaire, Puy de D6 me, secolul al XII-lea).

146. REALISM ŞI BUCURIE DE A TRĂI: UN MUZICIAN

În arta gotică, dacă arhitectura exagerează avânturile sensibilităţii, în schimb sculptura manifestă tot mai multă atenţie pentru viaţa de pe pământ, rămasă străină artei romanice. Acest muzician, prins în realismul trăsăturilor şi al gestului, este aproape idealizat într-un sens opus idealizării dramatice a artei romanice, şi anume în sensul bucuriei de a tăi. Muzica este de acum încolo o artă a fericirii pe pământ. Statuia împodobea o casă laică din secolul al XIII-lea de la Reims. Dar inspiraţia a venit poate de la marele şantier al catedralei unde, după formula lui Emile Mâle, „s-a creat stilul care a cucerit toată Europa, impunând peste tot locul graţia specifică artei din provincia Champagne (la grâce champenoise) (Reims, Muzeul de Bele-arte).

147. CULTUL FORŢEI: REALIZAREA DE ISPRĂVI

Societatea feudală e militară şi primitivă, având înainte de toate cultul forţei. Pentru că: „isprava" (prouesse) cavalerească este mai întâi o performanţă fizică. Pe această miniatură a unui manuscris al Romanului lui Godefroi de Bouillon, executat într-un atelier parizian în 1337, primul rege creştin al Ierusalimului, devenit erou de roman cavaleresc, înzestrat cu o forţă legendară, retează dintr-o singură lovitură de sabie (culme a isprăvii) capul unei cămile (Paris, Bibl. Nat., ms. fr. 22495, f. 78).

148. MINUNE A VIEŢII MATERIALE: PREŢUL FIERULUI

Această miniatură din Biblia regelui Boemiei Wenceslau (Vaklav) (1378 – 1419), înfăţişează o minune pe care evul mediu, urmându-l pe Grigore cel Mare, o atribuia de obicei sfântului Benedict, dar care este săvârşită aici de Solomon. Un tâmplar, lăsând să-i cadă într-o apă adâncă fierul bardei sale, Solomon face să se ridice fierul căzut la fund printr-o minune. Solomon, marele constructor al templului, devenise în evul mediu marele meşter al secretelor tehnice şi ştiinţifice. Este savuros să-l vezi pe acela ale cărui nesfârşite bogăţii erau preamărite de Biblie săvârşind o minune pentru un obiect atât de umil. Dar fierul era o materie rară în evul mediu, mai ales în epoca sfântului Benedict (Viena, Bibl. Nat. ms. 5362).

149. CRUZIMEA: CAZNELE MARTIRILOR

Artiştii evului mediu, îndeosebi cei din Spania, s-au complăcut

în reprezentarea torturilor aplicate martirilor într-un ciclu de cazne, la care aceştia rezistă pe rând, până la ultima care îi doboară. Dar aceasta nu este decât o transpunere, în hagiografie a torturilor justiţiei medievale. Legenda de aur povesteşte martiriul nobilei creştine Iulita ucisă la Tar-sos în 230, împreună cu fiul ei de trei ani, Cirus. Acest panou de altar, (antependium), provenind dintr-o capelă din Durro, aparţine primei perioade a picturii romanice catalane, intens de expresive (cca. 1100), şi este deci mult anterior textului lui Jacopo de Varazzo, înfăţişând de altminteri un alt ciclu de torturi. Cazna ferăstrăului, cea mai

Înfiorătoare din ele, nu apare în Legenda de aur (Barcelona, muzeul artei catalane).

150. VIOLENŢA ŞI FURIA: CADAVRELE

Această miniatură din manuscrisul de la mănăstirea sfântul Sever (secolul al XI-lea), conţinând comentariul lui Beatus asupra Apocalipsului, înfăţişează potopul. Nota de speranţă pe care o aduce porumbelul cu ramura de măslin în colţul de sus, din dreapta, este destul de slabă faţă de spectacolul de groază al cadavrelor de oameni şi dobitoace, victime ale înecului, cu ochii fioros de goi fără pupilă (îi. 22, 49, 89, 136) (Paris, Bibl. Nat., ms. lat. 8878, f. 85).

151. MONŞTRI UMANI: RASELE DE LA CAPĂTUL LUMII

Monştrii umani au îngăduit suprarealismului medieval să se dezlănţuie. Imaginaţia se exercită aici când într-un spirit pseudoştiinţific – căci miniatura de faţă evocă rasele de la capătul lumii, pomenite de mediocrul vulgarizator roman din secolul al III-lea Solinus şi reluate apoi în secolul al XII-lea de Honorius Augustodunensis – când într-unul fantastic sau burlesc. Rezultatul este tulburător. Manuscrisul a fost executat la Amstein, în Renania, în a doua jumătate a secolului al XII-lea (Londra, Brit. Mus., ms. Harley 2799, f. 243).

nului circular, şi în a celui în cruce, este vorba de redarea unei imagini a perfecţiunii. Că biserica rotundă este o imagine a perfecţiunii

circulare este un lucru uşor de înţeles. Dar trebuie de asemenea văzut că planul în cruce nu este numai o reprezentare a crucificării lui Hristes, ci este mai degrabă o formă ad quadratum, întemeiată pe pătrat, figură care desemnează cele patru puncte cardinale şi rezumă universul. În amândouă cazurile, biserica este un microcosm u.

Printre formele cele mai esenţiale ale simbolismului medieval, simbolismul numerelor a jucat un rol capital: structură a gândirii, el a fost unul din principiile diriguitoare ale arhitecturii. Frumuseţea rezultă din proporţie, din armonie, de unde rezultă şi preeminenţa muzicii ca ştiinţă a numerelor. „A cunoaşte muzica, zice Toma din York, înseamnă a cunoaşte ordinea în toate lucrurile". Arhitectul, după Guillaume de Passavant, episcop de Mans din 1145 până în 1187, este un „compozitor". Solomon a zis demnului: „Gmnia în mensura ei numero et pondere disposuişti" („Tu le-ai rânduit pe toate după măsură, număr şi greutate"). (Sapientia XI, 21). Numărul este măsura lucrurilor. Ca şi cuvântul, numărul este una cu realitatea. „A crea numerele, zice Thierry de Chartres, este a crea lucrurile". Şi arta, care este o imitare a naturii şi a creaţiei, trebuie să ia numărul ca îndreptar. La Cluny *, călugărul Gunzō inspiratorul, după Kenneth John Conant, al marii biserici a abatelui Hugues, începută în 1088, şi pe care ni-l arată o miniatură văzând în vis cum sfinţii Pavel, Petru şi Ştefan îi desenează cu funii planul viitoarei biserici, este un muzician de frunte, psalmista praecipuus. Numărul simbolic care, după Conant, ar fi rezumat la Cluny toate simbolismele numerice folosite la construirea edificiului este 153, numărul peştilor din Pescuirea minunată12. v.

Guy Beaujouan a atras recent atenţia asupra unor tratate inedite din secolul al XII-lea care arată că simbolismul numerelor a cunoscut în epoca romanică un avânt încă şi mai mare decât s-a crezut. Călugări victorini (de la Saint Victor) şi cistercieni se evidenţiază în acest joc, pe care îl iau în serios. Într-un tratat editat în Patrologia latină, Hugues de Saint Victor, expunând datele numerice simbolice după Scripturi, explică semnificaţia inegalităţilor dintre numere. Fie începând cu cele şapte zile ale Genezei (sau mai degrabă cele şase zile în care a lucrat Creatorul: Hexaemeron): 7 6 înseamnă repausul după muncă, 8 7 înseamnă eternitatea după viaţa pământească (regăsim cifra 8 din

octogonul de la Aachen, de la San Vitale din Ravenna, de la Sfântul Mormânt şi din Ierusalimul ceresc), sau, pornind de la 10, care este imaginea perfecţiunii, 9 < 10 înseamnă lipsa de perfecţiune, iar 11 10 lipsa de măsură. Cistercianul Eudes (Odo) de

11 Adică un rezumat al universului.

12 Din Noul Testament.

— 431

436.

38. OTTMARSHEIM (după Kautzscht)

38, 39. PLANURI DE BISERICI: PLANUL CENTRAL ŞI PLANUL BAZILICAL

Aceste două planuri mai des întâlnite în bisericile Occidentului creştin, derivă unul din Sfântul Mormânt de la Ierusalim, celălalt din bazilica romană, cu un fond de influenţă datorată unor modele orientale şi unor interpretări simbolice.

Biserica octogonală de la Ottmarsheim (38) în Alsacia, sfinţită de papa Leon al IX-lea în 1049 în cursul unui „turneu" de consacrări, este o imitaţie a celebrei capele imperiale a lui Carol cel Mare la Aachen, a cărei popularitate, mai ales în regiunea germanică, a sporit succesul bisericilor cu plan central care în evul mediu timpuriu fuseseră mai

437

ales biserici-relicvării, aşa-zise martyria. Sfântul Ambrosie din Milan (39) a fost construit prin 1100 pe locul unei bazilici carolingiene din secolul al IX-lea care la rândul său înlocuise un sanctuar din» Secolul al IV-lea. De la edificiul carolingian noua biserică mai păstrează atriul mărit şi corul cu trei abside care se prelungeşte cu o bazilică cu trei năvi. Marea noutate o constituie sistemul de acoperire al boitei pe nervuri care ar prevesti apariţia goticului dacă nu ar porni dintr-un spirit pur romanic: „adică destinat lă scoată în evidenţă masele şi valorile murale, şi nu să le desfiinţeze" (A. Chas-tel).

Morimond, mort în 1161, reia în Analytica numerorum (Analitica numerelor) speculaţiile numerice ale sfântului Ieronim. Acesta în opusculul său contra lui Iovinian, scris în favoarea virginităţii – şi care ulterior s-a bucurat de o mare trecere în secolul al XII-lea,

„secol antimatrimonial” (poate ca un corectiv la creşterea demografică) –, explică simbolismul cifrelor 30, 60, 100 aplicate celor trei stări; ale căsătoriei, ale văduviei şi ale virginităţii. Pentru a reprezenta cifra 30, extremităţile degetului mare şi arătătorului se strâng uşor, simbolizând căsătoria. Pentru redarea cifrei 60, degetul mare

39. SFÂNTUL AMBROSIE DIN MILAN (după Dehio şi Bezold)

este înclinat şi parcă supus indexului care îl înconjoară. Este imaginea văduviei, a cărei înfrânare alungă amintirea voluptăţilor trecute, sau care stă încovoiată sub vălul său. În sfârşit, pentru a reda cifra 100 degetele formează o cunună feciorească. Pornind de aici, Eudes de Morimond expune simbolismul degetelor. Degetul mic, „auricularul”, care pregăteşte urechile ca să audă, simbolizează credinţa şi bunăvoinţa inelarul – pocăinţa, degetul mijlociu – caritatea, arătătorul – raţiunea demonstrativă, degetul mare divinitatea. Evident, toate acestea nu au un înţeles decât dacă ne gândim că oamenii din evul mediu socoteau cu degetele şi că acest calcul al degetelor era la baza acestor interpretări simbolice, întocmai aşa cum proporţiile erau determinate de măsuri „naturale”: lungimea pasului sau a antebraţului, lărgimea palmei deschise (empan), suprafaţa arată în cursul unei zile de lucru etc. Cele mai înalte speculaţii erau legate de gesturile cele mai umile, înţelegem din aceste exemple că este greu de deosebit în utilajul mental al oamenilor din evul mediu care este partea care se cuvine elementului abstract şi care celui concret? Claude Levi Strauss a contestat cu bună dreptate „pretinsa inaptitudine a oamenilor «primitivi» la o gândire abstractă”. Există, dimpotrivă, o înclinaţie a spiritului medieval spre abstracţie sau, mai precis, spre o viziune a lumii bazată pe raporturi abstracte. Astfel o culoare este socotită ca deosebit de frumoasă pentru că este un amestec de alb şi de roşu, culori pline de virtute care simbolizează, precum s-a văzut, puritatea şi caritatea. Dar în sens invers, simţim cum tind să apară la suprafaţă, de după noţiunile abstracte, imaginile concrete. După Izidor din Sevilla, clericii13 medievali cred că pulcher vine de la felie rubens: cel care e frumos, are pielea rumenă, pentru că sub ea se simte palpitaţia sângelui, principiu de nobleţe ca şi de impuritate, principiu esenţial în

orice caz. Dar cum să distingem ceea ce este concret de ceea ce este abstract în această predilecţie pentru sânge? îl regăsim de altminteri într-un alt termen, care desemnează ce e frumos: venustus derivat iarăşi în mod arbitrar din venis – vine.

În realitate, această întrepătrundere de concret şi de abstract este fondul însuşi al structurii mentalităţilor şi sensibilităţilor medievale. O aceeaşi pasiune, o aceeaşi nevoie te face să şovăi între dorinţa de a regăsi sub elementul concret, accesibil sensibilităţii, elementul abstract, mai adevărat, şi silinţa de a face să apară această realitate ascunsă într-o formă putând fi percepută de simţuri. De asemenea, nu este de loc dovedit că tendinţa abstractă ar aparţine mai degrabă păturii savante, intelectuale, a clericilor şi că tendinţa concretă s-ar întâlni mai des în mediile inculte, simţul abstractului şi cel al concretului caracterizând respectiv pe litteraţi de o parte, şi pe illiteraţi de cealaltă. Ne putem întreba, de pildă dacă în simbolurile în 13 în sensul de oameni cu carte.

439

Im

I

fluenţelor vătămătoare masa medievală n-ar avea mai degrabă tendinţa de a recunoaşte mai întâi un principiu rău, pe care clericii i-l înfăţişează apoi în faza a doua sub aparenţa concretă a diavolului şi a întruchipărilor sale. Se înţelege aşadar succesul popular al unei erezii cum este cea cathară, varietate a maniheismului care înlocuieşte pe Dumnezeu şi pe Satana printr-un principiu al Binelui şi un principiu al Răului. Tot astfel, arta evului mediu timpuriu, dincolo de tradiţiile estetice care o inspiră, fie indigene sau venite din stepe, arată că tendinţele „nefigurative" sunt mai „primitive" ca celelalte.

Se poate pune întrebarea ce anume seduce mai mult pe oamenii din evul mediu, în gustul pentru culoare şi pentru prestigiul fizicului – tendinţe fundamentale ale sensibilităţii medievale. Oare frumuseţile ce pot fi percepute prin simţuri sau noţiunile abstracte care se ascund după aparenţe: energia luminoasă şi forţa?

Gustul evului mediu pentru culorile strălucitoare e bine cunoscut. Este un gust „barbar" care se manifestă în caboşoanele 14

prinse în legătura cărţilor, în aurării sclipitoare, în policromia sculpturilor, în picturile îmbrăcând zidurile bisericilor şi ale locuinţelor celor puternici, în magia colorată a vitraliilor. Evul mediu, cel aproape lipsit de culoare, pe care îl admirăm azi, este produsul distrugerilor timpului şi al gustului anacronic al contemporanilor noştri. Dar sub această fantasmagorie colorată se află frica de întuneric şi căutarea luminii, care este mântuire.

Şi progresul tehnic şi cel moral par să se orienteze spre o captare tot mai intensă a luminii. Zidul bisericilor gotice se dematerializează şi lasă să intre valuri de lumină colorate prin vitralii. Geamul de sticlă apare cu sfială prin case începând din secolul al XIII-lea. Ştiinţa secolului al XIII-lea, cu un Grosseteste, un Witelo şi alţii cercetează atent lumina, pune optica în rândul întâi al preocupărilor sale, iar pe plan tehnic dă lumină ochilor obosiţi sau infirmi, inventând ochelarii la limita extremă a veacului amintit. Curcubeul reţine luarea aminte a învăţaţilor: el este totodată lumină colorată, analiză naturală, capriciu al naturii. El satisface în acelaşi timp tendinţele tradiţionale şi orientările noi ale spiritului ştiinţific medieval.

Dar sub toate aceste manifestări se află aşa-zisa „metafizică medievală a luminii", pe care o vom numi în termeni mai generali şi mai modeşti căutarea sentimentului de siguranţă pe care îl dă lumina. Frumuseţea este lumină, ea te scapă de frică, ea e semn de măreţie. Sfântul medieval este în această privinţă o pildă vie. Aşa cum a scris André Vauchez, „sfântul este o făptură

14 Pietre preţioase sau semipreţioase, şlefuite, fără faţete.

de lumină". Iat-o pe sfânta Clara: „Faţa sa îngerească era mai clară şi mai frumoasă după rugăciune, atât de mult strălucea de bucurie. Într-adevăr, milostivul şi darnicul domn ceresc lumina într-atâta cu razele sale pe sărmana şi umila sa mireasă 15, încât ea răspândea lumina dumnezeiască de jur-împrejurul ei". La moartea sfântului Edmund de Canterbury „o rouă luminoasă a emanat deodată din el şi faţa sa i s-a colorat de o frumoasă nuanţă trandafirie". În Elucidarium se precizează că la judecata din urmă sfinţii vor învia cu trupuri de culori deosebite, după cum va fi vorba de martiri,

mărturisitori sau fecioare. Să ne gândim la mireasma sfinţeniei, simbolică, bineînţeles, dar reală pentru oamenii din evul mediu. La Bologna, în noaptea de 23/24 mai 1233, cu prilejul canonizării sfântului Dominic, coşciugul său a fost deschis pentru translaţia moaştelor, în prezenţa unui grup de fraţi predicatori (dominicani) şi a unei delegaţii de nobili şi orăşeni. „Cu inima strânsă, palizi, fraţii se roagă plini de îngrijorare". Când s-au scos cuiele şi s-a ridicat capacul coşciugului, o mireasmă minunată s-a răspândit asupra întregii asistenţe.

Dar lumina este obiectul aspiraţiilor celor mai fierbinţi, ea este încărcată de simbolurile cele mai înalte. Iată cum sunt descrişi Cliges şi Fenice16 de către Chrétien de Troyes.

Un peu était le jour couvert

Mais tant etaient beaux tous les deux, La pucelle et Cliges, que d'eux

Rayon de beaute emanait, Dont le palais resplendissait

Ainsi cu'au matin le soleil

Relnit clair, briliant et vermeil

Cerul era cam înnorat, dar aşa mândri erau ei, fecioara şi Cliges, încât ei luminau palatul tot *

ca soarele lucind în zori clar, înfocat, strălucitor.

„Între toate corpurile, lumina fizică este tot ce există mai bun, mai desfătător şi mai frumos... Ceea ce constituie desăvârşirea şi frumuseţea lucrurilor corporale este lumina", zice Robert Grosseteste şi citându-l pe sfântul Augustin, el aminteşte că „numele Frumuseţii" 17, când este înţeles, te face să percepi dintr-odată „lumina dintâi". Această lumină dintâi nu este alta

15 Adică sfânta Clara, care fiind călugăriţă, era socotită mireasa domnului.

16 Pereche de îndrăgostiţi din poemul arthurian Cliges.

17 Le nomde Beaute, adică numele, cuvântul care se identifică cu frumuseţea însăşi.

v – s decât Dumnezeu, focar luminos şi incandescent. Paradisul lui Dante este un mers înainte spre lumină.

Guillaume d'Auvergne unește împreună numărul 18 și culoarea pentru a defini ce e frumos: „Frumusețea vizibilă se definește sau prin figura și poziția părților înăuntrul unui tot, sau prin culoare, sau prin aceste două caractere împreună, fie că ar fi juxtapuse, fie că ar fi considerate în raportul de armonie care le referă una alteia". Grosseteste, de altminteri, face să derive din energia fundamentală a luminii și culoarea, și proporția totodată.

Frumos este și ceea ce e bogat. Fără îndoială funcția economică a comorilor – de rezervă pentru cazurile de nevoie – contribuie să-i îndemne pe cei puternici să strângă și să tezaurizeze obiecte de preț. Dar intervine și gustul estetic în această admirație pentru opere, și mai ales poate pentru materialele rare. Oamenii din evul mediu admiră mai mult calitatea materiei prime decât aceea a muncii artistului. Ar trebui studiate din acest punct de vedere tezaurele bisericilor, darurile pe care și le oferă între ei principii și puternicii zilei, descrierile de monumente și de orașe. S-a observat că textul din Liber Pontificalis, care descria inițiativele artistice ale papilor din evul mediu timpuriu, era plin de aur și strălucire (gold and glitter). O lucrare anonimă din mijlocul secolului al XII-lea asupra „Minunilor Romei" (Mirabilia Romae), vorbește mai ales de aur, argint, bronz, fildeș și pietre scumpe. Un șablon al literaturii istorice sau de ficțiune este descrierea sau mai degrabă înșirarea bogățiilor din Constantinopol, marele punct de atracție pentru creștinii din evul mediu. În Pelerinajul lui Carol cel Mare, priveliștile care impresionează mai întâi pe occidentali sunt clopotnițele, vulturii și podurile „strălucitoare". Iar în palate, mesele și scaunele de aur curat, pereții acoperiți de picturi bogate, sala cea mare, a cărei boltă e susținută de un stâlp de – argint gravat și încrustat cu smalț negru înconjurată de o sută de coloane de marmură încrustate cu aur. Frumos este ceea ce e colorat și strălucitor și care de cele mai multe ori este și bogat. Dar ce e frumos este totodată și bun. Slava frumuseții fizice este așa mare, încât frumusețea este un atribut necesar al sfințeniei. Dumnezeu cel bun este mai întâi Dumnezeu cel frumos, și în el sculptorii gotici realizează idealul oamenilor din evul mediu. Sfinții medievali nu posedă numai cele șapte daruri ale sufletului (prietenia, înțelepciunea, buna înțelegere, onoarea, puterea,

siguranţa şi bucuria), ci şi cele şapte daruri ale trupului: frumuseţea, agilitatea, forţa, libertatea, sănătatea, v oii putea, longevitatea. Acest lucru este adevărat chiar şi pentru sfinţii „intelectuali". Cazul sfântului Toma d'Aquino este caracteristic. O culegere dominicană de legende povesteşte: „Când sfântul Toma se plimba pe câmp, poporul care îşi vedea de îndeletnicirile sale pe ogoare, îşi părăsea muncile

18 Le nombre, poate aci şi în sens de armonie.

şi fugea în întâmpinarea sa admirând statura impunătoare a trupului său şi frumuseţea trăsăturilor sale omeneşti: ei erau minaţi spre el mult mai mult de frumuseţea sa decât de sfinţenia sa". În Italia de sud i se zicea Bos Siciliae „Boul sicilian". Aşadar, acest intelectual era mai întâi pentru poporul din vremea sa un „spătos".

Acest cult al forţei fizice se întâlneşte evident mai ales la membrii aristocraţiei militare, la cavaleri pentru care războiul este o pasiune. Trubadurul Bertran de Born * – care înainte de a se face călugăr cistercian fusese tovarăşul lui Richard Inimă de Leu, pildă vie de cavaler, despre care chiar Joinville mai relatează cu admiraţie: „Când caii sarazinilor se speriau de vreun tufiş, stăpânii lor le spuneau: «Crezi oare să fie regele Richard al Angliei?» Şi când copiii sarazinilor răcneau, mamele lor le spuneau: «Taci, taci, sau voi merge să-l aduc pe regele Richard, care te va ucide» „a cântat idealul de luptă al războinicilor din evul mediu.

Belle în est la presse des boucliers aux couleurs de vermeil et d'azur, d'enseignes et de gonfanons, de diverses couleurs tretous: tentes, abris, riches pavillons dresser, Ies lances briser, Ies icus trouer et fendre les beaumes brunis: des coups donner et recevoir Et ai grande allegresse quand je vois en campagne rangis chevaliers et chevaux armds. Îl me plaît quand les coureurs font gens et bitail's enfuir; îi me plaît de voir leur courir sus force guerriers tous ensemble. Îl plaît suvtout a mon coeur de voir chiteaux forts assiigis, enceintes rompues et effondries, de voir Varmie sur le bord tout autour de fossis enclos el de lices aux forts pieux serres…

Îl me plaît aussi le seigneur quand le premier îi se lance a J'assaut, sur son cheval arme, sans trimir pour faire les siens enhardir

de son vaillant courage… Je vous le dis: rien n-a pour moi de saveur ni manger, ni boire, ni dormir, 443

t

I

fie

autant que d'entendre crier: „En avânt!"

des deux câtes, et d'entendre hennir

Ies chevaux demontes, en firet et crier! „A l'aide! à l'aide!"

et voir tomber dans les fosses grands et petits dans la prairie, et voir les morts avec dansle câte tronţons de lance et leurs fanions.

Car grand guerre fait d'un seigneur avare un genereux:

pour quoi me plait bien des rois voir la pompe, cu'ils atent besoin de pieux, cordes et pommeaux et soient les tentes dressees pour camper dehors.

Ah! nous rencontrer par milliers et centaines, cu'après nous on en chante la geste!

trompes, tambours, bannieres et pennons enseignes et chevaux noirs et blanes verrons bientôt: cu'îi fier a bon vivre!

On prendra leur bien aux uşuriers, et par chemin n iront plus convois de jour tranquilles, ni bourgeois sans tracas ni marchands qui viendremt de la France mais sera riche qui pillera de bon coeni.

Ce drag îmi e să văd noian de scuturi de roşu-aprins şi luminos azur, şi steaguri, flamuri mii în mii de feţe şi corturi, pavilioane, adăposturi ce se întind în zare, şi să văd scuturi străpunse, suliţi ce se frâng, şi coifuri lucii despicate-n luptă de braţul ce loveşte şi-i lovit.

Şi inima în piept nespus îmi creşte când văd pe câmp de luptă înşiraţi ostaşi în zale şi cai înzăuaţi.

Îmi place când gonacii n salt uşor oameni şi vite-alungă-n calea lor, şi împotriva lor cum se avântă războinicii în iureş cot la cot.

Şi drag îi este sufletului meu să văd castele tari împresurate, cu ziduri de incintă năruite, şi să văd orstea stând jur-împrejur

de-a lungul şanţurilor ce-o încing

444

(şi-a parapetelor cu parii deşi.

Mi-e drag asemenea şi de senior, când se avântă primul la asalt

pe calul său armat, făr' a clipi, îmbărbătându-şi pe ostaşii săi, Cu sufletul său dârz şi ne nfricat.

Nimic nu-mi dă atâta desfătare, nici să mănânc, să beau şi nici să dorm, cât să aud strigând: „Hai înainte!"

din două părţi, şi s-aud nechezând prin codri caii fără călăreţi, s-aud strigând: Ajutor! Ajutor!

şi să văd prăvălindu-se în şanţ şi mari şi mici prin pajiştile verzi, şi să văd morţii-având în coasta lor frânturi de lance cu fanion cu tot.

Căci lupta-l face darnic pe senior, chiar de-i zgârcit, şi mult îmi place dar să văd pe regi în strălucirea lor, cerând ţăruşi, funii şi măciulii, ca să sentândă corturile n câmp

Ah! de ne-am întâlni sute şi mii şi s-ar cânta isprava noastră-n veci!

şi tobe, trâmbiţi, prapuri, şi fanioane, şi flamuri, şi cai negri, şi cai albi, noi vom vedea curând: bun va fi traiul!

Avutul cămătarilor l-om lua şi nu vor trece ne oprite-n drum convoaie-n pace sau burghezi tihniţi, nici negustori din Franţa, ci bogat va fi cel ce-o prăda voios acum.

Joinville, la începutul biografiei hagiografice închinate lui Ludovic cel Sfânt, împarte viaţa regelui în două părţi: „Prima, arată cum s-a călăuzit sfântul rege toată viaţa potrivit cu Dumnezeu şi cu biserica, în folosul regatului său. A doua, vorbeşte despre marile sale isprăvi ostăşeşti şi cavalereşti". Idealul ostăşesc este lupta corp la corp: „Şi să ştiţi că a fost o mândră ispravă de vitejie, căci nu s-a tras cu arcul sau cu arbaleta, ci s-au încăerat în luptă dreaptă, lovind cu ghioagele şi cu săbiile". Şi iată cum se făiesc luptătorii ca să placă femeilor. „Bunul comite de Soissons glumea cu mine în timpul luptei şi îmi zicea: Seneşale, să lăsăm câinii ăştia să urle: căci pe

445

scufa lui Dumnezeu 19 (aşa lua el de martor cele sfinte) dumneata şi cu mine vom mai vorbi încă despre ziua aceasta, când ne vom afla în cămările doamnelor!"

„Idolii" oamenilor de orice stare sunt cei ce săvârşesc vitejii, acest echivalent al isprăvilor sportive. Iată una din aceste isprăvi ale lui Tristan:

Preş du chemin par oii ils vont Une chapelle est sur un mont au coin d'une roche assise, dominant la mer face à la bise. La pârtie qu'on appelle chantel Était posee sur un monticule. Au-delă plus rien: la falaise. Ce mont est tout plein de Pierre Şi un ecureuil eul saute de la II eul peri sans rdmission… Tristan ne va pas lentement! Derrière l'autel îi va à la fenetre la fire a lui de să main droite

Et par l'ouverture îi saute dehors…
Seigneurs une grande Pierre large
Était au milieu de ce rocher, Tristan y saute tves legerement.
Le vent's engouffre dans ses habits
Et l'empeche de tomber lourdement.
Les Cornouaillais appellent encore
Cette Pierre „Le saut de Tristan"…
Tristan saute: le sabie ătait mou…
Les autres Vattendent devant l'église
Mais en vain. Tristan s'en va!
Dieu lui a fait une belle grâce.
Sur le rivage a grands sauts îi's enfuii
Îl entend bien le feu qui brâiit!
Îl n'a pas le coeur a retourner:
Il ne peut courir plus vite qu'il ne court…

Pe lângă drumul pe care s-au dus, e o capelă pe un munte, sus, prinsă de-un colţ de stâncă, dominând jos valurile şi cu faţa-n vânt.

19 Par la coiffe-Dieu. Trebuie accentuată deosebirea dintre aceste jurăminte: Dumnezeul meu, de adevăratele înjurături făcute într-un spirit de hulire.

446

Iar partea ce numită e „chancel" 20 se reazemă puternic pe-un muncel. Şi dincolo, nimic, doar ţărmu'nalt. Cel munte este plin de piatră tot Şi-o veveriţă de ar sări, pe loc ar şi pieri de-ndată făr-de-aman… Dar Tristan nu purcede cu încetul către fereastră dup-altar se-ndreaptă, O trage către sine cu-a sa dreaptă şi prin deschizătură sare n gol… Măriţilor seniori, un prag mai lat se-afla pe stâne-aceea la mijloc.

Tristan sare spre el uşor, uşor, şi vântul i se avântă în veşminte,

Oprindu-l de-a cădea greu înainte.

Cei din Cornualia, chiar şi astăzi încă numesc „Saltul lui Tristan" acea stâncă

Şi Tristan sare în nisipul moale…

Iar ceilalţi îl aşteaptă lângă cruce21, Dar e n zadar, căci Tristan se tot duce…

Domnul din cer i-a făcut mare har.

Pe ţărmul ud el fuge n salturi mari

Aude bine focul cum trosneşte, Dar inima nu-l trage să se-ntoarnă mai iute n-ar putea să fugă de cum zboară.

Acelaşi avânt pentru ispravă e şi la clerici, mai ales la călugări. De la irlandezi au învăţat călugării medievali isprăvile ascetice, îmbătarea mortificărilor. Sfinţii, vrednici urmaşi ai martirilor din primele veacuri, sunt „atleţii lui Hristos"; Şi victoriile lor de asemenea sunt mai întâi victorii fizice. Şi până şi arta va fi tot o căutare a bravurii: rafinare extremă a amănuntului, gigantism în clădiri tot mai adâncite, tot mai înalte, tot mai măreţe. Artistul gotic urmăreşte realizarea unei depăşiri.

O structură mentală care se exprimă frecvent rezumă cu adevărat viziunea războinică şi simplismul dualist: este gândirea prin opoziţie, reprezentată de doi adversari. Pentru oamenii din evul mediu, orice viaţă morală este un duel între Bine şi Rău, între virtuţi şi vicii, între suflet şi trup. Pruden-tius în Psihomahia sa pusese să se lupte viciile cu virtuţile. Şi lucrarea şi

20 în text, greşit: chantel. Corect: Chancel. Numele grilajului ce închide corul. Aici desemnează însăşi această parte a bisericii.

21 În text: lângă biserică.

I >

447

455

152. ARTELE LIBERALE: ARISTOTEL

Programul celor şapte arte liberale a fost înfăţişat mai întâi în sculpturile catedralelor din Chartres şi Laon, cele două şcoli franceze mai vestite din secolul al XIII-lea. Ilustraţia artelor urmează textul lui Martianus Capella, care întocmise lista lor la începutul secolului al

V-lea în Nunta lui Mercur şi a Filologiei, şi care adunase în jurul fiecăreia din cele şapte figuri feminine, simbolizând cele şapte ştiinţe, un grup de învăţaţi, dintre care evul mediu a reţinut de fiecare dată câte unul ca deosebit de reprezentativ pentru disciplina respectivă. Aici Aristotel ilustrează dialectica, înfăţişată mai sus, deasupra capului său. La mijlocul secolului al XII-lea Thierry din Chartres înglobase noi tratate de logică ale lui Aristotel în tratatul său despre cele şapte arte liberale: Heptateuchon. Învăţatul este reprezentat aici ca un scrib, un scriitor cu instrumentele sale de scris. Aceste sculpturi se află în boltitura (voussures) uşii drepte a portalului „regesc" de la Chartres, construit între 1145 şi 1155 pentru a sluji de faţadă catedralei romanice din secolul al XI-lea, distrusă apoi în 1194 de un incendiu, care nu a cruţat decât această faţadă (Chartres, catedrala).

153. CARTEA: UN TEZAUR

Cartea nu a încetat de a ocupa un loc de frunte în cultura evului mediu. Ea este arma clericilor. În evul mediu timpuriu puterea ei este mai mult magică, mai târziu devine mai „utilitară", ajunge un instrument de cultură mai mult decât de prestigiu. Dar ea a fost supusă întotdeauna unei duble preţuiri: materiale (cărţile costau scump) şi spirituale. Salvarea cărţilor a constituit deci pentru clerici o grijă aproape tot atât de mare ca punerea la adăpost a moaştelor. Vedem aşadar în cursul unei călătorii pe mare pe sfântul Omer şi doi din însoţitorii săi ţinând ridicat în sus acest scump tezaur. Miniatura face parte dintr-o serie ilustrând viaţa sfântului Omer, executată la sfârşitul secolului al XI-lea pentru membrii capitolului catedralei (Saint Omer, bibl. municip., ms. 698, f. 10 v).

154. CARTEA: UN INSTRUMENT

Acest copist, aşezat cu cernelurile sale de culori diferite în mijlocul unei arhitecturi caracteristice pentru goticul de la sfârşitul secolului al XIII-lea, reproduce o lucrare de mare succes, Oglinda istoriei (Speculum Historiale), a lui Vincent de Beauvais (îi. 127). Manuscrisul, devenit instrument de vulgarizare, evoluează spre o producţie în serie (Boulogne, bibl. municip., ms. 131, f. 7 v).

155. PROGRESELE ŞTIINŢEI: LECŢIA DE ANATOMIE

Studiul anatomiei face mari progrese în secolul al XIII-lea.

Practicarea disecţiei apare la Bologna, unde Gulielm de Saliceto dă la lumină în 1275 Chirurgia sa, prima anatomie topografică din Occident, însă manualul de anatomie cel

448

mai răspândit (înainte de manualul lui Vesale, datând din secolul al XVI-lea) a fost Anatomia lui Mondino de Luzzi, dată la lumină în 1316. Miniatura de faţă împodobeşte un manuscris din secolul al XIV-lea al lucrării lui Albert cel Mare, De Animcilibus în care acest mare învăţat dominican din secolul al XIII-lea comenta trei tratate ale lui Aristotel asupra animalelor, adică asupra fiinţelor vii, incluzând şi omul (Paris, Bibl. Nat., ms. lat. 16169, f. 59 v).

156. MORTIFICAREA TRUPULUI: ISPITIREA SFÂNTULUI BENEDICT Ascetismul monastic duce la gradul superlativ mortificarea trupului, pe care biserica de altminteri o recomandă tuturor. Exerciţiile spirituale trebuie completate şi susţinute de cele pentru înfrânarea trupului. Pe acest capitel de la Saint-Benoît-sur-Loire (prin 1100, îi. 78) sfântul Benedict, în faţa ispitei femeii pe care i-o aduce diavolul, se despoaie şi se tăvăleşte gol în mijlocul urzicilor pentru a stinge focul poftelor. Episodul reapare şi în alte vieţi ale sfinţilor (Saint-Benoît-sur Loire, biserica abaţială).

157. DEPARTE DE ASCETISM: NEPĂSĂTORUL

Acest basorelief de pe mormântul unei contese de Joigny (secolul al XIII-lea) îmbină noua sensibilitate gotică, tradusă aici prin spiritul de căutare a plăcerii (esprit de jouissance), şi naturalismul frunzişului, cu lecţiile moralei şi ale simbolismului tradiţional. Tânărul ne449

păsător, suit în arborele vieţii şi bucurându-se de plăcerile traiului de pe pământ, nu ia seama la cei doi balauri care rod necontenit ziua şi noaptea trunchiul copacului (Joigny, Yonne, biserica sf. Ioan).

158. JUSTIŢIE ŞI CRUZIME: MUTILĂRI

Justiţia medievală rămâne barbară. Mutilările şi torturile joacă un rol de prim plan. Pedeapsa adulterilor (aceea pe care canonicul Fulbert a pus să fie aplicată clandestin lui Abélard) uneşte umilirea cu stâlcirea fizică. Acest exemplar, executat în 1296, al Cutumelor din

Toulouse, redactate la cererea consulilor oraşului în 1283, este împodobit de vi-niete şi miniaturi, care dovedesc că justiţia urbană de la sfârşitul secolului al XIII-lea era tot atât de crudă ca oricare din justiţiile senioriale. S-a observat însă că nicăieri în text sau în glose nu se află vreo referire la torturile reprezentate. Să fie o ipocrizie? în orice caz, a nu vedea civilizaţia medievală decât prin prisma textelor ar fi să ne facem despre ea o imagine falsă şi atenuată, măcar că nu lipsesc nici textele întunecate (Paris, Bibl. Nat., ms. lat. 9187, f. 32 v).

159. NENOROCIRI ŞI VIOLENŢĂ: IOV

Perspectiva cea mai probabilă pentru omul medieval este un şir întreg de calamităţi. Astfel, imaginea cea mai asemănătoare omului, pe care acesta o găseşte în Biblie, e aceea a lui Iov (îi. 129) din care Grigore cel Mare a scos de alt) RIC

§

29 – Civilizaţia Occidentului medieval

JI

minten o serie de învăţăminte într-o lucrare al cărei succes nu s-a dezminţit în tot cursul evului mediu. Aici, nişte duşmani îi ucid copiii lui Iov şi îi fură turmele (în cazul de faţă, turme de cămile). Aceste două, crime, frecvente în evul mediu, sunt atribuite unor cavaleri, cu armament tipic, inspiraţi de diavol (Paris, Bibl. Nat., ms. lat. 15 675, f. 4).

160. PLĂCERI ALE TRUPULUI: BAIA ŞI OSPĂŢUL

Igiena şi imoralitatea sunt adesea înrudite în evul mediu. Este cunoscută reaua reputaţie a băilor cu aburi (etuves). Dar cu timpul, trupul şi-a regăsit plăcerea şi demnitatea. Puzzoli, de lângă Neapole, redevine în secolul al XIII-lea o staţie termală ale cărei merite sunt descrise de Petrus de Elx>şi în scrierea De balneis puteolanis. Lin miniaturist napolitan, format la şcoala de la curtea lui Crederic al If-lea, a ilustrat lucrarea. După baie oamenii se ospătează (Roma, Bibl. Angelica, ms. 1474, I. 7).

161. O NOUĂ SENSIBILITATE: NATURA ŞI PREDICA SE ÎNTULUI FRANCISC CĂTRE PĂSĂRI

Un manuscris englez după Cronica lui Matthieu Paris cantino acsst desen, cea mai veche reprezentare (cca. 1225) a predicii ţinută

păsărilor de către sfântul Francisc de Assisi. Ca şi în alte miniaturi ale vremiiţii. S1 „mândra pădure"), reprezentarea naturii rămâne foarte schematică, deşi animalele sunt redat – mai realist. Dar ochiul începe să privească şi sii vadă lume: i dinafară, şi spiritul franciscan contribuie la formarea acestui fel de a privi (Cambridge, Corpus Christi Collège, ms. 16, f. 66).

162. RELIGIA: O TAINĂ, [BOTEZUL

Civilizaţia medievală, civilizaţie a gestului, este atentă îndeosebi la gesturile esenţiale ale religiei. Lustraţia botezului este o făgăduială de mântuire. Această reprezentare a botezului lui Hristos este în bronz aurit, cu încrustare de smalţ (email champleve) şi aparţine şcolii din Limoges din prima jumătate a secolului al XIII-lea. Sensul gestului inspiră stilul artistului excepţional de elegant, deşi grav (Boston, muzeul artelor frumoase).

163. RELIGIA: FULBERT PREDICÂXD ÎN CATEDRALA D1-S CHAR-TRES

Predicarea a fost întotdeauna una dintre marile sarcini ale bisericii medievale chiar şi înainte de înfiinţarea ordinului fraţilor predicatori, măcar că în secolul al XIII-lea a căpătat o dezvoltare deosebită, manifestată prin înmulţirea am-voanelor şi a catedralelor. Ea era o datorie a episcopului, şi poporul se aduna în biserică nu numai pentru slujbe, dar şi pentru predici. Nu esteabsolut sigur că Fulbert episcopul de Chartres, de la începutul secolului al XI-lea ((1028), supranumit „acest venerabil Socrate", ar fi dat el şcolilor din Chartres strălucirea care i s-a atribuit şi care aparţine fără îndoială unei epoci mai târzii. Dar el a fost după incendiul din 1020 constructorul catedralei romanice, mistuită de foc la

450

rândul ei în 1194, şi a fost totodată un episcop renumit. Iii apare pe această miniatură dintr-un obituar (pomelnic) al catedralei din secolul al Xi-lea, ţinând predică poporului în biserica a cărei arhitectură a fost redată (Paris, Bibl. Nat., nonv. act], lat. 4).

164. SOCIETATEA LUMII CASTELULUI: UN JOC PENTRU SENIOR

Herrade din Landsberg, stareţă a mănăstirii sfintei Odila din Alsacia (1167 – 1195), a întocmit pentru călugăriţele sale o antologie

de texte biblice, patristice (ale părinţilor bisericii) şi medievale: grădina desfătărilor (Hovins Deliciarum). Celebrul manuscris, împodobit cu 336 de miniaturi, a fost mistuit de foc la Strasbourg în 1870. Trei sferturi aproximativ sunt totuşi cunoscute datorită unor copii. Scenele realiste reprezentate au de fapt o semnificaţie morală. Aici s-ar părea că ar fi vorba de un divertisment de păpuşi oferit unui senior. Este vorba însă în realitate în faţa acestui joc de cavaleri-marionete de exclamaţia, lui Solomon: „Zădărnicie a zădărniciilor, totul este zădărnicie" (Ecles, XII, 8) (cf. Straubet Keller: Horhts Deliciarum, 1879-1899).

165. SOCIETATEA LUMII CASTELULUI: MUZICIAN ŞI DANSATOARE

Aceste două picturi care împodobesc o lădiţă de nuntă, reprezintă atracţiile obişnuite ale petrecerilor senioriale înfăţişate aici de un „menestrel" cântând din „rebec", un strămoş al viorii, cu cei coarde acordate din chintă în chin451

29*

tă, peste care trece arcuşul, precum şi de o dansatoare (Vannes, tezaurul catedralei).

166. NELINIŞTE A CASTELELOR ŞI ORAŞELOR: STRĂJILE

Societatea seniorială a castelelor şi societatea urbană se apără în dosul unor ziduri puternice. Dar un atac prin surprindere, folosind fie forţa, fie viclenia, este întotdeauna cu putinţă. Trebuie mai ales păzite punctele mai vulnerabile ale incintei: porţile. Ele sunt dominate de foişoare unde veghează străjile. În oraşe, notabilii şi îndeosebi maiştrii corporaţiilor sunt datori în general să îndeplinească serviciul de pază (guet). Societatea medievală este întotdeauna în stare de alarmă, cum se vede în această miniatură din secolul al XIII-lea (Paris, Bibl. Nat., ms. fr. 2630, f. 63 v) 167. JOCURI SENIORIALE: TABLELE

Jocul acesta, numit tân evul mediu „table", şi care este de origine orientală, ca şahul, s-a bucurat de o favoare încă şi mai mare ca acesta, întrucât, folosindu-se zarurile, exercita atracţia jocurilor de noroc. Biserica pare să nu fi fost în stare să-i pună stavilă şi vedem chiar pe unele vitralii de biserică reprezentarea unor partide de table. Ludovic cel Sfânt nu-şi ascunde supărarea când vede pe fraţii săi jucând acest

joc, şi în 1254 porunceşte ca „nimeni să nu joace jocuri cu zaruri, table sau şah". Joc a

!

I J!!

3.

nobililor, tablele sunt totodată şi un joc de lux. Aceşti pioni de fildeş (secolele XI-XII) reprezintă scene din poeme epice (chansons de geste) sau din romane cavalereşti precum şi figuri istorice sau alegorice1 (Paris, muzeul Luvru).

1 Pe pionul al doilea vedem uciderea lui Holofern (Olofernus)

168. JOCURI SENIORIALE: PION" DE ŞAH

Venit fără îndoială din Iran, centrul de răspândire a idealului monarhic, jocul de şah s-a răspândit în Occident începând din secolul al XI-lea. Joc regesc, simbolizând relaţiile dintre monarh şi societate, el a fost curând „moralizat" în celebrul tratat al Şahului moralizat, scris de dominicanul Jacques de Cessoles în secolul al XIII-lea. Evul mediu occidental a apropiat acest joc de structura societăţii feudale bazată pe cele trei stări. Jocul înfăţişa episcopi, cavaleri (îi vedem aici pe un exemplar de fildeş foarte realist din secolul al XI-lea sau al XII-lea) şi soldaţi, aceştia reprezentând clasa inferioară, dar totuşi militară. Regele putea fi capturat, regina nu exista, sau nu avea nicio însemnătate (Paris, muzeul Luvru).

169. AMORUL DE CURTE: SĂRUTUL

Amorul de curte este un fel de taină liturgică. El străbate o serie de etape sancţionate de rituri. Această lădiţă1 renană din secolul al XIII-lea înfăţişează sărutul ritual, care pecetluia acceptarea de către doamnă a omagiului ce îi era închinat, întocmai aşa cum sărutul seniorului pecetluia contractul de vasalitate. Acest sărut era adesea primul şi ultimul primit de îndrăgostit, de unde s-a şi perpetuat într-o anume literatură mitul sărutului unic (München, muzeul naţ.).

1 Vezi mai sus (165) lădiţa de nuntă înfăţişând perechea unită prin muzică, femeia jucând după cum îi cântă bărbatul. S-ar putea ca şi aici să fie vorba tot de o ilustrare a armoniei dintre soţi şi tot de o lădiţă de nuntă.

170. JOCURI SENIORIALE: TIDĂ DE ŞAH

O PARJ – ocul de şah a devenit un fel de bătălie în mic, oarecum asemănătoare întrecerilor cavalereşti (iournois). Pe acest capac de cutie de oglindă de fildeş, aparţinând artei franceze de la începutul secolului al XIV-lea, este reprezentată o partidă de şah între eroul poemei epice, Huon de Bordeaux, şi fiica amiralului sarazin Yvarin, în joc fiind mina ei sau capul lui Huon (Paris, muzeul Luvru).

171. FAMILIA: TIMPUL ŢINÂND ÎN MÂINILE SALE GRADELE DE RUDENIE

Această miniatură de pe un manuscris din secolul al XIII-lea al Decretului lui Gratian provenind de la mănăstirea Grande Chartreuse este reprezentativă pentru o serie întreagă de miniaturi ale unor lucrări juridice. Grija scolasticii pentru ordinea riguroasă introdusă de dreptul canonic în justiţia ecleziastică

452

recurge la imagini din iconografia mitică: Timpul personificat apare ca un rege purtând coroană. Biserica a acordat o foarte mare importanţă consanguinităţii, rămânând credincioasă spiritului opreliştilor (tabu) din Vechiul Testament, care îi îngăduia să controleze întreaga societate şi îndeosebi societatea seniorială (Grenoble, bibl. municip., ms. 34, f. 185).

172. JOCURI ALE POPORULUI: AŞA-ZISUL „CHARIVARI" Această miniatură ilustrează un manuscris executat la Paris la începutul secoluluial XIV-lea conţinând romanul satiric Roman de Fauvel al lui Germain du Bust scris într-un spirit amintind de vestitul Roman de Renart. Eroul său, Fauvel, este un cal roib, de o culoare bătând în roşu (fauve), culoarea vanităţii. El reprezintă tot ce este fals în lume, îngăduind o vastă satiră socială. Ilustraţiile sale înfăţişează deci uneori nişte petreceri populare, ca această scenă de „cha-rivari", manifestare zgomotoasă şi veselă aducând a carnaval, având totodată şi un rost ritual. Asemenea cete, conduse de flăcăi tineri – aceştia constituind un fel de clasă rituală, după vârstă, merg să tulbure liniştea vreunui văduv sau vreunei văduve care se recăsătoresc, respectiv cu o celibatară sau un celibatar (Paris, Bibl. Nat., ms. fr. 146, f. 34).

173. JOCURI ALE POPORULUI ŞI ALE LUMII RURALE: BABA OARBA (COLIN MAILLART)

Această miniatură împodobeşte o culegere de cântece: le Chansonnier de Pa453

tis, manuscris executat într-un atelier al capitalei în intervalul dintre 1280 şi 1315. El constituie o mărturie preţioasă pentru cântecele şi polifoniile la modă în această vreme şi interesul său este mult sporit de ilustraţii. Ele purced dintr-o întreită inspiraţie: religioasă, de curte, rurală. Cântecele sunt în limbile franceză şi latină. Miniaturile nu corespund întotdeauna textului. Un cântec religios latinesc este ilustrat sus de reprezentarea Treimii, în timp ce jos nişte tineri se joacă de-a baba oarba1 (Mont-pellier, Bibl. facult. de medic. ms. 196, f. 88).

1 Sau poate mai degrabă de-a fripta, judecând după gesturi.

174. CEREMONII: BOTEZUL PRINCIAR AL DELFINULUI CAROL (AL VI-LEA)

Ceremoniile princiare introduc pe planul afectiv o altă ordine în societate: ordinea monarhică. Toată populaţia este convocată să participe la evenimentele vieţii particulare a suveranilor, ridicate la rangul de eveniment naţional, de factori de coagulare a coeziunii naţionale, în miniatura de faţă, care ilustrează Les Grandes Chroniques de France, întocmite pentru Carol al V-lea prin 1375 – 1379, este înfăţişat cortegiul de botez al viitorului Carol al VI-lea. Regina, care a născut abia de trei zile, duce în braţe copilul, înconjurată de principii cei mai de seamă, precedaţi de făclii. Este ziua de 6 decembrie 1368, ora şase de dimineaţă (prime). Textul stăruie asupra pompei însoţind această cere V

monie: au fost instalate binere în ajun pentru popor… au luat parte prinţese „foarte gătite cu coroane şi giuvaiere…" Paris, Bibl. Nat., ras. [r. 2813, f. 446).

175. CEREMONII: JELIRILE DE ÎX-MORMÂNTARE

Tăblie de lemn pictat împodobind mormântul unui nobil spaniol, Sancho

Siinz de Carrillo, provenind de la Maha-mid (Burgos) şi datând de prin 1300. Se pot vedea veşmintele de doliu, lamentaţiile şi gesturile rituale ale deplângerii mortului. Durerea medievală, mai ales când este colectivă, nu este tăcută (Barcelona, muzeul de artă cată,

lană).

j I

tema aceasta s-au bucurat în evul mediu de o favoare neasemuită: virtuţile – au devenit cavaleri, iar viciile monştri.

Toată această exaltare era de fapt o căutare. A scăpa din această lume zadarnică, înşelătoare şi ingrată, iată de jos şi până în creştetul societăţii medievale încercarea neîncetat reluată. A merge spre a regăsi dincolo de realitatea pământească mincinoasă adevărul ascuns verită ascoza sotti bella mznzogna (Dante Convivio, II, 1) căci vălurile (integumenta) umplu cu prezenţa lor literatura şi arta medievală şi orice tentativă intelectuală sau estetică din evul mediu este înainte de toate o dezvăluire – iată preocuparea majoră a oamenilor din vremea aceasta.

De aici şi recurgerea constantă la tot ce poate mijloci uitarea, la tot ce poate crea o evaziune: afrodiziace şi excitante, filtruri de dragoste, mirodenii, elixiruri din care se nasc halucinaţii de tot felul pentru toate gusturile, pentru toate pungile. Vrăjitoarele din sat le procură ţăranilor, negustorii şi doftorii – cavalerilor şi principilor. Toţi sunt în căutare de viziuni, de apariţii, şi acestea le sunt adesea hărăzite; Biserica reprobă însă aceste mijloace magice şi recomandă altele: orice act de seamă trebuie, potrivit cu spusa ei, să fie pregătit de posturi prelungite (în genere, de trei zile), de practici ascetice, de rugăciuni care trebuie să creeze vidul necesar venirii inspiraţiei de sus, graţia cerească, harul. Viaţa oamenilor din evul mediu este obsedată de visuri. Visuri premonitorii, visuri revelatorii, visuri instigatorii, ele sunt urzeala însăşi şi stimulentul vieţii mentale. Visurile nenumărate ale figurilor biblice, pe care sculptura şi pictura le reprezintă care mai de care, îşi găsesc prelungirea în fiecare bărbat, în fiecare femeie a creştinătăţii medievale. „De unde vin visurile" întreabă discipolul din Elucidarium. „Uneori de la Dumnezeu, când este vorba de o revelaţie a viitorului – ca atunci când Iosif a aflat din stele că va fi mai preţuit decât fraţii săi – sau de la o premoniţiune necesară, ca atunci când celălalt Iosif a aflat că trebuie să fugă în Egipt. Şi uneori de la diavol, când este vorba de o viziune ruşinoasă sau de un îndemn la rău, cum citim în patimile domnului nostru când este vorba de femeia lui Pi lat.

Uneori, chiar de la omul însuşi, atunci când îşi închipuie în vis lucruri văzute, auzite sau gândite de el, şi se umple de teamă dacă este vorba de lucruri triste, de nădejde, dacă e vorba de lucruri zâmbitoare". Toate stările din societate visează. Regele Angliei, Henric I, vede în vis cele trei stări ale regatului răsculate împotriva sa, călugărul Gunzō primeşte în vis comunicarea datelor numerice necesare reconstruirii bisericii de la Cluny; părintele lui Helmbrecht întrezăreşte în vis diferitele trepte ale sorţii tragice a fiului său. Mai sunt şi visuri suspecte inspirate de diavol, în scrierea lui Jacques de Vitry, La vie de Marie d'Oignies, diavolul i se arată

455 «-447

— „îi îi l I

*>).

sfintei şi îi declară: „Numele meu este visul. Eu apar într-adevăr multor oameni în vis, şi mai ales călugărilor şi monahilor, cărora mă arăt ca Luci-i ei 22; ei mă ascultaşi, vrăjiţi de cuvintele mele mângâitoare, se lasă duşi de exaltare până într-atât, încât se cred vrednici de a vorbi cu îngerii şi cu puterile cereşti". Visul este cunoaştere. „În noaptea a treia Isolda a visat că ţinea în poală capul unui mistreţ uriaş care îi mânjea rochia de sânge, şi a cunoscut după acest semn că nu-şi va mai revedea prietenul drag în viaţă".

Alături de această mentalitate şi de această sensibilitate, magice amândouă, apar şi se dezvoltă alte structuri, mai ales în şi prin oraşe unde evoluţiile sunt mai repezi. Aceste transformări, ce pot fi percepute în secolul al XII-lea, par să se fi şi impus în secolul al XIII-lea. Fără îndoială, va trebui să mai amintim împreună cu Claude Lévi-Strauss că „gândirea magică nu este un debut, un început, o simplă schiţă pregătitoare, o parte dintr-un tot nerealizat încă; ea alcătuieşte un sistem articulat, independent în această privinţă de celălalt sistem, pe care îl va constitui ştiinţa " însă concret, în societatea medievală, şi adesea chiar la aceiaşi oameni, se afirmă nu numai coexistenţa celor două sisteme, dar – trecând prin opoziţii, tensiuni şi incoherenţă – chiar o permeabilitate şi o distrugere progresivă a vechiului sistem de către cel nou. Mai trebuie înţeles că atitudinea unui istoric al civilizaţiilor în faţa acestor mutaţii de

mentalitate şi de sensibilitate este prin forţa lucrurilor diferită de aceea a istoricilor gândirii şi spiritualităţii, care urmăresc în aceste transformări fondul stabil al unei credinţe. Analizele lor, chiar dacă ar fi tot atât de luminoase, de pătrunzătoare, de sensibile la evoluţii ca acelea ale unui părinte Chenu sau părinte de Lubac, îmbogăţind comprehensiunea istorică, decurg dintr-o poziţie angajată – în cel mai bun sens al cuvântului –, de care trebuie însă să ne depărtăm dacă vrem să încercăm a proiecta asupra istoriei mentale a evului mediu o lumină, poate mai puţin colorată afectiv, dar care datorită distanţei la care este situată, este mai susceptibilă să scoată în evidenţă anumite proporţii şi anumite raporturi. Când părintele Chenu scrie la începutul admirabilei sale lucrări: La Théologie au douzième siècle: „Toată interpretarea scrierilor secolului al XII-lea a fost dezechilibrată de prejudecăţile raţionaliste ale filosofiei luminilor… noi rămânem nezdruncinaţi la părerea noastră împotriva acesteia şi a adepţilor săi că procedeele simbolice ale expresiei religioase au cel puţin tot atâta importanţă şi desigur mai multă eficacitate creştină decât procedeele dialectice”; trebuie să i se răspundă că „eficacitatea creştină” nu poate fi o referinţă pentru un istoric şi că filosofia luminilor, cu toate exagerările, aşa cum arăta înainte de a se fi prefăcut

22 Adică în chip de înger de lumină în satana.

Incomprehensiunile, naivităţile şi erorile sale, a avut meritul de a spune – făcând abstracţie de judecăţile asupra valorii pe care este drept că le mai adăuga pe de lături – că „procedeele simbolice ale expresiei religioase” aparţineau deja trecutului în secolul al XII-lea, în vreme ce „procedeele dialectice” reprezentau mecanismul mental şi intelectual al viitorului, înainte de a-şi ceda şi ele locul unor alte „noutăţi”.

Prima noutate în acest domeniu, în secolul al XII-lea, precum s-a văzut, a fost punerea la punct de către nişte oameni, ei înşişi „noi” – anume, magiştrii şcolilor urbane care ajung cadre universitare –, a unui nou utilaj mental. Căci nu trebuie să ne înşelăm. Cartea universitară este foarte deosebită de cartea monastică. Nu este vorba

să tăgăduim că aceasta a fost un instrument de cultură. Măreaţa istorie a culturii monastice – aşa cum a fost evocată de pildă de către un Dom Jean Leclercq – este îndestulătoare ca să ateste rolul cărţii în acest sistem cultural. Dar cartea monastică, chiar şi în funcţia sa spirituală şi intelectuală, este mai înainte de toate un tezaur. Cartea universitară este înainte de toate un instrument. Cu toate silinţele tehnicii: scriere cursivă mai puţin îngrijită şi mai rapidă, multiplicare a exemplarelor prin sistemul peciei *, lipsa miniaturilor sau adoptare de ilustraţii făcute în serie, cartea rămâne scumpă înainte de apariţia tiparului. Ne amintim de minunea din secolul al VI-lea când sfântul Benedict a salvat de la scufundare fierul unui hârleţ. Dar, la timpuri noi, instrumente noi. Acestei minuni îi răspunde aceea a sfântului Dominic* din secolul al XIII-lea. „Într-o zi, când sfântul Dominic trecea un fluviu, nu departe de Toulouse, i-au căzut cărţile în apă. Dar iată că trei zile după aceea un pescar, aruncându-şi undiţa în locul acela, încredinţat că a prins un peşte foarte greu, a scos din apă cărţile sfântului, tot atât de neatinse ca şi cum ar fi fost păstrate cu grijă într-un dulap”. Aceasta nu înseamnă că sfântul Dominic s-ar fi lăsat robit de un nou fetişism al cărţii, primejdie de care nu vor scăpa absolut toate cadrele universitare. El ştie să restrângă rolul cărţii la funcţia ei auxiliară. Legenda de aur atestă şi ea faptul: „Cum l-au întrebat care era cartea din care trăsese cea mai multă învăţătură, el a răspuns: «Cartea caritătii»”.

Este simptomatic de altminteri faptul că ordinele cerşetoare, ele însele se adaptează greu la noul rol al cărţii. Sfântul Francisc este foarte neîncrezător faţă de cultura intelectuală, pentru că o consideră tot ca un tezaur şi pentru că valoarea economică a cărţii i se pare în contradicţie cu practicarea sărăciei pe care o doreşte pentru fraţii săi. O mare figură a ordinului fraţilor predicatori, cardinalul Humbert de Romans se indignează în faţa cărţii, devenită utilitară şi scoasă din situaţia ei de obiect al unei solicitudini atente: „Întocmai aşa ca oasele care sunt relicve ale sfinţilor şi care sunt păstrate cu aşa mare cinste, încât sunt înfăşurate în mătase şi ferecate în

[C

h
I

aur şi argint, tot astfel şi cărţile închid în ele atâta sfinţenie (încât) este condamnabil să vezi cu ce puţină grijă sunt păstrate".

Transformarea funcţiei cărţii nu este la drept vorbind decât un caz particular al unei evoluţii mai generale, aceea care difuzează folosirea scribului, şi mai ales îi recunoaşte o nouă valoare: aceea de dovadă. Ordaliile interzise de Conciliul al IV-lea de la Lateran, în 1215, sunt înlocuite, încetul cu încetul, cu probe scrise, ceea ce aduce o mare tulburare în justiţie. La sfârşitul secolului al XII-lea, Philippe de Beaumanoir, în Ies Coutumes de Beau-vaisis l „enumerând categoriile de dovezi, aşază în rândul al doilea (după cercetarea directă a pricinii de către judecător) dovada „prin scrisoare", făcând-o să preceadă dovada par gage de bataille, adică prin duel judiciar „despre care declară: „din toate felurile de dovezi, acesta este felul cel mai primejdios". Dar mai mult, chiar el subliniază că atunci când sunt dovezi scrise (par lettres) nu trebuie acordată – contrariu uzanţei din trecut – decât cea mai mică importanţă cu putinţă martorilor, care sunt nişte oameni muritori, „din care cauză se cuvine ca cele scrise să-şi aibă valoarea lor pre-prie, şi este ceea ce se şi întâmplă de fapt". Şi aici observăm în cursul acestei perioade de tranziţie dificultatea oamenilor de a se adapta la noua funcţie a mărturiilor scrise. Arhidiaconul chemat să depună mărturie asupra litigiului din Orly în 1252 vorbeşte de „sulurile străvechi" pe care le-a văzut în arhiva capitulară, mai mult ca de nişte dovezi valabile în sine în raport cu vechimea lor decât în virtutea conţinutului lor.

Acesta este într-adevăr momentul în care se generalizează redactciea de obiceiuri (coutumes), în care se înmulţesc diplomele, (chartes), în care dreptul feudal, întocmai ca dreptul roman şi dreptul canonic, se concretizează în tratate. Societatea tradiţională a zvonului obştesc, a tradiţiei orale, se obişnuieşte cu încetul să mânuiască, dacă nu să şi citească actul scris, întocmai aşa cum îşi face ucenicia pentru a învăţa să mânuiască banul în viaţa economică. Utilajul în toate domeniile se reînnoieşte. Ca şi inovaţiile tehnice din domeniul economic, noutăţile din domeniul cultural nu-şi croiesc drum fără

rezistenţă, căci alături de reticenţele cercurilor tradiţionaliste, mai intervine aci şi împotrivirea claselor inferioare la însuşirea de către clasele dominante a tehnicilor noi care întăresc uneori exploatarea seniorială. Aşa-zisele charle garantează uneori mai degrabă drepturile seniorului decât pe acelea ale ţăranilor şi ele vor fi privite cu tot atâta ură ca şi moara sau cuptorul „banal" (seniorial). De acum încolo distrugerea depozitelor de charte (chartriers) a registrelor 24 de „cenzuri" (censiers), ce se vor nu23 Obiceiurile juridice (normele de drept cutumiar) din provincia Beauvais-ului.

24 Pentru evitarea unor confuzii care s-ar putea naşte din folosirea termenilor de charte şi chartrier, precizăm că ura ţăranilor se îndrepta contra documentelor constatând titlul de proprietate al stăpânului, deci contra unor diplome regale care nu trebuie confundate cu chartele propriu-zise. Acestea, dimpotrivă, sunt nişte con458.

mi mai târziu terriers, va fi unul din gesturile esenţiale ale răzmeriţelor ţărăneşti (jacqueries).

„Desacralizarea" cărţii este însoţită de o „raţionalizare" a metodelor intelectuale şi a mecanismelor mentale. Ceea ce nu înseamnă că ar fi vorba de a pune în discuţie obiectul cercetării şi al căutării. Criticile, de exemplu, cele tot mai numeroase din jurul moaştelor – ca celebrul opuscul al lui Guibert de Nogent, de altminteri nu prea „progresist", de la începutul secolului al XII-lea – nu pun în discuţie eficacitatea moaştelor. Ele tind numai să înlăture falsele moaşte, al căror număr era mult sporit de cruciade şi de înmulţirea nevoilor financiare ale bisericilor. La un nivel mai adânc, metoda scolastică nu pune în discuţie credinţa. Dimpotrivă, ea e datorată dorinţei de a lumina mai mult, de a încercui mai de aproape, de a înţelege mai bine această credinţă. Ea este dezvoltarea celebrei formule a sfântului Anselm: Fides quaerens intellectum (credinţa în căutarea cunoaşterii de sine), în concluzie, metodele iniţiate în acest scop reprezintă o adevărată răsturnare a atitudinilor mentale. La nivelul superior al teologiei, părintele Chemi a arătat îndeajuns tot ce înseamnă pentru aceasta faptul de a se transforma ea însăşi în „ştiinţă", aşa cum a făcut în secolele al XII-lea şi al XIII-lea.

Ar fi cutezătoare încercarea de a defini în câteva rânduri metoda scolastică. * Evoluţia primordială este cea care duce de la lectio la questio, şi de la questio la disputatio. Metoda scolastică este mai întâi o generalizare a vechiului procedeu folosit mai ales faţă de Biblie, acela al întrebărilor (questio-nes) şi al răspunsurilor (responsiones). Dar punerea de probleme, punerea doctrinii autorilor în „chestiuni", la plurali5 duce la punerea lor „în chestiune" la singular. Scolastica înseamnă în primul rând stabilirea unei problematici, iar mai apoi a unei dezbateri, aşa-zisa disputatio. Evoluţia ei constă în faptul că în faţa argumentului de pută autoritate, folosirea căii raţionamentului capătă o importanţă tot mai mare. În sfârşit, discuţia se încheie cu o conclusio, formulată dinainte de magistru. Fără îndoială, această concluzie va putea suferi de pe urma limitărilor personale ale celui care o rosteşte, şi cum magiştrii universitari tind să-şi aroge pentru ei rolul de autoricesiuni de privilegii: sloboziri, scutiri etc, date de senior comunelor şi păstrate cu grijă de acestea. Cu timpul, s-a generalizat numirea de charta pentru orice document îndeobşte, şi locul unde erau păstrate s-a numit chartrier. Alături de titlurile de proprietate ale stăpânului, nu e de mirare că ţăranii răsculaţi distrugeau şi registrele cenzurilor sau ale datoriilor grevând loturile ţărăneşti.

„Mettye les anteuvs „en questions" an pluriel, conduit a les mettre „en question" au singurier. Joc de cuvinte, traducându-se prin opoziţia dintre punerea în ecuaţie şi punerea la îndoială.

459

Vi ţ taţi absolute, concluzia poate deveni un izvor de tiranie intelectuală. Dar mai mult decât aceste abuzuri, ceea ce este important este că sileşte pe intelectual să ia o poziţie, să se „angajeze". El nu se poate mulţumi să pună în cumpănă vreo afirmaţie stând deoparte, ci trebuie să se arunce pe sine în cumpănă 26. La capătul metodei scolastice se află afirmaţia individului în răspunderea sa intelectuală.

În ce măsură au trecut unii dincolo de această folosire temperată a scolasticei este greu de ştiut. Condamnările din 1270 şi din 1277 par să facă aluzie nu numai la „averroişti", care sub influenţa unor magiştri ca Sigeriu din Brabant ar fi propovăduit o doctrină a „dublului adevăr", care despărţea în chip primejdios credinţa de

raţiune, dar şi la nişte adevăraţi agnostici. Este greu să cunoaştem opiniile lor adevărate, numărul lor, numărul ascultătorilor lor. Cenzura eclesiastică pare să fi reuşit a le şterge până şi urma, dar aceasta înseamnă că acea doctrină se mărginea la nişte cercuri universitare destul de înguste. Literatura secolului al XIII-lea pune în scenă şi personaje înfăţişate ca absolut necredincioase sau lipsite de credinţă şi mai ales din clasele superioare ale societăţii. Dar şi aci s-ar părea că liberii cugetători (esprits forts) au fost doar nişte indivizi izolaţi.

Putem măsura rafinarea 27 utilajului intelectual mulţumită dezvoltării scolasticii, luând în cercetare trei fenomene:

Primul dintre acestea este o folosire mai subtilă a autorităţilor, aşa cum a fost pusă la punct în celebrul Sic et Non al lui Abélard, adevărat Discurs al metodei din evul mediu. Este vorba mai întâi de eliminarea divergenţelor aparente între diferitele autorităţi, cercetând dacă acest dezacord nu vine (după rezumatul părintelui Chenu) din folosirea unor cuvinte într-un sens neobişnuit, sau având semnificaţii diferite, sau din neautenticitatea unor opere sau din starea coruptă a textelor, sau din nişte porţiuni din text în care autorul redă doar părerile altora, sau în care acceptă idei general admise „sau de fraze rostite, nu în chip dogmatic, ci sub formă de îndemnuri, de sfaturi sau de dispense, sau de varietatea sensurilor unor cuvinte la diferiţi autori. În sfârşit, dacă nepotrivirea pare ireductibilă, va trebui urmată autoritatea cea mai calificată.

Discuţia (disputatio) a contribuit să deprindă spiritele cu coexistenţa unor opinii diferite, să le facă să recunoască legitimitatea diversităţii. Fără îndoială, idealul rămâne acela al unităţii, al concordiei, al armoniei. Gratian 28, în Decretul său, proclamă că el caută acordul între canoanele discor26 Opoziţie: mettre en question… se compromettre, adică a sta deoparte… şi a lua parte cu totul.

27 L'affinement = procesul de ascuţire, de precizare, de lărgire a utilajului intelectual.

28 Călugăr italian din secolul al XII-lea care a compilat metodicidecretalele papilor, în aşa-zisul său Decret.

dante (concordia discordantium canonum). El este un simfonist.

Dar această simfonie se naşte din polifonie. „Dacă te uiţi, spune Guillaume d'Auvergne, la frumuseţea şi măreţia universului, vei descoperi că universul este ca un imn foarte frumos şi că fiinţele în varietatea lor, cântând în unison, formează un acord de o supremă frumuseţe".

În sfârşit, modernitatea sperie tot mai puţin. De la începutul secolului al XII-lea, Jean Cotton afirmă acest lucru în De musica, unde declara că muzicienii moderni „au mai multă subtilitate şi sagacitate, căci după spusa lui Priscian, cu cât eşti mai tânăr, cu atât eşti mai ager la minte". Şi Pierre Lombard *, în mediocra sa Sumă a Sentinţelor, cuprinde ceea ce contemporanii săi numesc noutăţi profane, profanae novitates, iar Guillaume de Tocco, biograful sfântului Toma d'Aquino, îl laudă pentru inovaţiile sale: „Fratele Toma formula în cursul său noi probleme, descoperea noi metode, folosea noi reţele de dovezi".

În căutare de dovezi noi, scolasticii – cel puţin unii dintre ei – au dat o mai mare dezvoltare observaţiei şi experimentării. Numele cel mai des citat este acel al lui Roger Bacon *, primul pare-se care a întrebuinţat termenul de sdentia experimentalis şi care nu vrea să ştie de magiştrii din Paris prea dogmatici – cu excepţia lui Pierre de Maricourt, autorul unui Tratai asupra magnetului, pe care îl numeşte magistrul experienţelor – opunându-le parizienilor pe magiştrii din Oxford, introduşi în ştiinţele naturii. La drept vorbind, oxonienii sunt şi vor fi mai ales matematicieni, şi prin aceasta se vădeşte dificultatea pentru intelectualii medievali de a stabili raporturi organice între teorie şi practică. Motivele sunt multiple, dar evoluţia socială a universitarilor a tras greu în cumpănă, determinând semi-insuccesul acestor tentative. Scolastica abia născută încercase să stabilească o legătură între artele liberale şi artele „mecanice", între ştiinţe şi tehnici. Universitarii, rânduindu-se printre categoriile sociale care socoteau ruşinoasă munca manuală, au făcut să dea greş încercarea. În anumite domenii, acest divorţ a avut consecinţe grave. Fizicienii l-au preferat pe Aristotel experienţelor, medicii şi chirurgii pe Galien disecţiilor. Mult mai mult decât rezervele Bisericii, prejudecăţile doctorilor au fost acelea care au întârziat practica disecţiei şi progresele anatomiei, care totuşi cunoscuseră prin 13C0 la Bologna şi

la Montpellier nişte începuturi pline de făgăduinţă. Umaniştii, la rândul lor, vor trăi aceste contradicţii lăuntrice.

IC

Totuşi, pe măsură ce-şi afirmau puterea asupra naturii şi cucereau o siguranţă tot mai mare faţă de lumea cea largă, oamenii secolelor XII – XIII adânceau noi hăuri înăuntrul propriei lor fiinţe. Viaţa spirituală se interio461

riza, o zonă marginală nelămurită 29 se deschidea în conştiinţe, şi problemele scolasticii se prelungeau în cazuri de conştiinţă. Această mare răsturnare a psihologiei şi a sensibilităţii este atribuită tradiţional acţiunii lui Abe”-lard. Ea a fost rezultatul unor mutaţii profunde a ceea ce A. Dupront numeşte „mentalul colectiv”. Omul căuta în realităţile dinafară cugetului său măsura şi sancţiunea greşelilor şi meritelor sale. Îndreptarele penitenţiale îl supuneau la pedepse care erau un fel de amenzi. O dată ce s-a plătit, el era împăcat cu Dumnezeu, cu Biserica, cu societatea şi cu sine însuşi. De acum înainte i se mai cere şi căinţa – şi el însuşi doreşte să resimtă regretul faptei sale (cei scrupuloşi vor merge chiar până la remuşcare). Căinţa este aceea care îi dă iertarea. În povestea Cavalerului cu balercuţa (Chevalier au barizel) cavalerul cel rău acceptă ispăşirea materială (pur formală) care constă în a umple o balercuţa afundând-o în apă: dar atâta vreme cât sufletul său nu cunoaşte pocăinţa, balercuţa nu se umple. În ziua în care el varsă o lacrimă de pocăinţă, aceasta este îndestulătoare ca să umple ca singură întreaga balercă. Evul mediu a plâns mult, dar eroii poemelor sale epice (chan-i sons iz geste) plâng de durerea sau de tristeţea ce le-o pricinuieşte lumea, nu de propria lor durere lăuntrică. La sfârşitul secolului al VI-lea, Grigore cel! Mare preconiza lacrimile ca semn că a fost răsplătită căinţa. El nu a fost; înţeles cu adevărat de oamenii din evul mediu decât şase secole mai târziu! Această rafinare a sensibilităţii, mai atentă de acum înainte la intenţie decât la faptă, şi mai dezinteresată, o vom afla în mărturia unei femei bătrâne de la Acra în vremea cruciadei lui Ludovic cel Sfânt… Şi pe când mergeau spre casa lor, casa (palatul) sultanului, 30 fratele Yves a întâlnit în mijlocul «litii o femeie bătrână, care ducea în mâna dreaptă o strachină plină cu foc şi în stânga o sticlă plină cu apă.

Fratele Yves a întrebat-o: «Ce vrei să faci cu astea?» şi ca a răspuns că voia cu focul să dea foc raiului şi cu apa să stingă iadul, pentru ca să nu mai fie niciunul, nici altul. Şi el a întrebat-o: «Dar de ce oare?» – «Pentru că nu vreau ca oamenii să facă binele spre a dobândi raiul sau de frica iadului, ci numai de dragul lui Dumnezeu, care preţuieşte mai mult decât tot ce există şi care este pentru noi binele suprem»". Tot astfel cum îşi schimbă penitenţii firea şi-o schimbă şi sfinţii. alături de semnelj exterioare tradiţionale de sfinţenie, li se pretirde icim tot mai mult să practice sărăcia şi caritatea. Străluminarea rr. cralâ, fpestolatul; tâiră mai greu decât isprăvile taumaturgice sau ascetice. Sfinţii din secolul al XII-lea îşi adânciseră idealul în viaţa mistică. E. Gilsen a putut să vorbească de „socratismul creştin" al sfântului Bernard. Dar după formula lui A. Vauchez: „Sfântul tradiţional din secolul al XII-lea este un protestatar care se abţine, care refuză, şi a cărui sfinţenie oferă un aspect cam «crispat»

29 Un front pionnier – un fel de no man's land.

30 Soudav – sultanul Siriei şi al Egiptului.

(grinţant). Sfântul din secolul al XIII-lea nu este mai puţin exigent ca predecesorul său faţă de sine însuşi, dar el ne pare mai puţin încordat, mai. zâmbitor, într-un cuvânt mai deschis şi mai pozitiv în virtuţile sale. Sărăcia lui Francisc nu este numai refuzul de a poseda şi de a dobândi. Ea este o atitudine nouă în faţa lumii…"

Sfântul nu mai este nevoit să posede frumuseţea fizică. „Într-o zi, se povesteşte în Fioretti, 31 cum ajunseseră 32 foarte flămânzi într-un sat şi se duseseră potrivit cu regula lor să cerşească pâine de dragul lui Dumnezeu, sfântul Francisc a apucat-o spre o mahala şi fratele Masse spre o alta. Dar pentru că sfântul Francisc era un om de o înfăţişare prea puţin arătoasă şi era scund la trup şi trecea de aceea drept un sărăcuţ de nimica toată faţă de cei ce nu-l cunoşteau, iar fratele Massee era un om voinic şi falnic, i s-au dat acestuia multe bucăţi mari şi bune şi pâini întregi".

Secolul al XII-lea romanic, care fusese pesimist, se cemplăcuse în contemplarea bestiariilor, al XIII-lea, care este gotic şi încerca să se deprindă cu fericirea, se întoarce spre flori şi spre oameni. Secolul al

XIII-lea este mai mult alegoric decât simbolic. Sub figura cinenească sunt reprezentate abstracţiile bune sau rele din Roman de la Rose (Zgârcenia, Bătrâneţea, Buna-primire, Primejdia, Raţiunea, Aparenţa înşelătoare, Natura). Goticul mai este încă fantastic. Dar el se apropie mai mult de ceea ce este ciudat decât de ceea ce este monstruos.

Îideosebi el devine moralizator. Iconografia devine o lecţie. Viaţa activa şi viaţa contemplativă, virtuţile şi viciile cu înfăţişare, cinenească, rânduite în ordine, împodobesc portalurile catedralelor pentru a oferi predicatorilor ilustrarea învăţămintelor lor morale. Desigur, o funcţie edificatoare fusese întotdeauna atribuită de clerici artei. „Pictura, zice Honorius Augustedunen-sis are un întreit scop"; primul este de natură catehetică, deoarece pictura este „literatura laicilor", şi celelalte două sunt de natură estetică şi istorică. Conciliul din Arras afirmă încă din 1025: „Cei fără carte contemplă în pictură ceea ce nu pot să vadă în literatura scrisă". Dar intenţia primă era de a impresiona şi de a înfiora. De acum încolo totul se „moralizează": bibliile, psaltirile, ierbarele „moralizate" transformă Scriptura şi învăţământul religios în anecdote morale. Aşa-zisele „exempla" sunt în floare. Această t\c-luţie nu a avut numai părţi bune. Sensibilitatea devine insipidă, iar religia, adesea copilăroasă. La nivelul vulgarizatorilor, de pildă a unui „Vinccxt ele Beauvais *, epoca gotică pare lipsită de vigoare. Şi tirania iroralizatem, deşi mai mieroasă, nu este mai bine primită decât celelalte. Ordonanţele

31 Culegere din secolul al XIV-lea a tradiţiilor şi legendelor anonime despre viaţa şi învăţătura lui Francisc de Asşişi.

*3 Sfântul Francisc de Assisi cu discipolul său.

463

IC

lui Ludovic cel Sfânt de la sfârşitul domniei sale cu privire la blasfemie 33 şi la jocurile de noroc stârnesc chiar printre cei din jurul său o reprobare întristată.

Există totuşi în epoca aceasta un sentiment a cărui transmutare pare hotărât modernă. Este iubirea. În societatea bărbătească şi războinică a epocii, prin excelenţă feudală, sentimentul cel mai rafinat dintre două fiinţe părea să fie limitat la prietenia dintre bărbaţi. Poezia

epică (la geste) a lui Ami şi Amile înfăţişează expresia sa cea mai desăvârşită. Atunci apare amorul de curte (amour courtois). O carte celebră şi de o mare bogăţie, a lui Denis de Rougemont, a folosit prilejul acestui fenomen pentru strălucite digresiuni asupra occidentului, a căsătoriei, a războiului mai degrabă decât pentru elucidarea fenomenului însuşi. La capătul – provizoriu fără îndoială – al unei, literaturi nesfârşite René Nelli a atacat recent 34 problema aceasta cu ştiinţă, profunzime şi pasiune. Dar chiar la nivelul erudiţiei, geneza amorului de curte rămâne nelămurită. Ce datoreşte el poeziei şi civilizaţiei musulmane? Ce legături a avut el cu catharismul? A fost el identic oare cu acea „erezie" pe care Alexander Denommy, a crezut că o află în el, confundându-l poate cu prea mare uşurinţă cu tratatul Despre Dragoste, scris în 1185 de Andrei Capelanul, din care Étienne Templier a extras în 1277 cu simplismul său obişnuit, câteva afirmaţii (propositions) mai deocheate (choquantes) pe care le-a condamnat de-a valma cu tomismul, cu averoismul şi cu câteva alte doctrine printre cele mai înaintate din vremea sa care nu erau pe placul său? Pe planul interpretării, discuţia nu s-a încheiat încă. În timp ce mulţi insistau asupra caracterului feudal al acestei concepţii despre dragoste, inspirată în aparenţă de relaţiile dintre senior şi vasal, locul seniorului fiind aci ţinut de doamnă, într-o răsturnare a rolurilor în favoarea femeilor, alţii, la care m-aş alătura mai degrabă, vedeau în el o formă a revoltei împotriva moralei sexuale a acestei lumi feudale.

Că amorul „de curte" a fost antimatrimonial, iată un lucru evident, şi căsătoria era terenul cel mai bun pentru o luptă care ţintea să revoluţioneze nu numai moravurile, dar şi sensibilitatea. A pretinde autonomia sentimentului, a pretinde că puteau să existe şi alte raporturi între bărbaţi şi femei decât acelea ale instinctului, ale forţei, ale interesului şi ale cempremisului, era într-adevăr o noutate. De ce ne-am mira că terenul ales pentru această luptă a fost nobilimea meridională? Este o nobilime ambiguă în toate poziţiile sale, şi ale cărei contradicţii izbucnesc cu putere în atitudinea ei faţă de

33 Blasph & me = hulirea, luarea în deşert a celor sfinte.

34 în anul 1963.

catharism, pe care l-a îmbrăţişat totuşi pentru alte motive. Nobilime mai cultă, având o sensibilitate mai fină decât barbarii feudali din nord, dar rămasă în urmă faţă de o lume în care toate noutăţile tehnice se năşteau şi se răspândeau în nord, deci pătrunsă de nelinişte. Dar amorul „de curte" trebuie el identificat într-adevăr cu iubirea provensală? Cel mai frumos exemplu de iubire „de curte" nu este oare acel al iubirii lui Tristan şi Isolda, eroi care aparţin „fondului breton"?

Reţinem că dincolo de acest protest şi această revoltă, iubirea „de curte" a ştiut să găsească echilibrul miraculos dintre suflet şi trup, dintre inimă şi minte, dintre sex şi sentiment. Dincolo de sclipirea bătătoare la ochi a vocabularului şi a ritului, care fac din ea un fenomen de epocă, dincolo de manierismul şi abuzurile scolasticii de curte şi desigur dincolo de nimicurile naive ale trubadurilor moderni, ea rămâne darul nemuritor pe care dintre toate formele muritoare create de civilizaţie, aceasta îl lasă moştenire sensibilităţii umane. A cita din acest tezaur ar fi lucru derizoriu. Trebuie citit totul:

Seigneurs vous plait-il d'entendre un beau conte d'amour et de mort? (Măriţi seniori, aţi vrea să ascultaţi o poveste minunată de dragoste şi de moarte?) şi apoi:

en joie ai mon espoir fin coeur et ferme vouloir în bucurie mi-e credinţa şi sufletul statornic şi voinţa.

Cea mai însemnată poate dintre mutaţiile pe care ni le dezvăluie arta medievală este aceea care – ca şi realismul şi naturalismul – face să apară o nouă privire asupra lumii şi un nou sistem de valori. Această privire se opreşte de acum încolo asupra aparenţelor, şi lumea sensibilă, în loc să fie doar un simbol al unei realităţi ascunse, dobândeşte o valoare în sine, devine obiectul unei delectări nemijlocite. În arta gotică florile sunt flori adevărate, trăsăturile umane sunt trăsături individuale, proporţiile sunt cele ale unor măsuri materiale şi nu semnificări simbolice. Fără îndoială, această „desacralizare" a universului este într-un sens o sărăcire, dar este şi o eliberare. De altminteri, încă din epoca romanică artiştii erau mai frământaţi de preocupări estetice decât de imperative ideologice. Nu trebuie împinsă prea departe interpretarea simbolică a artei

medievale. Foarte adesea simţul frumuseţii formelor era singura călăuză a creatorilor şi cerinţele tehnice, prima lor grijă. Patronii ecleziastici impuneau o temă, dar înăuntrul limitelor acestui cadru realizatorii îşi regăseau libertatea lor. Simbolismul medieval nu există uneori decât în capul exegeţilor moderni, pseudosavanţi

465

30

I)

orbiţi de o concepţie în parte mitică a evului mediu. Şi este probabil că în ciuda presiunii morale a propagandei ecleziastice, mulţi dintre aceşti realizatori au reuşit să scape de înăbuşitoarea atmosferă magică în care tindeau să fie învăluiţi. Este semnificativ faptul că multe opere de artă medievale există şi sunt valabile în sine, chiar fără să posedăm cheia semnificaţiei lor simbolice. Cele mai multe – să spunem oare cele mai frumoase? – dintre operele de artă ale evului mediu reuşesc să ne emoţioneze chiar şi numai prin formele lor. Încântătoare sirene, despre care vrem să uităm că sunt o reprezentare a răului! Sensibilitatea se ridică încet în epoca gotică din pădurea de simboluri în care o cufundase e\ul mediu timpuriu. Dacă privim miniaturile – în copie din păcate, originalele fiird distruse în 1870 – care împodobesc „Grădina desfătărilor" (Hortus T) di ci anini), compusă la mijlocul secolului al XII-lea de Herrade de Landsbeig, aflăm un seceiăter, un plugar şi un păpuşar. Miniaturistul s-a străduit – lucrul este evident – să reprezinte scenele, oamenii şi uneltele în sine pentru sine. Abia drcă vreun amănunt – vreun înger firav izolat în vreun colţ al miniaturii – ne aminteşte că este vorba de parabola din Evanghelie a seminţei celei bune şi a neghinei, sau de omul osândit la muncă după căderea sa în păcat, sau de Solomon privind tot universul ca un teatru de păpuşi şi excl? mând: „Zădărnicie a zădărniciilor, totul este zădărnicie!" Totul în opera de artă afirmă, dimpotrivă, că artistul ia în serios lumea sensibilă, ba mai mult chiar, află în ea desfătare. Extenuarea tot mai rmre a simbolismului, în orice era abdicarea acestui simbolism în faţa realităţii sensibile, m? nifestă o rrutaţie profundă a sensibilităţii. Omul care şi-a potolit frica priveşte îndelwrg lumea, ca Dumnezeu după creaţie, şi o găseşte frumoasă şi bună. Arta getică înseamnă încredere.

Dar până să ajungă acolo, oamenii din evul mediu au trebuit să lupte cu o impresie generalizată de nesiguranţă, şi lupta nu's – încheiat în secolul al XIII-lea. Marea lor tulburare vine din faptul că fiinţele şi lucrurile nu sunt aievea ceea ce par. Ceea ce evul mediu urăşte cel mai mult este minciuna. Epitetul propriu lui Dumnezeu este „cel care nu a minţit niciodată". Cei răi sunt cei ce mint. „Sunteţi un mincinos Ferrando de Carrion", îi strigă în faţă Pero Bermuez infantelui, iar celălalt tovarăş al Cidului, Martin An-tolinez, îi trânteşte în obraz: „Închideţi-vă gura cm mincinos, gură-fără-de-adevăr". Toată societatea e alcătuită din mincinoşi. Vasalii sunt nişte trădători, nişte lipsiţi de credinţă (felons), care îşi reneagă seniorul, nişte emuli ai lui Ganelon şi, trecând dincolo de acesta, emuli ai marelui trădător, 35 Trădătorul lui Roland din poemul Chanson de Roland.

466

În (

care le este prototip tuturor a: Iuda. Negustorii sunt nişte fraudatori care nu au alt gând decât să înşele şi să fure.

Călugării sunt nişte ipocriţi asemenea franciscanului din Roman de la Rose: „Faux Semblant" 36. Vocabularul medieval este de o bogăţie admirabila pentru desemnarea nenumăratelor soiuri de minciuni şi nesfârşitelor feluri de mincinoşi. Până şi în rândul profeţilor sunt şi unii pseudoprofeţi, ale căror aşa-zise minuni sunt false minuni, realizări ale diavolului. Şi aceasta, pentru că stăpânirea pe care o are omul asupra realităţii este atât de slabă, încât trebuie să folosească şiretenia pentru a izbândi. S-ar crede că această societate războinică ia totul cu asalt. E culmea iluziei. Tehnicile sunt atât de slabe, încât rezistenţa se dovedeşte întotdeauna mai tare ca ofensiva. Chiar şi în domeniul militar, castelele întărite, zidurile de apărare sunt aproape inexpugnabile. Când duşmanul le cucereşte, aceasta se întâmplă întotdeauna prin vicleşug. Totalitatea bunurilor puse la îndemâna umanităţii medievale este atât de neîndestulătoare, încât pentru a trăi ea trebuie să se descurce. Acel care nu posedă forţa sau viclenia este menit aproape sigur pieirii. Cine este demn de încredere şi ce este demn de încredere? Din opera imensă a sf nitului Augustin, evul mediu a popularizat tratatul de Mendacio (Despre minciună).

Dar în faţa acestor realităţi care se ascund, ce mai rămâne de făcut decât să te agăţi de aparenţe? Biserica îndeamnă în zadar pe oamenii din evul mediu să nu le ia în seamă şi să le dispreţuiască, pentru a porni în căutarea adevăratelor bogăţii care sunt ascunse, căci societatea medievala, în toate comportările şi atitudinile sale, este o societate a aparenţei exterioare (du paraître).

Prima aparenţă este aceea a trupului. Acesta trebuie umilit.

Grigore cel Mare l-a numit „acest înveliş respingător al sufletului". Iar Ludovic cel Sfânt îi spune lui Joinville: „Când omul moare, el se vindecă de lepra fiinţei trupeşti". Călugării oferiţi ca pildă umanităţii medievale nu încetează de a-şi mortifica trupul prin practici ascetice. Regulile monastice limitează la maximum băile şi abluţiunile care sunt socotite drept lux şi moleşeală. Pentru eremiţi, jegul este o virtute. Botezul trebuie, la propriu ca şi la figurat, să spele pe creştin o dată pentru totdeauna. Nuditatea este, împreună cu munca, pedeapsa păcatului. Adam şi Eva după cădere, Nee după beţie îşi arată goliciunea impudică şi păcătoasă. De altminteri, nudismul este un senin de erezie, de impietate, şi în fiecare eretic trăieşte mai mult

36 Traducerea literală ar Ei: pretext mincinos.

467

Aparenţă înşelătoare. Cuvântul a ajuns să însemne

IC

30*

*

ori mai puţin un adamit. 37 Este curios de constatat că şi aici sfântul Francisc de Assisi, care se apropie uneori foarte mult de erezie, tinde să meargă împotriva curentului general şi să facă din nuditate o virtute. Sărăcia este nuditate. Şi el trece simbolic, dar concret, la acte. Un ciudat episod din Fio-retti ni-l arată pe sfântul Francisc alături de fratele Rufin, predicând goi, din amvon, la Assisi.

Totuşi idealul războinic glorifica trupul în aceeaşi măsură în care îl dispreţuia idealul creştin. Tinerii eroi ai romanelor cavalereşti (chansons de geste) au pielea albă, părul bălai şi creţ. Ei sunt nişte atleţi.

avait un coffre large et le corps a proportion. \\Des epaules

larges et une poitrine ample, îi était fortement bâti. \\ Les bras gros et puissants et les poignets enormes. Le con long et gracienx.

El avea coşul pieptului lat şi trupul pe aceeaşi măsură Nişte umeri largi, un piept voinic, era puternic legat [, cu braţele vânjoase şi tari, cu încheieturile mânii grozave cu grumazul lung şi frumos.

Toată viaţa cavalerului nu e decât exaltare fizică. Vânătoarea, războiul, întrecerile cavalereşti (tournoi) sunt pasiunile sale. Carol cel Mare se complace să se scalde gol împreună cu tovarăşii săi de vitejie în piscina din palatul de la Aachen. Chiar cadavru fiind trupul este obiectul unei solicitudini atente. Cadavrul sfinţilor este venerat şi translaţia 38 sa este pecetea canonizării. Sfânta Clara din Montefalcone moartă în 1308 se arată unei călugăriţe şi îi zice: „Trupul meu trebuie să fie canonizat". Oamenii din evul mediu, la care simţul intelectual al vederii nu se dezvoltă decât târziu – şi ne amintim că ochelarii nu au fost inventaţi decât la sfârşitul secolului al XIII-lea – îşi folosesc mai ales cel mai material din toate simţurile: pipăitul. Ei sunt toţi aidoma lui Toma necredinciosul. Pentru a conserva trupul marilor dispăruţi, li se instila mercur în nas, apoi se astupau toate orificiile cu tampoane muiate în substanţe aromatice socotite ca oprind descompunerea şi se îmbălsăma faţa. Când trupul trebuia dus mai departe, el era golit de viscere şi acestea erau îngropate deoparte, în timp ce cadavrul era umplut cu smirnă, aloe şi alte substanţe aromatice, şi apoi cusut la loc. Religia făgăduia reînvierea trupului.

Judecând după literatura penitenţială, după marele număr al bastarzilor, după rezistenţa clerului la obligaţia celibatului, după aluziile sau precizările povestirilor populare (fabliaux), viaţa sexuală a oamenilor din evul mediu respecta prea puţin îndemnurile bisericii. În sfârşit, igiena făcea progrese, şi oraşele au jucat aici pesemne un rol de deschizătoare de drumuri, în 1292 sunt în fiinţă la Paris cel puţin douăzeci şi şase de stabilimente de

37 Aparţinând sectelor eretice adamite apărute în secolul al II-lea, care propovăduiau reîntoarcerea la nuditatea omului dinainte de păcat.

38 Termen consacrat pentru mutarea moaştelor într-un locaş de închinare.

băi. De altminteri, băile de aburi (etuves) sunt nişte locuri de distracţie, ba chiar de desfrâu. Iată cum erau băile din Erfurt în secolul al XIII-leai „Băile din acest oraş vor fi pe placul vostru. Dacă veţi voi să vă spălaţi şi dacă vă place să vă simţiţi în largul vostru, puteţi intra cu toată încrederea. Veţi fi primit cu politeţe. O fată tânără, chipeşă, vă va masa cu toată cinstea şi decenţa cu mâna ei suavă. Un bărbier priceput vă va rade fără să lase să cadă nicio picătură de sudoare pe faţa voastră. Ostenit de baie, veţi găsi un pat spre a vă odihni. Apoi o femeie frumoasă, care nu vă va displace, cu aerul unei fecioare vă va potrivi pletele cu un pieptene iscusit. Cine nu ar încerca să-i fure sărutări dacă i-ar veni cheful şi ea nu s-ar împotrivi? Dacă vi s-ar cere o plată, un singur denar va fi de ajuns".

Literatura monastică şi-a adus de altminteri şi ea contribuţia la îngrijirile trupului. Un preţios manuscris alsacian din 1154 cuprinde un manual de dietetică scris de o călugăriţă din Schwarzenthann şi ilustrat de Sintram, canonic „regular" 39 de Murbach. Este întocmit în chip de calendar, indicând pentru fiecare lună regimul ce trebuie urmat. La începutul secolului al XIII-lea, o Călăuză a sănătăţii (Guide de la Santé), scrisă la Salerno, va avea o mare răspândire.

Hrana a fost, precum s-a văzut, o obsesie a societăţii medievale. Masa cea largă a ţăranilor trebuia să se mulţumească cu puţin. Baza alimentaţiei sale consta dintr-o fiertură. Produsele pomilor fructiferi erau adesea principalul adaos la felul de bază. Totuşi, în secolele XII – XIII, folosirea pâinii alături de mâncare (companagium) se răspândeşte la toate categoriile sociale, şi acesta este momentul când pâinea capătă într-adevăr în Occident semnificaţia aproape mistică pe care o sancţionează religia. Dar clasa ţărănească cunoaşte o sărbătoare alimentară: „tăierea în decembrie a porcului, ale cărui produse alimentează ospăţurile de sfârşit de an şi mesele din tot cursul lung al iernii. Reprezentările muncilor din lunile calendarului o instaurează în iconografie.

Alimentarea oferă păturilor dominante ale societăţii primul prilej să-şi manifeste superioritatea în acest domeniu esenţial al ostentaţiei. Luxul alimentar este primul lux. El expune la vedere

produsele rezervate stăpânilor: vânatul din pădurile senioriale, ingredientele preţioase cumpărate pe bani grei, mirodeniile şi felurile de mâncare rare gătite de bucătari. Scenele de ospăţ apar la loc de frunte în romanele cavalereşti. În le Charroi de Nîmes (Convoiul din Nîmes) descrierea pornirii expediţiei lui Guillaume d'Orange împotriva sarazinilor este instructivă. „Ei duc cu ei trei sute de cai de povară. Să vă spun ce duceau primii o sută: potire de aur, cărţi de rugăciune şi psaltiri, mantii preoţeşti, crucifixe şi cădelniţe; când vor ajunge în ţara

39 Canonicii „regulari" pronunţau legământul religios şi trăiau în comunitate. Nu trebuie confundaţi cu canonicii capitolelor episcopale sau cu augustinienii scutiţi de claustrare şi numiţi şi ei tot canonici.

469
IC
Îl!
hk

devastată, vor aduce lui Dumnezeu prima închinare. Pot să vă mai spun şi ce duceau ceilalţi: vase de aur curat, cărţi de rugăciune şi breviarii şi pân-zeturi alese 4 o; când vor fi în ţara barbară vor sluji lui Iisus duhul cel curat. Şi pot să vă mai spun ce duc cei din urmă o sută: linguri şi tigăi, căldări şi pirostrii, şi cârlige ascuţite şi cleşti de foc şi vătraie 41. Când vor ajunge în ţara devastată, vor putea găti de mâncare, şi face slujbă bună lui Guil-laume războinicul, şi împreună cu el tuturor cavalerilor săi". Astfel, la luxul ecleziasticilor, constând în comori liturgice, răspunde luxul cavalerilor, care este un lux alimentar. Nu doar că seniorii ecleziastici ar fi rămas în urmă şi n-ar participa la acest gen de munificenţă. Roger Dion a arătat rolul capital al abaţiilor şi al episcopilor în constituirea podgoriei medievale: „Cei mai mulţi din episcopii noştri", se indignează în secolul al XII-lea Guil-laumede Conches originar din Chartres „răscolesc lumea întreagă să găsească croitori sau bucătari în stare să le inventeze sosuri meşteşugite... Cât despre cei care se dedică înţelepciunii, toţi fug de ei ca de leproşi"... Masa seniorului oferă şi prilejul de a manifesta şi fixa reguli de etichetă. Poemele epice (chansons de geste) din Ţara Galilor, aşa-zisele Mobinogion oglindesc aceste uzanţe care ar fi fost duse la desăvârşire

de seniorii francezi. Astfel, de pildă, în poemul Pwyll, principele de Dyved: „După ce s-au spălat, s-au dus spre masă... Sala fusese pregătită, şi s-au aşezat la masă: Heveidd Hen s-a aşezat de o parte a lui Pwyll, Riannon, de cealaltă, şi după ei fiecare după rangul său". În iconografia viciilor lăcomia – gula (gura) – este atributul seniorilor. Dar gastronomia se va dezvolta odată cu burghezia urbană. Primele cărţi de bucate apar în mijlocul secolului al XIII-lea în Danemarca; în al XIV-lea şi al XV-lea ele se înmulţesc în Franţa, în Italia, apoi în Germania. Trapul omenesc pune la îndemâna societăţii medievale principalele sale mijloace de expresie. S-a arătat mai înainte calculul pe degete. Civilizaţia medievală este o civilizaţie a gestului. Toate contrretele şi jurămintele esenţiale din societatea evului mediu sunt însoţite de gesturi şi ele manifestări prin ele. Vasalul îşi pune mâinile sale între ale seniorului, le întinde asupra Bibliei, rupe un fir de pai 4 – sau aruncă o mănuşă în chip de provocare sc-lemnă. Gestul vesteşte şi obligă. El este încă şi mai important în viaţa liturgică. Sunt gesturi de credinţă: semnele. crucii; gesturi de rugăciune: mâini împreunate, mâini ridicate, mâini încrucişate, mâini acoperite: gesturi de pocăinţă; mâini ce bat pieptul, mărturisind vina 43; gesturi de binecuvântare:

411 E vorba aici desigur tot de obiecte de cult: acoperăminte de altar, văluri liturgice etc.

41 Landiers. De fapt, drugii groşi de metal servind de suport buştenilor din cămin – fără echivalent în limba noastră.

42 În legătură, la origine, cu stipulaţia din dreptul roman.

4:! () n bat să coulpe, gest preluat din practica Vechiului Testament.

470

punerea mâinilor u şi blagoslovirea cu semnul crucii; gesturi de exorcism: tămâieri cu cădelniţa. împărtăşirea taineler culmineează în câteva gesturi. Slujirea liturghiei este o înlănţuire de gestuli. Genul literar esenţialmenţe feudal este cel al aşa-numitei chanson de geste: gesta şi geshis 45 aparţin ecc-leiaşi familii.

Această importanţă a gestului este capitală pentru arta rredievală. El o însufleţeşte, o face să fie expresă, îi dă simţul liniei şi al mişcării. Bisericile sunt gesturi de piatră. Şi mâna lui Dumnezeii iese

dintre neri pentru a călăuzi societatea medievală.

Semnificarea socială a îmbrăcăminţii este încă şi mai mare. Ea indică fiecare categerie socială, ea este o adevărată uniformă. A o purta pe teeea trjt. i-ţinând unora de altă seamă decât a sa proprie constituie păcstul cel mare al ambiţiei sau al declasării46. Calicul în zdrenţe este un obiect de dispreţ: pannosus. Acest cuvânt de ocară i se aruncă la începutul secolului al XIV-lea sfântului Yves 47 de către cei care dispreţuiesc pe acest tărbat plin de sfinţenie, în romanul Meier Helmbrecht, care povesteşte isteria unui imbiţics. sfârşindu-şi viaţa ca declasat, laitmotivul este beneta brodată asemenea celei a seniorilor pe care s-a apucat să o poarte din vanitate. Regulile monastice hotărăsc cu multă precizie îmbrăcămintea ordinelor respective, msi mult din consideraţie pentru ordine decât dintr-o preocupare de a pune stavilă luxului. Vor trebui să apară ordinele eremitice din secolele XI şi XII, îndeosebi cel al cistercienilor, pentru ca să se adopte în semn de reformare a regulii rasa albă de lână nevopsită, călugării albi (cistercienii) opunându-se celor negri, (benedictinii). Ordinele cerşetorilor vor merge încă mai departe» e această cale şi se vor înveşmânta în pănură nealbită. Vor fi călugării suri. Fiecare categorie socială nouă se grăbeşte să-şi compună un costum. Aşa fac corporaţiile, şi mai întâi corporaţia universitară. O atenţie deosebită este dată accesoriilor care determină mai de aproape rangul: pălăriile şi mănuşile. Doctorii universitari poartă mănuşi lungi de piele de capră sălbatică şi berete. Cavalerii îşi rezervă în exclusivitate pintenii. Fapt mai ciudat pentru obiceiurile noastre de azi, armamentul medieval gste prea funcţional pentru a constitui o adevărată uniformă. Dar cavalerii, creând nobleţea, îşi adaugă stema lor pe coif, pe cămaşa de zale, pe scut şi pe spadă. Şi astfel, se naşte blazonul. Luxul vestimentar se desfăşoară cu ostentaţie Iacei

44 E gestul de hirotonisire (impositio manuitm).

45 Gesta = isprăvi, gestus = mişcare. Amândouă cuvintele derivă din verbul gerere.

46 Decheance.

47 E vorba de sfântul Yves din anii 1253-1303, care nu trebuie confundat cu omonimul său, tot sfânt din 1040-1116, fost episcop de

Chartres.

471

IC

It

bogaţi. El se manifestă prin cantitatea şi calitatea stofei: postavuri grele, ample şi fine, mătăsuri brodate cu aur, sau alteori prin ornamente, prin culori care se schimbă odată cu moda. Vestitul roşu (ecarlate) 48 care este în funcţie de coloranţi roşii, fie vegetali cum e garanta 49, sau animali, cum e coşenila 50, dă înapoi în secolul al XIII-lea în faţa culorii verde-albastru 51 (pers), întreaga gamă de culori albastre şi verzi câştigând teren în urma dezvoltării culturii plantei guede sau „pastel" 52. (Dar negustorii de garantă din Germania, pentru a lupta cu concurenţa, pun să fie zugrăviţi diavolii albaştri pentru a discredita noua modă.) în sfârşit, luxul se manifestă prin blănuri, pe care Hansa le caută până laNovgored, şi genovezii, în Crimeea, iar pentru femei, îndeosebi prin giuvaiere.

La sfârşitul secolului al XIII-lea legile sumptuarii apar în Italia şi în Franţa mai ales. Ele sunt fără îndoială legate de criza economică ce se iveşte acum, şi mai mult ca sigur de transformările sociale, din care răsar parveniţii, care vor să eclipseze vechile familii prin luxul lor strigător. Ele contribuie la menţinerea ordinii sociale prin diferenţierea vestimentară.

Ludovic cel Sfânt, care vrea să împace apărarea ordinii cu idealurile religioase, se fereşte el însuşi – şi sfătuieşte pe cei din jurul său să se ferească în îmbrăcăminte – şi de un lux prea mare, şi de o simplitate exagerată, în faţa regelui, la Corbeil, o dată, de Rusalii, se încinge o ceartă între Join-ville şi magistrul Robert de Sorbon: „Sunteţi vrednic de dojana deoarece sunteţi îmbrăcat cu mult mai mult lux decât regele, căci voi purtaţi blană de menu vair 53 şi haină de ecarlate 54 verde, cum nu poartă regele". „Magistre Robert, să ne fie cu iertare, eu nu sunt vrednic de dojana dacă port ecarlate şi vair, căci această haină îmi vine de la tatăl meu şi mama mea, care mi-au lăsat-o moştenire. Vrednică de dojana este Domnia Voastră, căci sunteţi fiul unor oameni de rând (fils de vilain et de vilaine) şi purtaţi un „camelin" mai bogat ca al meu". Şi iată morala pe care o trage Ludovic cel Sfânt:

„Sân48 Este un roşu aprins; numirea vine de la cuvântul persan Saqirlât.

49 Garance, tot una cu roiba (rubia tinctons), a cărei rădăcină conţine o materie colorantă roşie.

50 Insectă conţinând un colorant folosit pentru roşul închis. Dar cum ea e originară din Mexic care nu a intrat în circuitul occidental decât după descoperirea Ame-ricii, trebuie mai degrabă să ne gândim la o confuzie între cuvintele cochenille şi coquillage, scoica din care cei vechi scoteru purpura vestită din Tyr. Precum se vede, şi roşul aprins, Scarlate şi roşul închis erau legate de Orient şi de vremea cruciadelor.

51 De la persicus, culoarea piersicii, venită şi ea tot din Orient (Persia).

52 Drobuşor albastru, plantă conţinând în frunze o materie colorantă albastră.

53 Menu vair, blană mică în două culori, albă şi cenuşie, foarte preţuită în evul mediu. Pare să corespundă la petit gris, care are spinarea cenuşie şi burta pestriţă, albă şi cenuşie.

64 Ecarlate verte. Termenul de ecarlate desemnează aci o calitate de postav, culoarea fiind arătată aici a fi cea verde.

472

toţi datori să vă îmbrăcaţi bine şi cu îngrijire, căci femeile voastre vă vor privi mai cu drag şi dependenţii voştri vă vor preţui mai mult. Omul trebuie să fie astfel îmbrăcat, încât să nu poată fi învinuit de oamenii aşezaţi că s-a gătit prea mult, sau de tineret că nu s-a gătit îndeajuns".

În timp ce costumul feminin se lungeşte şi se scurtează după ritmul prosperităţii şi al crizei economice – căci se lungeşte în mijlocul secolului al XII-lea, spre marea indignare a moraliştilor, care găsesc moda necuviincioasă şi destrăbălată, şi se scurtează în secolul al XIV-lea – rufăria de corp capătă tot mai multă importanţă în secolele XIII şi XIV în raport cu progresele igienei şi ale culturii inului. Cămaşa se generalizează. Apare izmana. Dar triumful rufăriei de corp ca şi al gastronomiei va fi legat de cel al burgheziei.

un

Casa oferă ultima manifestare de diferenţiere socială. Casa

ţărănească este de vălătuci sau de lemn. Piatra, când e folosită, nu trece de temelie. Planul casei se reduce în general la o încăpere unică, neavând alt coş decât o gaură în plafon. Sărăcăcios mobilată şi utilată, ea nu-l poate reţine pe ţăran. Sărăcia ei contribuie la mobilitatea ţăranului medieval.

Oraşele mai sunt încă construite din lemn. Ele cad lesne pradă incendiilor. Focul este un mare flagel medieval. Oraşul Rouen arde de şase ori între anii 1200 şi 1225. Biserica nu întâmpină nicio greutate să-i convingă pe oamenii evului mediu că sunt pelerini pe acest pământ. Chiar când rămân pe loc, ei nu au decât arareori timpul să se lege sufleteşte de casa lor.

Lucrul se schimbă când e vorba de bogaţi. Castelul întărit manifestă siguranţă, putere, prestigiu. În secolul al XI-lea turnurile masive donjons stau de veghe, şi grija de apărare trece pe planul întâi. Apoi plăcerile locuinţei încep să se precizeze. Continuând şi mai departe a fi bine apărate, castelele lasă acum mai mult spaţiu pentru locuinţă, dau mai mare dezvoltare clădirilor de locuit cuprinse înăuntrul zidurilor de apărare. Dar viaţa rămâne concentrată în sala cea mare. Mobilierul este redus. Mesele sunt în general demontabile, şi după ce se sfârşeşte masa sunt date deoparte. Mobila nelipsită este lada sau sipetul, în care se strâng hainele sau vesela scumpă. Aceasta constituie luxul suprem, ea străluceşte, dar mai este şi o rezervă economică. Viaţa seniorilor rămânând itinerantă, trebuie ca ei să-şi poată lua uşor cu ei bagajul. Joinville, plecând în cruciadă, nu se încarcă decât cu giuvaiere şi relicve. Un alt lux îl oferă tapiseriile, care însă au şi un caracter utilitar: montate, ele slujesc de paravan şi delimitează camerele. Ele sunt duse din castel în castel, şi amintesc acestei tagme de războinici, locuinţa lor prin excelenţă: cortul.

473

— /**!

Dar poate datorită castelanelor – căci există un fel de mecenat al femeilor – apare o tendinţă spre mai multă solicitudine în ornamentaţia interioară. După Baudry de Bourgueil, pereţii camerei de culcare a fiicei lui Guilelm Cuceritorul, Adele de Blois, sunt împodobiţi cu tapiserii înfăţişând Vechiul Testament şi Metamorfozele lui Ovidiu,

precum şi cu draperii pe care este reprezentată în broderie cucerirea Angliei 65. Pe plafon erau zugrăviţi cerul, cu calea lactee, constelaţiile, zodiacul, soarele, luna şi planetele. Pardoseala era dintr-un mozaic înfăţişând un mapamond cu monştri şi animale. Un pat cu baldachin era susţinut de opt statui: una a Filosofiei, alături de cele şapte arte liberale.

Semnul prestigiului şi al bogăţiei este piatra din care e clădit castelul ca şi turnurile care îl încunună. Imitându-le la oraşe, burghezii bogaţi îşi vor construi „case întărite şi mândre" cum se zice. Dar burghezul se va lega cu patimă de casa sa şi o va mobila. Şi aici iarăşi el îşi va pune pecetea preprie pe evoluţia gustului şi va inventa confortul.

Simbol al puterii unui individ sau al unei familii, castelul este adesea „ras" până la pământ când posesorul său este înfrânt. Tot astfel, la oraş, casa exilatului bogat este distrusă sau arsă: este rea-zisul abat tis sau arsis al casei.

9

O dată satisfăcute nevoile esenţiale ale subzistenţei – şi pentru cei puternici satisfacţiile nu mai puţin esenţiale ale prestigiului –, nu mai rămâne mare lucru pe care să-l dorească oamenii din evul mediu. Fără să le pese de confort, ei sacrifică totul de câte ori le stă în putinţă, strălucirii exterioare. Singurele lor bucurii adânci şi dezinteresate le vin din sărbători şi din jocuri; măcar că la cei mari şi sărbătoarea este tot prilej de ostentaţie şi reclamă.

Castelul, biserica, oraşul slujesc drept decoruri de teatru. Este simptomatic că evul mediu nu cunoaşte încă nevoia unui loc propriu pentru teatru. Acolo unde există un centru de viaţă socială se improvizează scene şi reprezentaţii. La biserică ceremoniile religioase constituie sărbători, şi din drama liturgică iese teatrul propriu-zis. La castel se succed banchetele, întrecerile cavalereşti, spectacolele ele truveri, de jongleri, de dănţuitori, de îmblânzitori de urşi. În pieţele oraşelor se ridică estrade de scânduri şi au loc aşa-zisele jeux de la feuillée. Toate clasele societăţii transformă sărbătorile de familie în ceremonii costisitoare, ducând la ruină: nunţile îi sărăcesc pe ţărani pe mai mulţi ani şi pe seniori, pe mai multe luni. Jocul exercită asupra

55 S-ar părea că ar fi vorba aici de vestita „tapiserie" de la

Baveiix”.

474

acestei societăţi ce nu-şi mai aparţine66 o seducţie nespusă. Sclavă a naturii, ea se dăruieşte în întregime sorţii: zarurile se rostogolesc pe toate mesele. Prizonieră a unor structuri sociale rigide, societatea face din structura socială însăşi un joc. Este şahul pe care Orientul îl lasă moştenire în secolul al XI-lea ca un joc regesc pe care ea îl feudalizează, scăzând rolul regelui, şi apoi îl transformă în oglindă socială după ce a învăţat în secolul al Xlll-ka de la dominicanul Jacques de Cessoles cum să-l „moralizeze”. Ea îşi proiectează şi sublimează preocupările profesionale în nişte jocuri simbolice şi magice. Întrecerile cavalereşti (tournois) şi sporturile militare exprimă esenţa vieţii cavalereşti, sărbătorile folclorice exprimă fiinţa însăşi a comunităţilor ţărăneşti. Biserica trebuie să accepte să fie şi ea travestită când are loc sărbătoarea nebunilor57. Îndeosebi muzica, dansul, cântul cuprind în vârtejul lor toate clasele sociale. Sunt cântece de biserică, dsnsmi iscusite în castele, colinele (caroles) populare ale ţăranilor. Toată sccietftea medievală este prinsă în acest joc. Călugării şi clericii se lasă robiţi de vocalizele cântului gregorian, seniorii de modulaţiile prefane – asemenea acelor Klavg-spielereien ale Minnesângerilor sau jongituriler –, iar ţăranii de onomatopeele unui imens „charivari” 58. Această bucurie medievală poate îi definită de formula dată încă elinainte de către sfântul Augvstin: că este jubilaţie, adică, „strigăte de bucurie fără cuvinte”. Aşadar, dincolo de toate calamităţile, violenţele şi primejdiile, oamenii din evul mediu găsesc uit; le, linişte şi relaxare în jubilerză.

această muzică ce înconjură de pretutindeni cultura Ier. Ei

„” în text: société aliinee.

57 Este dis Fous. Sărbătoare amintind oarecum saturnalele din vechime cu un caracter tot atât de nivelator.

58 Tărăboi constând din strigăte, cântece discordante şi gălăgie produsă şi de izbirea unor obiecte, manilestând deriziunea’s; v. i indignarea faţă de indivizi izolaţi sau grupuri compacte.

IC

Permanenţe şi noutăţi (secolele XIV – XV)

Din criza secolului al XIV-lea s-ar părea că se naşte o lume nouă. Totuşi, sub învelişul nou, creştinătatea întreagă, trup şi suflet, se caracterizează mai ales prin permanenţele sale. Sunt puţine tehnicile de natură să revoluţioneze economia: praful de puşcă favorizează statele mari, căci armamentul costă scump, dar elveţieniix sunt cei mai buni soldaţi ai Europei. Castelele întărite pierd o parte din valoarea lor militară, dar castelul Renaşterii şi-ar fi croit şi fără aceasta ferestrele sale larg deschise către lumină. În definitiv, metalurgia este principala câştigătoare a acestei revoluţionari a artei militare, dar ea nu-şi va schimba natura înainte de apariţia revoluţiei industriale. Societatea oferă aceeaşi imagine, şi pare mai degrabă că s-ar reîntoarce la vechile sale concepţii: societatea celor trei ordine sau trei stări, dominată şi mai departe de nobilime şi de cler, cu o burghezie desigur mai numeroasă, mai bogată, mai sigură de sine, dar care se mulţumeşte să se infiltreze în rangurile superioare prin înnobilare, sau să fie unica reprezentantă a stării a treia. Întocmai ca celelalte clase, ea dispreţuieşte pe ţăran, şi acolo unde reuşeşte să cumpere pământ şi să se strecoare la ţară ea este cu atât mai aspră cu ţăranul, cu cât ştie mai bine să socotească şi cunoaşte dreptul. Se instaurează chiar o „reacţie feudală", dominând de la est, unde apare „a doua iobăgie", la vest, unde „rusticul" este tratat cu mai mare asprime. Evlavia dinainte domneşte şi mai departe, pelerinii purtători de scoici (coquillards) sunt mai numeroşi ca niciodată în drum spre sfântul Iacob 2. Ei sunt fără îndoială ceva mai leneşi şi preferă să fie duşi pe sus decât să umble pe jos. La 10 aprilie 1473, patru corăbii pornesc din Hamburg spre sfântul Iacob. Ludovic al XI-lea, regele aşa-zis „modern", îşi acoperă trupul cu medalii miraculoase şi cheamă într-ajutor pe un eremit din Calabria, sfântul Francisc de Paula. Metodele de învăţământ nu s-au schimbat: scolastica domneşte, şi după spusele specialiştilor, aşa-zisa Spätscholastik (scolastica târzie) se bucură de sănătate deplină de la Cracovia până la Paris.

Lucien Febvre a arătat în chip minunat permanenţa sensibilităţii medie» vale în plin secol al XVI-lea. Secolul al XV-lea asistă la o nouă înflorire a

1 Până la înfrângerea lor de către Fr? neisc I la Marignan

(Melegnano) erau socotiţi invincibili. Erau organizaţi în unităţi de pedestraşi pe care cantoanele le închiriau cu contract diferiţilor principi mai rles în cursul aşa-ziselor războaie italiene de la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul celui următor. Ca o amintire anacronică au mai rămas cei din garda papei, care îşi păstrează şi azi costumul din secolul al XVI-lea.

2 Santiago de Compostella.

476

aşa-ziselor Sume (Sommes) care se silesc şi mai departe să rezume cunoştinţele medievale, mulţumindu-se să ţină seama de elementele care au câştigat mai multă importanţă din secolul al XIII-lea încolo. Nicolaie de Cuesă (1401 – 1464) în lucrarea sa de Concordanţia catholica, susţine drepturile conciliului împotriva supremaţiei pontificale şi atacă autenticitatea aşa-zisei Donaţii a lui Constantin şi a Falselor decretale, dar idealul său politic şi moral este şi mai departe – şi acum mai mult ca niciodată – acel al unei creştinătăţi unite, concordante. Antonin, arhiepiscopul de Florenţa (1389 – 1459) în Suma sa morală (Summa moralis) acordă pur şi simplu mai mult loc problemelor legate de camătă, căci acest prieten şi ocrotit al medicilor presimte mai bine din preajma lor aspectele economice ale acestor chestiuni. Pierre d'Ailly în Imaginea lumii (Imago Mundi) (1410) foloseşte la rândul său aceeaşi geografie, aceeaşi cosmografie ca Honorius Augustodu-nensis. America, bineînţeles, îi este necunoscută, dar tot astfel şi Asia. Oceanul său Indian este populat de fiinţe fabuloase. El continuă să creadă în existenţa unui fluviu ce înconjoară pământul. Este o eroare fericită (Felix Culpa!) Cristofor Columb, care îl va citi, va găsi o confirmare a gândului său că se poate ajunge în India prin vest.

Dar mai mult ca atât. Evul mediu pare în vremea aceasta ajuns la paroxism. Toamna evului mediu, aşa cum a văzut-o Huizinga e plină de patimă şi de zgomot, de sânge şi de lacrimi. Goticul se preface în acest stil flamboaiant baroc, extravagant, care îşi aprinde dantela sa de flăcări pe creasta caselor, a bisericilor, a icoanelor de altar (retable); sucește liniile în toate sensurile, descumpănește statura bărbaţilor şi a femeilor. El aruncă lumina sa cea mai vie în plin secol al XVI-lea.

Biserica din Brou începe să se înalţe în 1513, catedrala nouă din Salamanca şi cea din Segovia sunt pornite în 1510 şi 1522. În Portugalia, goticul „manuelin" de prin 1500 este una din formele cele mai originale ale delirului gotic care anunţă de pe atunci arta lui Gaudi. Arta orfăurăriei produce giuvaiere mai bogate, mai strălucitoare, mai prelucrate ca niciodată. Mai mult decât spre raclele pentru moaşte, atenţia se îndreaptă spre aşa-zisele „monstranţe" pentru înfăţişarea ostiei în cursul liturghiei. Acestea ajung la dimensiuni neobişnuite şi se prefac în adevărata „osten-sorii". Spania excelează în această privinţă: monstranţa din Gerona, terminată în 1438, are aproape doi metri înălţime; capodopera geniului însă e exemplarul executat de un orfăurar german stabilit în Leon – Enriquede Arfe – pentru regina Izabela Catolică, din primul transport de aur din America, şi pe care regina o dăruieşte catedralei din Toledo.

Evlavia este mai bătătoare la ochi, mai demonstrativă ca niciodată. Predicatorii populari dezlănţuie entuziasmul mulţimilor şi provoacă manifestă Cunoscut sub numele de Cusanus.

IC

477

1/

ţările cele mai elementare 4 ale devoţiunii: un Bernardino de Siena, un Vin-cenzo Ferrier fac să izbucnească mulţimile în hohote de plâns, şi păcătoşii să cadă la pământ, zvârcolindu-se şi mărturisindu-şi public păcatele. După trecerea prin Orléans a vestitului CÂivier Maillard, un meşter ţiglar (?) (cou-vreurj a trebuit să lucreze şaizeci şi patru de zile ca să dreagă acoperişurile stricate de cei care se suiseră pe ele pentru a putea asculta predicile. Jacques Toussaeit, urmărind într-o carte densă sentimentul religios în Flandra la sfârşitul evului mediu, constată aici „o emoţie excesivă constând din receptivitate, din primitivism şi dintr-o absenţă totală de abstracţie… şi o neregularitate spasmodică a impresiei şi a senzaţiei…"

Nobilimea mai mult ca niciodată saltă în şa pe planul întâi al scenei. Ea îşi înmulţeşte „vitejiile" pe care Froissart din Hainaut le relatează cu încântare. Se îmbată de întreceri cavalereşti şi de sertări. Se împăunează cu acele penaje extravagante care împodobesc coifurile

din miniaturile bunului rege René, sau din scenele de luptă pictate de Ucello, cu acele pălării uluitoare care cresc din senin în frescele lui Piero della Francesca sau Pisanello. Sentimentul cavaleresc îşi atinge apogeul cu înfiinţarea ordinelor cavalereşti, dintre care cel mai strălucit se naşte în statul flamand-burgund al lui Filip cel Bun: lâna de aur. Sensibilitatea gotică, atunci când nu se exasperează la paroxism, se moleşeşte căzând în dulcegării. Stilul pictural, zis „gotic internaţional", care produce la Siena îndeosebi capodopere încântătoare în prima jumătate a secolului al XV-lea, este un stil preţios, lipsit de vlagă, weicher Stil. Literatura iubirii „de curte" (courtoise) îşi pierde şi ea orice să voare. Franţa de la începutul secolului al XV-lea – în plin război de o sută de ani – este teatrul unei certe sau discuţii în contradictoriu, aşa-zisa querelle du Roman de la Rose, şi toată preţiozitatea medievală a sângelui îşi găseşte înflorire în Cartea – inimii cuprinse de iubire (Le Livre de coeur d'Amour epris) a bunului rege René 1.

Să fie cumva o reacţie la intensitatea încercărilor atât de cumplite, la marea criză şi la cortegiul ei de calamităţi, epidemii şi războaie? Sau o consecinţa a ciumei celei mari?

Aceste şocuri emoţionale ai; trebuit să intre şi ele în joc, fără ineloială, dar zdruncinarea vine din mai adânc şi de mai departe, şi că nu se mulţumeşte să exaspereze la culme, ea răstoarnă şi transformă.

!

Prima descoperire pe care o face acum emul este Moartea. Nu moartea abstractă a evului mediu, adică trecerea spre lumea de dincolo. Moartea întruchipată. Evul mediu, pe sfârşite, se poticneşte de un cadavru. De acum

4 în text: Ies piua physiques, adică cele mai legate de reacţiile bolnăvicioase ale trupului.

478.

Încolo, scrie Alberto Tenenţi, „regretul pentru viaţă creşte cu aceeaşi intensitate cu care creşte conştiinţa valorii spirituale a merţii fizice: acest zid al nimicirii corporale peste care creştinii trec tot mai greu".

Din toate triumfurile – temă a picturii „renascentiste" – primul

este Triumful Morţii. Factorul care ajută puternic la răspândirea noului sentiment al morţii, mai mult chiar decât „dansurile macabre", ultima formă a „stărilorlumii", este imprimeria. Toate temele noilor sensibilităţi se regăsesc în An Moriendi (Arta de a muri), care apare în regiunea renană, probabil la Colonia, prin 1465. Aceasta ajunge cartea xilografică cea mai răspâr. dită. Din Germania şi din Ţările de Jos ea pătrunde în Franţa şi în Spania prin 1480, în Anglia şi în Italia, la începutul secolului al XVI-lea.

Tipografia, iată marea descoperire revoluţionară, chiar dacă efectele ei nu apar decât cu trecerea timpului şi chiar dacă este mai întâi în slujba ideologiei şi sensibilităţii tradiţionale, căci se tipăresc mai ales cărţi de devoţiune, şi în primul rând Biblia, punându-se tot textul la îndemâna publicului cultivat. Efectele i se vor simţi totuşi chiar dacă apariţia ei este însoţită la început de o oarecare restrângere socială a culturii, eliminând sau determinând o dare înapoi a formelor de învăţământ prin imagine, mai uşor asimilabilă de un public popular care nu ştia să citească.

Şi ceea ce propagă ea foarte curând este umanismul. Un umanism care, începând din 1350, se străduie, cu întârzieri ici-colo şi rămâneri în urmă, să se nască în toate ţările, în toate mediile cultivate, şi mai ales în acele universităţi care nu sunt încă citadelele scolasticii sclerozate. Mai mult decât o reîntoarcere la antichitate – care este doar un mijloc, un pretext, ca acei arabi pentru intelectualii secolului al XII-lea –, umanismul este un fel de a simţi şi de a gândi cu totul nou.

Mai întâi prin afirmaţia că omul este măsura lucrurilor. El este aceasta măsură în artă, unde a arătat Pierre Francastel că descoperirea unui nou spaţiu arhitectural şi plastic în timpul lui Brunelleschi şi Manetti, Uccello şi Piero della Francesca, mai mult chiar decât un sistem de proiecţie geometrică (bazat pe adopţiunea punctului de vedere unic), este „un simptom al unei vaste transformări a spiritelor" şi implică „o analiză neîncetată a poziţiei omului sprijinit pe pământ şi afundânem-se într-o atmesferă fluidă".

Apoi, prin afirmaţia omului individual, şi mai întâi, bineînţeles, a omului puternic. Filip cel Frumos îl învinuia prin 1300 pe papa Bonifaciu al VIII-lea că acesta punea să fie reprezentat în singularitatea

sa personală ca statuie. Dar unul din urmaşii apropiaţi ai regelui, Ioan cel Bun, pune să fie zugrăvit, dându-se toată atenţia trăsăturilor sale individuale. Iar în Italia, statuile condotierilor populează pieţele: Scaligerii, la Verena, Gatemelata de Donatello, la Padova, Colleone de Verrocchio, la Veneţia.

479

484

176. SPIRITUALITATEA SUFERINŢEI: PIETÀ

Chipul lui Hristos pătimind rivalizează ca frecvenţă în secolele XII şi XIII cu cel al lui Hristos triumfând, chiar dacă nu l-a înlăturat cu totul. La rândul ei Fecioara îndurerată tinde să înlocuiască fecioarele „de maiestate", stând pe tron sau în picioare, din secolele XI-XIII. Aici, Maica întristată (Pietà) primeşte pe genunchii ei pe fiul mort. Tripticul, aparţinând şcolii de la Nisa din secolul al XV-lea, se află în capela penitenţilor albi de la Sospel. Membrii asociaţiei religioase (confrerie) care au comandat acest panou de altar (retable) au pus să fie reprezentaţi ca donatori. De o parte şi de alta a Fecioarei se află sfântul Ioan şi sfânta Maria Magdalena (Sospel, Alpes maritimes, capela penitenţilor albi).

177. NENOROCIRILE RĂZBOIULUI: EXODUL1 DIN TIMPUL RĂZBOIULUI DE O SUTĂ DE ANI

Această miniatură, executată în J448 de Jacquemart Pilavaine, artist flamand din slujba lui Filip cel Bun, reprezintă aparent invaziile popoarelor barbare în Galia, dar înfăţişează de fapt pe locuitorii francezi de la sfârşitul perioadei războiului de o sută de ani fugind cu bietul lor mobilier din regiunile rurale devastate şi din oraşele pârjolite şi ruinate de englezi, de soldaţii prădători ai marilor companii şi de aşa-zişii „jupuitori" (e coveheurs), bande armate care au devastat Franţa sub Carol al VI-lea şi

Carol al VII-lea (Bruxelles, Bibl. Reg., ms. 9242, f. 184).

1 Ingenioasa interpretare dată miniaturii pare totuşi în oarecare dezacord cu ordinea perfectă a coloanei de căruţe care ar indica mai degrabă o imagine a unor familii întregi venite cu avutul lor – mobilier, aşternut etc. – frumos încărcat în căruţe, şi nu a unui exod, scenă de spaimă şi de prăpăd cu incendii, măceluri şi fugă dezordonată.

178. CALAMITĂŢI: CIUMA NEAGRĂ Ciuma cea mare, care dispăruse din Occident încă din evul mediu timpuriu, a reapărut în 1348, adusă de o corabie venită din Orient. Ea s-a abătut peste cea mai mare parte a creştinătăţii, cu o serie de reveniri care, pierzându-şi din putere şi distanţându-se în timp, s-au localizat şi au durat până la începutul secolului al XVIII-lea. Ea a secerat cam o treime a populaţiei Occidentului în intervalul 1348 – 1350. Scenele de groază pe care le-a provocat au impresionat puternic spiritele supravieţuitorilor. Oraşele nu mai pridideau să-şi îngroape morţii. Mulţi preoţi şi călugări au fugit. Cei rămaşi pentru a asista pe bolnavi şi a îngropa morţii au fost citaţi ca pildă celorlalţi. Această miniatură reprezintă îngroparea ciumaţilor de la Tournai în 1348. Ea împodobeşte un manuscris al Analelor lui Gilles le Mulsis, abatele mănăstirii Saint Martin din Tournai, care a murit şi el foarte probabil de ciumă (Bruxelles, Bibl. Reg., ms. 13 076 – 13 077, f. 24 v).

179. sminteli şi nenorociri: balul înfocaţilor (des arDENTS)

(Carol al VI-lea dădea semne de nebunie) 1 „Cei de la curte îl îndemnau să nu

caute altă lecuire decât distracţiile, petrecerile, să lecuiască adică nebunia tot prin nebunie. Un asemenea prilej s-a şi ivit: regina (Izabela a Bavariei) îşi mărita pe una din doamnele ei germane rămasă văduvă. Nunţile văduvelor erau prilej de „charivari", de petreceri nebuneşti când se putea spune orice şi face orice. Pentru a face încă şi mai mult, dacă ar mai fi fost cu putinţă, regele şi cinci cavaleri s-au deghizat în satiri. Cel care punea la cale aceste farse obscene era un oarecare Hugues de Guisay, un om rău, unul dintre aceia care ajung ceva numai distrând pe cei mari şi călcând în picioare pe cei mici. A pus să fie cusuţi aceşti satiri într-o pânză unsă cu răşină pe care au fost lipiţi câlţi ca un fel de blană, care îi făcea să arate a ţapi. În timp ce regele deghizat astfel o necăjeşte pe tânăra sa mătuşă – soţia extrem de tânără a ducelui de Berri – ducele de Orléans, fratele regelui, care îşi petrecuse seara în altă parte, se înapoiază însoţit de contele de Bar. Aceşti nenorociţi fără minte se apucă pentru a sperja doamnele să dea

foc câlţilor care însă erau lipiţi cu răşină. Într-o clipă satirii au luat foc. Pânza era cusută. Nimic nu îi mai putea salva. A fost un lucru îngrozitor să vezi alergând prin săli aceste flăcări vii scoţând urlete cumplite. Din fericire, tânăra ducesă de Berri a reţinut pe rege, nu l-a lăsat să se mişte, l-a acoperit cu rochia ei, aşa că nicio scânteie nu a căzut asupra lui. Ceilalţi au fost prada focului o jumătate de oră şi s-au chinuit trei

481

31 – Civilizaţia Occidentului medieval zile până au murit" (Michelet) (Paris, Bibl. Nat., ms. fr. 5 190, f. 164 v).

gice. Mascaradele şi dansurile i atunci. În realitate ea se declarase încă din Perioada destul de lungă precedând incidenţi fusese una de remisiune în care regele ei tit sănătos.

180. PORTRET PRINCIAR: HENRIC NAVIGATORUL

Nuno Gonçalves, ni mit în 1450 pictor al regelui Portugaliei Alfons al V-lea, a pictat între 1450 şi 1460 pentru capela sfântului Yincenţiu din catedrala de la Lisabona un vast poliptic: Adoraţia sfântului Vâncenliu, în care sunt grupate toate figurile însemnate ale societăţii portugheze din acea epocă. Au mai rămas şase părţi din acest poliptic. Din această galerie de portrete admirabile atestând atenţia acordată de acum înainte trăsăturilor individuale, se reliefează chipul celebrului infante Henric Navigatorul, unchiul regelui, inspiratorul expediţiilor portugheze în Africa, desigur mai mult din motive religioase decât dintr-o viziune clară a problemelor economice ale expansiunii iberice, sau chiar dintr-o înclinaţie deosebită pentru ştiinţe, întrucât o bună parte de legendă intră în fizionomia de umanist atribuită acestui z < % >. principe, care de altminteri nici nu a navigat vreodată. Dar această idealizare este caracteristică mentalităţii de la sfârşitul secolului al XVr-lea (Lisabona, muzeul de artă veche).

181. PORTRET DE NOBIL: LAURENT FROIMONT (?)

Se presupune că acest portret, datorat lui Rogier van der Weyden (Roger de la Pasture cca. 1400 – 1464), reprezintă pe un tânăr nobil de la curtea Burgundiei, căci părul său este tăiat după moda introdusă de Filip cel Bun. Se crede că numele său ar fi Laurent Froimoat pentru că numele de Froimont este scris pe dos, unde este

redată în „grisaille” 1 o imagine a sfântului Laurenţiu. De o parte şi de alta a portretului se citesc cuvintele Raison l’enseigne, care sunt desigur „deviza” persoanei reprezentate. Această declaraţie împreună cu trăsăturile feţei şi ca gestul de rugăciune al mâinilor împreunate contribuie să evoce o atmosferă foarte caracteristică a secolului al XV-lea, aflată între umanism şi devotio moderna (Bruxelles, muzeele regale de bslearte).

1 Pictura monocromă imit în d piatra scuip tata.

182. REVOLUŢIA IMPRIMERIA INTELECTUALĂ:

Revoluţia determinată de imprimerie începe prin a fi în slujba literaturii tradiţionale înainte de a favoriza difuziunea umanismului. Acest incunabul, imprimat la Lyon prin 1480, atestă popularitatea vechilor chansons de geste în ajunul Renaşterii. Aici este vorba de o redare a poveştii celor patru fii ai lui Aymon

(Les quatre fils Aymon) Paris, (Bibl. Nat., res. Yr. 364, f.a. ÎI v a III r).

183. REVOLUŢIE A SENSIBILITĂŢII: CADAVRUL

Cardinalul Lagrange, mort la Avignon în 1402, a fost înmormântat potrivit cu obiceiul de atunci şi cu propria sa voinţă. Trupul a fost golit de viscere, care au fost îngropate la Amiens, în timp ce cadavrul său a fost mumificat şi înmormântat la Avignon. Dar elementul nou care apare acum este faptul că acest cadavru a fost sculptat pe mormântul de la Avignon. Inscripţia de pe banderola sculptată precizează spiritul noii sensibilităţi macabre care inspira tot atunci reprezentarea celor vii şi celor morţi din Dansurile macabre: „Nenorocitule, ce îndreptăţire ai ca să te mândreşti? Tu nu eşti decât cenuşă, şi nu vei fi curând decât ca şi mine un hoit puturos, hrană a viermilor”. O) imagine asemănătoare, cu puţin anterioară (1393) se află pe mormântul lui Guillaume de Harcigny, în capela episcopală din Laon (Avigaon, muzeul Cal vet).

184. MORALĂ ŞI TEHNICĂ UMANISTĂ: TEMPERANŢA CU OROLOGIUL EI

Tema umanistă a virtuţilor abundă în arta italiană a secolelor XIV şi XV. Ea a fost introdusă în Franţa de italieni, care le-au folosit în

sculpturile mormântului lui Carol al VIII-lea la Saint Denis ca şi în mormintele de la Doi (îl e-et-Vilaine) şi Ferrières (Loiret). Dar aceste figuri alegorice s-au răspândit îndeosebi după executarea de către Michel Colom432

beşi Jean Perreal, în primii ani ai secolului al XVI-lea, a măreţului mormânt al ultimului duce al Bretaniei, Francisc al II-lea, şi al soţiei sale, Marguerite de Foix. Cele patru virtuţi cardinale împodobesc cele patru colţuri ale mormântului. Temperanţa ţine în mână orologiul, simbol al noii măsuri a timpului, care defineşte un univers intelectual şi mental rupt de cel al evului mediu. „Orgoliul umaniştilor biruie străvechea modestie creştină" (Emile Mâle) (Nantes, catedrala).

185. OCCIDENTUL ŞI MAREA: O CORABIE VENEŢIANĂ LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XV-LEA

În timp ce caravelele iberice descoperă lumi noi, expansiunea comercială a Occidentului se afirmă de la Baltică la Mediterană. Galerele veneţiene drenează, în ciuda turcilor, comerţul Europei orientale. Această gravură provenind din Durazzo, reprezintă o corabie veneţiană de prin 1470 – 1480 (Paris, muzeul Luvru, nr. 3710, colecţia Edmond Rot-schild).

31*

Noul său5 mijloc de analiză intelectuală este filologia, care este faţă de marea Renaştere ceea ce dialectica, baza scolasticii, fusese faţă de cea din secolul al XII-lea. Încă din secolul al XV-lea, ea dă la lumină capodopera sa: scrierea De eleganţiis linguae latinae a lui Lorenzo Valla (1407 – 1457).

Omul de acum înainte măsoară după dimensiunile sale nu numai spaţiul, dar şi timpul. Timpul în evul mediu nu era decât al lui Dumnezeu, şi dobânda era socotită camătă, şi interzisă, pentru că prin ea omul vindea această proprietate divină. Să-l ascultăm pe Leon Battista Alberti în celebra sa carte Despre familie (prin 1440).

Gianozzo – Sunt trei lucruri pe care omul poate să le declare proprietatea sa personală: averea, trupul…

Lionardo – Şi al treilea?

Gianozzo – Ah, lucrul cel mai de preţ. Mâinile acestea, ochii

aceştia, nu-mi aparţin mai mult mie ca lui

Lionardo – Minunăţie! Dar ce este?

Gianozzo – Timpul, dragul meu Lionardo, timpul, copiii mei.

Pentru evul mediu omul este o imitaţie, un rezumat al lumii, un microcosm. De acum încolo raportul se inversează. L'uomo e modello dello mondo zice Leonardo da Vinci („Omul este modelul lumii"). Şi porneşte întru descoperirea sa.

5 Al umanismului.

484 479

DICŢIONAR DE NUME, TERMENI ŞI NOŢIUNI

În paginile următoare vor fi găsite clasate alfabetic toate cuvintele importante menţionate în lucrare. Unele sunt urmate doar de referinţe la text şi lailustraţii. Altele sunt urmate de rubrici încareautorul dezvoltă unele puncte pe care a socotit că nu e locul să le expună amănunţit în textul său: biografii ale personajelor de seamă, instituţii, monumente, cuvinte cheie ale civilizaţiei medievale etc. Acest dicţionar mai conţine pe deasupra referinţe bibliografice, inovaţie fericită faţade lucrările precedente ale acestei colecţii. (Les Grandes Civilisations).

Principalele abrevieri folosite:

II. trimite la coliţile de ilustraţii.

fig. indică figurile în text: hărţi şi planuri, numerotate împreună în continuare cu cifre arabe.

Hărţile din atlas sunt numerotate deosebit, cu cifre romane.

Indicaţia Bibl. trimite la lucrările din Bibliografia de orientare de la sfârşitul volumului.

Cf. trimite la o lucrare precisă referitoare la subiectul dat.

Locul de editare nu e dat decât pentru lucrările colective.

Pentru bibliografia edificiilor religioase franceze sunt citate:

1. Pentru arta romanică, volumele pe provincii ale colecţiei „Zodiaque".

2. Pentru monumente, colecţia „Petitts monographies des grands edifices de la France" (H. Laurens ed.).

Amintim că asteriscul trimite la Dicţionarul de nume.

ABELARD. Viaţa primului intelectual din evul mediu ne este

cunoscută prin autobiografia sa Historia calamiiatum mea-rum (Istoria nenorocirilor mele). Născut în 1079 la Pallet, lângă Kantes, ca fiu al unui mărunt nobil breton, studiază la Paris, eclipsează pe maestrul său Guillaume de Champeaux, ţine cursuri la Corbeil, la Melun, apoi la Paris pe „muntele sfintei Genoveva" (Montagne

Sainte Genevieve). Studiază teologia cu Anselm din Laon. Devenit iubitul tinerei Héloïse, este mutilat la instigaţia unchiului tinerei fete şi se retrage la 1118 la Saint Denis, unde nu se înţelege cu călugării cărora le demonstrează neautenticitatea tradiţiilor şi moaştelor lor. Îşi reia activitatea de predare şi compune poate lucrarea Şic el Non, care este un „discurs medieval al metodei" şi un tratat de teologie condamnat de Conciliul de la Soissons în 1121.

*/".

567

Refugiindu-se cu discipolii săi în singurătatea de lângă Troyes, el întemeiază acolo un oratoriu consacrat Paracletu-lui, 1 apoi după un episod tragi-comic într-o mănăstire din Bretania (unde călugării, pe care îi mustra pentru primitivismul lor, încearcă să-l otrăvească), revine la Paris să predea iarăşi şi scrie între altele (1132 – 1140) Historia calami-tatum mearuni, o Introductio ad Theologia în (Introducere în teologie) şi Scito te ipsutn (Cunoaşte-te pe tine însuţi). Denunţat de Guillaume de Saint Thierry şi de sfântul Bernard, este condamnat de către Conciliul din Sens (1140), în urma intervenţiei puţin corecte a sfântului Bernard, adresează zadarnic apel papei, şi se refugiază la Cluny pe lângă abatele Pierre Venerabilul. Lasă neterminat un Dialog între un filosof (poate un musulman după J. Jolivet) un evreu şi un creştin şi moare în 1142. E! este un logician pentru care teologia nu se poate lipsi de dialectică; după Victor Cousin, este „un Descartes al secolului al XII-lea; dar nu este un „raţionalist", ci un cercetător folosind sistematic artele aşa-zisului triviwn: el este „peri-pateticianul din Pallet". Cf. teza lui J. Jolivet şi M. de Gandillac: Oenvres choisies d'Abélard (Opere alese ale lui Abélard, 1945).

ADALBERON DIN LAON – episcop de Laon, de la 977 la 1030, format la Reims, este omul lui Hugues Capet. În Poemul către Robert Piosul ei a atacat spiritul de la Cluny şi a descris societatea „tripartită".

ADALBERT DE BREMA. Arhiepiscop de Brema-Hamburg, născut la Goslar la

Sfântului Duh consolator.

Începutul secolului al XI-lea, mort în 1072. A trimis misionari în Scandina-via, în Groenlanda, la venzii şi slavii din Germania de nord. Viaţa şi opera sa au fost descrise de Adam din Brema în Istoria bisericii Hamburgului (1076). ADAM. Primul om. Simbol al slăbiciunii bărbatului faţă de femeie, Eva (îi. 62, 63, 64). Precursorul lui Hristos. Condamnat la muncă. Rezumat al omului. Bază concretă a umanismului medieval (vezi om, umanism). ADAM DE LA HALLE. Poet şi muzician născut în 1240, mort în 1288, originar din Arras, cel mai mare centru literar urban din secolul al XIII-lea, animat de aşa-numitul Puy, academie locală, un soi de asociaţie religioasă şi literară în care fraternizau jonglerii şi burghezii bogaţi care îi patronau. În cursul unei existenţe agitate care, după intervalul 1260 – 1275 – când s-a afirmat ca marele poet al Arrasului – l-a dus la Paris la curtea lui Carol de Anjou, şi în Italia, unde a murit, a compus o operă importantă şi variată: poeme personale (Le Conge) drame şi comedii muzicale (Le jeu de la Feuilue sau Le jeu de Rabin et Marion), precum şi epopei ca: Regele Siciliei (Roi de Se-zille) (adică regele Carol de Anjou) etc. Dacă muzica sa, melodică sau polifonică, nu a avut însemnătate, în schimb opera sa teatrală este de o originalitate absolută. Amestecând laolaltă satira cu elementul fabulos şi „pasturela" cu drama, el a fost unul dintre întemeietorii teatrului profan în evul mediu. (Cf. M. Ungureanu, Littérature et Société bourgeoise d'Arras aux XIIe et XIIIe siècles, 1955).

568

t".

/S S

f

I

AIX-LA-CHAPELLE (= AACHEN). Reşedinţa preferată a lui Pepin şi a lui Carol cel Mire, care a făcut din ea un centru al vieţii intelectuale şi religioase, o a doua Romă. După distrugerea sa în 881 de către normanzi, a fost obiectul solicitudinii tuturor împăraţilor doritori să se

ţină de tradiţia carolingiană, de la Otto I până la Barbarossa. Aachen ajunge la apogeu în secolele XIV şi XV, când Carol al IV-lea îi confirmă privilegiile prin Bula de Aur. În tot cursul evului mediu este oraşul imperial unde se încoronează împăraţii, unde se organizează un adevărat cult al lui Carol cel Mare după canonizarea sa în 1165. Oraş imperial, dar şi oraş conciliar: numeroase concilii au loc aici între 789 şi 1023, ale căror hotărâri sunt aproape întotdeauna promulgate prin capitulare imperiale. Catedrala din Aaclien este un ansamblu arhitectural foarte compozit, având drept nucleu capela imperială a lui Carol cel Mare, imitată după San-Vital de la Ravenna. Înrudită cu edificiile din Ierusalim, ea trebuie să fie şi imaginea perfecţiunii, a paradisului şi a Ierusalimului ceresc, încă de la data construcţiei sale, a fost foarte admirată şi copiată, mai ales în Europa de nord (îi.46). Un cor gotic a fost adăugat între 1353 şi 1415 octogonului carolingian. Al treilea element este constituit de o serie de capele clădite pe laturile corului şi ale capelei imperiale în decursul vremii (din secolul al XII-lea până la sfârşitul evului mediu). Tezaurul catedralei este format îndeosebi din veşminte ale lui Hristos şi ale Fecioarei, din giulgiul lui Ioan Botezătorul şi din moaştele lui Carol cel Mare. Începând de la mijlocul secolului al

X-lea, a devenit centrul unui pelerinaj al cărui renume sporeşte tot mai mult în decursul evului mediu.

ALARIC. Rege al vizigoţilor (395). Celebru prin jefuirea Romei (410) câteva luni înaintea morţii sale. ALARIC AL II-LEA. Rege al vizigoţilor după tatăl său Euric în 484. A pus să fie redactat un codice juridic: Breviarul. E înfrânt de Clovis şi ucis la Vouille în 507 (îi.20).

ALBERT CEL MARE (sfântul). Născut în Suabia prin 1193; după studii de o durată scurtă la Bologna şi Padova se face dominican în acest oraş în 1223, apoi după o şedere în diferite mănăstiri germane vine să-şi dobândească gradele universitare la Paris (1240 – 1242). El ocupă una dintre cele două catedre de teologie rezervate dominicanilor la Paris (1242-1248), întemeiază la Colonia o şcoală universitară studium generale a fraţilor predicatori (dominicani), ajunge provincial al ordinului din Germania (1254 – 1257), predă la

Colonia (1257 – 1260), este episcop de Ratisbona (Regens-burg) (1260 – 1262) şi îşi încheie viaţa (1280) după o activitate intensă în toate domeniile. Geniu universal, el a lăsat o operă imensă (38 de volume în ediţia Borgnet de la Paris din 1890 – 1899) nu destul de bine cunoscută. Gândirea lui a fost poate „purtătoare de mai mulţi germeni decât va produce vreodată tot tomismul" (E. Jeanneau). Se pare că el a fost primul care a conceput proiectul „de a-l reface pe Aristotel pentru a putea fi folosit de latini". În ştiinţe, şi îndeosebi în zoologie, el s-a silit să-şi completeze cunoştinţele din cărţi cu observaţii şi experienţe personale, fapt

5*fe

** & *".

care i-a atras o reputaţie de magistru în ştiinţele oculte. I s-a atribuit o culegere de reţete magice, Marele Albeyt (Le Grand Albert), care a circulat multă vreme şi care a fost citat şi de Gerard de Nerval (îi.155). (Cf. A. C ar r e au, Saint Albert le Grand, 1957).

ALCUIN. Călugăr de origine anglo-saxonă (prin 730 – 804), a fost unul dintre promotorii renaşterii carolingiene. Consilier intelectual al lui Carol cel Mare, a inspirat reforma şcolară a acestui împărat care a creat o şcoală şi o academie palatină. Ca abate al mănăstirii Saint Martin din Tours, a făcut din abaţia sa unul din focarele culturale cele mai active ale Occidentului carolingian. În atelierul său de copiat manuscrise (scriptorium) au fost copiate cu grijă în minuscula carolină textele autorilor păgâni şi creştini ai antichităţii. A fost un scriitor mediocru şi în genere lipsit de originalitate, excepţie făcând doar corespondenţa sa cu Carol cel Mare. Meritul său principal a constat în păstrarea unei părţi a moştenirii literare a lumii antice şi în transmiterea ei posterităţii, la care se adaugă întocmirea programului celor şapte arte liberale (îi.42). (Cf. L. W a 1 1 ac h, Alcuin and Charlemagne, Studies în Carolingian History and Literature, 1959).

ALEXANDRU AL III-LEA. Papă între 1159 şi 1181, Orlando Bandinelli, celebrul canonist, a fost profesor la Bologna înainte de a ajunge cardinal (1150). A fost un adversar îndârjit ai lui Frederic Barbarossa, care i-a opus trei antipapi. El s-a aliat cu oraşele Ligii

lombarde, care au numit după el oraşul Alessandria (1168), şi după ce a fost alungat din Roma, el a impus împăratului pacea de la Veneţia (1177), datorată victoriei oraşelor lombarde împotriva lui Barbarossa la Legnano, ceea ce n: i l-a împiedicat pe papă să-şi părăsească de fapt aliaţii pentru a se înţelege cu împăratul. A convocat Conciliu! al treilea de la Lateran (1179), care a determinat mari progrese în organizaţia ecleziastică şi în puterea pontificală mulţumită dreptului canonic, dar a tradus în fapt tendinţa către o creştinătate închisă. împotriva lui Henric al II-lea al Angliei a manifestat de asemenea o rigoare neîndurată după uciderea lui Thomas Becket (Cf. M. P a-o au t, Alexandre III, 1956).

ALFRED CEL MARE. S-a născut în 848. A fost asociat puterii fratelui său Acthelred, care s-a suit pe tronul regatului din Wessex, principalul regat anglo-saxon în 8S6. Alfred a manifestat mai întâi talente militare deosebite, care au dus, după succese strălucite, la pacea de la Wedmore (878) şi la respingerea momentană a danezilor în teritoriu! restrâns al Danelawului. Cu toate că luptele au continuat până la sfârşitul domniei sale (899), Alfred a iniţiat o operă considerabilă pentru a aşeza statul său pe baze solide. Ca toţi regii barbari mai luminaţi, el vedea în cultură un instrument incomparabil de guvernare şi de educare a poporului său. El a tradus în limba anglo-saxonă, întrucât latina nu mai era înţeleasă, cinci opere socotite de el fundamentale: Cartea pastorală, a lui Grigore cel Mare, Istoria ecleziastică, a lui Boetius, şi un Florilegiu, cuprinzând îndeosebi Solilocviile sfântului Augustin. În opera sa a apărut

570

A.» prima oară expresia: „cele trei stări ale societăţii".

ALIMENTAŢIA (vezi text şi Bibl.)

ALFONS AL X-LEA. Celebritatea lui Alfons al X-lea, născut în 1221 şi mort în 1284, se datorează mai mult datei la care a domnit decât calităţilor sale de monarh. Rege al Castiliei, la care era asociat şi regatul Leonului, după saltul spre sud, urmând victoria de la Las Navas de Tolosa (1212), el estere-gele organizator al teritoriului cucerit-îndrumează codificarea juridică (Fuero real, Siete Partidas) înlocuieşte în can" celaria sa limba latină cu cea castiliană, pune la cale

o acţiune însemnată de traduceri şi compilaţii, îndeosebi după izvoare ştiinţifice arabe (în astronomie: tablele alfonsine) şi el însuşi fiind poet, scrie în limba Galiciei, limbă a poeziei lirice Cantigas de sânta Maria (Cânturile sfintei Marii) (se păs1 rca; a două manuscrise celebre cu miniaturi, unul în Biblioteca Escurialului, celălalt în Biblioteca Naţională din Florenţa). Favorizează începuturile şovăitoare ale Universităţii din Salamanca şi pune să fie redactate cronici (Primera Cronica General şi Crande e General Estona), devenind astfel ctitorul istoriografiei spaniole. Dar întâmpină mari greutăţi economice (îndeosebi în domeniul monetar), sporite încă de depopularea teritoriilor recucerite de la musulmani, pre. cum şi de expediţiile ruinătoare pe care le porneşte în scopul înălţării prestigiului coroanei: războaie împotriva Portugaliei, Aragónului şi Navarrei, şi mai ales încercarea de a obţine coroana imperială germană (mama sa era fiica lui Filip al Suabiei).

571

AMIENS. Prosperitatea ecrrenacă a oraşului Amiens, legată îndeostbi de comerţul lânii şi de atelierele de vopsitorie (guede sau „pastel" de Ficardia, îi. 107) şi sprijinită de stabilitatea ei politică, oferă în 1220 posibilitatea de a porni la reconstruirea vechii catedrale ce fusese mistuită de un incendiu. Catedrala Notredame este terminală în liniile ei esenţiale în 1269 sub conducerea l-ai Robert de Luzarches. Construcţia terminată foarte rapid este aşadar foarte omogenă. Oferind în tip destul de complet al goticului din secolul al XIII-lea, Notredame din Amiens poate fi comparată în multe privinţe cu catedralele contemporane de la Char-tres şi de la Reims. Originalitatea ei stă în dimensiunea deosebit de mare a ferestrelor şi în dezvoltarea însemnată dată navelor laterale. Lumea formelor sculptate se afirmă ca extrem de bogată la catedrala din Amiens. Figurile sale esenţiale sunt: Dumnezeu cel frumos (le beau Dieu), Fecioara aurită, cei patru cavaleri ai Apocalipsului, Fecioara cu gâtul prelung de pe faţada de vest (îi. 212).

ANIMALE. Obiectul atenţiei şi meditaţiei constante a omului medieval. Ca animale domestice au un rol esenţial de auxiliari ai vieţii materiale şi economice: boii şi caii sunt folosiţi la muncile agricole şi la

tracţiune, calul şi câinele, la război şi la vânătoare. Ca animale sălbatice sau monstruoase, scot în relief, prin contrast, condiţia umană sau se încarcă de simbolisme (îi. 171). În artă mai joacă şi un rol pur estetic, mulţumită în general stilizării lăsate moştenire de arta stepelor (vezi Bestiarii – şi îi. 37, 38, 109, 141, 142, 144).

ANIMALELE ŞI ECONOMIA AGRARĂ (vezi text).

ANSELM (simţul) (1033-1109). Pie-montez, format la şcoala călugărilor de la Aosta, el este atras în abaţia Bec din Normandia de către compatriotul său Lanfranc. Acolo devine călugăr în 1080, apoi şef al şcolii monastice. îi urmează lui Lanfranc, mai întâi ca abite al mănăstirii Boc în 1078, apoi în 1093 ca arhiepiscop de Canterbury. La Bsc ssrie Monologion sau Pilde de meditaţie asupra raţionalităţii credinţei (1076), apoi Proslogion (cca. 1077 – 1078), numit de el şi Pides qnaerens intellectum (Credinţa în căutarea înţelegerii), în care stabileşte existenţa lui Dumnezeu prin argumentul ontologic care va deveni celebru în filosofic (ideea de Dumnezeu fiind aceea a unei entităţi perfecte, şi perfecţiunea neputând fi fără existenţă, Dumnezeu există în mod necesar). La Canterbury, între 1094 şi 1098, el scrie Cur Dms Homo, reflecţii asupra dogmelor întrupării şi mântuirii. Înainte de Abélard el integrează dialectica în căutarea teologică. Dar An-selm scria pentru un auditoriu monastic care nu înţelegea subtilităţile sale dialectice, iar lumea şcolilor îl considera ca un scriitor monastic (Cf. R.W. Southern, Saint Anse Im and his biographer, 1963).

ANTICHRIST. Personaj apocaliptic care trebjie să orchestreze nenorocirile ce vor precede sfârşitul lumiiţii. 89). Este devalorizat de propagandele politice medievale care fac din el o sperietoare (Frederic al II-lea, de pildă, este declarat antichrist de către papi, duşmanii săi). M-ihomed = Antichrist.

APARIŢII. Ele întrerup monotonia existenţei medievale, cu deosebire a călugărilor. Sunt bune sau rele (diavol). Ele sunt caracteristice unei mentalităţi şi sensibilităţi „epifanice" 1 în cadrul unei disponibilităţi constante pentru iruperea supranaturalului în viaţa pământească.

APOCALIPS. Apocalipsul zis al sfântului Ioan a fost folosit în evul mediu mai ales indirect prin intermediul comentariului scris de

călugărul spaniol Beatus de Liébana. A cristalizat nădejdile şi temerile oamenilor din evul mediu, mai ales între secolele IX şi XII. Poem celebrând triumful lui Hristos şi al Ierusalimului ceresc (îi. 22) el a impresionat la început pe oamenii evului mediu, îndeosebi prin evocarea de calamităţi. A oferit teme majore artei romanice a miniaturii (ca cele din mss. Beatus de la sfântul Sever sau din Apocalipsul de la Bambsrg în secolul al XI-lea) şi sculpturii (capitelurile de la Saint Bsnoat-sur-Loire, secolul al XI-lea, bitrânii Apocalipsului, de pildă în timpanurile de la catedrala din Moissac sau de pe capitelul de la Saint Nectaire, îi. 87).

ARBORELE pune la îndemână lemnul. Este important ca suport al diferitelor simbolisme: arborele vieţii, arborele virtuţilor şi al viciilor, şi semnificativ ca temă a trecerii de la viaţa natu1 Adică în legătură cu manifestările lui Dumnezeu vizibile oamenilor. De la cuvântul grecesc epiphaneia = apariţie.

572

yr

rală şi vegetativă la viaţa morală. Este o scară dăruită cu viaţă.

Arborele lui leseiţii. 65).

Arborele virtuţilor şi viciilor (îi. 186)

(vezi Bibl. Sensibilităţi şi mentalităţi, J. Baltrusaitis).

ARISTOTEL. Este „Filosoful" prin excelenţă pentru clericii medievaliţii. 152). Este cunoscut prin intermediul unei serii de descoperiri în care comentariile, deformările şi traducerile joacă un mare rol. „Vechea logică" a sa, foarte platonizată, este cunoscută prin redarea lui Boetius (începutul secolului al VI-lea). Pe la mijlocul secolului al XII-lea sistemul logicii sale vine să stimuleze dezvoltarea logicii în şcolile urbane. În secolul al XIII-lea tratatele sale ştiinţifice şi metafizice intră în ciclul cunoştinţelor occidentale. Albert cel Mare şi Tonici d'Aquino îndeosebi îl folosesc pentru a construi o filosofie şi o teologie creştină. Prin prisma comentariilor musulmanului Averroes (Ibn-Rosd), el inspiră tendinţe „averroiste" anumitor universitari ai secolului al XIII-lea (C f. Siger de Brabant; F. Van Steenberghen, Aristole en Occident; Ies origines de l'Aristotelisme pari-sien, 1946). Este luat în râs într-o povestire (fabliau) Cântecul lui Aristotel (Le L-ai

d'Aristote) în care tânăra sa iubită îl sileşte să o plimbe pe spinare umblând în patru labe.

ARLES (biserica Saint Trophime). Marele său interes e datorat sculpturilor faţadei sale şi ale claustrului, capodopere ale artei romanice prin originalitatea stilului provensal-languedocian, atât de apropiat de tradiţiile romane, şi prin măiestria unei arte foarte evoluate (fa573

ţada este din a doua jumătate a secolului al XII-lea şi claustrul din anul 1180). Faţada, întocmai ca aceea de la mănăstirea Saint Gilles din Gard, ale cărei sculpturi sunt ritmate de coloane, evocă un portic antic decorat cu statui, într-un ansamblu de altminteri destul de greoi, dar unde privit în amănunt relieful formelor este adesea admirabil. Motivul central al marelui portal este închinat lui Hristos înfăţişat în toată măreţia (en majeşti), înconjurat de simbolurile celor patru evanghelişti. În dreapta este cortegiul aleşilor, în stânga – cel al osândiţilor, bărbaţi, femei, abaţi, episcopi, care sunt traşi de un demon spre gura larg căscată a iadului, în alte locuri scene din Vechiul şi mai ales din Noul Testament sunt încadrate de motive de decoraţie împrumutate fie bestiarului fantastic, fie lumii vegetale sau a repertoriului antichităţii.

ARNALDO DA BRESCIA. Iniţiator al unei revolte contra papei. Elev al lui Ab-lard, ascet, de o ostilitate, violentă faţă de biserică şi de clerul robit de bogăţie, a fost condamnat împreună cu Abâlard în Conciliul din Sens (1140) la instigaţia sfântului Bernard. A fugit la Zürich, apoi la Roma, unde a predicat revolta împotriva papei, un cister-cian, Eugen al III-lea, prieten al sfântului Bernard, precum şi împotriva Curiei. („Clericii care au domenii, episcopii care deţin feude, călugării care posedă bunuri nu pot fi mântuiţi"). O revoltă urbană alungă din Roma pe papă şi pe cardinali. Eugen al III-lea se reîntoarce la Roma, dar nu ia măsuri contra lui Arnaldo. Abia sub succeso

* „** j.

40. ÎNCRUCIŞARE DE OGIVE

7. cheie (bolţar aflat la punctul cel mai înalt al bolţii, şi care la construire seaşază la urmă, pentru a încheia bolta. Se numeşte şi cheie de boltă).

2. arcuri diagonale.

3. arcuri „doubleaux" (de dublare) care susţin pe dinăuntru bolta.

4. arcuri de încadrare longitudinale.

5. axa navei.

rul acestuia, englezul Adrian al IV-lea, este silit să fugă. Arestat din ordinul lui Fredaric Barbarossa, a fost predat prefectului Romei şi spânzurat în 1155, iar trupul său a fost ars şi cenuşa zvârlită în Tibru. Figura sa ajunsă legendară a fost venerată de eretici şi de revoluţionarii italieni. Ultimii săi partizani s-au alăturat probabil Valdenşilor. Urmaşii „Arnaldismului" pot fi regăsiţi în oraşele Lombardiei, unde experienţa lui Arnaldo a aflat un mare răsunet „într-o regiune care în contact cu mişcarea inspirată de Evanghelie, fremăta de mult de motive antiecleziastice". (Cf. A. Fmgoni, Arnaldo da Brescia nelle fonte del secolo XII, 1954.)

ARNOLFO DI CAMBIO. Născut pe la 1250, arhitect şi sculptor florentin, elev al lui Niccolò Pisano, îşi începe activitatea cu statui, morminte, fântâni la Siena, Bologna, Roma, Orvieto, Pe1 2 3

41. PLANURI DE CATEDRALE G_3TICE

7. Paris. – 2. Toledo. – 3. Bouvsis. – 4. Chartres.

574

1 1

42. „CĂPĂTÂIE" DE BISERICI DIN ALBUMUL LUI VILLARD DE HON-NECOURT.

Schemă ideală (abstractă) de căpătâi dezbătută de Villard şi Pierre de Corbie, şi schsmz căp. ltâiului catedralei din Meaux.

rugia. La Florenţa, după triumful corporaţiilor din 1293, începe două mari edificii: Palazzo Vecchio, măreaţă concepţie a puterii municipale, pe care o vede ci o f jrtireaţi, şi catedrala Santa

Maria dei Fiori, pentru care întocmeşte 43. PLANUL BISERICII IACOBINILOR ca meşter-arhitect cu putere hotărâtoare DIN TOULOUSE.

575

«% un proiect gotic „alia toscana". Moartea sa înainte de vreme nu a îngăduit geniuneprecise. Arta gotică se desprinde încet din arta

romanică a secolului el XII>...". O „uit buuuujii arta romanică a secolului el XII – lui sau să-şi dea toată măsura. Dar el le-a, ajungând la apogeu în secolul al poate fi întrezărit în stantilp unt" 1

poate fi întrezărit în statuile puternice şi aspre executate de el pentru a decora viitoarea faţadă a catedralei, şi care se află în muzeul Opera del Duomo. Moartea sa în 1302 lasă arta florentină din trecento pe mâinile unor meşteri minori şi adesea străini.

ARTA GOTICĂ. (Trăsături caracteristice.) Criteriile sale de definiţie, atât cronologice cât şi stilistice, sunt foarte

44. PLANUL BISERICII SF. ELISA-BETA DIN MARBURG.

45. FAŢADĂ DE CATEDRALĂ GOTICĂ. Al doilea proiect al lui Erwin din Stein-bach pentru Strasburg (sfârşit sec. XIII).

576

*

It-" XIII-lea. Ea domneşte singură în secolele XIV-XV. Demodată după 1500, îşi prelungeşte existenţa sub anumite aspecte până în secolul al XVII-lea. Este la origine o artă regală franceză. Bazilica de la Saint Denis, inaugurată de Ludovic al VII-lea în 1141, este prima sa mare creaţie, fără a se rupe cu totul de arta romanică. Din Île-de-France arta gotică se răspândeşte în restul regatului şi în toată Europa. Goticul burgund rămâne foarte aproape de romanicul de la Cluny şi Autun. Ţările germanice şi italiene vor cunoaşte şi ele un gotic foarte atenuat. Cistercienii au o influenţă determinantă în răspândirea artei gotice în Spania şi în Anglia, de unde trece în Norvegia, începând de la mijlocul secolului al XII-lea. Nu există de fapt un stil gotic putând fi definit prin „ogivă" sau prin bolta pe arcuri ogivale încrucişate, care au mai fost folosite şi în romanic (vezi Arta gotică, istoriografie), ci un spirit gotic. Artă de tranziţie, artă de sinteză a tehnicilor arhitecturii, sculpturii, orfăurăriei şi sticlăriei, ea este o artă, a luminii ca manifestare a lui Dumnezeu şi o artă a omului.

Importanţa sticlei în construcţie, refuzul stilizărilor romanice în sculpturi exprimă un ideal de umanism creştin în legătură strânsă cu căutările teologice şi filosofice contemporane, în secolul al XII-lea, o serie de mari catedrale, dintre care principalele sunt cele de la Noyon (îi. 211), Senlis, Sens, Laon (îi. 140) şi Notredame din Paris (1163 –

1196), vădesc o primă artă gotică: dimensiunile ajung considerabile, apare un tip de biserică la care se disting patru etaje: al arcadelor, tribune37 – Civilizaţia Occidentului medieval lor, triforiului, ferestrelor superioare. Apar două tipuri principale de plan: planul continuu, care absoarbe transeptul şi capelele (Notredame din Paris) şi planul cu transeptul ieşit în afară (Laon). Arhitectura gotică îşi atinge apogeul la Chartres (1194 – 1220). Arcul de sprijin (arc boutant) devine esenţial pe măsură ce ferestrele se măresc în chip exagerat. Acest tip inspiră catedralele de la Reims (fig. 62) Amiens (îi. 212), Bourges (îi. 139 şi 213) (Mijlocul secolului al XIII-lea). Apare de pe acum goticul radiant (îi. 214) îndeosebi la Sainte-Chapelle (1242-1248) şi la Saint Urbain din Troyes (1263 – 1266). Zidurile sunt ajurate până la limită în folosul imenselor vitralii şi roze. În secolele XIV şi XV goticul f lambcaiant vădeşte o degenerare a artei gotice prin lipsă de măsură, căutare a efectului, grijă exagerată de amănunt. Liniile arhitecturale se complică: apare contracurba (îi. 218, şi Atlas, harta VII şi Bibl. Istoria Artelor).

ARTA GOTICĂ (istoriografie). Termenul de gotic a fost folosit începând din secolul al XVI-lea cu un sens peiorativ (barbar) pentru a desemna arta şi literatura occidentală cuprinsă între antichitate şi Renaştere. Pus în circulaţie mai ntâi de către Rafael, a fost popularizat de Vasari. Sinonim cu grosolan, se opune perfecţirnii artei antice. Acest fel de a vedea s-a prelungit până în secolul al XIX-lea. Arcisse de Caumont redă în Amintirile sale (Souvenirs, în Bulletin Monumental, 1871, t.37, p. 60) izbucnirea vehementă în 1850 a arhitectului neoclasic Quatremere de Quincy împotriva artei „gotice": „Cum vreţi ca

n
K
Îi
— +
! ++»: –:
— I + i z*
1 2 3 4 5

46. PLANURI DE BAZILICI ROMANICE

7. Saint Sernin din Toulouse; 2. Saint Martin din Tours; 3. Saint

Renii din Reims;

4. Saint Marţial din Limoges; 5. Santiago de la Cotnpostella.

după ce am studiat arta greacă să mai pot privi aceste monumente, ale căror ziduri parcă stau să cadă şi nu rămân în picioare decât cu ajutorul unei adevărate păduri de suporturi şi de contraforturi, al căror efect este pentru mine extrem de neplăcut"? Cu toată această pornire exprimată astfel în 1850, goticul era foarte la modă încă de la începutul acelui veac. Reabilitată de romantici, arta medievală mai era numită tot „gotică", dar fără nuanţă peiorativă, dându-se acest nume tuturor monumentelor construite în Occident din secolul al V-lea până în al XV-lea. Astfel, Stendhal scrie în Memoriile unui turist (1836): „Nu sunt nici treizeci de ani de când începe lumea să se lămurească ceva mai bine în privinţa acestor lucruri. Să-şi facă cineva o idee după un singur exemplu: limbajul nu este încă format pentru aceasta. Arhitectura gotică îşi aşteaptă pe Lavoisierul său" 1. Rolul acestui

1 Lavoisier a fost autorul nomenclaturii chimice moderne.

Lavoisier i-a revenit lui Arcisse de Cau-mont, creatorul arheologiei medievale în Franţa, coleg al lui Gerville la Societatea anticarilor din Normandia, şi influenţat ca el de lucrările engleze din secolul al XVIII-lea asupra artei din evul mediu, de care luaseră cunoştinţă în timpul emigraţiei. El a propus să se facă o deosebire între arta romanică, din secolele V – XII, şi arta ogivală (secolele XIII – XIV), caracterizată prin folosirea arcului frânt sau ogiva. Aceste două noţiuni au fost popularizate prin Abecedarul sau Rudimentele arheologiei, pe care l-a publicat Caumont în 1850 şi care a avut un mare succes. Expresia de artă „ogivală" a fost criticată de Qaiclierat („Revue Archéologique", 1850) care a demonstrat că niciodată arcul frânt nu a fost numit „ogivă" în cursul evului mediu şi că ceea ce caracterizează arhitectura secolelor XIII şi XIV nu este arcul frânt, ci folosirea de bolţi pe încrucişări de ogive. Termenul de „go578

I

tic" a fost deci preferat de atunci înainte pentru desemnarea acestei arte de la sfârşitul evului mediu, dar nu s-a impus decât destul de încet. Într-adevăr, a fost criticat de Enlart (Manuel d'Archéologie, t.

II), care îl găsea „prea germanic" (lucrul se petrecea prin 1900, arta gotică însemnând după el „artă nemţească"!). El a propus să se spună mai degrabă „artă franceză" (după opus francigenum). Dar această încercare nu s-a impus, şi expresia de „artă gotica" a fost păstrată până în cele din urmă pentru a desemna arta Occidentului din secolele XIII – XIV, căci ea are meritul de a fi pur convenţional – deci fără vreun conţinut aprioric – şi de a. putea fi aplicată atât unor opere arhitecturale cât şi unor alte forme de artă.

ARTA ROMANICĂ (trăsături caracteristica). Arta romanică se naşte în ambianţa renaşterii economice, politice şi spirituale a secolului al XI-lea. Occidentul, se înveşmântă cu „o mantie albă de biserici". Avântul demografic atrage după sine nevoia unor biserici mai mari şi jferă totodată şi mâna de lucru. Progresele tehnice (moara de apă, atelajele perfecţionate, noile metode de a tăia piitra, folosirea mai răspândită a fierului) îmbunătăţesc condiţiile construcţiei. Mirii feudili au toate mijloacele de a construi. Mirele curent de fervoare religioasă din preajma anului 1.000 dezvoltă cultul moaştelor, înclinarea spre peleri-mje, dar şi arhitectura laică este bine reprezentată în această înflorire generală. Arta romanică este diversă: dintr-un model prestigios se naşte o întreagă se >ăla regională. Dar pelerinajele, cruciadele, schimburile comerciale înlesnesc

579 37*

contactele internaţionale, favorizează jocul influenţelor artistice şi dau artei romanice o unitate puternică. Arhitectura deţine locul întâi în arta romanică. Toate celelalte arte îi sunt subordonate. Ea moşteneşte multe aspecte ale artei romane şi ale artelor orientale (cupola bizantină, arcul aşa-zis „depăşit" arab). Dar ea inovează dând pietrei întâietate asupra decoraţiei. În locul unor materiale fărâmate şi înecate în ciment, arta romanică foloseşte pietrele tăiate anume pentru a se îmbina fără cusur, îngăduind progrese hotărâtoare în construcţia arcurilor şi a bolţilor. Planurile cele mai frecvente sunt sau planul în cruce, cu un deambulatoriu terminându-se cu capele radiale, sau planul cu trei rbside paralele (fig. 39). Dar mai aflăm şi planul în rotondă (fig. 38) inspirându-se din Sfântul mormânt de la Ierusalim. Bolta este acoperită cu piatră, în genere nava principală este boltită cu

arcuri paralele (en berceau) descriind un semicerc (en plein cintre), în timp ce navele laterale au bolţi cu arcuri încrucişate (voutes d'arete). Dar „ogiva" (arcul frânt) apare în 1093 în catedrala de la Durham din Anglia. Zidurile sunt susţinute de arcuri „de descărcare" (de dicharge), iar în afară, de contraforturi. Ochiurile de lumină sunt rare în general şi dau interiorului o atmosferă de intimitate plină de reculegere. Decoraţia este strict subordonată arhitecturii. Ea păstrează trăsături arhaice: o aplecare pentru culorile vii, o supraîncărcare de amănunte, dar ea se înscrie în spaţiile definite de arhitectură: pe capiteluriţii. 216, 217), pe timpanul portalurilor. Temele sunt inspirate din opere antice şi îndeosebi

20

orientale: acantă, motive vegetale mero-vingiene, motive bizantine, armene şi musulmane (catedrala de la Puy). Decoraţia romanică vădeşte o preţuire hotărâtă pentru figurile ciudate sau înspăimântătoare. Reprezentările Apocalipsului, Infernului, ale viciilor sunt frecvente. Dumnszeu este înfăţişat sub o formă măreaţă şi severă. Pictura romanică e prezentă mai ales în Catalonia, în Franţa centrală şi vestică (Saint-Savin-sur-Gartempe). Miniatura, orfăurăria, smalţul, ca şi pictura şi sculptura au exploatat mult moştenirea f ildeşurilor carolingiene. Răspândirea artei romanice s-a făcut îndeosebi pe cele patru căi de pelerinaj spre Compostella jalonate de modele impresionante ca Saint Sernin din Toulouse. Dar arta romanică s-a răspândit şi în Anglia prin cucerirea normandă, şi de acolo în Scandinavia de curând convertită; presiunea, germanică asupra ţinuturilor de graniţă slave, cucerirea Siciliei de către normanzi, Reconquista spaniolă şi cruciadele au făcut din arta romanică arta întregii creştinătăţiţii. 137, 138, 207 – 210), Atlas, hartă VI, (Bibl. Istoria artelor).

ARTA ROMANICĂ (istoriografie). Această expresie a fost folosită pentru întâia oară în 1819 de doi arheologi normanzi, Gerville şi Le Prévost pentru a desemna arta Occidentului creştin între secolul al V-lea şi al XIII-lea. Alegerea acestui termen corespundea unei duble intenţii. Prin opoziţie faţă de arheologii englezi din acea vreme, care numeau „saxone" sau „normande" monumentele din secolele XI – XII,

trebuia subliniat elementul de latinitate care exista

47. ELEMENTELE ARHITECTURII ROMANICE

1. doubleau = arc de dublare, arc dublu
2. cheie
3. bolţare (claveaux)
4. sommier = prima piatră de la baza arcului sau bolţii
5. intrados = interiorul bolţii
6. voute d'aretes – bolta cu arcuri încrucişate
7. pandantiv
8. trumeau = stâlp împărţind în două portalul unei biserici pentru a uşura şi sprijini lintoul.
9. Linteau: bloc de piatră sau bucată de lemn sau fier alcătuind pragul de sus al unei deschideri – uşă sau fereastră. Când are forma triunghiulară de fronton se numeşte linteau „en batiere".
10. pied droit = uşori pe care se sprijină arhivolta portalului.

581

11. Timpan (= spaţiul dintre lintou şi arhivolta)
12. Voussures = boltituri
13. Absidiole
14. Deambulatorii
15. Transept
16. Încrucişarea năvii principale cu transeptul (Transept: braţele care taie transversal nava cea mare)
17. Claustru
18. Navă
19. Plan tip de biserică romanică
20. Navă laterală
21. Braţ al transeptului
22. Combinaţie de mase romanice
23. Transept
24. Absidiole
25. Deambulatoriu

48. SECŢIUNE TRANSVERSALĂ A BISERICII SAINT MARŢIAL DIN LIMOGES (După un desen de la începutul secolului al XVTTT-i—!

— „* moiiixillI SAINT

(După un desen de la începutul secolului al XVIII-lea). Biserică sfinţită în 1095 şi distrusă în timpul revoluţiei.

În arta medievală înainte de transformările de care a rămas legată numirea de artă gotică; apoi, prin comparaţie cu lingvistica, trebuia arătat că arta evului mediu a preluat succesiunea artei antice, aşa precum limbile romanice au preluat-o pe cea a limbii latine. În spiritul arheologilor şi al medieviştilor de la începutul secolului al XIX-lea, stilul „romanic" este într-adevăr un stil corcit (batard) un compromis între elemente romane redescoperite şi influenţe barbare. Această idee, îndeobşte răspândită, este exprimată clar în Marele dicţionar universal al lui P. Larousse (1875) la cuvântul romanic (roman). „Stilul romanic nu este altceva decât stilul arhitecturii romane corupt şi transformat de barbarii din secolul al VI-lea până în secolul al XIII-lea. Combinaţiile sale arhitectonice nu oferă decât doar reminiscenţe. Trăsătura sa caracteristică este imitaţia şi amestecul". Progresele arheologice medievale în a doua jumătatea secolului au scos în evidenţă caracterul nou şi original pe care l-a dobândit arhitectura în Occident după invaziile din secolul al X-lea. I s-a dat atunci un conţinut mai restrâns expresiei de „artă romanică"; ea este „arta construcţiei şi a decorului pe care le-a cunoscut Occidentul în vremea primilor Capeţieni" (Quicherat). Dar a continuat multă vreme să domnească ideea că arta romanică este o simplă pregătire a artei gotice: „Arhitectura romanică" 582

zice Quicherat în Milanges d'Archéologie et d'Histoire, 1879, „este aceea care a încetat de a fi romană, deşi seamănă mult cu cea romană, şi nu este încă gotică, deşi are încă de pe acum ceva gotic". Mai clar încă se exprimă An-thyme de Saint Paul în Bulletin Monumental, t. 44, 1888: „Constructorii romanici au înălţat monumente în care aproape nimic nu ar mai lăsa ceva de dorit, dacă mintea noastră nu ar fi inundată de lumina ce o revarsă stilul ogival, faţă de care ele sunt oarecum ca un fel de tindă (un vestibule).

ARTELE LIBERALE. Cele şapte arte sunt până în secolul al XII-lea un program de învăţământ moştenit din antichitate (îi. 152). Ele constau din gramatică, dialectică, retorică, aritmetică, geometrie, astronomie şi muzică, al căror rol este de a veni succesiv să formeze

spiritul. Această metodă poate fi urmărită în trecut până la Varro, care deosebea artele liberale; de artele mecanice: a fost reluată de Martianus Capella în secolul al V-lea în tratatul său alegoric De nuptiis Philologia e et Mercurii. O regăsim la Casiodor şi la Alcuin care împarte cele şapte arte liberale în două grupe: trivium, cuprinzându-le pe primele trei având de scop exprimarea gândului (verba) şi quadrivium, care constă în cercetarea lucrurilor (res). Numeroase tratate folosesc în secolul al XII-lea sistemul artelor liberale, aşa-zisul Didasca-lion al lui Hugues de Saint Victor, Metalogicon al lui Jean (John) de Salis-bury, Heptateuchon al lui Thierry din Chartres. Dar acest cadru de învăţământ s-a spart în cele din urmă. Dialectica a căpătat întâietate asupra grama583

ticii. Logica lui Aristotel reapare la lumină. Teologia îşi dobândeşte specificul său. Artele liberale şi artele mecanice se apropie din nou unele de altele pentru o vreme. Este deschisă calea pentru sintezele doctrinale. (Bibl. Istorie literară: J. K ºC h).

ARTHUR şi GRAALUL. Din figura istorică a lui Arthur, care a trăit la sfârşitul secolului al VI-lea, legenda a creat pe regele Bretaniei, la curtea căruia se aflau cavalerii cei mai viteji care luau loc în jurul unei Mese rotunde şi care şi-au propus să plece în căutarea sfântului Graal, (vasul sfânt care a primit sângele lui Hristos la răstignire). Mănăstirile clunisiene de la Fecamp (în Franţa, la nord de vărsarea Senei) la Glastonbury (în Anglia) au contribuit desigur la răspândirea acestei teme şi la creştinarea idealului cavaleresc pe care îl comporta. Această temă, înfăţişată într-un roman din Ţara Galilor, Peredur (în care nu este vorba de Graal), apoi într-un Perceval în proză, şi în sfârşit în Perceval-ul lui Chrétien de Troyes a fost reluată în secolul al XIII-lea într-un ciclu în cinci părţi, aşa-zisul Lancelot-Graal sau Lancelot în proză, care se încheie cu moartea lui Arthur La Mort le roi Artu „întunecată dramă a fatalităţii". Sensul mistic al legendei se precizează: căutarea Graalului este aspiraţia către perfecţiunea creştină; aventurile cavalerilor Mesei rotunde sunt reprezentările alegorice ale vieţii supranaturale. Dar numai Galaad, fiul lui Lancelot al Lacului, va putea să dobândească Graalul, pentru că a rămas neîntinat (vezi Romane bretone, şi îi. 120) (Bibl. Istorie Literară: J. Frappier, R.S. L o o

în is, J. M-ar x).

*

ASIA, identificată cu Orientul, izvor al tuturor lucrurilor bune şi lucrurilor rele. Locul totodată al raiului pe pământ, al tezaurelor, al invenţiilor tehnice, ca şi focarul epidemiilor şi al ereziilor. Occidentul medieval trăieşte între un vis frumos şi un vis de spaimă al Orientuluiţii. 47, 52).

ASSISI. Oraş înfloritor al romanilor, important sub longobarzi, a fost distrus din temelii, apoi reclădit de Carol cel Mare. Sediu al unui comitat, anexat în secolul al VIII-lea domeniului papilor, Assisi a fost multă vreme un obiect de litigiu între papi şi împăraţi. A participat modest la înviorarea comercială (tatăl sfântului Francisc este negustor) şi la mişcarea comunală. Dar Assisi îşi capătă toată strălucirea începând cu sfântul Francisc şi cu succesul ordinului minorit. Canonizarea sfântului Francisc în 1229 oferă prilejul unor sărbători cu mare răsunet. O nouă bazilică este consacrată de G: ignore al IX-lea în 1235. Cimabue şi Giotto iau parte la decorarea ei. Ea este, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi prima jumătate a celui următor, un şantier esenţial pentru evoluţia artei italiene şi occidentale.

ATELAJ (vezi plug, îi. 94).

ATTILA. Rege al hunilor din 433 până în 453, într-un moment când aceştia suferiseră numeroase influenţe în primul rând iraniene şi bizantine. El duce la capăt opera de supunere a altor popoare barbare dintre Marea Caspică şi Rin: ostrogoţii, gepizii şi alanii de pildă. Curtea lui, care se mai adună tot în tabără, străluceşte atât prin bogăţia sa cât şi prin personajele de tot felul (dar mai ales oameni cu carte), pe care îi atrage la el prin personalitatea şi generozitatea sa. El este centrul de atracţie al tuturor celor nemulţumiţi, decepţionaţi sau revoltaţi de imperiul roman decadent. Stabilit în Panonia (Ungaria actuală), căci poporul său rămăsese un popor de călăreţi ai stepei, el intenţiona să atace Constantinopolul, când împăratul de Răsărit, plătindu-i bani grei, l-a abătut asupra Apusului, unde putea să folosească drept pretext cererea să-i fie dată drept soţie Honoria, sora împăratului Valentinian al III-lea pe care acesta i-o refuza. Înfrânt de o armată romano-barbară

lângă Chilons în 451 (luptă numită „a câmpiilor catalaunice)" el s-a aruncat asupra Italiei de nord, dar a trecut înapoi Alpii în schimbul darurilor papei Leon I, şi a murit pe neaşteptate. Imperiul asupra căruia domnise nefiind organizat temeinic, s-a destrămat după moartea lui (Atlas, harta II). Figura sa legendară apare sub numele de Etzel în Nibslungenlied şi sub cel de Afli într-o saga scandinavă.

AUGUSTIN (sfântul). Episcop de Hippo-na în Africa (354 – 430). Este unul dintre cei patru mari doctori ai bisericii de Occident. Scrierile sale filosofice şi teologice, adesea deformate şi sărăcite, au influenţat profund gândirea medievală (îi. 13). (Cf. H. Marrou, Saint Augustin et l'augustinisnie, 1955.)

AUTORITĂŢI. Ele legitimează orice afirmaţie în domeniul juridic (cutumele feudale, de pildă) şi în domeniul intelectual. Autoritatea supremă este Biblia. Dar un lanţ de autorităţi, mergând de la părinţii bisericii până la

universitarii din secolul al XIII-lea, încadrează viaţa cărturărească a creştinătăţii medievale. O folosire mlădioasă sau prudentă a autorităţilor se instaurează pe calea metodei, cu Abilard în al său Sic et Non, pe calea abilităţii pragmatice, după expresia lui Alain din Lille: „Autorităţile au un nas de ceară" (putând adică şi remodelat). Ca termen desemnează individual orice autor sau orice citat care impune certitudini îndeobşte primite (qui fait autorită).

AUTUSÎ. Important oraş roman ale cărui monumente rămase în picioare au menţinut o tradiţie antică pe care o regăsim în arhitectura catedralei romanice a sfântului Lazăr, în timp ce sculpturile (de pe timpan: îi. 228, 144) şi mormântul sfântului Lazăr se numără printre capodoperele cele mai originale ale artei romanice. (Cf. D. G r i v o t şi G. Zar-n e e k i, Gislebertus, scuip teur d'Autun, 1930.

B

BABILONUL. Simbol al oraşului păcătos, al tiraniei puterilor publice, denunţat de biserica intransigentă. Se opune Ierusalimuluiţii. 136).

BACON (Roger). Născut la Paris cam prin 1210, face studii la Paris, de unde pleacă sătul de jocurile dialecticii la Oxford, unde este

discipolul lui Gros-seteste, care îl convinge că „orice ştiinţă are nevoie de matematică". Intră prin 1250 în ordinul minoriţilor (franciscani), se reîntoarce la Paris, unde curând superiorii săi îi interzic să predea sau să-şi publice cursurile. Sub pontificatul

585

protectorului său, Clement al IV-lea (1265 – 1268), îşi compune principala sa lucrare Opus maius, în care studiază cauzele neştiinţei omeneşti, raporturile dintre ştiinţele profane şi teologie, utilitatea gramaticii şi a matematicilor, natura perspectivei, a ştiinţei experimentale (expresie pe care a întrebuinţat-o el cel dintâi) şi a filosofiei morale. Concepţiile sale astrologice au fost înglobate în condamnările din 1277. Lucrarea sa Speculum astronomiae i-a atras întemniţarea. Moare prin 1292. Spirit original, el uneşte vederi generale foarte tradiţionaliste („singura ştiinţă căreia îi sunt supuse toate celelalte este teologia") cu tendinţe ştiinţifice foarte moderne. După cum s-a spus, „epoca noastră lacomă de ştiinţă-ficţiune se află în chip firesc în stare de simpatie cu acest geniu cvasiprofetic" (E. Jeanneau). (Cf. R. Carton, La synthèse doctrinale de Roger Bacon, 1924; S.C. E a's t o n, Roger Bacon and his search for a universal science, 1952.)

BAN. Putere generală a seniorilor de a-şi impune autoritatea în diferite domenii; putere militară silind pe vasali şi pe ţărani (ban et arrière ban) la slujba ostăşească, la „ost"; putere judiciară; putere economică (moară, cuptor, tavernă banală, unde ţăranii sunt obligaţi să-şi aducă grânele şi pâinea şi unde sunt siliţi să vină să consume). Senioriile colective au o putere „banală": de pildă, oraşele exercită această putere în banlieue (suburbie). Senioria în secolele XI-XII se întemeiază mai ales pe exercitarea acestei puteri (ban), de unde a venit numele deseigneurie banale, care i-a fost dat de istorici.

V,»

ÎĂ.

— AS

BARBARI. Invazia lor (vezi Atlas, harta II). Felul lor de viaţă şi rolul lor în formarea lumii medievale. Gustul barbar (îi. 36).

BAYEUX (tapiseria de la). Fâşie de pânză lungă de 70, 34 m şi

înaltă de 50 cm brodată cu lânuri multicolore. Execuţia ei este atribuită reginei Matilda, soţia lui Gulielm Cuceritorul. „Tapiseria" era folosită în zilele de sărbătoare ca element de decoraţie a catedralei din Bayeux. Ea este în realitate o broderie în tradiţia popoarelor scandinave din Bayeux, reprezentând cucerirea Angliei de către normanzi în 1066, îndeosebi bătălia de la Hastings. Diferitele episoade se desfăşoară de-a lungul pânzei fără nicio întrerupere şi sunt explicate de legende în limba latină. Ele sunt cuprinse sus şi jos între chenare de decoraţii vegetale sau animale inspirate din lumea fantasticului şi a povestirilor (fabliaux) Marea mulţime a persoanelor şi obiectelor: corăbii, arme, cavaleri, ţărani, îi conferă o importanţă de document de prima mână pentru civilizaţia secolului al XI-lea (îi.110).

BEAUVAIS. Notredame de la basse-Oeuvre catedrală carolingiană1 din care n-a mai rămas decât nava în coasta catedralei actuale. Aceasta este numită Saint Pierre ou Nouvel Oeuvre. Începută la mijlocul secolului al X-lea, primele lucrări executate cad pradă unui incendiu. Corul este terminat prin 1270, şi acest început de construcţie reprezintă el singur încercarea cea mai îndrăzneaţă din toată epoca gotică. Dintre toate bisericile gotice, aceasta are bolţile cele

1 basse oeuvre «construcţie veche spre deosebire de Nouvel oeuvre = construcţie nouă.

mai înalte (48 m), cele mai larg deschise (16 m) şi cea mai mare suprafaţă de geamuri. Dar depărtarea extraordinar de mare a stâlpilor (piles) (8 m) provoacă în 1284 năruirea bolţilor şi ruperea contraforturilor. Această prăbuşire a putut fi considerată ca simbolică pentru începutul decăderii artei gotice, ispitite de lipsa de măsură şi de căutarea unor dimensiuni colosale. Catedrala din Beau-vais a rămas neterminată. Ea are un orologiu cu sonerie de clopote, care e cel mai vechi din Franţa.

BEDA. Unul din „ctitorii evului mediu" (673 – 736). Erudit anglo-saxon, e! a fost unul din autorii cei mai citiţi şi cei mai des citaţi din evul mediu. Urmaş al călugărilor care predicaseră creştinismul în Anglia şi aduseseră din Italia moştenirea culturii antice, Beda a alcătuit o adevărată enciclopedie a cunoştinţelor profane şi religioase a cărei influenţă a fost considerabilă timp de veacuri în tot Occidentul creştin.

De aici a venit şi titlul de „venerabil" pe care i l-a dat evul mediu, care vedea în el pe un părinte al bisericii. Astăzi este mai preţuită o altă lucrare a sa Istoria ecleziastică a poporului englez, prima încercare a unei istorii naţionale întreprinsă la popoarele moştenitoare ale civilizaţiei romane, şi pe care regele Alfred a tradus-o în limba anglo-saxonă la sfârşitul veacului al IX-lea. Inspirată de nevoile ecleziastice, anume computul sau calculul calendarului liturgic, opera sa ştiinţifică este totuşi remarcabilă pentru vremea sa. În De temporibus (703) el se străduieşte să stabilească ştiinţific măsura timpului. În De tempo-rum ratione nu avem numai o expunere

f*

a mecanismului mareelor legate de fazele lunare, ci conţine şi „elementele fundamentale ale ştiinţelor naturii". (Cf. A. Hamilton, Thompson, Beda, his life, Urne and wvitings, 1935.)

BENEDICT DE NURSIA (sfântul). Născut prin 480 dintr-o bună familie din Nursia, lângă Spoleto, el părăseşte şcolile romane şi se retrage ca eremit la Subiaco, unde vin după el numeroşi discipoli, dar de unde pleacă pentru a se stabili la Monte Cassino (după tradiţie, în anul 529, când Iustinian închide şcolile păgâne de la Atena). Viaţa sa nu este cunoscută decât sub o formă legendară prin al doilea din Dialogurile lui Grigore cel Mare, scris la 50 de ani după moartea sa (prin 547). Se poartă discuţii pentru a se şti dacă el este autorul celebrei reguli care îi poartă numele, şi dacă această regulă este anterioară unei alteia destul de apropiate, dar mai formaliste, cunoscută sub numele de „regula magistrului". Ceea ce este important este faptul că în momentul în care monahismul occidental simţea nevoia unei organizări, regula sfântului Benedict s-a impus iute prin echilibrul pe care îl instituia între austeritate şi moderaţie, autoritatea abaţială şi respectul monahilor, practicile evlaviei şi activitatea economică (munca manuală) şi intelectuală (copierea şi citirea de manuscrise). Rămânând departe de extremismul ascetic al monahismului oriental sau irlandez, ea a contribuit la formarea unei anumite tradiţii occidentale, (Cf. Benedictus der Vater des Abendlandes. München 1947; Conimentationes în Regulam S.

Benedicţi, Roma, 1957).

587

BERNARD (sfântul). Născut în 1090, mort în 1153. Descendent al unei familii nobile burgunde, Bernard intră la Câteaux în 1112 şi la cererea abatelui Étienne Harding întemeiază în 1115 o mănăstire la Clairvaux în Champagne. Viaţa sa ascetică, influenţa sa spirituală îi conferă în curând o autoritate fără seamăn în creştinătate. Concomitent cu înfiripareа unei opere literare considerabile, în care se dovedeşte dintre cei mai mari mistici creştini – mărturisind nevoia unei umiliri totale a trupului şi a spiritului pentru a ajunge pe treptele, smereniei până la Dumnezeu –, el se amestecă în toate treburile însemnate ale veacului. Urmăreşte neîndurător tot ce i se pare că derivă din orgoliul uman, atacă pe clunisieni, pe care îi critică pentru bogăţia lor şi arta lor puţin austeră, tot astfel pe Abélard, pe care pune să-l condamne, pe învăţăceii şcolilor urbane, pe eretici. El predică la Vezelay Cruciada a II-a (1145), întâmpină cu laude ordinele militare. Avocat al unor cauze deja pierdute, el a fost marele interpret spiritual al feudalităţii. (Cf… Bernard de Clairvaux, Commission historique de l'ordre de Câteaux, 1953; Melanges Saint Bernard, 1954.)

BERNARD DE VENTADORN. Contemporan al reginei Alienor de Acvitania, pe care ar fi urmat-o în Anglia, unde a stat poate de la 1152 până la 1155, acest trubadur limuzin din secolul al XII-lea este unul dintre ctitorii lirismului în limba sudului francez (langue d'ºC); poet de curte, el este autorul a 45 de cântece în care iubirea spiritualizată (l a-mour courtois) se exprimă cu sinceritate

b

şi naturaleţe. Puţin cunoscut în evul mediu, el a fost reabilitat de către romantici. (Cf. S.G. N i e h o 1 s r., The songs of Bernard de Ventadorn, 1962.)

BERTRAN DE BORN. Trubadur ac-vitan de la sfârşitul secolului al XII-lea, născut prin 1140, mort ca cistercian prin 1215. Credincios al lui Richard Inimă de Leu, poet al războiului – singura îndeletnicire care i se cade unui cavaler avid de glorie şi câştig – evocator realist al vieţii fastuoase a curţilor din sud, acest mic senior din Perigord scapă de

temele convenţionale ale iubirii „de curte" (amour courtois) în cântecele sale (sir-ventes) războinice şi politice, în care se exprimă cu pasiune şi vigoare însuşi sufletul feudal precum şi ura meridionalului pentru oamenii din nord.

BESANT. Nume obişnuit în creştinătate pentru moneda de aur bizantină, rămas multă vreme simbol al prosperităţii economice, ca un fel de „dolar al evului mediu" (R. Lopez).

BESTIARII. Culegeri de lucrări asupra animalelor – reale sau imaginare –, înfăţişate în semnificaţia lor simbolică. Inspirate dintr-o lucrare a Imperiului târziu oriental, el însuşi moştenitor al tradiţiilor iraniene şi indiene, aşa-zisul Fiziolog (Physiologus) Bestiariile scrise au inspirat bestiariile sculptate ale artei romanice îndeosebi (Bibl. Ist. Art.: A. Debidour).

BIBLIA. E Cartea prin excelenţă. Sacra pagina este baza predării teologiei, care este esenţialmente exegeză. Dar Biblia poate fi citită pe mai multe planuri: potrivit cu două sensuri (literal şi simbolic reprezentând pământul şi spiritul)

sau cu patru sensuri: literal, istoric, simbolic, moral. Ea mai este şi o enciclopedie ştiinţifică. Este autoritatea supremă: jurămintele cele mai mari se rostesc pe Biblie. Cu toate că paralelismul Vechiul Testament – Noul Testament domină exegeza şi arta evului mediu (cf. simbolismul tipologic), Noul Testament inspiră mai cu osebire reformele monastice care se înfăţişează ca o reîntoarcere la viaţa evanghelică (sau apostolică) adevărată. (Cf. B. S în a 1 1 e y, The study of the Bible in the Middle Ages, 1952; H. de L u b ac, Exegese midiivale, Les quatre sens de l'Écriture, 1959 – 1961; La Bibblia nell'alto medio-evo Xe settimana distudi, Spoleto, 1963).

BISERICĂ. Simbolul organizării religioase: „Maica biserică". Biserica şi procesul de înflorire a creştinătăţii.

Edificiu servind cultului. Planul său reprezintă simbolismul spiritual, (este o imagine a paradisului, a Ierusalimului ceresc) şi se adaptează nevoilor sociale atâta vreme cât biserica nu foloseşte decât doar ceremoniilor liturgice (fig. 38, 39). (Vezi arta romanică, arta gotică şi ordinele monastice).

BIZANŢ, (BIZANTINI). Este Oraşul prin excelenţă pentru

occidentalii din evul mediu, căci e plin din belşug de locuitori, monumente, comori, relicve. Obiect de ură şi râvnire, el va fi ocupat până în cele din urmă de cruciaţii Cruciadei a IV-a (1204). Vezi episodul lui Carol cel Mare la Bizanţ în Chanson du pilerinage de Charlemagne (Cântecul pelerinajului lui Carol cel Mare) şi descrierile Bizanţului de către istoricii cruciadei, de la Eudes de Deuil până la

Î

Villehardouin şi Robert de Clari. Pentru Imperiul carolingian, Bizanţ şi Islam în secolul al IX-lea (v. harta III).

BÂLCIURI, (iarmaroace). Pun la îndemâna societăţii medievale produsele ce nu sunt cu putinţă a fi găsite pe loc. Reuşesc cu sprijinul bisericii care binecuvântează bâlciurile, susţinute şi de principi care instituie pe posesiunile lor un drept de ocrotire al bâlciurilor. În secolele XI – XIII cele mai importante sunt cele din Champagne: Troyes Chilons, Provins, Lagny (Atlas, harta VIII). Iarmarocul zis du Lendit (îi. 108). Bibl. Comerţ, Monedă, Negustori (Culegeri ale societăţii Jean Bodin).

BOALĂ. Urmare şi pedeapsă a păcatului. Boală şi medicaţie (vezi text).

BOETIUS. Unul din „ctitorii" evului mediu, născut în 480, mort în 524, scriitor latin din secolul al VI-lea. Descendent al unor vechi familii aristocratice romane, a intrat în slujba regelui barbar Teodoric; a fost implicat într-o conjuraţie probizantină şi a murit în închisoare. Opera sa literară i-a supravieţuit: traducător şi comentator al filosofiei greceşti, el a vulgarizat în limba latină doctrinele neoplatonice şi aristotelice pe care evul mediu nu le-a cunoscut până în secolul al XII-lea decât trecute prin prelucrarea sa. Opera sa cea mai citită a fost Consolarea filosofiei, meditaţie senină asupra existenţei, redactată în închisoare. Depozitar al înţelepciunii antice, el a încarnat filosofia pentru evul mediu şi a contribuit la socotirea muzicii, potrivit cu idealul antic, drept un instrument superior de cultură (îi. 31 şi 32).

BOLOGNA. Sediul celei mai vechi universităţi celebre prin juriştii săi. Primeşte privilegii de la Frederic Barbaros-sa în 1154.

BONAVENTURA (sfântul). Născut în 1221, mort în 1247, Giovanni di Fidanza intră în rândul franciscanilor în 1243, studiază la Paris şi ocupă aici (1253) catedra de teologie rezervată franciscanilor. Ajunge în 1257 general al franciscanilor şi arbitrează într-un sens favorabil partizanilor sărăciei fără exagerare (pauvretă corrigie), conflictul dintre Conventuali şi Spirituali. El pune să fie suprimate povestirile anterioare ale vieţii sfântului Francisc şi scrie el însuşi o versiune oficială care îndulceşte mult figura sărăcuţului (poverello). Opera sa, foarte abundentă, care nu îl ignorează pe Aristotel, dar îl preferă pe Platon, culminează în Itinerariul spiritului către Dumnezeu. Pornind de la obiectele supuse simţurilor, spiritul se înalţă şi ajunge la suflet şi la Dumnezeu. „Este un amestec cu neputinţă de definit de speculaţie savantă şi fervoare religioasă". Alături de sfântul Toma d'Aquino, Bonaventura a jucat un rol de prim plan în lupta care a opus între ei pe preoţi şi pe călugări (seculiers et reguliers) la Universitatea din Paris. (Cf. J.G. Bougerot, Saint Bonaventure et la sagesse chrétienne, 1963).

BONIFACIU (sfântul). Apostol al Germaniei. Născut pe la 675 în Wessex, el studiază la Exeter, apoi în abaţia de la Nuteell; porneşte ca misionar după pilda numeroşilor călugări irlandezi şi gaelici.1

1 Celţi din ţara Galilor, Irlanda sau Scoţia…

49. SECŢIUNE TRANSVERSALĂ A CATEDRALEI DIN BOURGES

7. Criptă, 2. Navă, 3. Stâlp, 4. Navă literală, 5. coperiş, 6. „Culee" (masiv de zidărie proptind arcurile de sprijin cărora le opune o rezistenţă laterală). 7. Încărcătura masivului de sprijin, 8. arc de sprijin cu două etaje, 9. jgheabul de ia streaşină.

El străbate Friza (Friesland) şi toată Germania, întemeind numeroase episcopii şi abaţii (Passau, Fulda). E ucis în cursul unei misiuni în Friza în 755. (Cf. Sankt Bomfatius, Fulda, 1954.)

BONIFACIU AL VIII-lea. Născut prin 1235, mort în 1303, Benedetto Caetani, papă din 1294 până în 1303, nu se bucură de o reputaţie prea grozavă ca papă politic. El urmează lui Celestin al V-lea în împrejurări tulburătoare. Porneşte împotriva regelui Franţei, Filip cel Frumos, o luptă violentă în cursul căreia afirmă, cu o vehemenţă încă neîntâlnită până atunci, superioritatea puterii spirituale asupra

puterii temporale (bulele Clericis laicos 1296. Unain sanctani 1302). Umilirea sa la Anagni în 1303 faţade trimisul lui Filip cel Frumos, Guil-laume de Nogaret care îl pălmu este, simbolizează sfârşitul ambiţiilor temporale ale papalităţii medievale. Dar pontificatul său a fost foarte important pentru organizarea bisericii, îndeosebi în privinţa dreptului canonic – cartea a şasea (Liber sextus) completând „Corpus"-ul de drept canonic – şi a spiritualităţii (instituirea jubileului roman în anul 1300). El a fost numit – nu fără oarecare paradox – „simfonist şi moderator" (G. Le Bras).

BOTEZ – al lui Hristos (îi. 162), al Delfinului Carol (îi. 174).

BOURGES. Catedrală construită în linii esenţiale în secolul al XIII-lea, cam între 1200 şi 1270. Este o reconstrucţie gotică a unui edificiu romanic din care au mai rămas doar două porţi laterale. Cele cinci portaluri ale faţadei occidentale formează unul dintre ansamblurile

590

cele mai remarcabile ale artei gotice. Cel din mijloc este închinat judecăţii din urmă. Unele basoreliefuri ilustrând scene din Vechiul Testament vădesc o imaginaţie exuberantă, uneori ironică. Dar trebuie pătruns în interior pentru a fi în măsură a preţui excepţionala omogenitate a ansamblului: nava, lungă de 125 m, înaltă de 37, 15 m, nu este întreruptă de niciun transept. Galeria-Amvon1 (jubi) şi despărţitura corului au fost date jos în secolul al XVIII-lea. Începută de fratele lui Maurice de Sully, care a pus să fie construită Notredame din Paris, ea imită catedrala pariziană, îndeosebi în ce priveşte vasta ei criptă, dar marea inovaţie e reprezentată de cele cinci nave care se etajează şi pe dinăuntru ca şi pe dinafară într-o armonie desăvârşită (imitată în mod greoi la Toledo de pildă) (îi. 138, 213 şi 242 şi fig. 41).

BRIGANZI. Numărul lor este mare în lumea medievală, unde păturile inferioare ale diferitelor categorii sociale nu au adesea altă alternativă decât brigandajul, ca de pildă cavalerii mărunţi, raubritterii germanici, ţăranii răsculaţi sau declasaţi. Ei sunt favorizaţi de numărul mare de păduri. Brigandul „în afara legii" este un om al pădurii. (Cf. Robin Hood). (Bibl. Integrări şi Excluderi: M. K ce n).

BRUNO, sfântul. Întemeietorul mănăstirii Grande Chartreuse în

1084 (v. Ordinele monastice). (Cf. B. B 1 i g n y, l'Église et les orarei religieux dans le royawne de Bourgogne aux XI" et XI Ie siècles, 1960.)

1 Galerie foarte ajurată, despărţind uneori corul de navă. Aici, precum se vede, a fost înlăturată odată cu despărţitura corului.

BURGUNZI. Populaţie germanică instalată la Worms în 436 (moartea lui Günther este punctul de plecare pentru Nibelungenlied), apoi în să-voia în 443 (fig. 2, Atlas, harta II).

C

CAEN. Biserica Saint Étienne şi cea a Trinităţii – înălţate de Gulielm Cuceritorul ca ispăşire a căsătoriei sale cu vara sa – reprezintă o etapă importantă a îndoitei evoluţii care duce de la mănăstirea de la Jumieges (începută în 1037) la arta normandă din Anglia (Winchester, Lincoln, Canterbury) precum şi la arta gotică franceză. Saint Eolennc, biserica fostei mănăstiri de călugări (VAb-baye aux Honimes) începută în 1064, a fost consacrată în 1077. Bolţile, transeptul şi corul sunt din secolul al XIII-lea, dar ansamblul este un mare monument al artei romanice. Faţă de Jumieges, Saint Étienne vădeşte două inovaţii de seamă: anume un „căpătâi" (chevet), cu deambulatoriu şi capele radiale, şi o egala înălţime a arcadelor şi tribunelor. Faţada este o tranziţie între cea din Jumieges şi cele gotice: cele două turle nu pornesc încă de jos şi nu ies în afara faţadei, ci sunt prelungite de contraforturi, în această formulă nouă a raporturilor dintre turle şi faţadă stă principalul aport adus artei gotice de biserica Saint Étienne din Caen. Biserica Trinităţii, care fusese a mănăstirii de călugăriţe (l'Abbaye aux Vameş), s-a resimţit nespus de mult de restauraţiile secolului al XIX-lea. Principala sa originalitate faţă de Jumieges

este planul benedictin, cu absidiole c'es-crescând de ambele părţi ale unui cor prelung. (Atlas, harta VI, îi. 237.)

CAPITELURI (îi. 215 – 218 şi arta romanică).

CAROL CEL MARE, născut în 742 sau 743, fiul lui Pepin cel Scurt, rege al francilor, împreună cu fratele său Car-loman, în 768 şi după moartea acestuia, în 771, rămas singur suveran. Moare în 814. E celebru: 1. Prin războaiele sale contra longobarzilor, cărora le smulge coroana Italiei (774); contra avarilor, al căror ring e distrus de trupele

sale (795); contra saxonilor, pe care îi supune după campanii crunte şi pe care îi creştinează (774 – 799); contra bavarezilor pe care îi anexează (788); contra spaniolilor musulmani şi creştini, de la care cucereşte marca Spaniei, dar care pricinuiesc trupelor lui Roland înfrângerea de la Roncevaux (778), (îi. 71). 2. Prin imperiul restaurat în folosul său de către papa Leon al III-lea, care îl încoronează la Rorna; dar Carol cel Mare se socoate înainte de toate rege al francilor, cu care confundă creştinătatea occidentală, şi caută doar să obţină de la împăratul din Constantinopol recunoaşterea sa ca egal. 3. Prin legislaţia sa (capitulare), şi politica sa culturală (renaşterea carolingiană), care impun Occidentului o poleială superficială, iluzorie. El este pentru tot evul mediu un erou legendar (îi. 15, fig. 3). Evangheliarul lui – (îi. 40).

CAROL DE ANJOU, frate al lui Ludovic cel Sfânt (1226 – 1285), comite de Anjou, de Mâine şi de Provenţa, cucereşte regatul celor două Sicilii începând din îi

lllfl:

1264, dar pierde Sicilia, pe care o dobândesc aragónezii după „Vesperele siciliene" (1282).

CAROL MARTEL. Ajunge „majordom" (maire du palais) al Austrasiei în 717 (după moartea tatălui său Pepin al II-lea, în 714). Îşi întinde autoritatea asupra Neustriei, Burgundiei şi Acvitaniei. A respins pe arabi în raidul lor din 732 în Galia, în lupta zisă „de la Poitiers". Mai mult chiar decât succesul familiei sale (care avea să dea naştere, prin nepotul său de fiu – Carol cel Mare –, Carolingienilor), el a determinat succesul aristocraţiei militare înzestrate de el cu mari domenii confiscate de la biserică, şi pe care o convoacă la adunări în aşa-zisele „câmpii ale lui Marte". A transformat în instituţie beneficiul ecleziastic sub numele de „precar" (precaria verbo regis), pregătind feudalitatea. A ajuns să fie socotit în evul mediu un erou feudal înzestrat cu o forţă legendară (de unde i s-a tras şi porecla), iar în Franţa, un erou naţional.

CARCASSONNE. Oraş medieval tip (îi. 7) reconstituit în secolul al XIX-lea de Viollet-le-Duc.

CARTE. Instrument de cultură şi de putere, multă vreme obiect

de lux. Tinde odată cu crearea universităţilor (secolul al XIII-lea) să devină o unealtă fabricată în serie. Cartea în toată puterea cuvântului este Biblia, care îndeplineşte toate funcţiile de prestigiu, de hrană spirituală şi de educaţie. Munca intelectuală este mai întâi faptul de a citiţii. 153 şi 154). CASĂ (vezi în text).

59.

CASIODOR. Unul din ctitorii evului mediu, născut pe la 490, mort în 580. Aparţinând unei familii însemnate din Italia de sud, el a jucat mai întâi un rol politic de primul ordin ca mediator între lumea romano-bizantină şi societatea barbară, în Italia.

Recucerirea Italiei de către Iustinian (539) a pus capăt acestei strălucite cariere. Casiodor s-a retras atunci în mănăstirea Vivarium din Calabria, unde a pregătit educarea intelectuală a noilor popoare, punând să fie traduse operele greceşti şi copiate cele latine. Moştenitor al culturii antice, la salvarea căreia a contribuit, el va fi izvorul principal al poligrafilor din evul mediu. Dar originalitatea sa e de a fi preconizat el primul valoarea sanctificatoare a muncii intelectuale şi de a fi deschis călugărilor un nou câmp de acţiune: studiul, ţel al muncii, mijloc de perfecţionare şi de influenţă. Exemplul său a fost urmat pe scară mare şi în tot cursul evului mediu timpuriu bibliotecile mănăstirilor au fost locurile de refugiu ale ştiinţei şi culturii. Lucrarea sa, Istoria goţilor, pierdută, este cunoscută indirect prin autorul Iordanes, care a folosit-o. Principala sa operă, Institutiones divi-narum et saeculariuni litterarum, a avut o importanţă istorică, mai ales în partea a doua, care este o adevărată enciclopedie a ştiinţelor profane întocmită pentru călugăriţii. 33).

CASTELE. în secolele IX-X puterea publică a încetat să se mai exercite. Principatele abia înjghebate se dezagregă în comitate independente. În secolul al XI-lea comitatul însuşi se sparge şi castelania la chitellenie devine unitatea

593

administrativă, în urma fărâmiţării extreme a oricărei autorităţi publice. În jurul castelului se nasc, începând din secolul al X-lea, noile instituţii feudale. Castelul este mai întâi un loc întărit, o aşa-zisă fier te (de la firmitas); la origine este construit din lemn; principalele sale

elemente sunt o palisadă şi un turn cu două etaje, adică un beci şi o sală mare în care se intră folosind o scară portativă

50. UN CASTEL ÎNTĂRIT MEDIEVAL (După reconstituirea ideală a lui Viollet le-Duc).

3 S – Civilizaţia Occidentului medieval fum

Sfârşitul secai Xl-Iea-începuful teaal XII-lea EZ3 Secolul al XII-lea

Secolul al XIII-lea

Secolele XIV şi XV

pavilion echeapoartă principală)

Iurn.

51. PLAN AL DONJONULUI ŞI AL CASTELULUI DE

LA LOCHES

fii

30 m.

52. PLANURI DE CASTELE ÎNTĂRITE ROMANICE

1 Castelul cavalerilor (Siria) 2 Chiteau-Gaillard

(echelle). El este construit pe o înălţime (motte, măgură mică). Castelul devine baza vizibilă şi concretă a puterilor castelanului, a cărui banieră fâlfâie pe „donjon" (îi. 203 şi 205). Castelul devine foarte curând un centru de dominaţie socială şi economică. Începând din secolul al XI-lea, cavalerii şi castelanii tind să formeze o castă al cărei gen de viaţă se rafinează, în timp ce construcţia castelelor şi amenajarea lor interioară se îmbunătăţesc treptat. Castelul este centrul unei societăţi particulare societatea „castrală" şi al unei civilizaţii militare şi artistice (îi. 1, 206) şi Bibl. Castele.

CATHARI (Erezii şi Bibl. Erezii).

CAVALER, membru al aristocraţiei feudale, care se deosebeşte prin armamentul său (îi. 113), felul său de viaţă (castel, vânători – îi. 114 –, război), o morală specială (fidelitate, largheţe). Se defineşte printr-o ceremonie de iniţiere (adoubement). Instituţia cavalerilor tinde să se transforme în secolul al XIII-lea într-o castă închisă (nobilimea, îi. 120). Sunt două categorii de cavaleri: bogaţi şi săraci. Constituie una dintre cele trei stări ale societăţii. Cavaler al cruciadeiţii. 23). (Bibl. Feudalitate: L. G au t i e r, S. Painter, L. Verriest).

CELESTIN AL V-LEA (sfântul). Pietro de Morrone, eremit

calabrez, a întemeiat prin 1260 ordinul celestinilor. După o vacanţă de mai bine de doi ani a scaunului pontifical, a fost ales papă în 1294. Foarte aproape de punctul de vedere al Spiritualilor, el a stârnit un mare entuziasm popular şi a dat naştere speranţei într-o prefacere a bisericii şi o reîntoar595

38*

rrjăgură

53. PLANUL CASTELULUI DE LA BEAUMARIS (Anglesey, Anglia) circa 1295-1330 (După R. Allen Brown)

poartă

54. PLANUL CASTELULUI DEL MONTE (Apulia, Italia)

cere la sărăcia evanghelică. Silit să abdice după şase luni („Acel care a rostit marele refuz" cum a zis Dante), a fost închis şi a murit în 1296 în împrejurări nelămurite, care au aruncat bănuială asupra urmaşului său, Bonifaciu al VIII-lea. Sub presiunea lui Filip cel Frumos, Clement al V-lea l-a canonizat în 1313. (Cf. A. F nu g o n i, Celestia-na, 1954.)

CERŞETORI. Priviţi cu cinste ca practicând sărăcia absolută după pilda lui Hristos (de unde au rezultat în secolul al XIII-lea ordinele de călugări cerşe-ori). Dar dispreţuiţi din punct de vedere social şi condamnaţi de unii ca elemente ce refuză să-şi câştige viaţa prin muncă. (Cf. Guillaume de Saint Amour, Jean de M eu n g, în a doua parte a alegoriei Le Roman de la Rose).

CESAIRE DIN ARLES, călugăr la Le-rins, apoi arhiepiscop de Arles (cca. 470 – 542), a fost unul dintre organizatorii catolicismului în domeniul disciplinei ecleziastice (prin canoanele conciliare el subordonează clerul de jos episcopilor); al moralei (prin canoane şi predici); al dogmei (prin augustinismul moderat cu privire la liberul-arbitru şi la harul de sus [la grâce] adoptat de Conciliul de la Orange, 529) şi al organizării monastice (regula ad virgines, [regula pentru călugăriţe]) (îi. 14).

CHARTRES, catedrala gotică cea mai completă şi mai bine conservată. Peste cripta din secolele IX, XI şi XII începe reconstruirea în 1134. Portalul regesc al catedralei romanice înălţate de Ful-bert la începutul secolului al XI-lea este gata în 1150 şi este cruţat de

incendiul din 1194, care impune o reconstruire a ansamblului, terminată în liniile esenţiale în 1220. În secolul al XIII-lea se mai adaugă portalurile şi porticurile transeptului (1200 – 1260), în al XIV-lea – sala capitulară şi capela Saint Piat (1313 – 1358), în al XVI-lea „săgeata" (fie che) turlei de la nord şi despărţitura corului, terminată în 1727. Din cele două „săgeţi", una este romanică, cealaltă flamboiantă. Şase alte „săgeţi" erau plănuite pentru turlele laterale rămase neterminate. Întreitul portal al faţadei occidentale, portalul regesc, este romanic. În centru e înfăţişat Hristos triumfând, înconjurat de simbolurile evangheliştilor. Poarta de sud şi cea de nord sunt închinate respectiv naşterii şi înălţării. Inspiraţia romanică se va; deşte prin stătu i-coloane prelungi şi hieratice şi prin reprezentarea artelor liberale, în legătură probabil cu învăţământul din celebra şcoală de la Char-tres din secolul al XII-lea. Cu totul altfel sunt portalurile şi porticurile laterale, unde s-a impus progresiv realismul gotic, îndeosebi în reprezentările vieţii active şi vieţii contemplative. Interiorul, lung de 130 m, înalt de 36 m, are în schimb un caracter extraordinar de omogen.

Importanţa jocurilor de lumină este excepţională la Chartres, unde vitraliile dăruite de personaje de seamă (ca de pildă Blanca de Castilia şi Ludovic cel Sfânt) şi mai ales de corporaţii, care pun să fie înfăţişate scene din activitatea lor profesională, oferă cea mai bogată desfăşurare de culori şi de genuri din întreaga artă gotică.

596

(Fig. 41) Sculptura porţii din dreapta a portalului regesc (îi. 152). Fulbert (îi. 163).

CHILDERIC I. Suveran barbar, căpetenie a francilor salieni, mort prin 481 – 482 (îi. 19).

CHRÉTIEN DE TROYES, scriitor, originar din Champagne, din a doua jumătate a secolului al XII-lea, a fost unul dintre creatorii romanului medieval, ţesut din povestiri de lupte şi de dragoste. Scriind aproximativ între 1160 şi 1185 pentru un public aristocratic şi rafinat, el s-a inspirat din legendele bretone, cu fantasticul lor feeric, şi din lirica provensală, cu cazuistica ei amoroasă. Toate romanele sale fac parte din ciclul arturian: Eric şi Enide (cca. 1165 – 1170), Cliges (cca.

1170 – 1171), Lanoelot sau Căruţa (cca. 1172 – 1173), Yvain, sau cavalerul cu leul (cca. 1178) Perceval sau Povestea Graalului (între 1179 şi 1185); dar importanţa pe care o dă cultului Doamnei, pentru care cavalerul îndeplineşte nenumărate isprăvi spre a-i satisface toate fanteziile, face din opera. să ilustraţia cea mai desăvârşită a temelor „de curte" (courtois). Celebritatea ei se vădeşte şi prin traducerile, adaptările şi imitaţiile în limbile germană, engleză şi gaelică (din Ţara Galilor). Cuvântul aventură, care mai înainte însemna eveniment întâmplător, întâmplare a sorţii, înseamnă la el încercare punând în valoare sentimentul eroic al vieţii (Bez-zola). (Cf. F.E. Guyer, Chrdtien de Troyes, Inventor of the Modern Novei, 1957; Bibl. Ist. Lit.: J. F r a p p i e r.)

CIDUL. Rodrig Díaz de Vivar, cavaler spaniol (cca. 1043 – 1099) supranumit Cid Campeador, adică stăpânul bătăliilor

(Sid în limba arabă înseamnă senior, stăpân), care s-a distins în luptele purtate de creştini contra arabilor, a ajuns mai ales după moartea sa eroul unui celebru poem epic (Chanson de geste) Cântar de mi-o Cid. Este cea mai veche mărturie a poeziei epice spaniole. Cidul e înfăţişat ca eroul Reconquistei, simbolul nobilimii creştine şi spaniole, leală faţă de regele său, mândră şi generoasă.

CIMABUE, pictor florentin (cca. 1240 – 1301. S-a format mai întâi lucrând la decorarea Baptisterului, apoi la Roma, pe lângă Cavallini, înainte de a-şi da măsura măiestriei la Assisi (Răstignirea din bazilică, portretul sfântului Francisc din biserica sf. Maria a îngerilor), la Florenţa (Crucifixul de la Santa Croce, Fecioara de la Santa Trinita la Oficii) şi la Pisa (mozaicul sfântul Ioan din absida catedralei). Inspiraţia sa mai este încă bizantină, dar maniera sa, patetică şi controlată totodată, prevesteşte o evoluţie capitală a picturii occidentale. Dante l-a numit pictorul cel mai celebru înainte de Giotto.

CÂTEAUX (vezi ordinele monastice, fig.

22).

(Cf. J.B. Maln, L'Ordre cistercien et son gouvernement jusqu'au milieu du

XIII-e siècle, 1946; L.J. Lekai, Les Moines blanes, 1957).

CIUMĂ. Din marele număr al epidemiilor (pestilentiae) din evul

mediu se impun atenţiei două mari valuri de ciumă neagră (sub formă pulmonară şi bubonică): unul în secolul al VI-lea (începând din 543) şi celălalt în al XIV-lea (începând din 1348) (îi. 178), care au adus piei.

597

— & ţi-%: „l rea cam a unei treimi din populaţia creştinătăţii.

CÂNTECE EPICE MEDIEVALE (chansons de geste). Sunt poeme în limba vulgară care apar în Franţa la sfârşitul secolului al XI-lea şi se dezvoltă până în secolul al XIII-lea. Acţiunea lor totuşi se desfăşoară în vremea lui Carol cel Mare şi a descendenţilor săi (Chanson de Roland, ciclul lui Guillaume au court nez, Girart de Vierme). Dacă la originea acestor povestiri legendare se află fapte şi personaje istorice, acestea au fost dăruite de autorii lor cu o semnificaţie pe care nu o posedau în realitate şi au fost folosite pentru a întruchipa pasiunile vremii lor. Astfel, Carol cel Mare şi vitejii săi de seamă (preux) devin în aceste chansons de geste simbolurile cavalerilor creştini în luptă cu necredincioşii. Astăzi nu se admite originea lor populară, ci ele se consideră mai degrabă ca fiind rezultatul unei creaţii literare elaborate într-un moment când Occidentul creştin capătă conştiinţa unităţii sale şi este gata să pornească în aventura cruciadelor. Fără îndoială, originile şi procesul de formare al acestor „cântece" au fost multiple, dar succesul lor este legat de constituirea unei caste senioriale doritoare să-şi vadă vitejiile şi idealurile preamărite, şi care favorizează folosirea limbii vulgare, opuse limbii latine a clericilor. Termenul de geste a desemnat poate în secolul al XI-lea tradiţia cavalerească a neamului (lignage) seniorial. Acesta este motivul pentru care aceste chansons de geste se desfăşoară mai degrabă într-un ciclu în jurul unei asemenea spiţe de înrudiri sau neam decât în jurul unei persoane (Bibl. Ist. Lit.: E. Lejeu-n e).

CÂNTECUL LUI ROLAND este un cântec epic (chanson de geste), scris de un cleric necunoscut la sfârşitul secolului al XI-lea, în legătură cu întâmplările din Spania ale lui Carol cel Mare, a cărui ariergardă, comandată de maregraful Roland, a fost nimicită de basci în 778. Prin simplitatea sa măreaţă şi prin icoana minunată pe care o dă a spiritului cavaleresc, această operă apare ca epopeea cea mai desăvârşită a evului mediu. Dar ea mai oferă prilej pentru nenumărate interpretări.

Dacă nimeni nu mai crede că Turold este autorul celui mai frumos şi probabil celui mai vechi text (cca. 1170) păstrat la Biblioteca bodleiană din Oxford (ms Dighy, 23), se poartă discuţii pentru a se şti în ce măsură a modificat un original francez aparţinând probabil jumătăţii a doua a secolului al XI-lea. Urmează discuţii şi pentru a se lămuri dacă e vorba de o operă colectivă sau individuală, şi a se căuta factorii prin intermediul cărora a putut fi transformat un fapt divers din 778 în epopeea (geste) care îi este posterioară cu trei secole. În sfârşit, trebuie înţeles Roland ca un cavaler creştin îngrijindu-se înainte de toate de apărarea credinţei şi a mântuirii sale, sau cumva ca un feudal atent mai presus de toate la onoarea sa, aceea a neamului său (lignage) şi a seniorului său? Roland este mai mult un erou militar decât un sfânt, şi epopeea sa pare mai ales a sta în legătură cu propaganda pentru Reconquista spaniolă înmomentul în care aceasta, la mijlocul secolului al XII-lea, se schimbă în război sfânt şi prefigurează cruciada (Bibl. Ist. Lit.:

598

r

P. Le Gentil, R. Menendez P Ida 1.)

CLER. Primul din ordinele societăţii medievale (îi. 115). Este dominat de un cler înalt, secular, şi de un cler monastic, recrutat mai ales din clasa cavalerilor. Totuşi, făcând parte din clasa preoţilor, luptă împotriva clasei războinicilor (îi. 116). Se individualizează mai bine după „reforma gregoriană". (Grigore al VII-lea.)

CLOPOTE. Începând din secolele VI – VII, ele reglementează viaţa oamenilor din evul mediu. Fabricarea lor favorizează progresele metalurgiei. Ele influenţează evoluţia arhitecturală (turle, clopotniţe, porticuri). Alături de clopotele ecleziastice, apar în secolele XIII şi XIV mai ales clopote laice (beffrois), pentru măsurarea timpului cel nou. CLOVIS, născut prin 466, mort în 511, rege al francilor salieni, a urmat după tatăl său Childeric în 481, într-un moment când centrul principal era la Tour-nai. În 486 biruie pe generalul roman Syagrius şi se aşază la Soissons; în 506, foarte probabil, învinge pe alamani şi în 507 pe vizigoţi, la Vouille\ Pune astfel stăpânire pe aproape toată Galia, cu excepţia Provenţei, fiind împiedicat de Teodoric să o cucerească.

Ajunge rege unic al francilor, punând să fie uciși mișelește mărunții suverani franci stabiliți la Cambrai, Colonia și în alte locuri. Lovitura sa magistrală este convertirea sa la catolicism. Încă din 486 își manifestase deferenta sa față de clerul creștin, cu prilejul episodului publicitar al vasului de la Soissons. Astfel, apărea acum ca un campion ai dreptei credințe care se opunea suveranilor barbari ari599

enții. 72, Atlas, harta II) (Cf. G. Te s-a i e r, Le Baptime de Clovis, 1964.)

CLUNY. 1. Ordinul de la – Abatele reformator Bernon a obținut în 910 de la Gulielm Piosul, comite de Auvergne, domeniul (villa) Cluny, pentru a întemeia acolo o mănăstire în care să restaureze în puritatea sa primitivă regula benedictină, așa cum făcuse mai înainte la Gigny și la Baume-les-Messieurs. Succesorul său, sfântul Odo (926 – 942), a fost al doilea întemeietor al ordinului de la Cluny, obținând pentru acesta de la papă recunoașterea lui ca ordin de frunte (chef d'ordre) depinzând direct de Sfântul Scaun. Întemeierile de mănăstiri afiliate clunisiene s-au înmulțit foarte curând, și ordinul a ajuns la o putere excepțională. Sub conducerea unor mari abați (sfântul Maiou 1 954 – 994; sfântul Odilo 994-1049; sfântul Hugo 1049-1109; Petru Venerabilul, 1122-1156), bucurându-se de ocrotirea papilor (Urban al II-lea, 1088-1099, fusese călugăr la Cluny; Calixt al II-lea a fost ales în 1119 la Cluny, unde tocmai murise Gelasie al II-lea) și a numeroși mari baroni înrudiți adesea cu membrii comunității recrutați din aristocrație. Înzestrat cu domenii, cu șerbi și cu bogății enorme, ordinul clunisian a fost îndeosebi între 1049 și 1156 una dintre principalele puteri ale creștinătății. Admirat de unii în termeni hiperbolici (Petru Damian socotea ordinul „o adunare îngerească" și asemuia Cluny-ul „paradisului din care mijesc izvoarele celor patru evanghelii care se răspândesc apoi în tot atâtea râuri cât numără virtuțile spirituale"), Cluny era ținta unor atacuri vii din partea altora. Episcopul de Laon!» f8

55. ABAȚIA DE LA CLUNY ÎN 1157 După reconstituirea lui K.J. Conant

Adalberon, la începutul secolului al XI-lea, înfățișa Cluny-ul, într-un poem satiric, ca un șef de armată care rei transformă călugării

în soldaţi trimiţându-i să ia cu asalt regatul Franţei şi lumea întreagă. Sfântul Bernard, în numele spiritului cistercian, a intrat într-o polemică vehementă cu Petru Venerabilul. Importanţa Cluny-ului în istoria artelor este de netăgăduit. Impunând peste tot modelul casei-mame, organizând drumurile de pelerinaj spre Santiago de Compostella şi presărându-le cu biserici, Cluny a reprezentat una dintre forţele care au propagat arta romanică. „În istoria artei romanice, abaţii de Cluny apar pe planul întâi, desigur nu ca inventatorii unei morfologii şi unui stil care au rădăcini mai adânci, ci ca organizatori" (H. F o e i 1 1 o n) (fig. 21). 2 Biserica abaţială. Biserica-model de la Cluny, care nu este, de altminteri, 600

A

„T

56. SECŢIUNE TRANSVERSALA A BISERICII CLUNY III După K.J. Conant nici singurul prototip de biserică romanică, nici chiar singurul model de biserică romanică burgundă (căci Ve-zelay, de pildă, a jucat un rol aproape tot atât de însemnat) este biserica începută de Hugo în 1038, şi numită Cluny III, căci a înlocuit o primă biserică (Cluny I) şi apoi o a doua biserică, înălţată prin 955 – 991 (Cluny II), înfrumuseţată de sfântul Odilo, şi care fusese unul dintre cele mai vechi exemple de plan zis bone-dictin, cu un cor foarte dezvoltat şi cu absidiole descrescând progresiv. Cluny

III era mai întâi o biserică uriaşă, de 181 m lungime, cu cinci nave şi dublu transept. Cronologia construcţiei celor trei biserici clunisiene începe să fie destul de sigură, mulţumită lucrărilor lui Kenneth Conant. Cluny III a fost sfinţită de Urban al II-lea în 1035 şi terminată la începutul secolului al XII-lea. Bolta navei s-a prăbuşit în 1125 şi a fost construită din nou, iar biserica a fost sfinţită din nou de Inocenţiu al III-lea în 1131. I s-a mai adăugat un nartex, şi a fost terminată în secolul al XIII-lea.

601

Cronologia sculpturii rămâne însă foarte controversată. După Kingsley Porter, capitelurile corului (singurele din care mai rămân câteva exemplare, anume celebrele „tonuri ale muzicii" conservate în muzeul abaţiei, şi care atestă importanţa muzicii în ceremonialul

liturgic şi spiritualitatea clunisiană) ar fi anterioare datei de 1095. Dar alţi specialişti, socot, împreună cu Henri Focillon, că în cazul acesta „arta romanică ar, îl început în Burgundia prin faza sa decadentă", căci sculpturile acestea nu sunt decât „bucăţi tratate ca bucăţi în sine" şi nu vădesc spiritul romanic. Cluny III mai primise şi o decoraţie picturală foarte importantă, îndeosebi pe absidă era înfăţişat un colosal Hristos „în măreţie" (en majeşte). Contrariu spiritului de la Câteaux, la Cluny, „atunci când era vorba de glorificarea lui Dumnezeu, nicio strălucire nu putea să pară excesivă" (G. de Valous). Abaţia de la Cluny, vândută în 1798 unui negustor de la Mâcon, a fost distrusă între 1809 şi 1823. Nu a mai rămas decât braţul de sud al marelui transept înălţând clopotniţa octogonală a Apei sfinţite şi turla Orologiului, precum şi o parte de absidiolă (îi. 25 şi fig. 30). (Cf. G. de Valous, le Monachisme Clunisien des origines au XV-e silele, 1935.)

CNUT CEL MARE. Născut prin 1095, fiul lui Swein Forkbeard, rege al Danemarcei, a fost întemeietorul unui mare imperiu danez cuprinzând Anglia (1016) Danemarca (1018), o parte a Norvegiei (1028) şi a coastelor meridionale ale Balticei. A venit la Roma în pelerinaj şi a asistat la încoronarea lui Conrad al

II-lea (1027). Imperiul său nu i-a supravieţuit (fl035).

„COCAGNE", numire a unei ţări fantastice născută din folclor, în care lumea, medievală încearcă în chip mitic să-şi potolească foamea într-un context de foamete mereu ameninţătoare. A inspirat două opere literare încă din secolul al XIII-lea. A fost înfăţişată de Breu-ghel, în legătură directă cu structura socială (îi. 61).

COLONIA. Unul dintre oraşele cele mai importante ale Occidentului medieval. Centru comercial, politic, ecleziastic, artistic (fig. 17, îi. 201 şi 238).

COLUMBAN (sfântul). Eremit irlandez, născut în 543, crescut în mănăstirea Bangor şi venit ca misionar pe continent prin 585. Întemeietor al mănăstirii de la Luxeuil, a ajuns să fie rău văzut în Galia din cauza ostilităţii sale faţă de calendarul roman (privind normele de fixare a Paştilor), a ascetismului său excesiv, a brutalităţii sale faţă de episcopi şi faţă de cei mari. Silit să părăsească mănăstirea de la Luxeuil în 610, a predicat în Elveţia însoţit, printre alţii de sfântul Gali (vezi sf.

Gali), apoi în Italia de nord, unde a întemeiat mănăstirea de la Bobbio în care a şi murit în 615.

COMERŢ. Rolul oraşelor în – (Atlas, hărţile III şi VIII).

CONQUES. Biserica Sainte Foy din Con-ques depindea de o abaţie benedictină întemeiată în secolul al VIII-lea. Înecpând din secolul al IX-lea, a fost un loc de pelerinaj închinat sfintei Foy martirizată la Agen în secolul al IV-lea, şi ale cărei moaşte au fost aduse la Conques

602

În vremea aceasta, iar începând din secolul al XI-lea, a fost un popas pe una din principalele căi de pelerinaj spre Santiago de Compostella, anume calea din Auvergne ducând de la Puy spre Toulouse prin Conques şi Moissac. O biserică înălţată în a doua jumătate a secolului al X-lea s-a dovedit curând prea mică în faţa afluenţei pelerinilor, şi abatele Odolric (1039-lob5) a început clădirea bisericii actuale, terminată în secolul al XII-lea, fiind totuşi una dintre capodoperele cele mai reprezentative ale secolului al XI-lea şi una dintre primele mari realizări ale arhitecturii romanice. Savoarea locală a provinciei se regăseşte la Conques în aspectul sever al pietrei vulcanice şi în originalitatea timpanului, împărţit de lintouri (en bătiere) 1 acoperite de inscripţii. Acest timpan din secolul al XII-lea, consacrat judecăţii din urmă este şi una dintre capodoperele sculpturii romanice, după cum şi tezaurul, conservat în parte, a fost şi este încă unul dintre cele mai bogate tezaure medievale, fălindu-se îndeosebi cu celebra statuie relicvar a sfintei Foy (secolul al X-lea), de aur şi nestemate – capodoperă barbară, a cărei adoraţie de către pelerini a provocat indignarea a doi din învăţăceii şcolii de la Chartres la începutul secolului al XI-lea (îi. 112, 245, 246).

CONSTANTINOPOL (vezi Bizanţ). CONSTRUCŢIA. A fost marea industrie creatoare din evul mediu, de când s-a început folosirea pietrei pentru ridicarea de biserici şi castele (sfârşitul secolului al X-lea). A determinat progresul extracţiei de materii prime, al utilaju1 Adică în formă triunghiulară de fronton.

603

lui, al tehnicilor de transport şi de construcţie (îi. 100 şi 101). A

pus probleme-noi privind mâna de lucru şi finanţarea, (îi. 99).

Maşinile (vezi în text) Materialele (vezi în text) Arhitecţii, zidarii (vezi în text) Casele, oraşele, castelele (vezi în text).

CONVERSIUNEA. E privită cu nădejde şi cu teamă, pentru că sporeşte familia, creştină, dar scade sorţii de mântuire pentru fiecare în parte (proporţia celor aleşi fiind stabilită de Dumnezeu la o cifră fixă). La început a fost urmărită, mai ales folosind forţa (compelle intrare), dar apoi a biruit tendinţa folosirii persuasiunii (prin misionari), dar nu faţă de eretici, când predicarea cedează locul inchiziţiei.

COPIL. Victima principală a demografiei medievale. Multă vreme a fost lipsit de o originalitate proprie şi considerat ca un mic adult.

CORĂBII. Simbol al fragilităţii instituţiilor umane sortite capriciilor valurilor (vezi mare, navă de biserică etc). Mărginite în evul mediu timpuriu la folosirea lor de către piraţi (navele vikingilor), ele evoluează odată cu progresul comerţului maritim, în care se-disting italienii, bascii, hanseaticii. Construcţii de – (îi. 98). Cârmă de etam-bot (îi. 102). Corabie veneţiană (îi. 185)...

CORPORAŢII. Asociaţii de negustori şi meşteşugari ai unui oraş, care reglementau prin statute amănuntele privitoare la meşteşuguri: orare de lucru „calitatea produselor, represiune a fraudelor. Constituiau carteluri, cu scopul de a diminua concurenţa înăuntrul oraşu*>.

lui şi de a menţine monopolul unei minorităţi de maiştri asupra pieţei urbane. Corporaţiile erau adesea dublate de asociaţii religioase fconfrânesi, având sarcina să dea un ajutor material membrilor lor nevoiaşi în caz de boală sau de deces. Aceste frăţii erau puse sub ocrotirea unui sfânt, patronul corporaţiei. Prepozitul (prevdt) negustorilor din Paris, Étienne Boileau, a reglementat la sfârşitul domniei lui Ludovic cel Sfânt corporaţiile din Paris în Cartea Meşteşugurilor (Breslelor) Le Livre des Mitiers redactată între 1260 şi 1270 şi conţinând statutele corporaţiilor pariziene, în scopul unei mai bune supravegheri a aplicării lor. Vitra! iile oferite de corporaţii catedralei din Chartres sunt un document excelent cu privire la viaţa corporaţiilor (îi. 103). (Bibl. corporaţii, artizani, lucrători.)

CORPUL. „Abăminabil înveliş al sufletului” (Grigore cel Mare). Sălaş al viciilor şi al relelor. Se eliberează progresiv şi se afirmă în secolul al XIII-lea în medicină (anatomie), igienă (băi) artă (nuduri). S-a impus întotdeauna clasei feudale ca instrument al forţei fizice.

COR VADĂ (vezi în text).

COSMOGRAFIE. Amestec de cunoştinţe din antichitate şi de interpretări biblice. Este mai ales influenţată de simbolismul şi miturile circulare orientale (îi. 48). (Bibl. Sensibilităţi şi mentalităţi, J. Baltrusaitis).

CREAŢIE. Operă a lui Dumnezeu. Început al istoriei omeneşti. Obiect a numeroase comentarii (Hexaenteron: cele şase cele ale creaţiei, potrivit cu partea de început a Genezei). Model pentru munca ce trebuie să fie esenţialmente „creatoare”.

CREDINŢĂ. Virtute supremă pentru feudali. (Feudalitate, definiţii).

CREŞTINĂTATE. Termen care defineşte prin religie lumea occidentală medievală. Ar fi trebuit, potrivit cu sforţările anumitor împăraţi şi mai ales ale anumitor papi (Silvestru al II-lea, Grigore al VII-lea, Urban al II-lea, Inocenţiu al III-lea, Bonifaciu al VIII-lea) să fie cadrul unic şi de unificare a Occidentului. A rămas pururi un ideal, nu a existat niciodată, din cauza fragmentării statelor, a diversităţii şi a antagonismului de interese naţionale şi de luptă a claselor.

Formarea creştinătăţii (cap. III). Criza creştinătăţii (cap. IV).

CRUCE. Simbol de triumf, apoi de suferinţă. Semn distinctiv al creştinilor. Emblemă a cruciadei. Obiect al unei închinări tot mai accentuate, începând din vremea carolingiană (Rabanus Maurus). Se afirmă hotărât în marea temă a răstignirii pe cruce (îi. 80). Este respinsă de mulţi eretici ca fiind obiectul unui cult scandalos.

(Cf. A. Frolow, La Relique de la Vraie Croix, 1961).

CRUCIADĂ. Ideal al călătoriei peste mări (passage) al recuceririi Ierusalimului pământesc, imagine a Ierusalimului ceresc, concretizat într-o serie de expediţii de la sfârşitul secolului al XI-lea până în secolul al XIII-lea, în care se îmbină avântul religios, impulsia demografică, îndemnul la jaf. A lăsat în urma sa un bilanţ aproape în întregime

negativ pentru Occident. A fost considerată de mulţi ca o himeră nefastă încă din secolul al XIII-lea (vezi J e în v i l-le, Rutebeuf). A cristalizat numeroase aspiraţii ale mentalităţii colective, (fig. 13 şi 14 şi Atlas, harta III). Bibl. Cruciade şi R. Alphan-dery şi A. Dupront, La Chre-tienti et l'idee de Croisade (1954-1959).

CULESUL DE VII. Viţa (îi. 95). Culesul (îi. 97). Fabricarea butoaielor (îi. 192). Vinul.

CURTENIE (COURTOISIE). Comportare şi ideal care se dezvoltă la curţile feudale începând de la sfârşitul secolului al XI-lea. Apare brusc în literatură, îşi află principala sa expresie într-o atitudine nouă faţă de femeie, şi revoluţionează concepţia despre dragoste (îi. 169). (Bibl. Ist. Lit.: R.R. B e z z o – ta, şi Sensibilităţi şi mentalităţi, R. N e 1 1 i).

D

DANTE. Cel mai mare poet italian al evului mediu, născut în 1265, mort în 1321. Aparţinând unei familii florentine de seamă, a luat parte de tânăr la activitatea politică şi s-a distins ca partizan al autonomiei puterii temporale faţă de cea spirituală (De Monarchia), precum şi al independenţei Florenţei faţă de papalitate (ghibelini). Alungat de la putere în 1301, a fost osândit la un exil perpetuu, şi viaţa sa nu a mai fost de atunci încolo decât o lungă rătăcire prin Italia, până la moartea sa la Ravenna. Marele eveniment al vieţii sale a fost întâlnirea cu Beatrice, iubită din adolescenţă, dar care a murit curând, şi a devenit pentru el idealul femeii iubite şi izvorul de inspiraţie pentru Vita Nuova (cca. 1293). Opera sa esenţială este Divina Comedie, vast poem în trei părţi, reprezentare alegorică a unui itinerar ducând de la chinurile iadului la purgatoriu şi la culmile paradisului. În acest drum, poetul este călăuzit succesiv de Virgiliu, simbol al culturii antice, de care era pătruns, şi de Beatrice, simbol al revelaţiei creştine. „Comedia" lui Dante (numită divină tocmai în secolul al XVI-lea) este sublimă summw poetică a cunoştinţelor şi a mentalităţii medievale. Dar ea e cu totul întoarsă spre trecut. Este un grandios monument „reacţionar". În lucrarea scrisă în limba latină – De Monarchia – Dante şi-a exprimat idealul politic al unei creştinătăţi unite sub conducerea

împăratului, vis care a murit odată cu Henric al VII-lea, a cărui venire în Italia (1310 – 1313) trezise în Dante nădejdi zadarnice, în Convivio (Banchetul), lucrarea sa neterminată, el a încercat să dea o enciclopedie asemenea Tezaurului magistrului său Brunetto Latini. Iar în De vulgari eloquentia (în limba latină) a schiţat o încercare de a crea o limbă italiană literară.

DEFRIŞARE, (pădure, ordine monastice fig. 9, 10, 11, 12 şi îi. 2 – 5 şi 26).

DIALECTICA. Artă a raţionamentului folosită în trivium (vezi artele liberale), şi care capătă în scolastică o importanţă de prim-ordin (vezi scolastica). A fost mai ales practicată la Paris, de la Ab61 ard încolo.

605
*?"
r*".
„V

57. SCHEMĂ A UNUI DOMENIU SENIORIAL

1. Rezervă – 2. Loturi ţărăneşti = Te-nures (După Bossuat-Devisse)

DIAVOL. Însoţitorul cel rău din fiece clipă. Ispititorul şi amăgitorul, Puternic prin şireteniile sale. „Vechiul duşman al neamului omenesc". Atenţia de care se bucură în literatura medievală începând din secolul al XI-lea (vezi în text). Diavolul şi iconografia (îi. 74, 76 – 79) DOMENIU. Formă economică a senioriei. Caută să satisfacă toate nevoile economice: cultur? (prin ogoare), culturile specializate (prin vii, după cât îngăduie clima), creşterea vitelor (prin fâneţe, păduri), forţa hidraulică (prin râuri), piscicultura (prin râuri şi iazuri), Se împarte în: porţiunea cultivată direct de senior, îndeosebi mulţumită corvezilor ţăranilor – aşa-zisa rezervă seniorială – şi partea distribuită ţăranilor, aşa-zisele manses sau tenures (loturi ţărăneşti). Proporţia dintre rezervă şi aceste loturi variază, după conjunctura economică şi socială.

DOMINIC (sfântul). Domingo de Guzman, născut prin 1170 la Caleruega, în vechea Castilie, dintr-o familie de mici nobili, ajunge

canonic de Osma. Urmându-şi în 1203 episcopul trimis într-o misiune în străinătate, s-a înfiorat de importanţa câştigată de catharism în sudul Franţei. Contra acestuia nu exista după el altă soluţie decât o luptă dârză folosind predicarea evanghelică. A întemeiat la Prouille o mănăstire pentru femeile eretice convertite, darpropovăduirea sa, ca şi a tovarăşilor săi de apostolat, nu a avut vreun alt succes. Abia după înfrângerea Albigenşilor la Muret (1213) a fost primit la Toulouse de către episcopul Foulques, un fost trubadur (1215). Ducându-se în 1215 la Conciliul al IV-lea de la Lateran, a acceptat bucuros regula pe care i-a hotărât-o în decembrie 1216 papa Honoriu al III-lea. În 1218 – 1219 a pornit pe jos într-o lungă călătorie de la Roma la Toulouse, apoi în Spania, de aici la Paris, Milan şi Roma. A prezidat în 1220 şi 1221 primele mari capitole generale (adunări ale cadrelor de conducere), ale fraţilor predicatori (dominicani) la Bologna, unde a murit în 1221. Ctitorii dominicane (fig. 3) (Cf. M.H. V i e a i r e, Histoire de saint Domini-que, 1957).

DREPT. Concepţie cărturărească a justiţiei care renaşte în secolul al XII-lea, când apare dreptul canonic (Decretul lui Gratian) şi când capătă o nouă viaţă dreptul roman, amândouă consfinţite de

facultăţile de Decrete ale universităţilor din secolul al XIII-lea. (Bibl. Drept şi idei politice).

DRUM. Diferă materialmente de drumul antic: este mai puţin solid, mai puţin stabil, mai puţin rigid. Este calea pe care apucă marea turmă de vagabonzi şi de oameni rătăcitori din loc în loc. Este calea şi simbolul pelerinajului şi a condiţiei omeneşti (homo viator) ţii.6 şi 53).

DUALISM. Formă fundamentală a luptei (duelului) pe care o regăsim în viaţa morală şi spirituală (vezi Maniheism)

DUMNEZEU. Este mai uşor perceput ca Dumnezeu Tatăl, sau ca Fiul, manifestat concret, decât ca Treimea. Este „cel care nu minte niciodată" Şade în cer. Conceput de societatea feudală ca supremul suzeran (vezi sf. Anselm), este capul ierarhiei cereşti.

DUNS SCOT. Scoţianul Duns Scot, născut prin 1266, intră ca monah, la franciscanii din Dumfries în 1281, studiază şi predă la Oxford şi la Paris, apoi la Colonia, unde moare prin 1308. Comentariul

de la Oxford al Sentinţelor, Opus Oxoniense, este cea mai cunoscută dintre operele sale. Ea rupe echilibrul to-mist dintre raţiune şi credinţă. Augus-tinian, Duns Scot aşază voinţa mai presus de raţiune, fiind socotit, de aceea, de Heidegger, ca un precursor al existenţialismului. Deşi subtilităţile sale scolastice făcuseră din el ţinta de predilecţie a atacurilor umaniştilor din secolul al XVI-lea, care îşi bat joc de barbouillamenta Scoţi l, el pregăteşte oare1 Rabelais în lista hazlie a cărţilor din biblioteca mănăstirii Saint Victor.

607

cum ivirea omului Renaşterii prin tăierea căilor raţionale spre credinţă şi prin îngăduinţa lăsată liberului arbitru de a degenera în toate tiraniile.

ECKHART (magistrul Ioan). Născut prin 1260 dintr-o familie de cavaleri din Thuringia, Eckhart îşi face noviciatul la dominicanii din Erfurt, apoi studiile la Şcoala superioară (Studium) a dominicanilor de la Colonia şi la Universitatea de la Paris, dobândind titlul de doctor în 1302. Provincial al Saxoniei (1303), vicar general pentru Boe-mia (1307), provincial al Germaniei (1310), prior de Strasbourg (1313), director al Şcolii superioare (Studium) de la Colonia, el este judecat de către capitolul general al ordinului său la Veneţia, în 1325, pentru doctrina pe care o profesează şi condamnat de papă curând după moartea sa (1329). Misticismul său a fost exploatat de către adepţii aşa-zisei „devoţiuni noi" (devotio moderna): Begarzii şi Fraţii Liberului Spirit, dar deşi e un precursor al pietăţii şi teologiei, mai „directe", ale evului mediu târziu, el rămâne foarte pătruns de scolastică! (Cf. J. Ancelet-Hustache, Maître Eckhart et la mystique rhenane, (1956).

EDUARD CONFESORUL. Rege al anglo-saxonilor (1042 – 1066). Minunile sale (îi. 85).

EDUARD I. Născut în 1240, mort în 1307, fiu al lui Henric al III-lea, s-a suit pe tron în 1272, Opera sa administrativă şi legislativă a făcut din el un „Iustinian englez". În timpul său s-a instaurat echilibrul între puterea regală şi controlul parlamentar (Parlamentul-model din 1295). A dus lupte împotriva galilor şi a dat el cel dintâi titlul de prinţ al Ţării Galilor, moştenitorului coroanei engleze. A purtat război cu scoţienii şi a trebuit să-şi apere posesiunile continentale de ştirbirile

aduse de Filip cel Frumos.

EGINHARD. Născut la Maingau prin 770. Mort în abaţia din Seligenstadt în 840. Biograf al lui Carol cel Mare (Vita Karoli Magni). Studiază la şcoala din Fulda apoi la scola palatii sub îndrumarea lui Alcuin. Secretar al lui Ludovic cel Pios şi preceptor al lui Lotar. Tipul intelectualului laic din vremea carolingiană; istoric şi teolog cultivat şi bisericos.

EPIDEMII. Ele sunt frecvente la o populaţie deficientă fiziologic, grupată în comunităţi şi aglomerări cu o igienă primitivă. Generează panica de contagiune. Se împarte în epidemii „normale", care nu se leagă decât de săraci, şi în epidemii excepţionale, semn al mâniei dumnezeieşti care se abat asupra tuturor claselor sociale. Sunt tot atât de frecvente şi de dezastruoase pentru vite (epizootii).

EREMIŢI. Mulţi din ei sunt pilde vii sau călăuze spirituale, îndeosebi în perioadele de reformă religioasă (secolele XI-XII). Ocupă un td! semnificativ în poemele epice (Chansons de geste). Purced din sf. Ioan Botezătorul şi sfântul Antonie.

Ispitirea sfântului Antonie (îi. 60). (Ei. L'eremitismo în Occidente nei secoli XIXII, LaMendola, 1962; J. Leclercq, Saint Pierre Damien ermite et homme d'Église, 1960).

EREZII. Faţă în faţă cu ortodoxia creştină, care se defineşte treptat în conciliile ecumenice din secolele IV şi V (şi îndeosebi în cel de la Niceea din 325); o seamă de mari erezii frământă lumea creştină din secolele IV şi V. în Occident se manifestă mai ales maniheismul, la care se adaugă priscilianismul în Peninsula Iberică şi arianismul, îmbrăţişat de cei mai mulţi dintre invadatorii germanici (vezi UlfilaJ. Iconoclasmul, care sfâşie Orientul la sfârşitul secolului al VIII-lea, are foarte puţine repercusiuni în Occident. Vremea carolingiană cunoaşte unele certuri teologice, dar ereziile rămân limitate la cercurile restrânse ale clerului mai luminat. Dar în secolul al X-lea se vede cum se dezvoltă în Orient, la bogomili, ecourile trezite iar la viaţă ale vechiului maniheism care se vor răspândi masiv în Occident, în secolul al XI-lea apar ereziile populare. Ţărani, clerici, orăşeni, nobili sunt arestaţi şi condamnaţi ca eretici în Champagne, Perigord, la Arras, la Orléans, la Chilons, la Milan. Ei se referă la Biblie şi la Evanghelii, unii

resping botezul şi îl înlocuiesc prin punerea mâinilor, alţii pun în discuţie însăşi nevoia unei ierarhii ecleziastice. Unele mişcări populare militează doar pentru o reformă a bisericii şi sunt totuşi învinuite de erezie de către adversarii lor. Aşa se întâmplă cu patarinii de la Milan care se ridică împotriva clerului episcopal, de origine nobiliară, acuzat de sintonie. Papalitatea foloseşte aceste mişcări pentru a-şi înfăptui re608

formele pe vremea lui Grigore al VII-lea, dar patarinii se despart de biserică şi se vor confunda în secolul al XII-lea cu Catharii. Aceştia iau pe seama lor temele maniheismului: lupta universală a celor două principii Binele şi Răul; dispreţuirea materiei. Dar mai ales ei opun bisericii o adevărată religie ostilă creştinismului: credinţa în doi zei egali: acel al Binelui şi acel al Răului; refuzul de a da ascultare bisericii întruchipare a răului; refuzul tainelor religioase; organizarea unei ierarhii paralele celei catolice; instituirea unui fel de botez deosebit, consolamen-tum, care e conferit prin punerea mâinilor şi nu prin imersiune. Acest neoma-niheism constituie în secolul al XII-lea o primejdie foarte gravă pentru biserică, deoarece găseşte ecou la toate clasele societăţii şi se răspândeşte foarte iute în Italia de nord, în Provenţa şi în Languedoc. Erezia valdensă este inspirată mai ales de dorinţa practicării sărăciei. Pierre Valdo întemeiază prin 1170, la Lyon, Asociaţia săracilor de la Lyon. Ei critică bogăţia clericilor şi renunţă la bunurile lor pentru a trăi din cerşit. Numărul sporeşte în Dauphin6, în Provenţa, în Piemont, în Lombardia. Biserica lor mai subzistă încă şi astăzi, singura rămasă din toate ereziile medievale. Reacţia bisericii în faţa ereziilor devine în adevăr foarte riguroasă la sfârşitul secolului al XII-lea. Mai întâi, cruciada asmute pe micii seniori din nordul Franţei contra regiunilor cathare sau albigense. Apoi Inchiziţia, care urmăreşte pe eretici, îi judecă după o procedură extraordinară şi predă pe vinovaţi braţului secular. În sfârşit ordinele călugărilor cerşetori (fie al domi609

39 – Civilizaţia Occidentului medieval nicanilor sau predicatorilor, instituiţi în 1215, fie al franciscanilor sau minoriţilor instituit în 1209). Scopul lor iniţial de a lupta contra ereziei prin persuasiune, restaurând puritatea şi sărăcia în chiar sânul bisericii, şi

predicând, se transformă curând: dominicanii sunt sufletul inchiziţiei. Dar în secolul al XIV-lea apar noi erezii: aceea a lui Wyclif şi aceea a lui Jan Hus, condamnaţi de Conciliul de la Costanza în 1415. Ele se răspândesc sub formă de curent antiierarhic, antiritualist şi pietist prin intermediul unor propovăduitori itineranţi. Rezultă o mişcare naţională şi socială de mari proporţii în Boemia (Bibl. Erezii).

ETIENNE DE MURET. Întemeietor al Ordinului de grandmont în 1074 (ordine monastice).

EUROPA. Pentru clerici este una dintre cele trei părţi ale lumii. Este opusă Africii şi Asiei, de pildă în cruciade. Este o noţiune cărturărească ce nu trezeşte reflexe afective, spre deosebire de cea de Creştinătate.

EVA. Femeia, marea păcătoasă. Este opusă Mariei, Eva cea nouă. Atrage şi înspăimântă (îi. 62 – 64, 77 şi 78).

EVUL MEDIU. Expresia de „evul mediu" apare în secolul al XV-lea la umaniştii italieni spre a desemna perioada intermediară între antichitate şi vremurile noi ale Renaşterii (perioadă de regres barbar). Prima utilizare cunoscută a sa este aceea din 1469 a lui Giovanni Andrea, bibliotecar pontifical şi umanist renumit, care făcea distincţia între „cei vechi din evul mediu (media tempestas) şi modernii din vremea noastră". Totuşi, expresia „evul mediu" nu pare să fi fost folosită în mod obişnuit înainte de sfârşitul secolului al XVII-lea. În Germania, ea apare prima oară la filologul şi istoricul Cristofor Keller (Cellarius), care împarte istoria umană în trei părţi: antichitatea, evul mediu (media tempora) şi vremurile moderne. O regăsim în Arca Noe (1666) a istoricului german Georg Horn, pentru care medium aevum se întinde de la marea invazie a popoarelor scitice, în anul 300, până în 1500. Această distincţie a fost consacrată în Franţa de Du Cange în celebrul său Glosar din 1678 (Glossarium mediae et infimae latinitatis). Ea a trecut în limba vulgară în secolul al XVIII-lea, după cum atestă titlul unei opere a lui de Grace, publicată 1789: Tableaux his-toriques et chronologiques de l'histoire ancienne et du Moyen-Age. După ce noţiunea evului mediu a fost readusă la modă şi la preţuire de romantici, termenul care o desemna şi-a pierdut treptat, în cursul secolului al XIX-lea, sensul său peiorativ. Victor Cousin îşi aduce şi el

mărturia, scriind în 1840: „După ce au cârtit crunt împotriva evului mediu, acuma se apucă toţi să-l cerceteze cu însufleţire şi cu pasiune". Dar mai rămân unele prevenţii, după cum mărturiseşte Renan: „Evul mediu e pentru vremurile moderne, ceea ce e vremea eroică pentru antichitate". În periodizarea istoriei, istoricii occidentali situează de obicei sfârşitul evului mediu în 1453 (luarea Constantinopolului de către turci) sau în 1492 (descoperirea Americii), iar istoricii marxişti, în secolul al XVII-lea. Data la care începe este foarte controversată: conversiunea lui Constantin? invaziile barbare? sfârşitul Imperiului de Apus? sau cumva întreruperea relaţiilor maritime între Orient şi Occident după cuceririle arabe? Marxismul dă o definiţie originală evului mediu: pentru istoricii marxişti el constituie „acea fază de dezvoltare istorică a umanităţii în cursul căreia modul de producţie feudal a dominat în cea mai mare parte a ţărilor Asiei, Europei, şi într-un număr de ţări din Africa. Evul mediu este epoca apariţiei, dezvoltării şi decăderii pe scară mondială a modului de producţie feudal, a raporturilor sociale feudale" (vezi Introducerea). (Ei. Biriukovici şi Leviţki, Istoria Universală, 1957.)

EVREI. Socotiţi ucigaşii lui Hristos. Sunt necesari ca ţapi ispăşitori şi cămătari. Adesea consultaţi pentru cunoştinţele lor (rabinii). Sunt obiectul unei ostilităţi şi excluderi crescânde începând din secolul al XI-lea (îi. 57 Bibl.: evrei).

EXCLUŞI. Diferiţii paria ai societăţii medievale: evreiţii. 57) eretici, străini, infirmi şi mai ales leproşiţii. 127). Iov (îi. 129). Balada spânzuraţilor (îi. 130).

FABLIAUX. Povestiri comice în versuri compuse mai ales în Picardia la sfârşitul secolului al XII-Ieasau în secolul al XHI-laa. Cam 150 din aceste opere în genere anonime au ajuns până la noi. Autorii lor, înzestraţi cu o puternică vervă satirică, iau în răspăr idealurile şi felul de a fi al claselor dominante: seniorii şi clerul. Ele sunt esenţialmenle

610

antifeudale, anticlericale şi opuse spiritului de curtenie (anticourtois). Înfăţişează de preferinţă – fie că şi-ar bate joc de ele, sau ba – sentimente vulgare: lăcomia, pofta neînfrânată, vădit

îndreptate spre scandalizarea ascultătorilor, şi ajungând uşor la obscenitate. Ele captează o parte din temele folclorice, din care o altă parte pătrunde în romanele şi cântecele epice (chansons de geste). Se pare că au fost deosebit de preţuite în mediile burgheze orăşeneşti, dar savoarea lor este mai ales rurală. Un singur ciclu s-a dezvoltat pornind de la fabliaux, acel al vulpoiului. Le Roman de Renart (Bibl. Ist. Lit.: Per Nykrog (1957).

FAMILIE. Celulă esenţială a societăţii medievale. Evoluţia ei merge, în linii mari, de la familia largă agnatică (vezi NEAM lignage în ce priveşte casta militară) la familia în sens restrâns, redusă la ascendenţii şi descendenţii direcţiţii. 171).

FAUR. Artizan magic. Apare în Chansons de geste, unde făureşte săbiile eroilor. Este admirat şi temut. Sigurd şi uciderea fauruluiţii. 69, 70).

FECIOARA. Fecioara Maria, noua Evă, al cărei cult, lipsit de relief în tot timpul evului mediu timpuriu, se dezvoltă prodigios cu începere din secolul al XI-lea, însufleţind marele avânt al spiritualităţii şi artei mariale. Virginitatea este o stare ideală mai ales pentru femeie (oare dintr-un dezechilibru demografic între sexe?) (îi. 66). Fecioara şi copilul (îi. 219 – 222).

FEMEIA. Întrupare şi mijloc de acţiune a diavolului.

Promovarea şi limitele eiţii. 77 şi 78). Vezi Eva şi Fecioara.

FEUDALITATE (folosirea ideologică a termenului). 1. Termenul de „feudalitate" a apărut mai întâi la juriştii englezi (H. Spelman, de pildă) în secolul al XVII-lea. El desemnează la origine regimul juridic al feudei, singurul element rămas viu în acel moment din vechiul regim medieval. Acest termen, punând accentul pe aspectul real al sistemului feudal, lasă în umbră relaţiile personale, lipsite de semnificaţie în vremea aceasta. De aici vine confuzia de exprimare oare caracterizează în această privinţă secolul al XVIII-lea şi o bună parte a secolului al XIX-lea, cuvântul de feudalitate fiind folosit ca sinonim al regimului funciar al loturilor ţărăneşti (tenures). Confundându-se împreună supuşi cu vasali, senioria cu feudalitatea, s-a ajuns la calificarea de drepturi feudale dată acelora care grevau loturile ţărăneşti (tenures) şi care au fost desfiinţate în Franţa în noaptea de 4 august 1789. De fapt,

revoluţia din 1789 s-a legat mult mai mult de senioria rurală decât de feudalitatea propriu-zisă, care era moartă de mult. 2. Totuşi, încă din secolul al XVIII-lea unii autori au considerat feudalitatea dintr-un punct de vedere politic. Bou-lainvilliers (Histoire de l'ancien gouvernement de la France, 1727) preamăreşte această epocă în care domnea nobilimea. Montesquieu, dimpotrivă, o consideră ca o perioadă din istorie caracterizată prin fracţionarea puterilor publice, şi atribuie regilor Jmeritul de a fi zdrobit feudalitatea pentru a restabili ordinea. Voltaire, în sfârşit, în Essai

611 39*

5 «y fes Moeurs (cap. XXXIII) subliniază faptul că „feudalitatea nu este un eveniment. Este o formă foarte veche care subzistă în trei sferturi din emisfera noastră, cu administraţii diferite".

3. Definiţia actuală admisă de cea mai mare parte a istoricilor feudalităţii a fost definită treptat în cursul secolului al XIX-lea. Guizot, Michelet, Fustel de Coulanges, Savigny, Stubbs şi mulţi alţii s-au silit să definească importanţa legăturilor personale a feudei şi a locului regimului feudal în state.

4. Pentru Marx şi istoricii marxişti, feudalitatea este cu totul altceva decât o metodă de guvernare. Pentru ei, în adevăr, ea constituie un anumit tip de organizare economică şi socială, care se caracterizează prin domeniu şi seniorie, şi în care feuda nu mai intervine decât ca o manifestare secundară, limitată la clasa superioară, şi care nici nu este întotdeauna prezentă. Sistemul feudal se integrează în istoria societăţilor între sclavagism – caracteristică a societăţii antice – şi capitalism. Cronologic se situează între sfârşitul Imperiului roman şi „revoluţiile burgheze" din secolele XVI şi XVII. Feudalismul – cum spun de preferinţă istoricii marxişti – înseamnă un progres în dezvoltarea forţelor de producţie, în măsura în care în societatea feudală servajul (iobăgia) s-a substituit sclaviei şi a evoluat el însuşi spre libertate şi spre însuşirea (l'appropriation) individuală a pământului de către ţărani. Pentru Marx, ceea ce caracterizează economia feudală este într-adevăr proprietatea feudalilor asupra pământului, combinată cu mica exploatare independentă a ţăranilor: una dintre consecinţele feudalismului a fost deci, apariţia unor forme,

mai democratice, ale proprietăţii rurale. Marx a subliniat acest aspect în Capitalul (I, cap. 24): „În toate ţările Europei producţia feudală este caracterizată prin împărţirea solului între cel mai mare număr cu putinţă de supuşi. Puterea seniorului feudal nu stătea în totalul rentelor sale, ci în numărul supuşilor, şi acesta depindea de numărul cultivatorilor exploatând pământul pe seama lor". Libertatea acestora nu a încetat de a creşte în cursul perioadei feudale, în timp ce renta feudală, la început percepută sub formă de muncă, era plătită apoi în bani. Pentru ca trecerea spre capitalism să devină posibilă, trebuia – după cum explică Marx – ca toţi ţăranii să fie eliberaţi de rămăşiţele de dependenţă personală – ceea ce s-a produs în Occident în secolul al XIV-lea – şi, pe de altă parte, să fie lipsiţi de toate garanţiile de existenţă pe care li le garantau vechile instituţii feudale. Într-o primă etapă deci, servajul a dispărut şi ţăranul a ajuns de fapt (pratiquement) proprietarul pământului pe care îl exploata (situaţia tenancierului francez, a copyholder-uhxi englez). Dar apoi a fost alungat fie de statul feudal (mai ales în monarhiile naţionale), care s-a apucat să exploateze pe micii producători, fie de un embrion de burghezie. Seniorii feudali şi burghezii comercianţi asociaţi împreună „au expropriat atunci pe ţărani (de exemplu, în Anglia apar aşa-zisele enclosu-res), ceea ce a creat condiţiile favorabile pentru avântul capitalismului.

612

FEUDALITATE (definiţii). Feudalitate, în sensul precis al termenului, înseamnă legături feudovasalice. Este un ansamblu de instituţii creând obligaţii de ascultare şi de servicii din partea unui om liber, zis vasal, faţă de un alt om liber, zis senior, şi obligaţii de ocrotire, şi de întreţinere din partea seniorului faţă de vasalul său. În schimbul fidelităţii sale, vasalul primea de la seniorul său posesiunea ereditară a unei feude. În sensul larg, termenul înseamnă societate feudală, adică un sistem de organizare economică, socială şi politică întemeiat pe legăturile de la om la om, în care o clasă de luptători specializaţi – seniorii subordonaţi unii altora prin ierarhia legăturilor de dependenţă – domină o ţărănime care exploatează pământul şi le pune la îndemână mijloacele de trai.

FEUDĂ (fief). Este o concesie (în general sub formă de pământ,

uneori – mai ales începând din secolul al XIII-lea – de bani: fief-rente, fief de bourse) atribuită gratuit de un senior vasalului său pentru a-i oferi întreţinerea la care are drept în schimbul fidelităţii sale şi a-l pune în măsură să-i presteze seniorului serviciul cerut. La început simplă plată a vasalităţii, feuda ajunge curând punctul de plecare al unor servicii ce vor fi pretinse.

FIDELITATE sau credinţă (foi). Jură-miut prestat de vasa.1 pe un obiect sacru, îndată după ceremonia omagiului, pentru a pune în paza lui Dumnezeu legămn: tele contractate şi a le conferi un caracter irevocabil (Bibl. Feudalitate ţi seniori).

613

FIER. Multă vreme foarte rar, prin comparaţie cu lemnul. Obiect al unei atenţii deosebite şi al unor minuniţii. 148).

FILIP AUGUST. Filip al II-lea August, rege al Franţei, născut la Paris la 12 august 1165, mort la Nantes la 14 iulie 1223. Uns la Reims în 1179 pe când „trăia tatăl său Ludovic al VII-lea. La moartea acestuia (1180) (fig. 25), comitele de Flandra asumă regenţa, se rupe de Filip (1181) şi ridică împotriva lui o coaliţie feudală. În 1186 Filip al II-lea şi-a înfrânt toţi duşmanii, şi smulge comitelui de Flandra regiunea Amiens-ului şi Vermandois-ului. În afară poartă neîncetat lupte contra regilor Angliei, folosind certurile dintre Henric al II-lea (mort în 1189) şi cei doi fii ai acestuia Richard Inimă de Leu (mort în 1199) şi Ioan fără Ţară. Opera sa este comparată de contemporani cu aceea a lui Carol cel Mare. El a mărit foarte mult domeniul regal şi-a extins autoritatea asupra tuturor marilor feudali sprijinindu-se pe biserică şi pe oraşe. Rolul său internaţional a fost considerabil, atât în legătură cu criza din sânul monarhiei engleze (Marea Chartă, 1215) cât şi cu treburile Imperiului. Victoria de la Bouvines (27 iulie 1214) a consfinţit biruinţa lui Frederic al II-lea asupra concurentului său Otto de Brunswick şi superioritatea puterii regale capeţiene asupra feudalităţii din nord. Rolul său în cruciada a III-a (fig. 13).

FILIP CEL FRUMOS, Filip al IV-lea, născut în 1268 şi mort în 1314, fiul lui Filip al III-lea cel Viteaz şi nepot de fiu al lui Ludovic cel Sfânt, s-a suit pe tron în 1285. Personalitate nu îndeaÂS

juns cunoscută, rămasă enigmatică. Domnia sa pare a se opune

celei a lui Ludovic cel Sfânt, ca o legendă neagră opusă unei legende de aur: scandaluri familiare (ale nurorilor regelui la turnul Nesle), procese lipsite de orice ruşine şi persecuţii contra evreilor, lombarzilor (negustori şi bancheri italieni) templierilor, corporaţiilor, mutaţii mone «tare (devalorizări) care îi atrag din partea duşmanilor săi epitetul de „falsificator de bani". Asistăm de fapt la începutul marii crize din secolul al XIV-lea. Filipcel Frumos şi sfetnicii săi ieşiţi din facultăţile de drept, aşa-zişii „legişti", profită de împrejurări pentru a întări centralizarea monarhică şi a umili papalitatea folosind de pildă atentatul de la Anagni împotriva lui Bonifaciu al VIII-lea, pentru a-i smulge recunoaşterea independenţei şi suveranităţii regale în domeniul temporal (Cf. K. W e ne k, Philip der Schöns von Frankreich, seine Personlichkeit und dos Urteil der Zeitgenossen, 1905).

FLORARII. Culegeri de semnificaţii simbolice ale florilor. Formă religioasă a ierbarelor.

FLORILEGII. Culegeri de citate din aşa-zisele autorităţi care vehiculează ce este esenţial în cultura de bază a evului mediu.

FOAME (vezi foamete).

FOAMETE, valuri de – Foamea este o consecinţă a păcatului dintâi, o pedeapsă a greşelii săvârşite. Valurile de foamete inerente structurilor tehnice şi economice ale evului mediu, regresează puţin (faţă de nivelul general al acestui flagel) în secolul al XIII-lea, pentru a reapare apoi la începutul secolului al

XIV-lea.

Ţara Ghiftuielii (Cocagne) (îi. 61).

(Cf. F. Curschmann, Hungersnâte im Mittelalter, 1900).

FONTENAY. Abaţie cisterciană (îi. 10 şi fig. 29).

FRANCI. Ascensiunea lor în Occident în secolul al VIII-lea. Francii sub conducerea lui Clovis (fig. 1, 2, Atlas, harta II).

FRANCISC DE ASSISI (sfântul). Născut la Assisi în 1182, fiu al unui bogat negustor postăvar, Pietro di Bernardone. Ca tânăr, l-a pasionat arta trubadurilor şi a ajuns conducătorul voios al tineretului bogat şi fără griji din Assisi. Rănit şi făcut prizonier într-o luptă contra Perugiei, el a avut o viziune care l-a determinat să se retragă în singurătate, dedându-se rugăciunii. Viziunea repetată a lui Hristos şi

experienţa unui pelerinaj la Roma în chip de cerşetor, l-au dus la ruperea cu tot trecutul: la despuierea de toate bunurile sale, la despărţirea de familia sa şi la străduinţa de a-l imita pe Hristos întru toate. La cererea Lui de a-i reclădi biserica, el a căutat să-i dea ascultare, şi în sens material (repararea bisericii sfântului Da-mian şi construirea Porţiunculei la Assisi), şi în sens spiritual. Deşi laic, s-a apucat să predice şi a fost urmat de câţiva discipoli pentru care a întocmit o regulă (azi pierdută), supusă în 1209 aprobării lui Inocenţiu al III-lea. Ordinul s-a dezvoltat iute, mai întâi în Italia, completat de un „al doilea ordin" pentru femei întemeiat (1212) de sfânta Clara, o doamnă nobilă din Assisi, şi un „al treilea ordin" (Tiers Ordre) pentru

acei care nu voiau să-şi părăsească familia şi casa. În 1219 a plecat spre Locurile sfinte unde a contractat o boală de ochi care l-a lăsat aproape orb. În urma unor disensiuni ivite înăuntrul ordinului, papa Honoriu al III-lea i-a impus împotriva voinţei sale să redacteze o nouă regulă mai amănunţită (1223). S-a retras în singurătatea de la Verna unde a primit stigmatele în ziua de 14 septembrie 1224, ziua Crucii. A murit la Assisi la Porţiuncula în ziua de 3 octombrie 1226. Cardinalul Hugo-lin „ocrotitorul" Ordinului, ajuns papă (Grigore al IX-lea) l-a canonizat la 16 iulie 1228. Fratele Ilie (Elie), vicar general al Ordinului fraţilor Minoriţi (franciscani) a pus să fie strămutat trupul sfântului (1230) pe locul unde a şi început clădirea minunatei bazilici ce-i este închinată (vezi Assisi). În afară de regula Ordinului (redactată de două ori) sfântul Francisc a mai lăsat scrieri spirituale dintre care şi vestitul Cântec de laudă al tuturor făpturilor şi un Testament scris puţin înaintea morţii sale, îndemnându-i pe fraţi să nu uite obligaţia lor de a îmbrăţişa sărăcia, trăind doar din munca mâinilor lor şi din cerşit. Sfântul Bonaventura a scris viaţa lui oficială, iar în secolul al XIV-lea au fost adunate împreună în Fioretli povestirile populare şi legendare asupra existenţei sale.

FRĂŢII (Confrânes) vezi Corporaţii.

FREDERIC I BARBAROSSA. Născut prin 1123 şi mort în 1190, duce de Suabia, nepot al lui Conrad al III-lea, ales în 1152 ca

descendent al celor două familii rivale Welf şi Waiblingen (guel-fii şi ghibelinii), încoronat împărat la

615

Roma în 1155. A căutat să afirme autoritatea impsrială în Italia şi în Germania cu rezultate diverse. În Italia, ajutat de juriştii din Bologna, a luptat atât contra papei Alexandru al III-lea, căruia i-a ridicat împotrivă trei anti-papi, cât şi contra oraşelor lombarde, care după ce s-au prefăcut că îi acceptă pretenţiile la dieta de la Roncaglia (1158), i-au pregătit înfrângerea umilitoare de la Legnano în 1176. Dar prin pacea încheiată cu papa, la Veneţia (1177), el redobândeşte, în schimbul unor concesiuni de prestigiu, cea mai mare parte a drepturilor sale, dacă nu şi a puterii sale în Italia. În Germania el s-a luptat cu mai mult succes împotriva marilor feudali şi a reuşit să alunge din ţară pe cel mai puternic dintre ei, Henric Leul. În 1190, când se îndrepta spre locurile sfinte, în fruntea unei armate în cursul cruciadei a III-a (fig. 13) s-a înecat într-un râu al Ciliciei. Cum nu a putut fi găsit cadavrul lui, s-a născut o legendă cum că nu a murit, ci doarme într-o peşteră din muntele Kyffhauser din Thuringia în aşteptarea clipei de a se reîntoarce iarăşi în fruntea poporului german. Această legendă s-a confundat mai mult ori mai puţin, începând din secolul al XIII-lea, cu o serie de mituri milenariste legate de persoana lui Frederic al II-lea, „împăratul vremurilor din urmă".

FREDERIC AL II-LEA. Născut în 1194, mort în 1250. Fiu al împăratului Henric al VI-lea şi al Constanţei, fiica lui Ro-geriu al II-lea al Siciliei, a ajuns după moartea tatălui său rege al Siciliei (1198). Papa Inocenţiu al III-lea, tutorele său, a sprijinit alegerea sa ca rege

I

IA

al Germaniei în 1211 – 1212, şi Honoriu al III-lea l-a încoronat ca împărat la Roma în 1220 (îi. 132) dar începând din 1228, a susţinut o luptă violentă contra papilor Grigore al IX-lea şi Inocenţiu al IV-lea. În 1229, deşi excomunicat, a plecat în cruciadă spre locurile sfinte şi a obţinut de la musulmani, prin tratat, restituirea Ierusalimului unde a fost încoronat la 18 martie (fig.14). S-a interesat mai mult de Italia decât de Germania. A vrut să domnească întocmai ca un monarh

oriental, adunând în jurul său savanţi creştini, evrei şi arabi, interesându-se de ştiinţe, alcătuindu-şi o menajerie, scriind un tratat despre arta dresării şoimilor de vânătoare, care este o adevărată lucrare de zoologie, înconjurându-se de un harem şi de eunuci, dând statelor sale italiene o legislaţie remarcabilă (constituţiile de la Melfi în 1231, întemeierea unei universităţi de stat la Neapole în 1224), şi vădind în multe împrejurări o cruzime exemplară. Figură enigmatică, seducătoare a primit din partea contemporanilor săi caracterizarea de Stupor mundi et immutator mirabilis. A favorizat o viziune legendară a persoanei şi a misiunii sale transfigurate în imaginea mitică a „împăratului de la sfârşitul vremurilor" chemat să readucă ps pământ vârsta de aur, în timp ce adversarii săi îl identificau cu Antichristul. (Bibl. Drept şi idei politice: E. K a n – torowicz).

FRESCĂ (vezi în text) (Cf. Paul Henri Michel, La Fresque romaine, 1961).

FRICA. Sentiment foarte răspâniit sub forma sa individuală, dar mai ales sub cea colectivă, în faţa calamităţilor şi a spaimei iadului.

FULBERT DIN CHARTRES. Episcop şi teolog, născut prin 980, mort la Chartres în 1028. A pus să se construiască o nouă catedrală şi a dat o mare dezvoltare şcolii episcopale (îi. 163).

FUNERALII (vezi în text).

G

GEOFFROY DE MONMOUTH. Născut prin 1100, mort în 1154, cleric de Oxford, episcop de Saint Asaph (1151), autorul unei istorii a regilor Britaniei, Historia Regum Brittaniae, între 1139 şi 1147, în care apare primul nucleu al legendei arturiene.

GEOGRAFIE. E inexactă, alcătuită din rămăşiţe ale ştiinţei antice, şi mai ales simbolică. E legată de progresele navigaţiei (primul portulan e din mijlocul secolului al XIII-lea). Personificarea celor trei continente este una din temele favorite ale iconografiei romanice (îi. 47). Cartografie (îi. 52).

GERBERT (vezi Silvestru al II-lea). GSRWGNY-DES-PRES. Biserică înălţată de Teodulf, episcop de Orléans la începutul secolului al IX-lea şi celebră prin mozaicul său (îi. 45).

GEST. Noţiune capitală în civilizaţia medievală.

GHELK1 sau Gjelfi; vezi şi GHIBELINI sau Gibelini.

GHIBELINI. La moartea împăratului Lothar (1138), partizanii lui Conrad al III-lea de Hohenstaufen, zis Waibling, 616

v; –, după numele castelului său Waiblin-gen, au primit această numire de Wai-blingi sau ghibelini, în timp ce acei ai lui Henric de Bavaria, din familia Welfilor, erau numiţi guelfi sau ghelfi. Aceşti doi termeni, care desemnează în Germania secolelor XII şi XIII pe partizanii pretendenţilor la tronul imperial aparţinând celor două familii rivale, desemnează în Italia între secolele XII şi XV pe partizanii papei (ghelfii) şi pe cei ai împăratului (ghibelinii).

GIOACCHINO DA FIORE (Joachim de Flore), cistercian calabrez născut prin 1135, mort în 1202. S-a retras în 1188 sau 1189 în Sila, unde a întemeiat, la San Giovanni în Fiore, o comunitate de eremiţi a căror regulă a fost aprobată de papa Celestin al III-lea, în 1196. Principalele sale opere sunt: Concordia IArmonia) dintre Vechiul şi Noul Testament, un Comentariu asupra Apocalipsului, Psaltirea celor zece coarde şi o Carte de Figuri, descoperită în 1937, în care gândirea simbolică este expusă sub formă de desene şi figuri. În tot cursul secolului al XIII-lea şi după aceea a exercitat o foarte mare influenţă prin teoria sa asupra istoriei împărţite în trei epoci: a Tatălui (sau Vechiul Testament), a Fiului (sau Noul Testament), a Duhului Sfânt, care va veni. Această ultimă epocă trebuie să aducă dispariţia bisericii şi a societăţii corupte, care aveau să lase locul unei biserici spirituale, alcătuite din „adevăraţi" sfinţi, călugări trăind în mănăstiri regenerate, imagine a paradisului. Atunci va fi domnia Evangheliei eterne. Aceste idei milenariste au influenţat pe mulţi eretici din secolul al XIII-lea şi au inspirat pe partizanii sărăciei absolute din sânulordinului franciscan. Gândirea sa, care a avut efecte revoluţionare, era de fapt foarte „reacţionară" şi preconiza o reîntoarcere la vremea de aur primitivă. (Cf. H. Grundmann, Neue Forschungen iiber Joachim von Fiore, 1950; A. C r o e e o, Gioacchino da Fiore la piu singolare ed affascinante figura del Medioevo cristiano, 1960).

GIOTTO, născut în 1266, mort în 1337. Pictor, mozaicar şi meşter constructor florentin, elev al lui Cimabue şi al lui Cavallini, format în marile centre de la Florenţa (baptisterul) Roma şi Assisi

(bazilica sfântului Francisc) la sfârşitul secolului al XIII-lea. Purtând pecetea „bizantinismului neoclasic şi romanizat" el se depărtează de el prin vioiciunea expresiilor, prin limbajul fizionomiilor, care se adaugă la calitatea monumentală a stilului său (A. Chastel). îmbiat de mai toţi mecenii şi de principalele şantiere de atunci, el a lucrat pe rând la Roma (mozaicul „Navicelei" de la sfântul Petru, 1300), la Assisi (fresca legendei franciscane din bazilică, între 1300 şi 1310), la Padova (frescele capelei Scrovegni à l'Arena 1303 – 1305), la Florenţa (frescele capelelor Bardi şi Peruzzi şi ale bisericii Santa Croce între 1317 şi 1325), la Neapole, unde a pictat pentru regele Robert de Anjou o seamă de opere azi pierdute, ca de pildă o galerie a oamenilor iluştri, la palatul de l'Uovo. Chemat la Milan de familia Sforza. el a fost reţinut de florentini, Consiliul încredinţându-i prin decret, în 1334, conducerea tuturor lucrărilor comunale de arhitectură şi urbanism. El s-a consacrat mai ales şantierului catedralei şi a în617

tocmit planurile clopotniţei (campanile), dar a murit curând. Stilul său, plin de o mare putere de organizare şi văzând o calmă monumentalitate, a fost comparat cu acela al statuilor din catedralele gotice, al poeziei lui Dante, al „sumelor" teologice datorate marilor scolastici ai secolului al XIII-lea. Pictor al legendei franciscane, dar urând sărăcia, împotriva căreia a scris un poem, el pare să-i fi dat bogatei burghezii florentine stilul care se potrivea nevoii ei de a se afirma şi de a-şi afirma valorile. Dante a văzut în el pe primul „artist", prima mare individualitate din istoria artei. (Cf. E. Rosenthal, Giotto in der mittelalterlichen Geisterent-wicklung, 1924; F. Antal, Florentine painting and its social background, 1947).

GLABER (Radulfus sau Raoul), cronicar francez din secolul al XI-lea. GOLIARZI (Goliards). Anumite texte din secolele XII şi XIII menţionează pe un Golias, figură legendară, calificat drept episcop sau pontifice, străbun al unei mari familii de clerici: goliarzii numiţi şi vaganfii sau clericii rătăcitori. Această familie, care pare să se ivească prin secolul al X-lea, sporeşte odată cu şcolile urbane în secolele XI şi XII, dar devine un grup hotărât excentric în secolul al XIII-lea, odată cu stabilizarea mediului şcolar în corporaţiile universitare. Este un mediu anarhic, destul de aproape de acel al „cupletiştilor" (chansonniers)

noştri intelectuali (şi Ab-lard a compus cântece goliardice), împins spre poezia bahică, erotică, anti-clericală, de o comportare „modernă". Giraud de Barry scrie la începutul secolului al XIII-lea: „Golias, atât de celebru în zilele noastre, era un parazit, un stricat. Ar fi fost mai bine numit Gulias căci era dedat lăcomiei şi desfrâului. Dar deşi bădăran, ştia destulă carte: a aruncat pe gură (vomi) multe cântece, atât metrice cât şi ritmice, tot atât de lipsite de ruşine cât şi de socoteală, îndreptate împotriva papei şi a curţii romane". Unii goliarzi s-au „cuminţit" şi au făcut carieră, ca aşa-zisul Arhipoet (născut între 1130 şi 1140) ocrotit al lui Reginald din Dassel, arhiepiscop al Coloniei şi cancelar al lui Frederic Barbarossa. Mulţi au rămas anonimi, şi operele lor sunt păstrate în culegeri numite adesea Carmina Burana, de origine franceză şi mai ales germană. Prima din ele numită Chansonnier de Cambridge (vas. Og. 5, 35) datează din secolul al XI-lea. Cea mai celebră vine din abaţia Benedictbeuern; a fost scrisă în secolul al XIII-lea şi se păstrează la Biblioteca Naţională din München (Clm 4660) (îi. 51).

Goliarzii şi ţăranii (Bibl. Ist. Lit.: O. D o b ia eh e-Rojdeswens ky; H. Waddell).

GRAMATICĂ. Ştiinţă de bază: temelie a triviului şi a artelor liberale.

GRECI (vezi Bizanţ).

GREGOIRE DE TOURS. Primul istoric al Franţei născut în 538, mort în 595. Aparţinea nobilimii senatoriale galo-romane. A ajuns episcop de Tours la treizeci şi cinci de ani. Cultura sa, relaţiile sale, importanţa scaunului său episcopal au făcut din el unul din oamenii cei mai bine informaţi din vremea sa. Istoria Francilor, redactată de el în zece volume, într-un stil viu şi concret, 618

constituie cel mai bun şi adesea unicul izvor pentru cunoaşterea istoriei, a moravurilor şi a mentalităţilor din Galia merovingiană. Istoricitatea sa este incontestabilă, cel puţin în ce priveşte ultimele cinci cărţi, care corespund domniei nepoţilor lui Clovis (575 – 595). Apărător intransigent ai drepturilor bisericii, grijuliu de a împăca între ei pe regii care îşi împărţeau stăpânirea asupra Galiei, el apare ca tipul episcopului din evul mediu timpuriu. Având drept hrană intelectuală

Biblia, dar şi pe Virgiliu şi pe Salustiu, el vădeşte totuşi, prin mediocritatea stilului său latin, declinul culturii în aceste vremuri de iier. Personalitate complexă şi interesantă, acest „Herodot francez" luminează perioada puţin cunoscută când se încheie antichitatea şi începe evul mediu.

GRIGORE CEL MARE. Născut prin 540, mort în 604. Dintr-o familie patriciană romană, dă dovada capacităţii sale de prefect, în 573 organizând aprovizionarea Romei. Pe domeniile sale patrimoniale el întemeiază şase mănăstiri în Sicilia, şi se retrage el însuşi într-o altă ctitorie a sa – a şaptea – de pe muntele Caelius, la Roma. Pelagiu al II-lea îl rânduieşte diacon şi îl trimite ca apocrisiar (ambasador rezident) la Constantinopol. Numit papă împotriva voinţei sale în 590, în timpul unei grave epidemii de ciumă neagră la Roma, el organizează lupta materială şi spirituală împotriva flagelului. Încredinţat de iminenţa sfârşitului lumii, ci vrea să-i aducă pe cât mai mulţi creş. tini în starea cuvenită pentru a întâmpina judecata din urmă. El apără Roma

619

şi statele bisericii contra longobarzilor, trimite pe călugărul Augustin cu un grup de misionari să predice din nou Evanghelia în Anglia. El compune opere de îndrumare pastorală, care fac din el unul dintre ctitorii pietăţii şi spiritualităţii medievale, mulţumită influenţei pe care o exercită de-a lungul întregului ev mediu: astfel un comentariu moral al cărţii lui Iov (Moralia în Job, îi. 159), un manual pastoral (Liber regulae pastora-lis), comentarii asupra Vechiului Testament. Dialoguri, dintre care al doilea este consacrat în întregime vieţii şi minunilor sfântului Benedict. A reformat cântul liturgic (de unde vine şi numele de cânt gregorian) (îi. 35). (Cf. J. de V a 1 o is, le Chant Grigorien, 1963.)

GRIGORE AL VII-LEA. Hildebrand, un toscan dintr-o familie de seamă, s-a născut prin 1015 – 1020; întreaga carieră şi-a desfăşurat-o în curia romană şi a fost unul dintre primii artizani ai reformei bisericii, pornită de papii Leon al IX-lea (1048-1054) şi Nicolaie al II-lea (1058 – 1061), al cărui colaborator a fost. Acesta reformase modul de alegere pontificală, rezervată de acum încolo cardinalilor.

Devenit papă în 1073, a rezumat în 27 de propoziţii, Dictatus papae, (1075) principiile care trebuiau să asigure supremaţia papalităţii, necesară, după credinţa sa, pentru a duce la bun sfârşit reformarea bisericii: numai pontificele roman este universal; el singur poate să depună sau să absolve pe episcopi; el poate să depună pe împăraţi: toate judecăţile sunt supuse îndreptării sale; el nu poate fi judecat de nimeni. Biserica romană nu s-a înşelat niciodată, şi după cum mărturiseşte jlir

Scriptura, nu se va înşela niciodată. Pretenţia lui Grigore al VII-lea de a aşeza sacerdoţiul mai presus de imperiu a dus la un conflict violent cu împăratul Henric al IV-lea. Se părea mai întâi că el a rămas biruitor, dar a fost înşelat de smerenia simulată a împăratului la Ca-nossa (1077). În 1084 Henric al IV-lea pune stăpânire pe Roma, şi numai datorită sprijinului normanzilor lui Robert Guiscard, papa se poate refugia la să-lerno unde moare în 1085. El a dat o impulsie hotărâtoare scoaterii bisericii de sub tutela principilor şi a seniorilor laici. Lupta contra Simoniei şi pentru celibatul preoţilor nu avea să fie mai puţin importantă pentru independenţa ordinului clerical. Urmaşii săi aveau să ducă mai departe opera sa numită pe drept cuvânt „reforma gregoriană". În sfârşit, în lupta sa contra seniorilor laici, unele fraze scăpate au avut un adânc răsunet antifeudal, îndeosebi exclamaţia: „Dumnezeu nu a zis: Numele meu este Obiceiul".

GROSSETESTE (Robert). Savant englez născut prin 1175, magistru şi cancelar al Universităţii de la Oxford, episcop de Lincoln (1235 – 1253), ctitor al gândirii ştiinţifice la Oxford. Teoriile sale au pus în valoare cele trei aspecte ale ştiinţei: inductive, experimentale şi matematice. (Cf. A.C. C r o în b i e, Robert Grosseteste and the Origins of experimental Science, 1953; D.A. C a 1 1 u's ed., Robert Grosseteste, Scholar and Bishop, 1955).

GUIBERT DE NOGENT. Călugăr din Picardia, născut în 1053, mort în 1124; a scris trei lucrări foarte interesante dar mai mult reprezentative ale spiritului clericilor vremii sale decât inspirate de un modernism care i se atribuie greşit. Autobiografia sa de Vita sua, dă amănunte preţioase asupra persoanei sale, îndeosebi a copilăriei şi tinereţii sale, precum şi a contemporanilor săi, dar este o imitaţie a

Confesiunilor sfântului Augustin şi se arată ostilă evoluţiei istorice la care asistă, de pildă mişcarea comunală. Invers, Istoria cruciadelor, scrisă de el (Gesta Dei per Francos), este o amplificare a povestirilor de cruciadă din vremea sa, în care se vădesc puternic sentimente care sunt deja naţionaliste, în sfârşit, tratatul său, Pignora Sanctorum (Zăloagele sfinţilor), critică falsele moaşte care se înmulţeau grozav la număr în vremea aceea, însă se mărgineşte doar la denunţarea unor abuzuri evidente.

GUILLAUME DE CHAMPEAUX, născut în 1068, mort în 1122, predă în claustrul de la Notredame, dar renumele său este (eclipsat) de-al lui Abe-lard. Se retrage la şcoala de la Saint Victor, în 1108 şi îşi urmează acolo mai departe predarea. La sfârşitul vieţii ajunge episcop de Chilons-sur-Marne. Răfuielile sale cu Abélard aruncă o lumină puţin favorabilă asupra caracterului şi a cunoştinţelor sale: el şi-a legat numele de aşa-zisa ceartă a universalilor (Universaux), în care el a apărat, împotriva lui Abélard, poziţiile „realismului" dogmatic şi intransigent.

GUILLAUME (WILLIAM) DE OCCAM, călugăr minorit, originar din Anglia, fondatorul nominalismului din secolul al XIV-lea. Studiază la Oxford, la Paris şi stă un timp la Avignon. Sprijină revolta unei părţi a fraţilor minoriţi, 620

! %f – f apoi şi a împăratului Ludovic de Ba-varia împotriva papei de la Avignon, Ioan al XXII-lea. Moare prin 1349. Doctrinele sale s-au bucurat de un succes triumfal în Universitatea de la Paris în secolul al XIV-lea şi până la sfârşitul celui următor (Cf. L. B au – d r y, Guillaume d'Occam, 1949 şi Bibl. Ist. Intel: G. de Lagarde).

GUILLAUME (GUILELM) BASTARDUL, născut prin 1028, fiu nelegitim al lui Robert, duce al Normandiei (1027 – 1035) şi al Arlettei, fiica unui pielar din Falaise. După o minoritate agitată, pune capăt revoltei vasalilor săi, şi instaurează în 1047 „pacea lui Dumnezeu", treve de Dieu, în tot ducatul (ceea ce lipsea de orice rost asociaţiile pentru pace). Se căsătoreşte, împotriva papei şi a abatelui de la Bec, Lanfranc, cu vara sa Matilda, fiica comitelui de Flandra (1050). Excomunicaţi, ei vor fi siliţi, spre ispăşire, să înalţe două biserici la Caen: l'Abbaye aux Hommes şi l'Abbaye aux Dames. După ce a făcut din

Normandia un stat feudal model, obţine de la regele anglo-saxon Eduard Confesorul, care nu avea copii, să-l desemneze ca moştenitor. La moartea regelui, căpeteniile anglo-saxone îl desemnează ca succesor pe Harold earl de Sussex. La 14 octombrie, la Hastings, Guilelm cucereşte Anglia într-o singură luptă, în care buna rânduială a oştii sale şi eficienţa arcaşilor săi fac minuni. Este încoronat la Westminster în ziua de Crăciun (1066). În 1070 pune să fie ales ca arhiepiscop de Canterbury sfetnicul şi amicul său Lanfranc; în 1086, el pune să fie întocmit un inventar al domeniilor funciare ale regatului, aşa-zisa „Carte

621

a judecăţii din urmă" (Domesday Book). La moartea sa în 1087, el lasă statul organizat după rânduieli feudale transplantate de el în Anglia, în care întregul sistem e centrat în jurul suveranului. (Cf. M. de Boiiard, Guillaume le Conquerant, 1958; P. Zumthor, Guillaume le conquerant et la civilisation de son temps, 1964.)

GUILLAUME AL IX-LEA DE ACVI-TANIA. Acest mare senior, mai puternic decât regele Franţei, a fost primul mare poet liric de limbă romanică. În cele unsprezece piese rămase de la el se exprimă cu multă poezie un amor pur senzual şi o divinizare a femeii pe care cel ce o iubeşte trebuie să o servească cu smerenie şi fără nădejde. Spirit aventuros şi nestatornic, porneşte în cruciadă la locurile sfinte (1102) în Andaluzia (1115), şi ajunge celebru prin aventurile sale de dragoste, care scandalizează pe contemporani. El adăposteşte pe reformatorul religios Robert d'Arbris-sel, dar îşi bate joc de pietatea lui. A fost probabil la sfârşitul vieţii sale într-un pelerinaj la Santiago de Compostella. El este fără îndoială creatorul lirismului de curte (lyrisme courtois), care a făcut să apară numeroşi emuli. Doritor să creeze o literatură seniorială laică, a fost atacat de biserică cu mare violenţă drept „un cinic, un bufon şi un pornograf".

H

HANSĂ. Confederaţie de oraşe germane care domină marele comerţ al Europei de nord (Atlas, harta III şi harta VIII).

(Bibl. Comerţ, monedă, negustori: Ph. Dollinger.)

HENRIC I BEAUCLERC. Rege al Angliei din 1100 până în 1135.

Visul său din 1130 (îi. 117-118).

HENRIC AL II-LEA PLANTAGENET, născut în 1133, mort în 1189, fiul lui Geoffroy Plantagenet, comite de Anjou, şi al Matildei, fiica lui Henric al Angliei. A ajuns, succesiv, stăpân al Normandiei (1150) al Anjou-ului, la moartea tatălui său (1151), al Poitou-ului, Guyennei şi Gasconiei (prin căsătoria sa cu Alienor de Acvitania, divorţată de Ludovic al VII-lea al Franţei (1152) precum şi al regatului Angliei, la moartea regelui Ştefan (1154). A restaurat şi extins puterea regală engleză, şi a fost primul suveran occidental a cărui administraţie şi justiţie (pe care ţinea să o împartă el însuşi) s-au impus tuturor în regatul său. Dar s-a izbit de rezistenţa bisericii, şi mai ales de cea a arhiepiscopului de Canterbury, Thomas Becket, a cărui ucidere (1170) i-a fost atribuită lui şi a atras asupra sa ura persistentă a papalităţii şi a bisericii, cu toată ispăşirea sa publică la mormântul episcopului, socotit ca martir de către biserică (Cf. J. Boussard. Is Gouvernement d'Henri II Plantagenşt, 1956).

HENRIC LEUL, născut în 1129, duce al Saxoniei şi al Bavariei, din familia Welfilor, unul dintre şefii expansiunii germanice spre est, atât prin cucerire sau colonizare, cât şi prin dezvoltarea comerţului sau prin opera de creştinare, pornită de episcopiile de Mecklenburg, Oldenburg şi Ratzeburg, care erau la discreţia sa. În conflict cu Frederic

Barbarossa, a cărui politică italiană nu voia să o sprijine şi care îl socotea prea puternic, a fost deposedat de împărat în 1180 şi a trebuit să se exileze în Anglia, apoi să se retragă în Brunswick, unde moare în 1195. Este adevăratul întemeietor al Lübeckului (1159).

HILDEGARDE DE BINGEN. Călugăriţă mistică germană, supranumită „Sibila Rinului", născută în 1098, moartă în 1179, de familie nobilă şi foarte doritoare să păstreze mai departe recrutarea aristocratică a membrilor mănăstirilor, superioară a mănăstirii din Disi-bodenberg, apoi a celei din Rupertsberg lângă Bingen. A pus să fie controlate şi autentificate de un cleric trimis de arhiepiscopul de Maienţa, relatările viziunilor pe care afirma că le-ar fi avut în timpul copilăriei sale. Ea le-a consemnat în diferite lucrări din care principala. Liber Scivias, este o enciclopedie de cunoştinţe într-un spirit

apocaliptic şi simbolic, foarte reprezentativ, al mentalităţii medievale. Două tratate de medicină şi de botanică înfăţişează un amestec ciudat de elucubraţii simbolice şi de cunoştinţe teoretice şi practice considerate ca remarcabile pentru epoca aceea (îi. 188).

HONORIUS AUGUSTODUNENSIS. Vulgarizator de la începutul secolului al XIII-lea, a cărui viaţă ne este foarte puţin cunoscută. Multă vreme a fost tălmăcit numele de Augustodunensis, ca însemnând din Autun, interpretare desigur greşită. Este vorba de un german influenţat de mediile monastice din Anglia. Dialogul său Elucidarium este

622

un catehism care rezumă foarte bine credinţele religioase din vremea sa. Expunerile sale privind ştiinţele reflectă vederile din mediul şcolilor şi interesul crescând pentru disciplinele profane („exilul sufletului este neştiinţa, patria sa este ştiinţa"). Povestirile sale pseudogeografice, legendare, au inspirat arta romanică. Au fost stabilite raporturi între monştrii, şi rasele umane ciudate de pe timpanul de la Vezelay şi paginile pe care le-a scris el. (Cf. J. Lef e-v r e, l'Elucidarium et les Lucidaires, 1954).

HORTUS DELICIARUM. Grădină a desfătărilor: antologie spirituală compusă de Herrada de Landsberg, superioară a mănăstirii sfânta Odila din Alsacia (1167 – 1195); împodobită cu miniaturi celebre distruse în 1870, dar după care posedăm desene (îi. 164).

HRISTOS. A doua persoană a Treimii. Trece pe planul întâi începând din secolul al XI-lea, cu o tendinţă să apară mai degrabă ca Hristos pătimind (îi. 80) decât ca Hristos triumfând (îi. 81, 82). Dar el rămâne Dumnezeul care mântuie (îi. 84 şi 90). Prin întruparea sa el devine centrul istoriei umanităţii, în jurul căruia se ordonează întreaga evoluţie istorică, „înainte" sau „după" acest moment.

Cea mai veche reprezentare cunoscută a sa, din Danemarca (îi. 12). Reprezentarea lui Hristos (îi. 162). Crucifixul lui Cimabue.

HUNI. Popor barbar. Descrierea lor după Ammianus Marcellinus. Hunii lui Attila (Atlas, harta II).

623

IAD. în contrast cu paradisul, este promis celor mulţi făcând

parte din omenirea păcătoasă. Marea sperietoare a oamenilor din evul mediu (îi. 75).

IERARHII CEREŞTI (vezi în text)

IERUSALIMUL. Oraşul ideal. Mitul Ierusalimului ceresc (îi. 22) sporit de influenţele apocaliptice, întăreşte atracţia Ierusalimului pământesc şi mână pe credincioşi la cruciade (Cf. P. Al-phandbry et A. D u p r o n t, la Chrétientă et l'idee de Croisade, 1954 – 1959).

IMAGINI. Folosite mereu de arta occidentală a evului mediu, care nu acceptă iconoclasmul, dar respinge totodată orice idolatrie. Imaginile joacă de-a lungul întregului ev mediu un rol dublu: de factor de aservire la ideologia oficială şi totodată de mediator, educator, liberator.

IMUNITATE. Scutire fiscală, apoi dreptul de a-şi percepe propriile taxe, acordat mai întâi bisericilor, mai ales în vremea carolingiană, apoi smuls sau uzurpat de către seniorii ecleziastici şi laici; element capital al evoluţiei feudalităţii.

INCARNAŢIE. Eveniment major al istoriei, întâlnire între Dumnezeu şi om. Obiect esenţial al meditaţiei sfântului Anselm: Cur Deus homo.

INCENDIU (vezi foc.)

INFIDEL. Cel care nu este credincios lui Hristos: în primul rând musulmanul (îi. 54, 56).

INOCENŢIU AL III-LEA. Născut în 1160 din marea nobilime romană, Lo-tario Segni şi-a făcut studiile de teologie la Paris şi de drept la Bologna, unde şi-a format un spirit juridic foarte rigid, fără a ajunge un mare jurist, ca predecesorul său Alexandru al III-lea (Orlando Bandinelli, 1159-1181). Primeşte ordinele minore în 1185 şi scrie mici opuscule fără însemnătate, printre care şi obişnuitul De contemplu mundi (Despre dispreţuirea lumii). Ales papă în 1198, pontificatul său înseamnă apogeul puterii pontificale. El se consideră ca vicar nu numai al sfântului Petru, ci al lui Hristos însuşi, pe pământ. El pretinde aşadar, pe calea ocolită a supremaţiei spirituale (plenitudo potes-tatis spiritualis) şi pe motivul luptei contra păcatului (ratione peccati), să acţioneze ca locotenent al lui Hristos, „rege al regilor" (rex regum), şi să se ridice mai presus de principi spre a-i judeca. A

exercitat şi extins suzeranitatea pontificală asupra majorităţii statelor creştine, intervenind în Aragón, Castilia, Portugalia, Norvegia, Boe-mia, Ungaria şi mai osebit în Sicilia, Germania, Anglia şi chiar în Franţa, unde nu se exercitase niciodată această suzeranitate pontificală. A intervenit în complicaţiile matrimoniale ale lui Filip August; a folosit pe regele Franţei împotriva regelui Angliei şi a împăratului Otto al IV-lea, pe care îl combătea în folosul tânărului rege al Siciliei, Frederic al II-lea, aflat în tutela sa, care avea să fie un adversar atât de primejdios pentru papii următori. A repurtat succesul său principal în Anglia, unde Ioan fără Ţară a trebuit să i se închine şi să-şi pună regatul sub suzeranitatea Sfântului Scaun. Însă prin recunoaşterea sa cuprinsă în decretala Per venerabilem (1203) cum că regele Franţei era neatârnat de împărat, şi era „împărat al regatului său" (rex imperator în regno suo), a adus un sprijin însemnat naţionalismului monarhic, care s-a întors împotriva papalităţii. Succesele obţinute în timpul pontificatului său împotriva ereziei şi aşa-zisei „schisme greceşti" (adică ortodoxia) nu au fost dobândite decât prin forţă (cruciada Albigenşilor şi luarea Constantinopolului de către cruciaţi în 1204, de care pare să fi ştiut dinainte). A convocat şi prezidat Conciliul al IV-lea de la Lateran (1215), care a fost un aggiorna-mento al bisericii după marile transformări materiale şi spirituale ale secolelor XI şi XII, prevăzând între altele organizarea învăţământului, obligaţia confesiunii anuale, interzicerea ordaliilor, dar nu a reuşit să realizeze o reformă profurdă a bisericii. Inocenţiu al III-lea urmărea el însuşi, cu neîncredere, iniţiativele care i se păreau prea îndrăzneţe, ale sfântului Dominic şi mai ales ale sfântului Francisc şi a ţinut să impună ordinelor create de ei (ordinelor de călugări cerşetori), reguli care să le menţină în stricta obedienţă a bisericii şi a Sfântului Scaun. A murit în 1216. (Cf. F. Kempf, Papsttum und Kai-sertum bei Innozenz III, 1954; M. M ac – e ar o n e, Chiesa e Stato nella dot-trina di papa Innocenzo III; H. F i 1 – în a n n, Papst. Innozenz III, 1954.)

ISLAM. Cristalizează xenofobia creştinătăţii. Dar, străbătând bariera ostilităţii oficiale precum şi a frontului războinic al cruciadelor (fig. 13 şi 14) şi al

Reconquistei, reuşeşte să-şi exporte în Occident mărfurile, cultura şi arta, mai ales în chip de intermediar al ştiinţei greceşti şi al artelor tehnice ale Orientului.

Cucerirea arabă în secolul al VII-lea (Atlas, harta II).

Imperiul carolingian, Bizanţul şi Islamul în secolul al IX-lea (fig. 3). (Bibl. Orient, Bizanţ, Islam şi Creştinătate.)

ISPRAVĂ VITEJEASCĂ (prouesse). Este rezervată cavalerului care uneşte forţa fizică cu cea morală şi spirituală. Este una dintre valorile supreme ale societăţii feudale. Va fi combătută începând din secolul al XII-lea, de ideologia muncii: Labeur passe prouesse (munca întrece în importanţă isprava) (îi. 147).

ISTORIA. Îşi găseşte – pe calea unui augustinism1 adesea degradat – un echilibru anevoios între istoria cetăţii pământeşti şi istoria mântuirii, între negarea duratei din partea creştinismului, religie a eternităţii, şi afirmarea istoricităţii centrate în jurul întrupării – eveniment în timp. De fapt, ea renaşte odată cu forţele spirituale şi materiale interesate să se sprijine pe argumente istorice (anale monastice, cronici urbane, istorii naţionale; (îi.73).

IZIDOR DE SEVILLA (sfântul). Născut prin 570 dintr-o însemnată familie bispano-romană catolică, ajunge arhiepiscop de Sevilla prin 600 şi este foarte curând şeful spiritual al bisericii catolice din Spania, întărită mult de conversiunea vizigoţilor ce se leapădă de aria1 Aluzie la lucrarea capitală a lui Augustin De civitau Dei.

40 – Civilizaţia Occidentului medievalnism la sfârşitul secolului al VI-lea. A murit în 636. Acela pe care contemporanii îl numeau „omul cel mai învăţat al vremurilor moderne" a fost înainte de toate un genial compilator. El este primul scriitor creştin care a încercat să adune la un loc, într-o „summă" – Ca»-tea Etimologiilor – totalitatea cunoştinţelor omeneşti. Ca atare, el este unul dintre „ctitorii" evului mediu, poate cel mai important (îi.34) şi Bibl. Evul mediu timpuriu: J. Fontaine.

ÎMBRĂCĂMINTE (vezi în text) Bibl.: Costum.

ÎMPĂRAT. în teorie, cap al ierarhiei laice, egal şi rival al papei, de fapt împărat al sfântului Imperiu roman germanic, deosebindu-se

puţin de regi în prerogativele sale reale, „împăratul de la sfârşitul vremurilor", adversar binefăcător opus Antichristului, având rolul, într-o perspectivă milenaristă, să conducă umanitatea la mântuire, şi mai întâi la o nouă epocă de aur (vezi Frederic al II-lea). Insignele imperiale (îi. 126).

ÎNCHISOARE. Atribut al justiţiei majore (haute justice) (vezi Spânzurătoare: Stâlp al infamiei), aparţinând seniorilor ecleziastici şi laici. Obsedează imaginaţiile. Este adesea înfăţişată în artă cu prilejul evocării unor scene biblice (îi. 128).

ÎNGERI. Mijlocitori între Dumnezeu şi oameniţii. 86 – 88). Buni sau răi.

Cei răi alcătuiesc escorta diavolului. Cei buni sunt auxiliarii omului sub forma de îngeri păzitori. Ei sunt organizaţi într-o ierarhie, simbolizând-o pe cea de pe pământ. Ei intervin adesea în treburile oamenilor. Toată discuţia despre ei (inclusiv cea despre sexul lor) este încărcată de referinţe tacite la modul de organizare al societăţii omeneşti. Ei capătă o însemnătate deosebită într-o perspectivă dionisiană1.

ÎNGRĂŞĂMINTE. Sunt produse în cantitate mică şi de slabă calitate, şi se reduc la îngrăşăminte animale (bălegar) şi vegetale (cenuşă, frunze, mirişte). Una dintre cauzele principale ale slabelor randamente agricole medievale.

ÎNŞELARE (vezi Şiretenie, Minciună).

INVESTITURĂ. Act urmând de obicei după omagiu şi jurământul de credinţă, materializând concedarea unei feude sau a unui drept. Consta în încredinţarea de către senior a unui obiect simbolic (sceptru sau băţ, bulgăre de pământ sau stin* dard) vasalului său. Astfel investit, acesta poseda de atunci încolo un drept asupra feudei sale (îi. 132). Cearta pentru investitură între papă şi împărat.

JACOPONE DA TODI. Poet religios italian de la sfârşitul secolului al XIII-lea (născut în 1236, mort în 1306). De origine nobilă, el a dus mai întâi o viaţă de zădărnicie lumească, apoi a intrat ca terţiar în ordinul franciscan, iar după

1 E vorba de aşa-zisul Dionisie Areopagitul, autorul Ierarhiei cereşti.

moartea soţiei sale (1268), ca frate laic (frère l-ai). A luat parte activă la frământările lăuntrice ale ordinului, îmbrăţişând cauza partizanilor sărăciei absolute, aşa-zişii Spirituali. Arestat din porunca papei Bonifaciu al VIII-lea pentru că iscălise manifestul declarând ilegală alegerea acestuia, a compus în timpul captivităţii sale celebrele Laude (Laudi), poeme lirice în care îşi exprimă experienţa mistică şi care constituie una dintre culmile spiritualităţii franciscane. I se atribuie şi poezia Stabat Mă-ter.

JACOPO DA VARAZZO (Jacques de Voragine), născut prin 1230, mort prin 1298, dominican, provincial al Lombardiei (1267 – 1286), arhiepiscop de Genova (1292), este autorul unei Istorii a Genovei (Chronicon Januense) şi mai ales al Legendei de aur, culegere de vieţi ale sfinţilor, stăruind mai ales asupra minunilor lor, operă bucurându-se de o foarte mare răspândire şi constituind un rezumat al credinţelor hagiografice care a inspirat numeroase opere de artă.

JAUFRE RUDEL. Trubadur din Acvi-tania în secolul al XII-lea. Senior de Blaye (Gironde), a luat parte la cruciada din 1146 şi a murit probabil în Palestina. Adevărata sa personalitate ne rămâne ascunsă, căci a fost deformată de legendă încă din secolul al XIII-lea. Faptul că în trei din cele şase poezii rămase de la el este vorba de „dragostea din ţara depărtată" (amour de terre loin-taine), a făcut ca el să fie înfăţişat ca un cavaler îndrăgostit de o prinţesă din Orient, spre care porneşte, la locurile sfinte, fără a o fi văzut, şi o află, în sfârşit, dar numai pentru a muri în braţele

ei. Opera sa poetică nu trece de nivelul obişnuit, dar în ea apare cristalizată definitiv atitudinea tipică a dragostei ideale (amour courtois) (Cf. L. S p it-z e r, l'Amour lointain de Jaufră Rudei, 1944).

JEAN BODEL, truver şi menestrel francez (1150 – 1210), care a trăit la Arras în a doua jumătate a veacului al XII-lea. îmbolnăvindu-se de lepră în 1205, a fost silit să se retragă din lume, şi a scris cu acest prilej un emoţionant rămas bun (Conge). Opera sa, foarte amestecată, cuprinde totodată cântece, povestiri (fabliaux) şi poeme epice. Dar i se datorează mai ales una dintre primele piese de teatru – Le Jeu de Saint Nicolas –, reprezentată la Puy d'Arras prin 1200 (vezi Adam de la Hal

le). Cu această operă, care îmbină comicul cu inspiraţia creştină şi tragicul cu fantasticul, şi în care toate genurile se mai află încă amestecate, asistăm la naşterea dramei profane medievale. Argoul apare acum pentru prima oară în literatură (Cf. Ch. F o u 1 o n, 1 0 eu vre de Jehan Bodel, 1958).

JEAN DE MEUNG. Poet francez, născut la Meung sur Loire prin 1240 şi mort prin 1305. A continuat de prin 1275 alegoria Le Roman de la Rose, începută de Guillaume de Lorris, căreia i-a adăugat 18.000 de versuri. Inspiraţia sa este ostilă spiritului de curte şi în contrast absolut cu începutul poemului. Având legături cu mediul cadrelor universitare laice din Paris, el atacă viguros ordinele călugărilor cerşetori şi recomandă o morală naturalistă. El a tradus de asemenea şi autori antici: Vegetius (De re

627

militari) şi Boetius (Consolarea) (Bibl. Ist. Ut.: G. Pare).

JEAN (JOHN) DE SALISBURY. Cleric englez născut prin 1115, format în şcolile franceze, îndeosebi în cea de la Char-tres. A fost secretarul lui Thomas Becket şi a fost martor al uciderii lui (ceea ce explică apologia pe care o face el tirani-cidului). Episcop de Chartres (1176 – 1180). Pionier al economiei politice în Polycratious şi teoretician al învăţământului în Metalogicon. (Cf. H. Liebeschiitz, Medieval humanism in the life and writings of John of Salisbury, 1950).

JOC. Practicat cu toată luarea aminte de societatea medievală sub forme diverse – şah (îi. 168, 170), table (îi. 167), zaruri, jocuri folclorice sau parodii ale realităţii (jeux... parodiques) (îi. 164). Este condamnat de biserică pe motivul că se recurge la magie sau la întâmplare. Apoi, începând cu secolul al XIII-lea, este tolerat înăuntrul unor anumite limite, ca fiind o formă legitimă de recreaţie în timpul de odihnă necesitat de promovarea muncii. Charivariţii. 172). Jocul de-a Baba oarba (îi. 173).

JOINVILLE. Senior originar din Cham-pagne (1224 – 1317), sfetnic, a cărui slujbă îl ţinea în imediată apropiere de persoana lui Ludovic cel Sfânt, începând din vremea cruciadei a VII-lea, în Egipt, şi până la pornirea cruciadei următoare, în care el a refuzat să-l urmeze pe rege, care de altminteri a şi murit în timpul expediţiei. Prieten şi

admirator al regelui, a redactat o Istorie a lui Ludovic cel Sfânt (Histoire de Saint Louis), terminată în 1309. Mai mult cronicar decât istoric, el e lipsit de spirit critic, şi lu'". V

crarea sa este adesea confuză. Dar povestirea devine pasionantă când descrie faptele la care a fost martor, ca de pildă expediţia din Egipt (1248 – 1254). Deşi a scris într-un scop moralizator, el a lăsat totuşi un portret viu al lui Ludovic cel Sfânt, pe care îl oferă ca pildă urmaşilor lui.

JUDECATA DIN URMĂ. Ultimul eveniment punând capăt istoriei. Învaţă pe oamenii evului mediu să vadă în Dumnezeu mai ales un judecător şi să propună ca scop esenţial vieţii lor constituirea unui dosar favorabil. Reprezentarea eiţii. 88 şi 91).

JUMIEGES. Abaţie întemeiată de sfântul Filibert la sfârşitul secolului al VII-lea, distrusă de normanzi în secolul al IX-lea şi reclădită în secolul al X-lea şi al XI-lea sub ocrotirea ducilor Normandiei. Şi-a datorat în bună măsură soarta privilegiată aşezării sale, pe marginea marii căi comerciale a Senei, aproape de vărsare. Biserica de la Jumie-ges a fost clădită între 1037 şi 1067. Importanţa sa în istoria artelor este considerabilă. Este unul din primele monumente romanice şi influenţa sa s-a exercitat puternic în două direcţii. Mai întâi, proporţia descrescândă a etajelor, cu dezvoltarea arcadelor în dauna tribunelor, a fost imitată la Coutances, Bayeux, Caen şi transmisă de aici Angliei (catedrala de la Durham). Apoi raportul între volumele turlelor şi acel al faţadei a adus o contribuţie însemnată artei gotice prin intermediul realizărilor de la Caen. Jumieges reprezintă etapa unei evoluţii în cursul căreia turlele sprijinite la început pe faţadă i se integrează treptat, trimiţând spre pământ rădăcini constituite de contraforturi. Corul a fost reconstruit în secolul al XIII-lea. Vândută» în timpul revoluţiei, abaţia de la Jumieges a fost folosită ca un fel de carieră de piatră până la mijlocul secolului al XIX-lea (Atlas, harta VI). (Cf. Jumieges, Congres scientifique du XIII-e cente-naire, Rouen, 1955).

JUSTIŢIE. Prerogativă a oricărui deţinător al puterii. Se împarte între numeroase jurisdicţii. Este prilejul unor perceperi de drepturi, de

unde vine identitatea: justiţie-taxă. Dar este şi imaginea puterii suverane, delegarea unuia dintre principalele atribute divine. Mina de justiţie a regilor. Pedepse (îi. 158).

LANFRANC. Născut la Pavia la începutul secolului al XI-lea, mort în 1089. Studiază la Pavia, stă un timp la Avran-ches şi Rouen, apoi se retrage în abaţia de la Bec, în Normandia. Prieten şi sfătuitor al lui Gulielm Cuceritorul, devine abate al mănăstirii Saint Étienne din Caen, apoi arhiepiscop de Canter-bury, după cucerirea Angliei. Ţinând să promoveze reforma lui Grigore al V 1I-lea, el rămâne totuşi neutru în conflictul acestuia cu Henric al IV-lea.

LAON. Oraş înfloritor încă din secolul al XI-lea, una dintre primele comune franceze (se revoltă contra episcopului Gaudri în 1111). A fost sediul unei şcoli episcopale, în a doua jumătate a secolului al XI-lea, până la moartea magistrului Anselm (1117), a cărui autoritate ştiinţifică a fost zdruncinată de criticile

62 &

629

vii ale lui Abélard, constituind cel mai important centru de studii teologice din Occident, anterior Parisului. Catedrala, începută fără îndoială în 1155 şi construită în linii mari în timpul episcopatului lui Gautier de Mortagne (1155 – 1174) este una dintre capodoperele primei arte gotice. Este o biserică cu etaje multiple, cu tribune, cu transept ieşit în afară (spre deosebire de Notredame din Paris) şi un cor foarte lung de 45 m, cel mai lung din toate bisericile gotice. Remarcabilă prin amploarea sa, prin unitatea sa severă, ea este un monument deschizător de noi realizări. „Multiplicitatea arcadelor, a ferestrelor continue, formând etajul de sus (claires-voies), a marilor deschideri spre lumină (baies) anticipează trecerea la marile ajurări (evidements) gotice" (H. Focillon). Ea împrumută de la Tournai compoziţia maselor, „silueta cu şapte turle care domină viitorul catedralelor franceze. Turle-model de altminteri pe care Vil-lard de Honnecourt le va desena în albumul său şi care vor fi imitate la Naun-burg şi Magdeburg îndeosebi. „Căpătâiul" bisericii (chevet) de formă rotunjită, cu capele radiale, a fost înlocuit mai apoi printr-unul drept (plat), iar în secolul al XIV-lea nava şi corul au fost încărcate cu

capele laterale. Porticul (porche) adânc al faţadei prefigurează porticurile laterale de la Chartres. Portalul meridional, prin iconografia sa (judecata din urmă) cât şi prin stilul său de o asprime primitivă, constituie o importantă fază intermediară între Saint Denis şi marile

58. SECŢIUNE TRANSVERSALĂ A CATEDRALEI DE LA LAON

Iii timpane gotice. În sfârşit, un amănunt sculptural reţine atenţia prin emoţionanta sa originalitate. „Şaisprezece boi de lucru ridicaţi pe culmea turlelor de la Laon, în plin cer, dominând întinsul câmpiilor, proslăvesc în piatră vitele răbdătoare care au tras sus pe coastă blocurile din care a fost construită catedrala" (îi. 140 şi Atlas, hărţile V şi VII).

LAPIDARII. Tratate despre semnificaţiile simbolice ale pietrelor scumpe (vezi şi Bestiarii, Florarii).

LATINA. Limbă a clericilor, menţine un fel de unitate a culturii savante, dar se degradează, ajungând o limbă moartă, şi dă înapoi în faţa ascensiunii „limbilor vulgare", legate de forţele sociale vii. (Bibl. Ist. Lit.: E.R. Curtius), LEMN. Material de importanţă esenţială, mare bogăţie a lumii creştine înzestrată cu păduri îmbelşugate. Casele şi oraşele sunt în primul rând construite din lemn şi ard uşor. Chiar şi la marile monumente clădite din piatră, (bisericile) părţile constituite din lemn, adică şarpanta, sunt importante. Accesul la lemnul din păduri este una din cauzele pentru care comunităţile săteşti îşi apără dreptul lor de folosinţă al aşa-ziselor „bunuri comunale" (communaux). Simbolismul lemnului se leagă de acela al Arborelui şi al Crucii. Munca lemnuluiţii. 98).

LEPRA. Frecventă până în secolul al XIV-lea, provocând repulsie şi ducând la închiderea bolnavilor în leprozerii sau maladreries. De aceea îngrijirile date leproşilor erau socotite ca o formă superioară a caritătii. (Vezi Ludovic tel Sfânt şi sfântul Francisc de Assisi.) (îi. 127).

LERINS, mănăstire întemeiată de sfântul Honorat în 410.

LIBERTATE. Termen având sensul de privilegiu, şi prin urmare folosit mai ales la plural (libertăţi). La singular desemnează ansamblul de drepturi pe care se întemeiază independenţa şi suveranitatea, de pildă, libertas Ecclesiaes cuvântul de ordine al reformei gregoriene.

LIMITĂ. Orizont material şi mentali Limită a câmpului, a poienii,

a subzistenţei, a forţei spirituale. Oamenii din evul mediu trăiesc adesea la limită, de unde rezultă şi importanţa zonelor marginale.

LONGOBARZI. Popor germanic care a năvălit în Italia în secolul al VI-lea şi care a fost apoi înfrânt de Caroî cel Mare (în 774) (fig. 1 şi 2; Atlas, harta II).

Ltâb ECK. Centru al marelui comerţ în Europa de nord, întemeiat de Henric Leul în 1158 – 1159, capitala Hansei (fig. 19 şi 20).

LUDOVIC CEL SFÂNT. Legenda sfântului rege Ludovic (Ludovic al IX-lea, rege al Franţei de la 1226 la 1270) s-a născut din convergenţa unei personalităţi prestigioase şi a unor împrejurări istorice favorabile. Când pe urmele lui Voltaire s-a impus moda decupării istoriei pe secole, botezate cu numele câte unei figuri reprezentative, secolul al XIII-lea a fost numit „secolul lui Ludovic cel Sfânt". Născut în 1214, rege la 12 ani, a fost supus autorităţii maicii sale, Blanca de Castilia, femeie cu suflet viteaz dar neîndurat, regentă în tot timpul minorităţii lui, până în 1235, şi apoi în timpul cruciadei a VII-a (de la 1248 la 1252, data morţii ei). Literatura, 630

sculptura, miniaturistica oferă portrete ale regelui, situate între idealizarea tradiţională şi realismul incipient. Există, două documente despre el, care sunt unice în felul lor: Amintirile lui Joinville şi mărturiile adunate de Guillaume de Saint Pathus, confesorul reginei Margareta1, în vederea canonizării regelui. Canonizare proclamată în 1297 (de către Bonifaciu al VIII-lea, pe atunci foarte doritor să aibă bune relaţii cu Filip cel Frumos, nepotul de fiu al lui Ludovic cel Sfânt). Contrastele înfăţişate sunt izbitoare: un rege-cavaler înalt, slab, blond, dar de o sănătate şubredă, mai minată încă d-o practici ascetice; un prinţ însetat de caritate, dar indiferent faţă de soţia şi de copiii săi; un suveran îndrăgostit de pace, dar hotărât să „bage sabia în burta" duşmanilor neîmpăcaţi ai religiei: păgânii şi evreii; un fiu iubitor al „sfintei biserici", dar foarte grijuliu de prerogativele regale faţă de cler şi de papalitate. A voit să fie un principe creştin, realizând idealul definit de diferitele „Oglinzi ale principilor", gen foarte apreciat în vremea carolingiană, şi care renaşte într-o formă mai „moralizată" în secolul al XIII-lea. Carol cel Mare a fost unul dintre modelele lui Ludovic cel Sfânt. Pietatea sa, care este mai ales dorinţa de a-şi

conforma toate faptele învăţămintelor lui Dumnezeu, ale religiei şi ale bisericii, îl îndeamnă să găsească în dominicani şi în franciscani, nişte îndrumători ai conştiinţei sale la diapazonul sensibilităţii sale religioase, dar un mare număr al supuşilor să-i ia în nume de rău faptul că este „regele călugărilor" şi chiar o jucărie în mâinile

1 Margareta de Provenţa, soţia lui Ludovic cel Sfânt (1221 – 1295).

631

lor. El mai poartă şi pecetea unor tradiţii spirituale mai vechi, uneori chiar „demodate", ca de pildă obsesia cruciadei. El vrea pace între creştini, şi declară: „Binecuvântaţi fie împăciuitorii". El este arbitrul nu întotdeauna ascultat al creştinătăţii. (La Amiens, în aşa-zisa Mise d'Amiens, se pronunţă în 1264 pentru regele Angliei şi împotriva baronilor revoltaţi.) El dă o mare importanţă „faptelor milostive" (oeuvres de miseri-corde): distribuiri de alimente bolnavilor, cerşetorilor, leproşilor. El năzuieşte să facă să domnească o „ordine morală" în regatul său; sunt trimişi anchetatori să îndrepte nedreptăţile regale (dar şi ca să întărească puterea monarhică); împarte bucuros dreptatea el însuşi – după cum arată episodul stejarului din Vincennes, devenit legendar – şi prin justiţie mai urmăreşte şi infiltrarea administraţiei regale în tot regatul, el desfiinţează, potrivit cu hotărârile Conciliului al IV-lea de la Literan, duelul judiciar şi răfuielile particulare (guerre privire); dă o ordonanţă împotriva prostituţiei, a jocului, a hulirii celor sfinte (blaspheme), care provoacă multe murmure. Prestigiul său are drept sprijin prosperitatea economică, strălucirea artistică (arta gotică) şi intelectuală (faima Universităţii de la Paris), faţă de care însă el nu manifestă interes decât pe calea indirectă a construirii, de pildă, a vestitei Saintelhapelle, pentru a adăposti un fragment din cununa de spini, sau a convorbirilor cu învăţatul teolog Robert de Sorbon, căruia totuşi îl preferă pe mediocrul compilator Vincent de Beauvais. A pus să fie bătuţi, spre sfârşitul domniei sale, nişte scuzi de aur (primele monede de aur franceze) cu

V

? m:

legenda: Christus regnat, Christus vincit, Christus impevat. A lăsat posterităţii amintirea unor „vremuri bune", vremea cea bună a măritului domn Ludovic cel Sfânt.

LULL RAYMUND. Născut la Palma din Maiorca în 1232. După o viaţă foarte mult dedată lumii, a hotărât în 1262 să şi-o închine convertirii paginilor. Învaţă limba arabă şi logica, predate în şcolile musulmane. În 1276 întemeiază un colegiu la Miramar pentru formarea de misionari. Face numeroase călătorii în Asia şi în Africa, dar şi la Paris unde întemeiază o şcoală. În 1292 aderă ca terţiar la ordinul franciscan. El cere conciliului de la Vienne în 1311, pornirea la luptă contra averoismului, reluarea cruciadei, contopirea ordinelor militare şi înfiinţarea de colegii pentru studiul limbilor orientale. Cu prilejul unei ultime călătorii el este lapidat la Setif (Algeria) şi moare în 1316 pe o corabie geno-veză care îl readucea la Maiorca. El este autorul a mai bine de 150 de lucrări ştiinţifice, literare, teologice şi pedagogice, scrise şi în latină dar mai ales în arabă sau catalană. Această operă uriaşă care a suferit fără nicio îndoială influenţe iudaice din partea Cabalei sau mai bine-zis Kabbalei, este un amestec ciudat de misticism ocultist, de erudiţie ştiinţifică şi de filosofie a acţiunii. (Cf. A. Llinares, Raymond Lulle, philosophe de l'action, 1964).

LUMEA. Simbol şi domeniu al răului de care trebuia să fugă omul şi să se lepede cu dispreţ (teme majore ale spiritualităţii medievale: fuga mundi, fuga din lune a monahului; contemptus mundi, dispreţuirea lumii: Inocenţiu al

III-lea a scris şi el la sfârşitul secolului al XIII-lea, înainte de înălţarea sa la pontificat, un opuscul de acesta tradiţional de Contemplu mundi).

LUMEA DE DINCOLO, lume a realităţii, a adevărului care se amestecă prin intermediul simbolurilor şi a unei continuităţi tainice cu lumea pământească.

LUMINA. Aspiraţie fundamentală. Bun superior dobândit treptat prin religie, artă, ştiinţă. Goticul ca tehnică a luminării, optica, ştiinţă fundamentală în secolul al XIII-lea.

LUNILE. împărţirea anului subliniată de muncile rurale (ciclul muncilor din lunile anului este frecvent reprezentat de sculptura

religioasă) (îi. 114, 189 – 192). (Cf. J.C. Webster, The Labors of the Months în Antiqueand Medieval Art. 1938.) LUPTA DE CLASĂ (vezi cap. VIII).

M

MAGIE. Este bană sau rea, albă sau neagră, duce la Dumnezeu sau la diavol, sub ocrotirea binefăcătoare a lui Solo-mon (îi. 148)? au nefastă, a lui Simon Magul.

„MANANTS". Desemnează, începând din secolul al XI-lea, toată ţărănimea, care se caracterizează printr-o teoretică îngheţare pe loc (pe latineşte: mânere, a rămâne).

MANIHEISM. Erezie foarte veche (Cf. H. C h. P u e e h, le Manichăisme) combătută îndeosebi de sfântul Augustin, şi care reprezintă în evul mediu tipul însuşi al ereziei la credrept credincioşii

632

caută să reducă mai mult ori mai puţin toate tendinţele eterodoxe. Opoziţia sa fundamentală între un principiu bun şi unul rău inspiră îndeosebi catharismul, dar ea se regăseşte în străfundul mentalităţii medievale ortodoxe.1 (vezi Duel, Dualism).

MARCABRU. Trubadur, în relaţii cu curţile de la Poitiers şi de la Ventadorn. Trece drept inventatorul prin 1140 – 1150, al poeziei ermetice (absconse), aşa-zisul trobar-clus. Pare să fi fost de fapt un spirit ciudat şi original care a folosit temele liricii de curte în chip foarte personal şi cu o tendinţă spre moralism şi satiră. MARCO POLO. Născut pe la mijlocul secolului al XIII-lea la Veneţia şi mort în 1323. Şi-a însoţit unchiul şi tatăl într-o călătorie de afaceri la curtea hanului Gubilai în 1271. A rămas 17 ani în slujba lui şi a călătorit prin toată Asia. S-a înapoiat în Europa prin Japonia, insulele Sonde, Persia şi Constantinopol. Luat prizonier de genovezi în cursul unei lupte navale, şi-a folosit captivitatea pentru redactarea memoriilor sale în 1298. Această operă, care a fost întâmpinată cu scepticism de contemporani şi denumită de ei Milionul, şi care este mai cunoscută sub numele de Cartea minunăţiilor (Livre des Mer-veilles), este un document de o valoare excepţională (îi. 28). (Cf. L. O 1 s e h k i, l'Asia di Marco Polo, 1957).

MARE. Simbol al lumii schimbătoare şi nestatornice. Domeniu

prin definiţie al primejdieiţii. 117, 118). Trecerea mării este socotită o încercare de un merit deosebit; cruciada folosind calea mării dobândeşte prin aceasta o valoare superioară, (vezi Ludovic cel Sfânt).

MĂRIE DE FRANCE. Prima poetă franceză, a trăit la curtea Angliei în a doua jumătate a secolului al XII-lea. A scris acolo prin 1160 un mare număr de compoziţii numite lais, adică un fel de nuvele în versuri, pe teme împrumutate din legendele celtice. Zugrăvirea delicată şi melancolică a dragostei, constituie meritul operelor sale, care au avut o însemnată influenţă asupra întregii literaturi europene din vremea aceea. A dat şi o culegere de fabule, Ysopet, adaptate din limba latină.

MARSILIO DE PADOVA. Filosof universitar, născut pe la 1290 şi mort pe la 1340. A studiat teologia şi dreptul şi a ajuns rectorul Universităţii din Paris în 1312. A îmbrăţişat cauza împăratului Ludovic de Bavaria împotriva papalităţii de la Avignon. Opera sa, Defensor pacis, este un violent atac împotriva pretenţiilor papilor asupra puterii temporale. A fost excomunicat în 1317, dar ideile sale au avut o mare influenţă şi au contribuit puternic la decăderea autorităţii pontificale în secolul al XIV-lea. A fost considerat de unii drept primul teoretician al statului „modern". (Cf. G. de Lagarde, Le naissance de l'esprit laâque au declin du Moyen Âge, 1962.)

MARTIN DE BRAGA (sfântul). De origine orientală, a fost călugăr la Suevi, apoi arhiepiscop de Braga1 (570), autor al scrierilor de corectione rusticorum şi Formula vitae honestare.

x în sensul de opusă ereziei.

1 Capitala regatului suevilor, localizată în Portugalia de azi.

,!

59. ABAŢIA SANKT GALL

(După desenul lui Georg Lassius conform planului din 820)

MĂNĂSTIRI. Forma cenobitică (şi nu cea eremitică) a monahismului, triumfând în Occident, mănăstirile s-au dezvoltat ca un ansamblu de clădiri grupate împreună (biserică, claustru, locuinţe, adăpost pentru pelerini, clădiri afectate unor scopuri economice). În teorie, reprezintă o lume închisă, adesea aşezată în mijlocul

singurătăţii şi având a face faţă tuturor cerinţelor prin mijloace proprii, pentru a feri pe călugări de contactul cu lumea exterioară. Din această cauză, mănăstirile au fost de fapt nişte focare din care radiau tehnici, cărţi, idei, spiritualitate. Centre economice (mari domenii deschise progreselor tehnicilor agricole şi preindustriale, întrucât ordinele din secolul al XII-lea – cel al cistercienilor îndeosebi – îşi constituiseră vaste exploatări dintr-o singură bucată, adesea aflate departe de mănăstire, aşa-zisele Granges), centre intelectuale (aşa-zisele scriptoria, unde călugării copiază şi împodobesc manuscrise de preţ); centre artistice (înzestrate cu construcţii, vitralii, miniaturi etc); centre politice uneori (rolul mănăstirii Cluny), şi bineînţeles centre spirituale. Marea noutate adusă de ordinele călugărilor cerşetori din secolul al XIII-lea este faptul de a-şi instala mănăstirile înăuntrul oraşelor, (fig. 28, 29, 30 şi Ordine Monastice). (Ei. D. Knowles şi J.K.S. Saint Joseph Monastic sites front the air, 1962).

MĂSURI. Ele sunt numeroase şi schimbătoare potrivit cu fracţionarea

634

vieţii economice şi cu arbitrarul puterilor sociale care le deţin: obiecte ale luptei de clasă.

MEDICINĂ. Pune pe omul medieval în faţa unei probleme fundamentale. Teoretic, ea este zadarnică şi nefastă în măsura în care îngrijeşte trupul care merită doar dispreţ. Dar trupul fiind susţinătorul sufletului, îşi află îndreptăţirea ca fiind un mijloc de mântuire. Medicul, întocmai ca faurul, este un magician totodată temut şi privit cu dispreţ. Medicina se ridică cu greu din empirismul terapeutic al evului mediu timpuriu, trece apoi printr-o fază teoretică (Şcoala de la Salerno, universităţi diferite) şi ajunge la un echilibru precar între teorie şi practică.

Progresul eiţii. 155). (Bibl. Ist. ştiinţelor: L.C. MacKinney).

METALURGIE. Domeniu tehnic în care năvălitorii barbari din evul mediu timpuriu, mulţumită practicii dobândite în cursul contactului lor cu Orientul, manifestă o superioritate hotărâtă faţă de civilizaţia greco-romană (vezi Fier şi Faur).

MICROCOSM. Imagine de predilecţie a simbolismului „totalitar”

al evului mediu: omul este un microcosm şi biserica de asemenea.

MILAN. Unul dintre marile oraşe ale Occidentului medieval. Centru economic, politic, spiritual. A fost tulburat în a doua jumătate a secolului al XI-lea de mişcarea paraeretică a patarinilor. A fost descris şi lăudat în cartea lui Bonvesin della Riva (1288). Milan, Biserica sfântului Ambrozie (fig. 39 şi îi. 208).

(Bibl. Oraşe şi orăşeni: C. Violante).

635

MILENARISM. Credinţa în apariţia viitoare pe pământ a unei lungi perioade (o mie de ani simbolici) de pace şi de prosperitate. Inspiră, mai mult ori mai puţin făţiş, majoritatea curentelor eretice ale evului mediu. (Bibl. Erezii: N. Colin).

MINCIUNĂ. Păcat capital, deşi nu apare pe lista tradiţională (vezi Păcat). Una dintre cauzele principale ale nesiguranţei morale, condamnată încă din vremea lui Augustin (De mendacio). Asociată înşelătoriei, fraudei, şireteniei. Pe lintoul timpanului de la Conques (secolul al XII-lea) stă scris: „Hoţii, mincinoşii, înşelătorii, râvnitorii şi hrăpăreţii sunt deci cu toţii osândiţi şi meniţi iadului".

MINE. Extracţia minieră, (vezi în text). Sleirea minelor.

MINNESÄNGER. Grup de poeţi germani de la sfârşitul secolului al XII-lea şi începutul secolului al XIII-lea, care au strămutat în ţara lor poezia de curte de origine franceză. Principalii dintre ei sunt Dietmar von Aist (unul sau poate doi poeţi din a doua jumătate a secolului al XII-lea), Wolfram von Eschenbach (cca. 1170 – 1220), mai cunoscut ca poet epic, Walther von der Vogelweide (cca. 1170 – 1230). Operele lor preamăresc dragostea (Minne, al cărui sens iniţial în germana veche însemna amintire), care constă din respect şi omagiu faţă de doamna gândurilor lor. Idealurile cavalereşti şi ale dragostei de curte sunt codificate în chip de adevărat ceremonial. Dar, spre deosebire de trubadurii francezi, Minnesângerii au excelat şi în alte genuri poetice, ca de pildă în cântecele ifr: f.: – f

I I

U*

populare şi religioase şi în poemele de cruciadă. S-au deosebit următoarele faze în Minnesang: o primăvară (a doua jumătate a

secolului al XII-lea), o vară (începutul secolului al XIII-lea) şi o toamnă, în care inspiraţia devine mai realistă, mai ţărănească şi mai didactică, şi satirică (curent gnomic). Unul dintre cei mai de seamă reprezentanţi ai acestui curent „sătesc" este Neidhart (cca. 1180 – 1250), creatorul „poeziei rurale de curte" (hofische Dorfpoesie), care mai apoi se va îndrepta spre poezia ghiftuielii (Fress-lieder). Cel mai celebru manuscris al Minnesangului se află la Heidelberg: conţine operele a 139 de poeţi precum şi 138 de miniaturi reprezentând pe Min-nesăngeri cu blazonul lor (Bibl. Ist. Lit.: I. Frank şi A. Moret).

MINUNI (Miracole) 1. Drame religioase al căror subiect este împrumutat vieţii şi legendelor sfinţilor. Mai întâi, o simplă succesiune de episoade comice, epice şi religioase, abia legate între ele – de pildă în Jeu de Saint Nicolas, scris de Jean Bodel prin 1200 – miracolul devine la sfârşitul secolului al XIII-lea un gen într-adevăr dramatic cu Minunea lui Teofil (Le Miracle de Théophile) de Rutebeuf, în care acţiunea rămâne sumară, dar care cuprinde porţiuni patetice şi emoţionante (vezi teatrul religios). 2. Intervenţii frecvente ale lui Dumnezeu pe pământ împotriva ordinii naturii, săvârşite prin intermediul sfinţilor (îi. 17, 18, 143, 145). Ele constituie o dovadă a sfinţeniei şi o sancţiune a dreptţilor. Minunile corespund unor nevoi esenţiale şi dau putinţa aflării lor: vindecări (mizerie fiziologică), minuni tehnice (unelte salvate, îi. 148 lucrători scăpaţi de primejdie) etc.

MIRODENII. Toate produsele rare, de mare valoare, într-un volum mic importate din Orient. Principalul este piperul.

MINĂ. Simbol al comandamentului şi al iscusinţei. Mâna lui Dumnezeu care apare din nori, „mâna de justiţie" a regelui, mâna episcopului care binecuvântează, mâna omului-faur (homo faber), care îl deosebeşte de animale. (Pornind de la Aristotel, sfântul Toma d'Aquino înmănunchează toate aceste sensuri.)

MOARĂ. Marea „invenţie" a evului mediu. Difuziune? şi utilizarea sa în diverse domenii (metalurgie, vopsitorie etc). La început mori de apă, apoi şi de vânt, începând de la sfârşitul secolului al XII-lea. Loc de întâlnire al societăţii ţărăneşti, dar privită cu ură din cauza raportului care o leagă de economia seniorială „banală" (vezi „ban").

Ostilitatea ţăranilor medievali faţă de morar (îi.93).

MOARTEA, marea trecere. E înspăimântătoare în măsura în care poate să ducă pe om în iad (îi. 143), dar în sine, şi sub formele sale materiale (cadavru, ceremonii funebre), nu înfioară decât începând din secolul al XIV-lea (îi. 183). Este aproape absentă din iconografia medievală (afară de reprezentarea ei cu prilejul învierii. (EI. A. Te ne n t i, la Vie et la Mort a travers l'art du XV-e siècle, 1952).

MOAŞTE. Obiecte ale veneraţiei generale şi socotite salvatoare. Cumpărate, furate, fabricate. Falsele moaşte sunt supuse unor vii critici începând din secolul al XII-lea. Joacă în arta medievală un rol foarte important. Relicvăriiţii. 243 – 246). Constantinopolul şi tezaurul său de moaşte.

636

«... T» V

MOBILITATE. Foarte mare în evul mediu, dar condamnată ca păcat care tulbură societatea, a cărei stabilitate este socotită necesară mântuirii.

MODENA (catedrala). Începută în 1099 sub îndrumarea arhitectului Lanfranco, Mirabilis Artifex (artist minunat) şi terminată în 1184, bolţile gotice fiind adăugate tocmai în secolul al XV-lea. Închinată sfântului Geminiano, ea constituie unul dintre principalele exemple de arhitectură romanică curat italiană (îi. 120). Principala sa originalitate constă într-o accentuare foarte intensă a efectelor de umbră şi de lumină. Cele mai frumoase sculpturi, de pe faţadă şi de pe metope, se datorează unui mare artist, tovarăş al lui Lanfranco în 1099 – Wiligelmo, care şi-a şi lăsat iscălitura sa –, precum şi atelierului său. Pe portalul meridional al aşa-zisei Pescheria sunt reprezentate în sculptură, scene din legenda arturiană sau scene din ciclul lui Roland, care atestă importanţa, la începutul secolului al XII-lea, a unei colonii franceze şi normande, înzestrată cu o legislaţie proprie. Clopotniţa, aşa-zisa Ghirlandina, nu a fost terminată decât la începutul secolului al XIV-lea.

MODERN. Noţiune având în general un sens peiorativ faţă de ce este vechi şi normativ, sau pur şi simplu un sens pozitiv când înseamnă: contemporan, recent. Începând din secolul al XII-lea,

exprimă la anumiţi autori o revendicare de progres.

MOISSAC (biserica abaţială a sfântului Petru). Acest edificiu (din secolul al XI-lea), ca o navă datând din secolul al XV-lea, interesează pe istoricii artelor

637

prin prezenţa unei ogive timpurii deasupra porticului, dar el oferă mai ales două capodopere ale sculpturii romanice din Languedoc, anume: basoreliefurile claustrului său şi timpanul său. Sculpturile claustrului, executate la sfârşitul secolului al XI-lea, au exercitat – ca şi cele de la Saint Sernin din Toulouse – o mare influenţă asupra regiunii din sud. Cele de pe timpanul portalului sunt lucrate de un alt atelier, care prin 1115 „orchestrează pentru prima oară în piatră, cu o amploare şi după o ordine care vor defini de acum înainte o întreagă artă, formidabila cantată a Apocalipsului" (H. Focillon). Pe părţile laterale se remarcă, între altele, chipurile torturate ale desfrânării şi ale avariţiei. Măreţele figuri ale sfântului Pavel şi profetului Ieremia de pe uşor1 (trumeau), asemenea celor de la Souillac, sunt una dintre cele mai frumoase realizări ale sensului liniilor şi mişcării din arta romanică (Cf. Moissac et la Chrâtienti au XI-e siècle, Colloque du IX-e Cente-naire, 1963).

MONEDĂ. Se răreşte pe măsura reducerii schimburilor comerciale cu rază de acţiune mai depărtată; în cursul evului mediu timpuriu, devine un obiect de prestigiu, bătut pentru suverani sau episcopi de bănari („acea aristocraţie a evului mediu timpuriu", R. Lopez). Obiect de lux şi de ispită. Dar cu reîntoarcerea economiei monetare se răspândeşte din nou sub forma de denar de argint, apoi de gros de argint, în sfârşit de monedă de aur: reluarea baterii de monede de aur în secolul al XIII-lea: florin (îi.

1 De fapt, stâlpul dintre cele două canaturi ale uşii.

l t

195 şi 198), scud (îi. 193 şi 194) etc. Este supusă la devalorizări sau, mai arareori, la reevaluări (mutaţii monetare) începând de la sfârşitul secolului al XIII-lea (în timpul domniei lui Filip cel Frumos, 1285 – 1314); moneda cea „rea", în care proporţia în aliaj a metalului comun (aramă, bronz) sporeşte tot mai mult, este numită monedă

neagră (Bibl. Comerţ, monedă, negustori).

MONGOLI. Invadează creştinătatea orientală în 1240-1243, dar trezesc mari speranţe de convertire la catolicism şi de luptă în comun contra Islamului, (vezi Ludovic cel sfânt, Marco Polo).

MONREALE. Sediul unei mănăstiri benedictine, întemeiată lângă Palermo de către Gulielm al II-lea al Siciliei în 1174, şi de arhiepiscopul metropolitan al Siciliei. Catedrala, înălţată în 1166 – 1189 este o capodoperă de combinaţii de stiluri şi de tehnici occidentale, bizantine şi musulmane. În interior, decoraţia întreagă din mozaicuri (terminate în 1182). Porţile de bronz sunt opera lui Bonnano din Pisa (1186). Claustrul ţinând de mănăstire este de o mare bogăţie ornamentală (îi. 62, 63).

MONŞTRII. Obsedează imaginaţia medievală mai ales în epoca romanicului, care oferă compromisuri umane (monştri pe jumătate oameni, figuri groteşti şi diforme). Este o formă de protestare contra „omului imagine a lui Dumnezeu", expresie a curentului antiumanist puternic de-a lungul întregului ev mediu (îi. 134 şi 151). O antropologie monstruoasă (sirene, centauri etc.) se dezvoltă de pildă pe timpanul de la Vezelay, iar savantul dominican Thomas de Cantimpre, introducând un capitol „despre oamenii monstruoşi", De monstruoşis hominibus, în compunerea sa ştiinţifică De animalibus (Despre animale), se întreabă dacă aceşti oameni monstruoşi coboară şi ei tot din-Adam.

MONTE-CASSINO. Mănăstire benedictină înfiinţată de sfântul Benedict în 529, distrusă de longobarzi la sfârşitul secolului al VI-lea, reconstruită în 720, devastată de sarazini în 884 şi refăcută la mijlocul secolului al X-lea. Abatele Desideriu (1058 – 1087) a pus să fie construită şi decor? tă de artişti bizantini o biserică sfinţită în 1071, „minune a Occidentului", care a fost şi sediul unui scriptorium celebru. Reclădită în 1349 după un cutremur de pământ, refăcută şi transformată în stil baroc în secolul al XVII-lea, distrusă în timpul campaniei din Italia în 1944, a fost reconstruită şi sfinţită din nou în 1964.

MONTFORT (Simon de). Reprezentant tipic al micului senior din Île-de-France în căutare de aventuri şi prăzi. Simon al IV-lea, comite de

Montfort, a plecat în Palestina în 1198, apoi în 1202, cu prilejul cruciadei a IV-a în 1209 a răspuns la apelul lui Inocenţiu al III-lea, îndreptat către cavalerii din nord împotriva catharilor. Se evidenţiază prin vitejia sa şi zelul depus în măcelărirea ereticilor. În 1212 pune stăpânire pe domeniile lui Raymond al VI-lea, comite de Toulouse, şi biruie la Muret (1213) po aliatul acestuia, regele de Aragón. Dar în 1217, Raymond al VI-lea răscoală contra lui populaţiile meridionale, şi Simon este omorât când încearcă să recucerească Toulouse, în 1218.

638

t

60. ABAŢI A DE LA MONTE CASSINO

(După reconstituirea stării sale din 1075, de K.J. Conant)

MONTFORT (Simon de). Fiul precedentului (cca. 1200 – 1265). A dobândit de la Henric al III-lea al Angliei comitatul de Leicester, care aparţinuse mamei sale şi din care a alungat pe evrei. După ce a refuzat regenţa Franţei la moartea Blancăi de Castilia (1252), a luat conducerea răscoalei contra lui Henric al III-lea şi după victoria de la Lewes, în 1264, a guvernat Anglia, în care a încercat să instaureze un regim parlamentar. A fost învins de fiul regelui, viitorul Eduard I, şi ucis la Evesham (1265). A fost socotit de „comune" drept martir.

639

MONTJUICH. M? re muzeu medieval la Barcelona, bogat mai ales în fresce romanice catalane (îi. 149, 175).

MUNCĂ. Urmarea păcatului dintâi (Geneză); e privită cu dispreţ de societatea medievală; devine treptat o valoare socială în aşa grad, încât atrage condamnarea celor trândavi, dar se împarte în forme superioare ale muncii şi în forme inferioare, adică acelea pe care le îmbracă munca manuală.

MUZICĂ. Una dintre artele din quadri-vium (vezi arte liberale), mijloc suprem de educare în tradiţia platoniciană şi

augustiniană (trecând prin intermediul lui Boetius). Joacă un rol esenţial în ceremoniile liturgice. Nu urmează aceeaşi evoluţie pe planul teoretic şi în practică (cântul gregorian, polifonie). Are o valoare etică: „Acel ce făptuieşte lucruri rele dovedeşte că nu posedă muzica"

(Rabanus Maurus). (Cf. G. Re-e's e, Music in the Middle Ages, 19 iO; J. Chailley, Histoire muzicale du Moyen Âge, 1950; S. Carbin, L'E-glise à la conquête de la musique, 1960).

MUSULMAN, vezi Păgân (Infidele).

N

NATURA. Este puternică faţă de slabele mijloace tehnice ale omului medieval. Este supusă poruncilor lui Dumnezeu, dar capătă o importanţă tot mai mare în teologie odată cu invazia aristotelis-iiiului (Cf. T o în a d'A q u în o). Inspiră un curent „naturalist", care duce la personificarea ei. (Vezi J e a n de M eu n g, partea a doua din Roman de la Rose). Sentimentul naturiiţii. 51 şi 161).

NEAM. (Lignage) Familia agnatică în sens larg, aplicată la clasa seniorială. Bază a drepturilor comunitare de posesiune, şi unul dintre temeiurile moralei feudale (datorii faţă de neam, vezi Cântecul lui Roland şi Cântece epice medievale). Ferment de coeziune în războaie.

(Bibl. Feudalitate şi seniori: L. V e rr i e's t).

NEBUNI. Evul mediu îi crede în legătură cu lumea nevăzută a secretelor bune sau rele (Merlin* era şi el nebun). Treptat sunt deosebiţi în felurite categorii tratate în mod divers dar cu mai multă indulgenţă decât ceilalţi excluşi. Astfel categoria nebunilor dovedind bun simţ (nătărăii satului, bufonii seniorului sau ai principelui), apoi aceea a bolnavilor îngrijiţi sau internaţi, sau a celor posedaţi daţi pe mâna exorciştilor.

NEGUSTOR. Iniţial considerat indezirabil, în măsura în care introduce într-o economie închisă elementul tulburător al importurilor şi exporturilor. Dar este treptat reabilitat de biserică, proporţional cu deschiderea tot mai largă a economiei. Putere a negustorilor. Reprezentare a lor (îi. 104 şi 107). (Bibl. Comerţ, monede, negustori).

NESIGURANŢĂ. (Insecurit6). Stare şi sentiment fundamental al societăţii medievale. Străjile de veghe (Les guetteurs) (îi. 166).

NIBELUNGENLIED. Poem epic german, scris la începutul secolului al XIII-lea, dar în loc să redea ambianţa „de curte" a literaturii epocii, este un poem al violenţei şi al răzbunării legat de tradiţiile eroice primitive ale popoarelor germanice. Punctul de plecare istoric pare să fie distrugerea regatului burgund de la Worms, de către huni,

la începutul secolului al V-lea, şi rivalităţile de familie la Merovingieni în secolele VI şi VII. Eroul Siegfried, stăpân pe comoara Nibelungilor, dispune de forţe supranaturale. El le pune în slujba lui Gunt-her, regele burgunzilor, care e supus la o seamă de încercări pentru a putea ob1 Magician din romanele cavalereşti apar» ţinând ciclului arturian.

640

ţine pe Brunhilda, şi îi cere ca răsplată mâna surorii acestuia, Kriemhild. O ceartă pentru întâietate izbucneşte între cele două femei. Kriemhild îi dezvăluie Brunhildei procedeul neleol al lui Gunt-her. Brunhilda se răzbună pe Siegfried şi pune să fie ucis mişeleşte eroul de către Hagen, care totodată îi răpeşte Kriem-hildei comoara şi putinţa de răzbunare. Dar aceasta, pentru a-şi redobândi puterea şi a-şi înfăptui răzbunarea, ia de soţ pe respingătorul rege al hunilor Attila. Prin viclenie, ea atrage pe burgunzi şi pe regele lor în tabăra hunilor, stârneşte o luptă în care cele două popoare, se măcelăresc unele pe altele, pune să fie ucis Günther, prizonierul lui Attila, omoară cu mâna ei pe Hagen, înainte de a cădea ea însăşi răpusă la sfârşit, în mijlocul focului uriaş care mistuie tabăra.

NICOLAS DE (DIN) VERDUN. Aurar din şcoala mosană, format sub îndrumarea lui Godefroy din Huy (sfârşitul secolului al XII-lea, începutul secolului al XIII-lea). I se datorează îndeosebi amvonul de la Klosterneuburg înfăţişând viaţa lui Hristos şi nişte figuri din Vechiul Testament. El simplifică mult compoziţia scenelor, pentru a scoate în relief personajele cu expresia lor individuală. Simplifică de asemenea culorile, păstrând aurul pentru figuri şi albastrul pentru fond. În motivele decorative, dimpotrivă, el le sporeşte numărul, dar desenul său rămâne minuţios şi geometric.

NOAPTEA. E generatoare de spaime pentru că omul medieval este fără de apărare noaptea împotriva diavolului, a hoţilor, a întunericului. Noaptea consti641

41 – Civilizaţia Occidentului medieval tu le o împrejurare din cele mai agravante pentru justiţia medievală.

NORBERT (sfântul). Întemeiază ordinul Premonstratenşilor în 1120 (Ordinele monastice).

NORMANZI, adică „oameni ai nordului". Nume dat năvălitorilor

scandinavi în Occident (secolele IX-X), mai întâi obişnuit danezilor apoi acelora dintre ei care, instalându-se în Normandia (911), au cucerit ulterior Anglia (1066) şi regatul celor Două Sicilii (secolul al XI-lea). (Atlas, harta II).

NOUTATE. Tulburare a ordinii stabilite, opunându-se Autorităţii. E condamnată de biserică.

NOYON. Catedrala Notredame este una dintre primele biserici gotice. Începută în 1135 de către episcopul Simon de Vermandois, ea păstrează numeroase trăsături ale stilului romanic, de pildă planul cu transepturile semicirculare. Dar etajarea ferestrelor acelor transepturi dovedeşte o îndrăzneală şi o iscusinţă care prevestesc viitorul strălucit rezervat artei gotice (îi. 211 şi Atlas harta VII).

O

OCCIDENT. Conceput ca o anexă a Orientului, dar către care se îndreaptă progresul (vezi Translaţie).

OM. Umilit în faţa lui Dumnezeu, omul se ridică treptat ca fiind făcut după chipul lui Dumnezeu, ca microcosm, ca diferind de animale şi proporţional cu

V.

1 X

lenta sa dominaţie asupra naturii: primul umanism medieval este umanismul romanic, legat de avântul secolelor Xl-XII.

În secolele XI-XIII acest termen are adesea sensul de şerb (serf). Morală şi tehnică umaniste în secolele XIV şi XV. (Bibl. Sensibilităţi şi mentalităţi: P. Francastel, şi Ist. Intelectuală: P. R e nu e e i).

OMAGIU. Act solemn prin care un vasal intră sub dependenţa unui senior: vasalul îşi pune mâinile sale împreunate între acelea ale seniorului său, apoi rosteşte o declaraţie de voinţă prin care se leagă să devină „omul" lui. (vezi Feudalitate).

OMAGIU devotat (homtnage lige). În cazul unei pluralităţi de angajamente vasalice – întâlnit foarte frecvent în Franţa încă din secolul al X-lea – omagiul lige este, începând din secolul al XI-lea, acela care primează asupra celorlalte, de cele mai multe ori datorită importanţei feudei. El obligă pe vasal cu precădere faţă de suzeranul căruia l-a prestat, şi nu poate fi prestat decât unui singur suzeran şi nu

mai multora. Totuşi, în practică omagiul lige a fost prestat mai multor seniori.

ORAŞE. în evul mediu timpuriu oraşele sunt reduse la funcţii militare, administrative şi religioase. Oraşul constă într-o incintă fortificată, în genere foarte restrânsă, reşedinţă a unui comite sau a unui episcop. Începând din secolul al XI-lea, reîmprospătarea comerţului dă o nouă viaţă funcţiei lor comerciale. Un nou cartier negustoresc „burgul" (le bourg), apare alături de vechiul castel

(castrum) seniorial. Foarte curând, noii locuitori se eliberează de tutela vechiului senior, obţin libertăţi (franchises) sau o „chartă" (de pildă, cea de la Huy din 1066) care concede locuitorilor, libertatea şi dreptul de a se cârmui ei înşişi, în schimbul unei indemnizaţii date seniorului. Avântul oraşelor favorizează progresul puterii regale precum şi eliberarea ţăranilor atraşi de şantierele de construcţie. Dar creşterea lor urmează în mod dezordonat: îngustimea străzilor, înghesuiala din case şi lipsa de apă favorizează răspândirea catastrofală a numeroase epidemii (ciuma neagră face ravagii în 1348). Datorită construcţiilor de lemn, incendiile sunt tot mai numeroase. (Rouen arde de şase ori între 1200 şi 1225). Inegalităţile sociale stârnesc tulburări grave, încă din a doua jumătatea secolului al XIII-lea, (lupta poporului de rând (commun) contra patriciatului în Franţa şi a poporului mărunt (minuto), contra poporului avut (grosso) la Florenţa). Oraşele au ajutat pe ţăranii din împrejurimi să se elibereze de servituţile senioriale, dar ele au exploatat tot pe atât pe cât au ajutat regiunile rurale atrase în orbita lor. Au reuşit adesea să devină centrul unei regiuni economice şi politice (de exemplu, Franc de Bruges, sau contado-ul oraşelor italiene, sau aşa-numitele banlieues ale celor franceze). Dar statele urbane medievale nu reprezentau formula viitorului. S-a format foarte curând un spirit urban plin de superioritate şi de ostilitate faţă de lumea de la ţară, în vreme ce mediile tradiţionaliste (după pilda benedictinului Rupert de Deutz şi a cistercianului sfântul Bernard în secolul al XII-lea) socoteau oraşul un focar al viciilor şi al

Inovaţiilor primejdioase, şi un loc de perdiţie (Babilon). Oraşele

au fost principalele centre ale progresului economic, artistic şi intelectual (universităţi). (îi. 3, 4, 7 şi Atlas, harta VIII şi fig.5, 6, 7, 17, 18, 19 şi 20). (Bibl. Oraşe şi orăşeni şi cf. P. la v e d a n, Representation des villes dans l'art du Moyen Agej 1954).

ORBII. Obsedează cu prezenţa lor lumea medievală. Nivelul cobărât din punct de vedere fiziologic şi igienic sporeşte numărul lor. Ei rătăcesc pe drumuri. Inspiră spaimă şi admiraţie. Orbirea lor este adesea tălmăcită în sens figurat. Tristan şi Isolda după ce au băut filtrul de dragoste „se caută unul pe altul ca nişte orbi, care merg bâjbâind unul spre celălalt, nenorociţi, când tânjeau despărţiţi unul de altul, şi încă mai nenorociţi, când aflaţi împreună, se cutremurau de groaza primei mărturisiri" (îi. 59).

ORDALII, adică judecata lui Dumnezeu printr-o probă fizică: duel, fierul roşu, apa clocotită (îi. 131). Interzise de Conciliul al IV-lea de la Lateran (1215), ele dispar, lăsând locul dovezilor scrise. Ele determină apariţia unor campioni ocazionali (eroi ai romanelor cavalereşti) sau profesionişti.

ORDIN. Categorie a societăţii hotărâtă de Dumnezeu. Societatea feudală este societatea celor trei ordine. Se retrage mai mult ori mai puţin înaintea societăţii stărilor (des états), începând din secolul al XII-lea. Ritual liturgic: ordo regal1.1

1 Urmat la consacrarea regilor Franţei.

ORDINE MILITARE. Ordine de călugări-soldaţi întemeiate pentru a lupta contra musulmanilor în Spania şi în locurile sfinte, şi care, silite să se retragă în Occident, au strâns mari bogăţii (în domenii şi în bani manipulaţi în diferite operaţii bancare), şi au stârnit împotriva lor vii proteste (Templierii). Iată lista lor: ordinul Templului (1118, sub formă laică, apoi în 1163 sub formă religioasă); Ospitatul sfântului Ioan-din-Ierusalim (laic în 1039, apoi în formă religioasă în 1154); Ordinul Teutonic (1143 şi 1197), care va deveni un stat în toată puterea cuvântului: în Peninsula Iberică apar pe rând: ordinele de Cala-trava (1158), Evora (1162), Sfântul Iacob (Santiago) de Compostella (1175), Alcan-tara (1176).

ORDINE MONASTICE. Monahismul, originar din Egipt, a fost introdus în Occident la începutul secolului al V-lea, mai întâi în

Provenţa (mănăstirile de la Lerins şi Saint Victor din Marsilia), apoi în Irlanda, după misiunile sfântului Patrick şi ale discipolilor săi (a doua jumătate a secolului al V-lea). Sfântul Benedict din Nursia dă călugărilor săi de la Monte-Cassino o regulă (cca. 525), şi regula benedictină se bucură curând de un mare succes. Capitularul monastic din 817, o impune tuturor mănăstirilor datorită influenţei reformatorului benedictin Benedict de Anania. Obiectivul principal al călugărilor benedictini este slujirea lui Dumnezeu (opus Dei) prin rugăciune şi prin oficiul liturgic. Clau-sura şi independenţa economică sunt condiţiile ce îngăduie ducerea sa la înfăptuire. Călugărul benedictin este şi un ostaş al lui Dumnezeu, supus autorităţii abatelui său. O serie de reforme au de scop, insuflarea unei noi vieţi monahismului benedictin, după unele perioade de decadenţă, punându-l de acord cu evoluţia istorică. Astfel, în secolul al X-lea avem reformele de la Brogne (914) şi Gorze, apoi de la Fruttuaria (1004), dar mai înainte de toate cea de la Cluny (910). În secolele XI-XII curentul spre eremitism este canalizat prin întemeierea de mănăstiri de canonici zişi „regulari", supuşi regulii atribuite sfântului Augustin, precum şi de crearea de ordine noi (camalduli, în 1012; valombrosani, 1015; grandmontensi, 1074; cartuzieni (Chartreux), 1084; cistercieni, 1098; de Fontevrauât, 1101; premonstratensi, 1120), care, alături de opus Dei şi de munca intelectuală, stăruie asupra necesităţii unei munci manuale şi a simplicităţii evanghelice. O nouă generaţie de ordine religioase apare la începutul secolului al XIII-lea: ordinele de călugări cerşetori, dintre care cele mai importante sunt cel al predicatorilor (dominicani) şi cel al minoriţilor (franciscani) (fig. 23 şi 24) care îşi asumă sarcina apostolatului în oraşe şi suburbii; ei umplu universităţile, care preiau rolul mănăstirilor în mişcarea intelectuală. Ca şi reformatorii din secolul al XI-lea, ei pun accentul pe reîntoarcerea la sărăcie, care este condiţia indispensabilă pentru o evanghelizare în profunzime a mediilor populare (îi. 10, 11. Atlas, harta IV). (Cf. Mar c-B o n ne t, Histoire des Ordres religieux, 1949, iar pentru exemplificarea dezvoltării în Anglia: D. K n o w 1 e's, The monastic order în England (913 – 1216) şi The religious order în England (1216-1340) şi în Italia: G. P e ne o, în Italia, 1961).

Storia del tnonachismo

ORFAURĂRIE. Artă esenţială, pentru că se aplică materiilor preţioase şi constituie tezaure. Aurarul este, ca şi faurul, privit cu veneraţie şi cu teamă (îi. 111, 231-234, 243 – 246).

OROLOGIU. Determina o nouă măsură a timpului, începând cu descoperirea mişcării mecanice (sfârşitul secolului al XIII-lea), care e folosită în legătură cu nevoile societăţii urbane. Devine în secolul al XV-lea, un simbol al Temperanţei şi al umanismului stăpân pe măsura timpului. Temperanţa şi orologiul său (îi. 184).

OSTROGOŢI. Populaţie germanică, atacă Constantinopolul sub conducerea lui Teodoric, apoi se aşază în Italia (fig. 1, 2 şi Atlas, harta II).

OTHO DE FREISING. Episcop de Freising (secolul al XIII-lea), unchi şi istoriograf al lui Frederic Barbarossa (Gesta Frederici). Autor al unei Istorii a celor două Cetăţi1, concepută în tradiţia augustiniană şi pătrunsă de spirit feudal.

OTTO I. Născut în 912, Otto cel Mare, rege al Germaniei în 936, al Italiei în 951, restaurează în folosul său demnitatea imperială în 962, strălucind de prestigiul victoriilor sale asupra slavilor şi asupra ungurilor la Lechfeld în 955.

OTTO AL II-LEA. împărat germanic din 973 până în 983 (îi. 16).

1 Adică cetatea lui Dumnezeu şi cea de pe pământ.

OTTO AL III-LEA. Născut în 980, fiu unic al împăratului Otto al II-lea şi al prinţesei bizantine Teofano, încoronat din timpul vieţii tatălui său la Aachen. În timpul minorităţii sale a fost regentă mama sa, Teofano. A primit o educaţie atât de strălucită, încât a fost socotit un rezumat al Minunilor lumii (Mirabilia Mundi). Pătruns de sentimentul că e hărăzit unui destin superior, a plecat în vârstă de 15 ani la Roma, unde a desemnat drept papă, sub numele de Grigore al V-lea, pe vărul său în vârstă de 23 de ani. La moartea lui Grigore al V-lea, în 999, el aşază pe tronul pontifical pe magistrul său Ger-bert. Amândoi visează o restaurare a Imperiului roman, a senatului, a dreptului lui Iustinian. În preajma anului 1.000 împăratul manifestă cel mai mare misticism: posturi, rugăciuni; cercetarea mormintelor martirilor îl reţine multă

vreme în Italia. Reîntors în Germania, pune să i se deschidă mormântul lui Carol cel Mare, pentru a-i cinsti rămăşiţele. A murit în 1002, la 22 de ani, în castelul său italian de la Paterno, într-un moment când tocmai se afla în faţa unei situaţii grele, determinate de o răscoală la Roma şi o coaliţie a bizantinilor şi arabilor în Sicilia. (Cf. E.R. la b a n de Mirabilia Mundi, 1963).

OXFORD. Sediul uneia dintre primele universităţi (primele privilegii sunt din 1214), ieşită din şcolile ajunse la înflorire încă din secolul al XII-lea; este celebră în secolele XIII, XIV prin tendinţele sale ştiinţifice.

645

PACE. Ideal în opoziţie cu realităţile şi seducţiile războiului impus de clasa războinicilor. Sprijinită, în sânul creştinătăţii, de biserică, sub forma unor instituţii reglementate de ea (comunităţi pentru pace, pacea temporară, a lui Dumnezeu „trive"). (Cf. Reoueils de la Société Jean Bodin: la Paix).

PAPALITATE. Se impune creştinătăţii occidentale printr-o serie de etape corespunzând unor pontificate scoase în relief de tradiţie (al lui Leon I, 440 – 461; Gelasie, 492 – 496; Grigore cel Mare, 590 – 604; Nicolaie I, 858 – 867; Grigore al VII-lea, 1073-1085; Inocenţiu al III-lea, 1198 – 1216). Îşi asigură o bază teritorială pentru puterea sa temporală (secolul al VIII-lea, Patrimoniul Sfântului Petru, falsa donaţie a lui Constantin). Papa, cap al clasei clericale, începe lupta cu împăratul, cap al clasei militare (e lupta Sacerdoţiului cu Imperiul). Biserica se eliberează de influenţa laică (reforma gregoriană), caută să domine statele creştine (statele vasale ale Sfântului Scaun), trece printr-o gravă criză în secolul al XIV-lea (umilirea lui Bonifaciu al VIII-lea, exilul de la Ayignon, teoria conciliară tinzând să facă din biserică, reunită în conciliu ecumenic, o autoritate superioară papalităţii). (Bibl. Ist. ecleziastică şi religioasă. Spiritualitate: W. Ullmann.)

PARADIS. Pierdut în urma păcatului. E situat în Orient. Locul de unde izvorăsc cele patru fluvii ale paradisuluiţii. 50). Obiectul speranţei supreme.

Îi

—!

Simbolizat de biserică şi mai cu osebire de locul corului. (Cf. L.I. Ringhora Paradisus Terres tris, 1958.)

PARIS. 1. Oraşul (fig. 16). 2. Notredame din Paris. Sediu al unei episcopii atârnând de arhiepiscopia de la Sens, catedrala actuală este începută în 1163 de către episcopul Maurice de Sully. Corul este terminat în 1177, transeptul şi nava în 1196, faţada începută în 1190 e gata în 1250. În secolul al XIII-lea mai au loc şi alte lucrări: construirea capelelor navei, prelungirea transeptului şi construirea capelelor corului. În secolul al XIV-lea se mai adaugă un „jube", înlăturat de Jules Hardouin-Mansart. Sobrietatea interiorului (lung de 130 m şi înalt de 35 m), farmecul grav al sculpturilor (portalul judecăţii din urmă la centru, al sfintei Ana la sud, al Fecioarei la nord) fac din ansamblul edificiului un exemplar tipic al goticului sever (fig. 41). 3. Biserica Sainte-Chapelle. A fost clădită de Ludovic cel Sfânt ca adăpost al relicvei sfântului Spin. Înălţată în incinta palatului, a este terminată în 1248, şi îndată socotită o capodoperă. Lucrările nu au durat decât trei ani, ele au fost făcute sub conducerea lui Pierre de Montreuil. Clădirea este un produs al artei gotice, aflată la apogeu. Capela de sus are forma unei racle de moaşte, zidurile sunt extrem de ajurate, pentru a lăsa loc marilor vitralii. Funcţia lor, de suport al acestora, este încredinţată unor uriaşe contraforturi. Capela de jos slujeşte drept soclu al raclei amintite; bolţile sale joacă un rol esenţial în soluţionarea atât de elegantă a unor probleme foarte grele de echilibru. Biserica aceasta înfăţişează trăsături specific pariziene, constând mai ales într-o rafinare deosebită a decoraţiei. Dar originalitatea sa constă şi în anticiparea unei rupturi de echilibru între decoraţie şi monument, trăsătură caracteristică a artei gotice la apogeu. Statuile suspendate parcă de stâlpi (piles) prefigurează evoluţia artei gotice spre reliefarea detaliului decorativ în dauna ansamblului monumental. Capelă-relicvariu, biserica Sainte-Chapelle prevesteşte apariţia bisericilor-muzeu din secolul al XIV-lea (îi. 98 şi 214) (Corpus vitrarum medii aevi [Corpus al vi-traliilor din evul mediu], t. I, Les Vi-traitx de de Notredame et de la Sainte Chapelle de Paris, 1959). 4.

Universitatea. Se înjgheabă în secolul al XII-lea (privilegiile lui Celestin al III-lea, 1174; ale lui Filip August, 1200) şi ajunge în secolul al XIII-lea cea mai vestită din toată creştinătatea, mai ales în privinţa teologiei (statutele lui Robert de Courson, 1215; greva din 1229-1231 împotriva puterii regale; bula lui Gri-gore al IX-lea: Parens scientiarum, 1231. Întemeierea colegiului pentru teologi a lui Robert de Sorbon în 1257).

PATRICK (sfântul). Numele în forma latină este Patriciu de Sucat. Era fiul unui diacon breton. Născut prin 389 şi răpit de nişte piraţi din Scoţia, a fost vândut ca sclav în Irlanda. Fuge, stă în Italia, apoi în mănăstirea de la Lerins, se reîntoarce în Bretania şi apoi în Irlanda, al cărei dor nu îl părăsise. Sfinţit ca episcop al Irlandei în 432, el converteşte ţara la creştinism şi moare prin 461.

646

PĂCAT. Este răul considerat pe plan moral. Duce în iad. Păcatul prin definiţie este păcatul strămoşesc (îi. 64). La început apare sub formă obiectivă (de exemplu cele 7 păcate capitale (îi. 133 şi 187), apoi tinde şase interiorizeze, mai ales începând din secolul al XII-lea. (Bibl. Sensibilităţi şi mentalităţi: M.W. B 1 oom fi e 1 d).

PĂDURE. Acoperă o bună parte din teritoriul creştinătăţii. Lume a refugiului şi aventurii. Bogată în produse. Lume a primejdiei.

Temă iconografică (îi. 2 – 5, 51 şi fig. 9, 10, 11, 12).

PĂGÂNI. Prilej de spaimă (pagini = sălbatici) şi de nădejde (conversiunea lor, îi. 51). Constituie orizontul creştinătăţii, limitând-o sau oferindu-secu-ceririlor sale.

PĂMÂNT. Bază economică a bogăţiei şi a prestigiului în creştinătatea medievală (Bibl. Ist. agrară şi ţărani şi îndeosebi G. D u b y.)

PĂTIMIREA (lui Hristos). Ocupă, începând din secolul al XI-lea, o parte tot mai mare în ceremoniile liturgice, în artă şi sensibilitate. Cultul instrumentelor pătimirii.

PECEŢI (îi. 199 – 200).

PECIA. (Termen latin, din care a rezultat cuvântul francez plece. Aici desemnează caietul rezultând din îndoirea în patru a unei piese mari de pergament. Orice volum se compune din reunirea unor asemenea caiete. Citatul care urmează explică sistemul folosit de

copişti, care îşi execută copiile după aceste caiete date în lucru, independente unele de altele) 1. „O primă copie oficială a lucrării, având a fi pusă în circulaţie, se face pe nişte caiete de patru foi, lăsate independente unele de altele. Fiecare din aceste caiete, constituite dintr-o piele de oaie îndoită în patru, poartă numele de pecia (plece). Mulţumită acestor speciae, pe care copiştii le împrumută pe rând, şi a căror reunire constituie ceea ce se numeşte exemplarul, durata care ar fi fostnece-sară unui singur copist pentru executarea unei singure copii este îndestulătoare în cazul unei lucrări cuprinzând un număr de vreo 60 de peciae ca să poată lucra (concomitent) vreo 40 de scribi, fiecare din ei executându-şi transcrierea după un text corectat sub controlul universităţii şi devenit oarecum text oficial" (A. D e's t r e z, la Pecia dans Iesntanuscrits universitaires du XIII-e et du XIV-e siècle, 1935, p. 422).

PELERINAJE. Pelerinajul era o cale importantă de mântuire şi totodată o pocăinţă, impusă pentru ispăşirea păcatelor grele. De aceea numărul pelerinilor era foarte mare. O întreagă reţea de pelerinaje acoperă toată creştinătatea. Peste pelerinajele locale şi regionale se suprapun marile pelerinaje ale creştinătăţii (locurile sfinte, Roma, Santiago de Compostella), al căror avânt a fost foarte important pentru arta romanică (biserici de pelerinaj, îi. 227 – 230, Atlas, harta IV). Dante, în Vita Nuova, 1 (n.trad.)

1!!

61. SFÂNTUL IACOB (SANTIAGO) DE COMPOSTELLA (După reconstituirea lui K.J. Conant) circa 1100

deosebeşte trei feluri de pelerinaje: vanno à la casa di Galicia pero che la

„Chiamansi palmieri în quanto vanno sepultura di să Jacopo fu piu lontana de oltre mare, la onde mol te volte recano la sua patria che d'alcuno altro apostolo;

la palma; chiamansi peregrini în quanto chiamansi Romei în quanto vanno a Roma, 648

la ove questi eh io chiamo peregrini anda-vano: 1 fbibl. Pelerinaje.)

PETRU (PIERRE) VENERABILUL. Ultimul mare abate al

Clunyului. Născut în Auvergne în 1094 dintr-o familie nobilă, ci intră, la moartea tatălui său, ca „oblat” 2 în mănăstirea clunisiană de la Sauxillanges, şi după ce se călugăreşte, este trimis de sfântul Hugues la Ve ze-lay, unde rămâne zece ani şi dobândeşte o vastă cultură religioasă şi profană. În 1120 întemeiază prioratul de la Domene, lângă Grenoble. Ales abate de Cluny în 1122, el întăreşte din nou disciplina mult slăbită în vremea predecesorului său, Pons de Melgueil. El apără de asemenea Cluny-ul de atacurile sfântului Bernard, cu care poartă, în ciuda acestor furtuni, o corespondenţă amicală. Sfântul Bernard, atacă luxul clunisienilor, manifestat în hrană, în veşminte, în biserici. Petru Venerabilul recunoaşte nevoia unei îndreptări a exceselor, dar nu acceptă principiile austerităţii cisterciene. Călătoreşte mult, îndeosebi la Roma, în Anglia, în Spania. El pune să fie tradus Coranul în limba latină, la Toledo. Această ediţie, va rămâne baza tuturor textelor Coranului în Occident, până în secolul al XVI-lea. În 1140 îl primeşte la el pe Abélard şi la moartea lui îi închină un epitaf plin de laude şi

1 Se numesc hagii „palmieri” întrucât merg dincolo de mare în acele locuri de unde adesea aduc o ramură de palmier; se numesc „peregrini” (pelerini) întrucât merg la casa din Galieia (ia Santiago de Compostella) pentru că mormântul sfântului Iacob a fost mai departe de ţara lor, decât a oricărui alt apostol; se numesc „Romei” întrucât merg la Roma, acolo unde merg acei pe care eu îi numesc „peregrini”.

a Oblat, laic care se alătură unui ordin călugăresc căruia îi dăruieşte toate bunurile sale.

649

Îi scrie Héloïsei două scrisori, arătându-şi solicitudinea pentru ea şi fiul ei. Către sfârşitul vieţii sale trebuie să pună capăt unor diferende între ordin şi comunele de la Cluny şi Vezelay. A lăsat o operă teologică bogată, dar de calitate mai degrabă mediocră: nişte tratate fără mare valoare teoretică îndreptate contra evreilor, musulmanilor, ereticilor neoma-niheeni, Pierre de Bruys şi Henri de Lausanne; nişte opere de edificare naive, scrise pentru călugări, îndeosebi o carte despre minuni (De miraculis) de o credulitate uimitoare, dacă o comparăm cu opiniile contemporanilor săi instruiţi. Partea cea mai atrăgătoare din opera sa rămâne vasta sa

corespondenţă. La moartea sa, în 1156, Biblioteca de la Cluny cuprindea 500 de volume (vezi ordine monastice).

Ei. Petrus Venerabilis, ed. G. Consta-b 1 e şi J. Kritzeck, 1956).

PETRU LOMBARDUL (Pierre Lombard). Teolog italian, născut prin 1100 – 1110; vine la Paris, printre magiştrii de la şcoala mănăstirii Saint Victor, în urma recomandării sfântului Bernard, predă teologia din 1135 până în 1150 la claustrul de la Notredame, devine episcop de Paris în 1159 şi moare în 1160. Opera sa capitală este o culegere sau florilegiu mediocru, aşa-zisa Sumă a Sentinţelor (sau Cele IV cărţi de Sentinţe), culegere de texte ale părinţilor bisericii, clasate pe materii, după exemplul dat de Anselm din Laon la începutul secolului al XII-lea. Două fapte conferă acestei lucrări o importanţă excepţională: Petru Lombardul, eclectic lipsit de originalitate, a suferit între alte influenţe şi pe acelea ale teologilor „moderni" din secolul al tp—.

I

XII-lea, ca Abélard sau Gilbert de la Porree, şi a contribuit la vulgarizarea lor; cartea sa a ajuns un manual obligatoriu în facultăţile de teologie ale universităţilor din secolul al XIII-lea, şi cei mai de seamă magiştri au scris comentarii la cartea sa. de sentinţe, comentarii socotite adesea printre capodoperelelor (sfântul Bonaventura, sfântul Albert cel Mare, Duns Scot, Guillaume de Occam etc).

(Cf. Ph. Delhaye, Pierre Lombard, să vie, ses cenvres, să morale, 1961.)

PIATRA. Înlocuieşte treptat lemnul în edificiile religioase, castelele întărite, marile edificii urbane, începând de la sfârşitul secolului al X-lea. Materie primă esenţială a avântului economic medieval (vezi Construcţie). Simbol de forţă şi de durată, de pildă a bisericii1 (pp. 262 – 263).

PISA. Puternică republică maritimă între secolele XI şi XIII. Centru de difuzare a unui stil care manifestă persistenţa tradiţiilor romane în arhitectura romanică. Stilul pisan domină la Lucea, Pistoia, Prato, Arezzo şi în Sardinia. Pisa a fost primul oraş italian care şi-o, alcătuit un ansamblu monumental religios, adevărat „montaj scenografic" constituit din catedrală (1063 – secolul al XIII-lea),

baptister (1153 – secolul XIV-lea), turn (campanile) (1173 – 1350) şi cimitir (campo santo) (1278 – secolul al XV-lea). Catedrala, „capodoperă insolită" începută de Buscheto, a fost terminată în secolul al XIII-lea de Rai1 Desigur însă că du trebuie scăpată din vedere aici legătura dintre Petru şi piatră: „Tu eşti Petru şi pe această piatră…" etc, care explică cel mai bine acest simbol.

naldo, care a placat o nouă faţadă edificiului. Ea este un „relicvariu de marmură" (Buscheto a pus să fie înscrisă pe faţadă, alături de numele său, cuvintele: non habet exemplum niveo de marmore templum.: Nu-şi află asemănare templul de marmură ca neaua). Faţada este ritmată de patru galerii dispuse în loggii cu colonete subţiri, înăuntru se află celebrul amvon al lui Giovanni Pisano (1302 – 1312), capodoperă a sculpturii „patetice". Din porţile de bronz ale lui Bonnano (1180), distruse de un incendiu în 1594, nu a mai rămas decât aceea a transeptului. Vestitul turn aplecat (campanile), început de Bonnano ca turn cilindric, înconjurat de galerii cu loggii după modelul catedralei, a căpătat încă de la începutul construirii sale o înclinare pronunţată, care nu a întrerupt însă lucrările, terminate doar la mijlocul secolului al XIV-lea. Baptisterul circular a fost decorat cu frontoane triunghiulare (gables) şi ornamente gotice în secolul al XIII-lea, apoi i s-a adăugat o cupolă în secolul al XIV-lea. Înăuntru păstrează amvonul lui Niccolò Pisano (1255-1260), primul dintre amvoanele monumentale gotice. Cimitirul (campo santo) a fost înconjurat de galerii decorate de fresce în secolele XIV şi XV. Triumful morţii, compus probabil de prancesco Traini prin 1350 îndată după ciuma neagră, este una dintre cele mai impresionante expresii ale amurgului evului mediu, vizionar şi chinuit.

PLUG. Unealtă esenţială a ţăranului, în evul mediu timpuriu, şi încă mult după aceea, în unele regiuni este un aratru foarte primitiv. Începând din

65C

secolul al XI-lea, se răspândeşte mai ales în regiunea câmpiilor septentrionale, plugul disimetric cu roţi şi cormană (versoir), care execută arături mai adânci şi permite randamente mai spornice (îi. 92). (Bibl. Tehnici: A.G. H au d-ricourt şi Jean Brunhes-D e 1 am are).

POARTĂ. Simbol al pătrunderii în lumea ascunsă, sacră. Capătă în edificiile religioase o importanţă tot mai mare în evoluţia de la romanic la gotic (îi.21). Hristos ca poartă (vezi în text). Porţi de bronz (îi. 55, 62, 63, 79 şi 92). (Cf. H. Leisinger, Românische Bron-en, Kirchentiiren im mittelalterli-chen Europa, 1956.)

POIANĂ. Principala realitate geografică a Occidentului medieval (îi. 5).

POITIERS. Mare focar spiritual, intelectual şi artistic încă din epoca mero-vingiană şi mai ales în epoca romanică. Actualmente, sediul unui centru al civilizaţiei medievale (secolele X-XIII) (ii14).

PORT (îi. 8, fig şi VIII).

15 şi Atlas, hărţile HI

PORTRET. Apare în pictură odată cu emanciparea individului (sfârşitul secolului al XIII-lea şi secolul al

XIV-lea).

Portretul lui Henric Navigatorul (îi.

180).

Portret de nobil – Laurent Froimont

(îi. 181).

POSEDAŢI. Bolnavi mentali sau nervoşi, revoltaţi patologici, consideraţi ca stăpâniţi de diavol şi deci supuşi exorcis651

mului sfinţilor sau al unor clerici specializaţi (exorcişti) (îi. 79).

POSTĂVĂRIE (îi. 105).

PREMONSTRATENSI (Premontres). Ordin de canonici regulari, întemeiat de sfântul Norbert în 1120 la Premontre, în pădurea de la Coucy (Aisne). Ei trăiesc din produsul muncii lor manuale (agricole).

PREŢ. Evoluţia preţurilor (vezi în text).

PRODIGII. Manifestări meteorologice, comete, cutremure de pământ, ploi de sânge etc. prevestind sfârşitul lumii sau calamităţi în legătură cu epidemiile şi războaiele (cf. Evanghelia: el. crunt signa în caelo (şi vor apărea semne pe cer).

PROPRIETATE. Realitate şi noţiune fără mare însemnătate în evul mediu, înlocuită mai mult ori mai puţin prin diverse forme de posesiune şi de folosinţă exprimate printr-o ierarhie şi o reţea de drepturi.

R

RABANUS MAURUS. Călugăr benedictin născut la Maienţa prin 785. A studiat literele sacre şi profane la şcoala de la Fulda, apoi la Tours, sub îndrumarea lui Alcuin. „Scolastre" (şef al şcolii monastice) în 817, apoi abate de Fulda (822 – 842), arhiepiscop de Maienţa (847 – 856). „Preceptor al Germaniei", unul din marile nume ale renaşterii care-lingiene (îi. 42).

1

11

— < „v... RRADEGUNDA (sfânta). Prinţesă mero-vingiană, care a întemeiat la Poitiers mănăstirea Sainte-Croix (îi. 14 şi 229).

RĂZBOI. Ocupaţie sezonieră (timpul „ostului"), a castei militare. Cu încetul şi cu greu este reglementată de biserică (pacea, armistiţiul lui Dumnezeu, noţiunea de război just), mulţumită justificării cruciadei; absces de fixare al belicismului medieval. Luptele de la Ar-souf, Bouvines, Courtrai (fig. 35, 36, 37).

RECONQUISTA (Islam, Atlas, harta III).

REGI. Căpetenii din fruntea societăţilor naţionale care, datorită influenţelor orientale (iraniană şi bizantină) exercitate asupra societăţilor germanice, se integrează în cadrele politice rezultate din descompunerea Imperiului roman. Sunt favorizaţi de acţiunea bisericii, care face din ei nişte urmaşi ai regilor biblici (David, e tipul regelui). Ei folosesc situaţia lor echivocă de şefi ai ierarhiei feudale şi ai unei ierarhii statale diferită şi superioară (îi. 122). Dumnezeu înfăţişat ca rege. Atribute ale regalităţiiţii. 123 şi 124). Regalitatea şi lupta claselor.

REIMS. 1. Catedrala Notre Dame. Sediul metropolitan de la Reims, a fost un centru cu o mare influenţă religioasă şi politică, mai sporită încă în secolul al XI-lea, când biserica a devenit locul de încoronare al regilor Franţei. O catedrală carolingiană care înlocuise în secolul al IX-lea vechea catedrală din secolul al V-lea, a fost distrusă de un incendiu în 1210. Arhiepiscopul Aubri de Hum-bert, a pus în 1211, prima piatră a noului edificiu, care avea să fie una dintre capodoperele artei gotice. Aşa-zisul labirint1, distrus în 1779 şi care trebuia să preamărească iscusinţa constructorilor catedralei, dă numele a patru

arhitecţi care au clădit biserica în secolul al XIII-lea. Primul, şi cel mai însemnat, Jean d'Orbais, a conceput planul de ansamblu şi a înălţat cam prin 1211 – 1228 corul, transeptul şi o parte din navă, până la o înălţime considerabilă. Înzestrată cu sensul maselor, a conferit edificiului aspectul său viguros, care constituie caracteristica sa esenţială. A conceput şi tipul de fereastră (două arcuri prelungi, lancettes, încoronate de o „roză" cu şase petale), care a stârnit admiraţia lui Villard de Honnecourt către 1220, şi s-a răspândit prin toată Europa. Al doilea meşter, Jean le Loup, care a lucrat cam prin 1228 – 1244, a trebuit să se plece directivelor trufaşului arhiepiscop Henri de Braisne, care urmărind cu gelozie progresele catedralei din A-miens, ce se construia atunci, voia să amplifice edificiul primitiv de la Reims şi a reuşit să provoace prin exacţiunile sale o revoltă a orăşenilor remensi (din Reims) împotriva şantierului catedralei. Cum primul arhitect dăduse o fizionomie proprie întregului ansamblu arhitectonic, Jean le Loup nu a putut face altceva decât să realizeze o nouă faţadă, mai măreaţă ca cea concepută la început, într-o fază ulterioară (cca. 1244 – 1252), Gaucher din Reims, constructor mediocru, dar înzestrat cu un mare simţ estetic, a adăugat bisericii contraforturi şi pinacluri foarte elegante, iar după el.

1 Numire dată pavimentului cu meandre pe care meşterii arhitecţi îşi înscriu uneori numele.

652

62. ARCURI DE SPRIJIN ŞI FERESTRE ALE CATEDRALEI DIN REIMS. (După desenele lui Villard de Honnecourt)

Bernard din Soissons (cca. 1252 – 1287) a executat marea „roză" a faţadei şi bolţile. Turlele nu au fost terminate decât în 1427. Notredame din Reims este poate încă şi mai originală şi importantă prin sculptura sa, decât prin arhitectura sa. „Catedrala din Reims povesteşte aproape toată istoria sculpturii franceze din secolul al XIII-lea" (E. Mâle). Dacă este greu de precizat programul iconografic (căci statuile au fost aşezate într-o ordine foarte alterată de cea primitivă, măcar că descoperirea

653

recentă a unor semne de reper pentru gruparea lor a permis o

reconstituire pe hârtie a acestei ordine), este totuşi uşor să recunoaştem două stiluri. Primul corespunde atelierului aflat sub îndrumarea lui Jean d'Orbais şi este remarcabil prin reîntoarcerea la gravitatea şi puritatea antică, pe care artiştii din suita seniorilor din Champagne le admiraseră desigur la Constantinopol şi în Grecia după cruciada a IV-a din 1204. După 1230, stilul capătă mai multă însufleţire şi înfăţişează „expresia cea mai

A

pură a spiritului prietenos, deschis şi apropiat al secolului al XIII-lea francez". El ajunge chiar manierat prin zâmbetul feţelor şi descumpănirea mlădioasă (dehanchement) a trupurilor; dar s-a răspândit din plin în Franţa şi în Europa. Martorii săi cei mai celebri au rămas vestiţii „îngeri zâmbind", executaţi aproximativ între 1236 şi 1245. Acest farmec puţin manierat (mievre) se mai accentuează încă în sculpturile de pe reversul faţadei (cam între 1244 şi 1250) şi de pe etajul „rozei" (între 1250 şi 1260), unde se desfăşoară episoadele ciclului pascal. (Cf. H. Reinhardt, La cathedrale de Reims, 1964).

2. Saint Remi din Reims. Abaţie întemeiată în secolul al VI-lea pe locul mormântului sfântului Remi, mărită în 1007 (neterminată) reconstruită în 1034 – 1049, terminată în stil gotic (corul şi bolţile) în secolele XII-XIII (fig. 46).

RELICVE (vezi Moaşte).

RENAŞTERE. Reîntoarcere periodică la izvoarele antice care au inspirat istoricilor moderni definirea mai multor renaşteri medievale înainte de marea Renaştere: renaşterea carolingiană, renaşterea secolului al X-lea, renaşterea secolului al XII-lea.

RICHARD INIMĂ DE LEU. Fiul lui Henric al II-lea, născut în 1157, rege al Angliei (1189 – 1199), reprezentant tipic al cavalerului desăvârşit. A jucat un mare rol în cruciada a III-a (1189 – 1192), (fig. 13 şi 35).

ROATA SORŢII (sau a norocului). Simbol al „mutaţiei" condiţiilor sociale, destinat în cele din urmă să nege posibilităţile de Mobilitate şi de promovare socială, prin revenirea la poziţia iniţială; pedeapsă a celui mândru care se înalţă. Roata, temă iconografică de o importanţă tot mai mare în arta gotică (rosace-ele).

ROBERT GUISCARD. Duce al Apuliei şi Calabriei, unul dintre întemeietorii regatului de Neapole, născut în 1013, mort în 1085. Acest cavaler normand porneşte în aventură prin Italia, îşi înlătură verii şi le ia locul în fruntea statelor normande din Italia. Combate pe împăraţii bizantini, apoi pe împăratul Henric al IV-lea. Trupele sale reocupă Roma pentru Grigore al VII-lea, dar devastează oraşul. Un tratat cu papa în 1059 îi confirmă drepturile asupra Italiei de sud şi Siciliei, sub suzeranitatea pontificală. Robert Guiscard (adică „cel şiret") 1 moare în 1085 în Cefalonia, îndată după victoria sa asupra flotelor bizantine şi veneţiene. (Cf. J.B. V i 1 1 ar's, Ies Normands en Mediterrannée, 1959.

ROMA. Profund decăzută din punct de vedere demografic şi artistic (monumentele ei sunt năruite), cât şi politic, din rolul pe care l-a jucat în antichitate, a rămas simbolul unităţii lumii creştine, precum şi al ideii imperiale, forţă de atracţie constantă pentru suveranii germanici care nu devin împăraţi decât după ce au pus să fie încoronaţi la Roma. Este sediul obişnuit al papalităţii, care totuşi lipseşte des de aici. Este dominată de o aristocraţie de mici feudali fără astâmpăr, care se amestecă în treburile imperiale, şi chiar după vestitul decret din 1059 continuă să se amestece

1 Guiscard este echivalentul fonetic al cuvitului wizard, care înseamnă în limbaj engleză vrăjitorul.

63. SFÂNTUL PETRU DE LA ROMA

Biserică din evul mediu timpuriu (După reconstituirea lui K.J. Conant).

şi în alegerile pontificale. Are drept locuitori o plebe mizeră şi agitată, din care se recrutează clientela facţiunilor feudale şi politice, dar care este galvanizată uneori de pasiuni comunale (cu Arnaldo de Brescia în secolul al XII-lea, Cola di Rienzo în al XIV-lea). Este ţelul uneia din cele trei mari pelerinaje ale creştinătăţii (pelerinii sunt numiţi Romei). Este principalul centru de supravieţuire a modelelor artistice rămase din antichitate, precum şi unul dintre focarele (măcar că nu cel mai de seamă)

al artei religioase medievale. (Cf. L. H o în o, Rome medievale, 1934; E. Schneider, Rom und Romgedanke im Mittelalter, 1926; P.E. S e h r am în Kaiser, Rom und Renovatio, 1929; D u-pre Theseider, L'ideea impsriale di Roma, 1942; B. B r e z zi, Roma e l'impero medievale, 1947; G. H e r-m a n n, L'Afte în Roma dai secolo VIII al XIV, 1945; E. M a. 1 e, Rome et ses vieilles églises, 1942, M. Armei-l în i, Le chiese di Roma dai secolo IV al XIX, reeditat de C. Cecchelli, 1952).

A

ROMANE ANTICE, ansamblu de povestiri în versuri din secolul al XII-lea, având drept subiect celebrele ficţiuni ale antichităţii greco-latine. Principalele cicluri inspirate din Staţiu, Virgiliu şi Ovidiu (îi. 68) sunt Romanul Tebei, Romanul lui Enea şi Romanul Troiei. Aceste opere, foarte erudite, atestă noua viaţă a studiilor clasice în secolul al XII-lea. Dar antichitatea este adaptată spiritului nou caracterizat prin: cazuistică a dragostei, înclinare pentru fantastic, ambianţă cavalerească, trăsături care fac din aceste romane una dintre numeroasele manifestări ale literaturii de curte. Romanul lui Alexandru ocupă un loc aparte în această literatură (îi. 67).

ROMANE DE AVENTURI. Ele sunt o varietate a romanului de curte, a cărui acţiune nu se situează nici în antichitate, nici în Bretania, şi ale cărui personaje nu mai reapar ulterior în altă parte. Aceste romane pitoreşti şi variate sunt mai concrete şi mai dispuse să descrie viaţa reală decât celelalte romane. Cele mai caracteristice sunt Floire et Blanche-flor (secolul al XII-lea) şi Aucassin et Nicolette (prin 1200), exemplu unic de chantefable, în care dialogurile şi porţiunile în proză alternează cu cele în versuri (laisses) cântate. În ele sunt povestite cu nesfârşite peripeţii vicisitudinile dragostei celor doi eroi, care au de întâmpinat multe piedici înainte de a ajunge la fericirea dorită. Această compoziţie este o parodie a aventurii şi o pastişă a romanelor eroice, având drept concluzie că simpla fericire preţuieşte mai mult ca isprava vitejească.

ROMANE BRETONE. Ansamblu de povestiri de aventuri din secolele XII şi XIII, al căror cadru convenţional este „Bretania" (fără a se preciza dacă e vorba de Armoric sau de Anglia) şi care au drept subiect isprăvile vitejeşti ale cavalerilor regelui Arthur, porniţi în

căutarea sfântului Graal, dragostea dintre Tristan şi Isolda, precum şi aventurile altor figuri legate de acestea. Expus în Historia regum Britanniae a lui Geof-froy de Monmouth (cca. 1140), materialul privind Bretania (la inatiere de Bretagne) aparţine desigur unor tradiţii orale şi scrise anterior acestei date. Este utilizat un fond de mituri şi de legende celtice profund remaniate de sensibilitatea feudală şi de curte (sensibiliU... courtoi-se), îndeosebi cea franceză. Biserica şi-a însuşit şi ea de îndată acest material pe care şi-a pus pecetea. Normandul Wace, în Le Roman de Brut (Brutus fiind sdco-tit strămoşul legendar al britanilor), a mai introdus probabil tema Mesei rotunde (table ronde), pentru a preîntâmpina orice certuri de întâietate printre cavalerii lui Arthur. Este tema feudală aristocratică a vestiţilor pairs (egali între ei), foarte departe de egalitatea burgheză a orăşenilor, care şi ea de altminteri, e mai mult teoretică decât reală. Romanele din Ţara Galilor, aşa-zisele Mabi-nogion, compilate în secolul al XIII-lea, „sunt opera unor scriitori care cunoşteau literatura franceză şi au putut să o exploateze inspirându-se în acelaşi timp din propriile lor tradiţii naţionale" (P. Le Gentil).

ROMANUL LUI ALEXANDRU. Ciclu de poeme compuse în Franţa între 1170 şi 1200 după nişte traduceri latine ale izvoarelor greceşti, şi redactate în versuri

de 12 silabe, care au căpătat de atunci numele de alexandrini. Figura centrală este Alexandru cel Mare model de nobleţe, ale cărui aventuri se desfăşoară într-o atmosferă fantastică orientală, (îi. 67). Inspiraţia epică şi cea de curte se combină pentru a face din erou o întrupare a idealului cavaleresc. Tema romanţată a lui Alexandru apare prin 1100 – 1120 într-o istorie a dalfinezului1 Alberic, din care nu a rămas decât un fragment povestind tinereţea eroului şi care a fost tradus în germană prin 1120 – 1130 de către Lamprecht. (Cf. J. C ar y, The medieval Alexander, 1956).

ROMANUL LUI RENART. Ciclu de poeme eroi-comice din secolul al XII-lea şi al XIII-lea, având drept personaje, animale individualizate şi al căror erou este vicleanul şi şiretul Renart. Parodie grotescă a literaturii cavalereşti, acest Roman de Renart, operă de spirit

„burghez" (în sensul medieval al cuvântului), constituie o satiră plină de ironie a societăţii feudale, ale cărei elemente, fără excepţie – cavaleri, ecleziastici, ţărani (vilains) – sunt luate în râs cu o vervă foarte caustică. Această epopee animală, decurge poate, foarte de departe, din Ecbasis captivi, istorie alegorică a unui viţel neascultător capturat de lup şi salvat de vulpe, scrisă prin 930 – 940 de un călugăr de la Saint Evre din Toul. Ea este o ramură (care se dezvoltă apoi în ciclu) a fabulei animale ce cristalizează în secolul al XI-lea tradiţia în parte folclorică a istoriilor emblematice de animale (vezi Bestiarii). La sfârşitul secolului al XII-lea se pătrunde de un spirit care se manifestă prin trăsături antifeudale (îi. 114).

1 Din Dauphiné.

Epopee a foamei (vezi în text). (Bibl. Ist. Ut.: J. F 1 în n).

ROMANUL TRANDAFIRULUI (Roman de la Rose). Capodoperă a literaturii didactice a secolului al XIII-lea. Este alcătuită din două părţi distincte: prima, compusă de Gjillaume de Lorris prin 1230, reia marile teme ale poeziei de curte. A doua, opera lui Jean de Meung (cca. 1275), constituie dimpotrivă o adevărată „Summă" a ideilor intelectuale şi morale ale orăşenimii de atunci, în relaţii cu mediul magiştrilor laici ai Universităţii din Paris: elogiu al naturii, scepticism faţă de autoritate, discreditare a sărăciei. Cu cele 28.000 de versuri ale sale şi cu influenţa sa, care a fost considerabilă, romanul acesta constituie una dintre operele capitale ale evului mediu, prin care se întrevede ivirea viitoare a Renaşterii.

ROMANUL TROIEI. Această operă, de mai bine de 30.000 de versuri octosilabe, redactată prin 1165 – 1170 de un cleric din Touraine, Benoît de Sainte More, şi dedicată Alienorei de Acvitania, relatează, pornind de la diverse izvoare latine, istoria Argonauţilor precum şi aceea a căderii Troiei. Autorul, erudit până la pedantism (având ca izvor principal Eneida, şi nu IHâda, de care nu are nicio cunoştinţă), a fost şi unul din iniţiatorii romanului de dragoste (Iason şi Medeea.), şi imensul său succes se explică prin măiestria cu care descrie pasiunile. Prin aceasta se afirmă ca o operă din cele mai caracteristice a acestei vremi (Vezi Romane antice). RUDOLF DE HABSBURG. Născut în 1218, mort în 1291, rege al Germaniei după

marele Interregn, transformă do657

Civilizaţia Occidentului medieval meniile austriece în domeniu patrimonial. Moştenitor al landgrafilor din Alsacia de sus şi a numeroase posesiuni în Sundgau, Brisgau şi Elveţia, el a răpit regelui Otokar al Boemiei, Austria, Stiria, Carintia şi Carniolia (lupta de la Marchfeld, 1278). Aşadar, poate fi socotit întemeietorul puterii Habsburgilor.

RUTEBEUF. Poet parizian, contemporan cu Ludovic cel Sfânt, este primul autor medieval a cărui personalitate poate fi mai bine percepută. A dus o existenţă precară şi plină de greutăţi, a cărei descriere ironică sau tristă (căsnicie nenorocită, datorii contractate la jocurile de noroc), constituie una din temele principale ale operei sale. Pictor realist al mediilor populare pariziene (Dit des ribauds de Greve) şi al vieţii de toate zilele a unui poet de curte (La Pauvrete Rutebeuf), el apare ca un rezumat al principalelor tendinţe ale epocii sale: o credinţă vie (Miracle de The-ophile) şi un spirit antimonastic, un mare entuziasm pentru cruciade şi o satiră îndreptată contra clerului. Având, ca şi Jean de Meung, legături cu unele medii de magiştri şi învăţăcei săraci din Paris, a atacat cu tot dinadinsul ordinele călugărilor cerşetori în poemele sale cu privire la certurile din universitate în Le Dit d'hypocrisie şi în Renart le Bestourne. (Cf. H. Lucas, Les POS – sies personnelles de Rutebeuf, 1938; Idem, Poèmes de Rutebeuf concernant VUniversité de Paris, 1952; J. B a's t în e t F. F ar a 1, Onze poèmes de Rutebeuf concemant la Croisade, 194 g!

SAGA. Nume dat povestirilor evocând aventurile popoarelor scandinave. Multă vreme orale, fiind recitate de nişte oratori la adunările mai importante, ele au ajuns, începând din secolul al X-lea, nişte adevărate opere literare în proză sau în versuri, având drept punct de plecare o istorie adevărată, dar înfrumuseţată de episoade închipuite. Valoarea lor documentară este considerabilă. Principalele dintre saga (Saga lui Burnt Njall, Saga lui Egill, Saga lui Errik) care au un erou drept figură centrală, descriu obiceiurile şi sentimentele vechilor vikingi, şi ne fac să pătrundem în adâncul societăţilor violente şi primitive ale lumii nordice. Acele saga care au fost consemnate în scris, au fost redactate mai ales în Islanda şi doar în al doilea rând în

Norvegia. Cea mai veche, prima saga a lui Olaf, a fost scrisă prin 1180. Cum cele mai multe au fost redactate târziu, în secolele XIII-XIV, este greu de determinat care a fost nucleul primitiv şi care au fost împrumuturile luate din alte tradiţii, îndeosebi din cântecele epice (Chansons de gestej şi din Romanele medievale. Autorii de saga sunt în genere necunoscuţi. Principala excepţie o constituie Snorri Starlu-son (1179 – 1241), autorul probabil al amintitei Saga lui Egill şi autor cert (în 1222 – 1223) al scrierii Edda în proză, manual de poezie, care este o adevărată enciclopedie a culturii scandinave primitive şi care a fost probabil folosită de autorii de saga.

SAINT-BENOAT-SUR-LOIRE. Abaţie benedictină întemeiată în 620. Rămăşiţele sfântului Benedict au fost aduse

658

aici în secolul al VII-lea şi abaţia a propăşit mulţumită situaţiei sale prielnice pe o mare cale comercială în preajma Orleansului. Numele iniţial fusese Fleu-ry sur Loire (fig. 21). Biserica este unul dintre cele mai importante monumente ale artei romanice în Franţa. Începută în 1026, a fost consacrată în 1031 şi complet terminată în 1218. Abatele Gauzlin, fiul bastard al lui Hugues Capet şi frate vitreg al regelui Robert, a vrut să facă din ea un model pentru tot regatul, planul adoptat fiind cel al unei cruci arhiepiscopale cu dublu transept. Porticul de la intrare (porche) oferă un tip de portic (portique) deschis, derivat de-a dreptul din arta carolingiană şi decorat cu sculpturi (reliefs) luate de-a gata de aiurea. Capitelurile sunt împodobite cu motive vegetale clasice (corintiene) sau barbare. Dar apariţia de figuri umane în compunerea unor scene, originalitatea cu care au fost reluate vechile teme decorative prefigurează în mijlocul secolului al XI-lea marea renaştere a sculpturii romanice. Biserica a conservat o parte din sculpturi, îndeosebi unele reprezentând scene din Apocalips, precum şi mormântul regelui Filip I, singurul capeţian care nu a fost îngropat la Saint Denis. Lintoul portalului de la nord este consa" crac scenelor aflării şi translaţiei moaştelor sfântului Benedict (îi. 17, 64, 78, 156).

SAINT-DENIS. Abaţie întemeiată de Dagobert în 630. A fost

folosită ca necropolă regală încă din vremea Merovin-gienilor. Bazilica actuală (lungă de 108 m şi având înălţimea sub boltă de 29 m), adevărată verigă între arta romanică şi arta gotică, este, împreună cu catedrala

659 42*

contemporană de la Sens, una dintre principalele realizări ale primei arte gotice. Ea indică momentul de ajungere la desăvârşire a ogivei, care îşi continuase mersul înainte de la începuturile sale, din arta normandă (catedrala de la Durham, terminată în 1093). Pentru prima oară a fost rezolvată la Saint Denis, problema luminării interiorului prin substituirea, de coloane, zidurilor oarbe ale arhitecturii romanice. Din Saint-Dénis a roit arta gotică în tot cuprinsul domeniului regal. Suger a îndrumat lucrările de la Saint Denis între 1129 şi 1144, dată la care a fost sfinţit corul. Edificiul a păstrat în dreapta faţadei un turn romanic cu două etaje. Principala inovaţie constă în deschiderea sistematică spre lumină. Biserica, cu trei etaje, este luminată de deschizături (baies) mari. Deambulatoriul este dublat de o galerie secundară, formată din coloane monostile ce preced capelele radiale uşor proeminente în afara absidei. Triforiul, ajurat de arcade mari, şi vastele ferestre de la etajul de sus luminează corul. În sfârşit, imense „roze" tăiate în zid la extremitatea braţelor transeptului completează sistemul, eliberându-l total de severitatea zidurilor oarbe ale arhitecturii romanice. Vitraliile de la Saint Denis sunt cele mai vechi vitralii conservate până acum. Ele mai poartă pecetea vechii inspiraţii epice şi acordă un loc însemnat evocării cruciadelor. Saint Denis se află la originea marii expansiuni a vitraliului în arta gotică. Sculpturile au moştenit din arta romanică tema judecăţii din urmă. Dar Saint Denis este şi punctul de pornire al temei Precursorilor, profeţi şi străbuni ai lui Hristos.

t

Arta portretului, născută pe morminte, datoreşte mult bazilicii de la Saint Denis, unde Andrieu Beaunepreu a executat în secolul al XIV-lea mormintele lui Filip al VI-lea, Ioan cel Bun şi Carol al V-lea, eliberându-se, în ce priveşte portretul, de stilizările tradiţionale (Atlas, harta V).

SAINTE-CHAPELLE (vezi Paris).

SAINT PHILIBERT DE TOURNUS. Abaţie întemeiată prin 875 de către călugării de la Normoutier fugiţi din faţa normanzilor, ducând cu ei moaştele sfântului Filibert, (Philibert) ctitorul mănăstirii de la Jutnieges, mai întâi la Saint Philibert şi la Grandlieu (fundaţiune carolingiană), apoi la Tournus. Măreaţa biserică, clădită de la începutul secolului al XI-lea până la începutul secolului următor, este una dintre primele capodopere ale arhitecturii romanice.

SAINT-SAVIN-SUR-GARTEMPE. Biserica este tot ce a mai rămas dintr-o abaţie întemeiată de Carol cel Mare prin 810. Este edificiul cel mai complet din Franţa, aparţinând artei romanice din secolul al XI-lea, foarte bine reprezentată în Poitou. Elementul cel mai vechi al bisericii este o clopotniţă-portic, la care a fost adăugată o navă mai recentă, construită în mai multe etape. Ea este boltită cu o boltă semicirculară (en berceau) continuă, fără arcuri (dou-bleaux), concepută astfel pentru un ansamblu pictural decorativ, picturile reprezintă scene din Vechiul Testament mai ales din Geneză (trecerea Mării Roşii, construirea Turnului Babel). Picturile murale ale porticului (Apocalipsul), ale criptei (vieţile sfinţilor) datează tot din secolul al XI-lea. În pictura secolului al XI-lea, care se împarte geografic în două regiuni cu caracteristici deosebite: Burgundia şi Auvergne – prima înfăţişând picturi în culori strălucitoare, pe un fond închis, în timp ce regiunea de la Loire până la Languedoc se deosebeşte prin picturi în culori mate, pe un fond deschis –, Saint Savin aparţine grupului al doilea. Domină culorile alb, ocru galben şi ocru roşcat, nuanţele de verde sunt mai rare. Albastrul este de obicei rezervat veşmintelor lui Hristos. Folosirea unor culori din argile precum şi a tehnicii „detrampei" 1 dau un ton mat acestor culori.

SALARII. Evoluţia salariilor (vezi în text).

SANKT GALL. Oraşul îşi datoreşte originea şi numele misionarului irlandez Gali, care a întemeiat aici o mănăstire în 614, pe când îl însoţea pe sfântul Columban mergând de la Luxeuil în Italia. Abaţia benedictină de la Sankt Gali a fost, mai ales în vremea carolingiană, unul dintre principalele focare intelectuale, artistice (muzică, miniaturi) şi ştiinţifice ale Occidentului. Planul său – păstrat

în întregime, este unica mărturie cu privire la felul cum erau dispuse abaţiile înainte de secolul al X-lea. Oraşul s-a dezvoltat în jurul mănăstirii, a fost înconjurat cu ziduri proprii în secolul al X-lea şi a sfârşit prin a se emancipa de autoritatea abaţială, care s-a văzut silită să-i dea o chartă de libertăţi comunale (charte de franchise) (fig. 21, 28, 59 şi îi. 35) (Bibl. Pelerinaje).

1 Detrempe: vopsea cu apă, albuş şi clei.

660

SANT-IAGO (sfântul Iacob) de Compos-tzlla. Descoperirea în Galicia a unui mormânt roman atribuit sfântului Iacob cel Mare, datează din 813. A ajuns în curând ţelul pelerinajelor, şi benedic-tinii i-au preluat paza. Primul sanctuar a fost distras în 997 în cursul unui raid al lui Almanzor. Afluxul pelerinilor este atât de mare în secolul al XI-lea, încât devine necesară construirea unei mari biserici. Lucrările încep în 1075 şi catedrala este terminată prin 1150. Interiorul şi-a păstrat în mare parte aspectul romanic. Transeptul are aproape aceleaşi dimensiuni ca nava. Navele colaterale şi tribunele înconjură tot edificiul, inclusiv extremitatea transeptului. Totul este conceput pentru primirea unui mare număr de pelerini şi pentru uşurinţa circulaţiei în faţa moaştelor. Sculptura de la Compostella este extrem de bogată; ea datează de la sfârşitul secolului al XI-lea şi din secolul următor. Cele două ansambluri principale sunt portalul Or făurarilor spre sud, şi portalul faţadei principale sau porticul gloriei. Portalul oi f irarilor vădeşte numeroase asemănări cu Moissac şi biserica Saint Sernin din Toulouse, în timp ce porticul gloriei comportă elemente care anunţă sculptura gotică, (îi. 21, fig. 13, 46, 61 şi Atlas, hărţile II, III, VI).

SATANA (vezi Diavolul).

SĂRACI. Ideal şi contrast întunecat (repoussoir) (vezi Cerşetori şi îi. 119). Dezbaterea asupra sărăciei absolute a lui Hristos dezbină ordinul franciscan în secolele XIII-XIV. Calamităţile care lovesc pe săraci.

SCARĂ (echelle). Simbol al străduinţei ascendente a vieţii spirituale (scara lui Iacob, scara virtuţilor îi. 188).

661

SCLAVI. Lăsaţi moştenire de antichitate evului mediu, dispar în cursul evului mediu timpuriu ca factor important al vieţii economice. Mai subzistă încă, doar ca slugi procurate în cea mai mare măsură de comerţul veneţian şi genovez sau de eventualele capturări de musulmani. (Bibl. Societatea: Integrări şi Excluderi: V. Verlinden, 1955).

SCOLASTICĂ. Metodă de învăţământ care se dezvoltă în şcolile urbane în secolul al XI-lea şi mai ales în secolul al XII-lea, apoi în universităţi, în opoziţie tot mai mare cu metodele şi spiritul şcolilor monastice. Chiar dacă scopul rămâne acelaşi, anume căutarea lui Dumnezeu prin ştiinţă, scolastica imprimă curând formulei fides quaeiens intellectum, a sfântului Anselm, o inflexiune decisivă, acordând proceselor „raţionale" ale gândirii o importanţă din ce în ce mai mare şi din ce în ce mai depărtată de căile mistice ale culturii monastice. Teologia scolastică devine ea însăşi o ştiinţă, având monumentele sale cele mai desăvârşite aşa-zisele „Sume" ale magiştrilor din secolul al XIII-lea. Alexandru de Hales, Raymund de PeSafort, sfântul Bonaventura, sfântul Toma d'Aquino şi alţii (Opus Maius a lui Roger Bacon este o „Sumă"). Toate aceste nume aparţin unor franciscani şi dominicani, ceea ce dovedeşte că scolastica nu este nici antimonastică, nici antimistică în mod absolut, ci numai faţă de anumite tradiţii, ce nu mai sunt în acord cu creştinătatea în expansiune în secolele XII-XIII. Dacă punctul de plecare metodologic este acelaşi – cele şapte arte liberale, grupate în cele două cicluri, tri-vium şi quadrivium (acesta din urmă format din aritmetică, muzică, geometrie, astronomie) –, scolastica supune acest program unor modificări capitale. Ştiinţa-cheie este Dialectica, ştiinţă a raţionamentului, iar artele quadriviului se orientează spre o practică tot mai stăruitoare a experimentării. (Acest lucru nu va rămâne aşa decât un timp, şi în curând, teoria va invada şi scleroza ştiinţa scolastică.) Artele mecanice, altă dată privite cu dispreţ, pentru că erau îndreptate spre viaţa materială, se apropie de artele liberale, datorită promovării vieţii active şi a dialogului pe care aceasta îl poartă tot mai mult cu viaţa contemplativă. O nouă listă, adică o nouă clasificare a ştiinţelor, mai bogată, mai bine articulată (în care intră de pildă acum şi fizica), tinde

să înlocuiască Heptateuchonul tradiţional. Chiar dacă baza învăţământului rămâne tot aşa-zisa lectio, adică citirea textelor, şi mai ales a textului sacru al Bibliei, (sacra pagina) citirea Bibliei evoluează profund. La urmărirea tradiţională a celor patru sensuri, care culminează cu captarea mistică a sensului secret, se substituie tot mai mult un proces logic. Citirea (lectio) pune la îndemână autorităţile folosite apoi în formularea chestiunii, questio. Aceasta este discutată „raţional": este aşa-zisa disputatio, din care magistrul îşi trage concluzia (conclusio) să personală. Opiniile profesorilor – aşa-zisele magistralia –, care deschid uşa pentru concluziile individuale ale fiecăruia, iau loc alături de authentica, adică de autorităţile tradiţionale. Această transformare decisivă a metodelor şcolare şi intelectuale este produsul unei noi societăţi: societatea urbană. Ea este tehnica unei bresle noi, a unei corporaţii (universitas) de magiştri şi învăţăcei. Ea devine o ocupaţie de profesionali care pentru munca lor vor pretinde un salariu. Ea consumă tot mai multe cărţi devenite nişte instrumente de lucru în mâinile unei noi categorii sociale, aceea a muncitorilor intelectuali. (Bibl. Ist. intelectuală şi mai ales M. Grabmann, A. Brunet, G. Pare, P. T r e în b 1 a y, M.D. Chenu, J. Le G o f f).

SCOT ERIGEN (Ioan). Irlandez, el vine în 846 – 847 la curtea lui Carol Pleşuvul, unde predă programul Artelor liberale. El traduce pe latineşte operele teologilor greci, îndeosebi ale lui pseudoDionisie, între 860 şi 862. Opera sa esenţială este De divisione naturae, scrisă între 862 şi 866. Este o „imensă epopee metafizică" (E. Gilson) având drept centru firea omenească. Este un fel de itinerar spre Dumnezeu, căci „sufletul este imaginea lui Dumnezeu şi trupul este imaginea sufletului". Acest gânditor profund, obscur, îndrăzneţ, a fost neînţeles în epoca sa şi redescoperit în secolul al XII-lea.

SCRIPTURĂ (vezi Biblia).

SCRISUL. Instrument al vieţii intelectuale şi sociale. Evoluează odată cu societatea: minuscula carolină este apanajul unei elite destinate să guverneze biserica şi statul; cursiva aparţine universităţilor şi şcolilor urbane, şi e legată de o desacralizare a utilajului intelectual.

SECERIŞ (îi. 96 şi 191).

SEMNE. Manifestări nenumărate ale lumii ascunse (vezi Simbolism). Seninei meteorologice (vezi Prodigii).

662;

SIGER DE BRABANT. Născut în 1235, magistru în arte al Universităţii din Paris, a fost principalul animator al curentului zis „averroist", care îl foloseşte pe Aristotel filtrat prin interpretările filosofului musulman spaniol din secolul al XII-lea, Averroes. Dintre aceste doctrine, trei au stârnit scandal în vremea lor: teza eternităţii lumii, care nega creaţia; teza îndoitului adevăr potrivit căreia credinţa şi filosofia puteau fi în dezacord, fără ca vreuna din ele să greşească; aceea a unităţii intelectului, care este comun întregii specii umane, ceea ce înseamnă o negare a nemuririi personale a sufletului. Aceste teze au fost condamnate de către Étienne Templier în 1270 şi 1277 şi combătute de sfântul Toma d'Aquino. În 1277, Siger de Brabant a fugit în Italia, unde a murit (prin 1281 – 1284) înjunghiat pare-se de un servitor, în prada unui acces de nebunie. Ideile sale şi influenţa sa, care pare să fi fost considerabilă la Facultatea Artelor de la Paris, sunt încă imperfect cunoscute. Dante l-a aşezat în Paradis, împreună cu sfântul Toma d'Aquino şi cu sfântul Bonaventura. Ei alcătuiesc într-adevăr marea trinitate universitară a secolului al XIII-lea. (Cf. F. Van Steenberghen, Siger de Brabant, 1938.)

SILVESTRU AL II-LEA. Născut prin 940, tânărul Gerbert este trimis din mănăstirea Saint-Geraud d'Aurillac la Vich, în Catalonia, unde se iniţiază în ştiinţa arabă (967 – 970), apoi la Roma, unde ia contact direct cu cultura antică. „Scolastre" al şcolii din Reims (972), abate de Bobbio (983), arhiepiscop de Reims (989) apoi de Ravenna, papă

663

sub numele de Silvestru al II-lea (999), el este mai înainte de toate un cărturar. El vrea să extragă din autorii păgâni şi creştini ce au ei mai bun, tot ce constituie o fărâmă de adevăr. Acordă un interes deosebit ştiinţelor matematice şi astronomice, scrie o Regulă a calculului prin abac şi construieşte mici instrumente şi figuri pentru ilustrarea lecţiilor sale abstracte. Ajuns papă, el încearcă, împreună cu

împăratul Otto al III-lea, să pună bazele unei creştinătăţi unite, şi moare în 1003.

SIMBOLISM. Mijloc de a înţelege lumea, sistem de simboluri. Arta medievală se străduieşte să ajungă la realitatea ascunsă prin reprezentarea de fiinţe şi gesturi simbolice. Natura (animale, flori, pietre preţioase) şi istoria sfântă sunt marile domenii ale simbolismului medieval (îi. 49, 66, 141, 142, 144).

SIMON DE MONTFORT (vezi Mont-fort).

SIMONIE. Trafic al sacramentelor (după numele lui Simon Magul), care este sever combătut de reforma gregoriană. STAT. 1. În sensul modern, dispare aproape în evul mediu, pentru a reapare în secolul al XII-lea odată cu renaşterea puterilor publice (monarhice sau urbane), ce diferă de puterile feudale şi de cele ce sunt superioare. 2. Termen desemnând categorii sociale şi profesionale, fără un conţinut sacru, prin opoziţie cu ordinele (ordines) voite de Dumnezeu: „statele (stările) lumii" (Ies états du monde). (îi. 27, 61, 115, 116).

STATUIE. Evoluţia eiţii. 219 – 226).

STRĂINI. Elemente externe ale populaţiei, privite cu neîncredere. Sunt supuşi

I

unei taxe speciale; au în general o situaţie juridică mai proastă (aubains). (Bibl. Societatea. Integrări şi Excluderi: trecueils de la Sodăte Jean Bodin).

SUEVI. Popor germanic care se instalează în secolul al V-lea în Galicia şi în nordul Portugaliei. Regele Rechiarus (448 – 456) este primul rege barbar catolic, nearian. Se formează un centru spiritual şi artistic în secolele V-VI în jurul metropolei Braga.

SUGER. Născut în 1081, a studiat la Saint-Dénis şi Saint-Benoît-sur-Loire. Reîntors la Saint Denis în 1106, a luat parte în curând la administrarea abaţiei, s-a ilustrat în diverse concilii şi a ajuns sfetnicul de aproape al lui Ludovic al VI-lea, care l-a însărcinat cu numeroase misiuni diplomatice pe lângă papi. În 1135 l-a hotărât pe rege să-şi încoroneze pe al doilea născut. Influenţa sa a sporit încă mai mult la venirea pe tron a lui Ludovic al VII-lea, şi acesta l-a instituit regent al regatului în timpul cruciadei a II-a (1147 – 1149). La

reîntoarcerea regelui, primeşte titlul de părinte al patriei. Lui i se datorează reconstruirea bisericii de la Saint-Dénis. A scris o viaţă a lui Ludovic al VI-lea, izvor esenţial pentru perioada 1093 – 1137, şi a început una a lui Ludovic al VII-lea. Au rămas de la el 26 de scrieri şi diverse tratate.

(Bibl. Sensibilităţi şi mentalităţi: E. P a n o f's k y)

SUMA. Construcţie totalitară a ştiinţei scolastice. Secolul al XIII-lea este epoca marilor „Sume", cea mai celebră fiind Suma teologică a sfântului Toma d'Aqui-no.

ŞCOALA. Centru al vieţii intelectuale şi al promovării sociale. Multă vreme rezervată clericilor (şcoli monastice: interioare, pentru „oblaţii" meniţi vieţii din mănăstire, şi exterioare, mai puţin numeroase după reforma din 817, datorată sfântului Benedict de Anania; – în sfârşit şcoli episcopale). Monopol al bisericii, contestat de oraşe (şcoli „comunale" pentru orăşeni) (vezi Atlas, harta V).

ŞCOALA DIN CHARTRES. Vestită încă din secolul al XI-lea sub Fulbert, şi-a atins apogeul în secolul următor, şi a ajuns unul dintre marile centre ale renaşterii secolului al XII-lea. Principalii magiştri care au ilustrat-o au fost: Yves de Chartres, episcop al oraşului (1090 – 1113) şi canonist, Bernard de Chartres, scolastre (1114 – 1119), cancelar (1119 – 1126), care îşi întemeia învăţământul pe gramatică şi care spunea, folosind un apolog antic: „Suntem nişte pitici ridicaţi pe umerii unor uriaşi, şi astfel putem vedea mai bine şi mai departe ca ei, nu pentru că vederea noastră ar fi mai ascuţită sau statura noastră mai înaltă, ci pentru că ei ne ridică în văzduh şi ne înalţă cu toate înălţimea lor uriaşă". El afirma astfel valoarea moştenirii antice odată cu posibilitatea unui progres intelectual nelimitat. Gil-bert de la Porree, teolog şi filosof, a ocupat postul de cancelar în 1126 – 1140. A fost acuzat de erezie de către sfântul Bernard, din cauza opiniilor sale asupra Treimii, dar a scăpat de condamnare. I-a urmat, între 1142 şi 1150, Thierry de Chartres, filosoful unităţii, care s-a

e insacrat studierii lui Platon şi a tezelor pitagoriciene. A predat la Chartres şi Giillaume de Conches, care căuta raţiunea lucrurilor (Ce este mai deplorabil decât să spui: „Lucrul acesta e cu putinţă pentru că

Dumnezeu îl poate săvârşi", şi de a nu şti cauza pentru care este aşa, şi de a nu arăta de ce este aşa). El a profesat între 1120 şi 1150, comentând texte ale lui Platon, Seneca, Macrobius şi Boetius, înainte de a-şi încheia cariera la curtea lui Gooffroy Planta-genet, comite de Anjou (fiul lui Henric al II-lea). Ioan de Salisbury, discipolul lui Guillaume de Conches, a fost un cărturar desăvârşit, care a ironizat excesele logicii contemporane, ale cărei întrebări erau după el următoarele: „Porcul care este dus la piaţă la vânzare este ţinut de om sau de funie"? Bernard Silvestre a scris o Cosmografie (prin 1150), care a avut un mare succes în tot cursul evului mediu. Această lucrare relua, în proză şi în versuri alternate, temele platoniciene şi pitagoriciene ce se bucurau de mare preţuire la Chartres. O pedagogie originală s-a dezvoltat aici, având la bază un stil de predare progresiv şi continuu. Aportul său capital rămâne însă reînnoirea studiilor filosofice, literare şi ştiinţifice, sprijinite pe redescoperirea antichităţii, îndeosebi a lui Aristotel, a lui Virgiliu şi mai ales a lui Platon (îi. 152 şi Atlas, harta V).

ŞCOALA DE LA SAINT-VICTOR DIN PA. RÂS. Întemeiată de Guillaume de Champeaux, în timpul cât a stat retras în 1108 la claustrul de la Saint-Victor, mănăstire suburbană de canonici regulari, pe povârnişul aşa-zisei Montagne Sainte-Genevieve. Ea vădeşte o străduinţă de sinteză între cultura profană şi viaţa spirituală. Biblioteca mănăstirii – luată în râs de Rabelais – este în realitate cu totul remarcabilă, pentru secolul al XII-lea. Hugues de Saint Victor (+ 1141) îşi duce discipolii spre contemplare, pe calea studiului artelor liberale şi a teologiei, schiţând astfel o sinteză doctrinală comparabilă celei a sfântului Augustin. Richard de Saint Victor, discipolul şi succesorul său (+ 1173), şi André de Saint Victor (+ 1175) se consacră mai ales, exegezei biblice, căutând să se instruiască de la rabinii evrei. Achard, abate de Saint Victor (1155 – 1160) (+ 1171), duce mai departe studiul filosofic şi teologic al Treimii. Godefroy de Saint Victor (+ 1194) preamăreşte bogăţia şi demnitatea firii omeneşti, adevărat rezumat al universului, microcosm. Şcoală a optimismului creştin, dar tot mai mult aplecată spre misticism, şcoala de la Saint Victor nu se crede mai presus de polemică într-un moment când se află incapabilă

de a urma evoluţia şcolilor urbane către dialectică şi scolastică. Gauthier de Saint Victor compune în 1177 – 1178 lucrarea sa Contra IV labyrinthos Franciae, de o critică extremă, îndreptată contra lui Abelar I, Pierre Lombard, Gilbert de la Porree ce Pierre de Poi-tiers (Cf. R. Baron, Science et sagesse chez Hn-uis de Saint-Victor, 1957; G. Dumeige, Richard de Saint-Victor et l'idie chritienne de l'amour, 1952; R. Baron, Hugues et Richard de Saint-Victor, 1961).

ŞCOALA DE LA SALERNO. Organizată progresiv în secolele IX – X, ea începe să strălucească în secolul al XI-lea, 4 – 4

mm un secol înaintea şcolii de la Montpellier. O renaştere a medicinii se cristalizează la Salerno, răspântie a influenţelor arabe, evreieşti, bizantine, centru de studii al vechilor manuale greceşti şi latineşti, uitate aproape cu totul până în vremea carolingiană. În secolul al XI-lea magiştrii din Salerno traduc din greceşte pe Hipocrate, iar după texte arabe pe Nemesius şi Galienus. Practica nu este dată uitării, şi învăţământul este însoţit fără îndoială de disecţii publice de animale. Rogeriu din Salerno este la sfârşitul secolului al XII-lea primul chirurg al evului mediu. Lucrarea Regimen sani-tatis Salernitanum, baza ştiinţei medicale, până la Renaştere, este compusă la începutul secolului al XIII-lea. (Cf. B. La w n, The să ierni tan Questions, 1963).

ŞERB. Condiţie inferioară a unei mari părţi din masa ţărănească supusă unor Obligaţii care erau materialmente grele şi moralmente infamante: corvezi, capitaţie către senior (chevage), taxă de răscumpărare a exogamiei (formăriage), bir arbitrar (taille arbitraire) constituind toate împreună stigmatul servil. După ce această condiţie juridică s-a extins mai mult ori mai puţin asupra totalităţii ţărănimii între secolele IX şi XII, a tins să dispară prin sloboziri (affranchissements).

ŞIRETENIE, (ruse). Virtute şi viciu feudal. Este adesea singura cale pentru a învinge obstacole neatacabile altminteri. Foarte aproape de Minciună, de înşelătorie, de fraudă, care sunt condamnate mai hotărât, îndeosebi pentru că sunt vicii ale ţăranilor sau ale orăşenilor, sau chiar ale clericilor (ipocrizia).

TĂU. Semn protector şi salvator însemnat pe fruntea celor drepţi sau aleşi. Formă a toiagului eremiţilor şi instrument al puterii lor magice.

TEATRU RELIGIOS. Teatrul religios din evul mediu se trage din dramele liturgice în limba latină, reprezentate mai întâi, pare-se, în şcolile-catedrale sau monastice, şi jucate de magiştri şi învăţăcei. În Germania, la sfârşitul secolului al XI-lea, apoi în Anglia prin 1100 – 1110 şi după aceea în Franţa, aceste drame s-au bucurat curând de o mare favoare şi au fost jucate de clerici în sanctuare, cu prilejul marilor sărbători religioase. Începând din secolul al XII-lea, proporţia elementelor profane nu a încetat să sporească în aceste reprezentaţii, date în limba vulgară de către nişte laici şi desfăşurate în piaţa din faţa bisericii. Se face o distincţie între mistere, cu subiecte împrumutate din Vechiul şi Noul Testament, şi miracole, inspirate din vieţile sfinţilor. Unele din aceste drame înfăţişau teme eschatologice (vezi Antichrist). Astfel, Jocul Antichristului, care se juca, începând de la sfârşitul secolului al XI-lea, în abaţia bavareză de la Tegemsee, sau Mirele1 (Sponsus), reprezentat la Saint Marţial din Limoges în prima treime a secolului al XII-lea, în care se arată că viaţa este drumul către cer. Fecioarele (din parabolă) reprezintă umanitatea, sosirea mirelui simbolizează a doua venire a lui Hristos. La sfârşitul evului mediu, misterele ajunseseră la proporţii uriaşe: 35.000 de versuri şi o durată de patru zile pentru Misterul pătimirii, al lui Arnoul Greban, jucat la Paris prin 1450, şi care este fără nicio îndoială capodopera târzie a teatrului medieval (vezi Minuni, miracole).1

Din parabola fecioarelor înţelepte şi fecioarelor nebune.

666.

TEODORIC (cel Mare), regele ostrogoţilor, născut în 454, mort în 526. Crescut la Constantinopol, unde a fost ţinut ca ostatic zece ani, a rămas adânc pătruns de civilizaţia romană. A urmat tatălui său în 475. A oferit serviciile sale împăratului Zenon, care l-a îndepărtat de graniţele Imperiului de răsărit, trimiţându-l să cucerească Italia. A pus stăpânire pe ea între 489 şi 493. Teodoric s-a silit să contopească într-un singur popor pe romani şi pe barbari. A respectat legile,

instituţiile romane, a înfrumuseţat Ravenna, capitala sa. Deşi arian, a dovedit o mare toleranţă faţă de catolicism şi s-a înconjurat de sfetnici romani, ca de pildă Casiodor şi Boetius pe care însă l-a condamnat la moarte pentru că ar fi complotat contra sa (Atlas, harta II).

TEOLOGIE. Cunoaştere supremă faţă de care celelalte discipline nu sunt decât nişte slugi supuse. Devine ştiinţă odată cu apariţia scolasticii în secolele XII-XIII. Predată în universităţi prin facultăţile de teologie, considerate ca facultăţi superioare (Bibl. Istorie intelect.: M-D. Chenii).

TEZAURIZARE. Domină viaţa şi mentalitatea economică a claselor superioare şi mai ales a bisericii în evul mediu timpuriu. Tezaurele sunt nişte rezerve economice. Ştiinţa este considerată şi ea în

această epocă mai degrabă ca un tezaur decât ca o materie având a fi predată şi răspândită.

TIMPUL. Se confundă, mai mult sau mai puţin, cu durata şi eternitatea. E dominat de ritmurile naturale. În locul timpului religios şi clerical, determinat de clopotele bisericilor, tinde să se substituie în secolele XIII-XIV un timp urban şi laic, acel al clopotelor turnurilor orăşeneşti, (beffroi), apoi un timp măsurat în fracţiuni egale de orologii. Timpul nu este decât al lui Dumnezeu.

TOMA (THOMAS) BECKET, născut la Londra în 1117, studiază la Oxford, Paris şi Bologna înainte de a se călugări. El este înălţat prin favoarea regelui Henric al II-lea la demnitatea de cancelar al regatului, apoi la cea de arhiepiscop de Canterbury în 1162. Intră într-un violent conflict cu regele, care voia să restrângă jurisdicţia clerului, se refugiază în Franţa pe lângă Ludovic al VII-lea, apoi se înapoiază în Anglia, unde este ucis în faţa altarului arhiepiscopal de patru cavaleri, dornici să-i intre în voie regelui (1170). Acesta se grăbeşte să dezaprobe fapta, este însă excomunicat şi trebuie să se supună unei pocăinţe publice. Toma Becket este canonizat ca martir de către Alexandru al III-lea în 1173. Clerul a dat o extraordinară publicitate în toată creştinătatea cultului lui, menit să servească interesele materiale şi spirituale ale bisericii. (Cf. R. F o – r e v i 1 1 e, l'Église et la Royaute

sous Henri II Plantagenet, 1943).

TOMA D'AQUINO (sfântul). Născut în 1225, mort în 1274, din familia comiţilor de Aquíno, din Italia de sud. A studiat în abaţia de la Monte-Cassino, la Facultatea de arte din Neapole (1239 – 1244), la vestitul stucihtm dominican din Colonia, unde a avut drept magistru pe Albert cel Mare (1248 – 1252), şi în sfârşit la Paris. De la 1252 la 1274 este mai întâi profesor la Paris (1252 – 1259); la şcoala superioară (shuliuni) a curiei romane (1259 – 1269); iarăşi la Paris (1269-1272), în sfârşit iar la Neapole (1272 – 1274). Nu este cu putinţă să se rezume esenţa tomismului, care este acţiunea cea mai desăvârşită pentru a construi o teologie ştiinţifică, pornind de la filosofia lui Aristotel (din care sfântul Toma pusese să i se facă nişte traduceri speciale) şi pentru a pune toate resursele scolasticii în slujba teologiei, urmând linia formulată de sfântul An-selm: fides quaerens intellectuin. Cea mai celebră din operele sfântului Toma, Suina Teologică, a fost elaborată în două etape: prima parte în Italia (1266-1268), iar a doua la Paris (1269 – 1272). Mai multe propoziţii extrase din lucrările sale au fost condamnate de episcopul de Paris Étienne Templier în 1270 şi 1277. La moartea sa, magiştrii şi învăţăceii de la Facultatea Artelor din Paris, al căror spirit deschis era într-un contrast absolut cu cel al teologilor, au cerut trupul său spre a-l înmormânta. A fost canonizat de Ioan al XXII-lea în 1323, şi tornismul a fost proclamat la sfârşitul secolului al XIX-lea de către papa Leon al XIII-lea, ca filosofie oficială a bisericii. (Bibl. Istoria intelect.: M.D. Chenu).

TRĂDĂTOR. Eroul-tip negativ din lumea feudală (vezi credinţă, fidelitate).

TRANSLAŢIE. Noţiune doniinând concepţiile medievale ale istoriei, aplicată la istoria imperiilor – în care puterea e transmisă din Orient în Occident (translatio imperii) – şi la istoria civilizaţiilor, în care cultura trece din Babilon la Atena, apoi la Roma, şi în evul mediu la Paris (universitate): translatio studii.

TRANSPORTURI (vezi Drumuri, Corăbii).

TREIME. Dogmă primită mai uşor de clerici decât de mase, dar în jurul căreia se nasc şi se propagă erezii savante. Reprezentări ale

Treimiiţii. 83).

TRIST AN ŞI ISOLDA. Figuri legendare ieşite din fondul celtic a căror tragică dragoste a oferit subiectul unui mare număr de opere literare, începând de la sfârşitul secolului al XII-lea. Legaţi unul de altul de o dragoste oarbă, împotriva căreia legile şi obiceiurile sunt fără putere, şi care nu-şi poate găsi încheierea decât în moarte, Tristan şi Isolda sunt dovada vie a atotputerniciei pasiunii. Tema, tratată mai întâi sub formă de poezii scurte (laisi, ca acel Tristram compus în Anglia prin 1170, a fost reluată în Franţa la sfârşitul secolului al XII-lea (La Folie Tristan) şi minunat dezvoltată prin 1210 de către Gottfried din Strassburg al cărui Tristan und Isolde a popularizat legenda lor în ţările germanice. Dar istoria textului şi a evoluţiei tratării sale ridică adevărate enigme. Versiunea cea mai veche e probabil aceea a lui Beroul (Bibl. Nat. Paris, Ms. 2171). Este cea mai aspră (cu episodul predării Isoldei leproşilor şi cu episodul lui Morolt), dar în care fatalitatea rămâne pur exterioară, cauza întregii drame fiind exprimată prin vraja filtrului, pe când în versiunea lui Toma, mai influenţată de spiritul de c. irle, este subliniată răs668

punderea îndrăgostiţilor. (Bibl. Ist. Li-ter., B. P a n v în i).

TRUBADURI. Poeţi din Acvitania şi Provenţa de la sfârşitul secolului al XI-lea care au creat poezia lirică în limba vulgară. Aparţinând în general nobilimii, ei au preamărit în operele lor valorile cavalereşti şi au răspândit principalele teme ale iubirii „de curte", idealizarea poetică a dragostei, cultul Doamnei alese, bucuria aflată în supunerea absolută faţă de voinţa ei. Expresie a unei societăţi rafinate, opera trubadurilor dezvăluie, prin accentele sale pur păgâne, divorţul dintre etică şi estetică în ambianţa curţilor din sud. Se discută problema influenţei poeziei arabe asupra operelor lor. (Bibl. Ist. Liter.: H. D a-v e n s-o n.)

TOULOUSE. 1. Saint Sernin. Cea mai frumoasă şi cea mai vastă dintre bisericile romanice din sud. Abaţia datează de la sfârşitul secolului al IV-lea. Biserica sa adăpostea moaştele sfântului Sernin sau Saturnin, apostol al Langue-docului şi primul episcop de Toulouse. Ea a fost ocrotită de Carol cel Mare şi a ajuns o etapă importantă a pelerinajului la Santiago de Compostella. Afluxul pelerinilor a fost atât

de mare, încât a trebuit să fie clădită o biserică mai încăpătoare. Cea actuală a fost începută prin 1030 şi terminată la mijlocul secolului al XII-lea. Ea este clădită din cărămidă şi piatră. Piatra domină în construcţia „căpătâiului" (cheveti bisericii, care e din secolul al XI-lea. Cărămida domină în construcţia navei şi a clopotniţei. Armonia rezultând din acordul celor două culori, cenuşii şi trandafirii, constituie unul din farmecele edificiului. Sculptu669

rile corului, de la sfârşitul secolului al XI-lea, şi cele dinafară, din secolul al XII-lea, au determinat un curent care s-a răspândit în tot sudul. Poarta numită Miegeville este consacrată unor scene din Vechiul şi Noul Testament; înălţarea în timpan, apoi Bunavestire, Vizitaţia, Măcelul nevinovaţilor, Adam şi Eva alungaţi din paradisul terestru. Poarta numită a Comiţilor este consacrată unor scene infernale; diavolii stâlcind cu furcile lor pântecele desfrânaţilor, şerpi muşcând sânii femeii adultere, caznele bogatului nemilostiv. Turnul octogonal a fost ridicat între secolul al XII-lea şi al XIV-lea. Faţada de vest neterminată, a fost completată în 1929. Interiorul oferă un tip desăvârşit de sanctuar de pelerinaj: cinci nave, transepte imense, tribună ridicată deasupra galeriilor laterale (bas cotes) pentru a putea primi mari mulţimi, cor cu deambulatoriu pentru procesiuni, două cripte pentru expunerea moaştelor. Această structură se regăseşte şi în afară (desfăşurarea şi etajarea capelelor, ieşirea în afară a transeptului, şi totul dominat de o înaltă turlă-lanternă) (fig. 46). 2. Biserica iacobinilor, adică biserica dominicanilor care a primit trupul sfântului Toma d'Aquino. Este un minunat exemplu al goticului meridional (secolele XIII-XIV) (Plan 43). 3. Muzeul Augus-tinilor. Unul dintre marile muzee ale sculpturii romanice. (Ei. P h. W o 1 f f, Histoive de Toulouse, 1958.)

TOURNAI. Capitală a primilor Mero-vingieni (fig. 2), apoi capitală a Hai-naut-ului, construită pe Escaut. Catedrala Notredame este unul dintre cele mai mari edificii ale evului mediu.

JT-începută în 1030 pe locul bisericii dinainte, distrusă de normanzi în 882, a fost terminată în secolul al XIV-lea. Faţada ei şi nava cu acoperiş în şarpantă aparţin artei romanice. La încrucişarea navei ru transeptul se înalţă o clopotniţă pătrată care se termină

printr-o „săgeată" (fleche) octogonală. Transeptul, construit în secolul al XIII-lea, este gotic. Extremitatea fiecărui braţ este încoronată de două turle, ale căror „săgeţi" cu patru muchii o domină pe a clopotniţei. Notredame din Tournai este deci un edificiu compozit, cu influenţe din arta normandă, renană şi gotică. Dar planul transeptului şi sistemul celor cinci turle au influenţat larându-l lor catedralele franceze, îndeosebi cele de la Laon şi Chartres. Piatra albăstruie de Tournai se exporta de asemenea într-o vastă regiune cuprinsă între Sena, Meusa şi Rin (Atlas, hărţile V, VI, VII).

TURNUL BABEL. Simbol, la nivelul limbilor, al diviziunii nefaste a umanităţii rupându-şi unitatea ca o consecinţă a păcatului dintâiţii. 58, 100 şi 101). (Bibl. Sensib. şiment.: A. Borst).

ŢĂRANI. Marea masă a societăţii medievale (vezi „manants", şerbi, „vilains": îi. 115 şi 121). Pauperizarea ţăranilor în secolul al XIII-lea. Ţăranii şi lupta de clasă.

u

ULFILA. Apostol al goţilor de la Dunăre. Născut prin 311 dintr-un got şi o sclavă capadociană, a devenit episcop şi a exercitat o mare influenţă asupra poporului său. A inventat un alfabet pentru a înlocui caracterele runice, care se mai foloseau la goţi, şi a transcris Biblia în limba gotică. Dar el menţine contactul cu creştinii şi clerul din imperiu. Foarte supus împăratului Constantin, el a transmis goţilor creştinismul, dar sub forma sa ariană. Moare în 383.

UMANISM (vezi Omul). UNGURI. Popor asiatic care a năvălit în Europa în secolele IX – X şi a întemeiat un stat în Europa centrală, (Atlas, harta II).

„UNIVERSALIA" (Universaux) Ceartă despre <— Dezbatere fundamentală în logica şi filosofia medievală ajunsă la o acuitate deosebită în secolul al XIII-lea, în vestita discuţie dintre Abélard şi Guillaume de Champeaux. Numele comune, genurile şi speciile sunt termeni universali, aşa-zise universalia, care se aplică unei mulţimi nesfârşite de obiecte particulare. Acoperă ele oare realităţi; esenţe? Sau sunt, dimpotrivă, doar cuvinte (nomina), pură creaţie a inteligenţei? Guillaume de Champeaux înclina pentru realism. El e criticat de Abélard, care poate fi socotit unul dintre primii nominalişti.

UNIVERSITĂŢI. Universitatea este o corporaţie grupând totalitatea (universitas) magiştrilor şi a învăţăceilor dintr-un acelaşi oraş. Secolul al XIII-lea, 670

(tev.

secolul corporaţiilor, este şi secolul universităţilor, care se organizează progresiv şi-şi cuceresc autonomia împotriva puterilor laice şi episcopale cu sprijinul papalităţii. Organizarea universitară din secolul al XIII-lea subliniază integrarea vieţii intelectuale în viaţa oraşului. Dar recrutarea şi orizonturile universităţii depăşesc cu mult cadrul urban. Marile universităţi din secolul al XIII-lea – Paris, Bologna şi Oxford – îşi recrutează cadrele din toată creştinătatea şi eliberează licenţe valabile pentru a preda pretutindeni (licenţia ubique docendi). Parisul oferă cel mai bun tip de organizare universitară în secolul al XIII-lea. Universitatea este împărţită în patru facultăţi: trei facultăţi superioare (Decret sau drept canonic, medicină şi teologie) şi Facultatea Artelor (Artele liberale), cu mult cea mai numeroasă. Fiecare facultate superioară este condusă de magiştrii săi titulari sau regenţi, având în fruntea lor un decan (doyen). Facultatea de arte este împărţită în patru naţiuni1 (franceză, picardă, normandă, engleză) conduse de procuratori, iar rectorul este în fruntea Facultăţii Artelor. Adunarea generală a universităţii grupează împreună pe toţi magiştrii şi tratează problemele comune celor patru facultăţi. Rectorul Facultăţii de Arte ajunge la sfârşitul secolului al XIII-lea capul universităţii. El este ales doar pentru un trimestru, însă este reeligibil. El are gestiunea financiară a bunurilor universităţii şi prezidează adunarea generală. Celelalte mari universităţi (Oxford, Bologna), au o organizare analogă, cu unele variante: la Bologna studenţii, nu magiştrii, sunt cei care conduc universitatea. Dar toate universităţile au la baza puterii lor trei privilegii esenţiale: autonomia jurisdicţională, cu putinţa de apel la papă, dreptul de grevă, monopolul conferirii gradelor universitare. Cursul studiilor universitare este de obicei următorul: un învăţământ de bază, predat de facultatea de arte unor învăţăcei între paisprezece şi douăzeci de ani şi sancţionat în două etape: bacalaureatul2, după doi ani, şi doctoratul, la capătul studiilor. Medicina şi Dreptul sunt predate între douăzeci şi douăzeci şi cinci de ani. Teologia pretinde circa

cincisprezece ani de studii şi vârsta minimă pentru doctorat este fixată la treizeci şi cinci de ani. Organizarea programelor şi a examenelor variază după date şi după locuri, dar pietatea ocupă pretutindeni şi în tot cursul evului mediu un loc considerabil în ambianţa universităţilor. Pietatea se îndreaptă mai întâi către sfântul Nicolaie, patronul studenţilor, dar devoţiunea marială găseşte un teren extrem de favorabil în lumea clericilor, care este prin definiţie o lume de bărbaţi şi de celibatari. Avântul universităţilor găseşte în secolul al XIII-lea un sprijin şi în evoluţia tehnicilor legate de Carte (foile de pergament sunt acum mai albe şi mai subţiri) şi de Scris (reapariţia scrierii cursive, generalizarea minusculei gotice, părăsirea trestiei, înlocuită cu pana de gâscă). Universitarul din secolul al XIII-lea îşi elaborează instrumentele dar şi propria sa metodă intelectuală: Scolastica.

1 După studenţii care o compun.

— Corespunde licenţei, după cum rezultă şi din titlul păstrat până azi în universităţile engleze, unde B.A. (Banchetor of Aris) se traduce prin licenţiat.

Dar chiar şi înainte de declinul Scolasticii universităţile se resimt de dependenţa lor materială faţă de biserică. Magiştrii trăiesc din beneficii ecleziastice, şi această dependenţă sfârşeşte prin a-i izola de evoluţia tehnică, economică şi socială. Pe deasupra, universitatea ajunge terenul de luptă al facţiunilor din biserică: încă din mijlocul secolului al XIII-lea, Universitatea din Paris este frământată de rivalităţi între „seculari" şi „regulari" între dominicani şi franciscani. În secolul al XEV-lea, universităţile se înmulţesc în toată Europa şi se organizează pe modelul celei de la Paris sau celei de la Bologna. Dar această expansiune, legată de fracţionarea Europei în state naţionale şi în obedienţe religioase diferite (Marea schismă se întinde din 1378 până în 1485) este însoţită de fapt de o scădere a nivelului studiilor, de o sclerozare a metodelor. Intervenţiile repetate ale Universităţii din Paris în domeniul politicii în momentul schismei şi al războiului civil dintre facţiunile armagnacilor şi burguignonilor îi ştirbesc o parte din autoritatea ei, iar magiştrii (doctorii) săi, după rolul lor în procesul Ioanei d'Arc, îşi pierd vechile lor privilegii: privilegiul fiscal (1437), judiciar (1445), dreptul de grevă (1499) (Atlas, harta V). (Bibl. Ist.

Intelect.: D'Irsay, J. Le G o f f, H. Rash-d a 1 1).

URBAN AL II-LEA. Eudes de Cha, til-lon născut la castelul Cha, tillon-sur-Marne, studiază la Reims ca discipol al sfântului Bruno. Intrat în ordinul de la

Cluny între 1073 şi 1077, el este remarcat de abate şi îndreptat către papa Grigore al VII-lea, care îl numeşte episcop de Ostia şi după aceea cardinal. Trimis ca Legat în Germania într-o misiune de împăcare cu imperiul, nu ajunge la rezultatul dorit. El rămâne credincios lui Grigore al VII-lea şi urmaşului său, Victor al III-lea. Când e înălţat la pontificatul roman, la 12 martie 1088, găseşte o situaţie dezastruoasă. Prima sa grijă este lupta contra schismei imperiale, împăratul Henric al IV-lea susţine pe antipapa Clement al III-lea, ai cărui partizani ocupă la Roma castelul Sant' Angelo şi bazilica sfântului Petru până în 1098. Urban al II-lea luptă victorios contra schismei. El are totuşi de întâmpinat mari greutăţi, nu numai din partea împăratului, dar şi din a regilor Filip I al Franţei, Gulielm (roşcatul) „Rufus" al Angliei şi Alfons al VI-lea al Castiliei. Dar Urban al II-lea este şi un papă reformator. În conciliile de la Melfi (1089) Placentia şi Clermont (1095), Nîmes (1096) şi Bari (1098) el realizează treptat triumful reformei gregoriene asupra practicilor de concubinaj (Nicolaism) simonie şi investitură laică, răspândite pretutindeni în biserică. În sfârşit, el este papa primei Cruciade. La Clermont, în 1095, el vesteşte solemn proiectul recuceririi locurilor sfinte. După insuccesul cruciadei populare a lui Petru eremitul şi Gautier Sans Avoir în 1096, cruciada baronilor se porneşte în 1097, şi ocupă Ierusalimul la 15 iulie 1099. Urban al II-lea moare la 29 iulie, înainte de a fi aflat această veste.

j" T* «t

VAGABONZI. Sunt numeroşi şi condamnaţi de toţi, vagabondajul fiind socotit un păcat (vezi Goliarzi).

VALDENŞI (vezi Valdo, Pierre).

VALDO (Pierre). Negustor bogat din Lyon, care şi-a împărţit în 1170 averea săracilor şi s-a apucat să predice tuturor sărăcia voluntară. A atras în jurul său un grup de adepţi: „săracii din Lyen",

predicatori laici cerşetori care prefigurează pe tovarăşii sfântului Franche din Assisi. Alexandru al III-lea le-a dat încuviinţarea, dar curând, îngrijorat de îndrăznelile lor, căci ei voiau să reducă religia la Evanghelie, pe care o şi traduseseră în limba provensală, le-a interzis să predice fără încuviinţarea anume a episcopilor lor (1179). Valdo a refuzat să se supună şi a fost excomunicat de către papa Lucius al III-lea în 1184. Discipolii săi, Valdenşii (Vaudois), au rezistat persecuţiilor şi au perseverat în număr destul de mare îndeosebi în văile alpestre. Urmaşii Valdenşilor, începând din secolul al XVI-lea, au intrat în legături cu protestantismul fără a se confunda însă cu el. O biserică valdensă mai există şi astăzi, în Italia de nord (vezi Erezii).

VAMĂ LOCALĂ (Peage). Taxare făcută de seniori asupra mărfurilor, având a fi percepută la anumite puncte prielnice de pe căile terestre şi fluviale (trecători, poduri, locuri de transbordare, etape importante). Vămile fiind foarte numeroase, apasă greu asupra comerţului medieval.

673 43 – Civilizaţia Occidentului medieval

VANDALI. Populaţie germanică instalată mai întâi în sudul Spaniei (Andaluziei), de unde a reuşit să-şi creeze o flotă şi să cucerească provincia romană Africa (fig. 1, 2 şi Atlas, harta II).

VANDALISM. Cuvânt inventat în epoca modernă, foarte potrivit comportării celor mai mulţi din oamenii evului mediu, care au distrus o mare parte a monumentelor antichităţii, fie din neştiinţă, fie din ară împotriva păgânismului, sau din nevoia de a le folosi materialele pe care nu şi le-ar fi putut procura pe altă cale din cauza slabului lor nivel tehnic.

VASAL. Om liber care jură credinţă unuia mai puternic, recunoscându-l astfel de senior al său. El primeşte de la acesta întreţinere (în genere sub forma unei concesiuni de feudă) şi ocrotire, dar îi datoreşte în schimb ajutor şi sfat.

VASALITATE. Legătură de dependenţă de ordin particular, care ia naştere prin ceremonia de omagiu, şi are la bază angajamente reciproce, măcar că inegale. Ea dă putinţa unui om liber, ca în schimbul credinţei să primească o moşie şi să dobândească o parcelă de autoritate publică.

VEACUL DE AUR. Mit păgân preluat de o parte a literaturii medievale (Le Roman de la Rose), visul unei reîntoarceri la o societate antefeudală, fără seniori.

VENEŢIA. Întemeiată de refugiaţii din Altino care au fugit de longobarzi şi de franci pe insulele din lagună (Torcello, apoi Malamocco apoi Rialto). Mare centru comercial şi artistic. Îşi constituie un imperiu colonial în Adriatica şi în Mediterana orientală (secolele XI – XII), i apoi un stat teritorial (Etat de terre ferme) (secolele XIV – XV). Principala legătură dintre Occident cu Bizanţul. (Cf. F. T h i r i e t, Histoire de Venise, 1952.)

VEZELAY. Abaţie benedictină întemeiată în 838 în dioceza Autun, de Gerard de Roussillon, regent al regatului Provenţei. Papa Nicolaie I îi concede dreptul să depindă direct de Sfântul Scaun (863). Distrusă de normanzi în 873, suferind numeroase incendii, mănăstirea e reclădită în secolul al XI-lea sub ocrotirea ducilor de Burgundia şi a comiţilor de Nevers. În secolele XI – XII (fig. 21) Vezelay este un important centru de pelerinaj la moaştele sfintei Maria Mag-dalena. În plus, mănăstirea joacă în nord-estul Franţei, rolul de bază de pornire spre Santiago de Conipostella. În 1146, de sărbătoarea Paştilor, sfântul Bernard predică aici cruciada a II-a (fig. 13, Atlas, harta III). Thomas Becket se refugiază aici în 1166. Ludovic al VII-lea, Filip August şi Ludovic cel Sf în vin în pelerinaj. Biserica Magda-lenei iniţiază un întreg curent de artă romanică burgundă. Ea este construită, începând din 1050, de către abatele Ar-taud, alături de biserica cea veche carolingiană, ajunsă neîndestulătoare în faţa afluxului pelerinilor. Este sfinţită în 1104. În 1120, un incendiu distruge vechea navă carolingiană cu şarpantă. Cea nouă este construită între 1135 şi 1 140 sub îndrumarea abatelui Renaud din Semur. Nartexul (pronaosul) este terminat în 1150, tribuna sa estică este sfinţită în 1150. Ea cuprinde capela sfântului Mihail (Saint Michel). Biserica are trei nave şi două etaje. Nartexul, de asemeni, are trei nave care se deschid asupra navelor bisericii. El este boltit cu bolţi în ogive. Corul de stil gotic poate deci fii considerat ca rezultanta logică a unui edificiu în care folosirea ogivei pare întrucâtva precoce. Decoraţia plastică este deosebit de bogată: toate fazele sculpturii romanice se află reprezentate aici. Pe

timpanul portalului este înfăţişat Hristos încredinţând apostolilor, în ziua de Rusalii, misiunea lor apostolică. Felul redării lui mai vădeşte încă acel tip sever al zeilor neîndurători ai sculpturii romanice. Capitelurile navei, executate între 1104 şi 1120, acordă un loc însemnat reprezentărilor vieţii pământeşti, îndeosebi în numeroasele redări ale muncilor rustice. A putut fi descoperit un curent de influenţă artistică legând timpanul de la Cluny de porticul Gloriei, al bisericii sfântului Iacob (Santiago) de Compostella, trecând prin veriga intermediară pe care o constituie timpanul de la Vezelay (îi. 18, 76, 77, 142, 143; Atlas, harta V). (Cf. V. S a x e r, Le Cultt de Mane Made-leine en Occident, 1959).

VIKINGI (vezi Normanzi).

„VILAIN". Numire dispreţuitoare1 dată în general tuturor ţăranilor de către clasele dominante feudale şi transpusă în ordinea morală sub forma de vilainie (mârşăvie) (îi. 120).

VILLARD DE HONNECOURT. Arhitect şi desenator, născut în Picardia la sfârşitul secolului al XII-lea. A lăsat un album de desene variate din domeniul arhitecturii, sculpturii, anatomiei şi

1 La origine înseamnă locuitor al satului sau domeniului, villa aşadar villanus.

mecanicii, cu bogate adnotări (Bibl. Nat., mss. fr. 19 093). A îndrumat construcţia colegialei de la Saint Ciuentin şi a colaborat poate, la aceea a catedralelor de la Cambrai şi Esztergom (Ungaria). (Cf. H.R. Hahnloser, Villard de Honnecourt, 1935).

VINCENT DE BEAUVAIS, născut prin 1190, mort prin 1264, vulgarizator, cu un rol comparabil aceluia al lui Hono-rius Augustodunensis în secolul al XII-lea. Temele lucrărilor sale se regăsesc în sculpturile catedralelor gotice. Dominican, a frecventat abaţia cisterciană de la Royaumont şi a stat în legătură şi cu Ludovic cel Sfânt. Opera sa, care a fost intitulată Oglinda cea mare (Grand Mi-roir, Speculum Majus), este o enciclopedie în trei părţi: Oglinda naturii, consacrată istoriei naturale; Oglinda doctrinală, rezumat al ştiinţei scolastice; Oglinda istorială (Miroir historial), istoria universală, mergând de la zidirea lumii până la Ludovic cel Sfânt. O a

patra carte, Oglinda morală, a fost adăugată de un autor necunoscut la începutul secolului al XIV-lea.

VISURI. Evenimente structurale ale vieţii mentale a oamenilor din evul mediu (îi. 135).

VITRALIU (îi. 83).

VIZIGOŢI. Populaţie germanică. După ce năvăleşte în Imperiul roman în 410 sub conducerea lui Alaric, se aşază în Spania până la cucerirea arabă de la începutul secolului al VIII-lea (fig. 1, 2, Atlas, harta II).

VIZIUNI. Formă mai spirituală a aparţiilor. Sunt foarte frecvente la oamenii

675 43*

din evul mediu, cărora le manifestă prezenţa unei lumi normal invizibile

(îi. 135).

VÂN/ĂTOARE. Sport, pasiune a cavaleruluiţii. 114). Joacă un rol economic (vânat) şi social (prestigiu). Element esenţial al poemelor epice medievale (chansons de geste), având uneori o semnificaţie simbolică (vânătoarea lui Ha-gen).

VÂRSTE. împărţiri ale istoriei sau ale vieţii omeneşti, oferind cadre obiective (copilăria, tinereţea, vârsta matură, bătrâneţea) unei psihologii şi unei morale individuale şi sociale, şi putându-se suprapune totodată celorlalte împărţiri pe civilizaţii sau pe clase.

VRĂJITORI. Supravieţuitori ai păgânismului, joacă un rol important în societatea ţărănească. Multă vreme confundaţi în mare măsură de biserică cu ereticii. Sunt urmăriţi sistematic, începând din secolul al XIV-lea, când se organizează goana după vrăjitoare, care va dăinui până în secolul al XVIII-lea.

w

WACE. (Robert). Cronicar anglo-nor-mand, născut la Jersey prin 1100, studiază la Caen, apoi obţine un beneficiu la Bayeux. Scrie două cronici în limba franco-normandă; una, Le Roman de Brut (vezi romane bretone), consacrată istoriei bretonilor, cealaltă (Le Roman de Rou = Rollo), istoriei ducilor de Normandia, de la Rollo până la Robert Courteheuse (fiul lui Gulielm Cuceritorul) (fig. 31-32).

WALTHER VON DER VOGELWEI DE, născut prin 1170, mort cam prin 1230. Este cel mai celebru dintre Minne-sängeri. Tirolez, rămâne la curtea ducilor Austriei, la Viena, până în 1198, apoi duce o viaţă rătăcitoare, călătorind de la un protector la altul: Filip de Sua-bia, Otto al IV-lea şi Frederic al II-lea, care i-a încredinţat o feudă în 1220. El nu a scris numai cele mai frumoase poezii lirice ale Minnesangului (C în tecul de Mai, Păstorița, Pe sub tei), ci a fost şi un poet gnomic, didactic, moralizator, politic. Cântecul său, în suit sprechen Willekomen, este primul cântec patriotic al Germaniei.

WILLIBROD (sfântul). Născut în 658 în Northumberland. Studiază în Irlanda într-un centru de misionari benedictini.

Trimis la Roma, apoi în Frisia ca misionar, moare în 739 la Echternach (îi. 200). (Ei. Willibrordus, Echternacher Festschrift, 1940.)

WOLFRAM VON ESCHENBACH. Bavarez, născut prin 1J70, mort în 1220, a îndeplinit diverse slujbe pe lângă seniorii germani. Mai degrabă decât poet. liric (Minnesinger), el este un poet epic, autorul lui Parzival (cca. 1200 – 1210), Willehalm (cca. 1215) Ti turei (cca. 1218). El stă alături de Hartmann von Aue şi Gottfried cin Strasburg, aceştia trei fiind cei mai mari poeţi epici ai Germaniei medievale, iar dintre ei, el este cel mai religios şi mai mistic, după cum atestă de pildă toată orientarea Parzivalului său către Graal. (Cf. H.J. Ho p-ţi i t z, Wolframs Religioşiiăl, 1959.)

Ilustraţiile dicţionarului

VIRTUŢILE ŞI VICIILE

În jurul temei ciocnirii dintre virtuţi şi vicii, lăsată „moştenire evului mediu de către Psihomahia lui Prudentius (348 – cca. 400), se desfăşoară marea luptă medievală a omului dublu (Homo duplex), duel care în cele din urmă se interiorizează.

186. ARBORELE VIRTUŢILOR ŞI ARBORELE VICIILOR

Tema arborelui este veche în simbolismul vegetal (vezi arborele lui lesei, arborele vieţii, arborele crucii, arborii genealogici, precum şi, într-o formă fantastică, arborele care vorbeşte, arborele purtând capete). Ea se potriveşte opoziţiei dualiste a virtuţilor şi viciilor: de pildă, arborele înflorit şi arborele sec, care vin din Evanghelie şi răspund nevoii medievale de dovadă concretă: „Veţi recunoaşte pomul

după roadele sale". Compoziţia lui Lambert, canonic de Saint Omer, purtând titlul de Liber Floridus, este una dintre primele enciclopedii medievale. Este un florilegiu: rezumat de istorii sfinte şi profane de evenimente contemporane (cruciada I) de geografie, astronomie, învăţătură morală. Acest manuscris, terminat în 1120, este chiar exemplarul original, ilustrat pe măsură ce înainta întocmirea sa. (Gând, bibl. univ., ms. 16. f. 231 v).

677

187. CASTITATEA CONTRA DESFRÂNĂRII

Psihomahia spaniolului Prudentius (din secolele IV şi V) s-a bucurat foarte curând de o mare popularitate, căci lucrarea sa nu era numai edificatoare, dar şi polemică. Ea preamărea biruinţa virtuţilor creştine asupra viciilor păgâne. Pe acest manuscris din secolul al X-lea executat probabil în mănăstirea Saint Amand de lângă Valenciennes, este arătată sus, credinţa creştină răsplătind cu câte o cunună virtuţile care au ajutat-o să înfrângă idolatria păgâna; jos, Castitatea porneşte la luptă contra Desfrânării (Valenciennes, Bibl. municip., ms. 412, f. 52).

188. SCARA VIRTUŢILOR

Temele ascensionale (scara lui Iacov, scara virtuţilor; cf. Hortus Deliciarum al Herradei de Landsberg, oferă şi ele simbolismului vieţii morale o ilustraţie a cărei rază de acţiune este evidentă. Acest manuscris al enciclopediei mistice a stareţei Hildegarde din Bingen (moartă în 1178), intitulată Liber Scivias, a trebuit să fie scris şi ilustrat sub îndrumarea acestei sfinte (Wiesbaden, bibl. municip. cod. I, f. 178 v).

MUNCILE LUNILOR DIN AN

Tema lunilor din an pare că derivă din tema antică a anotimpurilor. Dar în vreme ce aceasta din urmă era în genere, tratată în mod mistic, tema medievală a, fost ilustrată în mod realist. Este o enciclopedie în imagini a muncilor ţărăneşti cu intermedii primăvăratice ambigue şi diverse: scenele realiste sunt adesea înlocuite cu scene simbolice împrumutate vieţii senioriale sau riturilor ţărăneşti, în legătură cu o chemare către rodire şi către trezire din amorţeală a naturii. Marele sculptor lombard Benedetto Antelamiţii. 80 şi 97) a executat aceste reliefuri pentru baptisterul din Parma,

punându-şi iscălitura pe arhitrava portalului ei în 1196. Figurile sunt grave, masive, absolut romanice.

189. FEBRUARIE

Săparea pământului şi semnul zodiacal: peştii (Parma, baptisterul).

190. MAI

Fuziune a temei senioriale a cavalerului şi a temei ţărăneşti a tunderii arborilor cu cosorul (Parma, bapt.).

191. IUNIE

Seceră: tăierea paielor la mijloc, pentru a lăsa o mirişte mai bună turmelor (Parma, bapt.).

192. AUGUST

Facerea butoaielor pentru culesul apropiat (Parma, bapt.).

MONEDE DE AUR

Reluarea în secolul al XIII-lea a baterii monedelor de aur este însoţită de unele concesii făcute atitudinilor mentale contemporane faţă de monede. Simbolismul trebuie să atenueze reticenţa păstrată faţă de modul de folosire a banului, să păstreze neatins caracterul „prestigios" al pieselor, şi în lipsa unei indicaţii a valorii numerice pe piese, să ofere un punct de reper şi de referinţă în această materie.

193 şi 194. SCUD DE AUR AL SFÂNTULUI LUDOVIC

Bătut cu începere din 1263, dar având o răspândire restrânsă, scudul de aur poartă pe revers legenda Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat, („Hristos este biruitor, rege, împărat") 1 temă a triumfului cristologic, dar şi temă de exorcism. Pe avers, florile de crin (Paris, Bibl. Nat., Cabin. medalii).

1 Literal; Hristos învinge, Hristos domneşte, Hristos porunceşte.

195 şi 197. FLORINUL DE AUR FLORENŢEI

AL

Bătut cu începere din 1252 şi bucurându-se de un succes atât de mare încât, aşa cum se întâmplase odinioară cu besantul bizantin, termenul de florin va ajunge sinonim cu cel de monedă de aur, florinul Florenţei poartă pe avers crinul, simbol al oraşului, şi pe revers pe sfântul Ioan

Botezătorul, patronul oraşului (celebrul baptister care îi este închinat lui este îi mi-o bel San Giovanni al lui Dante) (Paris, Bibl. Nat., cab. med.).

196 şi 198. DUCATUL DE AUR AL VENEŢIEI

Bătut cu începere din 1284, ducatul va arunca în umbră florinul la sfârşitul evului mediu. Pe avers, sfântul Marcu, patronul oraşului, pe revers, dogele Dandolo (1280-1288) la picioarele sfântului Marcu (Paris, Bibl. Nat., cab. med.).

PECEŢI

Pe măsură ce se răspândeşte mai mult autoritatea dovezii scrise, pecetea devine semnul autenticităţii. Ea este marca suveranităţii. Seniori, episcopi, capitole, oraşe, corporaţii luptă aprig ca să cucerească şi să apere dreptul lor la pecete, care corespunde dreptului de jurisdicţie. Ternele sigilografice sunt adesea revelatoare ale unor realităţi politice şi mentale.

199. PECETEA LUI FILIP DE ALSACIA (1170)

Filip de Alsacia, comite de Flandra, este înfăţişat în chip de cavaler (Paris, arhivele nation.).

200. PECETEA COMUNEI GRAVELI-NES (1244)

Această pecete reprezintă pe sfântul Willibrod de Echternach, apostol al Belgiei, al Olandei şi al Luxemburgului în secolul al VIII-lea şi patron al oraşului Gravelines. Sfântul e înfăţişat în chip de episcop purtând mitră, ţinând cârja şi binecuvântând, în timp ce e purtat de o luntre în navigaţia sa simbolică (passage). Pecetea a fost atârnată la un act al consilierilor şi al comunei Gravelines, care făgăduiau că vor îmbrăţişa cauza regelui Franţei în eventualitatea în care contesa Margareta de Flandra nu s-ar achita de promisiunile către rege (Paris, arh. nat. J 537, nr. 5).

201. PECETEA COLONIEI (1149)

Acest exemplar al pecetei Coloniei, a cărei vechime ajunge până în 1149, reprezintă zidurile şi turnurile oraşului, dar totodată şi suveranitatea arhiepiscopală simbolizată de sfântul Petru, patron al catedralei şi subliniată de legendă: sfânta Colonia, prin graţia lui Dumnezeu, fiică credincioasă a bisericii romane (Colonia, muzeul municip.).

202. PECETEA TRIERULUI (1113)

Acest exemplar din 1221] al pecetei Trierului, a cărei vechime poate fi urmărită până în 1113, exprimă aceeaşi idee diriguitoare: oraşul (Sanda Treveris) simbolizat de zidurile şi porţile sale şi puterea bisericii înăuntrul oraşului arhiepiscopal, manifestată prin Hristos între sfântul Petru şi sfântul Euchariu, primul episcop al Trierului, discipol legendar al sfântului Petru, căruia i s-a dedicat o biserică începând din secolul al V-lea (Trier, arh. municip.).

CASTELE

Castelele evoluează în intervalul dintre sfârşitul secolului al X-lea, când apar primele castele de piatră, şi secolul al XV-lea; ele se măresc şi capătă o structură mai complexă; părţile rezervate locuinţei dobândesc mai multă importanţă, ele înseşi urmează evoluţia generală a artei, şi se pot distinge din punctul de vedere al tehnicii şi esteticii castelele romanice de cele gotice. Dar ele nu încetează să răspundă la trei preocupări majore: imperativul apărării (sunt castele întărite), necesitatea de adaptare la condiţii topografice (de unde rezultă diversitatea planurilor) şi nevoile de prestigiu (turnurile au şi o semnificaţie socială, pe lângă lor militară).

¥ &

679

Irw

— HS, *

I

I;

203. UN DONJON ROTUND PE O MICĂ MĂGURĂ: RESTORMEL

Normanzii au acoperit Anglia de castele, dar piatra nu a înlocuit lemnul decât în cursul secolului al XII-lea. Tipul obişnuit a fost cel al unui mare donjon circular aşezat pe o înălţime, care era esenţialmente organizat pentru apărare având o deschizătură foarte strâmtă şi bine apărată (Restormel, Cornualia, Anglia).

204. UN CASTEL GOTIC: DEL MONTE

CASTEL

Castel del Monte a fist construit pentru Frederic al II-lea prin 1240. Este în formă de octogon regulat, cu unghiurile prevăzute cu

turnuri octogonale înalte de 24 m. Curtea însăşi este un octogon. Anienajamentele dinăuntru sunt remarcabile: ţevile de apă şi încăperile amintesc în acelaşi timp de sălile capitulare şi de locuinţele mănăstireşti (de altminteri, Frederic al II-lea a favorizat activitatea constructoare a cistercienilor în Italia de sud) precum şi rafinamentele de decor împrumutate castelelor princiare musulmane. Spiritul eclectic al lui Frederic al II-lea se regăseşte în acest edificiu cu aspect sever pe dinafară, dar loc de încântare pe dinăuntru: „În cadrul gotic se afirmă o atmăsfsră de domnie orientală" (A. Chastel) (Castel del Monte, Apulia).

205. UN DONJON: HOUDAN

Este unul dintre acele donjoane care împânzeau domeniul regal şi pe care primii Capeţieni au reuşit atât de greu să le aducă la supunere. Construit din 1105 până în 1137 de către Amaury ai III-lea, senior de Monfort şi comite de Mantes, era întâi de toate un edificiu militar. Nu se putea intra decât prin etajul I, folosind scări portative (Schelles). Este un uriaş turn rotund cu un diametru de 15 m, flancat de patru turnuleţe dispuse ca unghiurile unui pătrat. Despre Amaury, unchiul lui Ludovic al VI-lea cel Gros, Suger scrie că era un cavaler neîntrecut şi un baron foarte puternic şi că împreună cu regina mamă Bertrada, şi cu fratele regelui, Filip, au încercat să-i opună regelui spre Normandia o stavilă de netrecut constituită din castele întărite, de unde ar putea de asemenea să-i pricinuiască pagube „zi de zi" până la Paris (Houdan, Seine et Oise).

203. UN CASTEL EVOLUAT: BEAU-MARIS

Eduard I (1272-1307) a pus să fie înălţate opt mari castele în Ţara Galilor pe care o cucerise: cetăţui întărite cu roiul de a păstra cucerirea cea nouă, dar şi construcţii de prestigiu şi în sfârşit reşedinţe în stare să adăpostească o curte tot mai numeroasă şi mai pretenţioasă. Deschizăturile, tot mereu apărate, se înmulţesc. Lucrările de construcţie ale castelului Beaumaris, care au costat paisprezece mii patru sute de livre, au durat din 1295 până în 1330. În cursul verii din 1295 au lucrat la el trei mii cinci sute de lucrători (Beaumaris, Ţara Galilor).

EXTERIOARE ROMANTICE

207. MĂRIA LAACH

Abat ia benedictină Maria Laach din Eifel (Ren%mă) a fost construită, în ce priveşte esenţialul, de la 1003 până în

680

1156, sub influenţa catedralei din Spira. Ea păstrează mai departe planul marilor biserici carolingiene şi ottoniene, cu atrium şi westwerk, două abside străjuite de turle, ceea ce conferă o siluetă foarte caracteristică masei sale dominate de şase clopotniţe. Dar nava principală şi cu navele laterale, de lungime inegală, sunt ca şi la Trier acoperite de bolţi cu arcuri încrucişate (voattes d'arete).

208. MILAN, BAZILICA SFINXULUI AMBROZIE

Sfântul-Ambrozie din Milanafost reconstruit pe planul unei bazilice carolingiene din secolul al IX-lea, cu atriul său, cu cele trei nave ale sale fără transept şi cu corul având trei abside. În ciuda bolţilor sale ogivale, „cu tribunele sale, cu alternanţa savantă a stâlpilor săi, interpretarea spaţiului şi tratamentul maselor sunt mai degrabă latine decât romanice" (Henri Focillon).

209. LECZYCA

Colegiala de la Tiem lângă Leczyca, în Polonia, în provincia Łódź, a fost începută în 1141 şi sfinţită în 1161 pe locul unei abaţii întemeiate la sfârşitul secolului al X-lea de către Boleslav cel Viteaz la cererea sfântului Adalbert şi închinată Fecioarei şi sfântukii Alexie. Ea este cu dublă absidă.

210. LUND

Catedrala de la Lund (1145), în Suedia, se leagă de arta din Germania. Lund

681

(Landinum Gothorum), pomenit ca „Lun-da de pe Eyrarsund" în saga lui Egil, a ajuns episcopie la mijlocul secolului al XI-lea, arhiepiscopie în 1103, cu rang primaţial şi autoritate asupra întregii Scandinavii în 1163.

INTERIOARE GOTICE

Dacă arhitectura romanică este diversă, arhitectura gotică, ce o continuă, se dezvoltă într-o singură şi aceeaşi direcţie. Contemporană scolasticii, ea vădeşte „constanţa, continuitatea şi vigoarea unui

raţionament" (Henri Focillon).

211. NOYON, CATEDRALA

Catedrala din Noyon, al cărei cor şi transept au fost înălţate între 1150 şi 1185 – moaştele sfântului Eloi au fost transportate aici în 1157 – şi a cărei navă a fost terminată la începutul secolului al XIII-lea, este o capodoperă a „primei perioade gotice". Ideea diriguitoare este de pe acum să elimine toate suprafeţele mari murale, dar suprapunerea celor patru etaje dezvoltă o originalitate care va fi curând părăsită.

212. AMIENS, CATEDRALA

Nava catedralei de la Amiens a fost construită între 1220 şi 1236, corul (înălţat, contrariu obiceiului, după navă) a fost terminat în 1269. Nava este o capodoperă de structură, expresia cea mai pură, cea mai perfectă a sistemului gotic. Dar se şi anunţă exagerările şi lipsa de măsură a goticului radiant (rayonf < «*».

nani): bolta navei se ridică la 42 m, ferestrele au o înălţime de 12 m, zidul „triforiului" de la cor este înlocuit de o bandă ajurată, luminată de mici geamuri (une claire-voie vitree) ce tind să se confunde cu ferestrele mari ale registrului superior.

213. BOURGES, CATEDRALA

Catedrala de la Bourges, începută în 1195 sub episcopatul lui Henri de Sully, fratele lui Maurice de Sully, episcopul fondator al catedralei Notredame din Paris, oferă, îndeosebi în ce priveşte cripta sa, puncte de asemănare cu catedrala pariziană. Corul a fost terminat în 1214, nava, construită în părţile esenţiale în al doilea sfert al secolului al XIII-lea, a fost terminată prin 1270. Noutatea şi frumuseţea ansamblului sunt datorate mai ales celor cinci nave ale sale şi progresiei oblice a etajelor rezultând de aici. Dar nava centrală, unde accentul esenţial este dat de stâlpii mari (piles a noyau central), servind de centru pentru cele opt colonete ce le încing, şi care se ridică la 17 m, şi de marile arcade care culminează la 21 m, îmbină în chip minunat forţa cu avântul.

214. PARIS, SAINTE CHAPELLE

Sainte Chapelle, capelă a palatului regal, a fost construită între 1243 şi 1248, probabil de Pierre de Montreuil (doctor lithomorum

[doctor în pietre], cum glăsuieşte epitaful său printr-o referinţă la marii universitari şi la scolastică), la porunca lui Ludovic cel Sfânt, care voia să facă aici lăcaşul menit să adăpostească cununa de spini şi o bucată din crucea cea adevărată, cumpărate la Constantinopol. Arhitectura ei oferă primul exemplu de ajurare (evidement) a zidurilor, care va caracteriza goticul radiant. Deasupra unei capele, pe planul de jos, făcută pentru personalul inferior, se înalţă capela-chivot, formată dintr-o singură navă ale cărei ferestre imense nu lasă între ele decât nişte colonete subţiri ce se avântă până în bolţile culminând la o înălţime de 20, 50 m. Întocmai aşa cum fresca acoperea suprafaţa zidului romanic, aici vitraliul colorează toată suprafaţa oferită larg luminii.

CAPITELURI

Capitelul este un element esenţial al decorului romanic. El vădeşte dublul caracter al sculpturii romanice, care este arhitecturală, pentru că supune figurile cadrului în care trebuie să se integreze, şi ornamentală, în sensul că le rânduieşte potrivit unei imagini de ansamblu. Această dublă sarcină este preluată de mentalitatea magică îndemnând pe artist să umple tot spaţiul, să nu lase vreun loc gol, deschis forţelor răului. Cum arta romanică trebuie „să dea glas bisericii", capitelul romanic este de cele mai multe ori cu figuri (historie) şi face tranziţia între capitelul corintian, pe care antichitatea îl lăsase moştenire evului mediu timpuriu, şi capitelul gotic, care se reîntoarce bucuros, sub o formă adesea mai „naturalistă", la o compoziţie nefigurativă.

682

215. UN CAPITEL JOUARRE MEROVINGIAN:

Acest capitel corintian din cripta me-rovingiană din Jouarre (secolul al VII-lea), care a slujit drept capelă funerară ctitorilor şi familiilor lor, a fost probabil sculptat în secolul al VII-lea într-un atelier din regiunea Pirineilor, El păstrează, sub un aspect mai primitiv, volutele şi foile de acant ale modelelor antice. Dar simbolismul medieval creştin a şi început să se strecoare aici. Nişte şerpi şi nişte ancore simbolizează prudenţa şi speranţa (Jouarre, Seine et Marne,

cripta mănăstirii Notredame).

216. UN CAPITEL ROMANIC: SINUCIDEREA LUI IUDA

Pe acest capitel din secolul al XII-lea învăţătura morală, predilecţia pentru diavol şi monştri, sensul liniilor umane, vegetale şi imaginare se împletesc într-o compoziţie de o expresivitate impresionantă.

217. UN CAPITEL ROMANIC: JUDECATA DIN URMĂ

Sculptura biruie cadrul în capitelurile de la Saint Nectaire (secolul al XIII-lea). Unghiurile nu separă scenele între ele, ci scot în relief figurile esenţiale. Aici Hristos tronează ca judecător ţinând în mână suliţa, buretele, un ciocan şi cele patru cuie. Instrumentele pătimirii mai sunt, şi chiar în mod precumpănitor, şi instrumentele triumfului. Doi îngeri ţin crucea, alţi doi sună din

683

trâmbiţe şi desfăşoară banderole. Pe una cuvântul venite (veniţi) se îndreaptă către cei aleşi, care stau în dreapta lui Hristos, pe cealaltă, cuvântul discedite (plecaţi) alungă pe osândiţi, care jelesc în stânga (Saint Nectaire, Puy de Dôme).

218. UN CAPITEL GOTIC: FRUNZIŞURI ŞI ANIMALE FANTASTICE

Flora năpădeşte capitelul gotic, care vădeşte un interes tot mai mare pentru realism şi o tendinţă mereu sporită spre complicaţia formelor. Pe acest capitel din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, provenind probabil de la mănăstirea Maubuisson, un haos vegetal înconjoară de pretutindeni animale fantastice şi monştri, moştenire a epocii romanice (Paris, Muzeul Luvru).

EVOLUŢIA STATUILOR

În evoluţia de la romanic la gotic, expresia şi atitudinea, mai întâi rigide, devin graţioase, apoi manierate (îi.219 – 222), statuia se desprinde de coloană (îi. 223 – 226).

219. DE LA ROMANIC LA GOTIC

Această operă din al treilea pătrar al secolului al XII-lea se apropie de arta de la Chartres prin tipul său şi ritmurile faldurilor, dar rigiditatea fecioarelor din romanic începe să tresară, şi – lucru care se întâmplă foarte rar – această umanizare se manifestă aici mai ales în

atitudinea copilului.

220. GOTIC PUR

Atitudinea devine mai liberă, obrazul se subţie, faldurile, în loc să ascundă trupul, lasă să transpară formele (începutul secolului al XIII-lea) (biserica din Gassincourt, Oise).

ceze (de la Portalul Regal din Chartres, până la Saint Loup din Naud şi, la poalele Pirineilor, la sfântul Just din Val-cabrera (Sangliesa, Santa Maria la Real).

224. STATUI-COLOANE: SFÂNTUL PETRU ŞI SFÂNTUL PA VEI

221. SPRE GOTICUL MANIERAT

Această statuetă din ultimul pătrar al secolului al XIII-lea, sculptată în lemn de merişor, se înrudeşte cu fildeşurile pariziene contemporane. Ea indică tendinţa statuilor gotice posterioare: uşoară descumpănire a şoldurilor, ochi tăiaţi în formă de migdală, zâmbet. Dar atitudinea firească şi liniştea feţei „aparţin încă tradiţiei monumentale a secolului al XIII-lea „(Lille, palatul bele-artelor).

222. GOTIC PREŢIOS

Această operă de la începutul secolului al XIV-lea, în care preţiozitatea se şi manifestă clar, se înrudeşte cu stilul de la Reims – farmec şi zâmbet –, trecând printr-un model intermediar foarte des imitat: Fecioara aurită de la catedrala din Amiens (capelă a cimitirului de la Saint-Amand-les-Pas, Pas-de-Ca-lais).

223. STATUI-COLOANE: FIGURĂ DIN VECHIUL TESTAMENT

Această statuie de la sfârşitul secolului al XII-lea (îi. 70) aduce înaintea noastră cele mai frumoase creaţii ale artei frânăase piedestale, susţinând fiecare două statui de apostoli din secolul al XII-lea, împodobesc capela San Miguel din catedrala de la Oviedo, capelă construită pentru a da adăpost moaştelor readuse din Toledo în vremea cuceririi musulmane (Oviedo, catedrala, Cămara Santa).

225. GRAŢIA ÎN SCULPTURA DE LA REIMS: ÎNGERUL ZÂMBIND

Această celebră statuie datând din perioada 1236 – 1250 a fost executată printre ultimele lucrări de la Reims. „Această artă, de o eleganţă exagerată, are mult farmec, dar un farmec pur omenesc, care nu mai exprimă niciun gând religios" (G. Gaillard) (Reims, catedrala).

226. NOBLEŢEA ÎN SCULPTURA DE LA STRASBOURG:

SINAGOGA

Artiştii care au lucrat la transeptul catedralei din Strasbourg prin 1230 sunt formaţi la Chartres. Dar statuile bisericii (adică Legea Nouă sau Creştinismul biruitor) şi ale sinagogii (Legea Veche sau Iudaismul biruit, sub trăsături tradiţionale ale unei femei legată la ochi, simbolizând orbirea evreilor în faţa lui Hristos) exprimă „o spiritualitate şi o rafinare a sentimentului care sunt hotărât legate de acest loc" (V. Beyer). Poate că şi sculptorul s-a inspirat din modele sculptate în lemn (Strasbourg, catedrala, copie. Originalul se află în muzeul L'Oeuvre Notredame).

faţa atârnată de toiagul de drumeţie, având pe şold traista de piele netăbăcită, însemnată cu cruce sau cu scoica sfântului. Pelerinajul i-a mântuit. Sculptura aceasta este o propagandă pentru pelerinaj (Autun, catedrala).

PELERINII

Marele pelerinaj al Occidentului este acela la Santiago de Compostella. Scoica, insignă a sfântului, devenită insignă a pelerinilor, împodobeşte veşmintele, casele, monumentele de pe toate drumurile ducând în Galicia. Este scoica aflată din belşug pe toată coasta acestei regiuni, aşa-zisa concha venera, popularizată prin minunea săvârşită de sfântul Iacob, salvând de la înec pe un prinţ prăvălit în mare de calul său gonind, scos din fire, şi care ar fi ieşit din apă acoperit de scoici. Papii rezervau monopolul vânzării scoicilor unor anumiţi negustori de la sfântul Iacob (Santiago), care aveau de la arhiepiscop autorizaţia de a le vinde pe piaţa din faţa catedralei.

227. SFÂNTUL IACOB, PELERIN

Bazilica de la Saint Julien de Brioude era un loc de pelerinaj regional foarte cercetat şi mai era şi o etapă în drumul spre Santiago de Compostella, cum dovedeşte această statuie din secolul al XV-lea reprezentând pe sfânt cu pălăria împodobită cu scoica tradiţională (biserica Saint Julien de Brioude).

228. MÂNTUIREA PRIN PELERINAJ

În acest cortegiu al aleşilor judecăţii din urmă de pe timpanul catedralei din Autun (secolul al XII-lea), observăm un cruciat şi un jacquet (pelerin al sfântului Iacob) purtându-şi pe umăr bocce229.

PELERINAJUL SCHILOZILOR: SFÂNTA RADEGUNDA

Marile pelerinaje prind în reţeaua lor de drumuri şi o serie de centre locale şi regionale. Trecerea prin aceste etape, unde credincioşii se opresc ca să se închine, face parte din pelerinaj: pentru cei mai mulţi înseamnă o haltă la una din verigile lanţului cucernic care duce mai departe. Pentru alţii, opriţi în cale de oboseală, de lipsa de bani sau de vreo minune, drumul poate fi încheiat la una din aceste etape intermediare. Aici vedem la Aveyron, de lângă Rodez aflat pe un drum de ocol al căii principale spre sfântul Iacob, pe o sfântă tămăduitoare, Radegunda (îi. 14), solicitată de infirmi şi bolnavi, care alcătuiesc un contingent însemnat din cetele pornite în pelerinaj. Într-o parte se pot vedea ex-voto-urile oferite de cei tămăduiţi (membre însănătoşite, cârje rămase inutile) (Frescă din secolul al XIII-lea, Biserica Sainte Radegonde, Aveyron).

230. O FAMILIE DE PELERINI

Această miniatură împodobeşte o Biblie din secolul al XIII-lea executată în mănăstirea Saint Waast de la Arras. Ea ilustrează începutul întrucâtva modificat al cărţii lui Ruth. „Elimelech emigrează (peregrinatur) 1 în ţara moabiţilor împreună cu soţia sa şi cei doi copii" (în textul Bibliei se precizează că foamea i-a minat la drum). Aceşti emigranţi sunt reprezentaţi în portul clasic al pelerinilor: pălărie, toiag, traistă (Boulogne bibl. munic, ms. 5, f. 83).

1 Reprezentarea lor ca pelerini se datorează verbului peregrinatur cuvântul de pelerin fiind identic cu cel de peregrinus (străin emigrant).

TEZAURUL DE LA SAINT DENIS

Tezaurele bisericilor sunt totodată semne ale luxului ecleziastic, un omagiu către Dumnezeu, obiecte de prestigiu şi rezerve economice care pot fi zălogite, vândute ţi chiar topite la caz de nevoie. Ele sunt de obicei alcătuite din obiecte de artă, fie antică sau arabă, montate în – secolul al XII-lea cu caboşoane şi cu bucăţi de metal aurit, pe placul gustului barbar medieval.

Unul dintre cele mai bogate şi vestite tezaure este acela adunat de abatele Suger pentru bazilica de la Saint Denis în mijlocul secolului al XII-lea. Iată patru dintre principalele obiecte păstrate până în ziua

de azi.

FORME ROMANTICE, FORME GOTICE

Nu există un tip unic de faţadă romanică chiar şi în exemplele cele mai bine ordonate, numai arareori se realizează o unitate între toate elementele componente. Deschizăturile şi ornamentaţia rămân limitate. Faţada rămâne la început un simplii zid. Faţada gotică se înalţă în etaje strict ordonate către zborul avântat al turnurilor. Portalurile, ferestrele înalte", rozele" găuresc zidul din toate părţile. O lume de statui îi populează toate intrăturile. La ritmul romanic al formelor rotunde ce caută să reproducă perfecţiunea universului în biserica-microcosm se opune avântul gotic spre lumină, cătarea spre cerul cel mai de sus. La etajarea romanică a maselor ce converg spre turnul-lanternă de deasupra încrucişării transeptului cu nava, se opune pupa de corabie gotică ce se ridică din cuşca ajurată a arcurilor de sprijin. La reculegerea şi ambianţa de taină din romanic, cu spaţiul cuprins între stâlpii masivi ai navei, cu bolţile cu arcuri paralele (en berceau) sau încrucişate (voutes d'aretes) şi cu zidurile oferind deschizături parcimonioase se opune avântul gotic care se înalţă de-a lungul coloanelor elegante spre încrucişarea ogivelor, scăldate în lumină.

231. CUPA ZISĂ A PTOLEMEILOR, DE SARDONIX (Paris, Bibl. Nat.).

232. POTIRUL LUI SUGER, DE SARDONIX (Washington, Nat. Gallery of Art.).

233. IBRIC ANTIC DE SARDONIX (Paris, muzeul Luvru).

234. IBRIC ARAB DE CRISTAL-DE-STÂNCĂ (Paris, muzeul Luvru).

235. MODENA, FAŢADA CATEDRALEI

Faţada, compartimentată în trei părţi verticale tăiate de o galerie orizontală mai sus de portaluri, corespunde celor trei nave. Începută în 1099 de arhitectul Lanfranco, a fost împodobită de celebrul sculptor Wiligelmo. Roza a fost tăiată în zid în secolul al XIII-lea. Oarecare avânt este oferit de clopotniţa (campanile) din fund – Ghirlandina –, clădită separat de biserică, şi care a mai

primit în secolul al XIV-lea adaosul unei porţiuni de turn octogonal.

236. REIMS, FAŢADA CATEDRALEI

Creaţie realizată de patru meşteri constructori şi de mai multe ateliere de sculptură între 1210 şi 1260.

237. „TREIMEA" DIN CAEN (ABBAYE AUX DAMES) CORUL

Construită începând din 1062. Ctitorie a reginei Matilda, soţia lui Guilelm Cuceritorul, care a fost îngropată aici în 1083.

238. COLONIA, CORUL CATEDRALEI

Construit din 1248 şi până în 1322

după modelul celor mai îndrăzneţe şi mai elegante creaţii gotice: Amiens şi Beauvais.

239. SAINT NECTAIRE, „CĂPĂTÎ-IUL" 1 (CHEVET) BISERICII

„Căpătâi" minunat ordonat al uneia din cele mai frumoase creaţii ale arhitecturii romanice din Auvergne în mijlocul secolului al XII-lea.

1 Corespunde la absidă. Este capătul opus faţadei.

240. LE MANS, „CĂPATÂIUL" CATEDRALEI

„Căpătâiul" catedralei din Mans (al cărui cor a fost sfinţit în 1254) este în687

tr-unstil gotic evoluat, de o mare bogăţie în compoziţia maselor… şi pe care, arcurile de sprijin parcă nu stau atât să-l sprijine, cât să-l înalţe prin avântul lor, până la cer.

241. CARDONA, NAVĂ LATERALĂ A BISERICII

Sfântul Vincenţiu de Cardona, în Ca-talonia (1040), este una dintre primele mari creaţii ale artei romanice.

242. BOURGES, NAVĂ LATERALĂ A CATEDRALEI

Acest prim „colateral" al catedralei din Bourges (între 1230 şi 1270) este o navă intermediară (îi. 213).

RELICVĂRII

Arta meşterilor aurari a fost mult solicitată pentru executarea unor îmbrăcăminţi sau cutii folosite la păstrarea moaştelor. Se întâlnesc formele cele mai deosebite, determinate de natura moaştelor, precum şi ornamentaţia cea mai liberă. Dar aici primează bogăţia. Se remarcă aşadar calitatea materiei prime şi supraîncărcarea

decorului.

243. UN COFRET-RELICVAR STIL VIKING

DE

Acest cofret-relicvar din secolul al XII-lea de lemn îmbrăcat în aramă aurită, provine de la biserica din Hedal, în Valdres. Are forma unei biserici de lemn cu acoperişul terminându-se la colţuri cu capete caracteristice de balauri, împrumutate ornamentaţiei de la capetele navelor vikingilor. De o parte e reprezentată Epifania, 1 precum şi uciderea lui Thomas Becket (obiect al unei intense propagande din partea bisericii), de cealaltă răstignirea pe cruce. (Oslo, muzeul artelor decorative).

J Sărbătoarea celebrată de catolici la 6 Ianuarie Jour des Rois – şi care se confundă cu cea a botezului – Bobotează.

244. RACLĂ ŞI PICIOR-RELICVAR

Acest altar portativ este şi o raclă pentru moaşte. De aceea poartă şi numele de racla lui Egbert, după numele arhiepiscopului de Trier (977 – 993), pentru care a fost executată lucrarea într-un moment când acest oraş era un centru important al aurarilor lucrând pentru familia imperială ottoniană. Influenţe bizantine se manifestau prin intermediul împărătesei Teofano, soţia lui Otto al II-lea. Este una dintre cele mai frumoase piese din foarte bogatul tezaur al catedralei (Trier, catedrala, tezaurul).

245. COFRET-RELICVAR AL LUI BEGON ŞI PASCAL AL II-LEA

Acest cofret de moaşte de formă plată, dreptunghiulară, care se înalţă, pe o bază tăiată oblic (chanfreinée), este făcut din lemn acoperit de plăci de argint în parte aurite. Faţa principală înfăţişează pe Hristos pe cruce între Fecioară şi sfântul Ioan, având deasupra capului, de o parte şi de alta, soarele şi luna. Nişte inscripţii arată că acest cofret a fost făcut la Conques în timpul cât a fost abate Begon (1087 – 1107). pentru adăpostirea moaştelor trimise în 1100 de la Roma de către papa Pascal al II-lea. (Conques, biserica Sainte Foy)…

246. STATUIE-RELICVAR: FOY DIN CONOUES

SAINTE

Această celebră statuie, îmbrăcată în plăci de aur şi încrustată cu pietre scumpe, a fost probabil executată între 983. data unei minuni

care a făcut să curgă de pretutindeni daruri, şi 1013 anul în care doi clerici din Chartres, în trecere pe la Conques, s-au indignat de caracterul păgân al acestui idol. Statuia împodobită cu diverse piese, unele anterioare, altele posterioare executării sale, adăposteşte craniul sfintei Foy, dublat de o placă de argint (Conques, biserica Sainte Foy)…

68S